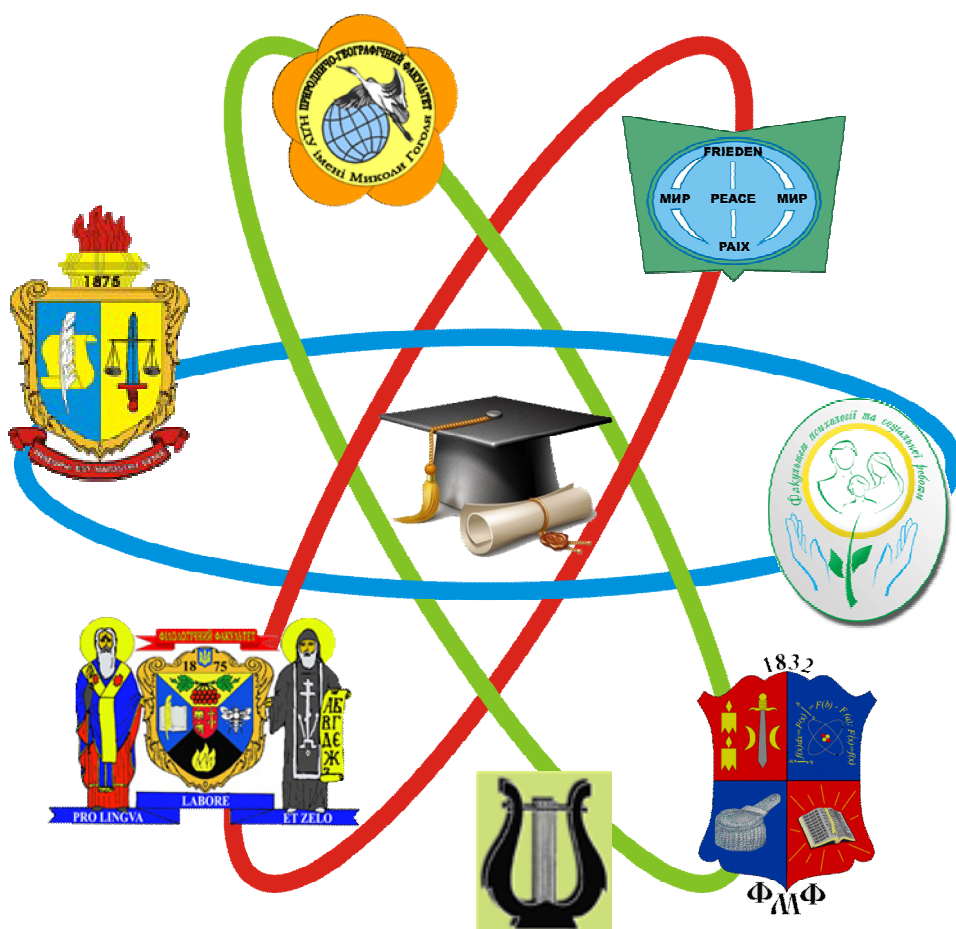

ВІСНИК

СТУДЕНТСЬКОГО
наукового товариства

Випуск 11

2014

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ВІСНИК

*студентського
наукового товариства*

Випуск 11

Збірник наукових праць студентів

Ніжин
2014

УДК 378.0001-057.87
ББК 74.58.268я43
В53

**ВІСНИК
студентського наукового товариства**

Рекомендовано до друку Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 10 від 26.06.2014 р.

Редакційна колегія:

доктор фізико-математичних наук, професор *Мельничук О. В.*,
доктор філологічних наук, професор *Самойленко Г. В.*,
кандидат біологічних наук, професор *Марисова І. В.*,
доктор педагогічних наук, професор *Ростовський О. Я.*,
кандидат психологічних наук, професор *Папуча М. В.*,
кандидат історичних наук, доцент *Мицик Л. М.*

Відповідальний редактор: доктор фізико-математичних наук,
професор *Мельничук О. В.*

Упорядник: *Бугаєць Н. О.*

Комп'ютерна верстка, макетування: *Приходько Н. О.*

*Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат,
власних назв, посилань на джерела та інших відомостей відповідають автори публікацій.*

Адреса редакційної колегії:

**вул. Кропив'янського, 2,
м. Ніжин Чернігівської обл.
Україна, 16600**

Підписано до друку 12.09.14 р.
Гарнітура Arial
Замовлення № 885

Формат 60x84/8
Обл.-вид. арк. 35,03
Ум друк. арк. 45,34

Папір офсетний
Тираж 50 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.

© НДУ ім. М. Гоголя, 2014

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ, ІНФОРМАТИКА

УДК 535.7:539.21

ПОВЕРХНЕВІ ПОЛЯРИТОНИ В ГЕКСАГОНАЛЬНИХ МОНОКРИСТАЛАХ СУЛЬФІДУ КАДМІЮ

Булавенко П.Ю., студент V курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.ф.-м.н., доц. **Мельничук Л.Ю.**, кафедра фізики

При взаємодії світлової хвилі з поверхнею твердого тіла виникає поверхнева електромагнітна хвиля. Взаємодія фотонів (квантів вільного електромагнітного поля) і фононів (поперечних оптичних коливань середовища) особливо істотна, коли їх енергії і хвильові вектори майже рівні. Ці нові елементарні збудження були названі поляритонами, а поверхневі квазічастинки, які відповідають коливанням, що мають змішаний електромагнітно-механічний характер, – *поверхневими поляритонами* (ПП) [1].

Термін "поляритон" був введений у 1957 р. Дж. Хапфілдом для позначення нормальної хвилі в кристалі [2]. Пізніше В.М.Агранович [1] використав його як скорочений еквівалент терміну "нормальна електромагнітна хвиля у середовищі", тобто плоска монохроматична електромагнітна хвиля у нескінченному кристалі, що задовольняє макроскопічним рівнянням Максвелла.

На сьогодні існує низка неруйнівних методів дослідження ПП у твердих тілах (модифікований метод порушеного повного внутрішнього відбивання (ППВВ), комбінаційне розсіювання світла, дифракція сповільнених електронів та ін.) [2]. Метод ППВВ має ряд суттєвих переваг перед іншими методами, особливо при дослідженні поверхневих фононних поляритонів у полярних одновісних діелектриках, а саме: можливість досліджувати зразки довільної форми з плоскою та шорсткою поверхнею; висока роздільна здатність; одночасне одержання інформації про дисперсію і затухання поляритонів [1].

Для дослідження та розрахунку ПП гексагонального сульфід кадмію були використані взаємоузгоджені об'ємні параметри для нелегованого сульфід кадмію (табл. 1), отримані авторами [3] методом дисперсійного аналізу спектрів зовнішнього відбивання (рис. 1).

Таблиця 1

Взаємоузгоджені об'ємні параметри монокристала CdS

Напрямок	ϵ_0	ϵ_∞	ν_T, cm^{-1}	ν_L, cm^{-1}
$E \perp C$	8,28	5,24	243	307
$E \parallel C$	8,64	5,24	234	305

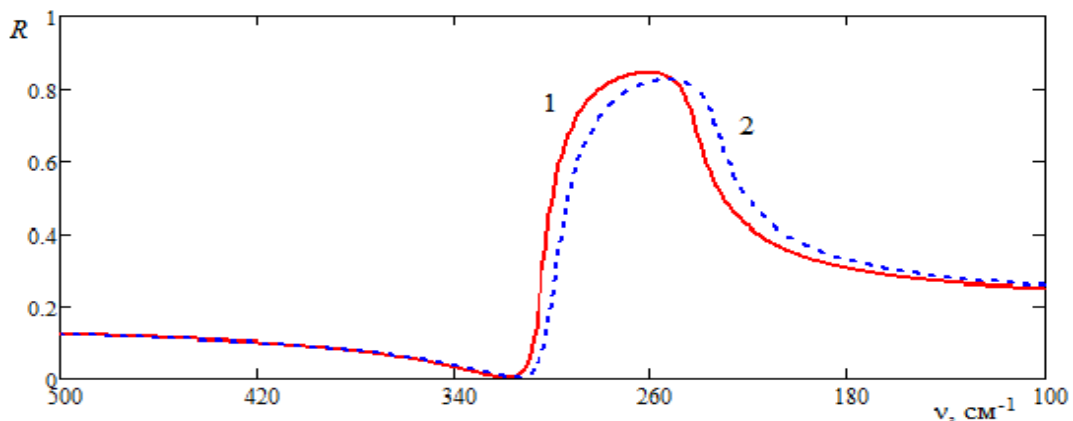

Рис. 1. Спектри ІЧ-відбивання $R(\nu)$ від поверхні гексагонального CdS: 1 – $E \perp C$; 2 – $E \parallel C$ [3].

Із графіка видно, що область залишкових променів CdS знаходиться в діапазоні 245–310 см^{-1} при $E \perp C$ і 230 – 300 см^{-1} при $E \parallel C$ [4, 19]. Максимум коефіцієнта відбивання відповідає значенням 0,91 при $E \perp C$ і 0,88 при $E \parallel C$, що вказує на наявність оптичної анізотропії коефіцієнтів затухання фононної підсистеми [4, 5].

В анізотропних кристалах поверхневі фононні поляритони існують не при всіх орієнтаціях кристала відносно його кристалографічних осей. Дисперсійні співвідношення, отримані в роботах [6, 7], можуть бути записані в зручному для аналізу вигляді:

$$\epsilon_x = -\frac{\left(\frac{\epsilon_x}{\epsilon_z} (\epsilon_x^2 - \epsilon_z)\right)^{\frac{1}{2}}}{(\epsilon_x^2 - 1)^{\frac{1}{2}}}, \quad \epsilon_x = \frac{q_x c}{\omega}, \quad (1)$$

де ϵ_x – приведений хвильовий вектор; ω – циклічна частота; ϵ_x і ϵ_z – компоненти тензора діелектричної проникності вздовж осей x і z . Позначимо компоненти тензора діелектричної проникності вздовж і перпендикулярно оптичній осі C одновісного кристала відповідно ϵ_{\parallel} і ϵ_{\perp} .

Умови існування ПП в анізотропному кристалі отримуємо з аналізу (1):

1. $\epsilon_x < 0, \epsilon_z < 0;$
 2. $\epsilon_x < 0, \epsilon_z > \epsilon_x^2.$
- (2)

Визначено умови $\epsilon_x < 0, \epsilon_z < 0$ для поверхневих поляритонів 1-го типу (ПП-1), які існують при будь-яких $\epsilon_x^2 > 1$ [7, 8].

Поверхневі поляритони типу 2 (ПП-2) є наявними в обмеженому діапазоні хвильових векторів $q_x < \frac{\omega}{c} \sqrt{\epsilon_z}$ при $\epsilon_z > 0$. Вони характерні тільки для анізотропних кристалів [8, 10]. У роботах [10, 11] вони названі "віртуальними" поверхневими коливаннями, які існують до особливої точки $q_x = \frac{\omega}{c} \sqrt{\epsilon_z}$, яка називається "точкою зупинки". При $\epsilon_x^2 > \epsilon_z$ амплітуда хвиль ПП-2 вже не затухає в глибину кристала, а частота $\omega(q_x)$ стає комплексною. Сильне уширення спектра ПП-2 виникає завдяки переходу в об'ємну хвилю. Енергія ПП-2 переходить в об'ємне збудження.

Експериментально ПП-2 спостерігали в ZnO [18], MgF₂ [8], α -SiO₂ [12, 13] та в LiNbO₃ [14–17], проте особливості поведінки ПП-2 в "точці зупинки" до кінця не досліджені. Стверджується, що спектри ППВВ ПП-2 існують при $q_x < \frac{\omega}{c} \sqrt{\epsilon_z}$ і зникають при

$q_x > \frac{\omega}{c} \sqrt{\epsilon_z}$. Детальні дослідження показали, що інтенсивність спектрів ППВВ ПП-2 залежить від величини зазору між елементом ППВВ і зразком. Спектр ПП спостерігається, що пояснює необхідність подальших досліджень спектрів ПП-2, їх дисперсійних залежностей, коефіцієнтів затухання тощо.

Для визначення областей існування поверхневих поляритонів для гексагонального сульфїду кадмію використано вираз діелектричної проникності з врахуванням затухання фононної та плазмової підсистем [4]:

$$\epsilon_{\perp, \parallel}(\nu) = \epsilon_{\infty \perp, \parallel} + \frac{\epsilon_{\infty \perp, \parallel} (\nu_{L \perp, \parallel}^2 - \nu_{T \perp, \parallel}^2)}{\nu_{T \perp, \parallel}^2 - \nu^2 + i\nu\gamma_{f \perp, \parallel}} - \frac{\epsilon_{\infty \perp, \parallel} \cdot \nu_{p \perp, \parallel}^2}{\nu(\nu + i\nu\gamma_{p \perp, \parallel})}, \quad (3)$$

де $\epsilon_{\perp, \parallel}(\nu)$ – головні компоненти перпендикулярно та паралельно оптичній осі C тензора діелектричної проникності в області плазмон-фононної взаємодії; $\epsilon_{\infty \perp, \parallel}$ – компоненти

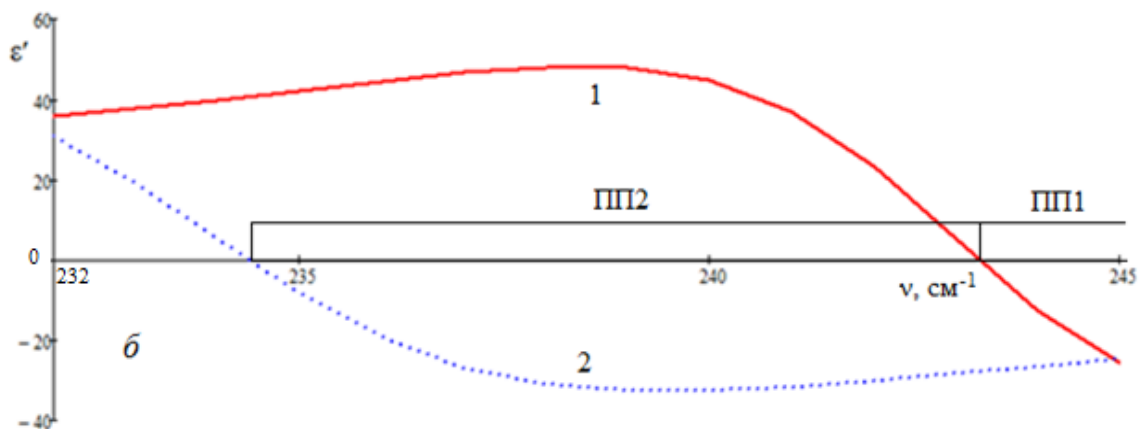
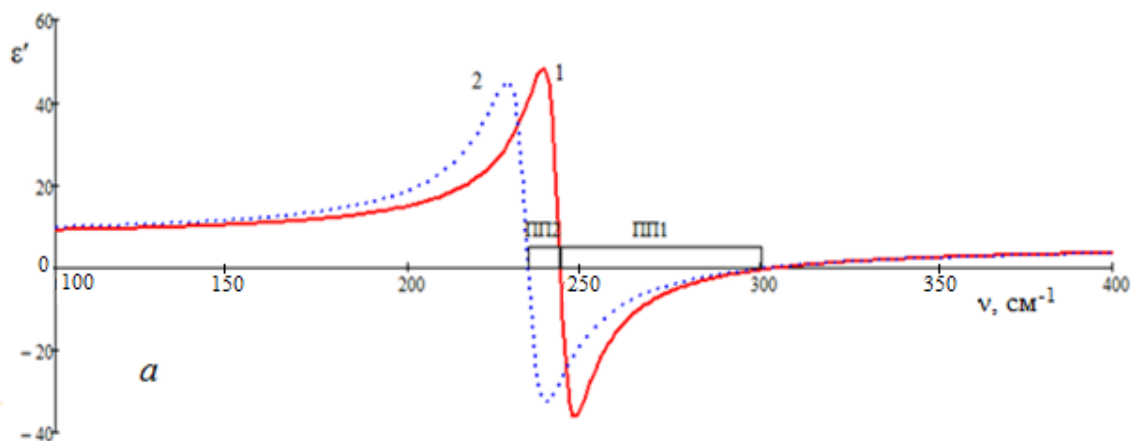
тензора діелектричної проникності впоперек і вздовж осі кристала C при: $\nu_{TL\parallel}$, $\nu_{LL\parallel}$ – частоти поперечних і поздовжніх оптичних коливань решітки, поляризованих уперек і вздовж осі кристала; $\nu_{p\perp,\parallel}$ – плазмові частоти перпендикулярно і паралельно осі C відповідно.

Залежність $\epsilon'(v)$, побудована на основі формули (3), дозволяє показати з урахуванням умов (2) області існування поверхневих поляритонів першого та другого типів (ПП-1 та ПП-2) для гексагональних монокристалів CdS (табл. 2). На рис. 2 представлено розглядувані залежності діелектричних проникностей CdS від частоти $\epsilon'_{\parallel}(v)$ (крива 1) та $\epsilon'_{\perp}(v)$ (крива 2).

ПП-1 мають місце в області частот $243,4 - 304,0 \text{ см}^{-1}$, коли $\epsilon'_{\parallel}(v)$ та $\epsilon'_{\perp}(v) < 0$. ПП-2 спостерігаються в частотному діапазоні $234,5 - 243,0 \text{ см}^{-1}$, в якому відповідно $\epsilon'_{\parallel}(v) < 0$, $\epsilon'_{\perp}(v) > 0$ та $\epsilon_z > \epsilon_x^2$ (табл. 3).

Таким чином, за допомогою розглянутих спектрів ІЧ-відбивання для орієнтацій $E \perp C$ і $E \parallel C$ гексагональних монокристалів сульфїду кадмію можна стверджувати про наявну оптичну анізотропію CdS, а отже, і про можливість існування поверхневих поляритонів першого та другого роду.

Згідно побудованої залежності дійсної частини діелектричної проникності $\epsilon'(v)$ для гексагонального CdS визначено області існування ПП-1 та ПП-2. Отримані результати дають змогу значно розширити межі та області застосування сульфїду кадмію.

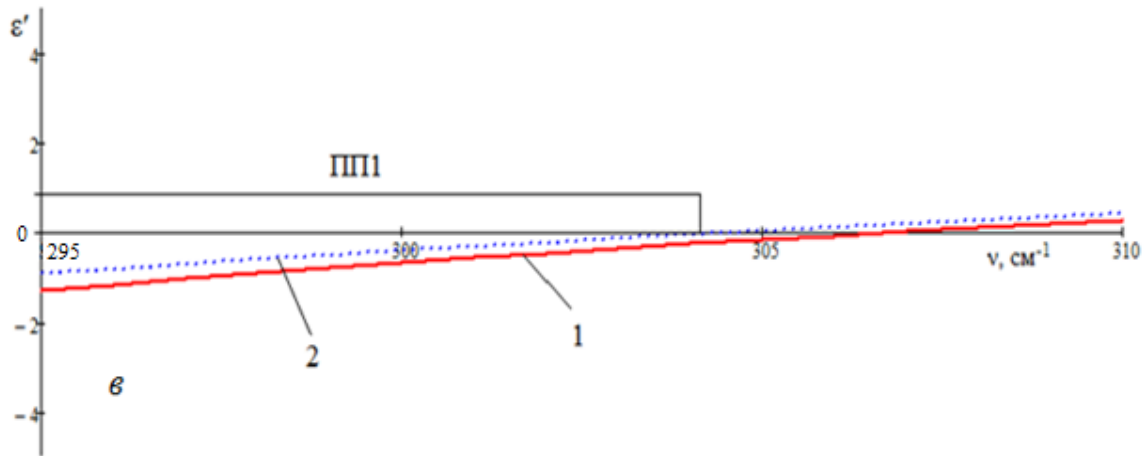

Рис. 2. Залежність дійсної частини діелектричної проникності $\epsilon'(\nu)$ для гексагонального CdS

$$(1 - \epsilon'_{\perp}(\nu), 2 - \epsilon'_{\parallel}(\nu); \gamma_{f\perp} = 9 \text{ cm}^{-1}, \gamma_{f\parallel} = 11 \text{ cm}^{-1}):$$

а) 100 – 400 cm^{-1} ; б) 232 – 245 cm^{-1} ; в) 295 – 310 cm^{-1} .

Таблиця 2

Області існування ПП для CdS, cm^{-1}

ПП-1	243,4 – 304,0
ПП-2	234,5 – 243,0

Таблиця 3

"Числові" умови існування ПП в гексагональному CdS

ν, cm^{-1}	ϵ_x	ϵ_z	ϵ_x^2
232	30,56	35,68	1,03
233	19,04	37,69	0,95
234	5,25	39,87	0,81
234,5	-1	41,1	1,95
235	-8,39	42,18	1,12
236	-19,49	44,5	1,05
237	-26,98	46,6	1,04
238	-31,1	48	1,03
239	-32,68	47,86	1,03
240	-32,63	44,75	1,03
241	-31,63	36,89	1,03
242	-30,13	23,21	1,03
243	-28,42	5,24	1,03
243,4	-27,9	-1	1,07
244	-26,66	-12,51	1,04
245	-24,93	-25,72	1,04
250	-17,76	-32,26	1,06
270	-5,52	-7,67	1,21
290	-1,51	-2,04	-2,46
300	-0,4	-0,67	-1,29
301	-0,3	-0,56	-0,87
302	-0,21	-0,46	-0,61
303	-0,13	-0,35	-0,41
304	-0,04	-0,25	-0,26
305	0,04	-0,15	-0,14

Література

1. Агранович В. М. Кристаллооптика поверхностных поляритонов и свойства поверхности / В. М. Агранович // УФН. – 1975. – 115, № 2. – С. 199 – 237.
2. Дмитрук Н.Л. Поверхностные поляритоны в полупроводниках и диэлектриках / Н.Л.Дмитрук, В.Г.Литовченко, В.Л.Стрижевский. – К.: Наук. думка, 1989. – 375 с.
3. Венгер Є.Ф. Спектри ІЧ-відбиття від поверхні гексагонального CdS / Є.Ф.Венгер, Л.Ю.Мельничук, О.В.Мельничук // Фізико-математичні записки: Збірник наук. праць. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – С. 60 – 66.
4. Венгер Є.Ф. Спектроскопія залишкових променів: [монографія] / Є.Ф.Венгер, О.В.Мельничук, Ю.А.Пасічник. – К.: Наук. думка, 2001. – 191с.
5. Уханов Ю.И. Оптические свойства полупроводников / Ю.И.Уханов. – М.: Наука, 1985. – 357 с.
6. Дубовский О.А. Влияние запаздывающего взаимодействия на спектр поверхностных экситонов в одноосных кристаллах // ФТТ. – 1970. – Т. 12. – С. 3054 – 3056.
7. Любимов В.Н. Поверхностные электромагнитные волны в одноосных кристаллах / В.Н. Любимов, Д.Г. Санников // ФТТ. – 1972. – Т. 14, вып. 3. – С. 675 – 681.
8. Брыксин В.В. Поверхностные колебания в анизотропных кристаллах / В.В.Брыксин, Д.Н.Мирлин, И.И.Решина // ФТТ. – 1973. – Т. 15, № 4. – С. 1118 – 1123.
9. Брыксин В.В. Поверхностные оптические фононы в одноосных кристаллах / В.В. Брыксин, Д.Н. Мирлин, И.И. Решина // Письма в ЖЭТФ. – 1972. – Т. 16, № 8. – С. 445 – 448.
10. Hartstein A. Surface Polaritons on Semi-Infinite Anisotropic Media / A. Hartstein, E. Burstein, J.J. Brion, R.F. Wallis // Surface Sci. – 1973. – V. 34. – P. 81 – 89.
11. Hartstein A. Virtual Excitation Type Surface Polaritons on Anisotropic Media / A. Hartstein, E. Burstein, J.J. Brion, R.F. Wallis // Solid State Communs. – 1973. – V. 12. – P. 1083.
12. Falge H.J. Dispersion of Phonon-Like Surface Polaritons on α -Quartz Observed by ATR / H.J.Falge, A.Otto // Phys. Stat. Solid (b). – 1973. – V. 56, N 2. – P. 523 – 534.
13. Решина И.И. Поверхностные колебания в α -кварце / И.И.Решина, В.М.Золотарёв // ФТТ. – 1973. – Т. 15, № 10. – С. 3010 – 3024.
14. Байса Д.Ф. Эффекты анизотропии в спектрах поверхностных поляритонов и фононов в диэлектрических кристаллах / Д.Ф.Байса, С.П.Макаренко, Г.А.Пучковская и др. // Изв. АН СССР. Серия "Физика". – 1983. – Т. 47, № 8. – С. 1630 – 1635.
15. Байса Д.Ф. Влияние анизотропии на свойства колебательных поверхностных поляритонов в одноосных кристаллах / Д.Ф.Байса, С.П.Макаренко, Г.А.Пучковская и др. // Поверхность. Физика. Химия. Механика. – 1983. – № 2. – С. 28 – 34.
16. Байса Д.Ф. Поверхностные поляритоны типа 2 в LiNbO_3 / Д.Ф.Байса, С.П.Макаренко, С.В.Стрижевский // Поверхность. Физика. Химия. Механика. – 1983. – № 12. – С. 35 – 40.
17. Гуревич Л.Э. Поверхностные плазмон-поляритоны в одноосных полупроводниках / Л.Э.Гуревич, Р.Г.Тарханян // ФТТ. – 1975. – Т. 17, № 7. – С. 1944 – 1948.
18. Мельничук А.В. Влияние анизотропии на поверхностные поляритоны в монокристаллах окиси цинка / А.В.Мельничук, Л.Ю.Мельничук, Ю.А.Пасечник: Препринт № 4-95. – К.: УДПУ ім. М.П.Драгоманова, 1995. – 28 с.
19. Венгер Є.Ф. Збудження поверхневих електромагнітних хвиль в оптично-анізотропному сульфіді кадмію / Є.Ф.Венгер, Л.Ю.Мельничук, О.В.Мельничук, П.Ю.Булавенко // Фізико-математичні записки: Збірник наук. праць. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 49 – 55.

УДК 535.7:539.21

ВПЛИВ АНІЗОТРОПІЇ НА ВЛАСТИВОСТІ ПОВЕРХНЕВИХ ПОЛЯРИТОНІВ У МОНОКРИСТАЛАХ ЛЕЙКОСАПІРУ

Власюк В.М., магістрант фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.ф.-м.н., доц. **Мельничук Л.Ю.**, кафедра фізики

Термін "поляритон" був введений в 1957 р. Хапфілдом Дж.Дж. [1] для назви нормальної хвилі поляризації в кристалі. Пізніше Агранович В.М. [2] використав його як короткий еквівалент терміну "нормальна електромагнітна хвиля в середовищі", тобто плоска монохроматична електромагнітна хвиля в нескінченному кристалі, що задовольняє макроскопічні рівняння Максвелла. Таке його формулювання виявилось вдалим і в даний час є практично загальноприйнятим.

Поверхневі поляритони (ПП) представляють собою змішані (електромагнітні + механічні) збудження хвильового типу, які існують на межі розділу середовищ і затухають

(монотонно або осцилюючи) при віддаленні в обидві сторони від цієї межі. На сьогоднішній день існує і низка неруйнівних методів дослідження ПП у твердих тілах (модифікований метод порушеного повного внутрішнього відбивання (ППВВ), комбінаційне розсіювання світла, дифракція сповільнених електронів та ін.). Метод ППВВ має ряд суттєвих переваг перед іншими методами, особливо при дослідженні поверхневих фонових поляритонів у полярних одновісних діелектриках, а саме: можливість досліджувати зразки довільної форми із плоскою та шорсткою поверхнею; висока роздільна здатність; одночасне одержання інформації про дисперсію і затухання поляритонів [3].

Залежність діелектричної проникності лейкосапфіру від частоти $\epsilon(\nu)$ задається згідно [4, 5] наступною формулою:

$$\epsilon_{\perp,\parallel}(\nu) = \epsilon_{\infty\perp,\parallel} + \sum_{i=1}^n \frac{\Delta\epsilon_{i\perp,\parallel} \nu_{Ti\perp,\parallel}^2}{\nu_{Ti\perp,\parallel}^2 - \nu^2 + i\nu\gamma_{fi\perp,\parallel}} \quad (1)$$

де $\epsilon_{\infty\perp,\parallel}$ – високочастотна діелектрична проникність перпендикулярно і паралельно осі С кристала; $\Delta\epsilon_{i\perp,\parallel}$ – сила i -го осцилятора; $\nu_{Ti\perp,\parallel}$ – частота поперечного оптичного коливання i -го осцилятора; $\gamma_{fi\perp,\parallel}$ – коефіцієнт затухання i -го осцилятора; n – кількість осциляторів (для лейкосапфіру відповідно $n = 4$ при $E \perp C$ і $n = 3$ при $E \parallel C$).

Використовуючи формулу (1) та параметри, наведені в табл. 1, за допомогою ЕОМ у програмі MathCAD отримано спектри ІЧ-відбивання при $E \perp C$ та $E \parallel C$ (рис. 1).

Таблица 1
Параметри монокристалів Al_2O_3 [4]

№ осцилятора	ϵ_{∞}	$\nu_T, \text{см}^{-1}$	$\Delta\epsilon$	γ_f/ν_T
$E \perp C$				
1	3,2	385	0,3	0,015
2		442	2,7	0,01
3		569	3,0	0,02
4		635	0,3	0,02
$E \parallel C$				
1	3,1	400	6,8	0,02
2		583	1,7	0,035
3		654	0,04	0,06

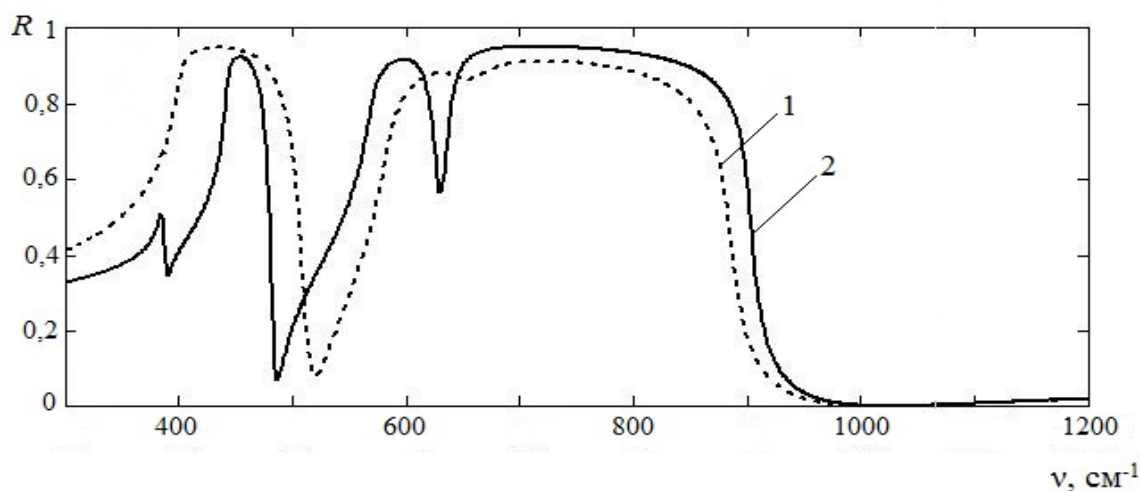

Рис. 1. Спектри ІЧ-відбивання $R(\nu)$ від поверхні Al_2O_3 : 1 – $E \parallel C$; 2 – $E \perp C$

На рис. 1 чітко видно оптичну анізотропію властивостей монокристалів лейкосапфіру, характерні особливості якої проявляються на частотах 300 – 960 см^{-1} .

В анізотропних кристалах поверхневі фононні поляритони існують не при всіх орієнтаціях кристала відносно його кристалографічних осей. Дисперсійні співвідношення, отримані в роботах [6, 7], можуть бути записані в зручному для аналізу вигляді:

$$\varepsilon_x = - \frac{\left(\frac{\varepsilon_x}{\varepsilon_z} (\varepsilon_x^2 - \varepsilon_z) \right)^{\frac{1}{2}}}{(\varepsilon_x^2 - 1)^{\frac{1}{2}}}, \quad \varepsilon_x = \frac{q_x c}{\omega} \quad (2)$$

де ε_x – приведений хвильовий вектор; ω – циклічна частота; ε_x і ε_z – компоненти тензора діелектричної проникності вздовж осей x і z . Позначимо компоненти тензора діелектричної проникності паралельно і перпендикулярно оптичній осі C одновісного кристала відповідно ε_{\parallel} і ε_{\perp} .

У разі трьох орієнтацій оптичної осі C кристала відносно координатних осей x, y, z із (2) впливають наступні вирази дисперсійних співвідношень ПП [8, 9]:

$$1) \ C \parallel x, \varepsilon_x = \varepsilon_{\parallel}, \varepsilon_y = \varepsilon_z = \varepsilon_{\perp}; \quad \varepsilon_x^2 = \varepsilon_{\perp} \frac{1 - \varepsilon_{\parallel}}{1 - \varepsilon_{\parallel} \varepsilon_{\perp}}; \quad (3)$$

$$2) \ C \parallel y, \varepsilon_x = \varepsilon_z = \varepsilon_{\perp}, \varepsilon_y = \varepsilon_{\parallel}; \quad \varepsilon_x^2 = \frac{\varepsilon_{\perp}}{1 + \varepsilon_{\perp}}; \quad (4)$$

$$3) \ C \parallel z, \varepsilon_x = \varepsilon_y = \varepsilon_{\perp}, \varepsilon_z = \varepsilon_{\parallel}; \quad \varepsilon_x^2 = \varepsilon_{\parallel} \frac{1 - \varepsilon_{\perp}}{1 - \varepsilon_{\parallel} \varepsilon_{\perp}}. \quad (5)$$

Умови існування ПП в анізотропному кристалі отримуємо при аналізі (2):

$$\begin{aligned} 3. \quad & \varepsilon_x < 0, \varepsilon_z < 0; \\ 4. \quad & \varepsilon_x < 0, \varepsilon_z > \varepsilon_x^2. \end{aligned} \quad (6)$$

Визначено умови $\varepsilon_x < 0, \varepsilon_z < 0$ для поверхневих поляритонів 1-го типу (ПП-1), які існують за будь-яких $\varepsilon_x^2 > 1$ [8, 9].

Поверхневі поляритони типу 2 (ПП-2) мають місце в обмеженому діапазоні хвильових векторів $q_x < \frac{\omega}{c} \sqrt{\varepsilon_z}$ при $\varepsilon_z > 0$. Вони характерні тільки для анізотропних кристалів [8, 9].

У роботах [10, 11] вони названі "віртуальними" поверхневими коливаннями, які існують до особливої точки $q_x = \frac{\omega}{c} \sqrt{\varepsilon_z}$, яка називається "точкою зупинки". При $\varepsilon_x^2 > \varepsilon_z$ амплітуда хвиль ПП-2 вже не затухає в глибину кристала, а частота $\omega(q_x)$ стає комплексною. Сильне уширення спектра ПП-2 виникає завдяки переходу в об'ємну хвилю, а отже, енергія ПП-2 переходить в об'ємне збудження.

Використовуючи формулу (1) та параметри, наведені в табл. 1, отримано залежність дійсної частини діелектричної проникності лейкосапфіру від частоти без урахування затухання фононів (рис. 2).

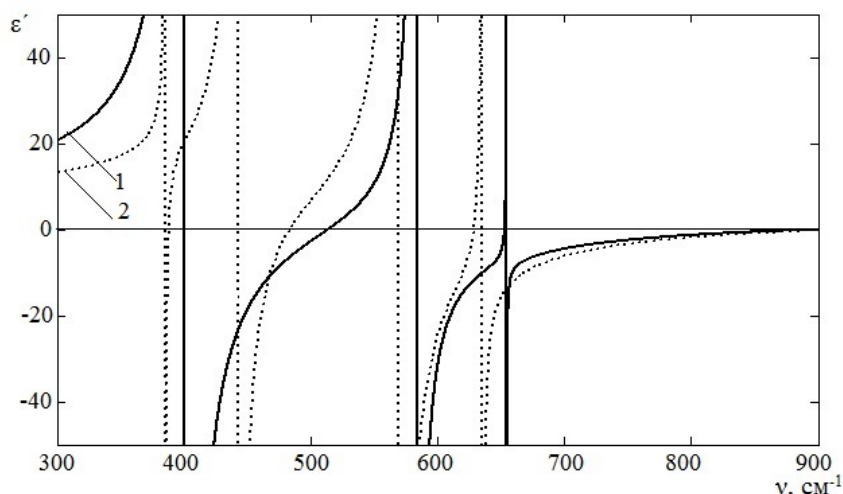

Рис. 2. Залежність дійсної частини діелектричної проникності $\epsilon'(\nu)$ для лейкосапфіру (300 – 900) см^{-1} : 1 – $\epsilon'_{||}(\nu)$; 2 – $\epsilon'_{\perp}(\nu)$.

Варто відмітити, що поведінку ПП-2 в області "точки зупинки" проаналізовано в гармонічному наближенні. Експериментально ПП-2 спостерігали в MgF_2 [10], $\alpha\text{-SiO}_2$ [12, 13] та в LiNbO_3 [14 – 17], проте особливості поведінки ПП-2 в "точці зупинки" до кінця не досліджені. Стверджується, що спектри ППВВ ПП-2 існують при $q_x < \frac{\omega}{c} \sqrt{\epsilon_z}$ і зникають при $q_x > \frac{\omega}{c} \sqrt{\epsilon_z}$. Детальні дослідження показали, що інтенсивність спектрів ППВВ ПП-2 залежить від величини зазора між елементом ППВВ і зразком. Спектр ПП спостерігається, що пояснило необхідність подальших досліджень спектрів ПП-2, їх дисперсійних залежностей та коефіцієнтів затухання.

Використовуючи вирази (3) – (5) та умови існування ПП (6), знайдено області генерації ПП в залежності від орієнтації кристала (табл. 2).

На рис. 3 представлено залежність діелектричної проникності лейкосапфіру від частоти з урахуванням затухання фонових.

Таблиця 2
Області існування ПП для лейкосапфіру (без урахування затухання фонових)

	С x	С y	С z
ПП-1	442 – 482 см^{-1}	385 – 388 см^{-1}	442 – 482 см^{-1}
	583 – 628 см^{-1}	442 – 481 см^{-1}	583 – 628 см^{-1}
	635 – 652 см^{-1}	569 – 627 см^{-1}	635 – 652 см^{-1}
	654 – 821 см^{-1}	635 – 832 см^{-1}	654 – 821 см^{-1}
ПП-2	400 – 442 см^{-1}		385 – 388 см^{-1}
	485 – 512 см^{-1}		569 – 583 см^{-1}
	628 – 635 см^{-1}	_____	653 – 654 см^{-1}

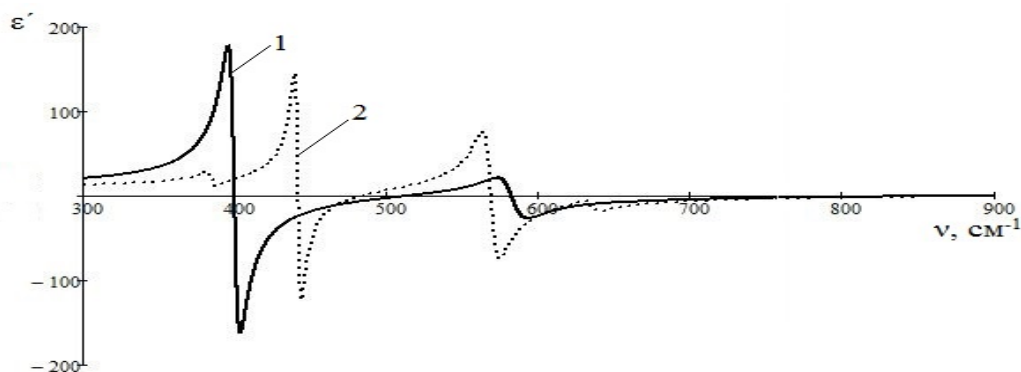

Рис. 3. Залежність $\epsilon'(\nu)$ для лейкосапфіру від частоти з урахуванням затухання фонових: 1 – $\epsilon'_{||}(\nu)$; 2 – $\epsilon'_{\perp}(\nu)$.

Для кращого візуального сприйняття на рис. 4 – 7 наведено окремі частотні діапазони залежності діелектричної проникності лейкосапфіру від частоти, що представлена на рис. 3.

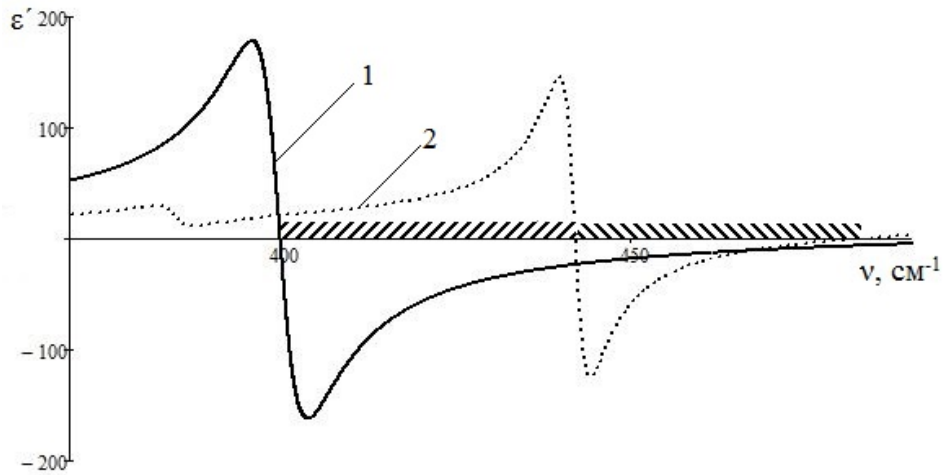

Рис. 4. Залежність $\epsilon'(\nu)$ для лейкосапфіру з урахуванням згасання фононів (370 – 490 cm^{-1}): 1 – $\epsilon'_{\parallel}(\nu)$; 2 – $\epsilon'_{\perp}(\nu)$; /// – ділянка існування ПП-2; \\\\ – ділянка існування ПП-1.

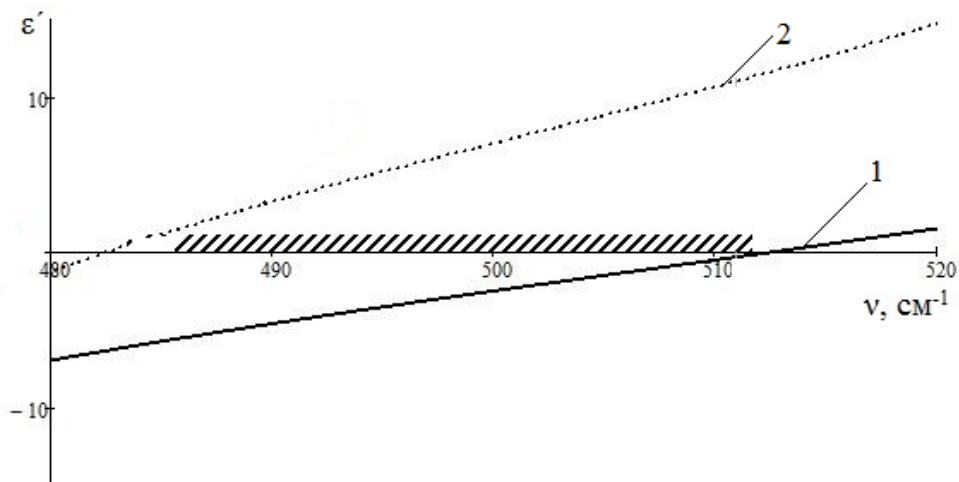

Рис. 5. Залежність $\epsilon'(\nu)$ для лейкосапфіру з урахуванням згасання фононів (480 – 520 cm^{-1}): 1 – $\epsilon'_{\parallel}(\nu)$; 2 – $\epsilon'_{\perp}(\nu)$; /// – ділянка існування ПП-2.

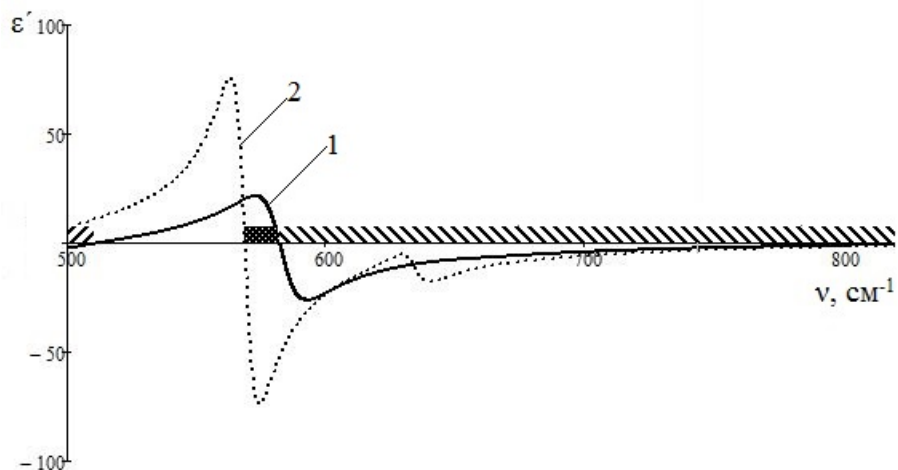

Рис. 6. Залежність $\epsilon'(\nu)$ для лейкосапфіру з урахуванням згасання фононів (500 – 820 cm^{-1}): 1 – $\epsilon'_{\parallel}(\nu)$; 2 – $\epsilon'_{\perp}(\nu)$; /// – ділянка існування ПП-2; \\\\ – ділянка існування ПП-1; \blacksquare – ділянка існування ПП-1 і ПП-2.

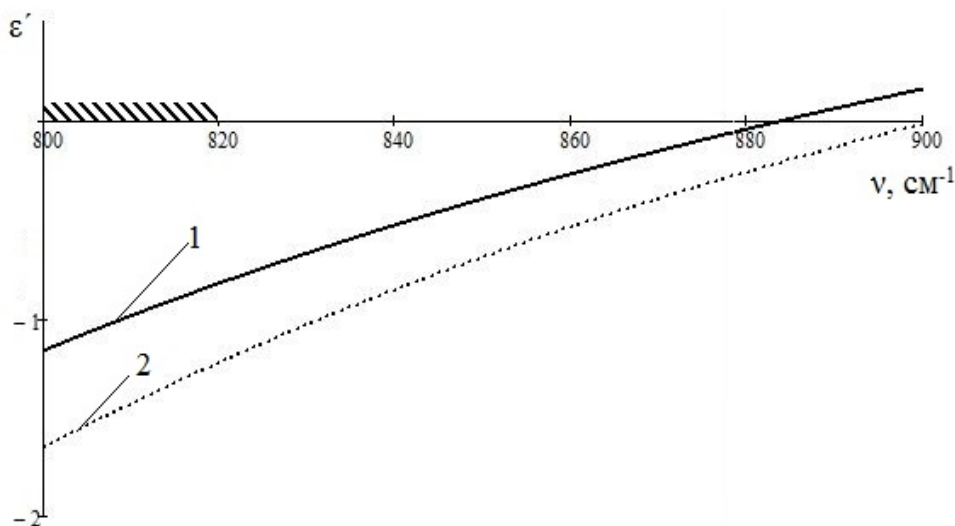

Рис. 7. Залежність $\epsilon'(\nu)$ для лейкосапфіру з урахуванням затування фононів ($800 - 900 \text{ см}^{-1}$): 1 – $\epsilon'_{||}(\nu)$; 2 – $\epsilon'_{\perp}(\nu)$; //// – ділянка існування ПП-1.

Таблиця 3

Області існування ПП для Al_2O_3 (з урахуванням затування фононів)

	С x	С y	С z
ПП-1	442 – 482 см^{-1} 582 – 820 см^{-1}	442 – 480 см^{-1} 569 – 832 см^{-1}	442 – 482 см^{-1} 582 – 820 см^{-1}
ПП-2	400 – 442 см^{-1} 485 – 513 см^{-1}	—————	569 – 582 см^{-1}

У роботі на основі умов існування ПП встановлено області існування поверхневих поляритонів першого та другого роду для трьох орієнтацій оптичної осі С кристала відносно координатних осей x, y, z без урахування і з урахуванням затування фононів (див. табл. 1).

Проаналізувавши отримані дані, подані відповідно в табл. 2, 3, можна зробити висновок, що врахування коефіцієнта затування фононів γ_f призводить до зменшення кількості частотних діапазонів існування поверхневих поляритонів першого та другого роду.

Література

1. Hopfield J.J. Theory of contribution of the complex dielectric constant of crystals // Phys. Rev. – 1958. – 112, N 5. – P. 1555 – 1567.
2. Агранович В.М. Кристаллооптика поверхностных поляритонов и свойства поверхности / В.М.Агранович // УФН. – 1975. – 115, № 2. – С. 199 – 237.
3. Дмитрук Н.Л. Поверхностные поляритоны в полупроводниках и диэлектриках / Н.Л.Дмитрук, В.Г.Литовченко, В.Л.Стрижевский. – К.: Наук. думка, 1989. – 375 с.
4. Barker A. S. / Jr. Infrared lattice vibrations and dielectric dispersion in corundum // Phys. Rev. – 1963. – 132, N 4. – P. 1474 – 1481.
5. Венгер Є.Ф. Спектроскопія залишкових променів: [монографія] / Є.Ф.Венгер, О.В.Мельничук, Ю.А.Пасічник. – К.: Наук. думка, 2001. – 191 с.
6. Дубовский О.А. Влияние запаздывающего взаимодействия на спектр поверхностных экситонов в одноосных кристаллах // ФТТ. – 1970. – Т. 12. – С. 3054 – 3056.
7. Любимов В.Н. Поверхностные электромагнитные волны в одноосных кристаллах / В.Н. Любимов, Д.Г. Санников // ФТТ. – 1972. – Т. 14, вып. 3. – С. 675 – 681.
8. Брыксин В.В. Поверхностные колебания в анизотропных кристаллах / В.В.Брыксин, Д.Н.Мирлин, И.И.Решина // ФТТ. – 1973. – Т. 15, № 4. – С. 1118 – 1123.
9. Брыксин В.В. Поверхностные оптические фононы в одноосных кристаллах / В.В.Брыксин, Д.Н.Мирлин, И.И.Решина // Письма в ЖЭТФ. – 1972. – Т. 16, № 8. – С. 445 – 448.
10. Hartstein A. Surface Polaritons on Semi-Infinite Anisotropic Media / A.Hartstein, E.Burstein, J.J.Brion, R.F.Wallis // Surface Sci. – 1973. – V. 34. – P. 81 – 89.
11. Hartstein A. Virtual Excitation Type Surface Polaritons on Anisotropic Media / A.Hartstein, E.Burstein, J.J.Brion, R.F.Wallis // Solid State Commun. – 1973. – V. 12. – P. 1083.

12. Falge H.J. Dispersion of Phonon-Like Surface Polaritons on α -Quartz Observed by ATR / H.J.Falge, A.Otto // Phys. Stat. Solid (b). – 1973. – V. 56. – N 2. – P. 523 – 534.
13. Решина И.И. Поверхностные колебания в α -кварце / И.И. Решина, В.М. Золотарёв // ФТТ. – 1973. – Т. 15, № 10. – С. 3010 – 3024.
14. Байса Д.Ф. Эффекты анизотропии в спектрах поверхностных поляритонов и фононов в диэлектрических кристаллах / Д.Ф.Байса, С.П.Макаренко, Г.А.Пучковская и др. // Изв. АН СССР, серия физика. – 1983. – Т. 47, № 8. – С. 1630 – 1635.
15. Байса Д.Ф. Влияние анизотропии на свойства колебательных поверхностных поляритонов в одноосных кристаллах / Д.Ф.Байса, С.П.Макаренко, Г.А.Пучковская и др. // Поверхность. Физика. Химия. Механика. – 1983. – № 2. – С. 28 – 34.
16. Байса Д.Ф. Поверхностные поляритоны типа 2 в LiNbO_3 / Д.Ф. Байса, С.П.Макаренко, С.В.Стрижевский // Поверхность. Физика. Химия. Механика. – 1983. – №12. – С. 35 – 40.
17. Гуревич Л.Э. Поверхностные плазмон-поляритоны в одноосных полупроводниках / Л.Э.Гуревич, Р.Г.Тарханян // ФТТ. – 1975. – Т. 17, № 7. – С. 1944 – 1948.
18. Мельничук А.В. Влияние анизотропии на поверхностные поляритоны в монокристаллах окиси цинка / А.В.Мельничук, Л.Ю.Мельничук, Ю.А.Пасечник: Препринт № 4-95. – К.: УДПУ им. М.П.Драгаманова, 1995. – 28 с.
19. Фононні поляритони ZnSiP_2 / [Шпортко К., Пасічник Ю., Богуславська Н., Венгер Є.]. – Львів: Вісник. – 2003. – Вип. 36. – С. 77 – 85.

УДК 517.9

ОСОБЛИВОСТІ ДРОБОВОГО ДИФЕРЕНЦІЮВАННЯ ЯК НАУКОВОГО НАПРЯМУ ТА ЙОГО ПРАКТИЧНИХ ЗАСТОСУВАНЬ

Гайдук І.М., магістрантка фізико-математичного факультету

Науковий керівник: д.т.н., проф. **Казачков І.В.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

В останні роки виріс інтерес до дослідження так званих диференціальних рівнянь дробового порядку, в яких невідома функція міститься під знаком похідної дробового порядку. Це зумовлено як розвитком самої теорії дробового інтегрування і диференціювання, так і застосуванням таких узагальнених конструкцій диференціального та інтегрального числення в різних галузях науки: фізиці, механіці, хімії, інженерії та інших областях, технічних і природознавчих.

Диференціальні рівняння дробового порядку мають наступний загальний вигляд

$$F[x, y(x), D^{\alpha_1}y(x), D^{\alpha_2}y(x), \dots, D^{\alpha_m}y(x)] = f(x). \quad (1)$$

Тут $x = (x_1, \dots, x_l)$ – точка l -вимірного Евклідового простору R^l ($l \in N = \{1, 2, \dots\}$), $F[x, y_1, y_2, \dots, y_l]$ і $f(x)$ – задані функції, а D^{α_k} -оператори дробового диференціювання дійсного порядку $\alpha_k > 0$ або комплексного порядку $\alpha_k \in C$ ($\text{Re}(\alpha_k) \geq 0$) ($k = 1, 2, \dots, m$).

У даній роботі розглянуто основні відомості з теорії дробових похідних Рімана-Ліувілля, Вейля, Летнікова і обговорено їх застосування. Дробові похідні Рімана-Ліувілля додатного порядку $\alpha > 0$ визначаються формулою

$$(D_{a+}^{\alpha}y)(x) = \left(\frac{d}{dx}\right)^n (I_{a+}^{n-\alpha}y)(x) \quad (x > a; n = [\alpha] + 1); \quad (2)$$

де $I_{a+}^{n-\alpha}y$ – дробовий інтеграл Рімана-Ліувілля порядку $\alpha > 0$:

$$(I_{a+}^{\alpha}y) = \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \int_a^x \frac{y(t)dt}{(x-t)^{1-\alpha}} \quad (x > a), \quad (3)$$

$\Gamma(\alpha)$ – гамма функція Ейлера.

Підхід Рімана-Ліувілля (3) до визначення дробового інтегрування є узагальненням інтегрування із змінною верхньою межею \int_{a+}^x взятого n разів [2]:

$$\int_a^x dt \int_a^t dt_1 \dots \int_a^{t_{n-2}} y(t_{n-1}) dt_{n-2} = \frac{1}{(n-1)!} \int_a^x (x-t)^{n-1} y(t) dt \quad (4)$$

Розглянемо властивості дробових похідних та інтегралів Рімана-Ліувілля.

Властивість 1. Якщо $\alpha \in \mathbb{C}$ і $\beta \in \mathbb{C}$ ($\operatorname{Re}(\beta) > 0$), то

$$\begin{aligned} I_{a+}^{\alpha} (t-a)^{\beta-1} (x) &= \frac{\Gamma(\beta)}{\Gamma(\beta+\alpha)} (x-a)^{\beta+\alpha-1} \quad (\operatorname{Re}(\alpha) > 0), \\ D_{a+}^{\alpha} (t-a)^{\beta-1} (x) &= \frac{\Gamma(\beta)}{\Gamma(\beta+\alpha)} (x-a)^{\beta-\alpha-1} \quad (\operatorname{Re}(\alpha) \geq 0). \end{aligned} \quad (5)$$

Зокрема, якщо $\beta = 1$ і $\operatorname{Re}(\alpha) \geq 0$, то дробова похідна Рімана-Ліувілля від сталої, взагалі кажучи, не дорівнює нулю:

$$(D_{a+}^{\alpha} 1)(x) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} (x-a)^{-\alpha} \quad (\operatorname{Re}(\alpha) \geq 0, \quad \alpha \neq 0).$$

З іншого боку, для $j = 1, 2, \dots, [\operatorname{Re}(\alpha)] + 1$ з (5) випливає формула

$$D_{a+}^{\alpha} (t-a)^{\alpha-j} (x) = 0.$$

Дробовий інтеграл (3) існує на вимірних за Лебегом функціях $y \in L_p(a, b)$ ($1 \leq p < \infty$):

$$L_p(a, b) = \left\{ y: \|y\|_p = \left(\int_a^b |y(x)|^p dx \right)^{1/p} \right\},$$

і на функціях y з вагового простору неперервних функцій $C_{\gamma}[a, b]$ ($0 \leq \gamma < 1$):

$$C_{\gamma}[a, b] = \{y(x): (x-a)^{\gamma} y(x) \in C[a, b]\}.$$

Властивість 2. Оператор дробового інтегрування I_{a+}^{α} порядку $\alpha > 0$ обмежений у просторі $L_p(a, b)$ ($1 \leq p < \infty$):

$$\|I_{a+}^{\alpha} f\|_p \leq K \|f\|_p, \quad K = \frac{(b-a)^{\alpha}}{\Gamma(\alpha+1)}.$$

Якщо $0 < \alpha < 1$ і $1 < p < 1/\alpha$, то оператор I_{a+}^{α} обмежений з $L_p(a, b)$ в $L_q(a, b)$, де $q = p/(1 - \alpha p)$.

Властивість 3. Нехай $\alpha > 0$ і $0 \leq \gamma < 1$.

а) Якщо $\gamma > \alpha$, то оператор I_{a+}^{α} обмежений з $C_{\gamma}[a, b]$ в $C[a, b]$:

$$\|I_{a+}^{\alpha} f\|_{C_{\gamma-\alpha}} \leq k_1 \|f\|_{C_{\gamma}},$$

$$k_1 = \frac{\Gamma(1-\gamma)}{\Gamma[1+\alpha-\gamma]}.$$

Зокрема, оператор I_{a+}^{α} обмежений у $C_{\gamma}[a, b]$.

б) Якщо $\gamma \leq \alpha$, то оператор I_{a+}^{α} обмежений з $C_{\gamma}[a, b]$ в $C[a, b]$:

$$\|I_{a+}^{\alpha} f\|_C \leq k_2 \|f\|_{C_{\gamma}},$$

$$k_2 = (b - a)^{\alpha - \gamma} \frac{\Gamma(1 - \gamma)}{\Gamma[1 + \alpha - \gamma]}.$$

Зокрема, оператор I_{a+}^{α} обмежений в $C[a, b]$.

Дробова похідна (2) існує для функцій $y(x)$ з просторів $AC_n[a, b]$ і $C_{\gamma}^n[a, b]$ неперервно диференційованих на $[a, b]$ функцій $g(x)$ до порядку $n - 1$, таких що відповідно $g^{(n-1)}(x)$ є абсолютно неперервна функція на $[a, b]$.

Властивість 4. Нехай $\alpha > 0$, $n = \alpha + 1$. Якщо $y(x) \in AC_n[a, b]$, то дробова похідна $D_{a+}^{\alpha}y$ існує майже всюди на $[a, b]$ і представлена у вигляді

$$(D_{a+}^{\alpha}y)(x) = \sum_{k=0}^{n-1} \frac{y^{(k)}(a)}{\Gamma(1+k-\alpha)} (x-a)^{k-\alpha} + \frac{1}{\Gamma(n-\alpha)} \int_a^x \frac{y^{(n)}(t) dt}{(x-t)^{\alpha-n+1}}. \quad (6)$$

Зокрема, якщо $0 < \alpha < 1$ і $y(x) \in AC[a, b]$, то

$$(D_{a+}^{\alpha}y)(x) = \frac{1}{(1-\alpha)} \left[\frac{y(a)}{\Gamma(x-a)^{\alpha}} + \int_a^x \frac{y'(t) dt}{(x-t)^{\alpha}} \right]. \quad (7)$$

Властивість 5. Якщо $\alpha > 0$, $n = \alpha + 1$ і $y(x) \in C_{\gamma}^n[a, b]$ ($0 \leq \gamma < 1$), то дробова похідна $D_{a+}^{\alpha}y$ існує на $(a, b]$ і представлена у вигляді (6).

Зокрема, якщо $0 < \alpha < 1$ і $y(x) \in C_{\gamma}^n[a, b]$, то $D_{a+}^{\alpha}y$ представлена у вигляді (7).

Для операторів дробового інтегрування справедлива так звана напівгрупова властивість:

$$(I_{a+}^{\alpha} I_{a+}^{\beta} y)(x) = (I_{a+}^{\alpha+\beta} y)(x) \quad (\alpha > 0, \beta > 0). \quad (8)$$

Властивість 6. а) Якщо $y(x) \in L_p(a, b)$ ($1 \leq p < \infty$), то рівність (8) виконується для майже всіх точок $x \in [a, b]$. Якщо $\alpha + \beta > 1$, то (8) справедлива для будь-якої точки відрізка $[a, b]$.

б) Якщо $y(x) \in C_{\gamma}[a, b]$ ($0 \leq \gamma < 1$), то формула (8) вірна для будь-якої точки $x \in (a, b]$. Якщо $y(x) \in C[a, b]$, то (8) виконується в будь-якій точці x відрізка $[a, b]$.

Оператор дробового диференціювання D_{a+}^{α} обернений оператору дробового інтегрування I_{a+}^{α} зліва:

$$(D_{a+}^{\alpha} I_{a+}^{\alpha} y)(x) = y(x) \quad (\alpha > 0) \quad (9)$$

Властивість 7. а) Якщо $y(x) \in L_p(a, b)$ ($1 \leq p < \infty$), то рівність (9) справедлива майже всюди на $[a, b]$.

б) Якщо $y(x) \in C_{\gamma}[a, b]$ ($0 \leq \gamma < 1$), то формула (9) виконується для будь-яких $x \in (a, b]$. Зокрема, при $y(x) \in C[a, b]$ вона справедлива для будь-якої точки x відрізка $[a, b]$.

Мають місце наступна формула композиції оператора дробового диференціювання D_{a+}^{β} і оператора дробового інтегрування I_{a+}^{α} більшого порядку $\beta > \alpha > 0$:

$$(D_{a+}^{\beta} I_{a+}^{\alpha} y)(x) = I_{a+}^{x-\beta} y(x) \quad (0 < \beta < \alpha), \quad (10)$$

і зокрема при $\beta = k \in N$ і $\alpha > k$,

$$(D^k I_{a+}^\alpha y)(x) = I_{a+}^{\alpha-k} y(x) \quad (11)$$

$$\left(D = \frac{d}{dx}; k \in N, k < \alpha \right).$$

Властивість 8. а) Якщо $\alpha > \beta > 0$ та $f(x) \in L_p(a, b)$ ($1 \leq p < \infty$), то рівності (10) і (11) виконуються для майже усіх точок $x \in [a, b]$.

б) Якщо $y(x) \in C_\gamma[a, b]$ ($0 \leq \gamma < 1$), то формули (10) і (11) виконуються для будь-яких $x \in (a, b]$. Зокрема, при $y(x) \in C[a, b]$ вони справедливі для будь-якої точки x відрізка $[a, b]$.

Наступна рівність дає формулу композиції оператора дробового інтегрування і оператора дробового диференціювання D_{a+}^β :

$$(I_{a+}^\alpha D_{a+}^\alpha y)(x) = y(x) - \sum_{j=1}^n \frac{y_{n-\alpha}^{(n-j)}(a)}{\Gamma(\alpha - j + 1)} (x - a)^{\alpha-j}, \quad (12)$$

де

$$y_{n-\alpha}(x) = (I_{a+}^{n-\alpha} y)(x) \quad \text{є дробовий інтеграл (3) порядку } n - \alpha.$$

Ця формула має важливе значення при дослідженні диференціальних рівнянь з дробовими похідними Рімана-Ліувілля.

Властивість 9. Нехай $\alpha > 0$, $n = [\alpha] + 1$.

а) Якщо $y(x) \in L_1(a, b)$ і $y_{n-\alpha}(x) \in AC_n[a, b]$, то формула (12) виконується для майже всіх точок $x \in [a, b]$.

б) Якщо $y(x) \in C_\gamma[a, b]$ ($0 \leq \gamma < 1$) і $y_{n-\alpha}(x) \in C_\gamma^n[a, b]$, то співвідношення (12) справедливе для будь-яких $x \in (a, b]$.

При $0 < \alpha < 1$ формула (12) приймає вигляд

$$(I_{a+}^\alpha D_{a+}^\alpha f)(x) = f(x) - \frac{f_{1-\alpha}(a)}{\Gamma(\alpha)} (x - a)^{\alpha-1},$$

де $y_{n-\alpha}(x) = (I_{a+}^{1-\alpha} y)(x)$ [2].

Дробова похідна Летнікова порядку ν від кусково-неперервної функції $f(t)$ визначається формулою:

$$\frac{d^\nu f(t)}{dt^\nu} = \frac{1}{\Gamma(1-\nu)} \frac{d}{dt} \int_0^t (t-\tau)^{-\nu} f(\tau) d\tau, \quad (-\infty < \nu < 1) \quad (13)$$

Для практичних розрахунків можуть бути використані і інші форми визначення дробової похідної Летнікова. Після інтегрування (13) за частинами:

$$\begin{aligned} D^\nu f(t) &= \frac{1}{\Gamma(1-\nu)} \frac{d}{dt} \left[-\frac{(t-\tau)^{1-\nu}}{1-\nu} f(t) \Big|_0^t + \int_0^t \frac{(t-\tau)^{1-\nu}}{1-\nu} \frac{df(\tau)}{d\tau} d\tau \right] = \\ &= \frac{1}{\Gamma(1-\nu)} \frac{d}{dt} \left[-\frac{t^{1-\nu}}{1-\nu} f(0) + \int_0^t \frac{(t-\tau)^{1-\nu}}{1-\nu} \frac{df(\tau)}{d\tau} d\tau \right]. \\ D^\nu f(t) &= \frac{f(0)t^{-\nu}}{\Gamma(1-\nu)} + \frac{1}{\Gamma(1-\nu)} \int_0^t (t-\tau)^{-\nu} \frac{df(\tau)}{d\tau} d\tau, \quad (\nu < 1) \end{aligned} \quad (14)$$

Інтегруючи (14) за частинами, матимемо:

$$D^{\nu} f(t) = \frac{f(0)t^{-\nu}}{\Gamma(1-\nu)} + \frac{1}{\Gamma(1-\nu)} [(t-\tau)^{-\nu} f(\tau)|_0^t + \nu \int_0^t (t-\tau)^{-\nu-1} f(\tau) d\tau]. \quad [1]$$

Розглянемо властивості дробової похідної Летнікова.

Властивість 1. В силу лінійності операції (13) маємо

$$D^{\nu} [f(t) + g(t)] = D^{\nu} f(t) + D^{\nu} g(t)$$

$$D^{\nu} [\text{const} \cdot f(t)] = \text{const} \cdot D^{\nu} f(t)$$

Властивість 2. Існує проста відповідність дробової похідної Летнікова з перетворенням Лапласа

$$f^*(p) = \int_0^{\infty} f(t) e^{-pt} dt,$$

Яка виражається формулою

$$[D^{\nu} f(t)]^* = p^{\nu} f^*(p), \quad (\infty < \nu < 1).$$

Властивість 3. Операція дробової похідної Летнікова адитивна по індексам

$$D^{\nu} D^{\mu} f(t) = D^{\mu} D^{\nu} f(t) = D^{\mu+\nu} f(t), \quad \mu + \nu \leq 1.$$

Властивість 4. Дробова похідна Летнікова від добутку двох функцій виражається узагальненням формули Лейбніца

$$D^{\nu} f(t)g(t) = \sum_{n=0}^{\infty} \binom{\nu}{n} D^n f(t) D^{\nu-n} g(t), \quad \binom{\nu}{n} = \frac{\Gamma(\nu+1)}{\Gamma(\nu+1-n)\Gamma(n+1)}. \quad [1]$$

Дробова похідна Вейля схожа на дробову похідну Рімана-Ліувіля. В якості меж дробових похідних можуть виступати 0 і ∞ . Похідні виду $f_{\infty}^{(\nu)}(x)$ називають дробовими похідними Вейля. Дробову похідну Вейля можна записати наступним чином:

$$f_{\infty}^{(\nu)}(x) = \frac{e^{i(\nu+1)\pi}}{(1-\{v\})} D_x^{[v]+1} \int_x^{\infty} \frac{f(\xi) d\xi}{(\xi-x)^{[v]}} \quad [3].$$

Цей новий напрям узагальнює інтегро-диференціальне числення та дозволяє вирішити ряд проблем, які не мали рішення в рамках класичної теорії. Зокрема, дробове числення логічно пов'язане з фрактальною геометрією природи [4] та дозволяє враховувати часову післядію і просторову залежність параметрів в фізичних та інших процесах (часову та просторову нелокальність процесів і систем) [5].

Література

1. Бабенко Ю.И. Метод дробного дифференцирования в прикладных задачах теории тепломассобмена/ Ю.И.Бабенко. – СПб.: НПО Профессионал, 2009. – 584 с.
2. Килбас А.А. Теория и приложения дифференциальных уравнений дробного порядка/ Килбас А.А. – Минск, 2009. – 121 с.
3. Учайкин В.В. Метод дробных производных/ В.В.Учайкин. – Ульяновск: Артишок, 2008. – 512 с.
4. Nigmatullin R.R. The realization of the generalized transfer equation in a medium with fractal geometry// Physica status solidi (b). – Volume 133, Issue 1, pages 425–430, 1 January 1986.
5. W.Chen, H.G.Sun, X.Zhang, D.Korosak. Anomalous diffusion modeling by fractal and fractional derivatives // Computers and Mathematics with Applications, 2010, 59 (5): 1754-1758.

УДК 517.926

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ ДІАГРАМ НЬЮТОНА ДО СИСТЕМ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИХ РІВНЯНЬ З ОСОБЛИВОЮ ТОЧКОЮ

Герман О.В., студентка IV курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: к.ф.-м.н., ст.викл. **Чорненька О.В.**, кафедра вищої математики

Вивчається питання про побудову загального розв'язку лінійної однорідної системи трьох диференціальних рівнянь

$$\frac{dy(x)}{dx} = x^g A(x)y(x) \quad (1)$$

з іррегулярною особливою точкою $x = \infty$, де $y(x)$ – шуканий n -вимірний вектор, x – дійсна змінна: $|x| \geq a$, g – невід’ємне ціле число, $A(x)$ – квадратна матриця n -го порядку, яка допускає асимптотичні розвинення

$$A(x) \sim \sum_{s=0}^{\infty} x^{-s} A_s. \quad (2)$$

Системи n -го порядку вигляду (1) досліджувались в роботах [1, 3, 4, 6], в яких, в основному, розглядався випадок простого спектра головного оператора. Розв’язки будувалися у вигляді збіжних рядів, вивчалось питання про їх рівномірну збіжність. Проте випадок кратного спектра головної матриці виявився досить складним і став можливим для розв’язання після проведення повного дослідження системи з малим параметром при похідній [5]. У роботах [7, 8] досліджено питання про можливість побудови асимптотичного розв’язку лінійної системи диференціальних рівнянь, яка містить іррегулярну особливу точку і вироджену матрицю при похідній.

У даній роботі вивчається питання про побудову загального розв’язку системи (1) у випадку кратного спектра головного оператора. А саме розглядається умова, коли гранична матриця A_0 має власне значення λ_0 кратності 3, якому відповідає елементарний дільник такої самої кратності.

Відомо, що в даному випадку власному значенню λ_0 відповідає жорданів ланцюжок векторів завдовжки 3, який складається з власного вектора φ_1 та двох приєднаних векторів φ_2, φ_3 , які можна визначити за формулами [2]:

$$\varphi_i = H^{i-1} \varphi, \quad i = \overline{1,3},$$

де H – узагальнена обернена матриця до матриці $A_0 - \lambda_0 E$, φ – фіксований власний вектор матриці A_0 .

Якщо ψ – елемент нуль-простору матриці $(A_0 - \lambda_0 E)^*$, спряженої з $A_0 - \lambda_0 E$, його можна визначити так, щоб виконувалась рівність [2]

$$(H^{i-1} \varphi, \psi) = \delta_{i,3},$$

де $\delta_{i,j}$ – символ Кронекера, а символом $(\ , \)$ позначено скалярний добуток в 3-вимірному унітарному просторі. У подальших викладках будемо передбачати, що дана рівність виконується.

Розв’язок будемо шукати у вигляді вектора

$$y(x) = u(x) \exp\left(\int_{x_0}^x t^g (\lambda(t)) dt\right), \quad (3)$$

де $u(x)$ і $\lambda(x)$ – відповідно невідомі 3-вимірний вектор і скалярна функція, які задаються у вигляді нескінченних розвинень за недодатними степенями змінної x .

Проведемо детальне дослідження однорідної системи третього порядку, коли $n = 3$. Для цього, використовуючи результати та методи робіт [2, 5, 7, 8] запишемо відповідне рівняння розгалуження для функції $\lambda(x)$

$$\lambda^3 + \sum_{s=1}^{\infty} x^{-s} L_{0s} + \sum_{k=1}^{\infty} \sum_{s=1}^{\infty} x^{-s} L_{ks} [\lambda^k] = 0,$$

коефіцієнти якого визначаються за формулами

$$L_{0s} = \sum_{q=1}^s (-1)^q \left(\left(\tilde{P}_{0q}^s(H, HA) + \sum_{p=1}^{q-1} \tilde{R}_{p,q-p}^{s-p(g+1)}(H, HA) \right) \varphi, \psi \right), \quad s \geq 1, \quad (4)$$

$$L_{ks}[\lambda^k] = \sum_{i=0}^{\lfloor \frac{s}{g} \rfloor} D^i[\lambda^k] \left[\sum_{q=0}^{s-ig} (-1)^q \left(\tilde{P}_{i+k,q}^{s-ig}(H, HA) + \sum_{p=1}^{q-1} \tilde{R}_{i+k+p,q-p}^{s-ig-p(g+1)}(H, HA) \right) \varphi, \psi \right], \quad s \geq 1, \quad k \geq 1. \quad (5)$$

Проаналізуємо операторні вирази $L_{ks}[\lambda^k]$ з використанням методу діаграм Ньютона [5].

Будемо припускати, що у формулах (5) для виразів $L_{1s}[\lambda]$ та $L_{2s}[\lambda]$ не всі коефіцієнти при $D^0[\lambda]$ дорівнюють нулю. Позначимо

$$L_{ks}^{(0)}[\lambda^k] = D^0[\lambda^k] \left[\sum_{q=1}^s (-1)^q \left(\tilde{P}_{k,q}^s(H, HA) + \sum_{p=1}^{q-1} \tilde{R}_{k+p,q-p}^{s-p(g+1)}(H, HA) \right) \varphi, \psi \right],$$

$s \geq 1, k \geq 1$. Тоді при $k = 0$

$$L_{0s} = \sum_{q=1}^s (-1)^q \left(\tilde{P}_{0,q}^s(H, HA) + \sum_{p=1}^{q-1} \tilde{R}_{p,q-p}^{s-p(g+1)}(H, HA) \right) \varphi, \psi, \quad s \geq 1,$$

при $k = 1$

$$L_{1s} = \sum_{q=1}^s (-1)^q \left(\tilde{P}_{1,q}^s(H, HA) + \sum_{p=1}^{q-1} \tilde{R}_{1+p,q-p}^{s-p(g+1)}(H, HA) \right) \varphi, \psi, \quad s \geq 1,$$

відповідно при $k = 2$

$$L_{2s} = \sum_{q=1}^s (-1)^q \left(\tilde{P}_{2,q}^s(H, HA) + \sum_{p=1}^{q-1} \tilde{R}_{2+p,q-p}^{s-p(g+1)}(H, HA) \right) \varphi, \psi, \quad s \geq 1.$$

Щоб визначити вигляд розвинення для функції $\lambda(x)$, необхідно знайти показник степеня виразу $\frac{1}{x}$.

Нехай $L_{0s} = 0$, $s = \overline{1, s_0 - 1}$, $L_{0s_0} \neq 0$. Тоді вигляд розвинення для функції $\lambda(x)$ залежить від значень, яких набувають індекси s_1 та s_2 у відповідних виразах L_{1s_1} та L_{1s_2} . Для скорочення запису позначимо

$$\alpha_0 = L_{0s}, \quad \alpha_1 = L_{1s_1}, \quad \alpha_2 = L_{2s_2}.$$

Розглядаючи всі можливі співвідношення між числами s , s_1 , s_2 , будуємо діаграму Ньютона, випишемо відповідні визначальні рівняння і знаходимо показники степенів $\frac{1}{x}$, з яких починається розвинення для функції $\lambda(x)$.

1) Розглянемо випадок, коли найменшим і ненульовим є значення s , а саме $s \leq s_1 \leq s_2$ і $\alpha_1 \neq 0$, $\alpha_2 \neq 0$. Діаграма Ньютона складається з однієї ланки, що з'єднує точки з координатами $(3; 0)$ та $(0; s)$, на якій розміщено два вузли. Отже, у цьому випадку система має три ненульові розв'язки, і розвинення для шуканих $\lambda(x)$ та $u(x)$ слід починати з дробового степеня $\frac{s}{3}$.

До такого ж самого результату приходимо і в наступних випадках:

а) $s \leq s_2 \leq s_1$ і $\alpha_1 \neq 0$, $\alpha_2 \neq 0$;

б) $s \leq s_1$ і $\alpha_1 \neq 0$, $\alpha_2 = 0$;

- в) $s \leq s_2$ і $\alpha_2 \neq 0, \alpha_1 = 0$;
 г) $\alpha_0 \neq 0$ і $\alpha_1 = 0, \alpha_2 = 0$.

Результати подано у вигляді таблиці 1.

Таблиця 1

№ п/п	Умова	Діаграма	Визначальне рівняння	Степені	Кількість розв'язків
1	$s \leq s_1 \leq s_2$.		$\lambda_0^3 + \alpha_0 = 0$	$\frac{s}{3}$	3
2	$s \leq s_2 \leq s_1$.				
3	$s \leq s_1,$ $\alpha_2 = 0.$		$\lambda_0^3 + \alpha_0 = 0$	$\frac{s}{3}$	3
4	$s \leq s_2,$ $\alpha_1 = 0.$				
5	$\alpha_0 \neq 0,$ $\alpha_1 = 0,$ $\alpha_2 = 0.$		$\lambda_0^3 + \alpha_0 = 0$	$\frac{s}{3}$	3

2) Якщо найменшим і ненульовим є значення s_1 , а саме $s_1 < s \leq s_2$, або $s_1 \leq s_2 < s$, то важливим є співвідношення між числами s_1 та s , що відповідно впливає на вигляд діаграми Ньютона. Зокрема для випадку $s : s_1 = 3 : 2, s_1 \leq s_2 < s$ діаграма Ньютона складається з однієї ланки, що з'єднує точки з координатами $(3; 0)$ та $(0; s)$, на якій розміщено три вузли. Отже, у цьому випадку система має три ненульові розв'язки, і розвинення для шуканих $\lambda(x)$ та $u(x)$ слід починати з дробового степеня $\frac{s}{3}$. Якщо ж $s : s_1 \neq 3 : 2, s_1 \leq s_2 < s$, то діаграма складається з двох ланок. Відповідно визначається кількість розв'язків та степені виразу $\frac{1}{x}$ у шуканих розвиненнях.

Результати проведеного дослідження у цьому випадку подано у вигляді таблиці 2.

Таблиця 2

№	Умова	Діаграма	Визначальне рівняння	Степені	Кількість розв'язків
1	$s : s_1 \neq 3 : 2$ $s_1 < s \leq s_2$.		$\alpha_1 \lambda_0 + \alpha_0 = 0$	$s - s_1$	1
2	$s : s_1 \neq 3 : 2$ $s_1 \leq s_2 < s$.		$\lambda_0^2 + \alpha_1 = 0$	$\frac{s_1}{2}$	2
3	$s : s_1 \neq 3 : 2$ $s_1 < s, \alpha_2 = 0$.				
4	$s : s_1 = 3 : 2$ $s_1 < s \leq s_2$.		$\lambda_0^3 + \alpha_1 \lambda_0 + \alpha_0 = 0$	$\frac{s}{3}$	3
5	$s : s_1 = 3 : 2$ $s_1 \leq s_2 < s$.				
6	$s : s_1 = 3 : 2$ $s_1 < s, \alpha_2 = 0$.				

3) Якщо найменшим і ненульовим є значення s_2 , а саме $s_2 < s_1 < s$, то важливим є співвідношення між числами s_2, s_1, s , та s_2, s_1 . Можливі випадки:

а) $s_2 < s_1 < s, s : s_1 : s_2 = 3 : 2 : 1$ (діаграма складається з однієї ланки на якій розміщено чотири вузли);

б) $s_2 < s_1 < s, s : s_1 : s_2 \neq 3 : 2 : 1, s_1 : s_2 = 2 : 1$ (діаграма складається з двох ланок);

в) $s_2 < s_1 < s, s : s_1 : s_2 \neq 3 : 2 : 1, s_1 : s_2 = 2 : 1$ (діаграма складається з трьох ланок).

Результати проведених досліджень у цих випадках подано у вигляді таблиці 3.

Таблиця 3

№	Умова	Діаграма	Визначальне рівняння	Степені	Кількість розв'язків
1	$s_2 < s_1 < s,$ $s : s_1 : s_2 = 3 : 2 : 1$.		$\lambda_0^3 + \alpha_2 \lambda_0^2 +$ $+ \alpha_1 \lambda_0 + \alpha_0 = 0$	$\frac{s}{3}$	3
2	$s_2 < s_1 < s,$ $s : s_1 : s_2 \neq 3 : 2 : 1$ $s_1 : s_2 = 2 : 1$		$\alpha_1 \lambda_0 + \alpha_0 = 0$	$s - s_1$	1
			$\lambda_0^2 + \alpha_2 \lambda_0 + \alpha_1 = 0$	$\frac{s_1}{2}$	2
3	$s_2 < s_1 < s,$ $s : s_1 : s_2 \neq 3 : 2 : 1$ $s_1 : s_2 = 2 : 1$		$\alpha_1 \lambda_0 + \alpha_0 = 0$	$s - s_1$	1
			$\alpha_2 \lambda_0 + \alpha_1 = 0$	$s_1 - s_2$	1
			$\lambda_0 + \alpha_2 = 0$	s_2	1

4) Якщо найменшим і ненульовим є значення s_2 , а саме $s_2 < s \leq s_1$, то важливим є співвідношення між числами s_2 та s . Можливі випадки:

а) $s_2 < s \leq s_1$, $s : s_2 \neq 3 : 1$ (діаграма складається з двох ланок, на яких розміщено три вузли);

б) $s_2 < s$, $s : s_2 \neq 3 : 1$, $\alpha_1 = 0$ (діаграма складається з двох ланок);

в) $s_2 < s \leq s_1$, $s : s_2 = 3 : 1$ (діаграма складається з однієї ланки).

Результати проведених досліджень у цих випадках подано у вигляді таблиці 4.

Таблиця 4

№	Умова	Діаграма	Визначальне рівняння	Степені	Кількість розв'язків
1	$s_2 < s \leq s_1$, $s : s_2 \neq 3 : 1$.		$\lambda_0^3 + \alpha_2 \lambda_0^2 = 0$	s_2	1
2	$s_2 < s$, $s : s_2 \neq 3 : 1$, $\alpha_1 = 0$.		$\alpha_2 \lambda_0^2 + \alpha_0 = 0$	$\frac{s_2 - s}{2}$	2
3	$s_2 < s \leq s_1$, $s : s_2 = 3 : 1$.				
4	$s_2 < s$, $s : s_2 \neq 3 : 1$, $\alpha_1 = 0$.		$\lambda_0^3 + \alpha_2 \lambda_0^2 + \alpha_0 = 0$	$\frac{s}{3}$	3

У випадках, коли всі $\alpha_0 = 0$ для будь-яких S , то маємо особливі випадки, які подано в таблиці 5.

Описані дослідження вичерпують всі можливі випадки аналізу лінійної системи трьох диференціальних рівнянь з іррегулярною особливою точкою.

Таблиця 5

№	Умова	Діаг	Визначальне рівняння	Степені	Кількість розв'язків
1	$\alpha_0 = 0$, $s_1 \leq s_2$.				
2	$\alpha_0 = 0$, $\alpha_2 = 0$, $\alpha_1 \neq 0$.		$\lambda_0^3 + \alpha_1 \lambda_0 = 0$	$\frac{s_1}{2}$	2

3	$\alpha_0 = 0,$ $s_1 > s_2$ $s_1 : s_2 \neq 2 : 1.$		$\lambda_0^3 + \alpha_2 \lambda_0^2 = 0$	s_2	1
			$\alpha_2 \lambda_0^2 + \alpha_1 \lambda_0 = 0$	$s_1 - s_2$	1
4	$\alpha_0 = 0,$ $s_1 > s_2$ $s_1 : s_2 = 2 : 1.$		$\lambda_0^3 + \alpha_2 \lambda_0^2 + \alpha_1 \lambda_0 = 0$	s_1	2
5	$\alpha_0 = 0,$ $\alpha_1 = 0,$ $\alpha_2 \neq 0.$		$\lambda_0^3 + \alpha_2 \lambda_0^2 = 0$	s_2	1

У наведених таблицях 1-5 знайдено показники степенів вигляду $\frac{p}{q}$, з яких починають розвинення шукані скалярні функції $\lambda(x)$ та вектор-функції $u(x)$, тобто

$$\lambda(x) = \sum_{k=0}^{\infty} \lambda_{k+1} x^{\frac{p+k}{q}},$$

$$u(x) = \varphi + \sum_{k=0}^{\infty} u_{k+1} x^{\frac{p+k}{q}}.$$

Для визначення коефіцієнтів λ_1 наведено відповідне визначальне рівняння. Решта коефіцієнтів $\lambda_k, u_k, k \geq 1$, шукаються методом невизначених коефіцієнтів.

Література

1. Вазов В. Асимптотические разложения решений дифференциальных уравнений / Вольфганг Вазов ; [пер. с англ. В.Ф.Бутузова, А.Б.Васильевой и М.В.Федорюка / под ред. Васильевой А.Б.]. – М. : Мир, 1968. – 464 с.
2. Гантмахер Ф.Р. Теория матриц. – М.: Наука, 1988. – 552 с.
3. Коддингтон Э.А. Теория обыкновенных дифференциальных уравнений / Э.А.Коддингтон, Н.Левинсон. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. – 474 с.
4. Латышева К.Я. Нормально-регулярные решения и их приложения / К.Я.Латышева, Н.И.Терещенко, Г.С.Орел; под ред. Ю.А.Митропольского. – К.: Вища школа, 1974. – 135 с.

5. Самойленко А.М. Лінійні системи диференціальних рівнянь з виродженнями / А.М.Самойленко, М.І.Шкіль, В.П.Яковець. – К.: Вища школа, 2000. – 294 с.
6. Хорошилов В.В. О решениях систем линейных дифференциальных уравнений с иррегулярно-особой точкой / В.В.Хорошилов // Докл. АН УССР. – 1950. – Т. 72, № 2. – С. 241–242.
7. Шепель О.А. Асимптотичне інтегрування лінійної однорідної системи диференціальних рівнянь з виродженням в околі іррегулярної особливої точки / О.А.Шепель // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Фізико-математичні науки". – 2004. – Вип.. 3. – С. 122–131.
8. Шепель О.А. Про побудову розв'язку виродженої лінійної системи диференціальних рівнянь в околі іррегулярної особливої точки / О.А.Шепель // Нелінійні коливання. – 2004. – Т. 7, № 4. – С. 555–561.

УДК 621.317.713

МОДЕЛЬ ЦИФРОВОГО ВОЛЬТМЕТРА ДЛЯ ФІЗИЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Євтух С.І., студент IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.т.н., доц. **Давиденко С.М.**, кафедра фізики

Основним завданням при проектуванні вимірювальних приладів було і залишається досягнення певних метрологічних характеристик. Останні роки відзначені масовим наповненням ринку різноманітною автоматизованою апаратурою різного призначення і різної складності, наприклад мікроконтролери, які входять в усі сфери життєдіяльності людини, їх насиченість в нашому оточенні росте щорічно. Поява перших мікроконтролерних вимірювальних приладів, так званих "інтелектуальних" пристроїв, визначило новий напрям розвитку приладобудування [1]. По суті, це однокристальний комп'ютер, здатний виконувати прості завдання, а використання однієї мікросхеми значно знижує розміри, енергоспоживання і вартість пристроїв, що дуже важливо на сучасному етапі розвитку суспільства. Мікроконтролери є основою вимірювальних приладів, зокрема цифрових вольтметрів, які в даний час широко використовуються. Ці прилади мають ряд переваг: представлення результатів в цифровій формі, висока точність і чутливість, широкий діапазон вимірювань, можливість введення результатів в комп'ютер.

У даний час цифрові вольтметри-прилади, у яких результат вимірювання представляється у цифровій формі широко використовуються при вимірюваннях напруги постійного і змінного струму.

За принципом роботи цифрові вольтметри можна розділити [3]:

1. ЦВ час – імпульсного перетворення. Перетворення здійснюється шляхом порівняння вимірюваної напруги з лінійно змінною напругою. Відрізняються високою швидкістю при невисокій точності.

2. ЦВ двотактного інтегрування. Принцип його роботи подібний до принципу час-імпульсного перетворення, з тією відмінністю, що тут утворюються два часових інтервали протягом циклу вимірювання. Ці вольтметри є більш точними (до 0,05 %).

3. ЦВ з частотним перетворенням. Принцип дії полягає в перетворенні вимірюваної напруги в пропорційну їй частоту проходження імпульсів, вимірювану цифровим частотоміром. Похибка 0,1 %.

4. ЦВ урівноважуючого перетворення. Ці вольтметри є найбільш швидкодіючими і досить точними. Принцип їх роботи полягає в порівнянні вимірюваної напруги з сумою дискретних значень зразкових напруг.

5. ЦВ паралельного типу. У схемі даного типу вимірювана напруга подається відразу на кілька схем порівняння. ЦВ цього типу мають найбільшу швидкістю.

Метою дослідження є розробка схеми цифрового вольтметра на основі вітчизняних деталей, згідно якої буде створено прилад, що має хорошу швидкість, високу точність, вихід на ЕОМ. Даний цифровий вольтметр буде вимірювати постійні напруги, а також змінні, які потрібно задалегідь перетворити в постійні; мати невеликі розміри та низьку собівартість.

Було розроблено схему цифрового вольтметра на основі вітчизняних деталей. Блок-схема приладу має вигляд:

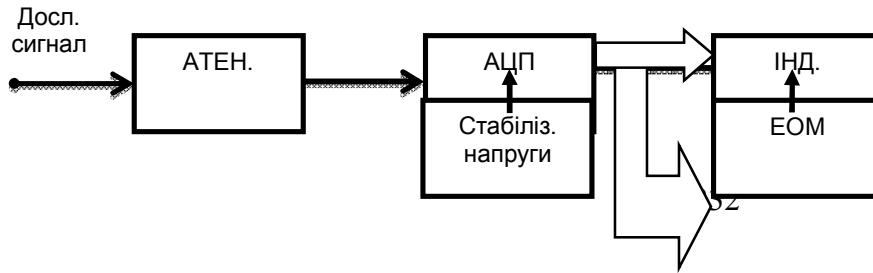

Рис. 1. Блок-схема розробленого цифрового вольтметра

Досліджуваний сигнал потрапляє на атенюатор – подільник напруги. Він узгоджує діапазон вимірюваних сигналів із вхідними характеристиками АЦП, який перетворює аналоговий сигнал в цифровий, після чого даний сигнал виводиться на семи сегментний індикатор, який показує результат у вигляді десяткового числа. Цифровий вольтметр через шину даних RS–232 можна підключити до ЕОМ, що дозволяє одразу ж обробити результат вимірювання.

На рис.2 наведена принципіальна схема пристрою на базі інтегральної мікросхеми КР572ПВ2, яка виконує функцію АЦП з автоматичною корекцією нуля і автоматичним визначенням полярності вхідного сигналу. Мікросхема містить електронні ключі, генератор тактових імпульсів, інтегратор, компаратор, лічильник та інші елементи типові для схем з подвійним інтегруванням, а також вихідний дешифратор для світло – діодних індикаторів. Частота генератора визначається величинами С1 і R2, параметри інтегратора задаються ланцюгом із С2 і R3, конденсатор С3 використовується для автокорекції. Опорна напруга $U_{оп}$ формується стабілізатором струму на транзисторі VT1 і стабілітроном VD1, величина якої устанавлюється резистором R1 і становить 1 В. Резистори R4 і R6 утворюють вхідний дільник напруги, R7 – R29 є елементами узгодження ВІС з паралельним адаптером: вони необхідні для збільшення її вихідних напруг до стандартних рівнів ТТЛ.

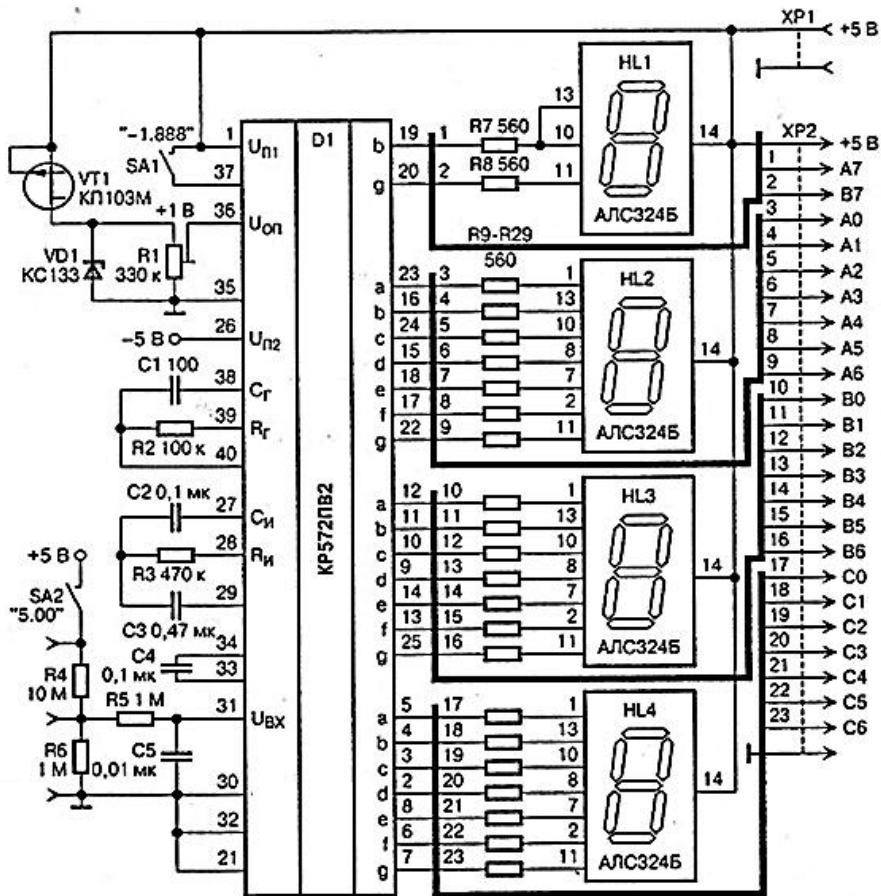

Рис. 2. Принципіальна схема пристрою

Інформація на виході АЦП видається за допомогою семи сегментних індикаторів HL1 – HL4, при цьому три молодших розряди є повними, а в старшому розряді можуть висвітлюватися лише 0 і 1. Ознаки перевантаження шкали – появи 1 в старшому розряді і гасіння інших індикаторів. Контроль справності вольтметра здійснюється з допомогою перемикачів SA1 та SA2. При замиканні SA1 на індикаторі з'являються всі його сегменти. При замиканні SA2 вимірюється напруга живлення.

Зовнішній вигляд мікросхеми зображений на рис. 3.

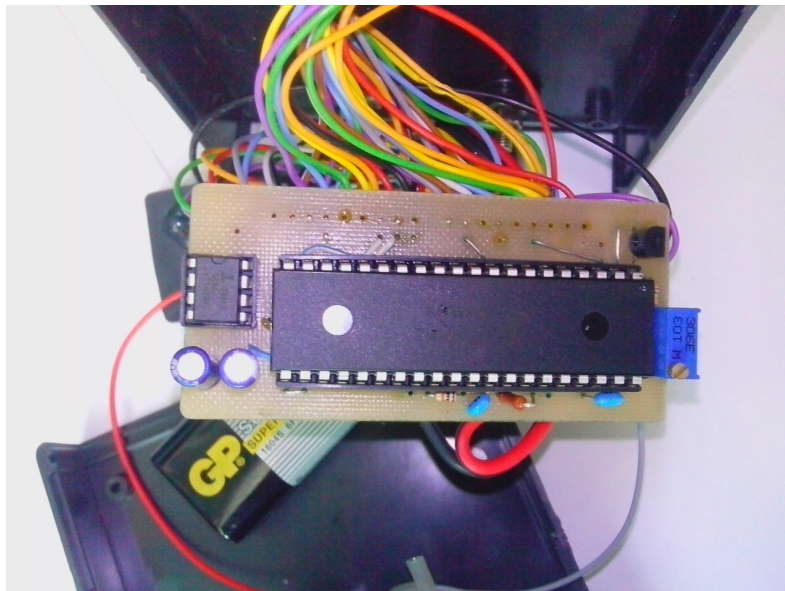

Рис. 3. Зовнішній вигляд мікросхеми КР572ПВ2

Діапазон вимірювання вольтметра складає від 0 до 99 В. Зазначеним на схемі номіналам відповідає частота тактових імпульсів генератора 50 кГц, при цьому період перетворення становить 16 000 тактових імпульсів або 320 м/с, тобто швидкість вольтметра приблизно рівна трьом вимірюванням у секунду. Похибка перетворення не перевищує 5 одиниць молодшого розряду. При роботі в автономному режимі вольтметр живиться від зовнішнього джерела напругою +5 В, що підключається через гніздо ХР1, при використанні його з комп'ютером – від блока живлення машини. Необхідна для роботи напруга –5 В створюється за допомогою вторинного імпульсного джерела.

Зовнішній вигляд приладу показаний на рис.4. Він має мінімум органів управління і може використовуватись лише для вимірювання постійних напруг.

Рис. 4. Зовнішній вигляд розробленого цифрового вольтметра

Висновок: створено модель цифрового вольтметра на основі вітчизняних деталей, який вимірює постійну напругу в діапазоні від 0 до 99 В з автоматичним вибором полярності вхідного сигналу. Розроблений цифровий вольтметр можна використовувати в демонстраційних та лабораторних умовах. Прилад можна підключити до ЕОМ, що дозволяє обробити результати вимірювань за допомогою спеціальних комп'ютерних програм, та зберегти дані на носії для подальшого користування. В розробленому цифровому вольтметрі можна змінити межі вимірювань, підсилити вхідний сигнал та виміряти змінну напругу. Це досягається шляхом підключення до цифрового вольтметра спеціальних підсилювачів та перетворювачів. Прилад має компактні розміри, простоту виготовлення, легкий в експлуатації.

Література

1. Гилмор Ч.М. Введение в микропроцесорную технику / Гилмор Ч.М.– М.: МИР, 1984. – 334 с.
2. Матаев Г.Г. Компьютерная лаборатория в школе и вузе. Учебное пособие. – М.: Горячая линия – Телеком, 2004. – 440 с.
3. Тетенькин Ю.Г. Учебное пособие по дисциплине "Метрология и радиоизмерения" / Ю.Г.Тетенькин. – Т.: ПТИС, 2005.– 77 с.

УДК 004.891

ОСОБЛИВОСТІ РОЗРОБКИ ЕКСПЕРТНИХ СИСТЕМ

Євтушенко К.М., студентка IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.т.н., доц. **Чернишова Е.О.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

Центральна роль інтелектуальних технологій сьогодні – це обробка знань. Системи, ядром яких є база знань або модель предметної області, описана на мові надвисокого рівня, наближеній до натурального, називають інтелектуальними. Фактично зараз прикладні інтелектуальні системи використовуються в десятках тисяч програм та машин. Одним з різновидів інтелектуальних систем є експертна система.

Експертною системою (ЕС) називають систему підтримки прийняття рішень, яка містить знання з певної вузької предметної області, а також може пропонувати користувачу рішення проблем з цієї галузі та обґрунтовувати їх.

Типові застосування експертних систем містять у собі такі задачі, як медична діагностика, локалізація несправностей в устаткуванні й інтерпретація результатів вимірів тощо.

Експертні системи повинні вирішувати задачі, що вимагають для свого рішення експертних знань у деякій конкретній області. У тій чи іншій формі експертні системи повинні мати ці знання. Тому їх також називають системами, заснованими на знаннях. Однак не всяку систему, засновану на знаннях, можна розглядати як експертну.

Експертна система повинна також уміти певним чином пояснювати свою поведінку і свої рішення користувачу, так само, як це робить експерт-людина [6, с.163-167]. Це особливо необхідно в областях, для яких характерна невизначеність, неточність інформації (наприклад, у медичній діагностиці). Тому часто до експертних систем висувають додаткову вимогу – здатність мати справу з невизначеністю і неповнотою даних. Інформація про поставлену задачу може бути неповною чи ненадійною; відносини між об'єктами предметної області можуть бути наближеними. Наприклад, може не бути повної впевненості в наявності в пацієнта деякого симптому чи в тому, що дані, отримані при вимірі, вірні. В усіх цих випадках необхідні міркування з використанням ймовірнісного підходу.

У випадках невизначеності, неповноти інформації здатність до пояснення потрібна для того, щоб підвищити ступінь довіри користувача до порад системи, а також для того, щоб дати можливість користувачу знайти ймовірні дефекти у міркуваннях системи. У зв'язку з цим в експертних системах передбачена дружня взаємодія з користувачем, що робить для нього процес міркування системи "прозорим".

У самому загальному випадку для того, щоб побудувати експертну систему, необхідно розробити механізми виконання наступних функцій системи:

- 1) розв'язання задач з використанням знань про конкретну предметну область, при цьому можливо виникне необхідність мати справу з невизначеністю;
- 2) взаємодія з користувачем, включаючи пояснення намірів і рішень системи під час і після закінчення процесу розв'язання задачі.

Кожна з цих функцій може виявитися дуже складною і залежить від прикладної області, а також від різних практичних вимог. У процесі розробки і реалізації можуть виникати різноманітні проблеми.

Розглянемо загальну будову експертної системи.

Головними модулями експертної системи є (Рис.1):

- 1) база знань;
- 2) машина логічного виводу (вирішувач);
- 3) інтерфейс користувача.

База знань – це особливого роду база даних, розроблена для управління знаннями (збором, зберіганням, пошуком і видачею знань).

Машина логічного виводу вміє активно використовувати інформацію, що міститься в базі знань.

Інтерфейс користувача відповідає за безперервний обмін інформацією між користувачем і системою; він також дає користувачу можливість спостерігати за процесом рішення задач, що протікають у машині логічного висновку [3, с. 52-55].

Прийнято розглядати машину виводу й інтерфейс як один великий модуль, який часто називають оболонкою експертної системи, чи, для стислості, просто оболонкою.

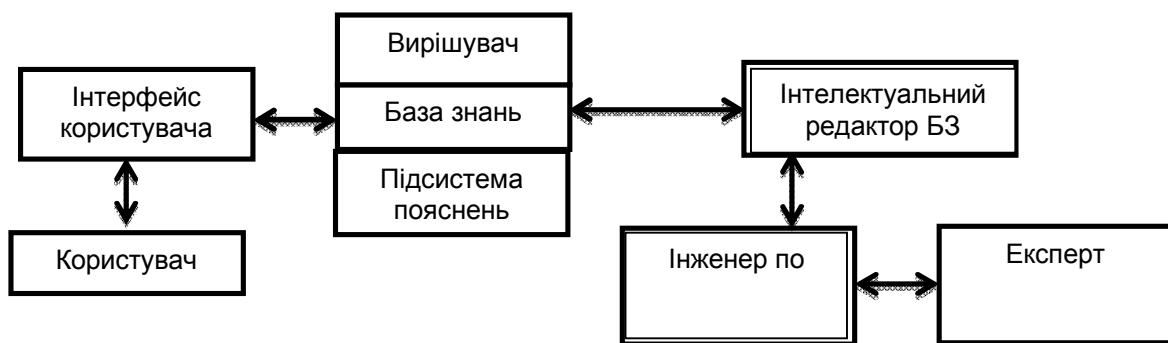

Рис. 1. Структура експертної системи

У роботі ЕС можна виділити два основних режими: режим придбання знань і режим розв'язання задачі (режим консультації або режим використання). У режимі *придбання знань* спілкування з ЕС здійснює експерт (за допомогою інженера знань через інтелектуальний редактор бази знань).

Використовуючи компонент придбання знань, експерт описує проблемну область у вигляді сукупності фактів і правил. Іншими словами, "наповнює" ЕС знаннями, що дозволяють їй самостійно вирішувати задачі з проблемної області.

Відзначимо, що цьому режимові при традиційному підході до програмування відповідають етапи: алгоритмізації, програмування і налагодження, виконувани *програмістом*. Таким чином, на відміну від традиційного підходу у випадку ЕС розробку програм здійснює не програміст, а *експерт*, що не володіє програмуванням.

У режимі *консультації* спілкування з ЕС здійснює кінцевий користувач, якого цікавить результат і (або) спосіб його одержання. Необхідно відзначити, що в залежності від призначення ЕС користувач може:

- не бути фахівцем у даній предметній області, і в цьому випадку він звертається до ЕС за результатом, що не вміє одержати сам;
- бути фахівцем, і в цьому випадку він звертається до ЕС з метою прискорення одержання результату, покладаючи на ЕС рутинну роботу.

Слід зазначити, що на відміну від традиційних програм ЕС при розв'язанні задачі не тільки виконує запропоновану алгоритмом послідовність операцій, але і сама попередньо формує її.

Добре побудована ЕС має можливість самонавчатися на розв'язуваних задачах, поповнюючи автоматично свою БЗ результатами отриманих висновків і рішень [1, с. 76-79].

Технологія розробки ЕС містить у собі шість етапів: ідентифікації, концептуалізації, формалізації, виконання, тестування, досвідченої експлуатації. Розглянемо більш докладно послідовності дій, які необхідно виконати на кожному з етапів.

1) На етапі *ідентифікації* необхідно виконати наступні дії:

- визначається задача, що підлягає розв'язанню, і мети розробки;
- визначаються експерти і тип користувачів.

2) На етапі **концептуалізації**:

- проводиться змістовний аналіз предметної області;
- виділяються основні поняття і їхні взаємозв'язки;
- визначаються методи розв'язання задачі.

3) На етапі **формалізації**:

- вибираються програмні засоби розробки ЕС;
- визначаються способи представлення усіх видів знань;
- формалізуються основні поняття.

4) На етапі **виконання** (найбільш важливого і трудомісткого) здійснюється наповнення експертом БЗ, при якому процес придбання знань розділяють:

- на "витяг" знань з експерта;
- на організацію знань, що забезпечує ефективну роботу ЕС;
- на представлення знань у виді, зрозумілому для ЕС.

Процес придбання знань здійснюється інженером по знаннях на основі діяльності експерта.

5) На етапі **тестування** експерт і інженер по знаннях з використанням діалогових і пояснювальних засобів перевіряють компетентність ЕС. Процес тестування продовжується доти, доки експерт не вирішить, що система досягла необхідного рівня компетентності.

6) На етапі **досвідченої експлуатації** перевіряється придатність ЕС для кінцевих користувачів. За результатами цього етапу можлива істотна модернізація ЕС. [2, с. 181-184]

Але процес створення ЕС не зводиться до строгої послідовності цих етапів оскільки в ході розробки доводиться неодноразово повертатися на більш ранні етапи і переглядати прийняті там рішення.

Література

1. Гаврилова Т.А., Хорошевский В.Ф. Базы знаний интеллектуальных систем. – СПб.: Питер, 2000. – 384 с.
2. Джарратано Д., Райли Г. Экспертные системы: принципы разработки и программирование. – М.: Вильямс, 2007. – 1152 с.
3. Уотермен Д. Руководство по экспертным системам // Пер. с англ. В.Л.Стефанюка. – М.: Мир, 1989. – 388 с.

УДК 004.655

СИСТЕМА ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ НА ПЛАТФОРМІ "1С:ПІДПРИЄМСТВО"

Іваненко Є.В., студент IV курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: к.е.н., доц. **Фетісов В.С.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

Організація контролю знань студентів є важливим етапом навчального процесу. На сьогоднішній день в багатьох навчальних закладах використовується класична форма перевірки знань учнів чи студентів, тобто паперова. Такий вид контролю є хоч і зручним, у тому плані, що не потрібно використовувати комп'ютерної техніки, а потрібні лише листок та ручка, проте доволі громіздкий та затратний за часом. Викладач витрачає багато особистого часу на перевірку паперових робіт. Не останню роль тут відіграють також психофізіологічні характеристики викладача, наприклад, втома, що може впливати на результати перевірки.

Сучасний рівень науково-технічного розвитку дозволяє впроваджувати новітні технології в різних галузях, у тому числі й в освіті. Сучасні навчальні заклади використовують такі технології як мультимедійні дошки, проектори, комп'ютери та програмне забезпечення для навчання та підготовки спеціалістів. При цьому досить важливим завданням є автоматизація контролю навчальної діяльності студентів, що дає змогу значно спростити навчальний процес та зменшити час на перевірку знань студентів. Це у свою чергу залишає більше часу для безпосередньо навчального процесу, вивчення нового матеріалу, засвоєння, а також звільняє викладача від рутинної роботи, перевірки, яка іноді займає досить багато часу.

Тому важливим завданням є створення такої системи контролю знань студентів, яка б дозволила спростити етап перевірки знань та перекласти його на комп'ютери. Не менш важливою характеристикою є простота використання та невисокі вимоги до обладнання,

тобто, щоб система не потребувала великих комп'ютерних потужностей. При проектуванні такої системи потрібно також врахувати такі вимоги як зручність, зрозумілість, функціональність, безпека даних, контроль доступу.

На сьогодні у кожному вищому навчальному закладі є класи для занять з інформатики. Це дозволяє з легкістю впроваджувати та використовувати такі системи, незалежно від конфігурації комп'ютерів та використовуваного програмного забезпечення, тобто операційної системи. Подібні системи не потребують багато ресурсів, а також їх доволі легко супроводжувати.

Враховуючи всі вищеописані вимоги, для реалізації завдання була обрана платформа "1С:Підприємство", яка надає досить широкі можливості конфігурування, тобто можливості для створення довільної конфігурації, що відповідає потребам певної предметної області, а також досить швидко вносити зміни до вже створеної бази даних. Застосування платформи "1С:Підприємство" дає змогу створити таку систему, яка буде оптимально задовольняти всім вимогам. Система "1С:Підприємство" використовується в багатьох галузях, переважно на виробництві, тобто для автоматизації бухгалтерського обліку чи розрахунку заробітної плати, проте вона є доволі гнучкою і її можна обрати для вирішення багатьох інших задач, як, наприклад, проведення тестувань в автоматичному режимі, створення електронного журналу оцінок чи ведення обліку студентів вищого навчального закладу

При проектуванні системи створюється користувацький інтерфейс, описуються об'єкти, які використовуватиме система в процесі роботи, описується власне процес роботи самої програми, тобто код модулів.

Прикладне рішення містить ряд тестових завдань за темою "Статистика". Воно забезпечує:

- Зручний інтерфейс.
- Безпомилкове введення даних.
- Гнучку систему прав доступу користувачів до об'єктів системи.
- Надійну систему перевірки даних.
- Засоби для збереження та друку результатів.

Для отримання доступу до бази, кожен користувач повинен пройти авторизацію, оскільки студенти та викладачі мають різні права в системі. В системі "1С:Підприємство" передбачена можливість створення широкої системи прав доступу до об'єктів бази даних. Для кожного користувача може бути створений власний обліковий запис, який буде містити свій, відмінний від інших набір прав. Дана функція системи реалізована для того, щоб забезпечити цілісність та безпеку даних у системі. Наприклад, користувач "Студент", який не повинен вносити зміни до пройдених тестувань не має прав для їх редагування, а користувач "Викладач" при створенні нового тестового завдання не має прав на заповнення полів відповідей, оскільки їх повинен заповнювати студент.

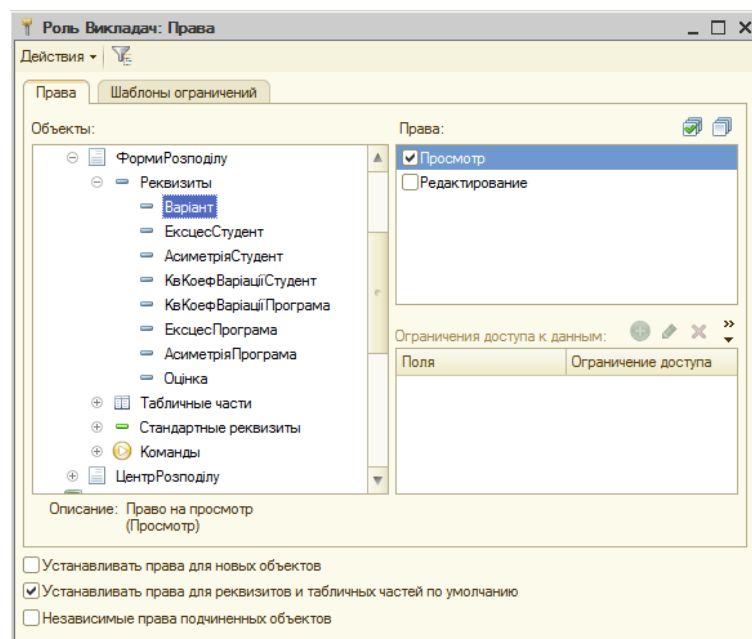

Рис. 1. Налаштування прав у системі "1С:Підприємство"

На наступному етапі студенти отримують тестове завдання у вигляді документа, в якому викладач вже записав початкові дані.

Форми розподілу 000000026 от 04.05.2014 15:34:03

Провести и закрыть Провести Печать Все действия ?

Номер: 000000026 Дата: 04.05.2014 15:34:03

Варіант: 0

Добавить

N	Початкові дані	Дані для варіанту
1	3,00	
2	3,20	
3	2,25	
4	3,12	
5	1,25	

Дані для введення

Кв коеф варіації: 0,00 Асиметрія: 0,00 Екссес: 0,00

Дані для перевірки

Кв коеф варіації: 0,00 Асиметрія: 0,00 Екссес: 0,00

Оцінка за тест

Оцінка: 0,00

Рис. 2. Зразок тестового завдання

Студенту потрібно записати номер свого варіанту у поле "Варіант", на основі чого він отримає своє, унікальне тестове завдання. Використовуючи дані свого варіанту, студенти розраховують потрібні статистичні показники та записують їх до полів тестової форми.

Основною функцією системи є перевірка знань, тож форма тестового завдання містить кнопку "Перевірити", яка стає доступною після заповнення всіх необхідних полів форми, тобто варіанту, розрахованих статистичних показників, і виводить результати, розраховані системою.

Форми розподілу 000000028 от 11.05.2014 17:35:05

Провести и закрыть Провести Печать Все действия ?

Номер: 000000028 Дата: 11.05.2014 17:35:05

Варіант: 5

Добавить

N	Початкові дані	Дані для варіанту
1	3,00	5,00
2	3,20	5,33
3	2,25	3,75
4	3,12	5,20
5	1,25	2,08

Дані для введення

Кв коеф варіації: 0,25 Асиметрія: -0,11 Екссес: 0,08

Дані для перевірки

Кв коеф варіації: 0,29 Асиметрія: -0,11 Екссес: 0,08

Оцінка за тест

Оцінка: 7,00

Рис. 3. Перевірка результатів

Таким чином студент одразу може бачити правильно розв'язане тестове завдання чи ні, а також отримати оцінку. За необхідності результати тестування можна зберегти у вигляді таблиці чи роздрукувати.

Система має практичну цінність, оскільки майже не потребує контролю з боку викладача і економить багато часу.

Використання платформи "1С:Підприємство" дозволило створити досить гнучку систему та забезпечити виконання усіх вимог даної предметної області. Створена конфігурація є функціональною, надає зручний і зрозумілий інтерфейс та забезпечує надійне зберігання даних. Також, у подальшому, є можливість додавати нові тестові завдання чи змінювати наявні, тобто легко модифікувати та удосконалювати створену систему.

Література

1. Іваненко Є.В. Програмна реалізація задачі контролю знань за темою "Розрахунок характеристик форм розподілу" на платформі 1С // IX Всеукраїнська студентська наукова конференція "Сучасні проблеми фізико-математичних наук та методики їх викладання" 26-28 квітня 2014р.: матеріали конференції. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014, с. 70.

2. Радченко М.Г. 1С: Предприятие 8.2 Руководство пользователя. /Радченко М.Г., Хрусталева Е.Ю. – М.: 1С-Паблицинг, 2009. – 213 с.

3. Радченко М.Г. 1С:Предприятие 8.2. Практическое пособие разработчика. Примеры и типовые приемы / Радченко М.Г., Хрусталева Е.Ю. – М.: 1С-Паблицинг. 2009. – 874 с.

УДК 535-92

ВИЗНАЧЕННЯ ОПТИЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ДІЕЛЕКТРИКІВ ЗА ДОПОМОГОЮ ПРОГРАМ СТОВРЕНИХ В СИСТЕМІ MATHCAD

Кабанець Н.П., студентка V курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к. ф.-м. н., доц. **Євтушенко А.І.**, кафедра фізики

Перехід енергетичної техніки на новий рівень вимагає збільшення потужності, швидкодії машин, поліпшення робочих параметрів електричних апаратів, виробництва швидкодіючих керуючих і обчислювальних комплексів, електронних вузлів контролю і регулювання систем. Розробка, створення та експлуатація цих систем, машин, апаратів приладів при переході на більш високий рівень залежать від можливостей синтезу нових або модифікування вже відомих електротехнічних матеріалів – діелектричних, магнітних, провідникових і напівпровідникових. У високовольтних системах, конструкціях і пристроях особливу роль відіграють діелектричні матеріали.

У цілому ряді електротехнічних систем, апаратів, машин, електрична ізоляція і її параметри - електричні, теплові, механічні оптичні та інші відіграють вирішальну роль, і повинні враховуватися як на стадії проектування, так і при експлуатації об'єктів у різних умовах. У цьому допомагає використання електронно-обчислювальної техніки, яка широко застосовується у фізиці з 50-х років минулого століття і сприяє прискоренню розвитку науки і техніки. За допомогою комп'ютерного моделювання можна отримати інформацію про реальні об'єкти і процеси навіть за їх мікро- або макроскопічних розмірів, наднизьких чи надвисоких температур, тисків тощо. Комп'ютерний експеримент дозволяє отримати точний результат при мінімальній затраті часу та коштів.

Правильний вибір діелектрика, знання його складу, структури, електричних, теплових, механічних, оптичних, фізико-хімічних параметрів, їх взаємозв'язку з технологічними факторами, тобто всього комплексу властивостей обумовлюють техніко-економічні та експлуатаційні показники і характеристики електротехнічних систем та приладів.

Оптичні властивості діелектриків дуже різноманітні і у ряді випадків складні. Багато явищ, що виникають при освітленні діелектриків, вже знаходять технічне застосування або дуже перспективні у зв'язку з розвитком лазерної техніки і оптоелектроніки – науково-технічного напрямку, основним завданням якого є використання оптичних методів для передачі, прийому і обробки інформації. Ряд нових явищ має місце і у тому випадку, коли на діелектрик впливає не лише світловий потік, але і електричне механічне або магнітне поле.

У даній роботі розглянуто оптичні властивості діелектриків LiF, NaF, NaCl, NaBr, NaJ, KCl, KBr, зокрема спектри відбивання, за допомогою програм створених в системі MathCad.

Використовувалася модель Друде-Лорентца застосовна для опису діелектричної дисперсії і абсорбції лужно-галоїдних кристалів в ІЧ-області спектра. Дисперсійна частота ω_0

може бути визначена по положенню максимуму коефіцієнта поглинання K_n цих кристалів в ІЧ-області (рис. 1).

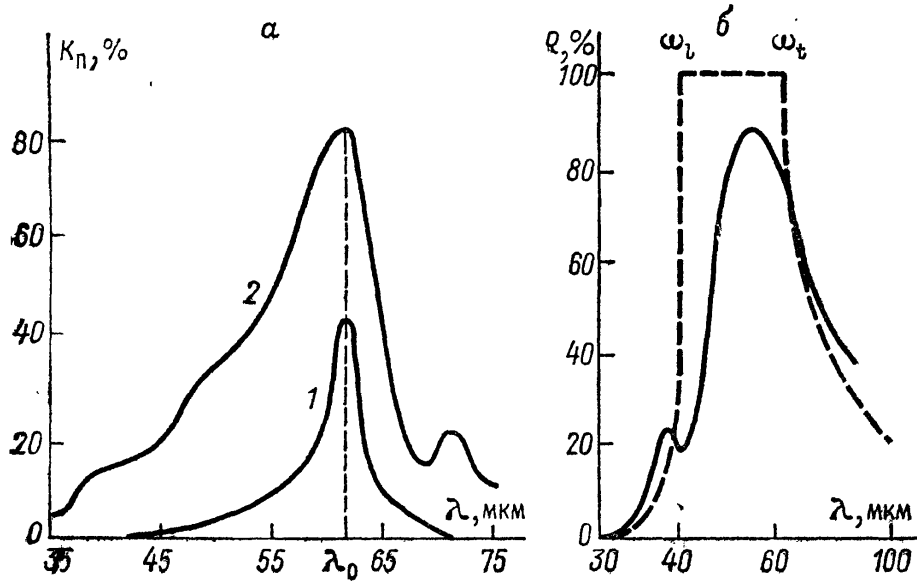

Рис. 1. Залежність K_n (а) і R (б) від λ для кристалів NaCl різної товщини (суцільна лінія – експериментальні дані, пунктирна – обраховані) [1].

Значення ω_0 , ϵ_s , ϵ_∞ для досліджуваних кристалів наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Значення ω_0 , ϵ_s , ϵ_∞ для досліджуваних кристалів [1]

Параметр	LiF	NaF	NaCl	NaBr	NaJ	KCl	KBr
$\omega_0 \cdot 10^{13}, \text{с}^{-1}$	5,78	4,64	3,09	2,52	2,20	2,67	2,13
ϵ_s	6,0	5,62	5,99	6,60	4,68	4,78	4,78
ϵ_∞	1,92	1,74	2,25	2,62	2,91	2,13	2,33

Згідно з формулами Френеля при нормальному падінні променя коефіцієнт відбивання дорівнює

$$R = \left| \frac{n-1}{n+1} \right|^2 \quad (1)$$

Комплексний показник заломлення

(2)

Для кристалів формула резонансної дисперсії без втрат може бути записана у вигляді

$$\epsilon = \epsilon_\infty + \frac{\epsilon_s - \epsilon_\infty}{1 - (\omega/\omega_0)^2} \quad (3)$$

Згідно (3) в інтервалі від ω_0 до $\omega_l = \omega_0 \sqrt{\epsilon_s/\epsilon_\infty}$ діелектрична проникність $\epsilon < 0$. Отже, в цьому інтервалі частот показник заломлення чисто уявний і $R = 1$: на підставі формули (3) смуга повного відбивання має бути розташована в інтервалі $\omega_0 \leq \omega \leq \omega_l$. Насправді, хоча смуга інтенсивного відбивання дійсно знаходиться в цьому інтервалі, завжди маємо $R < 1$. Це зумовлено поглинанням енергії, тому

$$\epsilon(\omega) = \epsilon_\infty + \frac{\omega_0^2 (\epsilon_s - \epsilon_\infty)}{[(\omega/\omega_0)^2 - \omega^2] + i\omega f} \quad (4)$$

Залежності коефіцієнта відбивання R і складових комплексного показника заломлення $\tilde{n} = n(1 - ik) = \sqrt{\epsilon}$ від довжини хвилі λ , побудовані з урахуванням поглинання, узгоджуються з експериментальними даними для NaCl при $f/\omega_0 = 0,045$ (рис. 1).

Згідно формул (1) – (4) засобами системи Mathcad отримали спектри відбивання LiF (рис. 2), NaF (рис. 3), NaBr (рис. 4), NaJ (рис. 5), KCl (рис. 6), KBr (рис. 7) з параметрами ω_0 , ϵ_s , ϵ_∞ поданими в табл. 1, не враховуючи згасання, зумовленого поглинанням енергії.

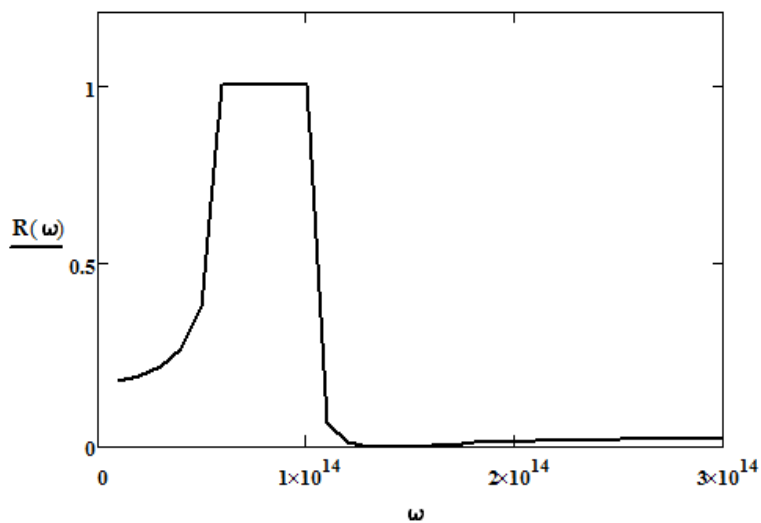

Рис. 2. Спектр відбивання LiF

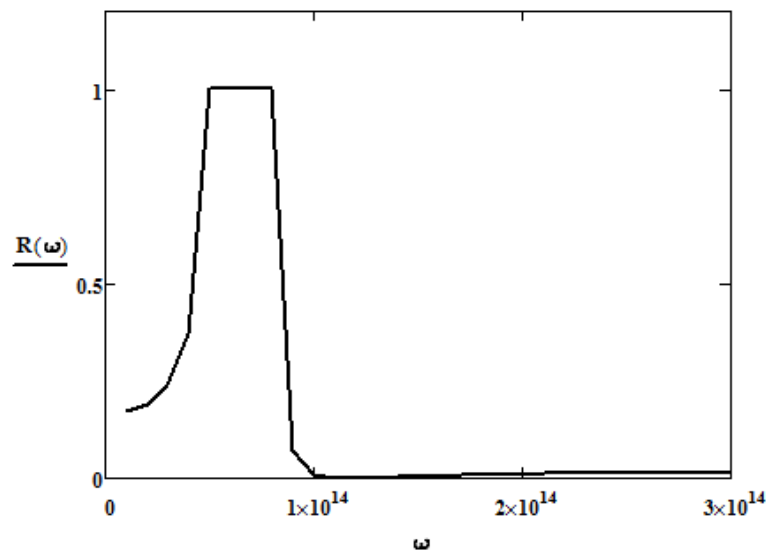

Рис. 3. Спектр відбивання NaF

Як видно з рис. 2 – 7 область максимального коефіцієнта відбивання знаходиться в межах $\omega_0 \leq \omega \leq \omega_L$.

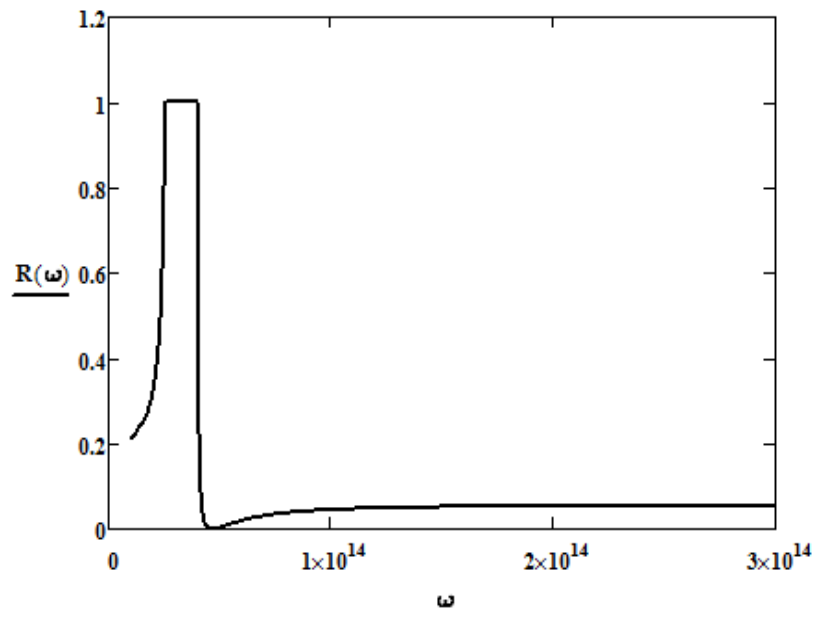

Рис. 4. Спектр відбивання NaBr

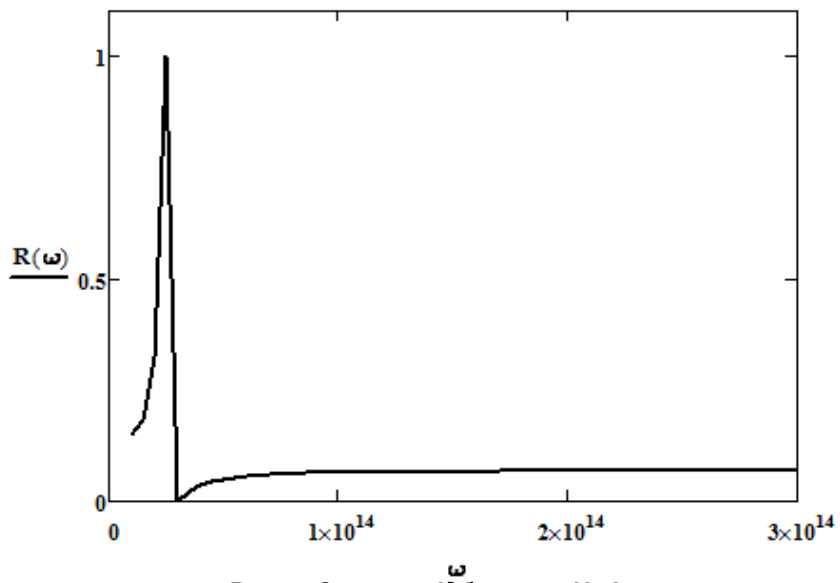

Рис. 5. Спектр відбивання NaI

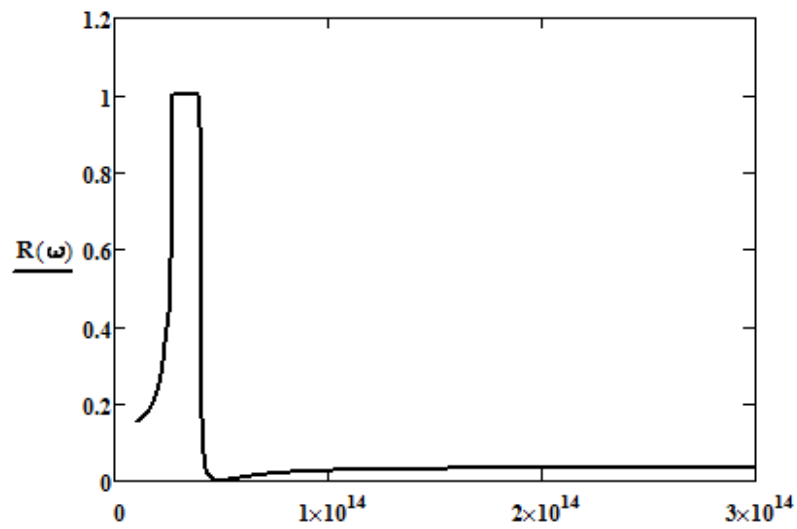

Рис. 6. Спектр відбивання KCl

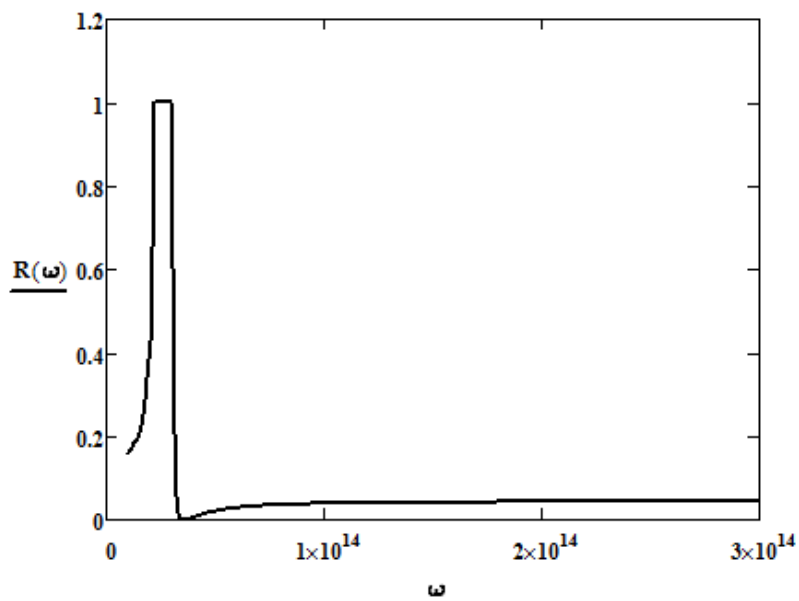

Рис. 7. Спектр відбивання KBr

Завдяки тому, що для NaCl, був відомий коефіцієнт згасання було знайдено як експериментальний спектр відбивання, так і обчислений (див. рис. 8)

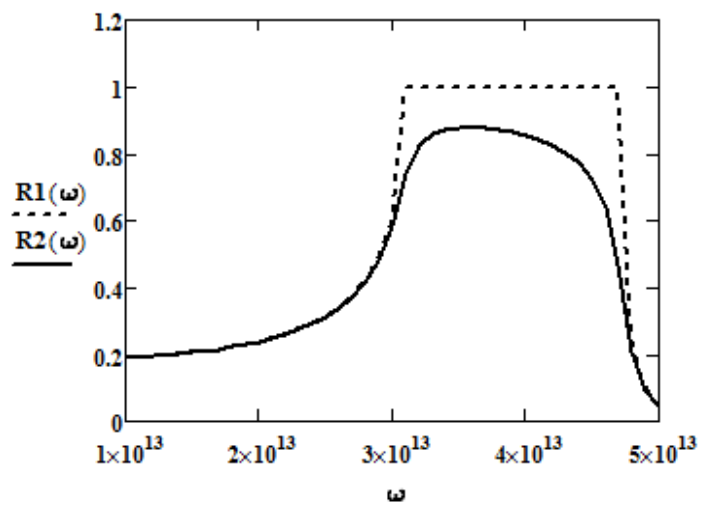

Рис. 8. Спектр відбивання NaCl (пунктирна лінія – обчислені дані, суцільна – експериментальні)

З рис. 1 та рис. 8 випливає, що програми, розроблені в MathCad для отримання спектрів відбивання діелектриків з врахуванням затухання та без врахування затухання мають високу точність і можуть бути використані при обчислюванні спектрів відбивання кристалічних діелектриків.

Проведений порівняльний аналіз отриманих результатів у даній роботі з результатами, отриманими з інших літературних джерел, показав, що створені програми MathCad можуть бути застосовані для визначення оптичних характеристик, зокрема спектрів відбивання, коефіцієнтів затухання, показників заломлення, не тільки для досліджених у даній роботі кристалів, а і при вивченні інших діелектричних матеріалів.

Література

1. Борисова М.Є. Фізика діелектриків: навч. посіб. /М.Є.Борисова., С.Н.Койков. –Л.: Вид-во Ленингр. ун-та, 1979. – 240 с.
2. Васильєва А.Н. Введення в спектроскопію діелектриків / А.Н.Васильєва, В.В.Михайлин. – М.: Янус-К,2000.– 416 с.
3. Костюков Н.С. Хвильова теорія діелектриків / Костюков Н.С., Соколова С.М., Єремина Н.В. – М.: ПКИ Зея., 2012.–152 с.
4. Павлов П.В. Фізика твердого тіла: Посібник / П.В.Павлов, А.Ф.Хохлов. – Вища шк., 2000. – 494 с.: іл.
5. Поплавко Ю.М. Фізика діелектриків: Навч. посібник для вузів / Ю.М.Поплавко. – Київ: Вища школа. Головне вид-во, 1980. – 400с.

УДК 004.771

НАЛАШТУВАННЯ ВІДДАЛЕНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ LINUX-СЕРВЕРОМ

Коваленко О.М., студент IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.е.н., доц. **Фетісов В.С.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

Операційна система Linux, на відміну від ОС Windows, не потребує значних ресурсів. Будь-які операції, які потрібно виконати, можуть бути введені просто у командний рядок. З цих причин на Linux-серверах практично не використовується графічний інтерфейс, а отже для повноцінного управління достатньо мати доступ тільки до термінального режиму. Для адміністрування такого сервера зовсім не обов'язково фізично знаходитись поруч з ним, завдяки спеціальним мережевим протоколам можна здійснити доступ до комп'ютера, що знаходиться за сотні кілометрів від адміністратора. Це може бути корисно для централізованого управління декількома серверами.

Telnet

Telnet (англ. TErminal NETwork) – мережевий протокол для реалізації текстового інтерфейсу по мережі. Назву "telnet" мають також деякі утиліти, що реалізують клієнтську частину протоколу.

Призначення протоколу Telnet полягає у наданні спільного, двонаправленого, восьмибітового байт-орієнтованого засобу зв'язку. Його основне завдання в тому, щоб дозволити термінальним пристроям і термінальним процесам взаємодіяти один з одним. Передбачається, що цей протокол може бути використаний для зв'язку виду термінал-термінал або для зв'язку процес-процес.

Протокол надає за замовчуванням мінімальну функціональність, яка розширюється за рахунок опцій. Принцип опцій вимагає проводити обмін повідомленнями при увімкненні кожної з опцій. Одна сторона ініціює запит, а інша сторона може або прийняти, або відкинути пропозицію. Якщо запит приймається, то опція негайно вступає в силу. Опції описані окремо від протоколу і підтримка їх програмним забезпеченням довільна. Клієнту протоколу (мережному терміналу) пропонується відкидати запити на включення непідтримуваних і невідомих опцій.

У протоколі не передбачено використання шифрування, перевірки достовірності даних. Тому він вразливий для будь-якого виду атак, до яких вразливий протокол ТСП. Для функціональності віддаленого доступу до системи в наш час застосовується мережевий протокол SSH (особливо його версія 2), основною причиною створення якого були питання

безпеки. Варто мати на увазі, що сесія Telnet дуже беззахисна, якщо тільки не здійснюється в повністю контрольованій мережі або з застосуванням захисту на мережевому рівні (різні реалізації віртуальних приватних мереж).

Для роботи серверної частини достатньо встановити демон:

```
sudo apt-get install telnetd
```

Telnet зручний тим, що клієнтська частина вбудована у будь-яку операційну частину. У Windows XP вона вбудована за замовчуванням, для Windows 7 треба увімкнути цей компонент. Наприклад, для звернення до комп'ютера 192.168.0.109 необхідно ввести у командному рядку наступне:

```
telnet 192.168.0.109
```

Відповідь від сервера показано на рис. 1.

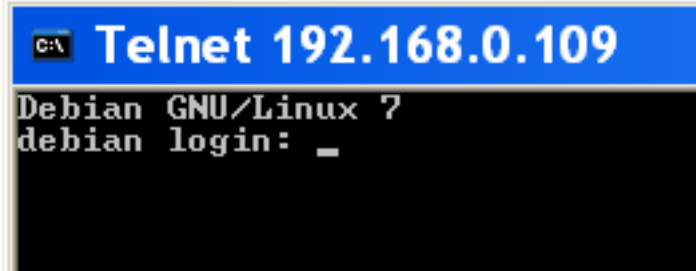

Рис. 1. Стандартна відповідь сервера telnet

Були виявлені проблеми у додатку telnet компанії Microsoft. Так як стандартне кодування тексту для Linux – це unicode, то неправильна робота виявляється одразу після отримання кириличного повідомлення від сервера. Навіть ручне переведення cmd на unicode командою `chcp 65001` та вибору шрифту Lucida Console проблему не вирішують. Виходом з такої ситуації є використання PuTTY [5]. Налаштування досить просте:

1. Вказати адресу сервера (рис. 2).
2. Вибрати протокол telnet (рис. 2).
3. Вказати кодування (рис. 3).
4. Натиснути Open.

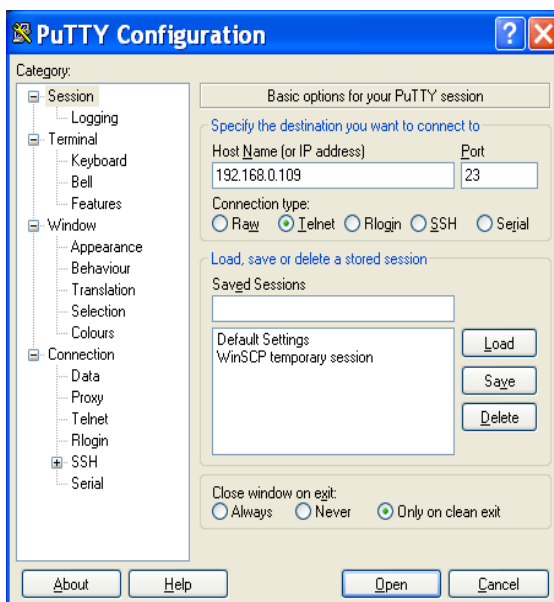

Рис. 2. Уведення IP адреси

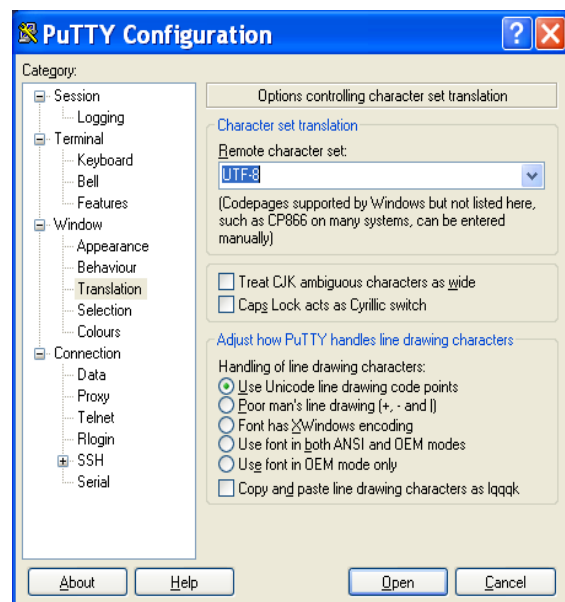

Рис. 3. Вибір сторінки кодування

За необхідністю можна змінити розміри вікна, колір тексту, шрифт, встановити автоматичну авторизацію.

SSH

Secure Shell, SSH (англ. Secure SHell – "безпечна оболонка") – мережевий протокол, що дозволяє проводити віддалене управління комп'ютером і тунелювання TCP-з'єднань

(наприклад, для передачі файлів). Схожий за функціональністю з протоколом Telnet, проте шифрує весь трафік, в тому числі і паролі, що передаються.

Криптографічний захист протоколу SSH не фіксований, можливий вибір різних алгоритмів шифрування. Клієнти і сервери, що підтримують цей протокол, доступні для різних платформ. Крім того, протокол дозволяє не тільки використовувати безпечний віддалений shell (командний рядок) на машині, але і туннелювати графічний інтерфейс – X Tunnelling (тільки для Unix-подібних ОС або програм, що використовують графічний інтерфейс X Window System). SSH здатний передавати через безпечний канал (Port Forwarding) будь-який інший мережевий протокол, забезпечуючи (при належній конфігурації) можливість безпечної пересилки не тільки X-інтерфейсу, але і, наприклад, звуку.

Підтримка SSH реалізована у всіх UNIX/Linux системах, і на більшості з них в числі стандартних утиліт присутні клієнт і сервер SSH. Існує безліч реалізацій SSH-клієнтів і для не-UNIX ОС. Велику популярність протокол отримав після широкого розвитку сніферів (програма для збору пакетів у мережі), як альтернатива небезпечному телнету.

Більшість хостинг-провайдерів за певну плату надають клієнтам доступ до їх домашнього каталогу по SSH. Це може бути зручно як для роботи в командному рядку, так і для віддаленого запуску програм (у тому числі графічних додатків).

Зараз відомо дві гілки версій – 1 і 2. Проте розвиток першої гілки зупинено, оскільки в кінці 90-х в ній було знайдено багато недоліків, деякі з яких досі накладають серйозні обмеження на її використання, тому перспективною (такою, що розвивається) і найбезпечнішою є друга версія.

Для установки SSH на сервер необхідно ввести:

```
sudo apt-get install openssh-server
```

І перезавантажити демон:

```
sudo /etc/init.d/ssh restart
```

Для підключення до сервера можна використовувати будь-який SSH клієнт, наприклад PUTTY. Необхідно вказати IP адресу сервера (рис. 4), порт та кодування (рис. 3).

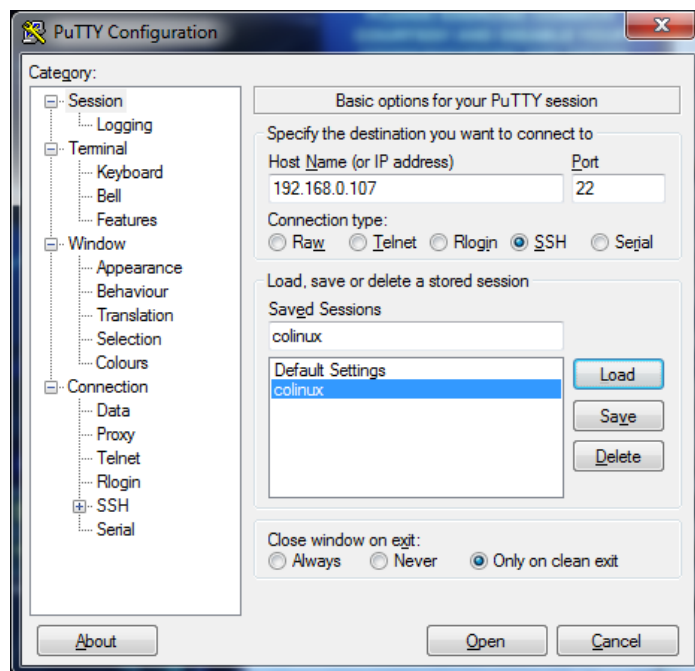
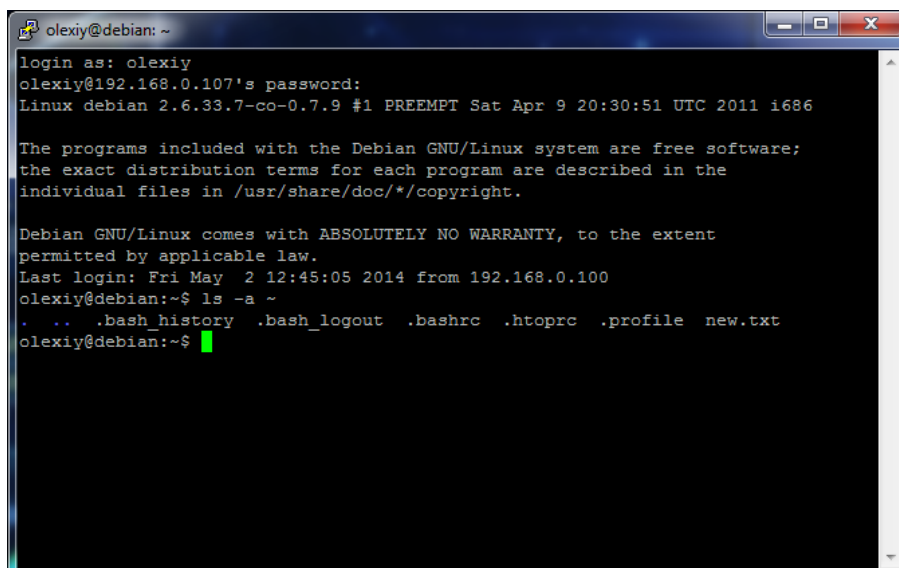

Рис. 4. Уведення IP адреси.

Приклад діалогу наведено на рис. 5.


```
olexiy@debian: ~
login as: olexiy
olexiy@192.168.0.107's password:
Linux debian 2.6.33.7-co-0.7.9 #1 PREEMPT Sat Apr 9 20:30:51 UTC 2011 i686

The programs included with the Debian GNU/Linux system are free software;
the exact distribution terms for each program are described in the
individual files in /usr/share/doc/*/copyright.

Debian GNU/Linux comes with ABSOLUTELY NO WARRANTY, to the extent
permitted by applicable law.
Last login: Fri May 2 12:45:05 2014 from 192.168.0.100
olexiy@debian:~$ ls -a ~
.  ..  .bash_history  .bash_logout  .bashrc  .htoprc  .profile  new.txt
olexiy@debian:~$
```

Рис. 5. Адміністрування через SSH

За замовчуванням root-користувачу не дозволяється заходити до системи віддалено, але за необхідності можна використати команду:

```
sudo su
```

Для виходу з привілейованого режиму:

```
exit
```

Література

1. Дж. Валаді. 100% самоучитель Linux. Справочник. – М. : Технолоджи-3000, 2006. – 336 с.
2. Олексій Стахнов. Linux. – Санкт-Петербург : БХВ-Пертербург, 2009. – 1156 с.
3. Олексій Стахнов. Сеть для офиса и Linux-сервер своїми руками. – Санкт-Петербург : БХВ-Пертербург, 2006. – 318 с.
4. Офіційний сайт Debian [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.debian.org/>
5. Офіційний сайт PUTTY [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.chiark.greenend.org.uk/~sgtatham/putty/>
6. Родерік В. Сміт. Сетевые Linux средства. – К. : Вільямс, 2003. – 672 с.

УДК 621.37

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДІВ УЗГОДЖЕННЯ ЛІНІЙ ПЕРЕДАВАННЯ ЕНЕРГІЇ ВЧ-КОЛИВАНЬ З НАВАНТАЖЕННЯМ

Король М.О., студентка V курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к. пед. н, доц. **Закалюжний В. М.**, кафедра фізики

Під час проектування та експлуатації радіотехнічних та електронних систем часто виникає необхідність передавання високочастотного (ВЧ) сигналу від одного елемента конструкції до іншого. Для цього використовують спеціальні лінії передавання різних видів: двохпровідні повітряні, двохпровідні кабельні, коаксіальні тощо. Головна проблема, яка при цьому виникає – це проблема узгодження лінії передавання ВЧ енергії з генератором та споживачем, чи з попередніми та наступними каскадами електронних систем.

Неузгоджена лінія передавання ВЧ сигналів призводить не лише до енергетичних втрат, а й стає джерелом паразитних випромінювань, які можуть порушити режим функціонування усієї системи. Для радіотехніки високих частот характерні спеціальні методи узгодження, вивченню яких і присвячене дане дослідження.

Отже, перш за все, було з'ясовано теоретичні основи передавання енергії ВЧ коливань на відстань за допомогою ліній передавання та основні способи їх узгодження із навантаженням. В практичній частині дослідження на основі використання спеціалізованої комп'ютерної програми MMANA-GAL здійснено моделювання та розрахунок узгоджувальних пристроїв різних видів.

Приклади розрахунку деяких із них представлені нижче. Для розрахунку параметрів узгоджувального LC – пристрою була використана програма MMANA-GAL.

Після запуску програми на панелі інструментів обирають вкладку "Інструменти → ВЧ компоненти". У вікні "Сервіс та налаштування" - вкладку "СУ на LC" (рис 3.1 – 3.2).

Обравши потрібну частоту в полі "Freq" і після введення значення опору лінії та імпедансу антени, отримуємо схему увімкнення в коло L та C елементів з необхідними параметрами. Розташування котушки індуктивності та конденсатора залежить від вибору "Конденсатор паралельно" чи "Конденсатор послідовно" у вікні "Вигляд":

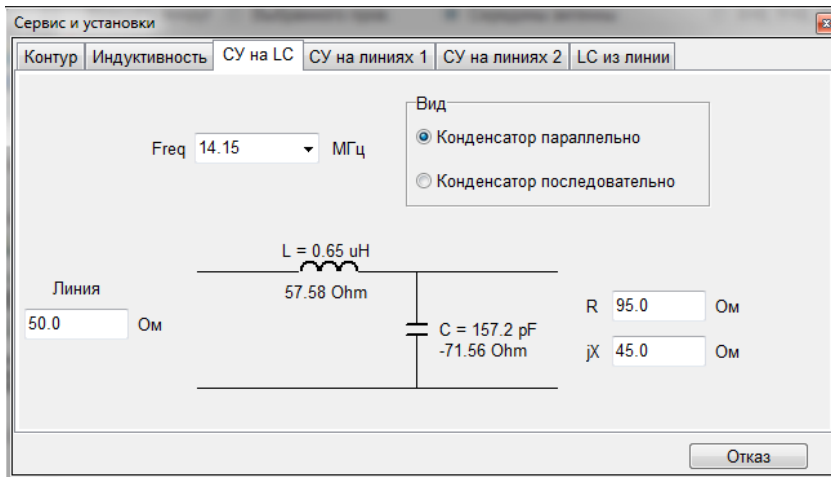

Рис. 3.1. Конденсатор включено паралельно напрузі

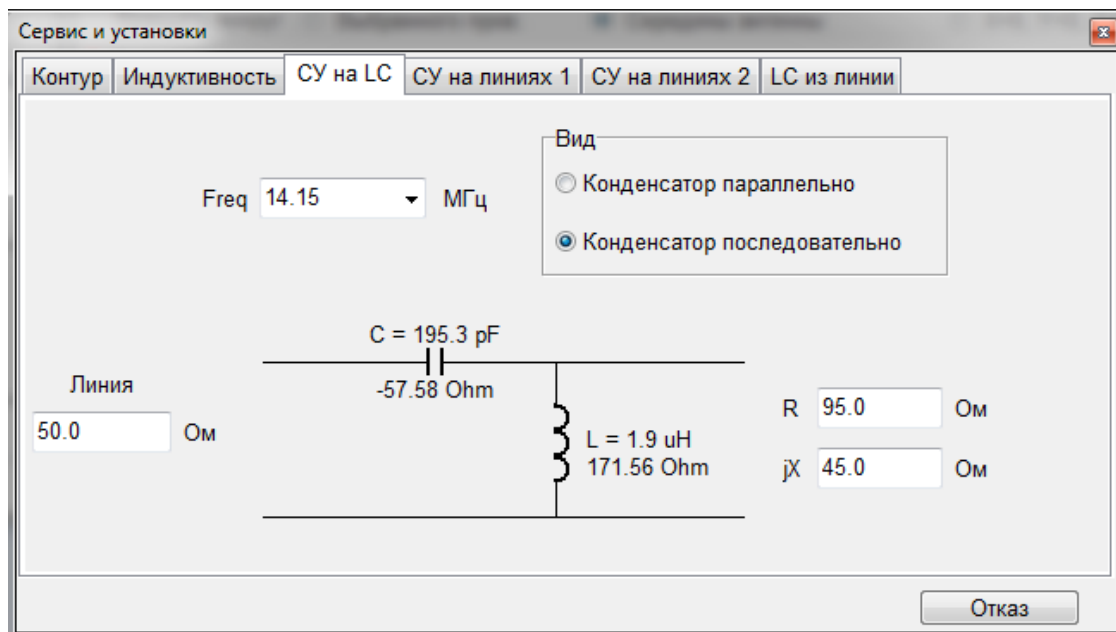

Рис. 3.2. Конденсатор включено послідовно з напругою

Для того щоб узгодити антену двома послідовними відрізками кабеля обираємо вкладку "Інструменти → ВЧ компоненти". У вікні "Сервіс та налаштування" обрати вкладку "СУ на лініях 1" (рис 3.3).

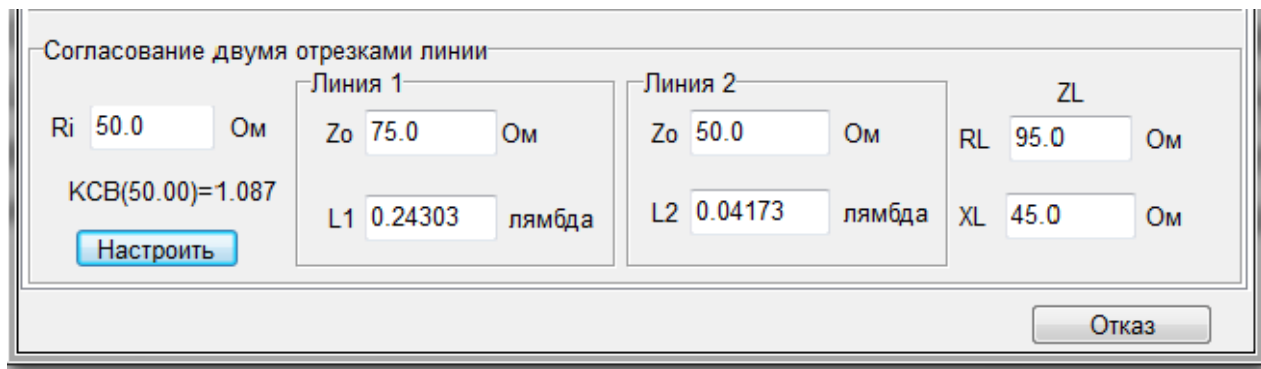

Рис. 3.3. Узгодження двома послідовними відрізками лінії

В нижнє поле ZL уводять імпеданс антени, яку потрібно узгодити, та натискають кнопку "Налаштувати". В даному випадку ми ввели 95+j45 Ом. (RL – активний опір, XL – реактивний опір)

В результаті отримали дві лінії: "Лінія 1" - 75 Ом з довжиною 0,24303 від λ та "Лінія 2" - 50 Ом довжиною 0,04173 від λ , які забезпечать узгодження з $K_{сх}=1,087$.

Довжини відрізків кабелів розраховані електричні. Щоб знайти фізичну довжину кабеля l , беруть електричну довжину L меншою в коефіцієнт укорочення K_y разів меншою:

$$l = \frac{L}{K_y}$$

Крім послідовного увімкнення двох узгоджувальних ліній, класичним видом узгодження є узгоджувальний пристрій (УП) на двох лініях, перша з яких увімкнена між джерелом живлення і антеною, а друга - паралельно джерелу.

Відкриваємо MMANA-GAL "Сервіс – Сервіс та Установки – УП на лініях 1". У вікні (рис. 3.4) і проводиться розрахунок такого узгоджувального пристрою.

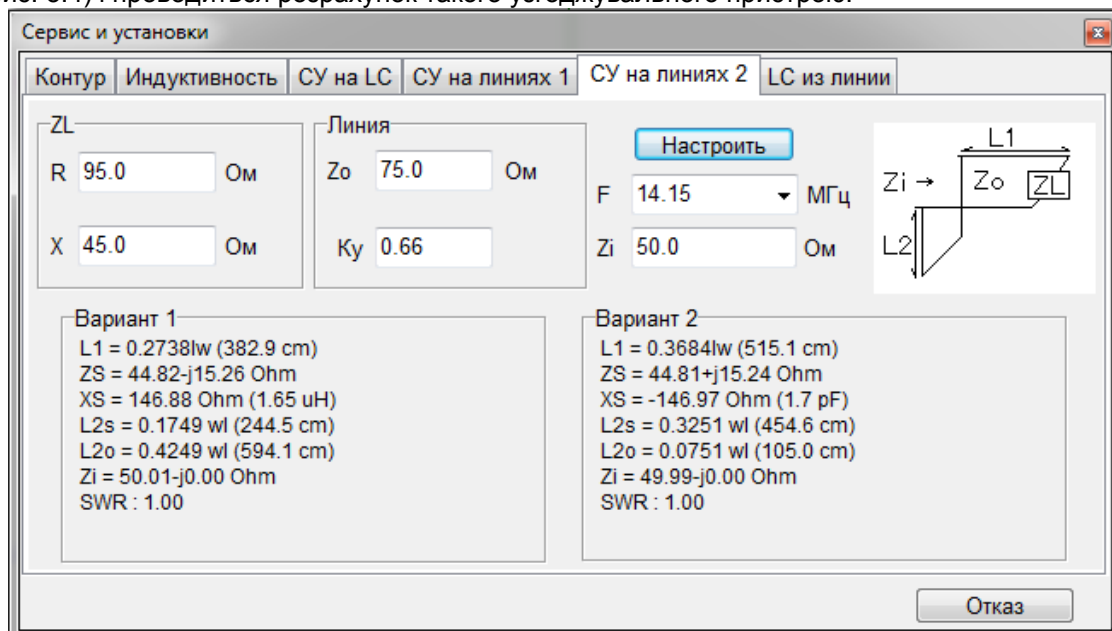

Рис. 3.4. Узгодження двома послідовно-паралельними відрізками лінії

Далі записують у відповідні вікна імпеданси ZL і Z_i , і частоту. ZL - вхідний імпеданс антени. У вікні "Лінія" уводять Z_0 ліній, що використовуються для узгодження та їх коефіцієнт укорочення K_y (в цьому вікні MMANA працює з фізичною довжиною ліній). Після натискання кнопки "Налаштувати" у вікнах "Варіант 1" і "Варіант 2" виводяться результати.

При деяких поєднаннях Z_L , Z_0 і Z_I , можливі два рівноправних рішення – не важливо який варіант обрати (зазвичай обирають той, де лінії коротші). Іноді можливо тільки одне рішення (тоді друге вікно залишиться порожнім з написом "none"). А іноді й жодного "none" в обох вікнах) - значить такий вид узгодження при даному поєднанні Z_L , Z_0 і Z_I , неможливий (зазвичай допомагає змінити Z_0).

Отже, з наведених прикладів очевидно, що всі розглянуті методи дозволяють узгодити імпеданси генератора, лінії передавання та споживача ВЧ енергії, але кожен із них має свої недоліки і переваги. Так, наприклад, LC-узгоджувальні пристрої доцільно застосовувати лише при невеликих потужностях генератора, коли вимоги до надійності елементів не надто високі.

Чвертьхвильовий відрізок коаксіального кабеля дає змогу узгодити імпеданси в дуже вузькому діапазоні значень, тому його застосування обмежене.

При потребі узгодження імпедансів у широкому діапазоні їх значень доцільніше застосовувати системи з двох відрізків коаксіальних кабелів з різними хвильовими опорами. Таке узгодження надійно працює, навіть, при дуже великих потужностях генератора.

Отже, шляхом узагальнення даних науково-технічної літератури та результатів комп'ютерного експерименту здійснено розрахунок та порівняння різних способів узгодження імпедансів ліній передавання зі споживачами ВЧ енергії та сформульовано рекомендації щодо практичного застосування різних методів узгодження імпедансів у системах передавання ВЧ енергії.

Література

1. Гончаренко И.В. Антенны КВ и УКВ. Часть II. Основы и практика / Гончаренко И.В. – М.: ИП РадиоСофт, Журнал "Радио", 2005. – 288 с.
2. Пейн Г. Физика колебаний и волн / Пейн Г.; пер. с англ. А.А.Колоколова. – М.: Мир, 1979. – 389 с.
3. Ротхаммель К. Антенны / К.Ротхаммель, А.Кришке. – Мн.: ОМО Наш город, Том 1, 2001. – 416 с.
4. Ротхаммель К. Антенны / К.Ротхаммель, А.Кришке. – М.: Данвел, Том 2, 2007. – 414 с.
5. Харкевич А.А. Основы радиотехники / Харкевич А.А. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2007. – 512 с.

УДК 537

ВИЗНАЧЕННЯ ВМІСТУ НІТРАТІВ У ОВОЧАХ

Масловський М.М., студент IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Руденко М.П.**, кафедра фізики

Хімізація сільського господарства відіграє важливу роль у підвищенні врожайності та збереженні продукції. Вона забезпечує 30-50% приросту врожаю сільськогосподарських культур за рахунок внесення добрив, як поживних речовин, і за рахунок знищення шкідників за допомогою пестицидів. Але застосування цих хімічних сполук призводить і до негативних екологічних наслідків.

Використання мінеральних добрив, регуляторів росту тощо породило проблему забезпечення хімічної безпеки і високої якості продуктів харчування. Останнім часом з'явився великий інтерес до залишкових кількостей нітратів у продуктах харчування і до тих порушень у стані здоров'я людини, які можуть бути викликані нітратним забрудненням.

Істотно важливим у розв'язанні проблеми нітратів є визначення джерел забруднення нітратами, їхнє усунення і введення постійного суворого контролю на всіх етапах виробництва, переробки, збереження і споживання продуктів харчування.

У даній роботі поставлено завдання оволодіти методикою визначення вмісту нітратів у сільськогосподарській продукції та провести відповідні вимірювання в овочах, придбаних у різних продавців.

На сьогодні визначення вмісту нітратів у харчових продуктах проводиться за допомогою таких методик:

1) **Інверсійна вольтамперометрія** базується на дослідженні складу розчину в електрохімічній комірці за кривими залежності сили струму від потенціалу. Зазвичай потенціал маленького поляризованого електрода (відносно електрода порівняння)

збільшують в область негативних значень до 1 або 2 В і спостерігають за зміною струму. Термін "полярографія" доцільний для методів, які використовують як робочий ртутний краплинний електрод. Різновиди вольтамперометричних методів такі:

а) *різницева та диференціальна полярографія* – залежність різниці струмів у двох осередках від потенціалу. Диференціальна полярографія заснована на диференціюванні

звичайних полярограм і отриманні залежності $\frac{dI}{dE} = f(E)$. На такій полярограмі

з'являються чітко виражені максимуми, що відповідають потенціалам напівхвиль іонів, які окислюються або відновлюються в суміші, що аналізують. Диференціальну полярограму отримують графічним диференціюванням звичайної полярограми чи диференціюванням її без-посередньо полярографом з автоматичним записом;

б) *осцилографічна полярографія* – напруга подається на електроди зі швидкістю вимірювання до декількох десятків вольт за 1 с. Це дає можливість вивчати швидкоплинні процеси на електроді (до 10^{-7} с), а також підвищити чутливість, оскільки максимальний струм на осцилограмах в декілька разів більший дифузійного струму, отриманого на полярограмах;

в) *полярографія змінного струму* заснована на використанні відмінностей у фазових співвідношеннях між напругою і складовими струму через фарадеївський опір і ємність подвійного шару відповідно;

г) в *імпульсній вольтамперометрії* можуть бути використані переваги твердих електродів. Оскільки тимчасова шкала імпульсного експерименту при використанні і стаціонарних, і нестаціонарних електродів залежить переважно від тривалості імпульсу, то, по суті, теорія застосовна і до стаціонарних електродів;

д) *інверсійна полярографія* катіонів або аніонів заснована на виділенні шляхом електролізу з розчину і концентруванні іонів, які аналізують у краплі ртуті мікроелектрода, що висить, або на поверхні твердого електрода з подальшим електролізним розчиненням продуктів, які утворилися. На кривій залежності струму розчинення від напруги утворюється "обернений пік", глибина якого пропорційна концентрації іонів, що аналізують. Інверсійну полярографію застосовують при аналізі дуже розбавлених розчинів. Проте час аналізу при цьому різко зростає і становить декілька десятків хвилин.

2) **Відновлення нітратів до нітритів** (редукція) – процес відновлення нітратів у нітрити, який може піти і далі – у відновлення нітритів у амонійні солі. Характерний для багатьох бактерій, що застосовують у їх ідентифікації. Для встановлення нітратів досліджувану культуру засівають в 0,5 % пептонну воду з нітратом калію (0,2 %). Середовище і нітрати не повинні містити нітритів. Після чотирьох добової інкубації в пробірку додають 0,5 мл 0,8 % розчину сульфанілової кислоти в 5 мл нормальної оцтової кислоти і 0,5мл 0,6 % розчину – нафтиламіну в 5 мл нормальної оцтової кислоти.

Набуття середовищем червоного кольору вказує на присутність нітритів. Відсутність фарбування може бути наслідком як нездатності мікроба до відновлення нітратів, так і повного відновлення нітритів до амонійних солей. Для з'ясування цього питання в пробірку додають трохи порошку цинку, відновлюючого нітрати в нітрити. Червоний колір середовища свідчить про нездатність мікроба до нітратів. Відсутність забарвлення в цьому випадку вказує на його здатність відновлювати нітрати в амонійні солі.

3) **Йонометричне визначення нітратів** ґрунтується на вилученні нітратів розчином алюмокалієвих квасців з наступним вимірюванням концентрації нітратів за допомогою йоноселективного нітратного електрода. Для проведення експерименту використовують йономір-нітратомір, наприклад AI-123.

4) **Аналіз нітриту і нітратів реактивом Грісса** полягає в тому, що змішують рівні об'єми контрольного та робочого розчину. При появі рожевого забарвлення додають цинковий пил, збовтують і фільтрують. Реактив готують перед аналізом. Для приготування основного розчину відважують на важку нітриту натрію, чистого для аналізу, що містить 1 г основної речовини. Масу наважки в грамах обчислюють за формулою:

$$x = \frac{100 \cdot 1}{98} = 1,0204$$

де 98 – кількість основної речовини, що міститься в 100 г реактиву. Наважку переносять у мірну колбу місткістю 1000 см^3 і доводять дистильованою водою до мітки. Для приготування робочого розчину 10 см^3 основного розчину переносять в мірну колбу місткістю 500 см^3 і доводять водою до мітки. Для отримання зразкового розчину 5 см^3 робочого розчину переносять в мірну колбу місткістю 100 см^3 і доводять водою до мітки; 1 см^3 зразкового розчину містить 0,001 мг (або 1 мкг) нітриту натрію. Розчини в мірних колбах перемішують.

Потім у 6 конічних колбах місткістю 100 см³ піпеткою переносять по 15 см³ приготованих розчинів, 15 см³ реактиву Грісса і після 15 хв витримки при кімнатній температурі вимірюють інтенсивність рожевого забарвлення на ФЕК із зеленим світлофільтром при довжині хвилі 538 нм в кюветах із товщиною 2 см щодо розчину порівняння. Кожен вимір повторюють тричі, за середніми значеннями будують графік.

При проведенні вимірювань скористалися йонометричним визначенням нітратів за допомогою нітратного електроду, використавши аналізатор іонів AI-123, який призначений для використання в різних галузях. Сумісний з усіма типами йоноселективних і рН-електродів. Вимірювальний електрод, одиночний або комбінований, підключається до вимірювального перетворювача через роз'єм типу BNC, електрод порівняння повинен закінчуватися однополюсною вилкою типу Ш-4,0. Вимірювальний перетворювач розміщений у пластиковому ударостійкому корпусі. Результати вимірювань відображаються на графічному дисплеї.

Цей метод використовують при кількісному визначенні нітратів у рослинній продукції. Суть методу полягає у витяжці нітратів із аналізованого матеріалу розчином алюмокалієвих квасців із подальшим виміром їх концентрації в отриманій витяжці за допомогою йоноселективного електроду. Для прискорення аналізу замість витяжки може бути використаний сік аналізованої продукції, розбавлений розчином алюмокалієвих квасців. Метод непридатний, якщо вміст хлоридів в аналізованому матеріалі більш ніж у 25 разів перевищує вміст нітратів при їх концентрації до 50 мг/кг і в 50 разів при вищих. Нижня межа виявлення нітратів – 6 мг на 1 дм³ аналізованого розчину. Межа надійного визначення нітратів в аналізованій пробі – 30 мг/кг.

Об'єктами дослідження були овочі (картопля, капуста, морква, буряк, цибуля, помідори), куплені у супермаркеті "Фора", на базарі м. Ніжина та взяті з особистого господарства. Перед проведенням вимірювань проби були підготовлені певним чином. Результати вимірювань наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Вміст нітратів у овочах

Назва продукту	Місце придбання продукту			
	Базар (мг/кг)	Магазин "Фора" (мг/кг)	Приватна продукція (мг/кг)	ГДК (мг/кг)
КАРТОПЛЯ	121,1	86,0	59,9	250
КАПУСТА	346,1	540,2	226,7	500
МОРКВА	21,4	32,7	18,2	400
БУРЯК	856,6	365,4	372,2	1400
ЦИБУЛЯ	11,4	12,3	10,8	80
ПОМІДОРИ	172,3	365,6	148,8	300

Як видно з табл. 1, вміст нітратів у більшості протестованих овочів (за винятком капусти та помідорів, придбаних у супермаркеті "Фора") не перевищує гранично допустимих концентрацій.

Також зроблено порівняльний аналіз концентрації нітратів у овочах літнього періоду за останні чотири роки. Ці результати відображено у табл. 2.

Таблиця 2

Вміст нітратів у овочах літнього періоду за 2010 – 2013 роки

Назва продукту	Рік дослідження				ГДК (мг/кг)
	2010 (мг/кг)	2011 (мг/кг)	2012(мг/кг)	2013 (мг/кг)	
КАРТОПЛЯ	157,0	124,7	85,6	79,6	250
КАПУСТА	121,4	154,6	267,5	421,2	500
МОРКВА	197,5	56,4	31,4	24,2	400
БУРЯК	1123,1	854,4	345,3	201,2	1400
ЦИБУЛЯ	71,3	59,1	42,5	25,7	80
ПОМІДОРИ	206,2	178,5	149,4	214,6	300

З наведеної таблиці простежується тенденція до зниження концентрації нітратів у досліджених овочах (за винятком капусти та помідорів).

Рис. 1. Зміна вмісту нітратів у картоплі протягом 2010 – 2013 рр.

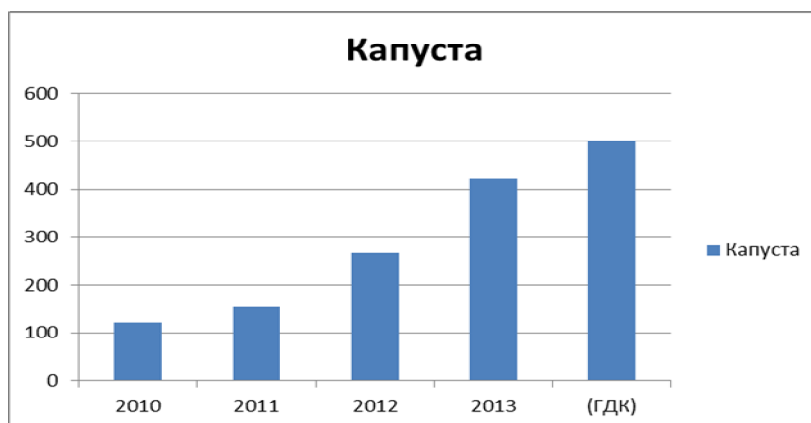

Рис. 2. Зміна вмісту у капусті протягом 2010 – 2013 рр.

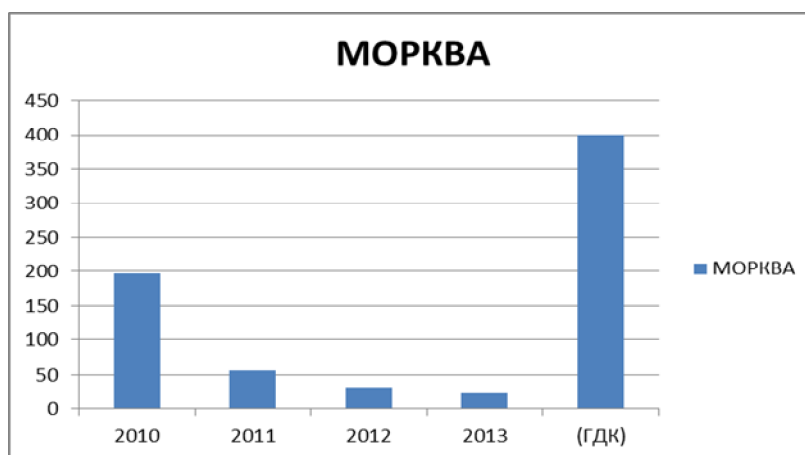

Рис. 3. Зміна вмісту у моркві протягом 2010 – 2013 рр.

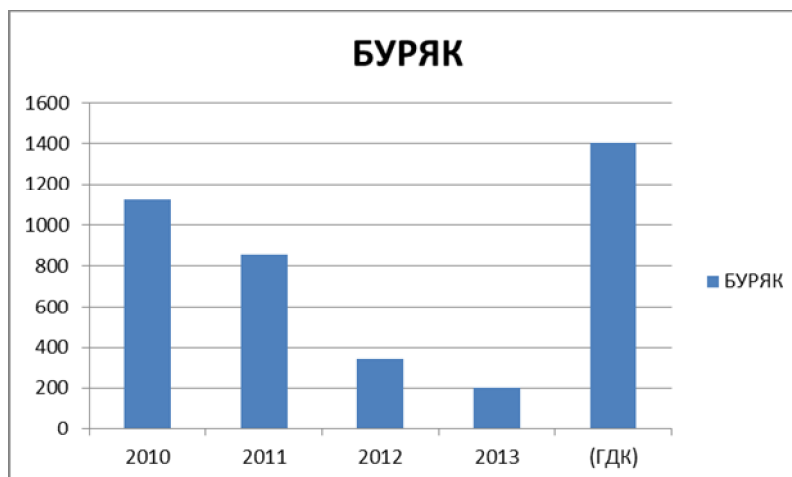

Рис. 4. Зміна вмісту у буряках протягом 2010 – 2013 рр.

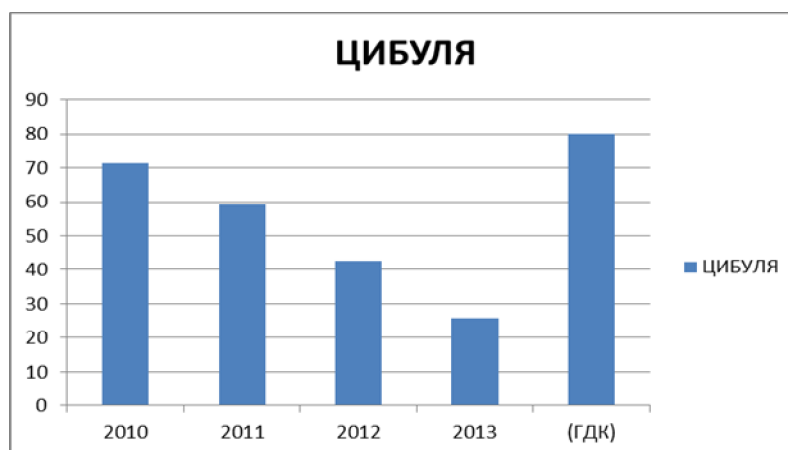

Рис. 5. Зміна вмісту у цибулі протягом 2010 – 2013 рр.

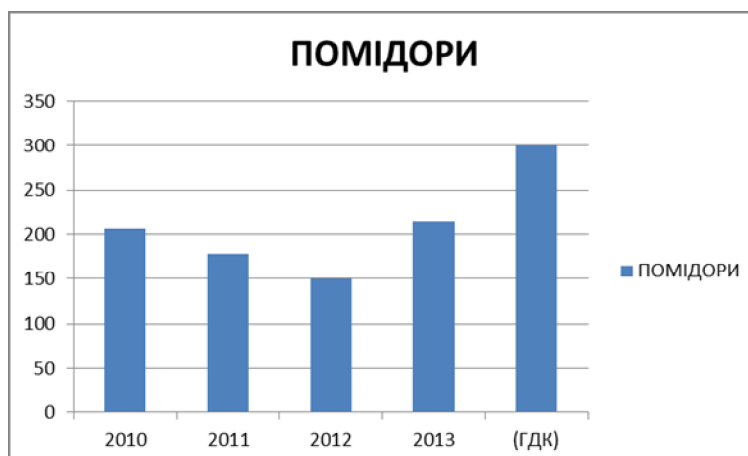

Рис. 6. Зміна вмісту у помідорах протягом 2010 – 2013 рр.

Звертає на себе увагу той факт, що до 2013 року у більшості досліджених овочах (за винятком капусти, помідорів) зафіксовані концентрації нітратів, які близькі до ГДК.

Незважаючи на те, що на даний час не виявлено значних відхилень від вимог державних стандартів якості сільськогосподарської продукції по вмісту нітратів, не можна

бути впевненими у її безпеці. Тому що, відмовляючись від азотних добрив, сільськогосподарські підприємства все частіше стали використовувати сучасні засоби підвищення врожайності. До останніх можна віднести, зокрема, стимулятори росту.

Отже, у ході дослідження було виявлено, що у нашому місті протягом останніх років спостерігається чітка тенденція зниження вмісту нітратів у овочах (крім капусти та помідорів).

Література

1. Кузьмина С.А. Санитарный и микробиологический контроль производства продуктов питания: Уч. пос. / С.А.Кузьмина. – К.: КГТУ, 2001. – 139 с.
2. Циганенко О.І. Нітрати в харчових продуктах / О.І.Циганенко.– К.: Здоров'я, 1980. – 150 с.

УДК 004.4

ПРОГРАМНА РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАДАЧІ КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ ЗА ТЕМОЮ "РОЗРАХУНОК ХАРАКТЕРИСТИК ВАРІАЦІЇ" НА ПЛАТФОРМІ 1С

Петриченко В.В., студент IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.е.н., доц. **Фетісов В.С.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

На сьогоднішній день вищі навчальні заклади використовують комп'ютеризовані засоби обліку даних про викладачів, студентів, кафедри, факультети, спеціальності та ін. Використання таких засобів стало невід'ємною частиною організації навчального процесу. Але однією з головних проблем у вищих навчальних закладах є забезпечення зручних й ефективних методів та засобів контролю знань. Тому актуальним завданням є розробка інформаційних систем, що надають можливість автоматизувати процес контролю знань.

При перевірці самостійних робіт студентів процедура обрахунку результату відповіді викладачем вручну потребує, як правило, складних обчислень, що вимагає багато часу. Тому нами було створено прикладне рішення, що буде здійснювати розрахунок відповідей та одночасно виконувати контроль знань. Варто відмітити, що його головним завданням є гнучкість, тобто можливість збільшувати кількість показників, які обраховуються та легко пристосовувати його до різних областей контролю та перевірки знань.

Прикладом застосування прикладного рішення стала дисципліна "Статистика", а саме розрахунок таких показників варіації, як дисперсія, середнє квадратичне відхилення, розмах вибірки.

Одним з важливих завдань прикладного рішення є швидка генерація початкової інформації на основі якої студенти будуть робити обрахунки. Головна перевага такого способу контролю знань – це збереження постійної варіативності завдань і неможливість списування правильних відповідей, що дозволить об'єктивно оцінювати студентів.

Для реалізації цього завдання нами була вибрана платформа 1С:Підприємство. Чому доцільно реалізовувати це завдання на платформі 1С:Підприємство? Платформа 1С:Підприємство є універсальною системою автоматизації діяльності підприємства і являє собою платформу для розробки облікових і управлінських рішень (конфігурацій). За рахунок своєї універсальності система 1С:Підприємство може бути використана для автоматизації найрізноманітніших ділянок економічної діяльності підприємства: обліку товарних і матеріальних засобів, взаєморозрахунків з контрагентами, розрахунку заробітної плати, розрахунку амортизації основних засобів, бухгалтерського обліку різних розділів і, що найголовніше для нас, різноманітних розрахункових завдань.

Головним об'єктом прикладного рішення є документ "Варіація", форма якого має такі основні поля та кнопки:

- "Номер" – номер документа.
- "Дата" – дата створення документа.
- ""№".
- "Початкові дані" – дані, які вводить викладач.
- "Дані для варіанта" – вибірка, яка генерується програмою при введенні студентом в поле "Варіант" числа та натиснення кнопки "Отримати дані".
- "Прізвище, ім'я" студента.
- "Варіант".

- Група полів – "Введіть результат обрахунків", яка містить "Дисперсія", "Середнє квадратичне", "Розмах вибірки".
- Група полів – "Результат для перевірки", яка містить "Дисперсія", "Середнє квадратичне", "Розмах вибірки".
- "Оцінка".
- "Сохранить".
- "Провести".
- "Провести и закрыть".
- "Розрахувати" – генерує вибірку.
- "Підтвердити" – підтверджує відповідь студента.

Розрахунок показників варіації 000000002 от 22.04.2014 23:32:27

Провести и закрыть | Печать | Провести

Номер: 000000002

Дата: 22.04.2014 23:32:27

Особисті дані

Вариант: 5

Прізвище, ім'я: Самойленко Ірина

N	Початкові дані	Дані для варіанта
1	6,00	31,00
2	8,00	41,00
3	13,00	66,00
4	14,00	71,00
5	14,00	71,00
6	15,00	76,00
7	24,00	121,00
8	13,00	66,00
9	17,00	86,00
10	13,00	66,00
11	22,00	111,00
12	16,00	81,00
13	16,00	81,00
14	14,00	71,00
15	10,00	51,00
16	20,00	101,00
17	19,00	96,00
18	9,00	46,00

Отримати дані

Введіть результат обрахунків

Дисперсія: 699,09 | Середнє квадратичне: 26,44 | Розмах вибірки: 118,00 | Підтвердити

Дані для перевірки

Дисперсія: 699,09 | Середнє квадратичне: 26,44 | Розмах вибірки: 120,00

Оцінка: 10

Рис. 1. Форма документа "Варіація"

Головною процедурою, яка відповідає за перевірку показників варіації є серверна процедура "ПеревіркаПоказниківСервер ()".

```

&НаСервере
Процедура ПеревіркаПоказниківСервер() //обрахунок показників варіації

Массив = Новый Массив();
Для Каждого СтрокаТЧ из Объект.ВходящиеДанные Цикл //вносимо дані з ДанихДляВаріанта в масив
    Массив.Добавить(СтрокаТЧ.ДанныеДляВарианта);
КонецЦикла;
Количество = 0;
Сумма = 0;
Среднее = 0;
СуммаДляДисперсии = 0;
Максимум = Массив[1];
Минимум = Массив[1];
Для Каждого ЭлементМассива из Массив Цикл //Обрахуємо суму та кількість елементів масиву(вибірки)
    Сумма = Сумма + ЭлементМассива;
    Количество = Количество + 1;
    Если ЭлементМассива > Максимум Тогда
        Максимум = ЭлементМассива;
    КонецЕсли;
    Если ЭлементМассива < Минимум Тогда
        Минимум = ЭлементМассива;
    КонецЕсли;
КонецЦикла;
Среднее = Сумма/Количество;
Для Каждого ЭлементМассива из Массив Цикл
    СуммаДляДисперсии = СуммаДляДисперсии + pow((ЭлементМассива - Среднее),2);
КонецЦикла;
Объект.ДисперсияПрограма = 1/Количество*СуммаДляДисперсии;
Объект.СреднеКвадратичнеПрограма = sqrt(Объект.ДисперсияПрограма);
Объект.РозмахВибіркиПрограма = Максимум - Минимум;
Объект.Оцінка = 0;
Если (Объект.ДисперсияПрограма = Объект.ДисперсияСтудент) Тогда
    Объект.Оцінка= 5;
КонецЕсли;
Если (Объект.СреднеКвадратичнеПрограма = Объект.СреднеКвадратичнеСтудент) Тогда
    Объект.Оцінка= 5 + Объект.Оцінка;
КонецЕсли;
Если (Объект.РозмахВибіркиПрограма = Объект.РозмахВибіркиСтудент) Тогда
    Объект.Оцінка= 5 + Объект.Оцінка;
КонецЕсли;
КонецПроцедуры

```

Рис. 2. Процедура "ПеревіркаПоказниківСервер ()"

Прикладне рішення містить трьох користувачів: адміністратор, викладач, студент. Розподіл ролей здійснено для зручності роботи користувачів та для обмеження прав студентів на доступ до результатів. Користувач "студент" отримує завдання у вигляді форми документа, яка містить завдання та поля для введення результатів обрахунків. Перед виведенням початкових даних, які потрібно використовувати для обрахунків, він повинен ввести номер свого варіанту та прізвище, після чого система автоматично згенерує йому ці дані за допомогою формули. Формула працює з інформацією першого варіанту, який задається з самого початку користувачем "викладач" вручну та з номером (числом) поточного варіанту студента. Студент вирішує завдання вручну, заповнює форму документа і відправляє результат в базу даних. Виставляється оцінка і вся інформація заноситься до бази даних, яку користувачу "студент" завжди можна переглянути, а користувачу "викладач" ще й відредагувати. Користувач "адміністратор" має повні права, тобто як права "викладача", так і права "студента". Вхід від імені користувача "адміністратор" і "викладач" захищені паролем.

Прикладне рішення надає такі можливості:

- Введення початкових даних.
 - Автоматичну генерацію даних для розрахунків на підставі початково введених.
 - Заповнення полів форми: прізвище, варіант, дисперсія, середнє квадратичне відхилення, розмах вибірки студентом.
 - Розрахунок відповіді за допомогою модуля форми для перевірки результатів.
 - Перевірка правильності розрахунків, які були здійснені користувачем та виставлення йому оцінки.
 - Можливість роздрукувати заповнену форму з відповідями та оцінкою.
- Прикладне рішення сприятиме:
- Швидкій і зручній формі проведення самостійних робіт.
 - Економії часу на перевірку завдань викладачем.
 - Однозначності відповіді і виключення помилок при перевірці завдання.
 - Можливість отримати друковані звіти виконаного завдання.

Література

1. Лугінін О.Є. Статистика. Підручник. друге видання –Київ: Центр учбової літератури, 2007. – 608 с.
2. Радченко М.Г. 1С: Предприятие 8.2. Практическое пособие разработчика. Примеры и типовые приемы / М.Г.Радченко, Е.Ю.Хрусталева. – М.: ООО "1С-Публишин", 2009. – 874 с
3. Фетісов В.С. Автоматизоване робоче місце менеджера: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 390 с.

УДК 348

ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСУ ВІКІОСВІТА В ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Плавко Н.А., студентка IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.т.н., доц. **Чернишова Е.О.**, кафедра прикладної математики, інформатики, та освітніх вимірювань

Із розвитком інформаційного суспільства відбулись певні зміни у сфері освіти, а все для того, щоб кожен учень, студент чи викладач мали вільний доступ до інформації та знань, вільно обирати траєкторію навчання та реалізовувати власний творчий потенціал.

На щастя, з розвитком Веб 2.0, з'явилися вікі-технології, які дозволяють користувачу розмістити свої надбання, побачити коментар колег, а у разі постійної роботи правити та змінювати статті.

Нещодавно з'явився інтерактивний інформаційний простір системи освіти "ВікіОсвіта" (<http://www.eduwiki.urpn.net.ua>).

Робота у цьому середовищі дає змогу користувачу не тільки шукати потрібну інформацію, а й розміщувати свої розробки, статті, проекти. Варто відзначити простоту мови розмітки тексту і відсутність необхідності знань мови HTML.

Розробники проекту визначили для нього наступні цілі:

- оперативна публікація авторських матеріалів;
- колективна робота над формуванням освітніх інформаційних ресурсів;
- мережеве накопичення та безпосередній обмін освітніми інформаційними ресурсами;
- опанування нових інформаційних технологій та нових організаційних форм навчальної діяльності [1].

На головній сторінці порталу "ВікіОсвіта" дається не тільки інформація про проект, а й: інструкція користувача, у якій чітко розписані всі кроки від представлення у системі до розміщення власних статей; правила та рекомендації, де користувач може ознайомитися, що дозволяється в роботі у системі, а що забороняється; інформація щодо організації проекту ВікіОсвіта; про Вікі-технології; а також про освітньо-комунікаційний простір "ІТ-ОСВІТА" (рис. 1).

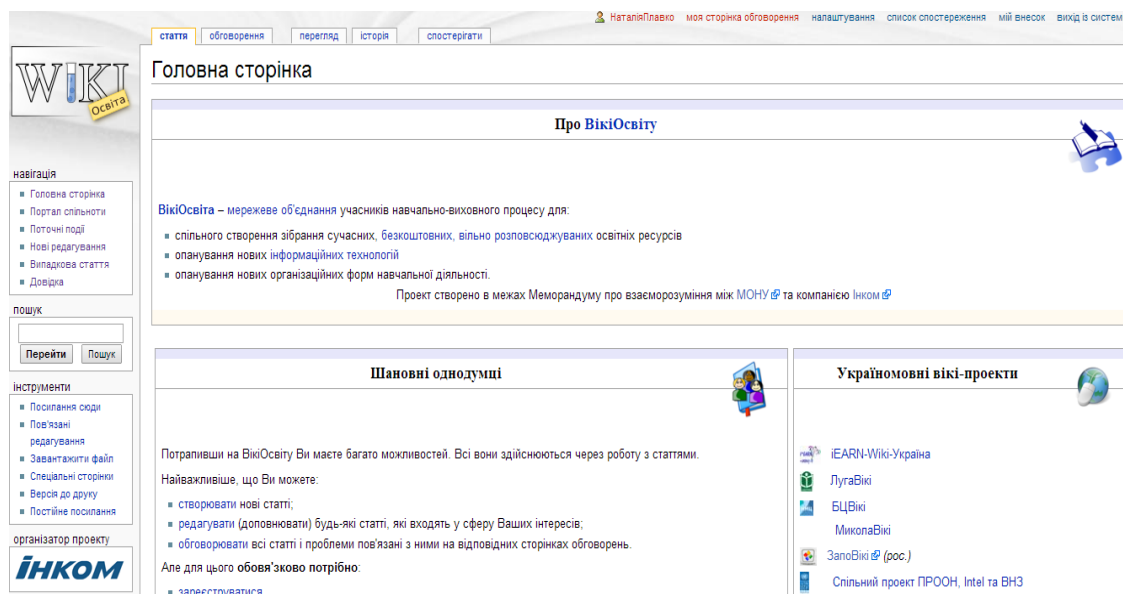

Рис. 1. Головна сторінка ресурсу ВікіОсвіта

Можна також дізнатися про проекти, які розподілені за номінаціями:

- мережеві довідники;
- учнівські онлайн видання;
- творчі літературні проекти;
- проекти IEARN – Україна.

У деяких категоріях викладач може не тільки дізнатись про запропоновані проекти, а й розмістити свої власні доробки. Значно простішою стає робота викладача щодо пошуку корисної інформації, оскільки при натисканні на гіперпосилання відразу відкривється відповідний сайт.

Якщо викладач хоче знайти статтю з певної теми, то достатньо у вікні пошуку, яке розташоване ліворуч, увести ключове слово чи слова (рис. 2).

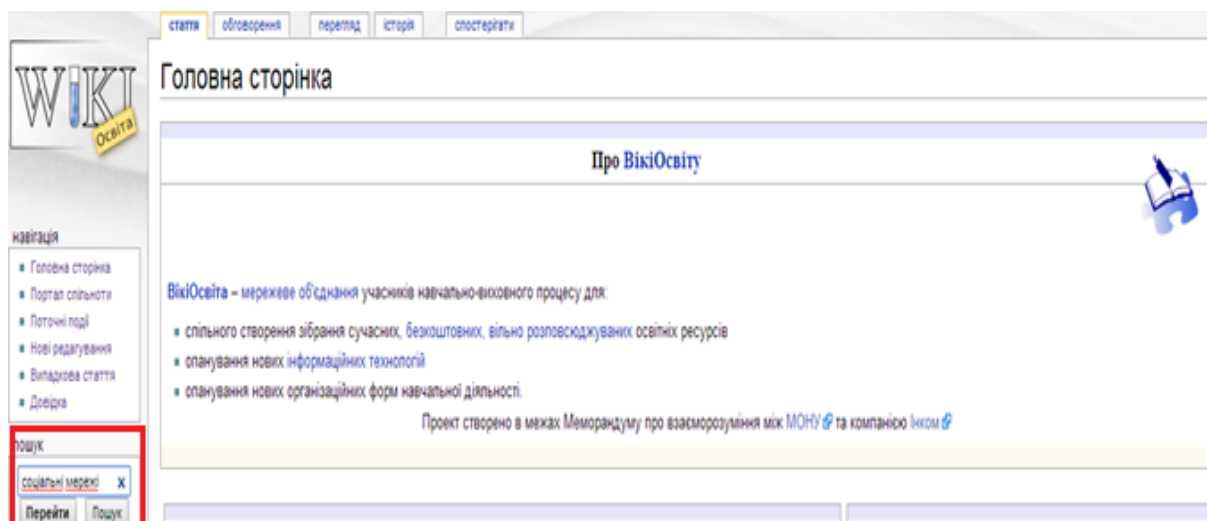

Рис. 2. Пошук статей за відповідною тематикою

Але якщо користувач має намір відредагувати чи залишити коментар, то спочатку потрібно зареєструватися, заповнивши обліковий запис. Процедура реєстрації проста, потрібно тільки заповнити відповідні поля, та запам'ятати логін та пароль (рис. 3).

Вхід / реєстрація

Створити

Ви вже зареєстровані? [Увійдіть](#).

Із метою захисту від автоматичного створення облікових записів, будь ласка, дайте відповідь на питання, що наводиться нижче (докладніше):

Два в квадраті (цифра)

Ім'я користувача:

Пароль:

Повторний набір пароля:

Справжнє ім'я:

Справжнє ім'я необов'язково вказувати. Якщо ви його зазначите, то воно буде використовуватися, щоб показати, хто редагував сторінку.

Запам'ятати мій обліковий запис на цьому комп'ютері (на строк не більше 180 днів)

Рис. 3. Створення нового облікового запису

Надалі користувач може вільно заходити на будь які сторінки, робити коментарі до статей та розміщувати свої, але обов'язково у разі потреби правки користувач повинен звернути увагу на оголошення унизу сторінки.

Після реєстрації в ВікіОсвіті автоматично створюється власна сторінка користувача (власний міні-сайт).

Власна сторінка – це один із способів ефективно організувати роботу в проєкті та допомогти іншим зрозуміти з ким вони працюють (рис. 4).

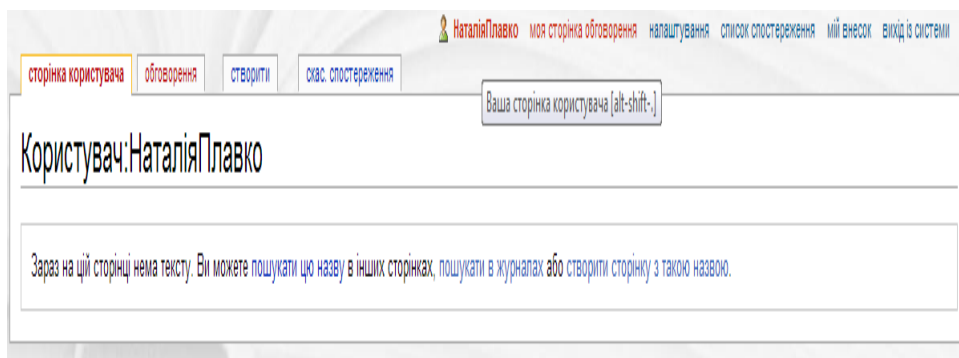

Рис. 4. Сторінка користувача

Якщо користувач бажає відредагувати статтю, то із списку запропонованих статей, потрібно обрати ту, яку необхідно відредагувати. Вибрати потрібний розділ статі та натиснути на кнопку "Редагувати". Відкриється сторінка з текстом статті, яка містить особливі символи (Вікі-розмітка) (рис. 5).

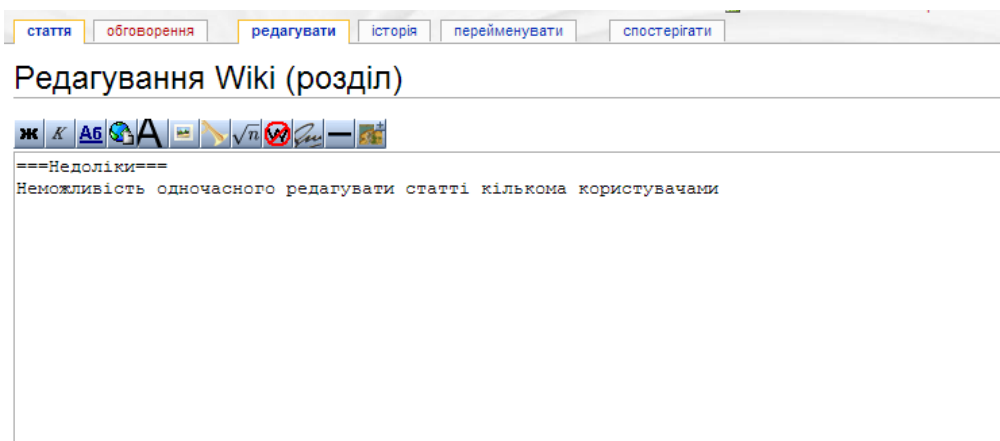

Рис. 5. Сторінка редагування

Потрібно перенести текст із будь якого текстового редактора (або набрати вручну), та відредагувати текст, та зберегти статтю натиснувши кнопку "Зберегти сторінку".

Якщо потрібно порівняти поточну версію вихідного коду з тим, що відображається у вікні редагування, то потрібно застосувати функцію "Переглянути зміни". Правки будуть відразу доступними усім відвідувачам середовища.

Якщо викладач прагне розмістити власну статтю, то потрібно виконати наступні дії:

1. Потрібно вибрати тему статті.
2. Перевірити чи вже існує така стаття. Для цього необхідно ввести ключові слова обраної теми статті у вікні "Пошук". З'являться результати пошуку у вигляді посилань. Якщо стаття не існує, то перейти до наступного пункту.
3. Вибрати назву статті. Назва повинна максимально чітко та однозначно висвітлювати тему статті, бути унікальною та стислою.
4. Розмістити статтю (Створити сторінку з відповідною назвою та набрати текст у вікні).
5. Красиво і правильно оформити статтю (Користуючись засобами редагування).
6. Надати статті категорію.
7. Зберегти сторінку та поставити позначку "Спостерігати за цією сторінкою".

В результаті користувач отримає статтю готову до читання та редагування.

Якщо користувач вирішив внести через деякий час зміни до статті, то достатньо натиснути кнопку "Правити", відкриється вікно редагування статті, потім стаття може бути збережена користувачем.

Також можна переглянути внесок користувача. Для цього потрібно натиснути кнопку "Мій внесок". Де можна побачити статті та дату, коли відбулось редагування, чи була додана нова стаття (рис. 6).

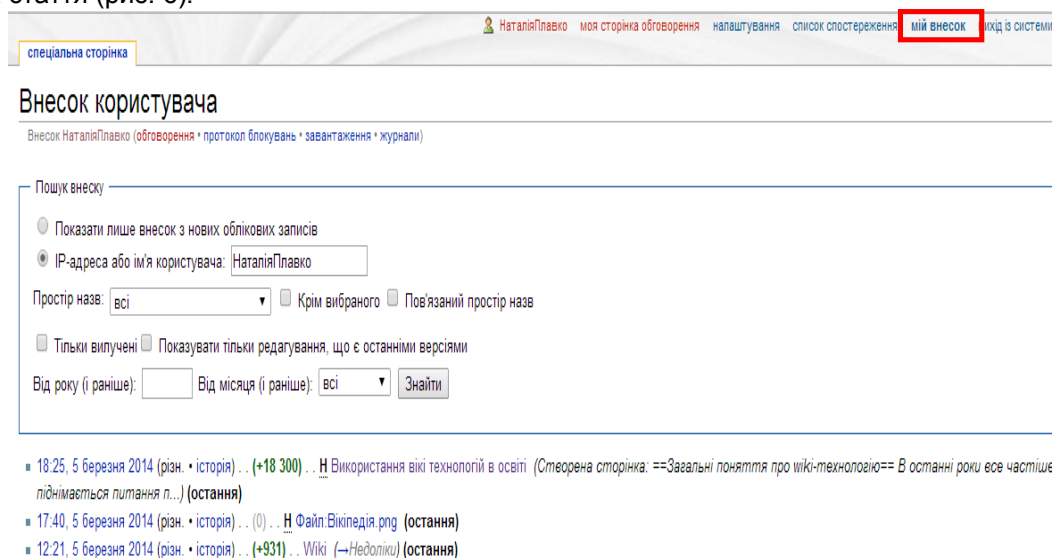

Рис. 6. Сторінка внеску користувача

Поради викладачам при використанні ресурсу ВікіОсвіта в навчальному процесі:

1. Використання ІТ-Освіти в навчальному процесі дає змогу самостійно розміщати та редагувати статті.

2. З'являється можливість спільно редагувати документи.

3. Викладач може перевіряти знання студентів по їх правкам до статей.

4. Застосування ресурсу дає змогу залучати студентів до активної дослідницької та пошукової діяльності.

5. Викладач може використовувати на заняттях статті з ВікіОсвіти – це сприятиме підвищенню в студентів мотивації до навчання та залученню їх до самостійної, індивідуальної, групової роботи на базі комплексного використання інноваційних педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій з метою підвищення якості навчання [2, 30-31].

6. Використання ресурсу дає змогу працювати над розширенням україномовного ресурсу ВікіОсвіта.

7. З'являється можливість розвивати у студентів вміння працювати в команді, критично мислити, аргументовано оцінювати прочитане у ході створення статей до ресурсу ВікіОсвіта.

8. Підвищувати загальний рівень інформаційної культури студентів як рівноправних членів соціуму та активних учасників соціальних сервісів Вікі.

9. Застосування ресурсу ВікіОсвіта викладачами та студентами в навчальних цілях, дає змогу вирішувати чужі завдання, поставленими керівниками проектів (Наприклад з різних університетів України).

10. Крім того, процес оцінювання роботи студента значно прозоріший.

11. Студенти отримують розуміння того, як створюються тексти у Вікіпедії. Це дозволяє їм робити висновки про те, для яких цілей Вікіпедію доцільно використовувати, а для яких ні.

12. Студенти отримують навички створення текстів на вікі-сайтах загалом. Це вміння стає все більш важливим в контексті сучасного технологізованого робочого середовища (цей навик можна включити до свого резюме).

Дослідження україномовних вікі-проектів таких як ВікіОсвіта, переконує у їх доступності, зручності, корисності для сучасних педагогів, студентів, учнів.

Цей освітній ресурс дає змогу:

- створити єдину платформу для надання енциклопедичних відомостей з певної галузі знань;

- організовувати індивідуальну або групову роботу студентів;

- глибше вивчити потрібну галузь знань;

- скоротити час навчання й підвищити рівень підготовки студентів;

- підвищити ефективність навчання студентів [2, 30-31].

У контексті руху України до глобального інформаційного суспільства потрібно пропагувати такі ресурси широкому загалу.

На мою думку, використання вікі-технологій, на прикладі ресурсу ВікіОсвіта є необхідним інструментом на шляху до створення єдиного освітнього інформаційного простору.

Використання ресурсу має серйозний педагогічний потенціал, що може бути обдуманим професійним співтовариством й впроваджений у практичну діяльність.

Література

1. ВікіОсвіта [Електронний ресурс]. – Спосіб доступу: [<http://www.eduwiki.uran.net.ua>].
2. Дягло Н.В. Вікі-технології у сучасній освіті / Н.В. Дягло // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2009. – № 2 (74) – С. 30-31.

УДК 536.521.2 : 536.2.081.7

ЗАСТОСУВАННЯ ІЧ РАДІАЦІЙНОГО ТЕРМОМЕТРА ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ТЕПЛОВИХ ВТРАТ НАВЧАЛЬНИХ ПРИМІЩЕНЬ

Решетицький В.С., студент V курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.ф.-м.н., доц. **Кнорозок Л.М.**, кафедра фізики

Різке зростання вартості енергоресурсів, а також бажання людей користуватися компактними і сучасними приладами призвело до необхідності впровадження нових методів контролю стану енергетичного обладнання і будівельних конструкцій.

Одним з найбільш об'єктивних критеріїв стану енергетичного обладнання і будівельних конструкцій є температура їх поверхонь. Однак безпосереднє (контактне) вимірювання температури пов'язане з рядом труднощів: вимірювання температурних полів на значній площі вимагають великої кількості датчиків і т. д. Ці проблеми вирішуються при використанні приладів безконтактного вимірювання температури – наприклад, тепловізорів або інфрачервоних (ІЧ) пірметрів – причому вартість пірметра в 30-100 разів менше вартості тепловізора, а виконує він 50-70% завдань, що вирішуються за допомогою тепловізора. ІЧ техніка в даний час є одним з розділів сучасної фізики, які бурхливо розвиваються. Це пов'язано з тим, що основна частка теплового випромінювання навколишніх тіл припадає на інфрачервону ділянку спектра.

Радіаційні термометри (пірметри) представляють собою безконтактні температурні датчики, дія яких засновано на залежності температури від кількості теплового випромінювання, отриманого від об'єкта вимірювання. Це ціла група приладів, яка включає як прилади, що вимірюють температуру точки на об'єкті або дозволяють отримати картину одновимірної і, навіть, двовимірної розподілу температури на заданій площі вимірювання.

Актуальність роботи зумовлена появою нових приладів для вимірювання температури і їх можливістю для застосування у різних галузях науки і промисловості. Переважно це нові портативні ІЧ термометри і тепловізори. Їх доцільно використовувати при пошуку місць втрат тепла у навчальних приміщеннях, а також пошуку недоліків монтажу сучасних металопластикових вікон. Результати проведеного дослідження можуть використовуватись при прийнятті рішення доцільності використання сучасних металопластикових вікон зі склопакетами.

Будь-якому тілу або об'єкту з температурою вище абсолютного нуля ($-273,15\text{ }^{\circ}\text{C}$) незалежно від його агрегатного стану властиве теплове (температурне) випромінювання.

Завдяки своїй електромагнітній природі температурне випромінювання, як і світло, поширюється в просторі прямими лініями зі швидкістю світла, що дає можливість вимірювати температурні показники об'єктів і тіл на відстані. На вимірюванні теплової потужності повного випромінювання об'єкта як у видимому, так і у невидимому діапазоні, і заснований принцип роботи радіаційних ІЧ пірметрів, або пірметрів повного випромінювання. Інтегральна потужність випромінювання АЧТ у всьому діапазоні довжини хвилі визначається законом Стефана-Больцмана:

$$F = \sigma T^4, \quad (1)$$

де F – потужність на одиницю площі поверхні випромінювання, T – температура, а $\sigma \approx 5,6704 \cdot 10^{-8}$ [Вт/(м²·К⁴)] – стала Стефана-Больцмана.

Для реального тіла ця залежність визначається виразом:

$$F = \sigma \varepsilon T^4, \quad (2)$$

де $0,04 \leq \varepsilon \leq 1$ – коефіцієнт теплового випромінювання (коефіцієнт випромінювальної здатності), що залежить від матеріалу випромінювача і від стану і температури його поверхні. Наприклад, для сталевих виробів залежно від появи на них окалини значення може змінюватися від 0,1 до 0,9. Пірометр, градуований по випромінюванню АЧТ, при вимірюванні на реальному об'єкті покаже так звану радіаційну температуру T_p , значення якої завжди менше дійсної температури об'єкта T . Радіаційною температурою об'єкта називається така температура АЧТ, при якій його повна потужність випромінювання (густина випромінювання у всьому діапазоні довжин хвиль) дорівнює повній потужності випромінювання розглянутого об'єкта при температурі T [1].

Зв'язок між T_p і T визначається з рівності:

$$\sigma T_p^4 = \sigma \varepsilon T^4, \quad (3)$$

з рівняння (3) випливає

$$T = T_p \sqrt[4]{\frac{1}{\varepsilon}}, \quad (4)$$

Схематична будова ІЧ радіаційного пірометра зображено на рис. 1.

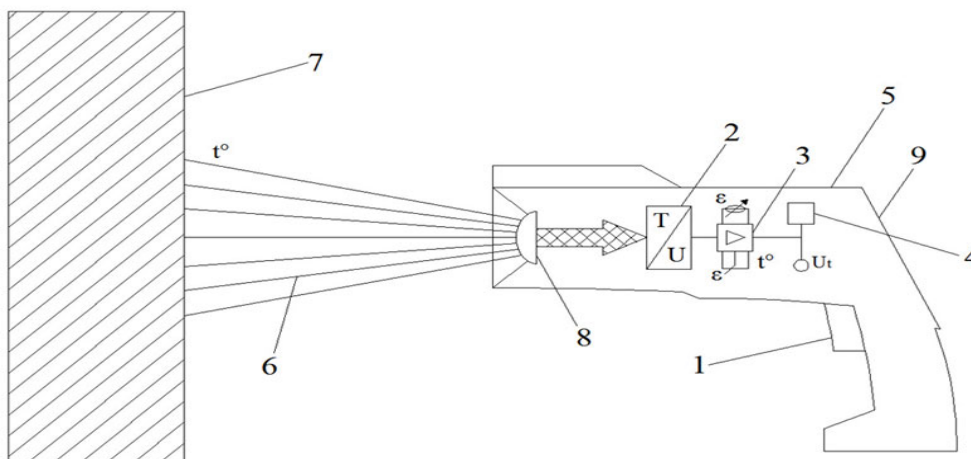

Рис. 1. Схематична будова пірометричного датчика:
1 - кнопка ввімкнення, вимірювання; 2 - інфрачервоний датчик;
3 - електронний перетворювач; 4 - вимірювальний пристрій; 5 - корпус;
6 - теплове випромінювання; 7 - об'єкт вимірювання; 8 - система лінз;
9 - дисплей

Працюють ІЧ безконтактні термометри таким чином: при наведенні на об'єкт вимірювання 7 і натисканні кнопки ввімкнення, вимірювання 1 прилад ввімкнюється, і теплове інфрачервоне випромінювання 6 від об'єкта вимірювання 7 фокусується оптичною системою лінз 8 і передається на інфрачервоний датчик 2 (ІЧ діод). Останній перетворює випромінювання, яке потрапляє на нього в електричний сигнал, пропорційний його потужності (а, значить і температурі об'єкта). Електричний сигнал від датчика 2 перетворюється електронним перетворювачем 3 і надходить на вимірювальний пристрій 4, де обробляється, конвертується в значення температури (в градусах) і виводиться на цифровий дисплей 9 [2].

Використання сучасної елементної бази істотно розширило можливості цих приладів і дозволило наділити їх новими властивостями – крім вимірювання, вони можуть тепер проводити обробку отриманої інформації і здійснювати складні дії з управління технологічним процесом. Знизилася їх вага, зменшилися габарити, прилади стали простішими і зручнішими в експлуатації.

Пірометри знаходять з кожним роком все більш широке застосування у різних галузях промисловості та наукових дослідженнях. Причому в багатьох випадках їх застосування виявляється не тільки кращим у порівнянні з контактними засобами вимірювання температури, тобто термометрами, а й єдино можливим.

Пірометри застосовують у різних галузях:

- вимірювання температур небезпечних для людського організму поверхонь і середовищ, в тому числі, гарячих;
- вимірювання температурних показників недоступних і важкодоступних об'єктів;
- сканування для пошуку холодних або гарячих точок;
- діагностичні роботи з електро- і теплообладнанням;
- швидке (миттєве) визначення температури об'єктів, які перебувають у русі;
- профілактика і діагностика з/д та автотранспорту;
- підтримання протипожежної безпеки;
- контроль та перевірка систем кондиціонування, вентиляції та опалення;
- електроаудит і електродіагностика;
- роботи з профілактики обладнання в будь-якій галузі промисловості [3].

Пірометри необхідні в тих випадках, коли неприпустимо спотворення температурного поля об'єкта, яке може відбутися в результаті контакту термометра з об'єктом вимірювання. Це елементи мікросхем, біологічні об'єкти і т. д.

Основні втрати тепла у приміщеннях відбуваються через віконні конструкції. Тому ІЧ радіаційні термометри найбільше підходять для дослідження теплозахисних властивостей металопластикових і дерев'яних вікон.

При вивченні теплоізоляційних характеристик вікна, основну увагу звертають на склопакет, бо його площа у віконній конструкції займає до 85 % віконної рамки

Склопакет складається з двох, три і більше шарів скла, які розділені повітряним або газовим проміжком і герметично сполучені один з одним по контуру за допомогою спеціальної перфорованої (дистанційною) рамки. Це забезпечує сучасним вікнам відмінні звукоізоляційні і теплоізоляційні властивості. [4].

Склопакети бувають однокамерні і двокамерні. У окремих випадках, по спеціальному замовленню, виготовляються трикамерні склопакети. Камера – це простір між склом, заповнений звичайним повітрям або спеціальним газом. Енергозберігаючі властивості склопакета залежать від кількості скла, відстані між ними і їх вигляду.

Для наповнення склопакетів запропонували використовувати інертні гази, що володіють великою в'язкістю, щільністю і меншою теплопровідністю, ніж повітря. При заповненні склопакетів такими газами зменшуються конвекційні потоки усередині склопакета, що призводить до зниження втрат тепла. Для заповнення склопакетів були запропоновані аргон і криптон, а також їх суміші. Теплозахисні властивості склопакетів, що заповнені інертними газами збільшуються на 12 – 13 %. Але більш ніж 70% теплоти витрачається через скло за рахунок випромінювання. Зниження променевої складової тепловтрат відбувається за рахунок нанесення на скло тепловідбивного покриття [5].

Теплозберігаюче скло – це поліроване флоат-скло, на поверхню якого шляхом напилення нанесене спеціальне, що містить вільні електрони, покриття з напівпровідникових оксидів металів або кольорових металів. У холодну погоду енергозберігаюче скло відбиває, наприклад, всередину приміщення тепло від опалювальних приладів, а в літній час, навпаки, енергозберігаюче покриття відбиває теплову енергію в довгохвильовому діапазоні назовні, створюючи тим самим відчуття прохолоди і комфорту. В даний час використовується два типи низько емісійного покриття скла: так звані І – скло, м'яке покриття і К – скло, тверде покриття. Щоб надати К – склу тепло зберігаючих властивостей на його поверхні методом піролізу створюється тонкий шар із оксиду металу. І – скло отримують в результаті катодного розпилення декількох шарів металів, оксидів та нітридів металів в умовах вакууму. Дане покриття представляє собою ряд півпрозорих шарів металів (переважно срібла) з системою просвітлюючих шарів оксидів металів. За своїми теплозберігаючими властивостями в 1,5 рази перевершує К – скло. Щоб втрати тепла у будинку були мінімальні потрібно підбирати вікна, щоб опір теплопередачі був не менше 0,6 (м²·К)/Вт згідно ДБН. У південних областях України цей показник зменшується [6].

Порівняння технічних характеристик однокамерних і двокамерних склопакетів заповнених повітрям або інертним газом із звичайним та енергозберігаючим склом наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Технічні характеристики сучасних склопакетів [7]

№	Кількість камер	Тип склопакета	Газовий склад, %			Коефіцієнт опору теплопередачі, (м ² ·К)/Вт
			Повітря	Криптон	Аргон	
1	1	4-12-4	100			0,29
2	1	4-16-4	100			0,32
3	1	4-16-4К	100			0,53
4	1	4-16-4I	100			0,59
5	1	4-Аг16-4I			100	0,66
6	1	4-(Кг/Аг)16-4I		75	25	0,73
7	2	4-10-4-10-4К	100			0,59
18	2	4-10-4-10-4I	100			0,64
19	2	4-(Кг/Аг)10-4-(Кг/Аг)10-4I		50	50	0,90

З даної таблиці ми бачимо, що найбільше на коефіцієнт опору теплопередачі впливає тип скла і його кількість.

Після набуття великої популярності метало-пластикових вікон в Україні в Європі набула популярності конструкція сучасного склопакета вмонтованого в дерев'яну раму (дуб, сосна) зроблених за сучасними технологіями [8].

Для дослідження теплових втрат у навчальних приміщеннях було зроблено ряд вимірювань температури віконних конструкцій, стін і батарей. Вимірювання проводились за допомогою безконтактного ІЧ пірометра "BENETECH THERMOMETER GM 1150 A" у приміщенні НДУ імені Миколи Гоголя нового корпусу на третьому поверсі. Вимірювання проводилися із застосуванням різних режимів вимірювання.

Результати проведення вимірювання температури в аудиторіях подано у звітних табл. 2, 3.

Таблиця 2

Температурні дані в аудиторіях, отримані ІЧ пірометром (зовнішня температура -1 °С)

Аудиторія	t, °С				
	Скло	Рама вікна	Лінія між стінами і вікном	Стіна	Батарея
325 (метал. пласт. вікна)	13,5	11,0	10,0	12,5	22,5
	13,3	10,9	11,1	12,2	22,2
	13,8	11,1	10,8	12,8	23,0
	13,9	11,2	9,9	12,1	24,5
	13,1	11,8	9,5	12,3	25,1
335 (дерев. вікна)	9,5	10,5	9,6	10,5	24,5
	8,8	10,1	8,1	10,1	23,5
	8,9	10,7	9,1	10,6	26,0
	8,8	10,4	9,5	11,1	25,5
	8,1	10,9	9,0	10,9	27,1

Таблиця 3

Температурні дані в аудиторіях, отримані ІЧ пірометром (зовнішня температура -16 °С)

Аудиторія	t, °С				
	Скло	Рама вікна	Лінія між стінами і вікном	Стіна	Батарея
318 (метал. пласт. вікна)	16,1	14,5	13,1	16,8	38,8
	16,9	14,6	13,9	17,1	37,1
	16,8	14,9	13,8	17,6	38,6
	17,2	14,4	13,2	17,2	39,8
	16,6	14,4	12,1	17,4	38,9
	17,1	14,1	13,5	18,7	39,1

335 (дерев. вікна)	14,1	16,7	13,9	16,7	41,5
	14,5	16,9	14,1	16,9	42,1
	14,3	16,5	12,1	16,7	43,5
	14,6	16,1	13,7	16,2	44,7
	13,8	16,0	11,9	15,1	40,5
	13,9	16,5	12,2	15,6	41,1

Аналізуючи отримані дані температур в аудиторіях при різних температурах зовнішнього середовища, можна однозначно сказати, що використання металопластикових вікон дозволяє зменшити втрати тепла. Також використання сучасних склопакетів у поєднанні із сучасними дерев'яними рамами для вікон із клеєного бруса дозволить ще більше заощаджувати тепло, бо дерево має набагато нижчу теплопровідність від металопластику. В традиційних дерев'яних вікнах без склопакетів багато тепла втрачається через негерметичність скла. Також потрібно звертати увагу на ретельність та якість монтажу вікон, бо найхолодніші місця знаходяться між віконною конструкцією і стіною.

ІЧ радіаційним пірометром було проаналізовано доцільність використання віконних конструкцій різного типу, зроблено вимірювання в різних режимах – точковому та інтегральному в аудиторіях навчальних корпусів № 1 та № 2 НДУ імені Миколи Гоголя.

Досліджено недоліки монтування віконних конструкцій і виявлення різних дефектів, через які збільшуються втрати тепла у навчальних приміщеннях НДУ імені Миколи Гоголя.

Результати даної роботи можна використовувати при плануванні заміни традиційних вікон на сучасні та при проведенні ремонтних робіт.

Література

1. Вавилов В.П. Неразрушающий контроль / В.П.Вавилов. – Москва: Машиностроение, 2004. – 670 с.
2. СВ АЛЬТЕРА електротехника и автоматизация [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.svaltera.ua/press-center/articles/8345.php> (25.12.13)
3. Temperatures информационный портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://temperatures.ru/pages/radiacionnye_termometry (03.05.14).
4. Вікна металопластикові ПВХ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://tutokna.com/ua/metal-plastic-windows/xarakteristiki-svoystva-okon.html> (12.23.13).
5. Скло ресурс. Виробництво склопакетів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://skloresurs.com/readinfo/ua/7/> (01.25.14).
6. Нові вікна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.novivikna.ua/energosp.html> (02.15.14).
7. Ассоциация производителей энергоэффективных окон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.aprok.org/articles/article119.php> (02.07.14).
8. "ШАЛИТ" деревянные евро окна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://oknashalit.com.ua/evrookna-polezno-znat/> (01.15.14).

УДК 537.311.322

МЕХАНІЗМИ РОЗСІЮВАННЯ НОСІЇВ ЗАРЯДУ В АНТИМОНІДІ ІНДІЮ, ЛЕГОВАНОМУ ХРОМОМ, ПРИ T= 296K

Решитько Б.А., студент IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.ф.-м.н., доц. **Аніщенко В.О.**, кафедра фізики

1. Вступ

Антимонід індію (InSb) – добре вивчений вузькозонний прямозоний напівпровідник типу $A^{III}B^V$ з рекордними значеннями електронної рухливості, малою ефективною електронною масою [1,2], гігантськими значеннями g-фактора електронів провідності [3]. Унікальні властивості InSb зумовили його широке використання для виготовлення інфрачервоних фотодетекторів. Термоелектричні властивості InSb також досліджувалися [4, 5], але значущого застосування в якості робочого матеріалу в пристроях для термоелектричного перетворення енергії InSb не знайшов, тому що його характеристики поступаються параметрам таких термоелектричних матеріалів, як сполуки Bi_2Te_3 , PbTe або сплави Ge-Si.

В останні роки інтерес до InSb відновився як до матеріалу, перспективного для наноелектроніки. Виявлена також лідируюча роль InSb серед сполук типу $A^{III}B^V$ при дослідженні можливості використання напівпровідникових нанодотина в якості робочого матеріалу в пристроях для термоелектричного перетворення енергії [6,7].

Придатність того чи іншого напівпровідникової речовини для вирішення певних технічних завдань визначається головним чином властивостями носіїв струму (зокрема, їх рухливістю і ефективною масою), детальне дослідження яких є однією з найбільш важливих проблем фізики напівпровідників.

Одним з ефективних та найбільш поширених методів дослідження властивостей напівпровідників є вимірювання кінетичних коефіцієнтів. Цей метод дозволяє досліджувати як енергетичний спектр носіїв струму, так і їх взаємодія з кристалічною решіткою. Дійсно, виявилося, що, вивчаючи гальвано-термомагнітні явища, молено отримати цінні відомості про характер провідності, визначити параметри, що характеризують даний напівпровідниковий кристал. Так, наприклад, термомагнітний ефект Нерста-Еттингсгаузена є надзвичайно чутливим індикатором механізму розсіювання. Вимірювання термоЕРС в сильному (неквантуючому) магнітному полі, коли вона не залежить від механізму розсіювання, дозволяє достовірно визначити ефективну масу електронів провідності.

Слід зазначити, що експериментальне вивчення кінетичних ефектів дасть важливі результати тільки тоді, коли воно ведеться в співдружності з теорією цих явищ. Тому очевидно, наскільки необхідно мати огляд з теорії кінетичних ефектів в напівпровідниках, в якому містилися б усі типові коефіцієнти, їх залежності від магнітного нуля, механізму розсіювання, ступеня виродження носіїв струму і т. д [8].

2. Методика експерименту

Вивчався механізм розсіювання електронів в зразку InSb, легуваному хромом, при $T=296$ К. Зразок був отриманий методом напрямленої кристалізації. Концентрація хрому у шихті складала 0,1 мол.%, концентрація електронів у зразку $n = 2.9 \cdot 10^{16} \text{ см}^{-3}$, диференціальна термо ЕРС $\alpha = 260 \text{ мкВ/К}$, рухливість $U_n = 59000 \text{ см}^2/\text{В} \cdot \text{с}$ (див. табл.1).

Таблиця 1

Результати розрахунків кінетичних коефіцієнтів InSb<Cr> з концентрацією хрому 0,1 та 0,25%

	$n, \text{см}^{-3}$	$U, \text{см}^2/\text{В} \cdot \text{с}$	$\alpha, \text{мкВ/К}$	$\sigma, \text{Ом}^{-1} \cdot \text{см}^{-1}$	$T, \text{К}$
InSb:0.1%Cr	$2,9 \cdot 10^{16}$	59240	260	273	296

В антимоніді індію зона провідності сферично симетрична і її мінімум знаходиться в центрі зони Бріллюена в точці $\mathbf{k}=0$. Зона непараболічна і її кривизна швидко зменшується із збільшенням енергії. Це означає, що ефективна маса збільшується із зростанням енергії.

3. Дослідження явищ переносу

Явища переносу або кінетичні явища, які відбуваються при дії на носії заряду зовнішніх сил (електричне чи магнітне поля, температура і т.д.) дають відомості про зонну структуру напівпровідників, про характер взаємодії носіїв заряду з ґраткою, а також дозволяють визначити такі параметри як концентрація, рухливість, ступінь виродження та ефективні маси носіїв заряду. Комплексне вимірювання кінетичних ефектів на одному й тому ж зразку при однакових умовах дозволяє одержати найбільш повні та достовірні дані про досліджуваний матеріал.

При дослідженні явищ переносу в InSb:Cr експериментально вивчались такі кінетичні ефекти:

1. Питома електропровідність (σ);
2. Ефект Холла (R_x);
3. Диференціальна термоЕРС (α);
- 3 експериментально визначених величин σ , R_x , α визначались основні параметри

InSb:Cr :

1. Концентрація носіїв заряду n ;
2. Холлівська рухливість носіїв заряду u ;
3. Приведений рівень Фермі μ^* ;
4. Ефективна маса носіїв заряду m^* .

Для дослідження b , R_x зразки кріпилися в спеціальному тримачі. Надійні омичні контакти на бічних гранях зразка створювались шляхом електричної формовки вольфрамових зондів. Відстань між зондами складала не менше 1/3 довжини зразка. Вимірювання проводилось при постійному струмі в постійному магнітному і тепловому полях.

Дослідження електричних властивостей InSb:Cr в інтервалі температур 78...300К проводилася за допомогою азотного кріостату, який дозволяв розміщувати зразки в рідкому азоті або його парях.

Блок-схема установки, яка використовувалася для дослідження кінетичних ефектів у зразках *InSb:Cr*, показана на рис.1. Установка складається з кількох функціонально незалежних блоків. Це блок живлення зразка, до складу якого входить стабілізоване джерело живлення ИПС-1 (0-15В), магазин опорів Р-33 та цифровий прилад Щ 4300, призначений для контролю сили струму в зразку. Інший блок призначено для живлення обмоток електромагніту. Він складається з трифазного випрямляча, зібраного за схемою Ларіонова, магнітного пускача та комутуючого пристрою К-2, призначеного для зміни напрямку струму у обмотках магніту.

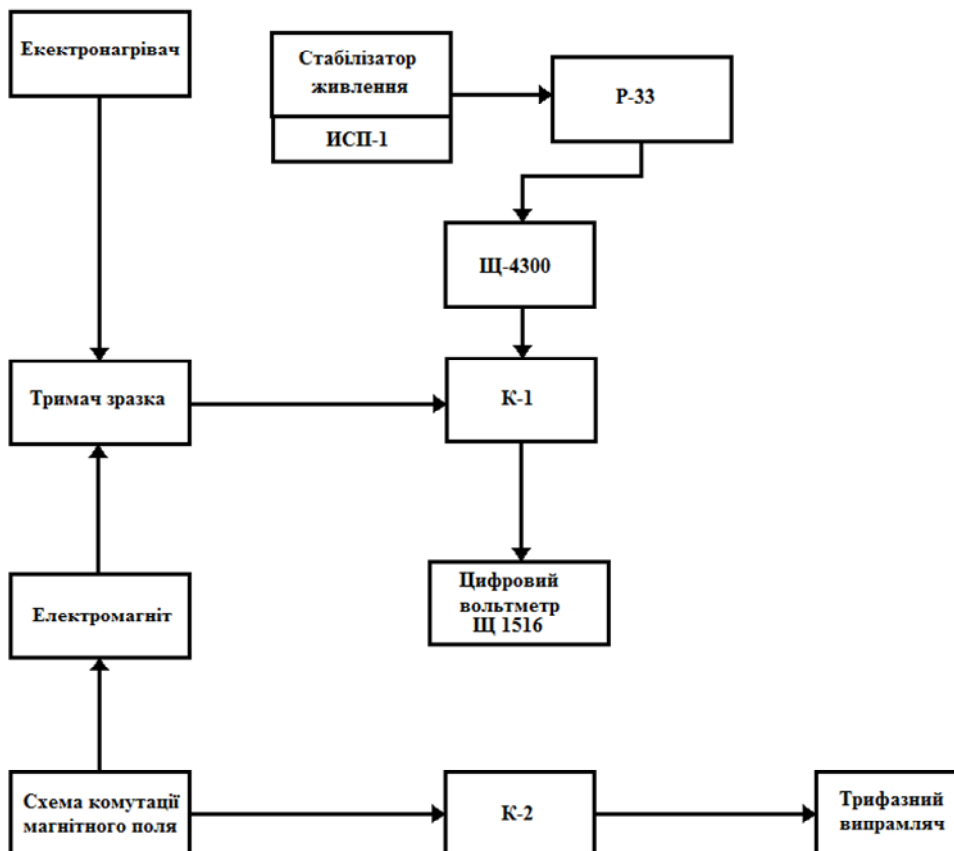
Ще один блок установки складає комутуючий пристрій К-1. Він дозволяє подавати на вимірювальний блок, яким є вольтметр Щ 1516, напругу з будь-якої пари контактів, розташованих на протилежних гранях зразка або ж на одній з граней. За допомогою К-1 можна вимірювати вольтметром ЕРС хромельалюмелевої термопари і визначити температуру зразка, а також міняти напрям струму у зразку

4. Вимірювання термоЕРС

Усі існуючі в даний час установки, які дозволяють вимірювати термо ЕРС напівпровідникових матеріалів, можна розбити на кілька типів як за метою, що ставиться при створенні установки, так і за діапазоном температур, при яких проводиться вимірювання коефіцієнта термоЕРС. Як правило, вони потребують складної підготовки зразка для вимірювання і значного часу для проведення експерименту. В основі конструювання інших установок лежить вимога простоти та швидкості вимірювань у порівняно широкому інтервалі температур.

Диференціальна термоЕРС вимірювалась за допомогою сконструйованої на кафедрі фізики установки для вимірювання термоЕРС (Рис. 2). Зразок розміщували між двома латунними основами і фіксували пружиною, котра притискувала нижню основу.

При цьому в торці зразка впаювались "холодні" спаї термопар мідь-константан. Для покращення теплового контакту між зразком і латунними основами використовувати гліцерин. В тримачі передбачені нагрівники для створення градієнта температури в зразку, а також, у разі потреби, для випаровування азоту із кріостата. В якості кріостата використовували посудину Дюара. Загальна схема вимірювання температури і термоЕРС показана на рис. 3.

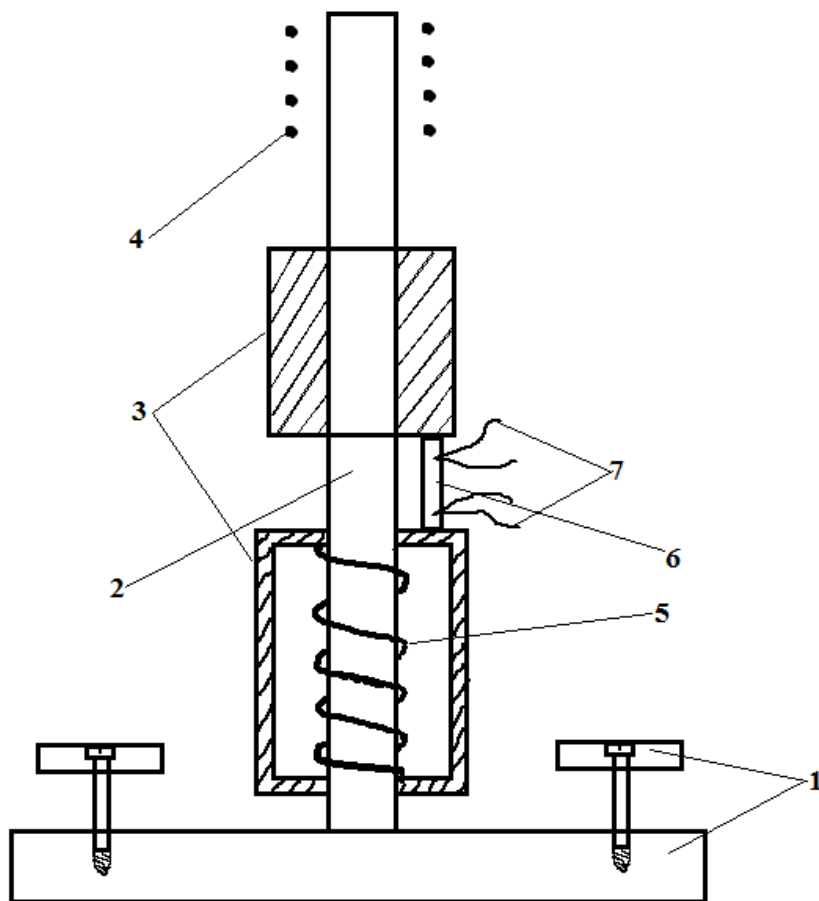

Рис. 2. Схема тримача зразків (1 - тefлонові диски, 2 - холодопровід, 3 - латунні основи, 4 - нагрівник, 5 - пружина, 6 - зразок, 7 – термопари)

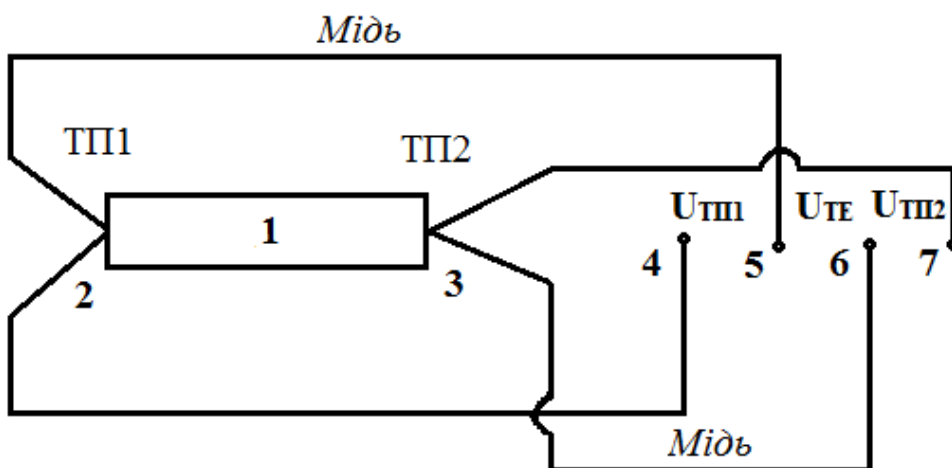

Рис. 3. Загальна схема для вимірювання температури і термоЕРС (1- зразок, 2 - перша термопара, 3 - друга термопара, 4-5 - клемми для вимірювання $U_{ТП1}$, 6-7 - клемми для вимірювання $U_{ТП2}$, 8-9 - клемми для вимірювання U_{TE})

На рис. 2 зафіксовано зразок із під'єднаними до нього двома термопарами мідь-константан, за допомогою яких фіксувався перепад температури ΔT . Мідні провідники термопар використовували у якості зондів для вимірювання електрорушійної сили.

Термо-ЕРС термопар та різниця потенціалів між мідними провідниками вимірювалась цифровим вольтметром постійного струму Щ- 300.

5. Результати дослідження

У випадку проміжного виродження концентрація носіїв заряду в зоні провідності

$$n = \frac{(2m^*k_0T)^{\frac{3}{2}}}{3\pi^2\hbar^3} I_{\frac{3}{2}}^0(\mu^*, \beta) \quad (1)$$

диференціальна термоЕРС

$$\alpha = \frac{k}{e} \left[\frac{I_{r+1,2}^1}{I_{r+1,2}^0} - \mu^* \right] \quad (2)$$

де m^* – ефективна маса електрона в InSb, k – стала Больцмана, e – заряд електрона,

$$\mu^* = \frac{\mu}{kT} \quad \beta = \frac{k_0T}{\varepsilon_g} \quad (\varepsilon_g - \text{ширина забороненої зони}),$$

-приведений рівень Фермі, $I_{\frac{3}{2}}^0(\mu^*, \beta)$, $I_{r+1,2}^1$, $I_{r+1,2}^0$ – двопараметричні інтеграли Фермі, r - параметр розсіювання [8].

Якщо носії заряду розсіюються на акустичних фононах, то $r=0$; якщо ж на іонізованих домішках, то $r=2$, у випадку розсіювання на оптичних фононах при $T>T_0$ $r=1/2$.

Методика ідентифікації механізму розсіювання полягала у наступному. 3 (1)

визначалася величина інтеграла $\frac{I_{\frac{3}{2}}^0(\mu^*, \beta)}{\frac{3}{2}0}$, після чого за допомогою таблиць для двопараметричних інтегралів Фермі [8] знаходили величину μ^* . Далі з формули (2)

визначали відношення $\frac{I_{r+1,2}^1}{I_{r+1,2}^0}$, яке виявилось рівним 2, і перевіряли його для різних r . Як показали обрахунки, для $r=0$ вищевказане відношення узагальнених інтегралів Фермі дорівнює 1.8, у той час як для $r=2$ це відношення дорівнює 4.1.

6. Висновок

Результати розрахунків кінетичних коефіцієнтів InSb<Cr> з концентрацією хрому 0,1 та 0,25%, виконаних в даній роботі, добре узгоджуються з наявними експериментальними даними в широких діапазонах температур і концентрацій донорних домішок.

Отриманий результат, на перший погляд, свідчить про те, що розсіювання відбувається на акустичних коливаннях ґратки ($r=0$). Саме такий висновок впливав з ранніх робіт по вивченню температурної залежності рухливості в n-InSb. При $T > 200\text{K}$ рухливість $U_n \sim T^{-1.6}$, що дуже близько до $U_n \sim T^{-1.5}$, як це має бути у випадку акустичного розсіювання.

Розрахунок величини рухливості для розсіювання на акустичних коливаннях дає значення $U_n = 10^7 \text{ см}^2/\text{В} \cdot \text{с}$ [10]. Така величезна рухливість свідчить про те, що розсіювання відбувається, головним чином, не на акустичних коливаннях. З іншого боку, розсіювання електронів у даному зразку на оптичних коливаннях ґратки разом з розсіюванням на іонізованих домішках та дірках, дає цілком прийнятні величини рухливості при $T=296\text{K}$.

Література

1. Group IV elements, IV–IV and III–V compounds. Pt b. Electronic, transport, optical and other properties. In: Landolt-Börnstein. Group III. Condensed matter. Vol. 41A1b / Eds O. Madelung, U. Rössler, M. Schulz. Springer-Verlag, Germany (2002). 347 p.
2. Electronic archive. New semiconductor materials. Characteristics and properties; SVA / NSM / Semicond / InSb / index.html
3. R.A.Isaacson. Electron Spin Resonance in n-Type InSb / R.A. Isaacson.: Phys. Rev. 169, 312 (1968).
4. InAs and InSb as Thermoelectric Materials [R.Bowers, R.W.Ure, J.E.Bauerle, A.J.Cornish. J.]. – Appl. Phys. 30, 930 (1959).
5. G.Busch. Wärmeleitfähigkeit, elektrische Leitfähigkeit, Hall-Effekt und Thermospannung von InSb / G.Busch, E.Steigmeier. – Helv. Phys. Acta 34, 1 (1961).
6. N.Mingo. Appl. Phys. Lett. 88, 149 902 (2006).
7. N.Mingo. Thermoelectric figure of merit and maximum power factor in III–V semiconductor nanowires / N. Mingo.: Appl. Phys. Lett. 84, 2652 (2004).
8. Аскеров Б.М. Кинетические эффекты в полупроводниках / Бахрам Мехрали оглы Аскеров. – М.: Наука, 1970. – 303с.
9. Хилсум К. Полупроводники типа A^3B^5 / К.Хилсум, А.Роуз-Инс.-М.: ИЛ, 1963 – 323 с.
10. Маделунг О. Физика полупроводниковых соединений элементов III и V групп / О. Маделунг. – М.: Мир, 1967. – 477с.

МОДЕЛЮВАННЯ ЗАДАЧІ ТЕПЛОПЕРЕДАЧІ МЕТОДОМ БУБНОВА-ГАЛЬОРКІНА

Романович А.О., студентка IV курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: к.ф.-м.н., ст.викл. **Глушко І.М.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

Вивчення процесів теплообміну завжди відіграло значну роль у розвитку техніки і природознавства. Наприкінці позаминулого і на початку минулого століть дослідження в цій області стимулювалися головним чином потребами виниклої в той час теплоенергетики. У роки після другої світової війни розвиток авіації, атомної енергетики, ракетно-космічної техніки висунуло нові постановки задач теплообміну і разом з тим – нові, жорсткіші вимоги до повноти та надійності прогностичних можливостей теорії.

За останні десятиліття сфера інтенсивного дослідження та застосування явищ теплообміну надзвичайно розширилася. Вона включає як провідні напрямки техніки (хімічна технологія, металургія, будівельна справа, нафторозробки, машинобудування, агротехніка і т.д.), так і основні природничі науки (біологія, геологія, фізика атмосфери і океану та інші). Теоретичне дослідження процесів теплообміну в даний час в значній мірі базується на їх чисельному моделюванні з використанням ЕОМ. Це стало можливим завдяки значному прогресу у розвитку обчислювальних методів розв'язання задач для рівнянь в частинних похідних і збільшенню потужності сучасних обчислювальних машин.

Потрібно особливо відзначити ще наступні обставини. Чисельне моделювання процесів теплообміну в даний час набуває все більш значну роль у зв'язку з тим, що для сучасної науки і техніки необхідний достовірний прогноз таких процесів, експериментальне вивчення яких в лабораторних або природних умовах дуже складне і дороге, а в деяких випадках просто неможливе. Чисельне моделювання процесів теплопередачі все успішніше входить в практику роботи різних науково-дослідних, проектно-конструкторських і виробничих установ.

Як відомо, існують три механізми передачі тепла: теплопровідність, конвекція і випромінювання. Сконцентруємо увагу на основному механізмі перенесення тепла – теплопровідності.

Теплопровідністю називається молекулярне перенесення теплоти в суцільному середовищі. Цей процес виникає при нерівномірному розподілі температур. У цьому випадку теплота передається за рахунок безпосереднього зіткнення частинок, які мають різну температуру, що призводить до обміну енергією між молекулами, атомами або вільними електронами.

Теплопровідність залежить від агрегатного стану речовини, його складу, чистоти, температури, тиску та інших характеристик. Так, в більшості випадків теплопровідність речовини в рідкому стані приблизно в 10 разів більше, ніж теплопровідність в газоподібному стані. Для твердого тіла вона значно вища, ніж для рідини близько точки плавлення (за винятком рідких вісмуту, олова, телуру).

На практиці часто трапляється, що теплопровідність всередині тіла і поблизу його кордонів різна. Ця різниця зумовлена як зміною умов протікання процесів теплопередачі, так і зміною структури речовини (в результаті термообробки, накипу, старіння, зносу і т.д.).

Істотний вплив на теплопровідність можуть надавати зовнішні чинники, наприклад опромінення, зміна тиску, магнітне поле.

У напівпрозорих середовищах теплопровідність супроводжується радіаційною теплопередачею. Видима ефективна теплопровідність таких середовищ є сумою власне теплопровідності і радіаційної теплопровідності. Вклад радіаційної складової комбінованої теплопровідності збільшується з підвищенням температури і стає істотним при температурах, що становлять кілька сотень градусів Цельсія.

Нестационарне перенесення тепла теплопровідністю описується таким рівнянням, записаним в декартовій системі координат:

$$\frac{\partial}{\partial x} \left(k \frac{du}{dx} \right) + F(x, t) = c\rho \frac{\partial u}{\partial t}.$$

Для виділення єдиного рішення рівняння теплопровідності необхідно до рівняння приєднати початкові і граничні умови.

Початкова умова на відміну від рівняння гіперболічного типу полягає лише в завданні значень функції $u(x, t)$ в початковий момент t_0 .

Граничні умови можуть бути різні залежно від температурного режиму на границях. Розглядають три основних типи граничних умов.

1. На кінці стержня $x=0$ задана температура

$$u(0, t) = \mu(t),$$

де $\mu(t)$ – функція, задана в деякому проміжку $t_0 \leq t \leq T$, причому T це проміжок часу, протягом якого вивчається процес.

2. На кінці $x = l$ задано значення похідної

$$\frac{\partial u}{\partial x}(l, t) = v(t).$$

До цієї умови ми приходимо, якщо задана величина теплового потоку $Q(l, t)$, що протікає через торцевий перетин стержня,

$$Q = (l, t) = -k \frac{\partial u}{\partial x}(l, t),$$

звідки $\frac{\partial u}{\partial x}(l, t) = v(t)$, де $v(t)$ – відома функція, яка виражає через заданий потік $Q(l, t)$ за формулою

$$v(t) = -\frac{Q(l, t)}{k}.$$

3. На кінці $x = l$ задано лінійне співвідношення між похідною і функцією

$$\frac{\partial u}{\partial x}(l, t) = -\lambda [u(l, t) - \theta(t)].$$

Ця гранична умова відповідає теплообміну за законом Ньютона на поверхні тіла з навколишнім середовищем, температура якого θ відома. Користуючись двома виразами для теплового потоку, що впливає через перетин $x = l$,

$$Q = h(u - \theta)$$

та

$$Q = -k \frac{\partial u}{\partial x}$$

отримаємо математичне формулювання третьої граничної умови у вигляді

$$\frac{\partial u}{\partial x}(l, t) = -\lambda [u(l, t) - \theta(t)],$$

де $\lambda = h/k$ – коефіцієнт теплообміну, $\theta(t)$ – деяка задана функція. Для кінця $x = 0$ стержня $(0, l)$ третя гранична умова має вигляд

$$\frac{\partial u}{\partial x}(0, t) = \lambda [u(0, t) - \theta(t)].$$

Граничні умови при $x=0$ і $x=l$ можуть бути різних типів, тому кількість різних задач велика.

Перша крайова задача полягає у знаходженні розв'язку $u = u(x, t)$ рівняння теплопровідності

$$u_t = a^2 u_{xx} \text{ при } 0 < x < l, 0 < t \leq T,$$

що задовольняє умови $u(x, 0) = \varphi(x), 0 \leq x \leq l, u(0, t) = \mu_1(t), u(l, t) = \mu_2(t), 0 \leq t \leq T,$

де $\varphi(x), \mu_1(t)$ і $\mu_2(t)$ – задані функції.

Аналогічно ставляться і інші крайові задачі з різними комбінаціями крайових умов при $x=0$ і $x=l$. Можливі крайові умови більш складного типу, ніж ті, які були розглянуті вище [4].

Розв'язати дану задачу можна за допомогою методу Бубнова-Гальоркіна. Термін *метод Гальоркіна* об'єднує декілька споріднених методів розв'язку крайових задач для диференціальних рівнянь, як звичайних, так і в частинних похідних.

Розглянемо суть метода Бубнова-Гальоркіна. Метод заснований на властивості ортогональності функцій [1, 3]. Нехай є сімейство неперервних функцій

$$F_0(x), F_1(x), F_2(x), \dots, F_k(x), F_l(x), \dots, F_n(x) \quad (1)$$

і інтеграл добутку будь-яких двох різних функцій цього сімейства на проміжку $[a, b]$ дорівнює нулю:

$$\int_a^b F_k(x)F_l(x)dx = 0. \quad (2)$$

ці функції (1) утворюють у цьому проміжку ортогональну систему. Наприклад, сімейство тригонометричних функцій

$$1, \cos x, \sin x, \cos 2x, \sin 2x, \dots, \cos nx, \sin nx \quad (3)$$

є ортогональною системою в проміжку $[-\pi, +\pi]$.

Дійсно,

$$\begin{aligned} \int_{-\pi}^{+\pi} \cos kx \cos lx \, dx &= 0 \quad (k \neq l); \\ \int_{-\pi}^{+\pi} \sin kx \sin lx \, dx &= 0 \quad (k \neq l); \\ \int_{-\pi}^{+\pi} \sin kx \cos lx \, dx &= 0, \end{aligned} \quad (4)$$

причому, ці інтеграли вичерпують усілякі варіанти комбінування двох різних функцій сімейства (3) [2].

Нехай дано рівняння з деякими граничними умовами (для визначеності – першого роду)

$$A(u(x)) = f(x), \quad a \leq x \leq b, \quad u(a) = \alpha, \quad u(b) = \beta. \quad (5)$$

Будемо шукати наближений розв'язок рівняння у методі Бубнова-Гальоркіна у вигляді суми

$$u(x) \approx y(x) = \varphi_0(x) + \sum_{k=1}^n c_k \varphi_k(x), \quad (6)$$

де $\varphi_0(x)$ – деяка неперервна функція, яка задовольняє неоднорідні граничні умови (2.33), а $\varphi_k(x)$, $1 \leq k < \infty$, – базисні функції (набір відомих лінійно незалежних функцій), що приймають нульові значення на кінцях відрізка, $\varphi_k(a) = \varphi_k(b) = 0$ для всіх $k = 1, 2, \dots, n$.

Підставимо наближений розв'язок (6) у вихідне рівняння (5), визначивши тим самим нев'язки наближеного розв'язку $u(x)$ як функцію $R(x, c_1, c_2, \dots, c_n)$, причому

$$c_k R(x, c_1, c_2, \dots, c_n) = A\left(\varphi_0(x) + \sum_{k=1}^n c_k \varphi_k(x)\right)$$

Якби розв'язок (6) був точним розв'язком задачі (5), то нев'язка була б тотожно рівною нулю. Очевидно, що в цьому випадку нев'язка була б ортогональна будь-якій функції, зокрема, і до набору базисних функцій. Оскільки наближений розв'язок $y(x)$ обмежений лінійною комбінацією базисних функцій, то не можна очікувати, що $y(x)$ буде точним розв'язком. У методі Бубнова-Гальоркіна пропонується вибрати коефіцієнти c_k так, щоб нев'язки ортогональні всім базисним функціям $\varphi_k(x)$, $k = 1, 2, \dots, n$, тобто

$$\int_a^b R(x, c_1, c_2, \dots, c_n) \varphi_k(x) dx = 0, \quad k = 1, 2, \dots, n \quad (7)$$

Підставивши в (7) значення нев'язки, конкретний вид якої залежить від виду вихідного рівняння крайової задачі, а також вираз наближеного розв'язку (6) прийдемо до системи лінійних рівнянь вигляду

$$AC = B.$$

A – матриця розмірності $n \times n$ з елементами $A = \{a_{ik}\}$, $i = 1, \dots, n$, $k = 1, \dots, n$;
 $C = \{c_i\}$, $i = \overline{1, n}$ – вектор невідомих коефіцієнтів, $B = \{b(x_k)\}$ – стовпець вільних членів.

Точність розв'язку методу залежить від вибору системи базисних функцій. Найбільш уживаними для задачі (5) є наступні:

$$\varphi_k(x) = (x - a)^k (x - b), \quad k = 1, 2, \dots, n;$$

$$\varphi_k(x) = (x - a)(x - b)^k, \quad k = 1, 2, \dots, n;$$

$$\varphi_k(x) = \sin\left(k\pi \frac{x - a}{x - b}\right), \quad k = 1, 2, \dots, n$$

Література

1. Анкілов А.В. Розв'язок лінійних задач математичної фізики на основі методів зважених нев'язок: навчальний посібник / А.В.Анкілов, П.В.Вельмісов, А.С.Семенов; під заг. ред. П.А.Вельмісова. – 2-е вид. – Ужгород : УЛГТУ, 2010. – 179 с.
2. Мишкіс А.Д. Елементи теорії математичних моделей. Вид. 3-тє, виправлене. – М.: КомКнига, 2007. – 192 с.
3. Флетчер К. Чисельні методи на основі методу Гальоркіна: Пер. з англ. – М.: Мир, 1988. – 352 с.
4. Тихонов А.Н., Самарський А.А. Рівняння математичної фізики. – М.: Наука, 1977. – 735 с.

УДК 532

ВИЗНАЧЕННЯ ЯКОСТІ ПИТНОЇ ВОДИ

Секереш О.Ю., студентка IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Руденко М.П.**, кафедра фізики

Проблема водних ресурсів у світі – одне з визначальних глобальних питань. Дефіцит питної води загострюється у зв'язку зі зростанням населення, розвитком промисловості, погіршенням екології [2].

Вода є одним із найважливіших елементів біосфери. Без води неможливе життя людей, тварин і рослин. Людина без води може прожити не більше 5 – 6 діб.

Враховуючи ту важливу роль, яку відіграє вода у житті людини, та необхідність забезпечення її високої якості, перед людством гостро постає проблема контролю якості питної води. За даними Держстандарту, питна вода має задовольняти такі вимоги:

1. Вода повинна бути безпечна в епідемічному відношенні, нешкідлива за хімічним складом та мати правильні органолептичні властивості.

2. Вміст мікроорганізмів та бактерій у воді не повинен перевищувати допустимий рівень, визначений Держстандартом.

3. Концентрація хімічних речовин, що зустрічаються в природних водах чи доданих до води в процесі її обробки, не повинна перевищувати нормативів.

4. Вода не повинна мати поверхневу плівку [1].

З метою дотримання цих вимог проводиться постійний контроль якості питної води за органолептичними, хімічними та мікробіологічними показниками. Органолептичні властивості води зумовлені фізичними, хімічними і біологічними факторами. На ці показники впливають як походження води, так і мінеральний склад. Хімічні показники визначаються наявністю загальної кількості розчинених речовин. Переважно до них відносяться високотоксичні хімічні елементи. Санітарно-мікробіологічний контроль якості питної води встановлює ступінь її епідбезпеки. В Україні збережено більш жорсткі вимоги до якості питної води щодо даного показника, тобто враховуються всі різновиди глюкозо-позитивних коліформних бактерій, а не тільки лактозо-позитивні варіанти. Такий підхід є обґрунтованим, оскільки цілий ряд лактозо-негативних кишкових бактерій можуть не тільки потрапляти, а й за відповідних умов розмножуватися у питній воді і спричиняти негативний вплив на стан здоров'я [3].

Оскільки не існує єдиного показника, який характеризував би весь комплекс характеристик питної води, оцінка її якості ведеться на основі вище наведеної системи показників. Зрозуміло, що визначення кожного показника вимагає використання відповідних способу, приладів та обладнання.

Для проведення дослідження органолептичних та хімічних показників якості питної води використовується фотометр КФК – 3 – 01 – “Золз”.

При визначенні органолептичних показників якості, зокрема забарвленості та каламутності мають місце наступні співвідношення:

$$x = 121 \times d, \quad (1)$$

де d – покази фотометра при заданій довжині хвилі;

$$x = 0,58 \times (75,8 \times d - 0,12). \quad (2)$$

Для проведення вимірювань вмісту нітратів та заліза фотометричним методом використовують формули:

$$x = 13,87 \times d - 0,09 \quad (3)$$

$$x = 5,2 \times d + 0,02. \quad (4)$$

Загальну жорсткість питної води можна визначити згідно формули

$$x = \frac{g \times 0,05 \times k \times 1000}{V}, \quad (5)$$

де g - об'єм реактива;

V – об'єм води;

k – поправочний коефіцієнт.

Проби для дослідження показників якості питної води відібрані з 8 різних джерел м. Ніжина, а саме:

1. Червонокозача, 2;
2. Червона Гребля, 2;
3. Прилуцька, 1;
4. Франка, 44;
5. Франка, 79;
6. Павлівська, 11;
7. Мічуріна, 25;
8. 5 Грудня, 4^а.

У даній роботі проведено дослідження згідно формул, які описані вище. Результати проведених вимірювань наведені в табл. 1 – 5 та узагальнені на діаграмах рис. 1 – 4.

Таблиця 1

Результати визначення забарвленості питної води

№ джерела відбору	d_1	x_1 , мг/дм ³	d_2	x_2 , мг/дм ³	dk , %	$x_{\text{сер}}$, мг/дм ³
1	0,043	5,20	0,039	4,72	9,68	4,96
2	0,051	6,17	0,046	5,56	10,4	5,87
3	0,053	6,41	0,055	6,66	3,83	6,54
4	0,052	6,3	0,053	6,41	1,73	6,4
5	0,052	6,3	0,049	5,93	6,05	6,12
6	0,046	5,56	0,053	6,41	14,2	5,99
7	0,056	6,78	0,052	6,3	7,34	6,54
8	0,049	5,93	0,046	5,56	6,44	5,75
Гранично допустиме значення	–	–	–	–	–	10,0

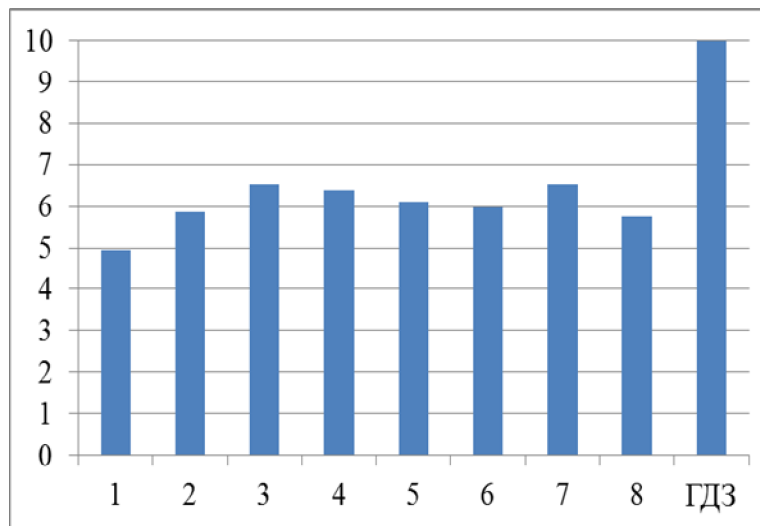

Рис. 1. Діаграма визначення забарвленості питної води із різних джерел

Таблиця 2

Результати визначення каламутності питної води

№ джерела відбору	d_1	$x_1, \text{мг/дм}^3$	d_2	$x_2, \text{мг/дм}^3$	$d_k, \%$	$x_{\text{сер}}, \text{мг/дм}^3$
1	0,009	0,33	0,010	0,37	11,43	0,35
2	0,006	0,33	0,010	0,37	11,43	0,35
3	0,009	0,32	0,008	0,29	9,84	0,31
4	0,006	0,19	0,006	0,19	0,00	0,19
5	0,005	0,15	0,005	0,15	0,00	0,15
6	0,006	0,19	0,006	0,19	0,00	0,19
7	0,032	1,33	0,035	1,47	10,0	1,4
8	0,071	3,05	0,074	3,13	2,58	3,09
Гранично допустиме значення	–	–	–	–	–	10,0

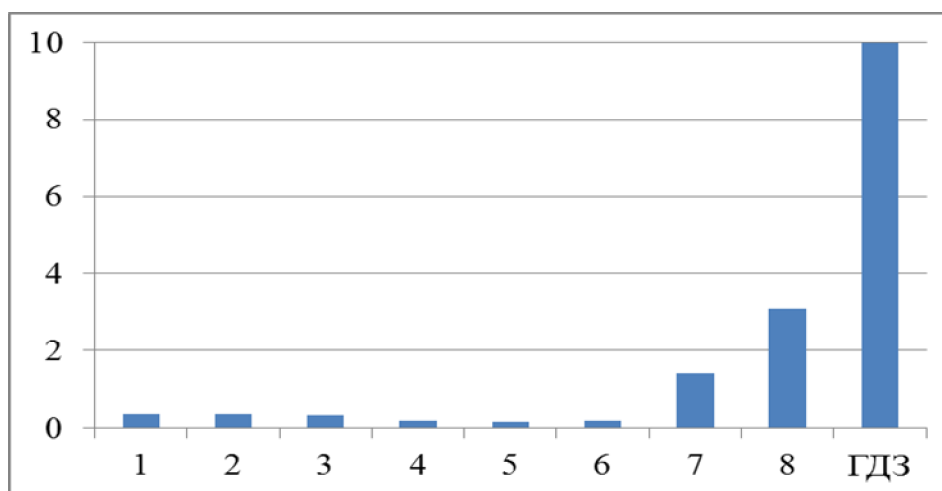

Рис. 2. Діаграма визначення каламутності води для різних джерел

Дослідження вмісту нітратів та заліза у питній воді проводилося лише для 3 джерел.

Таблиця 3

Результати визначення вмісту нітратів у питній воді

Місце джерела відбору	d_1	$x_1, \text{мг/дм}^3$	d_2	$x_2, \text{мг/дм}^3$	$dk, \%$	$x_{\text{сер}}, \text{мг/дм}^3$
Червонокозача, 2	0,037	0,42	0,034	0,38	10,0	0,4
Червона Гребля, 2	0,036	0,41	0,032	0,35	14,7	0,02
Прилуцька, 1	0,038	0,44	0,036	0,41	7,05	0,43
Гранично допустиме значення	–	–	–	–	–	45,3

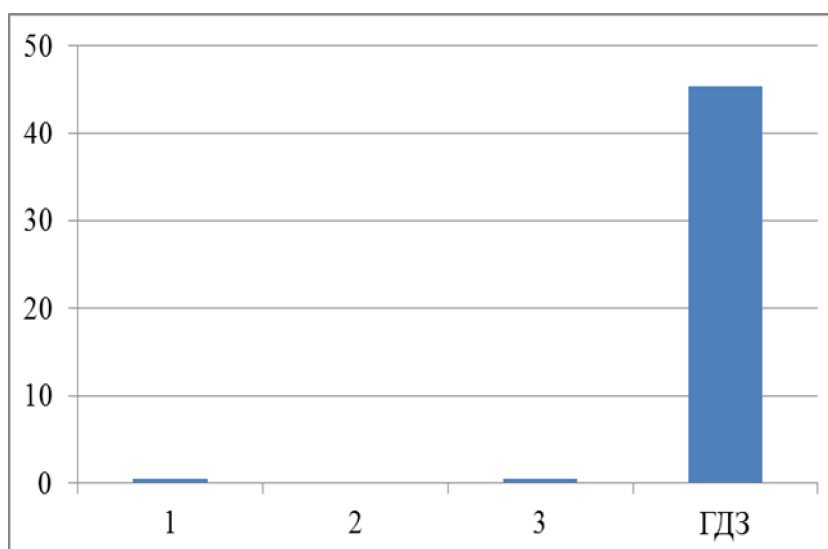

Рис. 3. Діаграма вмісту нітратів у питній воді

Таблиця 4

Результати визначення вмісту заліза у питній воді

Місце джерела відбору	d_1	$x_1, \text{мг/дм}^3$	d_2	$x_2, \text{мг/дм}^3$	$dk, \%$	$x_{\text{сер}}, \text{мг/дм}^3$
Червонокозача, 2	0,013	0,11	0,021	0,13	16,67	0,12
Червона Гребля, 2	0,012	0,08	0,010	0,07	13,30	0,08
Прилуцька, 1	0,023	0,14	0,020	0,12	15,38	0,13
Гранично допустиме значення	–	–	–	–	–	0,3

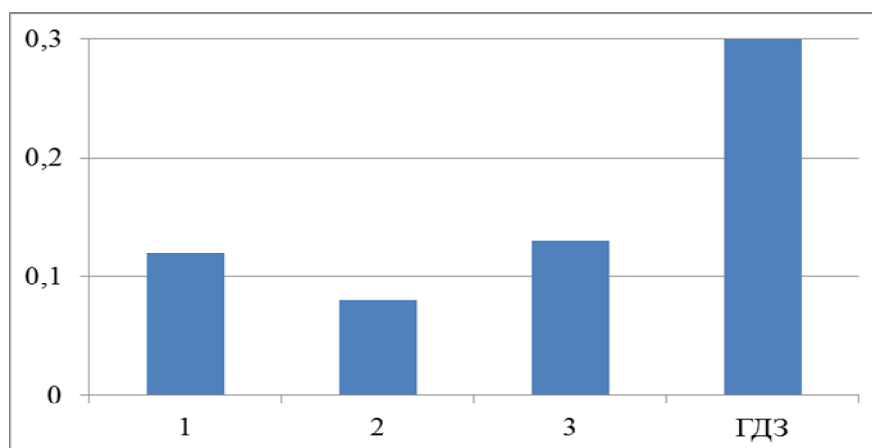

Рис. 4. Діаграма вмісту заліза у питній воді

Результати мікробіологічного контролю якості питної води

Місце джерела відбору	Об'єми, що засіваються, см ³	К-сть колоній		К-сть колоній утворених одиниць в см ³	Об'єми, що засіваються на ГПС, см ³	Ріст на ЕНДО	Оксидазний тест
		3	5				
1	1	3	5	4	100	45 рожевих	+
2	1	6	4	5	100	40 рожевих	+
3	1	7	3	5	100	30 рожевих	+
4	1	9	7	8	100	43 рожевих	+
5	1	3	3	3	100	50 рожевих	+
6	1	11	9	10	100	48 рожевих	+
7	1	7	5	6	100	47 червоних	+
8	1	10	8	8	100	32 червоних	+

При проведенні мікробіологічного контролю якості виявлено, що бактерії, наявні у зразках питної води, ферментують лактозу. При цьому формуються колонії рожевого та червоного кольорів, що допускається вимогами Держстандарту. Також виявлено бактерії, які мають активний фермент оксидазу, що також не суперечить вимогам Держстандарту.

Жорсткість води визначали для джерела, що знаходиться на вул.Червонокозача, 2. Згідно проведених вимірювань, при $V = 100 \text{ мл}$, $v = 1,7 \text{ мл}$, $k = 0,95$.

$$x = \frac{1,7 \times 0,05 \times 0,95 \times 1000}{100} = 0,81 \left(\frac{\text{мг}}{\text{дм}^3} \right).$$

За вимогами Держстандарту гранично допустиме значення жорсткості води становить 7 мг/дм^3 . Отже, отриманий результат дослідження не перевищує допустимих норм.

У ході дослідження було встановлено, що за всіма дослідженими показниками якості питної води у м. Ніжині вона відповідає вимогам Держстандарту.

Література

1. Вода питна. Гігієнічні вимоги до якості води централізованого господарсько-питного водопостачання: ДСанПін №383/1940, 2005.
2. Даценко І.І. Профілактична медицина. Загальна гігієна з основами екології / І. Даценко, Р. Габович. – К.: Здоров'я, 1999. – 694 с.
3. Логвін В. Вода / В. Логвін // Вища школа. – 2011. – №9. – С. 55 – 60.

УДК 004.4

ПРОГРАМНА РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАДАЧІ КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ НА ПЛАТФОРМІ 1С ЗА ТЕМОЮ "РОЗРАХУНОК ХАРАКТЕРИСТИК ЦЕНТРУ РОЗПОДІЛУ"

Сова Т.О., студентка IV курсу фізико-математичного факультету
 Науковий керівник: к.е.н., доц., **Фетісов В.С.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

У наш інформаційний час, коли ділові папери, написані від руки, вже відходять у минуле, вищі навчальні заклади потребують зручного автоматизованого обліку та контролю даних про студентів та їх успішність.

Вирішити це завдання допоможе створення інформаційної системи, яка дасть змогу керувати навчальним процесом на високому рівні, а саме – проводити самостійні та контрольні роботи і без особливих зусиль перевіряти їх, виставляючи відповідні оцінки.

Серед програмних продуктів, що дають можливість працювати з великою різноманітністю сутностей та дають можливість автоматично проводити громіздкі обрахунки, нами було обрано систему 1С: Підприємство 8.2, яка здатна пристосуватися до конкретної області її застосування [1, 15].

Головною особливістю системи 1С: Підприємство є те, що вона побудована на базі даних та надає засоби роботи з базою. 1С: Підприємство дозволяє працювати з базою даних різним категоріям користувачів, налаштовуючи інтерфейс програми під кожного з них, проводити громіздкі обрахунки, економлячи сили та час тих, хто її використовує.

Програмне забезпечення, що було нами створено, вирішує такі завдання:

1. Створення викладачем документів та введення даних для подальших обрахунків.
2. Здійснення контролю коректності даних, що заносяться, їх збереження.
3. Створення користувачів та надання їм відповідних ролей.
4. Автоматичний розрахунок показників центра розподілу: середнього арифметичного, моди та медіани.

Прикладне рішення дозволить викладачу створювати документи для кожного студента окремо; вводити початкові дані (вибірку); перевіряти вкінці заняття результати, отримані в процесі виконання студентами практичної роботи.

Студенти зможуть отримати унікальну вибірку, що розрахується автоматично після введення ними свого варіанта (Рис.1); записати свої результати обчислень моди, медіани та середнього арифметичного у відповідні поля та перевірити їх правильність.

```
// РОЗРАХУНОК ДАНИХ ДЛЯ КОЖНОГО ВАРІАНТА
&НаКлиенте
[ Процедура Розрахувати(Команда)
  РозрахуватиСервер();
  КонецПроцедуры

&НаКлиенте
[ Процедура ВаріантПриИзменении(Элемент)
  РозрахуватиСервер();
  КонецПроцедуры

&НаСервере
[ Процедура РозрахуватиСервер()
  Для каждого СтрокаТЧ из Объект.ВходящиеДанные Цикл //розраховуємо дані для варіанта
    СтрокаТЧ.ДанныеДляВарианта = СтрокаТЧ.НачальныеДанные*Объект.Варіант;
  КонецЦикла;
  КонецПроцедуры
```

Рис. 1. Процедура створення унікальної вибірки

Системою передбачена наявність ролей, що дає можливість коректно працювати з документами різним користувачам, тобто студент не зможе змінити початкові дані, введені викладачем. Після запису своїх результатів у відповідні поля та після підтвердження результату, студент зможе побачити правильні результати, розраховані системою, а от змінити свій результат він уже не зможе.

Система забезпечить коректність введення даних, тобто у поле, де має бути число, користувач не зможе ввести текстове значення, що унеможливило б ймовірність виникнення помилок.

Отже, створювана система дасть змогу студенту виконати практичну роботу та оцінити свої результати, а викладачу – перевірити знання студентів з математичної статистики, практично не затрачуючи для цього зусиль та часу.

Процес обліку та контролю знань здійснюється таким чином:

1. Викладач в основному документі вводить вибірку довільної розмірності та зберігає документ (Рис.2). Потім копіює документ необхідну кількість разів.

Розрахунок показників центра розподілу (створення) *

Провести та закрити Всі дії ?

Номер:

Дата:

Прізвище та ім'я:

Варіант:

Розрахувати

+ Додати Всі дії

N	Начальные данные	Данные для варианта
1	8,00	
2	3,00	
3	7,00	
4	5,00	
5	7,00	

Введіть результат обрахунків

Середнє арифметичне: Мода: Медіана: Перевірити

Результат для перевірки

Середнє арифметичне: Мода: Медіана:

Бал _____

Оцінка:

Рис. 2. Створення вибірки викладачем

2. Студенти, отримавши доступ до документа, вводять номер варіанта, своє прізвище, і система генерує для них унікальну вибірку. Розв'язавши завдання, студенти натискають на кнопку "Перевірити", що дозволить їм дізнатися правильну відповідь та отримати відповідну оцінку за виконане завдання (Рис. 3).

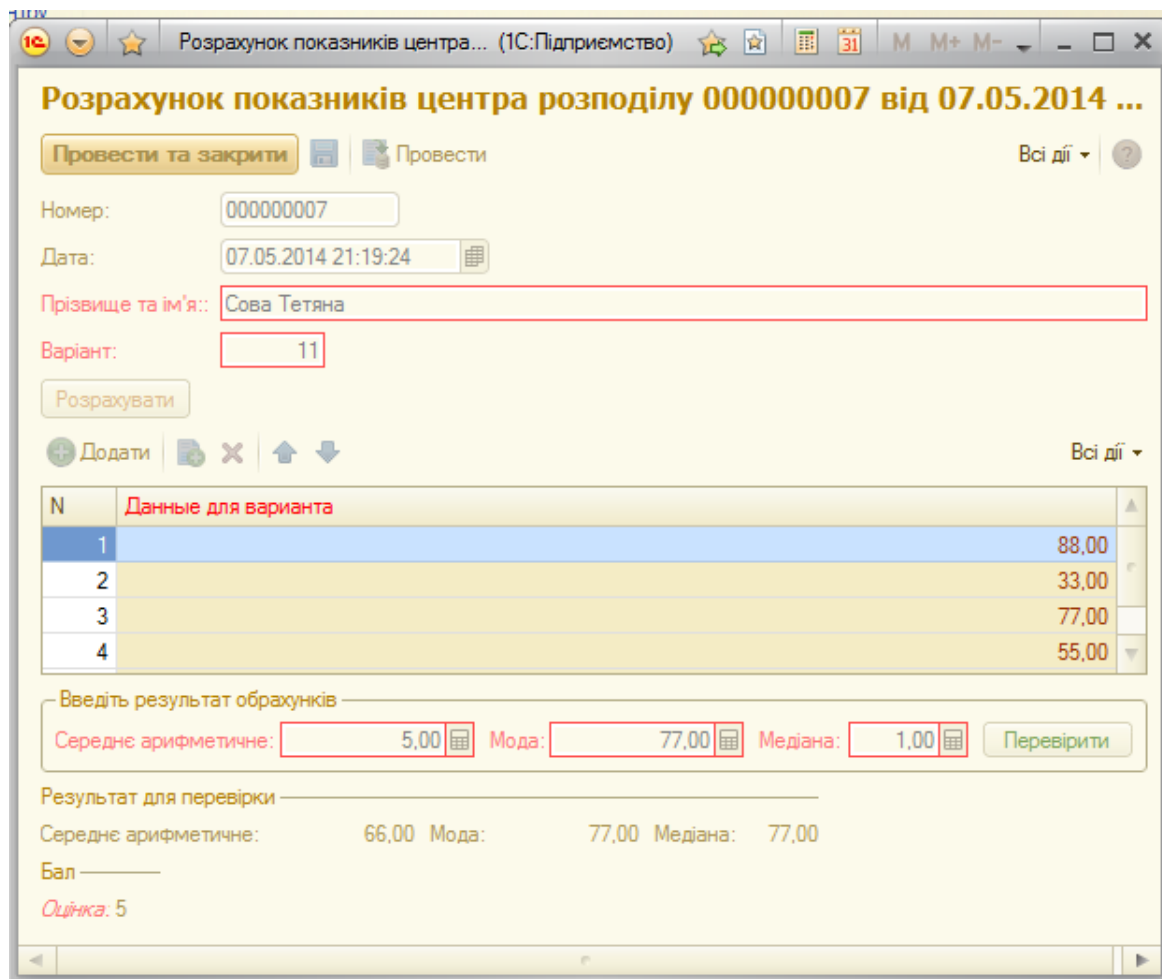

Рис. 3. Робота студента

3. За завершенні самостійної (контрольної) роботи студенти та викладач зможуть переглянути результати всіх студентів одразу (Рис. 4).

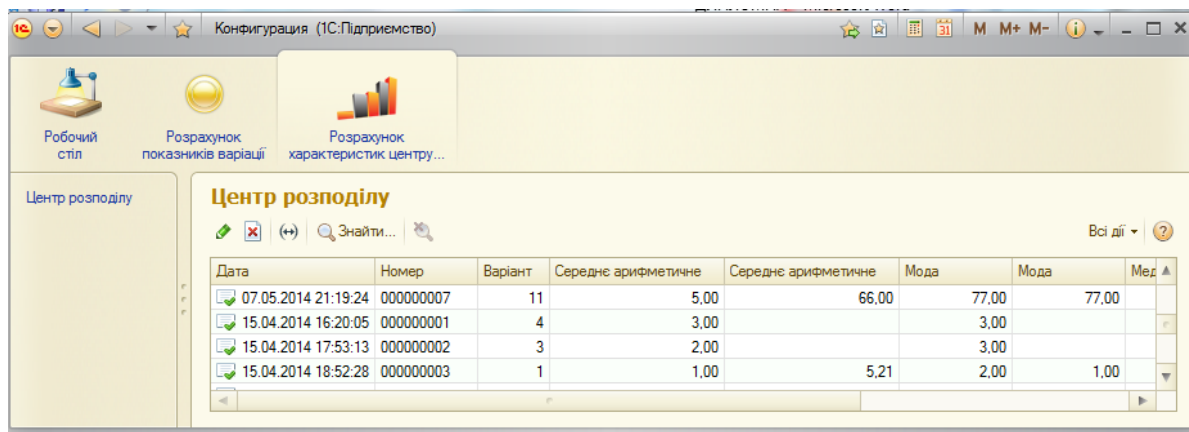

Рис. 4. Перегляд документів

Таким чином нами було реалізоване завдання автоматизації та обліку успішності студентів на платформі 1С: Підприємство 8.2.

Слід зауважити, що створена система призначена не лише для обрахунку статистичних показників. Програмне рішення показує, як можна за допомогою платформи 1С: Підприємство реалізувати можливість контролю знань взагалі, будь то математичний аналіз або ж дискретна математика.

Систему можна використовувати у будь-яких навчальних закладах, де перед викладачами стоїть завдання створення великої кількості різних завдань для студентів, обрахунку достатньої кількості різних показників та виставлення за роботу на занятті оцінки, при цьому не помилившись в обрахунках та затративши на це відносно невелику кількість часу та сил.

У процесі використання прикладного рішення можна додавати нові елементи, редагувати чи удосконалювати відповідно до потреб викладача.

Література

1. Радченко М.Г. 1С: Предприятие 8.2. Практическое пособие разработчика, Примеры и типовые приемы / М.Г.Радченко, Е.Ю. Хрусталева. – М.: ООО "1С-Публишинг", 2009. – 874 с.: ил.

УДК 535.33

ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДУ МЕТАЛЕВИХ СПЛАВІВ МЕТОДОМ ЕМІСІЙНОГО СПЕКТРАЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Стащенко Є.Є., студент IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.ф.-м.н., доц. **Кнорозок Л.М.**, кафедра фізики

Найважливішими проблемами виробництва металовиробів у сучасних умовах є підвищення якості, зниження енергоємності виробництва та собівартості готових виробів. У цьому зв'язку дослідження, спрямовані на удосконалювання процесів легування і модифікування сплавів, створення нових марок сплавів й розробка енергозберігаючих технологій виробництва готових виробів, заслуговують на пильну увагу.

Метою цієї роботи є якісний та напівкількісний аналіз легуючих елементів у досліджуваних зразках сплавів; контроль відповідності технологічних характеристик сплавів, згідно їх маркування.

Сплави, матеріали, що мають металеві властивості і складаються з двох або більшої кількості хімічних елементів, з яких хоча б один є металом. Багато металевих сплавів мають один метал в якості основи з малими домішками інших елементів. Найпоширеніший спосіб отримання сплавів – затвердіння однорідної суміші їх розплавлених компонентів. Існують і інші методи виробництва - наприклад, порошкова металургія. В принципі, чітку межу між металами і сплавами важко провести, так як навіть в самих чистих металах є "слідові" домішки інших елементів. Проте зазвичай під металевими сплавами розуміють матеріали, що одержуються цілеспрямованим додаванням до основного металу інших компонентів.

Майже всі метали, що мають промислове значення, використовуються у вигляді сплавів. Так, наприклад, все залізо, що виплавляється, майже повністю йде на виготовлення звичайних і легованих сталей, а також чавунів. Справа в тому, що сплавленням з деякими компонентами можна істотно поліпшити властивості багатьох металів. Якщо для чистого алюмінію межа плинності становить лише 35 МПа, то для алюмінію, що містить 1,6% міді, 2,5% магнію і 5,6% цинку, вона може перевищувати 500 МПа. Аналогічним чином можуть бути поліпшені електричні, магнітні і термічні властивості. Ці поліпшення визначаються структурою сплаву - розподілом і структурою його кристалів і типом зв'язків між атомами в кристалах.

Багато металів, скажімо магній, випускають високочистими, щоб можна було точно знати склад сплавів, що виготовляються з нього. Число металевих сплавів, що застосовуються в наші дні, дуже велике і безперервно зростає. Їх прийнято поділяти на дві великі категорії: сплави на основі заліза і сплави кольорових металів. Нижче перераховуються найбільш важливі сплави промислового значення та вказуються основні області їх застосування.

Сплави на основі міді.

Виробництво різних дрібних деталей, де потрібні хороша оброблюваність і формованість, наприклад пружини та мембрани.

Свинцеві сплави.

Широко застосовується для з'єднання (пайки) трубопроводів та електропроводів.

Алюмінієві сплави.

Алюмінієві сплави служать хорошими матеріалами для легких поршнів, застосовуються у вагоно-, автомобіле- і літакобудуванні, в харчовій промисловості, як архітектурно-оздоблювальних матеріалів, виробництво освітлювальних відбивачів, при

прокладці високовольтних ліній електропередач. При додаванні літію до алюмінію підвищуються модуль пружності і міцність, що робить такий сплав вельми привабливим для авіакосмічної промисловості.

Магнієві сплави.

Застосовуються для виготовлення деталей ракет та авіаційних двигунів, корпусів для автомобільної оснастки, коліс, бензобаків, портативних столів і т.п. Деякі магнієві сплави, що володіють високим коефіцієнтом демпфування, йдуть на виготовлення рухомих частин машин і елементів конструкції, що працюють в умовах небажаних вібрацій.

Титанові сплави.

Титанові сплави широко застосовують в авіаційній техніці, суднобудуванні, хімічній і харчовій промисловості, для виготовлення деталей різанням і обробкою тиском.

Берилієві сплави.

Застосування берилію та його сполук у сучасній техніці дуже різноманітно і все більш розширюється. Металевий берилій вводять в різні сплави (з міддю, алюмінієм, нікелем, залізом і ін), яким він надає цінні фізичні і механічні властивості. Так, берилієві бронзи володіють великою твердістю, міцністю, антикорозійною стійкістю. Берилій менше всіх стійких на повітрі металів затримує рентгенівські промені і тому незамінний у рентгенівських трубках.

Сплави бувають різних марок. Класифікують сплави за різними ознаками. Основою класифікації є хімічний склад.

Серед різних аналітичних (хімічних, фізико-хімічних та ін.) методів вивчення хімічного складу речовини, емісійний спектральний аналіз є одним із методів аналізу, що швидко розвивається і застосовується на практиці.

Однією з найголовніших переваг спектрального аналізу є його неперевершено висока експресність. За лічені секунди за допомогою найпростішого переносного стилоскопа проводиться маркувальний аналіз для контролю хімічного складу сировини, що надходить і матеріалів.

Пробу досліджуваної речовини вводять у джерело випромінювання, де відбувається її випаровування, дисоціація молекул і збудження утворених атомів (іонів). Останні випускають характерне випромінювання, яке надходить у реєструючий пристрій спектрального приладу.

При якісному атомно-емісійному спектральному аналізі спектри проб порівнюють зі спектрами відомих елементів, наведених у відповідних атласах і таблицях спектральних ліній, і таким чином встановлюють елементний склад аналізованої речовини.

При напівкількісному аналізі визначають кількість (концентрацію) шуканого елемента в досліджуваній речовині по залежності величини аналітичного сигналу шуканого елемента від його вмісту в пробі. Найбільш розповсюдженим методом напівкількісного аналізу є метод гомологічних пар, або ще як його інколи називають, метод однорідних дублетів. Для проведення аналізу цим методом попередньо підбирають пару ліній і встановлюють при якій концентрації їх інтенсивності однакові.

Для проведення спектрального аналізу використовуються стаціонарні стилоскопи СЛ-11 та "СПЕКТР". Вони призначені для швидкого візуального якісного і напівкількісного спектрального аналізу сталей, кольорових металів і сплавів у видимій області спектру. Стилоскопи застосовуються для експресних аналізів, під час проведення яких не потребується високої точності. Тривалість аналізу одного зразка за всіма елементами – 2-3 хвилини.

Для проведення спектрального аналізу на стилоскопах СЛ-11 та "СПЕКТР" необхідні градуювальні графіки, які показані на рис. 1 та рис. 2.

Графіки та емпіричні формули до стилоскопів було отримано в прикладному пакеті Origin.

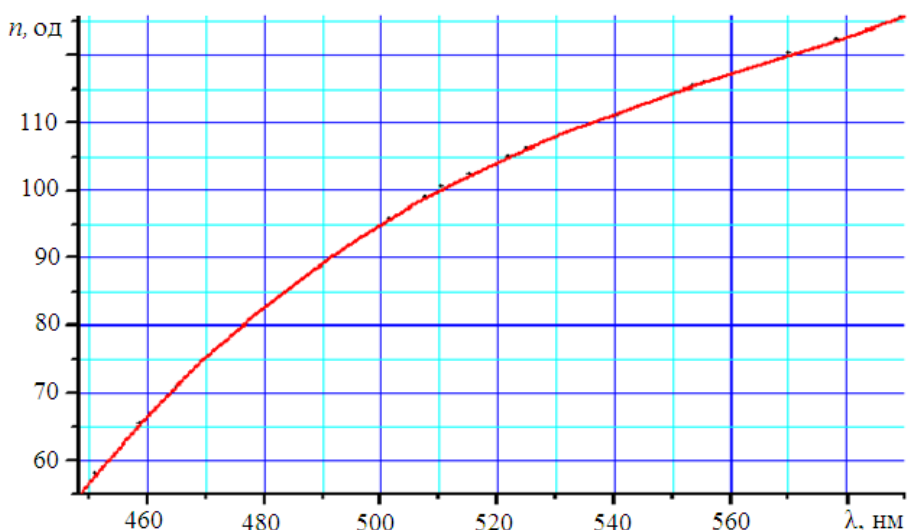

Рис. 1. Градувальний графік стилоскопа СЛ-11

Отримана емпірична формула для градувального графіка стилоскопа СЛ-11 має наступний вигляд:

$$Y = -3436,09286 + 18,2593X - 0,0317X^2 + 1,86306E - 5X^3.$$

Для градувального графіка стаціонарного стилоскопа "СПЕКТР" емпірична формула така:

$$Y = -10,78873 + 1,03536X.$$

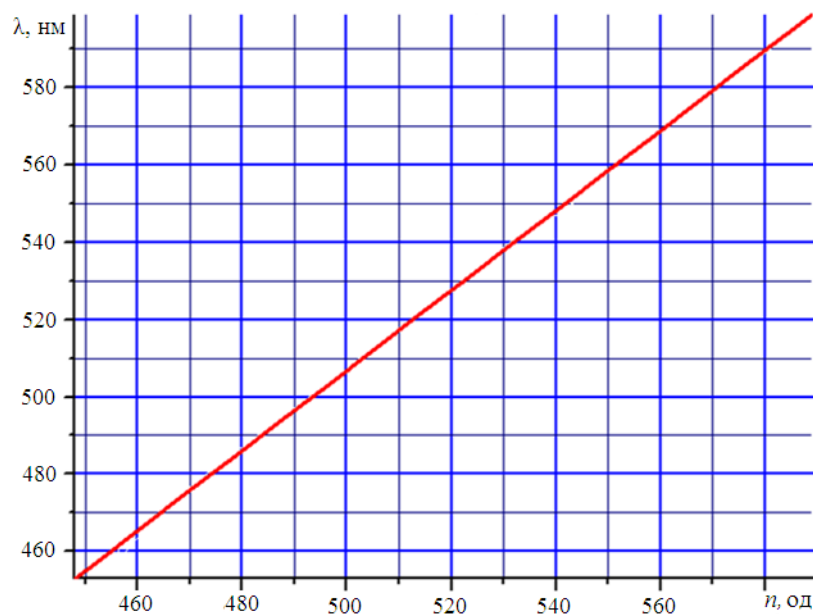

Рис. 2. Градувальний графік стилоскопа "СПЕКТР"

Методика проведення дослідів. Провести зовнішній огляд зразка, припустити можливий хімічний склад і вибрати найбільш доцільне джерело світла для введення в нього проби. Швидко оглянути весь спектр, намагаючись знайти добре знайомі групи ліній. Далі розглядати спектр зразка, починаючи з фіолетової області (де більше лінійна дисперсія), і визначити довжини хвиль чітко видимих спектральних ліній. Присутність передбачуваного елемента необхідно обов'язково перевіряти хоча б ще по одній лінії. Після визначення трьох-чотирьох елементів, виходячи з логічних припущень про можливий склад зразка, слід перевірити наявність інших елементів. Скласти висновок про аналіз з зазначенням довжин хвиль спектральних ліній, за якими виявлені домішки.

Аналіз спектрів випромінювання. Кожний хімічний елемент має притаманний йому спектр випромінювання. Інтенсивність лінії певного елемента безпосередньо залежить від

кількості атомів цього елемента, які знаходяться у збудженому стані і який зумовлює випромінювання. Кількість збуджених атомів залежить від концентрації елемента в зразку і умов збудження (температури і геометричних розмірів джерела збудження, швидкості випаровування матеріалу зразка, наявності інших елементів в зразку). Характеристики джерела збудження впливають на методи виконання напівкількісного аналізу. Дугові та іскрові джерела збудження є нестабільними, тому для одержання точних результатів необхідно використовувати метод відносного калібрування, який в спектральному аналізі називається методом гомологічних пар.

Суть цього методу полягає в тому, що в спектрах зразків і еталонів вимірюють інтенсивності двох ліній: досліджуваного елемента і елемента-стандарту. Як елемент-стандарт використовують елемент, який складає основу зразків та еталонів, і концентрація якого практично не змінюється.

Лінію, яка належить визначуваному елементу, називають *аналітичною*, лінію елемента-стандарту – *лінією порівняння*. Останню вибирають так, щоб відношення інтенсивностей пари ліній не залежало від умов збудження, а лише від концентрації досліджуваного елемента.

Для аналізу хімічного складу зразків сплавів використовувались малюнки спектрів взятих із [1]. Приклади деяких із них.

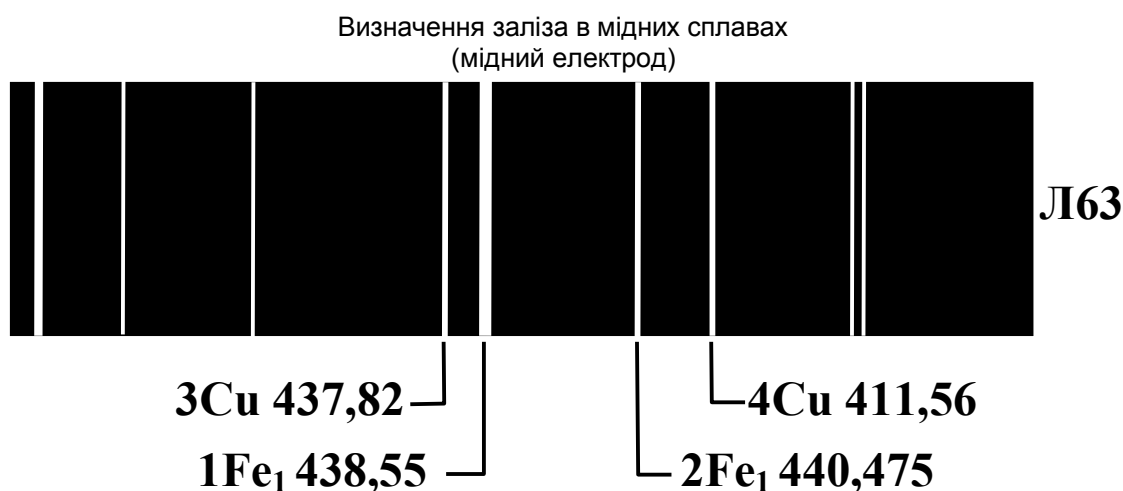

Рис. 3. Спектр заліза (група Fe₁)

Залізо при вмісті від 0,1 до 2% визначають за фіолетовими лініями в групі Fe₁ (рис. 3).

0,1% - 1Fe₁ < 4;

0,2% - 1Fe₁ = 4;

0,5 % - 1Fe₁ ≤ 3;

0,8% - 1Fe₁ = 3;

1% - 1Fe₁ ≥ 4; 2Fe₁ ≤ 3;

2% - 2Fe₁ = 4;

4% - 2Fe₁ > 3;

6% - 2Fe₁ ≥ 4.

Аналіз починається з пошуку лінії 1Fe₁ – лінії найбільшої інтенсивності, потім 2Fe₂.

Приведений спектр характерний для мідного сплаву Л63.

Визначення магнію в алюмінієвих сплавах
(залізний електрод)

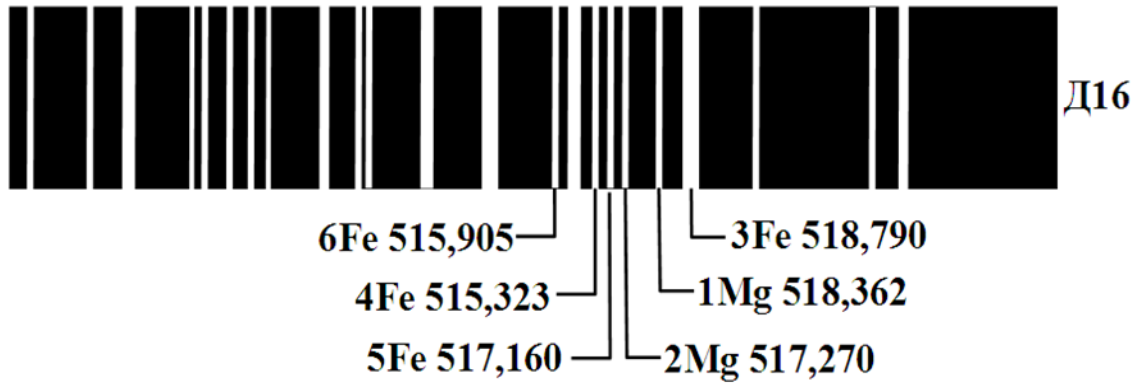

Рис. 4. Спектр магнію (група Mg)

Присутність магнію в сплаві встановлюють за зеленими лініями. З залізним стандартним електродом (рис. 4) вміст магнію можна оцінювати від 0,01 до 1,5%. Визначення необхідно проводити через 20-30 секунд після запалювання дуги.

Приведений спектр характерний для алюмінієвого сплаву Д16

- 0,01% - 1Mg ≤ 4;
- 0,05% - 1Mg = 4;
- 0,08% - 1Mg = 6;
- 0,1% - 1Mg = 5; 2Mg = 4;
- 0,2-0,4% - 2Mg = 5;
- 0,5-1,5% - 2Mg > 5

Визначення марганцю в алюмінієвих сплавах
(залізний електрод)

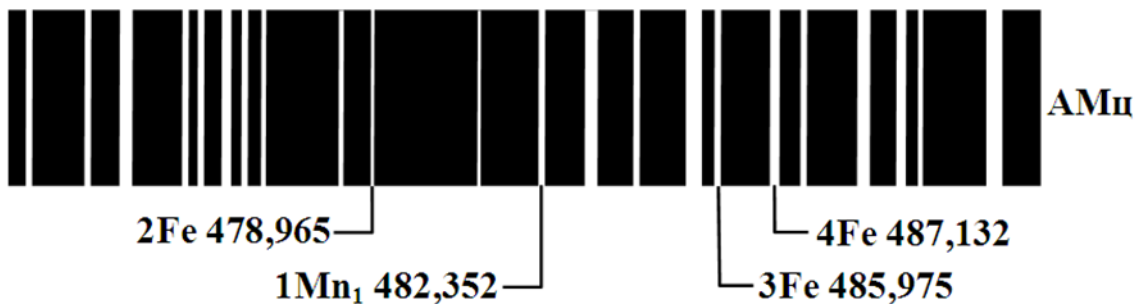

Рис. 5. Спектр марганцю (група Mn₁)

Вміст марганцю від 0,2 до 2% визначають по групі Mn₁ (рис.5) з залізним стандартним електродом. Вміст марганцю в останньому не повинен перевищувати 0,1%.

- 0,2% - 1Mn₁ > 2; 1Mn₁ ≤ 3;
- 0,5% - 1Mn₁ = 3;
- 1% - 1Mn₁ ≥ 3; 1Mn₁ ≤ 4;
- 2% - 1Mn₁ = 4

Приведений спектр характерний для алюмінієвого сплаву АМц.

Проводилося дослідження 3 груп зразків сплавів: АМц та Д16 (алюмінієві сплави, що деформуються), Л63 (латунь, оброблювальна тиском).

Результати досліджень наведені в таблицях 1 – 3, де представлено хімічний склад у % досліджуваних сплавів. За результатами вимірювань обчислювались абсолютна (Δ) та відносна (ε) похибки вимірювань.

Таблиця 1

Д16 (алюмінієвий сплав, що деформується)

	Fe	Si	Mn	Cr	Ti	Al	Cu	Mg	Zn
Паспортні дані	до 0,5	до 0,4	0,3- 0,9	до 0,1	до 0,15	90,-91,7	3,8-4,9	1,2-1,8	до 0,25
СЛ-11	0,42	-	0,64	-	-	92,4	4,2	1,4	-
"СПЕКТР"	0,44	-	0,67	-	-	92,7	4,2	1,45	-
Δ_{11}	0,03	-	0,04	-	-	0,5	0,1	0,1	-
ϵ_{11}	7,1	-	6,2	-	-	5,4	9,8	10,1	-
$\Delta_{\text{СПЕКТР}}$	0,01	-	0,01	-	-	0,2	0,1	0,05	-
$\epsilon_{\text{СПЕКТР}}$	7,27	-	6,49	-	-	5,22	9,38	10,4	-

Таблиця 2

АМц (алюмінієвий сплав, що деформується)

	Fe	Si	Mn	Al	Cu	Zn
Паспортні дані	до,7	до 0,4	1-1,5	96,35 -99	0,05-0,2	до 0,1
СЛ-11	0,5	-	1,15	96,5	-	-
"СПЕКТР"	0,5	-	1,2	97	-	-
Δ_{11}	0,1	-	0,1	1	-	-
ϵ_{11}	20	-	8,69	6,04	-	-
$\Delta_{\text{СПЕКТР}}$	0,1	-	0,05	0,5	-	-
$\epsilon_{\text{СПЕКТР}}$	20	-	7,17	6,52	-	-

Таблиця 3

Л63 (латунь, оброблювальна тиском)

	Fe	P	Cu	Pb	Zn	Sb	Bi
Паспортні дані	до 0,2	до 0,01	62-65	до 0,1	34,2-37,5	до 0,005	3,8-4,9
СЛ-11	0,15	-	62,5	-	34	-	-
"СПЕКТР"	0,17	-	63	-	35	-	-
Δ_{11}	0,05	-	0,9	-	2	-	-
ϵ_{11}	33,33	-	7,44	-	5,88	-	-
$\Delta_{\text{СПЕКТР}}$	0,03	-	0,5	-	1	-	-
$\epsilon_{\text{СПЕКТР}}$	17,65	-	7,79	-	5,86	-	-

Література

1. Тарасевич Н.И. Руководство к практикуму по спектральному анализу / Н.И.Тарасевич. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 136 с.
2. Тауре Л.Ф. Атлас спектральных линий для анализа с помощью стилоскопа / Под ред. канд. физ.-мат. наук Н.С.Свентицкого. – Рига: Издательство академии наук латвийской ССР, 1957. – 108 с.
3. Свентицкий Н.С. Визуальные методы эмиссионного спектрального анализа / Н.С.Свентицкий. – М.: Физматиз, 1961. – 314 с.

ІСТОРІЯ, ПРАВО, ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 94(477) "19"

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Абрамова Т.С., магістрантка історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Іванцова Н.І.**, кафедра історії України та політології

Революція 1917 р. поставила церкву в екстремальні умови – співіснування з антирелігійною за своєю суттю радянською державою. Тому починаючи з перших днів утвердження більшовиків репресивна система взялася за знищення церкви як суспільного інституту. Але на противагу ліквідаційному відділу ставала кількість віруючих та небезпека народних повстань, які стримували тотальну ліквідацію церковного кліру.

З самих перших років радянської влади, був встановлений характер взаємин церкви і держави на території України. В перші роки свого існування радянська влада сприяла розвитку церков, які були опозиційно налаштовані до Російської Православної Церкви. Але, як сама Україна та відносини світської влади з церквою, так і Українська Церква жила відмінним від Росії життям, що переконливо доводять монографічні праці В.Ульяновського [19; 20] та Б.Андрусишина [1]. Уже навесні 1917 р. починається рух за те становище церкви, яку Українська Православна Церква втратила наприкінці XVII століття.

Поряд з утвердженням національного уряду впродовж 1917-1920 рр. неодноразово проголошувалася радянська влада, все ж закони і постанови останньої не набували практичної чинності (попри резолюцію першого Всеукраїнського з'їзду Радянської влади (11-12 грудня 1917 р.) "Про організацію влади на Україні", в якій зазначалося: "Тимчасовому Центральному Виконавчому Комітету України доручається негайно поширити на території Української Республіки всі декрети і розпорядження Робітничо-Селянського уряду Федерації, які мають загальне для всієї Федерації значення...").

Революційні події 1917 р., які зруйнували стару державну систему, водночас об'єктивно порушували питання про статус церковної інституції в умовах нової політичної дійсності. Але, церковна проблема, зокрема ідея реформування самої церкви, гостро постала ще напередодні революційних подій. Наростання соціальної напруженості між духовенством, спрямо невдоволенню бюрократизацією централізованої системи її устрою. Одним із суттєвих чинників революційної ситуації стала невирішеність релігійного питання. Тому одним із суттєвих чинників стала поява різних варіантів оновлення церкви, перегляду її статусу. Проходять єпархіальні (Київський, Полтавський, Подільський) з'їзди духовенства та віруючих, на яких порушуються питання про надання церкві самостійності, утворення Всеукраїнського церковного центру, відновлення в богослужбовій практиці давніх українських обрядів і звичаїв, будівництво церков у національному українському стилі, богослужіння українською мовою.

У листопаді 1917 р. в Києві організувався комітет із скликання Всеукраїнського православного собору, який був реорганізований у Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР). Рада проголосила себе тимчасовим правлінням церкви і добилася від патріарха Тихона (в миру Василь Бєлавін), який, після того, як було відновлене патріаршество, 5 листопада 1917 р. став патріархом Московським і всієї Русі, з дозволу на собор у Києві.

Діяльності ВПЦР активно протидіяли прихильники Московської церкви на чолі з митрополитом Київським та Галицьким Володимиром (Богоявленським). Він зумів згуртувати навколо себе більшість учасників Всеукраїнського православного собору, що розпочав роботу 20 січня 1918 р., за допомогою позиції єдності із утвореним Московським патріархатом. Як завжди, більшовики діяли на свій розсуд – 25 січня митрополита Володимира було розстріляно, а на його місце поставлений митрополит Антоній (Храповицький). Він проводив політику утримання православної церкви на Україні в силовому полі Російської церкви.

На той момент церква являла собою потенціал ідеологічного чинника на чолі з В.Винниченком, який не зумів це розглядіти. Релігія була оголошена приватною справою громадян. Уряд не спромігся створити жодної державної установи у справах релігії та церкви.

Але з приходом до влади гетьманату на чолі з П.Скоропадським ідеологічний чинник релігії був оцінений на належному рівні. 28 квітня 1918 р. П.Скоропадський проголосив Закон про тимчасовий державний устрій України, в якому православ'я проголошувалося "первенствующою в Українській державі вірою" [20, 120]. В уряді було створено Міністерство сповідань, посаду міністра займав В.Зіньківський. За його підтримки на II сесії Всеукраїнського собору у червні-липні було прийнято рішення про автономію Української церкви.

На III сесії собору міністр О.Лотоцький, на думку якого автокефалія Української церкви – це не лише церковна, а й національно-державна необхідність, розвинув цю ідею та у своїй доповіді 12 листопада 1918 року наголосив, що православна церква в Україні має бути автокефальною під покровом Київського митрополита та мати канонічні зв'язки з іншими самостійними церквами. Але цьому була доля здійснитись тільки за часів влади Директорії, а саме 1 січня 1919 р. Оголошувалась повна незалежність від Московського патріарха. Згідно нового закону вища церковно-законодавча, судова та адміністративна влада УАПЦ належала Всеукраїнському церковному соборові.

Денікінська окупація Києва в серпні 1919 р. призупинила діяльність УАПЦ. До Києва повертається митрополит Антоній, який висловив свій різкий супротив українському церковному руху, заборонивши священнослужіння багатьом київським священникам та дияконам. Політика Денікіна була підтримана частиною українського кліру, яка мала на меті утвердження в Україні духовної імперії – Московського патріархату.

Денікінські війська були розгромлені і в грудні 1919 р. був встановлений більшовицький режим. ВПЦР відновлює свої позиції та активізує свою діяльність. Розвиток церкви гальмує недостатня кількість священників. ВПЦР неодноразово звертається до єпископату, аби мати можливість знову перейти на автокефальні засади – такі звернення ніяких результатів не дає і 5 травня 1920 р. відбувається само проголошення автокефальної та соборно правної православної церкви на Україні на підставі розриву української громади з РПЦ.

Проблема взаємин церкви і держави в Радянській Україні 20-30-х рр. XX століття активно досліджується сучасною історіографією. Першими в цій царині стали науково-публіцистичні розвідки Ф.Турченка [18] та О.Ігнатуші [10; 11; 12], Л.Пилявця [17], Ю.Ісіченка [13], А.Зінченка [9]. На пріоритетності вивчення державно-церковних стосунків міжвоєнного періоду наголосив на Першому конгресі Міжнародної асоціації українців (Київ, 28 серпня – 2 вересня 1990 року) відомий дослідник з Канади Б.Боцюрків [5]. Основні тенденції розвитку державно-церковних взаємин в Україні з 1917 р. по 1990 р. уперше окреслив В.Єленський [8]. Безпосередньо періоду 1920-1930-х рр. у контексті державно-церковних стосунків присвячені роботи В.Пашенка [16], який залучив до аналізу значний арсенал архівних документів. Серед дослідників різних аспектів зазначеної проблеми слід назвати С.Білоконя [2], [3; 4], Т.Грушову [7], А.Зінченка [9], О.Ігнатушу [10; 11; 12], А.Киридон [14], І.Сухоплюєва [15], В. Фаворського [21] та інших.

Провідною думкою більшості досліджень залишається теза про безпосередній диктат з боку державно-партійної структури 1920-1930-х рр. щодо релігії та церкви, порушення декларованих державою принципів свободи совісті та відокремлення церкви від держави. Власне сформувався цілком однозначний погляд на проблему: відбувалося нищення більшовицькою владою всілякими засобами й методами релігії і церковної організації. Але в такому викладі постає спрощений механізм упровадження більшовицької моделі державно-церковних стосунків.

Література

1. Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посіб. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
2. Білокінь С.І. Православні єпархії України 1917-1941 рр. // Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 100-120.
3. Його ж: Розгром Київського єпархіального управління 1923 року// Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 89-106.
4. Його ж: Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448с.
5. Боцюрків Б. Проблеми дослідження історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання //Український археографічний щорічник. Вип. I/ П.С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – С.285-294. 6. Голодний М.О. Радянське законодавство про релігійні культу. – К.: Політвидав України, 1974.
7. Грушова Т. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х–1991 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук (07.00.01). – Запоріжжя, 2000. – 19 с. 8. Єленський В.Є. Державно-церковні відносини на Україні (1917-1990 рр). – К., 1991

9. Зінченко А. "Це влада не від Бога, а від дракона". ДПУ-НКВС проти свободи совісті // Вітчизна . – 1991. – № 4. – С. 157-163.
10. Ігнатуша О.М. До питання про становище православних конфесій на Півдні України в 20-30-х рр. ХХ ст. (соціально-політичний аспект)// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. ІХ. – Запоріжжя: ЗДУ, 2000. – С. 98-122.
11. Ігнатуша О. Антирелігійні кампанії 1920-1930-х рр.// Історія релігії в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня, 2001 р.). – Кн. 1. – Львів: Логос, 2001. – С. 211-216.
12. Ігнатуша О. Українське суспільство перед викликом новоєвропейської модернізації: православна перспектива (XIX – початок ХХ століття)// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2003 – Вип. XVI. – С. 55-69.
13. Ісиченко Ю. Українське православ'я: час вибору//Прапор. – 1990. – №12. – С.136-152.
14. Киридон А. Засади релігійно-церковної політики радянської влади в Україні (перша половина 1920-х рр.)// Історія релігії в Україні. Праці XI Міжн. наук. конф. (Львів 16-19 травня 2001р.). – Кн.1. – Львів: Логос, 2001. – С.235-240.
15. Сухоплюєв І. Ставлення соціалістичних партій II Інтернаціоналу до релігії. – Х., 1932. – С.294-306.
16. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993 – 188с.
17. Пилявець Л. Автокефалія православної церкви на Україні//Людина і світ. – 1990. - №5. – С.19-24
18. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна// Вітчизна. – 1989. - №12. – С.166-175.
19. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба УЦР): Навч. посіб. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
20. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посіб. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
21. Фаворський В. Боротьба за Жовтень і церква на Україні// Безвірник. – 1927. – №12.

УДК 94(100)(092)

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ МАРТИНА НЕБАБИ У ДжЕРЕЛАХ ТА ЛІТЕРАТУРІ

Биховець М.М., магістрант історико-юридичного факультету

Науковий керівник: докт. іст. наук., доц. **Луняк Є.М.**, кафедра історії України та політології

Національно-визвольна боротьба під проводом Богдана Хмельницького відіграє величезну роль у історії розвитку і становлення незалежної козацької держави – Гетьманщини, як вагомий крок до самовизначення українського народу. На початковому етапі боротьби, у контексті створення держави виокремилось коло довірених до гетьмана осіб, що стояли біля витоків державотворчих процесів: Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Семен Подобайло, до їх числа, зокрема, входив і Мартин Небаба. Він виступав не тільки козацьким ватажком, а і стояв на чолі цілого полку.

До даного питання звертались такі вчені: В.В.Кривошея, Ю.М.Мицик, О.В.Коваленко, В.В.Липинський, І.В.Кондратьєв, О.В.Русина. Джерельна база питання представлена як українськими, так і польськими документами, хронічки, літописи, щоденники та листування.

До постаті Мартина Небаби часто звертаються під час вивчення початкових етапів Національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького. То хто ж він? Герой Сіверщини і Пінщини, лицар Хмельниччини чи просто пересічна постать історичної спадщини козаччини?

Мартин Небаба з'явився на історичній арені 1648 р. як то кажуть, нізвідки – його доведена біографія являє собою майже суцільну білу пляму. Його сучасник, польський історик Ян Рудацький з погордою назвав Небабу "людиною без роду, без ймення", очевидно, натякаючи у такий спосіб на його посполите походження (якщо, звичайно, це не банальна риторична фігура). Невідомий польський автор кінця 1660-х рр., працю якого на початку 70- х рр. XVII ст. видав Казімеж Вуйціцький, стверджував, що Небаба був "родом з Коростишева" [3, 3-4], що на Житомирщині (щоправда, він навів інше ім'я – Антон, і це згодом викликало плутанину і численні непорозуміння. Відтак, ще й досі на історичних досліджень співіснують два Небаби Мартин і Антон. поділяємо думку Вячеслава Липинського, який вважав, що анонімний хроніст схибив і помилково назвав Мартина Небабу – Антоном). Принагідно зауважимо, що в

"Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1609 р." згадуються піддані панів Проскура Юська та Мишка Небабичів з містечка Корнина, розташованого неподалік від Коростишева. Приналежність Мартина Небаби до міщанського стану або міської спільноти опосередковано підтверджує зображення на його гербовій печатці (1649 р.) поруч з полковницьким перначем жезла Меркурія символу торгівлі, який міг бути запозичений з так званого міщанського гмерка – своєрідного аналога шляхетської геральдичної емблеми.

Тогочасні джерела, на жаль, не дають нам повної відповіді на це питання. І не треба цьому дивуватися. Це ж була доба, коли навіть найбільш героїчні подвиги сучасників в першій мірі приковували до себе не постаті керівників, але титанічні рухи мас, які вони за собою вели" [3, 3-4]. Тим часом, поодинокі й часом суперечливі згадки про Небабу (здебільшого у наративних джерелах) дають підстави гадати, що він належав до числа тих ватажків, яких Богдан Хмельницький влітку 1648 р. "розослав... на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщину, на Поліссє, на руську Подолію, на Волинь з козаками, до которых навенцей хлопства вязалося" [3, 3-4]. Загін Небаби разом з іншими підрозділами, очевидно, діяв під загальною орудою Петра Гловацького, а потім Матвія Гладкого на терені Полісся, від Стародуба на сході до Пінська на заході. Тамтешня українська і білоруська людність також повстала проти шляхетського панування й допомогла козакам оволодіти Гомелем, Лоевом, Брагином, Мозирем та іншими містами і містечками. Згодом, ймовірно, Небабу звідки було відкликано, і у вересні він брав участь у Пилявецькій битві, а потім, за наказом Богдана Хмельницького, вирушив навздогін за невеликим загonom польських вояків. Не виключено, що в цих боях його було поранено – принаймні тоді кружляли чутки буцімто "Небаба порубан" [3, 3-4]. За даними Григорія Грабянки [8], він був присутній на старшинській раді, що зібралася в другій половині вересня під Старокостянтинівом й ухвалила рішення про похід на Львів. Дмитро Бантиш-Каменський стверджує, що Небаба вирушив у напрямку на Дубно. Але загальна ситуація на півночі України серйозно ускладнилась – у вересні виступило в похід литовське військо, що мало на меті приборкати повстання в Білорусі й витіснити звідти козацькі загони. З "легкої руки" Миколи Костомарова, який сприйняв на віру і доволіно скомпонував непевні відомості з джерел польсько-литовського походження, в історичній літературі набула значного поширення версія про загибель Небаби під час оборони бунтівного Пінська на початку жовтня.

Гіпотетично він міг знову опинитися в цьому регіоні, щоб з іншими козацькими ватажками зупинити або хоча б затримати переможний наступ литовської армії. Однак невідомий автор докладної реляції про "пінську катастрофу" (за деякими даними, тут загинуло близько 14 тис. чоловік) взагалі не наводить імен козацьких керманічів, а добре поінформований Альберт Коялович згадує лише одного з них – Матвія Гладкого. Наприкінці жовтня загони, що вели боротьбу на українсько-литовському порубіжжі, приєдналися до війська Богдана Хмельницького, який з-під Львова прямував до Замостя. Взятий у полон козак Ясько виказав на допиті, що гетьман "Небабу вперед послав, а з ним Тугай-бея з татарами" [9]. Бачили його, як, доречі, і Петра Гловацького, і Матвія Гладкого й під мурами Замостя.

Подейкували, що Небаба "наполягав, аби Хмельницький як скоріше оволодів Замостям і довів ворогу, що значать козаки". Втім, перемогла інша точка зору. Невдовзі гетьман припинив облогу, розпочав переговори, а після укладення перемир'я повернув до Києва.

Під час нетривалого мирного репечинку прискореними темпами зводилися підвалини Української держави, що постала в полум'ї Визвольної війни. На звільнених теренах поволі стабілізувався новий адміністративно-територіальний устрій. На думку Володимира Івановича Сергійчука, одним з перших на Лівобережжі було створено Борзенський (Борзнянський) полк, який очолив Небаба. Привертає увагу той факт, що в документах першої половини 1649 р. його називають не тільки борзенським, а й батуринським та почепським полковником. На відміну від Борзенського, Батуринський і Почепський полки являли собою не військово-адміністративні, а суто військові (можливо, тимчасові) формування, що перебували, під орудою Небаби [4, 5].

Тим часом литовський гетьман Януш Радзивілл продовжував каральні акції на півдні Білорусі, маневруючи в небезпечній близькості від умовного українського кордону. З огляду на це у березні вздовж лівого берега Дніпра до гирла Сожу було підтягнуто значні сили на чолі з Небабою та А. Гаркушею. Було вжито також запобіжних заходів, аби унеможливити ймовірний обхідний маневр литовського війська через порубіжні російські території. Того ж таки березня за дорученням Небаби сотник Костянтин Прокопович звернувся до брянського воєводи з проханням "коло границі под Рославлем заставу поставити" [5, 31]. Наприкінці квітня "з 2500 козаків і з великим числом досвідченої піхоти" Небаба зайняв Гомель. Обійшлося навіть без збройної сутички. Однак невдовзі гомельську залого довелось евакуювати,

бо в травні – червні Януш Радзивілл помітно активізував свої дії в Білорусі. Козаки Івана Голоти та Якова Головацького зазнали відчутних поразок під Загаллям і Річицею. Можливо, на цьому ж фронті перебував і Небаба – у всякому разі "Історія русів" містить розповідь про те, як його загін під час форсування Прип'яті литовською армією потопив велику кількість обозів з припасами [5, 31].

У цей відповідальний момент Богдан Хмельницький зробив несподівану рокировку. Наприкінці червня Небабу було відкликано під Збараж, а його місце заступив київський полковник Михайло Кричевський, якому асистував чернігівський полковник Семен Пободайло. За даними Миколи Костомарова, під час тривалої облоги Збаража Небаба здійснив рейд на Волинь, де козаки оволоділи Острогом і Заслав'ям. Напевне, він брав участь і в Зборівській битві, після якої гетьман "одпустив татар... і проводжати їх послав двох полковників... Небабу та Нечая" [6, 16].

Долю родини Мартина Небаби простежив Вадим Модзалевський (1882-1920) [15, 11], якому також належить чи не перша біограма полковника вміщена в "Русском биографическом словаре".

Вдова Небаби яка мусила сама опікуватися його синами Андрієм та Охрімом згодом удруге вийшла заміж за шаповалівського сотника Самійла Курбацького. Але й цей шлюб, як виявилось, не гарантував їй спокійного життя. Самійло Курбацький опинився в таборі гетьмана Івана Виговського, і в травні 1659 р. його дружину з дітьми було заарештовано й вивезено росіянами з Борзни до Путивля. За кілька місяців її відпустили, але бідолашній жінці, яка невдовзі овдовіла вдруге, жилося, либонь, важко. Слід віддати належне гетьманові Івану Брюховецькому, який зглянувся на її поневіряння й видав два охоронні універсали [2]. Згодом Андрій Небаба став шаповалівським сотником, а Охрім Небаба – "знатним військовим товаришем" [6, с. 13]. Як зазначає Володимир Кривошея [9] у статті "Козацька старшина Гетьманщини. Чигиринський полк", другим чоловіком вдови Мартина Небаби став Курбацький Самійло – шляхтич [7, 161], козак чигиринський (1652), полковник у Новому Бихові (1655), піхотний борзнянський полковник (? – 1655.02. – 1655.07. – ?), сотник шаповалівський Ніжинського полку (? – 1654.01. – 1659.05. – 1663 – ?).

Звертаючись до виданого дружині універсалу від гетьмана Брюховецького необхідно звернути увагу на той факт, що дружині надаються права та свободи у Борзні та Шаповалівці. Адже її другий чоловік – шляхтич, що перейшов на бік поляків, потім знову до Брюховецького, та незабаром загинув.

Так "Оборонний універсал Івана Брюховецького вдові чернігівського полковника Мартина Небаби [1] та "зрадника" Курбацького і її дітям на маєтності у Борзні та Шаповалівці" – є оборонним універсалом, який одночасно закріплював і підтверджував право на спадщину та на куплені земельні угіддя, а також надавав представникам козацького стану право на володіння землею. Станіслав Кульчицький [1] зазначає, що у спадковому праві з'явилась тенденція до встановлення чітких кордонів вільного розпорядження спадковим майном за заповітом, а також розширення спадкових прав за жіночою лінією. Для міщан приватновласницьких містечок право спадкування за заповітом було обмежено третинною спадкового майна, а дві третини його за законом переходило до дітей для забезпечення їх повинностей на користь власника землі.

Метою оборонних (охоронних) універсалів був захист права суб'єктів на землю. Вони, як правило, видавалися стосовно таких маєтностей, право суб'єкта на які було вже встановлено і не мало нормативно підтверджуватися. Слід зауважити, що більшість оборонних універсалів видавалися на прохання власника. Таким чином, влада брала під свій захист вже існуюче право власності на землю. Звичайно, гетьман, який мав значні владні повноваження на території України, особисто займався розподілом існуючих земель [1, 78].

Даний універсал не містить у собі часові рамки земельного володіння, адже наданий був родині померлого чи загиблого у бою козака, в нашому випадку, померлий козак – чернігівський полковник Мартин Небаба, що загинув на полі бою під містечком Ріпки [1, 79].

Зображення Мартина Небаби було лише посмертне, намальоване з пам'яті. Тому інакше як сенсаційною не можна назвати знахідку чеських архівістів, які відцифрували матеріали королівського архіву (Kralovska kanonie premonstratu na Strachove). Під номером DB V 68 цього архіву зберігається розгорнута реляція про похід Радзивілла з Бобруйська на Київ і Білу Церкву 1651 р. ("Relation vom litauischen Feldzug im Jahre 1651"). [11, 3]. Уже на початку реляції говориться, що Радзивілла протидіяли полковники Небаба, Гаркуша, Подобайло або ж Пободайло (Bobodajlo), Литвиненко (Litwenenko). Текст написано німецькою мовою готичним шрифтом досить нерозбірливим почерком, і його розшифровка та переклад

українською ще попереду. Але у цій реляції є близько десятка малюнків і планів (деякі навіть у кольорі, в тому числі портрет Небаби), які зображають Київ, Гомель, Речицю, Лоїв, схематичний малюнок литовського війська на марші і так далі. Головною ж сенсацією є реалістичне зображення чернігівського полковника Мартина Небаби. Підпис під малюнком ясно свідчить, хто на ньому зображений. "Козацький генерал-лейтенант Небаба, який поліг під Лоєвом". [Дивитись малюнок 1]

Малюнок 1. Портрет Мартина Небаби. Художник Вестфальд 1651 рік

Художником, який змалював Небабу і створив інші плани й малюнки, був, судячи з усього, згадуваний А.Вестерфельд (рік народження невідомий-1692), придворний художник князя Я.Радзивілла, який супроводжував князя у його поході в Україну 1651 р. Манера, в якій виконані малюнки, дуже подібна до тієї, яка притаманна цьому художнику А.Вестфальду. Але навряд чи Небаба спеціально позував. Це, очевидно, малюнок, зроблений по смерті полковника. Вестерфельд, як і у випадку з М.Кричевським, зробив посмертне зображення, але "оживив" його. Джерельні дані посередньо свідчать саме про такі обставини створення малюнка. Адже із джерел відомо, як саме загинув Небаба і навіть як він був одягнений у момент загибелі, що підтверджує й нововиявлена в архівах анонімна реляція про загибель цього полковника. На портреті Небаба зображений людиною років 40 з борідкою та вусами, "оселедцем", з двома ранами від шаблі над лівим вухом, плямкою крові на грудях, у жупані (нагадаємо, що в момент загибелі на Небабі був атласний зелений жупан). Подальша робота над реляцією, можливо, прояснить ще деякі обставини створення портрета. Але ясно, що маємо справу зі справді унікальною знахідкою, щоб збагатити іконографію Сіверщини XVII ст.

Доля військових ватажків часто була на полі бою і закінчувалась в самому розквіті життя. Серед подібних був і Мартин Небаба – "лицар" Хмельниччини, який боровся за свободу народу не жаліючи себе.

Література

1. Биховець М. Порядок спадкування земельних володінь у Гетьманщині в сер. XVII ст. (на прикладі Мартина Небаби)/ М.Биховець// "Вісник студентського наукового товариства", – Випуск 10:Ніжин, 2014.– С. 46 – 88.
2. ДАЧО (Державний архів Чернігівської області). – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 3. Універсал гетьмана Івана Бруховецького виданий вдове черниговського полковника Мартына Небабы, 20 марта 1667 г., 3 арк.
3. Коваленко О.Б. Мартин Небаба: людина з легенди / О.Б. Коваленко// Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С. 3-11.
4. Коваленко О. Полководці Війська Запорізького: Історичні портрети/ Редкол: В.Смолій (відп.ред) та ін. – Київ.: Вид. дім "КМАcademia", 1998 – Кн. 1. – 400 с.
5. Краю Ріпкинський мій: науково-краєзнавче видання. – К.: Ченігівське земляцтво, 2004. – 142 с.

6. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини/ В.В.Кривошея// Енциклопедія. – К.: Стилос, 2010. – 792 с.
7. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) /П. Кулаковський. – Київ, 2006. – 496 с.
8. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки/ Пер. із староукр. – К.: Т-во "Знання" України, 1992, – 192 с.
9. Літопис Самійла Величка. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О.Шевчука; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
10. Леп'явко С.А. Чернігів – європейське місто/ Сіверський інститут регіональних досліджень; Ред. кол.: В.М.Бойко (голова ред.) [та ін.]. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 56 с.
11. Мицик Ю. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби/ Ю.Мицик, Б.Березенко // Сіверянський Літопис. – 2013. – № 4-6. – С. 3-5.
12. Ситий І. Козацькі печатки Лівобережної України / І.Ситий// Історія та культура Лівобережжя України. – К.: Ніжин, 1997. – С. 48-52.

УДК 323.28

РБ ООН: ПЕРШІ КРОКИ В БОРОТЬБІ З МІЖНАРОДНИМ ТЕРОРИЗМОМ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Білозор А.В., магістрант VI курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Дудка Р.А.**, кафедра всесвітньої історії

Глобальні зміни у світі, які відбулися на рубежі ХХ-ХХІ сторіч, спричинили трансформацію тероризму із методу досягнення політичних цілей у глобальну проблему, а події, які відбулися 11 вересня 2001 р. у Сполучених Штатах Америки, надали їй нового виміру та висунули на чільне місце серед інших глобальних проблем сьогодення. Події 11 вересня 2001 р. не тільки висунули на чільне місце серед глобальних проблем загрозу міжнародного тероризму, але й поставили під сумнів дієвість та ефективність існуючих інструментів протидії Багато політиків, аналітиків та й в загалі людей навіть не підозрюють скільки РБ ООН зробила для боротьби з міжнародним тероризмом. Рада Безпеки ООН завжди була в центрі кампанії по боротьбі з тероризмом. Вона вже зробила і може зробити ще більш вагомий внесок у це протистояння. Ключовим питанням на сьогоднішній день є підвищення легітимності військових дій, економічних і політичних санкцій. За допомогою свого апарату та допоміжних органів проводиться зміцнення та підтримка багатостороннього співробітництва в боротьбі з тероризмом. Через зусилля РБ ООН врегульовуються регіональні конфлікти, що в свою чергу впливає на розвиток соціальної та економічної сфери, а також на верховенство права, поліпшуються політичні відносини. ООН таким чином має вирішальне значення в боротьбі з тероризмом та в забезпеченні міжнародної безпеки.

По-перше, ще з 90-х років ХХ століття тероризм почав поступово виходити на новий рівень і все частіше питання тероризму ставилося на порядок денний у РБ ООН. У відповідь на терористичні акти ООН почала вводити економічні санкції, і це змусило дещо призупинити держав-спонсорів тероризму свою діяльність. Але тоді в тероризмі ще не вбачали міжнародної загрози[5].

По-друге, після 11 вересня 2001 року Рада Безпеки ООН починає брати ще більш активну участь у боротьбі з тероризмом. Тероризм стає однією з глобальних проблем нового тисячоліття. Члени ООН починають реалізовувати широкий спектр заходів, які можуть зупинити терористичну діяльність. Вводиться нова стратегія боротьби, легітимізація односторонніх військових дій у відповідь на терористичні загрози.

По-третє, РБ ООН може продовжувати бути ефективною силою проти тероризму, якщо постійні члени Ради будуть поважати один одного і прислухатимуться один до одного, тоді і тільки тоді дипломатичне протистояння в ООН з приводу війни в Іраку залишиться винятком

Терористичні акти 11 вересня 2001 року зробили тероризм пріоритетним питанням міжнародної безпеки. Рада Безпеки відреагувала швидко і з рішучістю. Було прийнято дві резолюції: перша – 1368 12 вересня 2001 року і через два тижні було прийнято резолюцію 1373. Перша- проклала шлях до військової відповіді, друга – стала початком глобальної боротьби з тероризмом.[3] Всі 191 член ООН повинні були прийняти всі заходи як внутрішні так і зовнішні про які йшлося в резолюції, з метою запобігання та припинення майбутніх терористичних атак. Ці дві резолюції стали ключовим в боротьбі з тероризмом, тому що у

минулому військова відповідь на так звані терористичні загрози часто засуджувалися Генеральною Асамблеєю ООН. У 1960, 1970, і 1980 роках проходило обговорення під назвою "вперед до консенсусу" де намагалися знайти шляхи подолання такого явища, як тероризм, але прогрес був не значний. Головною проблемою були розбіжності у порівнянні тероризму і рухів самовизначення. Тоді держави так і не дійшли згоди, але Генеральна Асамблея розробила ряд конвенцій, які були пов'язані з конкретними терористичними актами – таких як: викрадення літаків, захоплення заручників і викрадення дипломатів. В 1990-х роках з коли тероризм стали виділяти як велику загрозу для суспільства, все частіше поставало питання про застосування сили і от ці дві резолюції розв'язали руки державам – членам ООН в боротьбі з тероризмом. Дозвіл на застосування сили став важливим інструментом, якщо не сказати карт-бланшем для деяких країн. Наприклад, У своєму листі до РБ ООН США інформуючи про свої дії проти Талібану заявили " Наша розвідка знаходиться на ранній стадії, ми можемо виявити, що наша кампанія може бути розширена що до інших організацій та інших держав" [5] Також важливо відмітити, що Китай і Росія також були швидким у антитерористичних операціях. Резолюції допомогли Китаю узаконити своє придушення опозиційних сил, а Росія використала цей прецедент для боротьби проти чеченських бойовиків. Нажаль на даний момент не має чіткого правового прецеденту, який би міг керувати військовими втручаннями, але Рада працює над цим.

Резолюція РБ ООН 1373 яка була прийнята 28 вересня 2001 року вимагала від держав змінити, або прийняти відповідні норми до законодавства, що забезпечує:

- ввести кримінальну відповідальність за терористичні акти, в тому числі за підтримку та фінансування таких актів;

- відмовляти терористам в притулку і заборонити будь яку підтримку терористів
- співпрацювати з іншими країнами що до застосування цих заходів[1]

Для контролю за здійсненням цих положень, було засновано Комітет по боротьбі з тероризмом. Першим головою КТК став Джеремі Грінсток. Він підкреслював технічний характер КТК. За його словами, функціями КТК були збір аналітичної інформації та передача її до Ради Безпеки на розгляд. Метою було "допомогти модернізувати світову систему боротьби з тероризмом і створення світової мережі співпраці та взаємодопомоги" [6]

КТК ініціював багатоступеневу програму. На першому етапі було наказано державам-членам представити до 27 грудня 2001 року інформацію що до контр терористичних заходів. Другий етап зосереджувався на розробці механізмів допомоги. До квітня 2003 тільки три держави - Сан -Томе і Прінсіпі, Свазіленд і Вануату не подавали звіти з КТК.[6] Початкові результати цих доповідей показали ряд проблем. Перше, держави часто по своєму інтерпретували основні положення і терміни резолюції. Наприклад, фінансування терористичної діяльності часто ототожнюють з відмиванням грошей і розглядаються в контексті боротьби з тероризмом. Проте гроші, які використовуються для фінансування тероризму не обов'язково є наслідком незаконних ділових операцій; навпаки, велика частина цих грошей отримується законним шляхом. По-друге держави часто мали справу з терористичною діяльністю на свої території але не визнавали тих фактів що, їхні громадяни можуть брати участь в терактах в інших країнах. По-третє, інформація пов'язана з співробітництвом була поверхнева і тому виникає багато проблем інформуванням держав що, до осіб які є в "чорному списку" КТК.

Отже, Резолюції РБ ООН 1368 та 1373 мали глибокий вплив на підтримку та забезпечення світової безпеки і початок боротьби з міжнародним тероризмом.

По-перше, було дозволено застосування сили в боротьбі з терористами

По-друге, відбулося об'єднання країн в боротьбі з новою глобальною проблемою

По-третє, створювалися міжнародні нормативно-правові акти які в майбутньому будуть регулювати методи та принципи боротьби з тероризмом та встановлювалася кримінальна відповідальність за участь та допомогу в терористичних актах.

Разом з тим, багато проблем залишаються не до кінця розглянутими. В останній час все частіше піднімається питання про легітимність резолюцій РБ ООН в боротьбі з тероризмом, які мінімальні стандарти дотримання резолюцій і хто за цим слідкує та які санкції будуть введені за недотримання резолюцій? Весь цей комплекс питань є проблемним, але все ж таки можна сказати що РБ ООН постійно працює над цими питаннями і намагається їх вирішити.

Література

1. РБ ООН 1373.– [Електронний ресурс] : Режим доступу до джерела: // [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/1373\(2001\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/1373(2001))

2. Письмо Председателя Комитета Совета Безопасности, учрежденного резолюцией 1373 (2001) о борьбе с терроризмом, от 19 февраля 2004 года на имя Председателя Совета Безопасности. – [Электронный ресурс] : Режим доступа до джерела: // <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/2004/124>
3. Современный терроризм: угрозы и формы противодействия: Материалы круглого стола Центра пол. исслед. – ИЛА РАН, 2004.// Латинская Америка: Наука. – №2. – М.,2005. – С.19-40.
4. Соловьев Э.Г. Трансформация террористических организаций в условиях глобализации. – М: ЛЕНАНД, 2006. – 56 с.
5. Хорос В. "Крона", "корни" и "климат" терроризма // Миров. экономика и междунар. отношения. – 2002. – № 3. – С. 47-49.
6. Partnership Action Plan against Terrorism adopted on Prague Summit.- Prague, 2002. – Available at. – [Электронный ресурс]: Режим доступа до джерела: // <http://www.nato.int/docu/pr/2002/p02-127e.htm>

УДК 930.1:94(477.51)"18/19"

СОЦІОЕТНІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ІІ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Борисюк Я.П., студентка V курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: ас. **Крупенко О.В.**, кафедра історії України та політології

Метою даного дослідження є характеристика основних праць дослідників присвячених соціальної історії населення Чернігівської губернії у пореформений період.

Історіографічні дослідження по даній темі можна поділити на три етапи: дореволюційна, радянська і сучасна вітчизняна та зарубіжна. Серед дослідників першого періоду можна виділити працю М. Плохинського, у якій автор досліджує становище таких етносів як греки, цигани та грузини, які проживали на території Лівобережної України наприкінці ХІХ ст. [11]. Не втратило сьогодні свого значення дослідження О.Русова, де відомий земський статист наводить дані щодо різних аспектів соціальної історії у другій половині ХІХ ст., серед яких значне місце приділяється етнічним групам та їх економічній діяльності [13]. Початковий етап досліджуваного періоду частково висвітлюється у праці М.Домонтовича, один із розділів якого присвячений народонаселенню Чернігівської губернії, що розглядалося в етнографічному аспекті [6]. Велику працю щодо дослідження грецької етнічної групи на території даного регіону здійснив К.Харлампович, який описує історичні умови появи, розвитку та початку занепаду грецької громади у місті Ніжині [14]. Слід зазначити, що проблема чисельності та етнічної структури населення Чернігівщини в дорадянській історіографії не виступала об'єктом спеціальних досліджень.

У радянські часи не приділялося достатньо уваги регіональному вивченню історії. Взагалі, в історіографії цієї доби при панівному становищі марксистської методології з її класовим підходом до вивчення історичного минулого пріоритетними ставали дослідження двох класів – робітників та селян. Підтримувалась ідея централізованої держави, не звертаючи увагу на периферію. До таких праць можна віднести дослідження А.Рашина, у першому розділі якого частково розглядається Чернігівська губернія і говориться про те, що в деяких місцевих публікаціях, до яких він відносить і видання статистичних комітетів того часу, наводяться кількісні показники, що значно перевищують реальний стан. Аргументація його підтверджується неспівпадінням даних у записах Центрального статистичного комітету населення Чернігівської губернії та місцевого губернського Статистичного Комітету. Дослідник приходить до думки, що дана різниця пов'язана з досить значною кількістю переселенців до інших губерній, на які у Центральному статистичному комітеті до певного часу просто не звертали увагу [12].

Аналіз сучасної історіографії дає підстави стверджувати, що етнічна історія окремих регіонів знайшла відображення у багатьох вітчизняних працях. Зокрема, варто відзначити дослідження А.Морозової, в якій подається комплексна характеристика та досліджуються особливості соціального, економічного, культурного життя єврейського населення Лівобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [8]. Заслуговує на увагу дослідження такого науковця як М.Мень, який спеціалізується на історії єврейської громади від самого початку її створення аж до занепаду [7]. Сучасні історики приділяють увагу окремим аспектам даної проблематики. Зокрема, дослідниця М.Васильєва висвітлює перебування на території даної губернії такого народу як німецького [1].

Активно проблему соціальної історії розробляють іноземні історики. Потрібно відмітити розвідки А.Капеллера, у яких дане питання досліджується лише в контексті загальноімперського розвитку [5].

Джерельну базу вивчення етнічної історії становлять документи Державного архіву Чернігівської області та його відділу в місті Ніжині. Найбільший інтерес має фонд 127 (Чернігівське губернське правління), у якому вміщено матеріали щодо статистичних описів Чернігівської губернії та окремих повітів [2]. У матеріалах фонду Чернігівського губернського у земських і міських справах присутствія (ф. 145) зберігаються дані щодо переселення окремих соціальних груп [3].

Одним із найважливіших статистичних джерел кінця XIX ст. є матеріали Першого загальноросійського перепису населення 1897 року [10]. Найбільш цінними є дані щодо розподілу населення за приналежністю до рідної мови, які дають можливість зробити загальний огляд національного складу населення.

Важливий матеріал щодо чисельності станів, національному складу населення Лівобережних губерній, відомості про розвиток сільського господарства та промисловості збирався і видавався статистичними комітетами. Такими виданнями є "Календари Черниговской губернии" [4]. На Чернігівщині вони видавалися з 1880-х років. Це були щорічні книги, які надавали основні статистичні відомості по губернії – кількість населення за станами, віросповіданням. Разом із тим вони мають розпорошений, епізодичний характер, чим і зумовлена потреба докладного аналізу. Також статистичні комітети губерній публікували значну частину матеріалів у окремих збірниках та оглядах губерній. Зокрема, серед таких джерел можна вважати додатки до звітів губернаторів Чернігівської губернії. Це "Обзоры Черниговской губернии. Приложения ко Всеподданнейшему отчету Черниговского губернатора" [9]. У них зібрані статистичні матеріали про чисельність населення, його соціальну структуру.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що проблема етнічних та соціально-демографічних процесів у Чернігівській губернії не була предметом спеціального вивчення внаслідок обмеженого доступу до статистичних джерел. У масивах статистичної інформації особливе місце займають матеріали, які характеризують демографічну ситуацію на Чернігівщині в пореформений період. Саме вони дають змогу ліквідувати прогалини у вивченні соціальної історії України другої половини XIX – на початку XX ст. В сучасній історіографічній літературі немає комплексного та розгорнутого дослідження, яке б всебічно висвітлювало соціоетнічну структуру населення Чернігівської губернії.

Література

1. Васильєва М. Гуттерівці на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5-6. – С.85–96.
2. Державний архів Чернігівської області (надалі ДАЧО), ф. 127, оп. 1, спр. 11701, арк. 15, ДАЧО, ф. 127, оп. 1, спр. 11706, арк. 194, ДАЧО, ф. 127, оп. 1, спр. 11009, арк. 148 – 184.
3. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 686, арк. 62.
4. Календарь Черниговской губернии на 1886 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1885. – 552 с.; Календарь Черниговской губернии на 1887 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1886. – 1032 с.; Календарь Черниговской губернии на 1888 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1887. – 348 с.; Календарь Черниговской губернии на 1890 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1889. – 260 с.; Календарь Черниговской губернии на 1891 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1890. – 323 с.; Календарь Черниговской губернии на 1893 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1892. – 337 с.; Календарь Черниговской губернии на 1904 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1903. – 562 с.; Календарь Черниговской губернии на 1909 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1909. – 470 с.
5. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад / перекл. з німецької Х.Назаркевич, наук. ред. М.Крикун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального Штаба подполковник М.А.Домонтович. – СПб. Печатано в типографии Ф. Персона, 1865. – 484с.
7. Мень М. Євреї в Ніжині. Науковий збірник – Ніжин, 2001. – 153 с.
8. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. – К., 2009. - 278 с.
9. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1878 годъ. – Черниговъ. – 1879. – 132 с.; Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1879 годъ. – Черниговъ. – 1880. – 145 с.; Обзорь Черниговской губернии.

Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1880 годъ. – Черниговъ. – 1881. – 135 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1882 годъ. – Черниговъ. – 1883. – 142 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1883 годъ. – Черниговъ. – 1884. – 138 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1884 годъ. – Черниговъ. – 1885. – 143 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1885 годъ. – Черниговъ. – 1886. – 150 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1886 годъ. – Черниговъ. – 1887. – 147 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1887 годъ. – Черниговъ. – 1888. – 139 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1888 годъ. – Черниговъ. – 1889. – 136 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1889 годъ. – Черниговъ. – 1890. – 137 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1890 годъ. – Черниговъ. – 1891. – 149 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1891 годъ. – Черниговъ. – 1892. – 129 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1892 годъ. – Черниговъ. – 1893. – 135 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1893 годъ. – Черниговъ. – 1894. – 138 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1894 годъ. – Черниговъ. – 1895. – 141 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1895 годъ. – Черниговъ. – 1896. – 143 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1896 годъ. – Черниговъ. – 1897. – 146 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1897 годъ. – Черниговъ. – 1898. – 143 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1898 годъ. – Черниговъ. – 1899. – 138 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1899 годъ. – Черниговъ. – 1900. – 155 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1900 годъ. – Черниговъ. – 1901. – 146 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1901 годъ. – Черниговъ. – 1902. – 154 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1903 годъ. – Черниговъ. – 1904. – 139 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1904 годъ. – Черниговъ. – 1905. – 156 с.; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1906 годъ. – Черниговъ. – 1907. – 134 с.

10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел под редакцией Н. А. Тройницкого. Т.48: Черниговская губерния. – Спб., 1905. – 378 с.

11. Плохинский М.М. Иноземцы в старой Малороссии. Ч. 1. Греки, цыгане, грузины // Труды XII Археол. съезда в Харькове. – 1902. – Т. Н-М., 1905. – 532 с.

12. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913гг.). – Государственное статистическое издательство. – М., 1956. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/rashyn/rashyn.html>

13. Русов А.А. Описание Черниговской губернии, том 2. Население, народное образование, дороги, ярмарки, промышленность. – Чернигов: типография Губернскогo Земства, 1899. – 400 с.

14. Харлампович К.В. Нариси історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні. – Ніжин: ТОВ "Ферокол", 2011. – 380 с.

УДК 371.32:34

ЛОГІЧНІ СХЕМИ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ НАВЧАННЯ ПРАВОЗНАВСТВА

Вісцька М. І., студентка V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Желіба О.В.**, кафедра методики викладання історії й правознавства

"Право є добром і справедливістю, воно створене для користі людства", – зауважили наші предки, підкресливши тим самим глибоку функціональну значущість вивчення юридичних правил поведінки, покликаних забезпечити стабільне та щасливе суспільство.

Сам процес навчання можна порівняти з спогляданням картини. Якщо розбити полотно на шматочки і брати їх окремо, то невідомо, чи складеться цілісне сприйняття зображення. Але саме так зазвичай викладають у школі. А якщо спочатку дати уявлення про ціле, то шматочки легко встануть на свої місця, і мозаїка складеться. [4, 28]

Вивчати правознавство в загальноосвітніх школах України учні починають з 9-го класу, тобто у віці 14-15 років продовжуючи два роки. За цей час вони мають засвоїти надзвичайно велику кількість матеріалу, знання якого навряд чи завадить їм у майбутньому, адже кожному

доведеться зіштовхуватись з тими чи іншими правовими ситуаціями. Яким же чином сучасні вчителі вирішують це завдання?

На мою думку, одним з ефективних способів, що дозволяє не лише швидко розглянути велику кількість матеріалу, а й систематизувати його, є застосування на уроках правознавства структурно-логічної схем.

Логічна схема з основ правознавства (від грецьк. *schema* – зовнішній вигляд, форма) – графічне зображення певної правової дійсності, де окремі частини, ознаки явища зображуються умовними знаками – геометричними фігурами, символами, написами, а співвідношення і зв'язки позначаються їх взаємним розташуванням, зв'язуються лініями чи стрілочками [5, 33]. Схема дає можливість показати в основних рисах структуру предмету, тенденції розвитку, зв'язки і взаємовідносини між ними.

Абстрактне мислення, на відміну від конкретного, не може спиратися на існуючі фізичні об'єкти. Але завдяки людській думці абстрактним об'єктам можна надати деяких властивостей фізичних і, таким чином, полегшити розумові операції з ними. Для цього до абстрактних об'єктів прикріплюються графічні знаки-символи, а оскільки подальша робота з ними відбувається на папері, то робота набуває властивостей образності. Найбільш популярний спосіб перетворення абстрактних роздумів у подібну конкретних – створення різноманітних логічних схем. Особливо цінні логічні схеми в роботі з учнями старших класів, де вчитель повинен вишукувати засоби заміни пасивного споглядання активною розумовою діяльністю, викликати смислове навантаження [5, 33].

Основний педагогічний смисл логічних схем на відміну від учбових картин полягає в тому, що в них позначені різними образотворчими засобами сторони, властивості й зв'язки явищ, що вивчаються, на котрі потрібно направляти увагу й думку школяра, і відсутні ті, від котрих він повинен абстрагуватися, відволіктися при вивченні даних явищ [5, 34].

Схеми теж відображають суспільну дійсність, але не в зовнішніх проявах, а у внутрішніх, через істотні риси правових явищ, зв'язки і співвідношення між ними. Схеми показують аналіз і синтез явища, розчленування його на складові частини, вирізняють його ознаки і показують зв'язки й взаємовідносини цих частин і ознак. Окремі частини й ознаки явища позначаються умовними знаками (геометричними фігурами, символічними зображеннями) чи надписами, а відношення і зв'язки між частинами позначаються їх взаємним розміщенням, лініями і стрілочками, що їх пов'язують.

Схеми привабливі тим, що за допомогою них учитель розкриває складні суспільні явища, синтезовано показує певні закономірності, зв'язки між різними суспільними процесами, відображення явища, які не можливо передавати навіть у яскравих сюжетних ілюстративних засобах [3, 201].

Логічні схеми є опорою для розумової діяльності учнів. Вони не лише фокусують увагу школярів на тому чи іншому матеріалі, а й ніби ведуть його думку шляхом аналізу й синтезу явищ, при чому умовні позначки відображають ті сторони, ознаки й етапи, котрі необхідно виявити в явищі чи процесі, і ті зв'язки, котрі потрібно встановити. Логічні схеми допомагають абстрагуватися від зовнішніх, другорядних ознак явища, виділити окремі частини чи ознаки з їх взаємозв'язками, а потім охопити явище (процес) цілком на новій основі – побачити структуру явища чи системи в цілому. Зорова опора звільняє учнів від напруження пам'яті, полегшує їх розумову роботу, що особливо важливо при синтезі явищ, бо всі виділені елементи знаходяться перед очима і школяру легко охопити їх у своїй свідомості [7, 15].

Сучасна українська середня школа незважаючи на надзвичайно велике розмаїття форм методів та засобів навчання, на жаль ще не відповідає тому рівню який мають школи розвинутих країн світу, а це означає, що освітянам ще варто, і потрібно багато над чим попрацювати.

Зокрема застосовуючи ті чи інші засоби навчання педагог має в першу чергу пам'ятати про мету та завдання курсу та психологічні особливості притаманні певному конкретному віку учнів.

Педагоги часто просто не готові до точних психологічних досліджень пояснюючи це тим, що об'єкт - дитина - настільки складне і тонке створіння, що проникнути в його психічний світ дуже складно. З цим твердженням не можна не погодитися, але подивитися на те, що діється всередині (хоча б за непрямими ознаками), все таки хочеться. В психології старший школяр (рання юність) 14(15) – 16(17) років характеризується такими новоутвореннями як: професійне і особистісне самовизначення готовність до особистісного та життєвого самовизначення, набуття ідентичності (почуття адекватності і володіння особистістю власним я, незалежно від зміни ситуації). В цьому віці учні задумуються над визначенням свого життєвого шляху, а провідною діяльністю стає професійно-навчальна діяльність [6, 45].

Важливо також пам'ятати, що одним з головних завдань курсу правознавства в 9-му класі є загальне ознайомлення учнів з правом та його важливою роллю в житті суспільства [1, 1]. В той час як метою даного курсу в 10-му, є формування системного уявлення в учнів про державу та право як основні засоби впорядкування суспільних відносин та вміння використовувати їх у практичному житті [2, 1]. Відповідно, це повинно враховуватись при побудові правових логічних схем, які мають різнитися як за змістом так і за рівнем складності залежно від віку дітей.

В правовій логічній схемі повинна бути якомога чіткіше виражена основна ідея, що не переплітається з іншими побічними ідеями. Наприклад, у схемі "Припинення шлюбу" головною ідеєю є визначення підстав припинення шлюбу, а не органів, що це забезпечують чи аналіз конкретних правових ситуацій. Досвід показує, що схеми з подвійною ідеєю лише ускладнюють процес засвоєння знань учнями.

Також логічні схеми в своїй структурі мають спільні для всіх видів компоненти. Кожна схема складається з таких частин: а) експлікації; б) стрілочок; в) секторів; г) фонових малюнків (необов'язково).

Сектори мають вигляд геометричної фігури (інколи малюнку) із написом (інколи без нього), несуть основне смислове навантаження: показують складові правового об'єкта. Види секторів: геометричні (у вигляді геометричних фігур), фігурні (у вигляді стрічки, зірки, Феміди, людини тощо), із стрілкою чи без (додаток Д.2). Стрілочки виконують додаткову роль: пояснюють співвідношення між складовими історичного об'єкта. Види стрілочок: із написом і без, тонкі й товсті, суцільні й пунктирні, чорні й різнокольорові [5, 35].

Креслярські засоби можуть містити фонові малюнки (фігурки дорослих людей, дітей, відображення життєвих ситуацій тощо), що повинно полегшити дітям сприйняття складного абстрактного за своїм характером матеріалу. Ілюстрування схем допоможе краще засвоювати новий матеріал, призведе до формування в учнів нових образів правового явища, а вже через сформовані правові образи розуміння суті правового суспільства. Особливо доцільно використовувати ілюстрації на уроках в 9-му класі, оскільки, як уже зазначалося, в цей час учні лише починають знайомство з даним предметом, а наочність викличе в них зацікавленість і дасть можливість зрозуміти загальну правову картину тієї чи іншої ситуації. Самі по собі схеми зорових образів не створюють, тому потрібно прагнути збагатити їх умовними позначками, символами. Це розширить творчу уяву учнів, активізує зорове сприйняття, поліпшує засвоєння. Робота над їх створенням є складовою частиною творчого процесу, який здійснює вчитель при безпосередній участі учнів [3, 202].

Рекомендації у побудові логічних схем:

- повинно бути не більше трьох видів секторів, стрілочок, шрифтових виділень тексту;
- повинно бути не більше 5 змістових одиниць проблеми схеми;
- схеми повинні будуватись на основі конкретних образних уявлень, адже дітям складно за різними елементами схеми бачити конкретні явища історії (тому схеми показуються, як правило, після ілюстрацій чи паралельно з ілюстраціями);
- як і всі інші види робіт на дошці, логічні схеми повинні бути чіткими, виразними. Вони здебільшого складаються з прямих ліній, тому підготовчу роботу до їх створення на дошці не можна обмежити лише замальовкою в плані-конспекті. Слід попередньо потренуватись у кресленні окремих елементів, а потім і схеми в цілому. Слід уявити розташування схем на дошці, щоб вони гарно читались і, разом із тим, залишалось місце для інших записів. Більшість логічних схем симетричні чи майже симетричні. Симетрія полегшує сприйняття схеми. Робота на дошці ведеться в міру викладу, в тісному взаємозв'язку з усним словом учителя, в поєднанні з іншими ілюстрованими засобами [5, с. 35].

Також вчитель з правознавства при підготовці до уроку і зокрема при побудові логічних схем має постійно звертати увагу на зміни, що відбулись у чинному законодавстві. Так у 2011-2012 роках було внесено зміни до цивільного, кримінального, сімейного, господарського кодексів України та Кодексу України про адміністративні правопорушення. В 2011 році були прийняті закони України "Про біженців", "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства", "Про вибори народних депутатів України", "Про державну службу" (набирає чинності з 01.01.2013 року), "Про Фонд державного майна України", а в 2012 році "Про громадські об'єднання", "Про систему гарантування вкладів фізичних осіб". А також у 2011, 2012 роках внесено ряд змін до Закону України "Про судову систему і статус суддів".

Для ефективності в застосування цих схем, важливою є підготовленість учителя – досконале знання ним змісту правознавчого курсу, володіння найновішою інформацією у правовій сфері, вміння вміло та, головне, ефективно представити свої методичні напрацювання учням і звичайно ж зацікавленість вчителя у самоосвіті [8, 1].

Загалом, логічні схеми, як засіб умовно-графічної наочності, мають досить широкі дидактичні можливості, але їх втіленню заважає недостатнє, а часом і не правильнє використання даного засобу в сучасній середній школі.

Цю думку підтверджують результати анкетування учнів старших класів Ніжинської ЗОШ I-III ст. №10. В експерименті взяли участь по 10 учнів від 9-А і 10-Б класів. На основі педагогічних та психологічних спостережень, було відібрано по 5 хлопців та по 5 дівчат, які характеризуються різним рівнем розвитку правових знань. Логіка такого вибору ґрунтувалася на потребі визначення загальної картини ставлення учнів старших класів до уроку правознавства та зокрема до використання на ньому логічних схем, що можливе лише за участі учнів з різною успішністю з даного предмету.

Результати відповідей учнів на питання анкети "Чи знайомі Ви з логічними схемами з правознавства?" показали, що більшість із них добре знайома з даним видом умовно-графічної наочності, оскільки вчитель правознавства часто застосовує їх на своїх заняттях. Але, як показали відповіді учнів на інше питання, методика їх застосування не була дієвою.

Зокрема, більшість учасників анкетування від обох класів відмічають свою не високу вправність в побудові логічних схем, серед них 70% дев'ятикласників і 50% десятикласників (відповідно 7 і 5 учнів з 10 анкетованих) [Рис. 1].

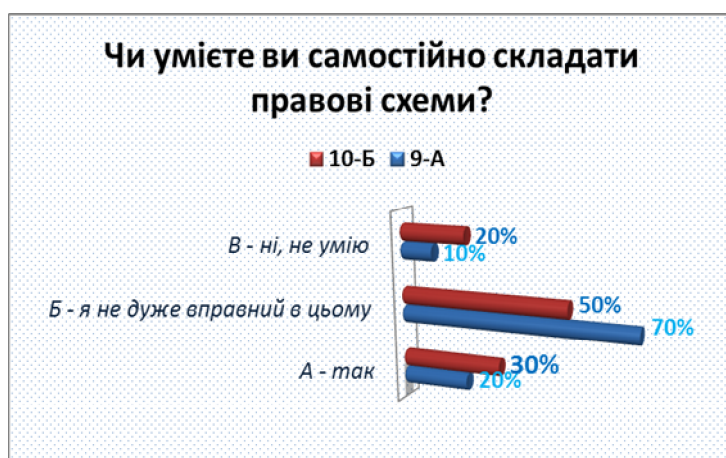

Рис. 1. Анкетування учнів 9-А і 10-Б класів ЗОШ I-III ст. №10 м. Ніжина

Можна виділити декілька основних причин такого високого показника неуспішності, а саме:

- відсутність відповідних вказівок та вимог від вчителя;
- низький інтерес учнів до даного виду роботи;
- в 9-му класі не було закладено основних навиків з побудови логічних схем, які знадобилися б учням у 10-му класі;
- поверховість знань учнів досліджуваних класів.

Потреба подолання даної проблеми постає через надзвичайну важливість розвитку вмінь учнів у цій сфері, адже так вони можуть не лише розширити свої знання, а й поглибити та систематизувати їх.

Для цього як найкраще підходить методика розроблена заслуженим учителем України Віктором Федоровичем Шаталовим. Він відмічав, що небуває дітей яких не можна навчити, бувають непрофесійні педагоги. Йти від цілого до частини, спиратися не на зубріння, а на розуміння - ось основа даної методики.

Шаталов дає міцні знання завдяки вмілому структуруванню матеріалу, нарощування інформації в оптимальному темпі і її багаторазовому повторенню. Нехтування заходом у дозуванні навчального матеріалу веде до того, що "в одне вухо влітає, а з іншого вилітає". Проблему вирішує не вдосконалення системи іспитів, а методика навчання, що підсилить природний механізм розуміння [4, 30].

Вдала схема, як зазначає педагог, – знахідка для вчителя та учня. Учні виводять з неї відповідь, як з красивої формули. Оптимальна схема повинна враховувати обмежений обсяг інформації, яка може бути сприйнята учнем одномоментно. Тому ефективність схеми прямо пропорційна кількості тез-ідей і протилежно пропорційна кількості символів-блоків, що їх виражають. Кількість тез не повинен перевищувати 7 ± 2 (таке, на думку психологів, число смислових елементів, з якими наша свідомість може ефективно оперувати одночасно).

Ефективність схеми тим вища, чим більше ідей можна розгорнути на основі представлених символів. Крім того, необхідно враховувати вік учнів, ступінь їх володіння матеріалом [4, 31].

В своїй методиці Шаталов користується так званим принципом ідеальності. [Рис. 2]

Він оснований на потребі використання методів і форм навчання з урахуванням індивідуальних інтересів і можливостей кожного учня.

Рис. 2

На мою думку застосування даної методики при побудові логічних схем з основ правознавства в сучасній середній школі здатне значно підняти рівень правових знань і вмінь учнів. У кожної людини, в тому числі і в кожного вчителя і учня – своя мова кодування. Дитина, яка самостійно, на власний розсуд, систематизувала необхідні теоретичні знання, засвоїть їх значно краще ніж розказані чи показані кимось іншим.

Підсумовуючи все вище сказане, варто відмітити, що завдання педагога не завершується на вмінні правильно побудувати схему того чи іншого виду. Значно важливішим є вміння їх правильно застосувати в навчальному процесі. Тому що одні схеми ідеально підходять для вивчення нового матеріалу, інші для закріплення треті для систематизації знань. Окрім того особистісно-орієнтоване навчання, яке стало пріоритетним в сучасних середніх школах України, передбачає потребу врахування індивідуальних розумових, фізичних та психічних особливостей учнів, а тому і схеми, застосовані вчителем на уроці мають спиратися на цей принцип.

Література

1. Навчальна програма "Правознавство (практичний курс)" для 9-х класів НЗ з українською мовою навчання від 21.05.08 р. № 1/11-1969.
2. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Правознавство. 10 клас. Рівень стандарту / Академічний рівень
3. Вакуленко Т.С. Педагогічні вимоги до схемо графічних засобів навчання // Вісник. – Львів. УН-ТУ. - 2009. Вип.25. Ч 2.- С. 201- 202.
4. Виноградов С. Система Шаталова! Годовий курс – за 10 часов! // Наука и жизнь, 2008, № 2. – С. 27-34.
5. Желіба О. В. Методика викладання історії засобами умовно-графічної наочності: навчальний посібник / О.В. Желіба; Ніжинський держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин: НДПУ, 2003. - 147 с.
6. Корібов С.Т. До проблеми вибору раціональних методів навчання. Структурно-системний підхід у навчанні і вихованні. – Дніпропетровськ.: ДДУ, 1994 – 76с.
7. Матюшкіна Т.П. Методика використання ЛСК на уроках. – Чернігів, 2004. – 18с.
8. Про вивчення правознавства у 2012/2013 навчальному році – [Електронний ресурс]: http://osvita-stn.ucoz.ua/pravo_13.

РАДЯНСЬКІ ІДЕОЛОГІЧНІ КАМПАНІЇ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК МЕДІЄВІСТИКИ

Горова А.О., студентка IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: ст. викл. **Кириленко С.О.**, кафедра історії України та політології

Вивчення історичної науки на всіх етапах її розвитку є одним із найважливіших чинників формування національної свідомості народу. Саме тому актуальним сьогодні є дослідження розвитку історичної думки УРСР в повоєнний період.

Період Другої світової війни відрізнявся відносною відкритістю та доброзичливістю по відношенню до Заходу, і не тільки до західної культури, а й до західного суспільно-політичного устрою (демократії) - все це сприймалося, як культура і спосіб життя союзників по війні. При цьому війна викликала широкі надії на лібералізацію в політичній і культурній сфері. На думку російського історика А.І.Вдовіна, радянські громадяни, побувавши в Європі і своїми очима глянувши на європейський побут, стали маловразливими до пропаганди про "жахи капіталізму"[3].

Однак повоєнний період в першу чергу асоціюється з боротьбою з "космополітами". "Боротьба з космополітизмом" – це ідеологічна кампанія, що проводилася в СРСР в 1946-1953 роках, і була спрямована проти окремого прошарку радянської інтелігенції, що розглядалася в якості носія прозахідних тенденцій. Перші звинувачення в "низькопоклонстві перед Заходом" прозвучали ще в 1936 році[12].

Дослідники, що описують цю кампанію, вважають її антисемітською за характером. Дійсно, вона супроводжувалася звинуваченнями радянських євреїв в "безрідному космополітизмі" і ворожості до патріотичних почуттів радянських громадян, а також їх звільненнями з багатьох постів і посад та арештами[5]. Супроводжувалася вона також боротьбою за російські та радянські пріоритети в галузі науки і винаходів, критикою ряду наукових напрямків, адміністративними заходами проти осіб, запідозрених у космополітизмі і "низькопоклонстві перед Заходом".

Історик Ю.Л.Безсмертний, зокрема, вважає, що на сучасному етапі дуже важко зрозуміти чому саме "космополітизм" міг стати предметом звинувачення. Зрозуміти це можна лише в рамках викривленої логіки ідеологічного розвитку того часу. Космополітизм, або точніше "безрідний космополітизм", придуманий сталінськими ідеологами кінця 40-х років, пояснювався ними як антонім патріотизму, як дещо обов'язково протилежне йому. Будь-яке визнання іноземних досягнень вважалося рівносильним приниженню всього радянського. Правляча еліта намагалася таким чином підмінити реальні загальнолюдські цінності, яких не вистачало радянським людям, утвердженням ідеологічної переваги всього радянського[2].

Організаційно кампанія по вихованню "радянського патріотизму" прямувала під загальним керівництвом секретарів ЦК ВКП(б) А.А.Жданова і М.А.Суслова. При цьому, на думку ряду дослідників, в післявоєнну епоху ідеологія все більше забарвлюється "в кольори російського націоналізму і великодержавництва" [12].

Першим кроком, що позначив новий курс, став тост Сталіна на прийомі в Кремлі 24 травня 1945. У ньому він відзначив роль російського народу як керівної сили, назвав його "найбільш видатною нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу"[11; с. 2]. Це дало поштовх відповідній кампанії в пресі. Стверджувалося, що російському народові, "старшому в сім'ї радянських народів", довелось взяти на себе головний тягар боротьби з гітлерівцями, і він з честю виконав цю велику історичну роль. Було потрібно роз'яснювати, що "історія народів Росії є історія подолання ворожнечі та поступового їх згуртування навколо російського народу", а його визвольна місія і керівна роль полягає лише в тому, щоб "допомогти всім іншим народам нашої країни піднятися в повний ріст і стати поруч зі своїм старшим братом"[3].

З ініціативи Сталіна 28 березня 1947 р. було прийнято Постанову Політбюро ЦК ВКП(б) про суди честі в міністерствах СРСР і центральних відомствах, в якому затверджувався проект постанови Радміну СРСР і ЦК ВКП(б) "Про Суду честі у міністерствах СРСР і центральних відомствах". Згідно з цією постановою, в кожному відомстві передбачалося створення особливого органу – "суду честі", на який покладалося "розгляд антипатріотичних, антидержавних і антигромадських вчинків і дій, скоєних керівними, оперативними та науковими працівниками міністерств СРСР і центральних відомств, якщо ці проступки і дії не підлягають покаранню в кримінальному порядку". Усього в 1947 р. було проведено 82 суди честі [12].

У січні 1948 було вперше вжито знаменитий згодом вираз "безрідний космополіт". Воно з'явилося у виступі А.А.Жданова на нараді діячів радянської музики в ЦК КПРС. Жданов заявив буквально наступне: "Інтернаціоналізм народжується там, де розквітає національне мистецтво. Забути цю істину означає ... втратити своє обличчя, стати безбатченком космополітом".

У березні того ж року інший ідеологічний керівник, Г.Ф.Александров опублікував в "Питаннях філософії" настановчу статтю "Космополітизм - ідеологія імперіалістичної буржуазії", в якій оголосив космополітами разом Мілюкова, Бухаріна, Троцького, лівих есерів та лівих комуністів, нарешті власовців і всіх, які перейшли на бік німців – таким чином термін набув особливо зловісного відтінку, стаючи синонімом понять "зрадник Батьківщини", "контрреволюціонер" і "ворог народу"[6; с. 47].

Доля радянської історичної науки в період "боротьби з космополітизмом" – тема досить складна і потребує окремого дослідження [8; с. 102 - 126]. Однак варто зауважити, медієвістика "включається" в цю ідеологічну кампанію поряд з іншими галузями історичної науки, практично нічим не виділяючись. "Боротьба з космополітизмом" велась із використанням того арсеналу засобів, який був накопичений в ході антифашистської боротьби. Поширеними виявились і методи полеміки, і словник, за допомогою якого вона велась. При цьому часто об'єктами критики (і в цьому плані медієвістика має певну специфіку) ставали найповажніші медієвісти передвоєнного періоду, тобто творці тієї зброї, яка тепер використовувалася проти них [10].

В таких умовах лише А.Д.Удальцов і С.Д.Сказкін зберегли і навіть укріпили своє становище. Доля інших лідерів першого покоління радянської медієвістики була більш сумною. Медієвісти О.Л.Вайнштейн, В.Н.Лавровський, А.І.Неусихін і навіть Е.А.Космінський наряду з І.І. Мінцем, І.М.Разгоном, Е.Н.Городецьким, М.Л.Рубинштейном самі стали основними об'єктами критики. Варто зазначити, що космополітизм був лише зовнішньою формою, в яку втілювалась "потреба боротьби" різних поколінь і угруповань. Пошуки ворова йшли ще до початку розв'язання цієї кампанії. Так, в оприлюдненій 21 квітня 1949 року в газеті "Культура й життя" статті А.Мітіна і А.Ліхолата "За високий ідейний науковий рівень. Про журнал "Питання історії"" говорилося, що в книзі Е.А. Космінського "Дослідження з аграрної історії Англії XIII століття" міститься спроба "заміни марксизму-ленінізму економічним матеріалізмом". Те, що увагу ідеологів привернула ця вузькоспеціальна праця, можна пояснити лише задушливою атмосферою ідеологічних чисток у всіх сферах гуманітарного знання [9; с. 473–488].

Під критику потрапляли не лише історики, але і їх праці. Так був розкритикований другий випуск "Середніх віків", присвячений пам'яті Петрушевського. Агітпромівці вбачали в ньому апологію "буржуазного об'єктивізму". Аналогічна доля чекала і опублікований у 1947 році під редакцією Е.А.Космінського "Візантійський часопис". Непростою була доля і шкільного підручника з середніх віків, написаного тим же Е.А.Космінським[13].

В 1949 році пройшла серія різного рівня зібрань і перевірок як на історичних факультетах вузів, так і в Інституті історії. В ході цих міроприємств загальному осуду підлягало багато відомих медієвістів. На засіданні вченої ради історичного факультету ЛГУ, яке проходило 1 лютого 1949 року, був розкритикований завідуючий кафедри історії середніх віків О.Л.Вайнштейн. Через дві неділі на засіданні завідуючих кафедрами факультету він мав визнати промахи організації ідейно-виховної роботи на його кафедрі, а на конференції "Проти космополітизму в історичній науці" 4-5 квітня, знову став основним об'єктом критики. При цьому, виступаючи з доповіддю в перший день конференції, він мав, розкритиковуючи космополітів, каятися у власних помилках. Відпрацьований механізм критики впав на Вайнштейна і в виступах інших учасників конференції. Як справедливо пишуть Г.Є.Лебєдєва і В.А.Якубський, Вайнштейн "... сам вмів виголошувати промови в дусі войовничого марксизму-ленінізму, але не звик бути об'єктом таких обробок"[8; с. 102–126]. За серйозною обробкою пішли й відповідні оргпрішення: 1 січня 1950 року Вайнштейн був звільнений від виконання обов'язків директора Наукової бібліотеки ЛГУ, в січні – перестав бути завідуючим кафедри історії середніх віків, а влітку звільнений з університету[8; с. 120–123]. Щоправда, після цього він був "переведений" в Киргизький університет на посаду завідуючого кафедрою загальної історії.

У всіх партійних документах того часу саме ідеологічними і політичними причинами пояснювалася і обґрунтовувалася боротьба з "космополітизмом" і "об'єктивізмом" наукової інтелігенції. Однак є причини думати, що частина вчених прагнула використати цю кампанію для вирішення своїх проблем – швидкого кар'єрного зросту, отримання премій і винагород.

Ще до війни в країні була введена аспірантура і встановлені вчені ступені і звання. Після війни, в 1945 році, влада майже в три рази збільшила професорські зарплати. Історик-медієвіст А.Я.Гуревич з цього приводу писав, що "вищі категорії наукових працівників перетворились в свого роду еліту" [4; с. 11]. Істориків почали нагороджувати досить великими, за мірками того часу, Сталінськими преміями. В науковому середовищі виникла ієрархія – вчені першого рангу, другого і т.д. Між ними існували різні взаємовідносини. За зарплатами, званнями і посадами в науку, за свідченням і самого А.Я.Гуревича, "пішов середняк", а сама вона стала своєрідним островом, де в боротьбі за місце під сонцем використовувались всі можливі засоби, включаючи політичні і ідеологічні штампи і ярлики. В результаті професорська інтелігенція була замінена агресивними висуванцями з партквитками, які не соромились читати нотації своїм старшим учителям [4; с. 12]. Сьогодні всі ті ярлики і штампи, які використовували історики один проти одного, уявляються малозрозумілими. Зрозуміло лише одне, що вони ніякого відношення не мали до історичного ремесла, а були елементами політики, яка не обійшла стороною далеку від сучасності корпорацію медієвістів.

Традиція якісної наукової медієвістики, звісно, не перервалася, але, так сказати, відійшла на другий план. Саме з тих пір дослідження проблем історії середніх віків стало дійсно формою есканізму, втечі від самими медієвістами створеної актуальності.

Для медієвістів старшого покоління плачевність ситуації пояснювалася ще й тим, що критика їх роботи здійснювалася ними ж розробленими методами. В рамках "актуально-критичної" злободенності їх використовували колеги, в свою чергу, від них вимагали особистого каяття. Цей же дискурсивний режим став формою "наукової полеміки". На одному із засідань сектору Є.А.Космінський говорив про "Історіографію" О.Л.Вайнштейна "як про книгу зовсім неправильну, книгу, проникнуту космополітизмом, книгу, яка не відповідає питанням даного часу, і є навіть шкідливою" [7; С. 122]. Цей же режим функціонував і для опису медієвістики "зовні", в тому числі в мові урядових політичних структур: "Редакційна колегія значною мірою складається із людей, які допустили серйозні методологічні помилки і перекопання в своїх наукових роботах... Академік Космінський в своїй праці "дослідження по аграрній історії Англії XII століття" і в статті "Д.М.Петрушевський", надрукованій в збірнику "Середні віки"... ставить знак рівності між ліберально-буржуазною і радянською історіографією, підміняє марксизм економічним матеріалізмом" [1; с. 405].

"Старі" медієвісти продовжували жити й працювати. Однак стиль їх роботи став іншим. Вони, за виключенням, напевне, А.І.Неусихіна, були зламани. Шарова А.В. У своїй праці зазначає, що "характерну Є.А.Космінському академічну манеру викладу змінив набір штампів, в тому числі про класову боротьбу, революції, марксистсько-ленінську теорію і буржуазних фальсифікаторів" [13; с. 283]. Зміна політичної і ідеологічної кон'юнктури "реабілітувало історичну науку, яка змогла на цю зміну курсу відреагувати. Але з іншого боку, після війни медієвістика в СРСР із колишньої інтернаціональної наукової сфери стає дисципліною вже зовсім не лише номінальною – вона стала органічною частиною системи радянської науки, яка вже мало чим відрізнялась від інших сфер гуманітарного знання. Перетворившись в ідеологічно дисципліновану науку, вона вже не могла не реагувати на регульовані партапаратом "поклики часу". Більше того, ідеологічні кампанії в певному розумінні були необхідними для подальшого функціонування системи медієвістики, дозволяли їй "лишатись на плаву". І далеко не випадково, по-перше, друга половина сорокових виявилася для радянської медієвістики часом бурхливих "дискусій" (наприклад, загострюється полеміка навколо проблеми французького абсолютизму), а по-друге, в цей період достатньо швидко формується власне медієвістична, а не як раніше партійно-пропагандистська, традиція критики "буржуазної науки". "Зміна поколінь", вивела на передній план медієвіста принципово нового типу, ученого-ідеолога, і витіснила на узбіччя дослідників старшого покоління, що багато в чому було підготовлено самими видатними вченими першого призиву радянської медієвістики – частково не навмисно, а частково із зовнішньо позитивних прагнень. Ціна "актуалізації" своєї науки, яка принесла історикам Середньовіччя політичну актуальність і повернула академічну респектабельність, виявилася надто високою.

Література

1. Академия наук в решениях Политбюро ЦК РКП(б) - ВКП(б) - КПСС 1922-1991 (1922–1952). М., 2000. 592 с.
2. Безсмертний О.Ю. Пути медиевиста в СССР. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://annuaire-fr.narod.ru/statji/Bessmertny-2002.html>
3. Вдовін О. "Низькопоклонники" і "космополіти". [Електронний ресурс] Режим доступу: [www.voskres.ru / idea / vdovin.htm](http://www.voskres.ru/idea/vdovin.htm)

4. Гуревич А. Я. "Путь прямой как Невский проспект", или Исповедь историка // Одиссей. 1992. М., С. 7-34.
5. Євреї в Радянському Союзі в 1945-53 рр.. [Електронний ресурс] Режим доступу: www.eleven.co.il/article/15418
6. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.:Генеза, 2004. – 496 с.
7. Кондратьев С.В., Кондратьева Т.Н. Наука "убеждать", или Споры советских историков о французском абсолютизме и классовой борьбе (20-е – начало 50-х гг. XX века). Тюмень, 2003. 272 с.
8. Лебедева Г.Е., Якубский В.А. Профессор О.Л.Вайнштейн в годы борьбы с космополитизмом // Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего нового времени. Вып. 5. СПб., 2005. С. 102 – 126.
9. Поршнев Б.Ф. Современный этап марксистско-ленинского учения о роли масс в буржуазных революциях // Известия АН СССР. Серия истории и философии. 1948. Т. 5. № 6. С. 473–488
10. Свешников А. Советская медиэвистика в идеологической борьбе конца 1930-1940-х годов. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/90/cv8.html>
11. Сталин И. Выступление на приеме 24 мая 1945 г. в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии // Правда. – 1945. 25 мая.
12. Фатеев А. Образ врага в радянській пропаганді. 1945-1954 рр.. Боротьба з космополітизмом. [Електронний ресурс] Режим доступу: psyfactor.org/lib/fateev0.htm
13. Шарова А.В. Историк средневековой Англии в советской России: компромиссы академика Е.А.Косминского // Одиссей. Человек в истории. 2003. М., 2003

УДК 321.7(477)

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Гречка О.Г., студент I курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.філос.н., ст. викл. **Циба В.М.**, кафедра історії України та політології

Сучасний стан демократичних процесів в Україні свідчить про більшу стабільність порівняно з іншими пострадянськими країнами. Проте, не потрібно забувати, що українське суспільство вийшло з 70-річного періоду перебування в колишньому СРСР без передумов цивілізованого демократичного розвитку – без громадянського суспільства, без демократично налаштованої національної еліти, без чіткого усвідомлення себе як нації.

Актуальність тематики

Тому український тип посткомунізму з'являється не як перехід до демократії, а як наслідок еволюції колишньої радянської політичної системи. І немає нічого дивного в тому, що сучасне українське суспільство зберігає значною мірою сутнісні риси, успадковані від минулого.

Ступінь дослідженості проблеми

Сьогодні ні в кого не викликає сумніву необхідність ґрунтовного науково-теоретичного дослідження тих демократичних процесів, які відбуваються зараз в українському суспільстві. Безумовно, демократичні процеси в Україні неодноразово були об'єктом уваги сучасних вчених. Так, наприклад, про проблеми української демократії згадували у своїх працях В.Полохало, О.Кіндратець, С.Барматова, Р.Сербин, О.Бандура, О.Гарань, С.Рябов, Ф.Рудич, М.Кармазіна та інші. Вони розкривали історичні передумови виникнення демократії в Україні, структурні складові процесів демократизації, певні недоліки демократії та її сутнісні аспекти. Однак, незважаючи на це, наукові розвідки в цьому напрямі поки що можна продовжувати.

Мета дослідження:

- загальна характеристика основних перешкод для становлення демократії в Україні.

Завдання дослідження:

- описати характер сучасної політичної системи в Україні;
- проаналізувати притаманні українській політичній системі загрози та чинники "розбалансування";
- виділити політичні інститути, що можуть прискорити процес демократизації суспільства;
- окреслити орієнтири розвитку громадянського суспільства у бік демократії.

Об'єкт дослідження:

- демократичний лад як політичний стандарт розвитку.

Предмет дослідження:

- перешкоди та загрози для становлення демократії в Україні.

Методи дослідження:

У ході нашого дослідження ми спробуємо застосувати два методи політичного аналізу – інституційний аналіз та політико-соціологічний опис.

1. Загальні риси молоді демократії в Україні

Україна є "частково вільною" країною, оскільки на сьогодні ще залишається у певних сегментах ЗМІ свобода слова, насамперед в Інтернеті. В ефірах низки каналів також зберігаються політичні ток-шоу (попри певну тенденційність добору спікерів, все-таки опозиції дають змогу брати участь у цих ток-шоу). Залишаються відносно вільні від влади і друковані ЗМІ.

Від "повністю невільних" країн Україну відрізняє можливість свободи мирних зібрань, право обирати і бути обраним, свобода думки, совісті, можливість діяльності для громадських організацій, право на інформацію та доступ до неї (Ухвалення Закону про доступ ЗМІ до інформації,) свобода підприємницької діяльності, можливість опозиційної діяльності, право вільно пересуватися, обмеженість масштабу репресій сотнями, а не тисячами осіб, певне зважання влади на громадську думку.

Головні джерела слабкості української демократії – недієве правосуддя та нестабільний конституційний процес. "Законослухняність" – це ані про політичну верхівку, ані про політичні низи. Низьку якість політики у державі експерти пояснюють низькою якістю так званих еліт – дефіцит фаховості, порядності та культури. Вразливим місцем демократії в Україні є відсутність верховенства права і рівності усіх громадян перед законом. Дефіцит демократії спостерігається у порушенні балансу системи влади. Розподіл гілок влади де факто відсутній, відбувається шалена концентрація влади у президента і як наслідок – "ручне" управління країною. Вразливим місцем української демократії є відсутність реальних важелів впливу на владу, а також тотальна корупція державного механізму на всіх його рівнях.

Вразливим місцем сьогоденної демократії є слабка, дезорієнтована, роз'єднана опозиція та відсутність лідера – морального авторитета, який би відповідав питанням сучасності[1, с.12].

Перешкодами для демократії в Україні є також слабкість, соціальна апатія та збайдужіння (суспільство не реагує на порушення прав та обмеження свобод) громадянського суспільства. Слабкість громадянського суспільства полягає у відсутності традицій демократичної культури, залишку патерналізму, "радянського менталітету" у значної частини суспільства.

Дефіцитом демократії є "здорові", самодостатні медіа та ЗМІ. До слабких місць української демократії експерти віднесли й недосконалу виборчу систему.

2. Слабка демократія: чинники і загрози

Головними чинниками, які заважають просуванню Україні у напрямі до демократії, абсолютна більшість експертів вважає нерозвиненість, байдужість і пасивність громадянського суспільства, його розпорошеність, нездатність до об'єднаних дій. Другим за значимістю чинником експерти вважають неефективність судової системи, залежність судів від влади, далі – тотальна корупція у суспільстві, недемократичність влади, олігархічний характер економічної та політичної системи, вплив олігархів на ухвалення політичних рішень.

На 10 бальній шкалі, яка пролягає від повністю диктаторського до повністю демократичного режиму, експерти розмістили Україну на позначці 4, 75 бала.

Більшість експертів згодні з тим, що головним рушієм, який може вивести Україну на демократичний шлях розвитку, має стати громадянське суспільство. Важливими чинниками демократизації суспільства мають стати також незалежні медіа, трансформована партійна система.

Десятиліття українських реформ пройшло під знаменами демократизації, ринкової лібералізації, суверенізації. Нинішні програми уряду, переважної більшості політичних партій і громадських об'єднань побудовані на тій же системі цінностей: свобода, демократія, ринкова економіка.

На думку доктора філософських наук Є.Бистрицького, найгучніші апеляції до ідеї демократії в посткомуністичній Україні можна почути від тих політиків, які розглядають суспільне значення їхніх партій та рухів у перспективі "національно-демократичних" перетворень. Проте й практичне дотримання цієї самоназви, й політичне осмислення суспільної мети в понятті "національної демократії" містять у собі реальну загрозу "вічного повернення того ж

самого" (Ф.Ніцше): нескінченного милування протодемократичними ознаками української спільноти [2, с.65].

Демократію в Україні можна віднести до конфронтаційної моделі легітимації політичної влади. Ця модель характеризується тим, що перехідний період (від колишнього, комуністичного типу суспільного устрою до ринкового) досить явно нав'язаний, він припускає боротьбу між елементами автократії і демократії, в результаті якої елементи першої диктують дещо інші швидкість та умови трансформації [3, с.8]. Це підвищує імовірність повільної еволюції демократії, але, як вважає Ф.Шміттер, "без задоволення сподівань своїх громадян і без установлення прийнятного і передбачуваного кодексу правил для політичного змагання і співробітництва" [4, с.187]. Серед основних проблем становлення української демократії можна назвати наступні:

- зміцнення конституційних засад демократії;
- створення надійних гарантій еволюційного розвитку українського суспільства, які виключали б можливість соціальних потрясінь, забезпечували незворотний характер суспільних перетворень;
- забезпечення динамічного переходу до ринкової економіки як економічного фундаменту демократії;
- обрання адекватної моделі демократичних перетворень.

Послаблення демократичних начал у розбудові української держави значною мірою є наслідком прорахунків у реформуванні механізмів влади та управління, загостренням політичної боротьби, яка часто блокує діяльність інститутів влади і державного управління, застосування законів [5, с.71].

Насамперед це пов'язано із низьким рівнем політичної і правової культури не тільки населення, а й посадових осіб, державних службовців. Для нормального функціонування кожне суспільство повинно мати певний необхідний рівень політичної і правової культури громадян, що "поєднує соціальні ідеали, моральні та правові цінності з практично корисною діяльністю щодо втілення в життя законодавства" [6, с.50].

3. Демократія як позитивний взаємовплив влади та суспільства

Особливого значення набула проблема недовірливого ставлення населення до держави, що пов'язана з масштабною, навіть огульною критикою радянської тоталітарної держави, їх недоликів. Боротьба з тоталітарною державою призвела до спроби мінімізувати роль держави та обмежити її вплив на суспільство. Проте в умовах перехідного періоду розвитку особливо гостро існує потреба у підвищенні регулюючої, керівної ролі держави, в центрі якої є демократія, вмиле державне управління, здатність забезпечити для всіх громадян гідне життя і вільний розвиток, захистити їх права і свободи в умовах вільного ринку. Тому стратегічна мета полягає не у скороченні ролі держави, а у поширенні її демократичного впливу, розвитку ефективного державного управління.

Необхідно усвідомити, що свобода і демократія, забезпечення прав людини, нормальний розвиток ринкових відносин неможливі без участі громадян, які мають можливість не лише проголошувати, а й послідовно втілювати в життя свою політику.

(а) Громадяни і влада

Сьогодні Україна потребує посилення державної влади, формування сильної демократичної держави, оскільки зараз ми маємо ще не досконалу, не сильну державу, в якій значна частина проголошених у Конституції України положень поки що є формальними деклараціями та побажаннями і потребує детальнішого розкриття у відповідних законах (хоча сам зміст Основного Закону України засвідчує її демократичний вибір, розкриває суть демократії, проголошує її основні засади). Наприклад, принцип плюралізму за нинішніх умов здійснюється в Україні у гіпертрофованому вигляді: більше 100 політичних партій претендують на те, щоб стати керівною силою у суспільстві і державі. Це свідчить, насамперед, про обмеженість соціальної підтримки та частковий характер їх стратегій. Конституція сама по собі робить можливою доволі значну амплітуду політичних рішень. Враховуючи ці та інші моменти, а також характер політичних подій, що відбуваються нині в Україні, можна говорити про незавершеність конституційного процесу в Україні. Але вже саме проголошення демократії, конституційне закріплення її засад повинно сприяти утвердженню стабільності та злагоди у суспільстві.

Звичайно, демократію не можна запровадити вердиктом, її не можна насадити через усунення протилежних поглядів, її успіх не гарантовано навіть після того, коли усі визнають її ідеалом. Але формальне – конституційне – гарантування все ж необхідне, оскільки тільки воно створює необхідні умови для того, щоб неформальне і неофіційне буття народу перетворило демократію на довершений факт.

"Сильна держава – це держава, яка функціонує ефективно і здатна протистояти тиску з боку конкуруючих економічних та політичних груп влади і діє в інтересах усіх людей, що складають національну державу... Слабка держава – держава, в якій не забезпечуються державні та приватні послуги, необхідні для людського розвитку" [7, с.8]. У наш час в Україні питання про довіру до держави, до її провідних інститутів – це найболючіше питання, що потребує свого негайного вирішення. Нова стратегія курсу держави повинна бути спрямована на максимальний політичний консенсус, суспільну консолідацію населення, його згоду відносно основних цілей і механізмів реалізації базових принципів демократії.

Тільки тоді, коли Українська держава стане сильною, вона ефективно вирішуватиме завдання, поставлені суспільством. Один з попередніх уроків, який уже можна винести із нинішньої політичної ситуації в країні, полягає у тому, що рух України на шляху демократизації, освоєння сучасних форм політичного та економічного життя, які демонструють свою ефективність у розвинутих країнах Заходу, суттєво гальмується відсутністю в українському суспільстві усталених демократичних традицій, розвинутого демократичного мислення, яскравих і переконливих зразків демократичної поведінки. На жаль, сьогодні ще далеко не всі суб'єкти політичного процесу в Україні починають усвідомлювати, що свобода не має нічого спільного з уседозволеністю та протиправними діями; що демократія – це не тільки право вільно висловлювати свої думки, але й відповідальність за висловлене, а також реальне забезпечення проголошених демократичних принципів організації спільного життя; що ринкову економіку в розвинутих країнах давно вже включено у демократичну систему відносин соціальної держави, оскільки в іншому разі втрачається її головне призначення – задоволення потреб усього суспільства.

Зосереджуючись на усвідомленні сутності демократії як розмаїтті форм народного волевиявлення, всіляко прагнучи до реального утвердження демократичних засад суспільного життя, нерідко ми залишаємо поза увагою надзвичайно важливий аспект демократичної теорії та практики: демократія – це не просто форма організації політичної влади народу, це – певний стан еволюційної збалансованості суспільства та влади, традицій та новацій, людської свободи та соціальних зобов'язань.

(б) Демократія як еволюція політичних відносин

Політична еволюція є сенсом вияву демократії, завдяки чому стабільність породжується стабільністю, новація спирається на традицію, свобода вимірюється відповідальністю. Еволюційне прогресування у напрямку формування демократичних основ буття суспільства вважається гарантією раціональної політики, що виключає імовірність застосування насильницьких методів у боротьбі за владу. Як не прикро, але Україна сьогодні демонструє світові численні приклади ірраціональної політики, що призводять до порушення рівноваги у державі. Не в останню чергу це пов'язано з дещо спрощеним розумінням демократії як необмеженої свободи і виключно свободи, адже саме свобода в Україні завжди була найбільшим соціально-політичним дефіцитом, а отже – й найбільш вагомою соціальною цінністю.

(в) Демократія як захист прав і свобод

Пріоритет свободи в демократії є дійсно визначальною ознакою, але нічим не обмежена свобода зазвичай готова приносити в жертву стабільність, революціонізувати свідомість і владу, дії суспільства та політичних інституцій. Тому саме еволюційна форма та демократичний зміст, діючи в оптимальному режимі, дозволяє політичній системі суспільства бути динамічною, пластичною, здатною адекватно реагувати на соціальні запити та запобігати крайнощам у своєму розвитку.

Сьогоднішня ж політична ситуація в Україні, збурене станом своєї (насамперед матеріальної) несвободи суспільство, незграбні дії політичних інституцій та деструктивні намагання окремих політичних сил вийти за межі правового поля, переконливо свідчать про те, що в українському суспільстві ще переважає розуміння демократії як здійснення революційно-руйнуючої свободи.

(г) Проблема прямої демократії та її ознаки в Україні

Подем дії такої революційної демократії є виключно політика, тоді ж як подем дії еволюційної демократії – право, і різниця між першим та другим – суттєва [8, с. 79]. На жаль, і сьогодні ми значною мірою продовжуємо жити ще демократичним вибором (а не самою демократією, як стилем життя, мислення, способом самоздійснення), який завжди пов'язаний з революційною методологією перетворень і революційною риторикою. Ми занадто захопилися транзитністю демократії. Перехідний період став не засобом, а метою самоздійснення політики. Якщо говорити, про конкретні напрямки інтенсифікації демократичних перетворень в Україні, то, з моєї точки зору, потрібно виокремити наступні.

По-перше, неухильне дотримання принципу розподілу влади за умов законодавчого забезпечення процесу узгодження дій виконавчої і законодавчої влади, здійснення ними своїх конституційних компетенцій, оскільки як демократія, так і демократичне врегулювання стають неможливими без права і належних законів. У будь-яких позаправових вимірах демократія веде до хаосу, сваволі та анархії, а самі закони, за умови відсутності демократичних інститутів чи неефективної їх діяльності, перетворюються на абстрактні гасла та політичні прокламації, як це сталося в Україні.

По-друге, більш чітке конституційне визначення того, якою ж врешті-решт є наша держава. Доки не буде узаконений цей важливий алгоритм її функціонування, про взаємодію та взаєморозуміння, як і про розмежування функцій між гілками влади годі буде й говорити. Саме право вимагає виваженого формування функцій та основних форм відповідальності політиків за свої дії. Всі ми не замислюючись проголошуємо, що президент у нас виконує функції гаранта Конституції, але, за великим рахунком, таким гарантом є тільки народ, волею якого вона визначається, який своєю участю у справах держави як суверен влади може виступити гарантом здійснення законів. А от гарантом виконання конституційних норм повинні виступати і президент, і інститути виконавчої, законодавчої та судової влади.

По-третє, першорядною умовою нашого демократичного поступу повинна стати не декларативна, а реальна солідаристська основа суспільства, яка б допомогла прагматично оцінити реальний стан наших реформ. Демократичні структури можуть вважатися консолідованими за умови, якщо вони виконують функції підтримання порядку та управління. Солідаризм у суспільстві має брати свої початки у сфері центральних конституційних органів та політичних інститутів, адже саме вони найбільш суттєво впливають на процес виникнення політичних партій та об'єднань. Інституційна консолідація – це те, що може стати на перешкоді дефіциту суспільної солідарності, який є однією з основних причин протистоянь, що перманентно виникають. Консолідація у діях політичних інститутів як умова солідарності суспільства, що реформує структуру політичних відносин, дає можливість контролювати баланс управлінської системи, її функціональну оптимальність. А правила гри в демократії (за Й.Шумпетером та Д.Сарторі) передбачають, що контроль за тими реальними процесами, які відбуваються в суспільстві, здійснюється лише там, де існує певна згода, де консолідовані інтереси [9, с. 35]. Отже за межами солідаристських відносин демократія неможлива.

4. Демократія і проблема політичних еліт

Важливо пам'ятати: якщо процес демократичної консолідації блокується, то замість нього виникають гібридні типи політичних систем на кшталт "делегативних" чи "неліберальних" демократичних режимів. І, нарешті, потрібно глибоко усвідомити, що сучасна світова практика переходу суспільства від тоталітарних чи авторитарних форм владного правління довела, що становлення демократії значною мірою залежить від зрілості національної політичної еліти, тієї ролі, яку вона відіграє у процесах державотворення. Ми ж майже упродовж п'ятнадцятирічної практики розбудови демократії дуже мало просунулись у справі формування своєї національної, дійсно політично вагомої та відповідальної еліти. Невгамовне прагнення апелювання до народу, яке зовні виглядає цілком виправданим жестом довіри до свого суверена, насправді дуже часто є відвертим політичним спекулюванням заради досягнення якихось особистих інтересів або ж виявом власної неспроможності політика. А головне – це нехтування права самої політичної еліти, яка лише починає якимось чином впливати на політичні процеси, виходячи не з емоцій, а зі своїх професійних переконань, навіть якщо вони не збігаються з думкою частини суспільства, відстоювати інтереси права, моралі, справедливості.

Отже, демократизація – дуже тонкий процес; він може стати конструктивними лише тоді, коли для цього сформовано міцний фундамент. Історією доведено, що демократія утверджується в суспільстві лише тоді, коли вона виростає з його глибинних підвалин, з економічних та соціальних передумов, демократичних традицій народу, світосприйняття та ментальності громадян. Наївно думати, що Україна може у цьому бути винятком. Нам потрібно зрозуміти, що демократія, як зазначав французький соціолог Ален Турен, це не тільки політична система і справедливі вибори, це, насамперед, реальне визволення людського суб'єкту [10, с. 166-167]. На відміну від демократії XIX століття й першої половини XX століття нині у зазначеному дуалістичному сплетінні понять, зазначав відомий вчений, остання складова є визначальною.

Також, оцінюючи можливості існування демократії в сучасних умовах розвитку України, крім інших засад, необхідно враховувати, що в будь-якому разі варто шукати фундаментальні цінності та ідеали у власній, українській політичній культурі. А, прямуючи за ідеалом, пам'ятати: не існує моделі демократії, придатної для будь-якого суспільства, а існують лише загальні принципи її функціонування.

Сьогодні ми переживаємо багато труднощів не через принципову несумісність демократичних ідеалів із національною політичною культурою та менталітетом, а через напівзаходи і спроби нав'язати відразу готову модель зрілої демократії, незважаючи на історичний досвід, умови і національну специфіку.

Висновки

Таким чином як було продемонстровано, курс України на демократизацію, в принципі, відповідає світовим цивілізаційним процесам. Щодо особливостей побудови демократії в Україні, то можна виокремити наступні проблеми:

1) демократичні зміни розпочалися на тлі не сформованості багатьох передумов переходу до демократії: в економіці, соціальній сфері, культурі, політиці;

2) гетерогенність українського суспільства (структурованість за соціально-економічними, ідеологічними, етнічними, релігійними, регіонально-культурними, мовними ознаками, відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях тощо) ускладнює побудову стабільної демократії;

3) драматизм ситуації посилює те, що Україні необхідно одночасно розв'язувати два складних завдання: долати безліч негативних наслідків авторитарного минулого, розбудувати демократію, і одночасно вирішувати складні соціально-економічні проблеми;

4) безпорадність влади в умовах соціально-економічної кризи девальвує демократичні цінності і принципи владарювання в очах пересічних громадян; показником розчарування у демократії можна назвати тенденцію до "полівіння" електорату, зростаючу аполітичність молоді;

5) не сприяє зміцненню демократії і політична еліта, яка не спромоглася встановити між собою консенсус навіть заради визнання спільної та рівної зацікавленості в забезпеченні демократичних інститутів і виробленні спільної програми демократичних реформ;

6) відсутність всенародного обговорення комплексних проектів демократичних перетворень, нерозвиненість форм контролю за владою та посадовими особами відводить населенню роль пасивного спостерігача кулуарних зіткнень та соціально-економічних експериментів у суспільстві, посилюючи цим масове соціальне відчуження;

7) демократія формується протягом тривалого часу і брак в українському суспільстві реальних позитивних змін породжує масове соціальне нетерпіння, фрустрації. Подібні соціальні настрої посилюють недемократичні тенденції у суспільстві і мають бути подолані задля виходу суспільства із кризи.

Сучасний етап демократичних трансформацій в Україні потребує посилення механізмів безпосередньої участі громадян у суспільно-політичних процесах, оскільки неефективність основних інститутів політичної системи великою мірою обумовлена саме недостатністю громадського контролю за їх діяльністю у міжвиборчій період та обмеженням політичної участі громадян лише електоральними процесами. Подальший розвиток форм прямої демократії в Україні обумовлює, перш за все, необхідність удосконалення конституційних засад реалізації механізмів безпосередньої участі громадян у управлінні державними справами.

Особливе місце у процесі поширення у суспільстві запиту на демократію покликани посісти засоби масової інформації. Вони повинні взяти на себе місію чесного і не zaangażованого партнера громадських структур. ЗМІ, як ніхто інший, мають вплив на суспільну свідомість, тому мусять бути гідними партнерами суспільства. Демократичність влади є запорукою їх власного незалежного існування.

Література

1. Ильин В.В. Политология. – М.: Книжный дом "Университет", 1999. – 250 с.
2. Политология посткоммунизма: Политический анализ посткоммунистических суспльств В.Полохало (керівник авт.кол.) К.: Політична думка, 1995. – 368 с.
3. Барматова С. Пишємо – "демократія", читаємо – "вибори- 2004". Кілька тривожних особливостей "дифузійної підтримки" українцями вітчизняних політичних інститутів // Віче. – 2004. – №3. – С.7-10.
4. Шмиттер Ф. Дилеммы и угрозы демократии// Пределы власти. – 1994. – №1. – С.187-198.
5. Сербин Р. Демократичні засади розбудови сильної держави // Підприємство, господарство і право. – 2003. – №3. – С.71-74.
6. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві. – К.: Вид-во НАВСУ, 2000. – 200 с.
7. Сокращение роли государства. Государственное управление и устойчивое человеческое развитие // UNDP. Региональное бюро для Европы и СНГ. – 1997, июль. – С.8-15.
8. Медведчук В. Новий вимір демократії. – К., 2001. – 144 с.
9. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Экономика, 1995. – 300 с.
10. Гальчинський А.С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. – К.: Знання України, 2002. – 180 с.

КУЛЬТУРА ВІЛЬНОГО ЧАСУ ЖИТЕЛІВ НІЖИНА У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІСЛЯВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ (1943 – 1953 РР.)

Даниленко О.А., магістрант історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Страшко Є.М.**, кафедра історії України та політології

Дозвілля – це сукупність занять у вільний час, за допомогою яких задовольняються безпосередні духовні, психічні, фізичні і потреби людини. На відміну від природної основи відновлення сил, дозвілля є специфічним, соціальним способом регенерації цих сил [20, 76]. Дозвілля в у мовах повсякденного життя має різноманітний арсенал способів та видів занять, тому доречним було б дати його визначення та окреслити структуру. Воно складається з: індивідуального споживання культури (читання книг, журналів, газет, прослуховування радіо тощо); публічно – видовищного споживання культури (відвідування театрів, кіно, концертів, музеїв, спортивних видовищ та ін.); спілкування (з сім'єю, родичами, друзями тощо); фізичних занять (ранкової та вечірньої гімнастики), спорту, туризму; розваг; пасивного відпочинку (прогулянок без певної мети та ін.); творчої діяльності і любительських занять (різноманітних гуртків, студентських наукових товариств) [13, 35]. Офіційне дозвілля населення планувалося і контролювалося державою, йдеться передусім про організацію політико-пропагандисткої роботи серед населення, проведення лекторіїв на освітницьку тематику, а індивідуальне – залежало від матеріального забезпечення та інтересів кожного громадянина.

Вивчення ж повсякденності дозволяє дослідити не тільки матеріально – предметний простір людини, а також її внутрішній світ, умови формування світогляду, життєвих позицій, принципів, норм поведінки, морально-психологічних особливостей тощо. Тому історія повсякденності та аналіз дозвілля є актуальним напрямком наукових досліджень, оскільки об'єктом аналізу виступає життя простих людей у його буденних проявах, а також допомагає заповнити прогалини у вітчизняному історіописанні, збагатити його новим фактологічним матеріалом, наповнити відчуттям реалій та подій.

Проблемі дозвілля та відновлення культурної інфраструктури Ніжина, як незамінної складової повсякденного життя населення у 1944 – 1953 рр. не присвячено спеціальних наукових робіт. Наявні праці вітчизняної історичної науки – це, переважно, дослідження з історії радянського повсякдення та дозвілля загалом. Серед них найбільш вагомих доробок представляють праці сучасних українських істориків, насамперед О.Ісайкіної [10], О.Тєвікова [20], Хоменко Н. [22].

Мета дослідження полягає у тому, щоб за допомогою залучених для опрацювання джерельних матеріалів висвітлити засоби та шляхи організації культурного відпочинку ніжинців у перші повоєнні роки. Основним завданням є дослідження відновлення та загального рівня розвитку культурної інфраструктури міста, його вплив на дозвілля та повсякденне життя ніжинців.

Першочерговим завданням, яке мало сприяти урізноманітненню дозвілля населення у повоєнний період була відбудова об'єктів культурної інфраструктури. Головним культурним центром м. Ніжина та району, на початку відбудови, на думку місцевого керівництва, мав стати Міський Будинок культури. Він був відкритий лише у 1946 р. по вул. Батьока у приміщенні перебудованої теплої церкви Іоана Предтечі, Миколаївського собору. Об'єднував у собі 12 клубів підприємств, надавав допомогу 8 колгоспним клубам, допомагав у організації художньої самодіяльності шкіл, олімпіад, міських самодіяльних гуртків, різного роду виставок. [23, 521]. Увага ж на проблеми зверталась лише тоді, коли ситуація ставала критичною. Так, наприклад, після того як виявилось, що Будинок культури станом на 1953 р. працював без методичного кабінету та кімнати для настільних ігор, що відсутнє приміщення для занять у гуртках художньої самодіяльності, хоча офіційно їх діяло 8 (240 чол. задіяні в роботі), лише тоді Міськвиконкомом було прийнято постанову "Про створення необхідних умов в роботі міського Будинку культури в м. Ніжин" [8].

Не меншим за значення центром культурно-масового розвитку міста залишався і театр. У період з лютого 1941 по листопад 1944 року, Ніжинський драматичний театр ім. М.М.Коцюбинського, перебував в евакуації на Далекому Сході та Сибіру, але продовжував свою гастрольну діяльність. Саме після цих гастролей отримав статус пересувного. Після звільнення міста, театр повернувся до Ніжина, де за постановою виконкому Ніжинської міської ради від 25 серпня 1944 р. отримав будівлю у постійне користування по вул. Воздвижинській. Очолював театр народний артист УРСР Лучицький Б.Б. (1934 – 1941, 1946 – 1959 роки) [23, 521].

Театр став популярним місцем культурного відпочинку ніжинців. Це можна пояснити відносною дешевизною квитків до театру – 30 – 50 коп. (за звичайні місця) та до 3 крб. (за місця в партері чи ложі). А якщо глядач спізнився, то по закінченню першої дії, мав право на безкоштовний перегляд продовження вистави [22]. Такі умови задовольняли потреби ніжинців, які не завжди встигали на початок вистави та не могли собі дозволити витратити на театр значну суму особистого бюджету.

Варто також додати, що значним поштовхом направленим на урізноманітнення дозвілля ніжинців стала відбудова Міського кінотеатру. Оцінивши можливості впливу кіно на маси, радянські ідеологи наполегливо використовували кіномистецтво для виховання громадян. У червні 1944 р. з міського бюджету було виділено 25 тис. крб. на його відбудову. Тому вже цього ж місяця у кінотеатрі було переглянуто 35 кінокартин [16]. З початку 50-х рр. поширеною стає практика показу і кольорового кіно.

Враховуючи побажання населення та значну завантаженість Міського кінотеатру у Ніжині також було збудовано літній майданчик для перегляду кінофільмів. Його відкриття приурочувалось до святкування Міжнародного Дня солідарності трудящих у травні у 1950 р. Споруда вміщувала 513 глядачів [11]. Кінофільми значно урізноманітнювали буденність, вони створювали у глядачів позитивну емоційно-психологічну атмосферу, але також виконували потужну ідеологічно – виховну функцію.

З поміж вказаних вище форм проведення дозвілля найпоширенішим було читання періодичних видань і книг. Адаже газетам довіряли, їх цитували на засіданнях політгуртків підприємств тощо. Журналіст "районки" сіяв, орав, вчився разом з народом, будував і мріяв про щасливе завтра. Періодика доносила до населення новини від усіх куточків СРСР та із закордону. За словами Й.В.Сталіна, які цитувались на сторінках газети "Радянський Ніжин": "Преса – єдине знаряддя за допомогою якого партія щодня, щогодини говорить з робітничим класом своєю, потрібною їй мовою. Інших засобів протягти духовні нитки між партією та робітничим класом, іншого такого гнучкого апарату в природі нема" [19].

Важливо зазначити, що масовість та доступність преси забезпечувала її невисока ціна. Так до грошової реформи 1947 р. передплата районної газети "Радянський Ніжин" на 1 місяць складала 2 крб. 60 коп., на 3 місяці – 7 крб. 80 коп., на пів року – 15 крб. 60 коп., на 1 рік – 31 крб. 20 коп. Вартість 1 газети складала 20 коп. [15].

Загалом, окрім районної та обласної газет, ніжинці мали можливість передплатувати ряд інших періодичних видань. А саме: центральні газети – "Культура и жизнь", Ведомости Верховного Совета СССР, "Радиопрограми"; республіканські газети – "Радянська Україна", "Радянське мистецтво", "Колгоспник України"; журнали – "Большевик", "Агробиология", "Огонек", "Физкультура и спорт", "Більшовик України" та інші [14]. Читання газет займало одне з провідних місць у відпочинку кожного громадянина УРСР, за популярністю та поширеністю серед населення воно зрівнювалось лише з читанням книг.

Попри слабку, але все ж доступність інших видів відпочинку, книга залишалась найкращим культурним просвітителем радянського суспільства. Але зрозуміло, що у перші післявоєнні роки книготоргівля відновлювалась досить повільно. Вже у постанові Ради міністрів СРСР від 18 червня 1948 року "Про заходи, щодо поліпшення книжкової торгівлі" відмічалось про незадовільний стан книжкової торгівлі у країні. Уряд зобов'язував книгодрукарні та торговельні організації розширити мережу книгарень у місті й на селі, зміцнити матеріально – технічну базу книготоргівлі, рішуче поліпшити торгівлю книгами [1].

Оскільки кількість бажаючих поповнити свою бібліотеку ставала все більшою, то придбати потрібну книгу можна було на вулиці, навіть на базарі чи замовити з доставкою додому – скрізь де працювали книгоноші. У працівників Облкниготоргу у цій справі з'явилося багато помічників – комсомольців. У Ніжині по місту книги розповсюджували 15 бригад книгонош. Ними стали студенти педінституту та технікуму підготовки культосвітніх працівників [18].

Але не всі охочі могли дозволити собі придбати книгу, хоч на скільки б не зменшувались ціни на них, звичайно, такі категорії населення, як студентство, школярі, громадяни професій з невисокою зарплатнею тощо, не мали зайвих коштів на підняття рівня власної освіченості. Тож, поширеним залишалось користування послуг бібліотек міста. Як зазначала газета "Радянський Ніжин": "Книжковий фонд місцевої бібліотеки невпинно зростає. Станом на 1944 рік він налічує понад 8 тис. томів. Бібліотека нараховувала 1053 читача. Крім того в бібліотеці обладнана читальня. Тут є великий вибір газет, журналів, брошур та іншої періодичної літератури" [2]. Наприклад, за 1952 рік кількість книг у бібліотеках збільшилась на 5 тис. екземплярів, а загальна кількість у місцевій та дитячій бібліотеках складала 45 тис. книг, кількість читачів – 9 тис. 463 осіб [9]. Книга залишалась найбільш поширеним об'єктом зацікавлення, як молоді так і старшого покоління. Це

пояснювалось як її доступністю так і відносною мобільністю, читаючи різножанрову літературу у подорожі чи вдома можна було з приємністю провести час.

Вагоме місце в житті населення займало радіо. Мешканці міст могли систематично отримувати інформацію, хоча й специфічну, про події в країні, слухати виступи новаторів виробництва, музичні, політичні, наукові передачі, радіовистави. Після війни радіоприймачі виділяли виключно для секретарів обкомів, райкомів партії і комсомолу, спеціальним розпорядженням керівництва країни. Поширенню їх заважала цензура. Окрім того, щоб радіо увійшло у повсякденне життя ніжинців потрібно було провести значний обсяг роботи з радіофікації міста. До 1949 р. близько 30% території міста – в основному окраїни та приміські колгоспи залишались не радіофіковані. Але це не заважало проводити радіопередачі для тієї частини міста, що мала вдома радіоточки. Так лише за січень 1949 р. було проведено 46 радіопрограм, з них – 26 випусків новин, 8 оглядів газет, 4 музичні програми, 12 виступів перед мікрофонами передовиків промисловості та сільського господарства, також 5 лекцій про роботу Міського народного суду [6]. На 1953 р. кількість радіовузлів по Ніжину склала 7 тис.126. На 1954 рік планувалось закінчити забезпеченість радіомовленням громадян міста [21].

Війна принесла на територію України не тільки матеріальну розруху, а й психологічну. Виходом із ситуації стало продовження традицій святкування на державному рівні різного роду подій: Дня Солідарності трудящих (1 – 2 травня); Дня перемоги (9 травня); Міжнародного Дня жіночтва (8 березня); річниці Великої Жовтневої революції (7 листопада); Дня захисту дітей (1 червня); Всесоюзний День фізкультурника (18 липня) та ряд інших менш важливих свят, на місцевому рівні – 15 вересня – День звільнення м. Ніжин від німецько – фашистських загарбників.

Характерним для радянського повсякдення було виключення релігії з її звичного місця у свідомості громадян. Нажаль, повоєнний час був якраз найбільшим вогнищем антицерковної кампанії. Релігія, як сфера духовності людини, відходила на другий план, на перше місце ставали плани виконання п'ятирічок. Місто Ніжин не було якимось винятком у цьому питанні. Як вже згадувалось у 1946 р. було відкрито Міський Будинок культури на місці колишньої теплої церкви Іоанна Предтечі Миколаївського собору. Після перебудови церква втратила свою архітектурну своєрідність: вирівняно вівтарну частину, молитовне приміщення перегороджене повздовжними стінами [23, 522]. У 1951 р. зруйновано дзвіницю Михайлівської церкви. Ця споруда, що розташовувалась на території колишнього грецького кварталу була найвищою у місті і за архітектурною особливістю ставала в один ряд з із дзвіницею Свято-Успенської Лаври у Києві та Свято-Троїцьким монастирем у Чернігові. Для радянського керівництва вона була не більше, як: "Будівля релігійного культу, що паплюжить вигляд радянського міста, крім того – знаходячись поруч зі школою, викликає не зовсім бажане сусідство" [11, 219]. Але населення все рівно відвідувало церкву, незважаючи на офіційне засудження даних дій з боку комуністичної партії.

Важливим елементом офіційного дозвілля кожного громадянина СРСР залишалось відвідання лекцій та засідань з питань, присвячених роботі комуністичної партії, міського комсомолу та питань на наукові теми. Агітація та ідеологічна обробка населення проводилась також на заводах, підприємствах та організаціях міста. Прикладом є мітинг, організований працівниками олійного заводу, що було приурочено згоді Й. Сталіна балотуватись в депутати Верховної ради УРСР від Сталінської виборчої округи м. Києва у 1947 р. Частини текстів виступів працівників заводу було надруковано на сторінках газети "Радянський Ніжин": "Мітинг відкрив директор заводу тов. Ліхтерман. – Сьогодні, – сказав він, – радіо принесло нам радісну звістку. Товариш Сталін висловив свою згоду балотуватись в депутати Верховної Ради УРСР. Нема більшої радості для українського народу, як обирати великого вождя народів, геніального полководця – любимого Сталіна. Нашою відповіддю на цю знаменну подію буде ще наполегливіша праця в ім'я дальшого розквіту нашої Вітчизни. Першим виступив робітник – стахановець тов. Шевелєв. – Сталін – сама близька і рідна нам людина. Ми, робітники, від усього серця дякуємо товаришеві Сталіну за ту велику честь, яку він виявив українському народові" [17].

Щодо поширення лекцій наукового спрямування, то їх теж проводилась значна кількість. До цього залучались не тільки агітатори, так приміром за 1946 р. професорсько-викладацьким штатом міста із 27 викладачів було проведено 107 лекцій на різні природничо-наукові теми, учителями міста (35 чол.) 104 лекції з тем умов виховання дітей та відносин у сім'ї, медпрацівниками (30 чол.) 107 лекцій на теми гігієнічного виховання населення. Такого роду лекції проводились, як на підприємствах та установах міста так і по радіо та навчальних закладах [9].

У місті та районі у повоєнний період досить поширеною була спортивно – оздоровча діяльність, як ще один елемент дозвілля міського населення. Вже в перші місяці після звільнення міста від окупації було вирішено питання про відновлення посади районструктора з фізкультури та спорту, тому вже у січні – лютому 1944 р. відбулись змагання з лижного кросу серед ніжинців [3]. Не меншої уваги потребував міський стадіон, стан роботи якого був незадовільним, насамперед через те, що в роки окупації його було демонтовано та розграбовано. Стадіон не мав огорожі, лавок для сидіння на глядацькій трибуні. Хоча це не заважало проводити на ньому спортивні змагання та залучати ніжинців до занять у спортивних секціях [5]. Але до 1951 р. значно збільшилась і число секцій, кількість задіяного в них населення. В цілому 7 тис. 229 чол. брали активну участь у спортивному житті Ніжина, при загальній кількості населення – близько 40 тис. чол. Найбільш популярними за відвідуваністю спортивними секціями були: волейбол, легка атлетика, шашки, лижний спорт, футбол, баскетбол. Менше зацікавлення викликали спортивний туризм, мотоспорт, фехтування [7].

Отже, проблема дозвілля у перші повоєнні роки була актуальною для міського населення, хоча постійно відчувався брак часу для відпочинку. Який, зазвичай, не вирізнялось своєю різноманітністю, як і у довоєнний період його основними видами було читання періодики та книг, доступність яких і надавала їм переваги в популярності порівняно з іншими видами відпочинку.

Важливе місце у житті кожного ніжинця займав театр. Адже традиція поширення театрального мистецтва у місті має багату історію, тому відвідання театр для ніжинців – не просто спосіб проведення дозвілля, а й можливість доторкнутись до культурної спадщини українського народу. Поширення ж кіно та відвідання кінотеатру відбувалось на хвилі масово піднесення та розвитку кіномистецтва, і хоча більшість фільмів не вирізнялись жанровим різноманіттям, про те в кіно ходили, бо просто було цікаво його дивитися. Намагалось населення урізноманітнити своє дозвілля також за допомогою прослуховування радіопрограм. Але вони теж не відзначались оригінальністю, крім того, через не високі показники радіофікації міста, не всі мали змогу його слухати.

Не втрачали серед різновидів відпочинку своїх позицій і заняття спортом та участь у культурно-масових святах, які в деякій мірі і були примусовими, але завжди приваблювали населення своєю пишністю та відчуттям приналежності до радянського суспільства, що вони давали.

У перші повоєнні роки радянська влада припинила політику компромісу з церквою, яку вона провадило з 1943 р., тобто з часу її легалізації під час війни. Але вже з 1947 р. ситуація змінилася і на неї продовжились гоніння, відвідання церков та храмів на офіційному рівні засуджувалось. Але люди продовжували відвідувати церкву. Тому й руйнування церковних споруд несло за собою лише знищення культурних пам'яток, а не віри в цілому. Радянська влада уміло використовувала дозвілля для виховання своїх громадян, у першу чергу молоді, у руслі комуністичної ідеології.

Література

1. Аруф М., Коваль М. Книгу – в маси. Книготоргівля в Радянській Україні 1918 – 1964 рр. – Харків., 1965. – 72 с.
2. Безпальча Н. Міська бібліотека // Радянський Ніжин. – 1944. – 10 травня.
3. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі – ВДАЧОН). – Ф. Р 5293, оп. 1, спр. 5, арк. 16.
4. Там само, спр. 52, арк. 40.
5. Там само, спр. 85, арк. 299.
6. Там само, спр. 147, арк. 59.
7. Там само, спр. 304, арк. 2.
8. Там само, спр. 412, арк. 15.
9. Волощак З. Нові книги // Радянський Ніжин. – 1952. – 7 листопада.
10. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення в повоєнний період (1945 – 1955). – Автореф. дис. к. іст. н. – К., 2006. – 23 с.
11. Історія Ніжина мовою дат. – Луцьк, 2004. – 314 с.
12. Літній кінотеатр // Радянський Ніжин. – 1950. – 19 березня.
13. Піча В.М. Культура вільного часу. (Філософсько – соціологічний аналіз). – Львів: Світ, 1990. – 149 с.
14. Проводиться передплата // Радянський Ніжин. – 1949. – 10 червня.
15. Продовжується передплата // Радянський Ніжин. – 1946. – 1 листопада.
16. Ремонт кінотеатру // Радянський Ніжин. – 1944. – 4 червня.
17. Сама близька і рідна людина // Радянський Ніжин. – 1947. – 17 січня.

18. Сидорець І. Великий попит на літературу // Радянський Ніжин. – 1951. – 10 жовтня.
19. Сталін Й. Преса // Радянський Ніжин. – 1949. – 11 лютого.
20. Тевікова О. Дозвілля українських громадян періоду 1953–1964 рр. // Література та культура Полісся. – Вип. 70. – Ніжин, 2012.
21. Трещокін С. Телевізори у ніжинців // Радянський Ніжин. – 1953. – 10 квітня.
22. Хоменко Н. Дозвілля студентів ДНЗ під час навчального року (кін 1940-х – 1967-мі роки) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 36. ст. – Вип. 14. – К.: ІУ НАН України, 2008.
23. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1005 с.

УДК 94(477.51):61] "1941/1943"

САНІТАРНО-МЕДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЕЛІВ БОРЗНЯНЩИНИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 РР.)

Данько О.М., студентка V курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., ас. **Конончук І.М.**, кафедра історії України та політології

3 вересня 1941 року для жителів Борзенського району розпочався новий відлік часу, що отримав назву окупації. Розташування та рух німецьких військ, періодичні міграції мирного населення в межах району, побутові умови, примітивність в медичному плані ставили під загрозу здоров'я людей та піддавали сумніву рівень санітарного благополуччя краю.

Провідним лікувальним закладом району залишалася Борзенська районна лікарня, що була розрахована на кілька десятків лікарняних місць. До даного закладу зверталися в особливих випадках, на кшталт виявлення рідкісного захворювання чи термінової диспансеризації хворих.

Санітарне благополуччя краю та контроль за рівнем здоров'я населення району знаходились у віданні Відділу охорони здоров'я Борзенської районної управи.

Не менш важливою в період окупації була діяльність Борзенської районної санітарної станції. До сфери її повноважень входив контроль за рівнем благоустрою території, підтримка належних санітарно – гігієнічних умов у житлових та громадських приміщеннях.

У роки окупації продовжують свою роботу сільські хати – родильні, послугами яких користувалися, але все дедалі рідше, селянки. Більшість пологів проходило вдома [1, Арк. 9, 13, 30, 41].

До сфери обов'язків медпрацівників згаданих закладів входило ведення обліку вагітних, прийняття пологів, післяродовий патронаж та відвідування породілей, здійснення профщеплень, обстеження дворів з приводу санітарного стану та виявлення інфекційних хвороб [2, Арк.4,35].

Розвиток медичних знань та винайдення нових фармпрепаратів зупинили рівень смертності населення від деяких хвороб. Але саме у воєнний час, коли рівень побутових умов бажає кращого та обмаль медикаментів, або нема змоги вчасно звернутися за лікарською допомогою, стали регулярними випадки захворювань населення на наступні інфекційні хвороби: дифтерія, черевний тиф, кір, краснуха, дизентерія, скарлатина, коклюш, грип. Іноді причиною захворювань людей були контакти з тваринами, що виступали переносниками збудника малярії, сказу.

Несвоєчасне звернення або відмова від лікарської допомоги мали летальні наслідки для самого хворого або його родини.

Таким чином, підтримка належних санітарних умов, своєчасне виявлення осередку хвороби та професійне лікування було ключовим у профілактиці інфекційних захворювань серед населення.

У роки війни медики району прикладали зусиль для своєчасного виявлення та профілактики педикульозу серед населення. Саме педикульоз був причиною поширення одного з інфекційних захворювань, від якого гинули десятки людей – черевного тифу. З цього приводу проводились регулярні, подекуди повторні медичні огляди жителів кожного села, двору на педикульоз. У випадку виявлення осередку хвороби проводились наступні заходи: обробка хворих осіб та інфікованих речей, генеральне прибирання житлових приміщень з метою попередження повторного зараження педикульозом. Обробка натільної білизни проводилась шляхом кип'ятіння, жлуктування, прасування гарячою праскою.

Скупчення, недотримання елементарних санітарно-гігієнічних норм та правил, міграції населення, поява біженців, що зумовлено обставинами часу, покликало медичних працівників стати на захист здоров'я та підтримку санітарного благополуччя населення. 3

цією метою в межах Борзенського району налагоджується мережа пропускних пунктів для військових, біженців. У цілях профілактики функціонують спеціально облаштовані бані, поява яких взяла під контроль рух інфекційних захворювань в межах району та профілактику натільних хвороб (педикульоз та інші).

Активний розвиток лікувальної справи та медичних закладів на Борзенщині висунув на повістку дня питання забезпечення кваліфікованими кадрами. Неабияке місце в забезпеченні медичними працівниками відіграла діяльність Борзенської медичної школи, випускники якої поповнили лави працівників лікувальних закладів району.

Штат лікарів складала кваліфіковані медробітники наступних спеціальностей: хірурги, інфекціоністи, окулісти, терапевти, акушери, рентгенологи, педіатри, загальний медичний стаж яких коливався в рамках від 5 до 30 або навіть понад 40 років [3, Арк.23]. Більшість лікарів завідували сільськими медичними дільницями або ФАПами. В роки окупації штат медичних працівників району поповнили евакуйовані з сусідніх республік лікарі.

Отже, можна говорити про забезпечення лікувальних установ Борзенського району кваліфікованими та досвідченими лікарями різних медичних спеціальностей.

У період німецько-фашистської окупації гостро відчувався брак необхідних медикаментів, що значно ускладнювало лікування населення.

Серед найпоширеніших та найбільш доступних медичним установам ліків та засобів були: йод, аспірин, гліцерин, очні каплі, очна мазь, касторка [4, Арк.2]; серед медичних інструментів – шприци в обмеженій кількості, пінцети, медичний термометр, марля, вата, ножиці та інші предмети, необхідні для проведення маніпуляцій та надання медичної допомоги.

Зі списку наведених медикаментів видно, що вони розраховані для надання першої медичної допомоги та при незначних пораненнях. Це свідчить про дефіцит необхідних фармпрепаратів в період війни.

В окремих, екстрених випадках Відділ охорони здоров'я Борзенської районної управи сприяв в отриманні необхідних дефіцитних медикаментів або направляв на лікування до іншої спеціалізованої лікарні [5, Арк.20].

Для отримання робочого місця в медичному закладі (санітаркою, медсестрою чи штатним лікарем) слід було подати заяву, та іншу, не менш важливу інформацію (про т.зв. благонадійність). До уваги брався рівень медичної освіти та загальний медичний стаж.

У період окупації при прийомі на роботу обов'язковим критерієм, який остаточно вирішував подальше працевлаштування, була участь/ не участь в компартії чи інших політичних організаціях [6, арк.38].

Крім поданої заяви, довідки про благонадійність при прийомі на роботу до лікувального закладу враховувалося також і підтвердження з колишнього місця роботи або поручительство місцевої громади, сільської управи [7, Арк.21, 37]. Відтепер кадрові питання були взяті до відома німецького керівництва на місцях.

Таким чином, в роки німецько-фашистської окупації на території Борзенського району функціонувала розгалужена мережа медичних, профілактичних закладів. Зважаючи на складнощі, зумовлені війною, санітарне благополуччя та охорона здоров'я населення підтримувалась на достатньому рівні. З метою профілактики та попередження поширення захворювань серед населення була налагоджена роз'яснювальна робота, створювалися та діяли профілактичні установи, де за необхідності надавалися медичні послуги; особливу увагу було звернено на санітарне благополуччя біженців та військових (дотримання правил гігієни та санітарії).

У 40-х роках ХХ ст. в СРСР активно розвивалась мережа санітарно – епідеміологічних станцій, адже побутові умови жителів Союзу бажали кращого, в тому числі в сфері санітарії. Завдяки посиленню санітарно-медичного контролю, а також популяризації заходів профілактики, суттєво знизився рівень інфекційних захворювань в країні.

Війна зі всіма її нюансами – мобілізацією, розрухою, міграціями, окупацією, біженцями, німецькими солдатами – змусила працівників медичної галузі та військове керівництво поміркувати над питанням забезпеченням належних санітарних побутових умов як для мирного населення, військовополонених, так і рядових солдатів, в тому числі й солдат вермахту.

Німецьке військове командування на місцях видавало накази про виділення місць для ночівлі пересічених солдат, пристосування приміщень під баню і дезкамеру пропускного типу та організацію санітарної обробки населення [8, Арк. 1-2]. Бургомістр району мав слідкувати за виконанням даного наказу на місцях й вчасно звітувати про пророблену роботу.

Не дивлячись на терміновість виконання подібного наказу, говорити про негайне введення його в дію не могло бути й мови. Раптові перевірки виявляли лише частково

облаштовані під ночівлю приміщення, відсутність пристосованих під баню приміщень або бані, що потребують ремонту, а це в свою чергу виключає проведення санітарної обробки населення. Відсутність дезінсектора гальмувала дієвість профілактичних заходів, що вживали на території району в період окупації.

З метою попередження поширення інфекційних захворювань та епідемій, в межах району була широко налагоджена профілактична робота. Санітарні та медробітники сліdkували за дотриманням санітарно-гігієнічних норм в роки війни наскільки це було можливо.

Поява біженців та рух військ по території Борзенського району спонукали медпрацівників звернути увагу на забезпечення умов ночівлі для даних верств населення. Адже, як стане відомо згодом, поширенню інфекційних хвороб сприяла міграція населення, нерегулярне миття, недостатній рівень медичних знань, недотримання правил санітарії та несвоєчасне звернення до лікаря. Саме тому з метою профілактики та підтримки загального санітарного стану серед населення і створювалися пропускні пункти для військових та біженців, оснащувалися бані для профілактичної обробки населення, проводилася профілактична роз'яснююча робота серед населення, а у разі виникнення та фіксування спалаху якогось захворювання вживали необхідних заходів (дезінфекція, дезінсекція, ретельне прибирання приміщень та території) [9, Арк.27]. Велике значення в боротьбі з інфекційними захворюваннями та з метою їх профілактики була налагоджена система превентивних заходів, які включали: підтримку санітарного благополуччя прилеглої території (своєчасне прибирання сміття), проходження медоглядів та ізоляція хворих.

Борзенська районна управа сліdkувала не лише за пересуванням територією району німецьких військ, але й переймалася долею радянських військовополонених. Розпорядження про те, щоб військовополонені ночували в спеціально відведених приміщеннях не виконувалось, оскільки солдати знаходили прихисток на ніч в хатах цивільного населення.

Реакція не змусила себе довго чекати. З цих пір всі військовополонені мусили ночувати у відведених на ночівлю місцях, інакше їхніх прихисників, як і їх самих чекало покарання. Навіть тих, хто тимчасово залишав у себе військовополонених чи приходящих солдат на ночівлю, чекало покарання мов би за переховування партизан. Усі військовополонені підлягали обов'язковому паспортному контролю, який контролювали старости сіл та уповноважені громад. У випадку відсутності документів вони направлялися до Районної Поліції, що перевіряла даних осіб, відслідковувала місце їх подальшого перебування і давала дозвіл на знаходження в межах населеного пункту. Можна лише здогадуватись як проходила подібна перевірка і яким було ставлення до військовополонених..

У роки війни більшість населених пунктів району не мали медичних закладів. Для отримання медичних послуг сліdk було діставатися до сусіднього чи прилеглого ФАПу чи медпункту. Але на все це потрібен був час та транспортні засоби, яких було обмаль.

Оскільки Борзенський район був складовою Бахмацької округи, то більшість наказів та розпоряджень з підтримки санітарного благополуччя території та профілактики інфекційних захворювань надходило саме звідси.

Як і Районна Інспектура охорони здоров'я, штандарт-комендатура Бахмацької округи наголошувала на відведенні для приходящих осіб окремі приміщення для ночівлі, наявність довідки про проведену санітарну обробку, термін якої обмежується двома тижнями (14 днів) та відповідальність населення за надання місця для ночівлі особам без відповідної довідки [10, Арк 8]. В розпорядженнях робиться наголос на покаранні за невиконання наказу і тому, що профілактика /санобробка населення робиться свідомо і в їхніх же інтересах.

Санітарна обробка зводилась до миття тіла, стрижки волосся, ліквідації комах-паразитів. Подібні заходи проводились в усіх населених пунктах в спеціально оснащених санпропускниках при наявності дезкамери. В домашніх умовах дезінсекцію проводили шляхом обробки речей (постільної білизни, верхнього одягу) в дезкамерах кухонних печей, прасували та жлуктували. По закінченні процедури медичний працівник видавав довідку про зроблену санобробку терміном на 14 днів. По закінченні строку дії процедуру мали повторювати [11, Арк.17].

Крім санобробки населення, велике значення у підтримці належного санітарного благополуччя був контроль за станом громадських вбиралень, прибудинкових територій та колодязів громадського користування.

Медико-санітарні робітники з уповноваженим громад проводили поголовну перевірку на педикульоз і у випадку виявлення даного захворювання піддавали осіб з осередку санітарній обробці – миттю в бані та обробці речей в дезінсекторі. Особи, які були хворі на тиф чи дезинтерію, з підозрами на дані захворювання підлягали негайній госпіталізації [12, Арк.27].

Медичні працівники в роки війни намагалися всебічно слідкувати за здоров'ям населення та загальним рівнем санітарного благополуччя прилеглої території. Німецьке командування санітарному стану надавало великого значення. Аби знизити рівень захворювань, що спричинюють контакти з тваринами, була налагоджена діяльність ветеринарної та санітарної служб району.

Епідеміологічна ситуація на території Борзенського району в період німецько-фашистської окупації характеризується періодичними спалахами наступних інфекційних захворювань: тиф, малярія, дизентерія, інфекційна жовтуха, холера, скарлатина, дифтерія, коклюш.

Нерідко домашні улюбленці ставали причиною захворювань людей на сказ. Інфіковані особи підлягали відправці до лікувального закладу для отримання лікарської допомоги. Такі послуги надавалися в Київському Пастерівському інституті або ж місцевій лікарні. Хворі підлягали обов'язковій ізоляції. Необхідні медикаменти надавав Відділ охорони здоров'я. Обставини зараження людини від тварин розслідувались разом з ветеринарним лікарем. Для виявлення осіб, що підлягають відправці на Пастерівські щеплення проводились відповідні заходи. Для приватної консультації до осередку хвороби відправляли епідеміолога [13, Арк.20].

Інколи несвоєчасне звернення хворого за медичною допомогою та відсутність лікування мало трагічні наслідки. Яскравим підтвердженням цьому був випадок хворого з села Ховми 24-річного Івана Тимофійовича Слинька. Його вкусив вдома собака, яку хазяїн згодом забив на місці. З підозрою на сказ він був доставлений до районної лікарні. Не дивлячись на старання медиків, хворий через кілька днів помер. Можливо, дефіцит необхідних фармпрепаратів для лікування зіграв і свою роль в житті хворого.

А от подібна історія з лікарем носить оптимістичний характер. При перших же симптомах його було доставлено до Київського Пастерівського інституту для профілактичного лікування. Вже через тиждень він повернувся додому з потрібними медикаментами для продовження лікування.

Отже, наявність життєво необхідних медикаментів для лікування інфекційних хвороб, особливо в складних умовах війни, відіграла провідну роль в кінцевому результаті лікування хворого та житті населення загалом.

По Борзні та по населеним пунктам району в окупацію траплялися випадки захворювання собак на сказ, були випадки покусів тварин. Це непокоїло районне керівництво - старосту Райуправи Бондаревського та начальника Районового Земельного Управління Шкарупу. Загроза захворювання тварин і людей сказом набирала чітких рис. Наказ №37 по Борзенській районній управі постановляв власників собак в межах міста та району не зволікаючи посадити собак на прив'яз [14, Арк.17].

Собаки, які залишалися бігати вулицями Борзні та населеними пунктами району, відносили до категорії бродячих, яких треба знищити. Крім знищення собак вогнепальною зброєю, яке здійснювала поліція, Борзенську салотопку зобов'язали організувати віз-клітку для ловлі бродячих собак по місту. Породисті собаки, що бродили вулицями вилловлювалися та знищувалися тільки після того, як протягом трьох днів не знаходився господар. Собаки, що були хворі на сказ або зі схожими симптомами захворювання, знищувалися та закопувалися разом зі шкірою на скотомогильниках на глибину 1 ½ - 2 метри. Населення було інформоване, що в разі укусів підозрілими на захворювання собаками тварин та людей терміново звернутись до ветеринарної та медичної лікарень [15, Арк. 20].

На осіб, які навмисно не виконували наказу, накладали штраф до 500 крб., а при повторних випадках справу передавати до поліції для прийняття більш суворого міру. Райсоюз організував заготпункт із прийому та в подальшому використання шкір собак. Виконанням наказу було доручено районній, селищній поліції та старостам сіл Борзенського району.

На основі розпорядження Начальника санітарної частини фронту в межах району вели рішучу боротьбу з інфекційними захворюваннями на кшталт тифу, шлунково-кишкових захворювань та малярії [16, Арк.9].

Для боротьби з висипним тифом згідно розпоряджень в кожному населеному пункті організували окремі будинки для ночівлі проїзжаючих осіб, проводили повторне обстеження на воші осіб зі списків. На місцях проводили суцільну обробку для чого організували на місцях санпропускники, піддавали кип'ятінню та прасуванню білизну з метою повної ліквідації завошивленості серед населення.

Для боротьби з шлунково-кишковими захворюваннями проводили боротьбу з мухами та джерелом їх виникнення, організували вбиральню та слідкували за її станом.

Для боротьби з малярією провели осушування боліт, залили калюжі та болота, а всіх підозрілих на малярію піддали лабораторному дослідженню, складали списки хворих. Про всі виявлені інфекційні захворювання 9, 19 та 29-го числа кожного місяця робили відповідні звіти.

Для боротьби з вошивістю серед населення Здороввідділ видавав розпорядження про негайну організацію через медпрацівників – лікарів та фельдшерів – вжити заходів для обезвошивленості населення, де були зафіксовані спалахи даного захворювання. З цією метою було відкрито пропускного типу бані та дезкамери; організували обходи медичними працівниками дворів в цілях профілактики та виявлення захворювання; проводили роз'яснювальну роботу серед населення про значення ліквідації завошивленості шляхом систематичного миття в бані та дезінсекції білизни, або вдома зі зміною білизни прокип'яченої та пропрасованої; організовано через поліцію пропуск обробленого населення [17, Арк.17]. Для проведення даних заходів у села були надіслані санітарний фельдшер та дезінструктор.

Обмаль ліків та несвоєчасне звернення за медичною допомогою сприяли поширенню в межах району такого захворювання як туберкульоз.

Звіти Борзенського туб пункту за півроку свідчать, що близько 7% хворих не знаходились на обліку, тим самим сприяли поширенню хвороби. Для профілактики туберкульозу велась роз'яснювальна робота серед населення та проводилось лікування [18, Арк. 49].

Отже, в період німецько-фашистської окупації, що тривала з вересня 1941 по вересень 1943 року, в межах Борзенського району функціонувала розгалужена мережа медико-профілактичних та лікувальних закладів (районна лікарня, медичні пункти, хати-родільні, санітарна станція, фельдшерсько-акушерські пункти) метою та завданням діяльності яких була охорона здоров'я населення, запобігання поширенню інфекційних захворювань та профілактика епідемій в скрутний воєнний час.

Штат медичних працівників був представлений кваліфікованими хірургами, терапевтами, акушерами, педіатрами, окулістами.

В умовах війни скрутної було із забезпеченням медико-профілактичних закладів всіма необхідними медикаментами. Тому медперсонал був змушений обходитися наявними доступними ліками та матеріалами. В особливих випадках траплялись і звернення до головного управління охорони здоров'я, яке відразу реагувало та вживало необхідних заходів (надання ліків та настанови по ліквідації осередку та причин захворювання).

З метою попередження та профілактики захворювань серед населення району проводилась роз'яснюючо-профілактична робота, санітарна обробка; стежили за підтримкою санітарного благоустрою житлових та громадських приміщень.

Література

1. Філіал Чернігівського обласного державного архіву в Ніжині (далі ФЧОДАН) – Ф. Р-3141, Опис 1 Спр.2 Арк.9,13,30,41
2. ФЧОДАН – Ф. Р-3141, Опис 1 Спр.2 Арк.4,35
3. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр.6 Арк.23
4. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр.2 Арк.2
5. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр.6 Арк.20
6. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр.4 Арк.38
7. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр.4 Арк.21,37
8. ФЧОДАН – Ф.- Р-3097, Опис 1 Спр.14 Арк. 1-2
9. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр.5 Арк.27
10. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр. 6 Арк 8
11. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр. 6 Арк.17
12. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр.5 Арк.27
13. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр.6 Арк.20
14. ФЧОДАН – Ф.- Р-3131, Опис 1 Спр.1 Арк.17
15. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр. 6 Арк. 20
16. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр. 6 Арк.9
17. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр.6 Арк. 17
18. ФЧОДАН – Ф.- Р-3141, Опис 1 Спр.12 Арк. 49

"УКАЗ ПРО ВІРОТЕРПИМІСТЬ" ІМПЕРАТОРА ЙОСИФА II ТА ПОЧАТОК ЧЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Жила А.О., магістрант історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Давиденко Ю. М.**, кафедра всесвітньої історії

У старі часи, коли питання релігії грали в житті людини, суспільства і держави якщо не головну, то дуже значну роль, для досягнення гармонії серед підданих правителі були змушені час від часу вдаватися до зрівнювання в правах релігійних меншин із більшістю. Можливо найбільш стародавній відомий нам указ про віротерпимість відноситься до 528 р. до н.е., коли перський цар Кір Великий дозволив ізраїльтянам повернутися з "Вавилонського полону". Для християн епохальною подією став указ римського імператора Костянтина Великого ("Міланський едикт") від 13 червня 313 р., що припинив гоніння на території імперії.

У 1573 р. була видана "Варшавська конфедерація", яка зрівняла в правах представників різних християнських течій на землях Речі Посполитої, щоб забезпечити вибори короля. 13 квітня 1598 р. був виданий знаменитий "Нантський едикт", яким у Франції гугенотам були даровані ті ж права, що і католикам. У 1649 р. "Мерилендським законом про віротерпимість" були визнані всі християнські течії на території США. У 1664 і 1685 рр. були визнані протестанти в Бранденбурзі і Пруссії. У 1689 р. подібна реформа була проведена в Англії. [16, 1]

17 червня 1773 р. вперше в християнському світі російська імператриця Катерина Велика вирівняла в правах з християнами мусульман, але це не торкнулося іудеїв, які стали російськими підданими після Першого поділу Польщі. Нарешті в 1781 р. австрійський імператор Йосиф II почав реформи в області віротерпимості, які врешті-решт вирівняли в правах всі релігії і конфесії, що існували на підвладних йому землях.

Перший "Указ про віротерпимість" (Toleranzpatent) вперше після Вестфальського миру 1648 р. визнав рівні з католицькою права протестантських (лютеранської і реформатської) і православної церков на коронних габсбургських землях. Але "чеські брати" так і залишилися поза законом [Рис. 1].

Однак патент зберігав і деякі обмеження для протестантів. Зокрема право на реєстрацію офіційного шлюбу залишалася за римо-католицькою церквою. Протестантські храми не могли бути зовні схожі на католицькі (навіть були заборонені круглі вікна!) і не могли носити назву "церква" (Kirche). Вони не могли бути розташовані менш ніж в 50 метрах від головної дороги і перебувати близько розвилок. У молитовних будинках заборонялося пристрій веж. У решті-решт один протестантський молитовний будинок міг бути влаштований для менш ніж 100 сімей або 500 осіб.

13 жовтня 1781 р. був оприлюднений патент для німецьких земель, 27 жовтня – чеських, 25 жовтня або 21 грудня – угорських, у проміжку від 6 листопада до 9 грудня – в Тіролі, 10 листопада – в Галичині, 12 листопада – для бельгійських провінцій, 30 травня 1782 р. – в Ломбардії.

2 січня 1782 р. вперше в європейській історії другим "Указом про віротерпимість" істотні поступки були зроблені на користь іудеїв.

11 грудня 1785 третім патентом була легалізована діяльність масонів – були оголошені існуючі ложі, але при цьому введені і деякі обмеження, в результаті яких дві віденські ложі були закриті. Правда "Кримінальним указом" (Kriminalpatent) імператора Франца II від 2 січня 1795 діяльність всіх таємних організацій (у тому числі і масонських) була знову заборонена [16, 1].

Слід пов'язати початок процесу чеського національного відродження із інтелектуальним життям у Австрійській монархії кінця XVIII ст. та відомим Патентом про віротерпимість (1781 р.) Йосипа Габсбурга. Указ став каталізатором духовної модернізації для багатьох соціальних верств населення, що проживали на Чеських землях. Частина малочисельної етнічної чеської шляхти (за статистичними даними загальна кількість чеських дворянських родів до кінця XVIII ст. складала приблизно 300 сімей) [12, 226-227] нова національна буржуазія і інтелігенція повернулися до етнічних витоків, національних традицій, а головне – до народного середовища, де ще зберігалася рідна мова як засіб спілкування. Діяльність Йосифа II безумовно створювала атмосферу та справила вплив на процес слов'янського відродження. Його справедливо називали "справжнім сином своєї епохи, адже він... поєднав непримиренні протиріччя: з одного боку – філантропія і гуманність, з іншого – свого роду жорстокість і самовладдя..." [4, 323]. Його програма реформ стала

найпоспідовнішим вираженням системи просвітницького абсолютизму. Саму ідеологію Просвітництва Йосип II розглядав крізь призму модної для того часу теорії людської "рівності", що надавало різним народам Австрійської монархії певних прав і слугувало підставою для національного ренесансу. Ідеологію "Просвітництва" Йосипа II вдало охарактеризував російський історик П. Мітрофанов, який зазначав: "Йосип II ... був демократом до кінця нігтів і в усіх мешканцях своїх земель бачив лише одне – це слухняні піддані, що платять податки" [3, 127].

У цілому можна стверджувати, що формуванню національної чеської ідеї сприяла атмосфера австрійських реформ XVIII ст., але при цьому вони створювали як позитивні передумови для дозрівання чеської національної ідеї та культури, так і перешкоди цьому процесу, вимагаючи певних зусиль для їх подолання з боку етнічних слов'янських сил. Складність епохи, протиріччя реформ досить вдало охарактеризував О. Пипін. Він писав: "Правління Йосипа II у перший раз дало поштовх національній свідомості, хоча власне це і не входило до його мети..." [6, 321].

Як зазначав видатний чеський історик О.Урбан, "процес формування чеського національного громадянського суспільства, що мав назву національне відродження, був певною рятівною реакцією на асиміляційну тенденцію. Від самого початку це був дуже складний процес самовизначення та самоусвідомлення, яке проявлялось назовні, у ставленні до німців, так і всередині, щодо слов'янства при формуванні чесько-моравсько-словацьких відносин" [14, 149].

Власне, "Указ про віротерпимість" (Toleranzpatent) мав значне, в першу чергу, історичне значення не лише для Чехії, але і для всієї імперії Габсбургів. Імператор Йосиф II зрушив той камінь, який стримував ріку історії і через певний час привів до цілої низки подій у різних частинах габсбургських земель.

Землі "чеської корони св. Вацлава" поділялися на Чеське королівство, частина герцогства Сілезія, об'єднаного з маркграфством Моравія. Після поразки чехів від Габсбургів в 1620 р. в битві біля Білої Гори під Прагою королівство остаточно увійшло до складу Австрійської імперії.

При Габсбургах поступово були знищені всі залишки самостійності чеської корони. Багато з раніше існуючих владних та адміністративних органів були знищені, багато були реформовані, однак віденський уряд відмовилося від політики радикального зламу історичної традиції, дотримуючись поступових методів знищення дуалізму та переходу до створення централізованого абсолютистського держави.

Історично склалася структура окремих частин монархії і її адміністративних органів не була порушена. Чехія формально зберегла земські установи, в якості рудиментарних символів колишньої автономії продовжили існування чеський і моравський сейм. Хоча ці органи і не володіли реальною політичною силою, однак часто використовувалися чеським дворянством для надання тиску на Відень і захисту своїх "історичних привілеїв".

Управління чеськими землями здійснювалося безпосередньо з Відня. У межах Чеської держави Габсбурги визнавалися чеськими королями. Вільне обрання короля було ліквідовано так само, як дуалізм в управлінні. Найважливіші політичні та фінансові питання стали вирішуватися центральними органами. Характерно, що у вищих чеських адміністративних місцевих і крайових установах, земствах і в земських станових сеймах досить сильні були позиції чеського дворянства. В "доавстрійській період" станові сейми представляли собою виборні представницькі органи, які забезпечували участь різних станів в управлінні і вирішенні найважливіших проблем у житті країни. При Габсбургах сеймам відводилися лише другорядні адміністративні функції.

Місцева адміністрація, яка включала в себе сільські управи і міську владу, перебувала під васалітету імператора. Контакт з адміністративними органами першого рівня здійснювали органи внутрішнього контролю, постійно функціонували у Відні. Міське управління залежало від статусу *mesta* (міста). Самоврядування строго контролювалося представниками верховної влади.

Формально чеська мова користувалася рівними правами з німецькою в діловодстві урядових установ Чехії, на ділі ж рідною мовою говорили лише простолюдини. Німецька мова стала офіційною, що служило на користь систематичної германізації населення і витіснення чеської мови з суспільного життя. Таким чином, всі ці кроки з ліквідації політичного, фінансового та юридичного самоврядування, що дозволили налагодити контроль над залежними територіями, були спрямовані на перехід від станово-представницької монархії до абсолютної [7, 30-31].

Через це важливого значення набуло питання чеського національного відродження. Найголовнішого значення набула проблема традицій у чеському національному розвитку, яка стала питанням безкомпромісної боротьби про буття чи небуття чеського народу. Їх вплив на всі верстви суспільства, їх постійна присутність при вирішенні долі народу, їх наболілість та злободенність завжди супроводжували чеський народ на його шляху до національного відродження.

Початок чеського національного відродження, як правило, відносять до періоду між 1770 і 1790 роками. Незважаючи на те, що національні будителі походили не тільки з чеських, а й з німецьких провінційних родин, вони у своїй більшості активно підтримували реформи монарха. З цього часу поряд з німецькою державною мовою мешканці міст – бюргерство і дрібне дворянство – починають активно використовувати у повсякденному спілкуванні вербальну спадщину пращурів (хоча латинська та німецька продовжувала залишатися основною мовою науки). Для прикладу достатньо згадати Й.Добровського, який більшість праць, у тому числі й широко відому "Історію чеської мови і літератури" [9, 219], опублікував мовою титульного імперського етносу. При цьому відомий слов'янофіл О.Гільфердінг вважав, що книга стала внеском Добровського у справу чеського відродження, а її автор "першим нагадав всім слов'янам, що у них у всіх мова однакова, і тому, відповідно, вони всі – одне плем'я" [2, 9].

Реальний стан чеської національної гуманітарної сфери на початку другої половини XVIII ст. був досить жалюгідний. Формально чеська мова користувалася рівними правами з німецькою в діловодстві урядових установ Чехії. На практиці рідною мовою говорили лише простолюдні [13, 7].

У структурі літературної творчості переважали твори релігійно-морального характеру. Самостійні або героїчні моменти чеської історії замовчувалися або спотворювалися. У якості методологічної парадигми панувало католицько-єзуїтське пояснення чеського минулого. До того ж невизначеність внутрішньої ідеології в державі Габсбургів кінця XVIII – першої половини XIX ст., її політичний стан дозволяє стверджувати, що мультиетнічна країна перебувала в умовах пошуку ідейної парадигми державного існування, а імперія та її амбіції підтримувалися скоріше військовою міццю, що на практиці і дозволяло презентувати країну у якості повноправного актора міжнародних відносин в умовах епохи "європейського концерту".

Протягом цього раннього періоду, чеські дворяни відігравали важливу роль в відродженні чеської мови, особливо шляхом фінансування наукової діяльності будителів. Початкові зусилля були зосереджені на вивченні історії і захисту чеської мови в знак чеської державності [8, 120].

У таких суспільно-політичних умовах Геласій Добнер розпочав діяльність з систематизації існуючої церковної і політичної історії Чехії, плідно працював у якості бібліографа й археографа, що було вкрай важливо для становлення чеської національної ідеології, яка у той час перебувала під тиском німецької культури, а знання з чеської історії були далекими від наукової систематизації. Про це писав у своїх листах із Праги П.Прейс: "Коротко сказати: чехи краще знають історію Швеції, ніж власну. Почуття історичне ... у чехів – п'яте колесо у возі. Це дуже боляче"[5,40].

Добнер заклав основи критичного ставлення до наявних історичних джерел, хоча його новації на практиці важко сприймалися основною масою сучасників. Добнер – дослідник-полеміст. Його відповіддю на часопис Вацлава Гайка [15,6], дослідження якого була досить популярним у якості джерела історичних знань, але містило багато надуманих фактів з чеського минулого, стала шеститомна праця "Монумента хісторика Богеміе..." [10,387]. Зібрання пронизане почуттям патріотизму. Дослідження виконувалося на основі рукописних джерел, але в цілому кількість і якість історичних праць з національної чеської історії залишалася недостатньою. Спостерігалось певне відставання від процесів становлення історичних знань, що відбувалися в інших країнах Центральної Європи.

Специфікою та відмінністю чеського національного руху від схожих національних процесів, що мали місце наприклад у поляків або італійців, було те, що чеські етнічні території знаходилися повністю на теренах імперії Габсбургів, що надавало процесу германізації особливої глибини та масштабності. Крім того, перешкодою для розвитку чеського суспільного руху став відчутний вплив Контрреформації, що відверто не сприяло діяльності таких перших будителів, як Г.Добнер, І.Борн, Ф.Пельцель, А.Фойгт, Ф.Прохазка. Діяльність блискучого сузір'я ранніх будителів хронологічно співпадає із наступною хвилею ідей Просвітництва, що бере свій початок з 70-х років XVIII ст. Чеські будителі-просвітники відрізнялися від своїх попередників прихильністю до чеських національно-культурних традицій. Носії ж ранніх просвітницьких ідей переважно індіферентно ставилися до

національної проблематики. У цілому кінець XVIII ст. ознаменувався появою діяльних та творчо самодостатніх етнічних патріотів. До їх кола можна віднести Ф.М.Пельцеля. У 1773-1782 рр. Пельцель разом з Фойгтом та Борном випустили тритомний біографічний словник "Зображення чеських і моравських вчених і художників". Незважаючи на те, що перші два томи вийшли німецькою та латинською мовами, їх спільна праця стала вагомим внеском у справу презентації слов'янської культури європейському культурному товариству. Пельцель палко вітав скасування цензури, написав ряд статей з чеської історії, у тому числі такі відомі, як "Скорочена історія Чехії" [11, 9].

Рис. 1. Перша сторінка "Указу про віротерпимість" (1781)

Для будителів чеська історія, культура ставала додатковим аргументом у захисті своїх етнічних прав. У 1775 р. Пельцель за дозволом цензури опублікував працю єзуїта Бальбіні

"Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica", але широкий резонанс, відвертий інтерес з боку чеської молоді до дисертації, а точніше до її змісту, що підкреслював самодостатність слов'янської культури, не міг не викликати певної стурбованості з боку офіційної влади. Незабаром уряд заборонив використання праці. Отже, регіональний, земський патріотизм таких будителів, як Ф.Пельцель, А.Фойгт, Ф. Прохазка, по-перше, далеко виходив за аристократичні рамки та готував підґрунтя для розвитку національної культури; по-друге, сприяв становленню та розвитку прогресивного напрямку чеської історіографії, літератури та мови.

Загалом же "філологізм" будителів, їхня характерна заангажованість саме мовно-культурною проблемою наприкінці XVIII ст. можна впевнено вважати елементом національного руху або адекватною формою прояву національної специфіки у процесі культурної модернізації. Національна мова стала для слов'янських будителів певним ідеологічним інструментом у боротьбі за збереження власної етнічної ідентичності, чому будите лі приділяли виключну увагу. Не випадково, що саме цей аспект національного чеського і словацького руху так цікавив російських славістів. Наприклад, О.М.Бодянський так оцінив внесок одного із будителів у справу розвитку слов'янської лінгвістики, вважаючи її фундаментом збереження етнічності: "це – ціла бібліотека, жива енциклопедія всієї слов'янської ідеї та культури" [1, 46].

Література

1. Бодянський – Погодину. Письмо. 20 февраля – 5 марта. Цит. по: Лаптева Л.П. Славяноведение в Московском университете в XIX – начале XX века. М.: Изд-во МГУ, 1997. – С. 46.
2. Гильфердинг А.Ф. Славянские народы в Австрии и Турции. Собрание сочинений: Статьи по современным вопросам славянским. – СПб.: Печатня В.Головина, 1868. – Том 2. – С. 9.
3. Митрофанов П. История Австрии. – СПб., 1910. – Ч. 1. – С. 127.
4. Нолькен Ю.Ф. фон. [Донесения]. Император Иосиф II в России. Донесения шведского посланника Нолькена/ Публикация и комментарии Я.К. Грота // Русская старина. – 1883. – Т. 40. – № 11. – С. 323.
5. Прейс – Курторге из Праги, 12 января 1840 г.// Письма П.И.Прейса. – С. 40.
6. Пыпин А.Н., Спасович В.Д. Обзор истории славянских литератур. – С-Пб.: Изд. О.Д. Бакста, 1865. – С. 321.
7. Французова О.А. Политический панславизм и идеи Всеславяинства в Чехии в первой половине XIX века. – М.: Московский пед.государственный университет, 2005 – с.30-31.
8. Chapter 6 Obrozeni. Zech and Slovak national revivalc. – 120-133.
9. Dobrovsky J. Geschichte der bohemischen Sprache und Literatur. – Praga, 1792. – 219 s.
10. Kralik O. Josef Dobrovsky a Gelasius Dobner. Prispěvek k dejinam osvícenského kritiky/ Josef Dobrovsky 1753-1953. Sbornik studií k dvoustemu výročí narození. – Praha, 1953. – S. 387.
11. Pelcl Frantisek Martin. Kurzgefasste Geschichte der Bohmen, von den ältesten bis auf die itzigen Zeiten. J.A. Hagen, 1774. – S. 9.
12. Placht O. Lidnatost a spolecenska skladba ceskeho statu v 16–18 st. – Praha, 1957. – S. 226-227.
13. Thun. Josef Matthias. Der Slawismus in Bohmen. Prag. I.G. Calve'sche Buchhandlung, – Praha, 1845. – S. 7.
14. Urban Otto. Ceske a Slovenske dejiny do roku 1918. Praha Svoboda, 1991-S.149.
15. Vaclava Hajka z Libocan, Kronika Ceska: Hajek Podle originalu z r. 1541 vydal Vaclar Flajshans Nakl. – Ceske Akademie, 1933. – S. 6-7.
16. <http://ah.milua.org/tolerancpatent>

УДК 94(477.51) "1740" : 314.145

ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕННЯ ЛЮБЕЧА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ ЗА ДАНИМИ СПОВІДНОГО РОЗПИСУ ЦЕРКВИ СВЯТОЇ ВЕЛИКОМУЧЕНИЦІ ПАРАСКЕВІЇ 1740 РОКУ

Копича В.А., студента IV курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: д.і.н, проф. **Леп'явко С.А.**, кафедра історії України та політології

На сучасному етапі розвитку науки проблема соціальної історії привертає до себе інтерес не тільки закордонних вчених, а й українських також. У сфері наукових пошуків науковця не оминає уваги тематика, як чисельність населення, віковий склад, типологія

домогосподарств, шлюб і сім'я. Саме ці демографічні аспекти розглядаються у статистичних документах і становлять великий інтерес для їх вивчення на мікрорівні.

Як основне джерело для вивчення демографічної характеристики населення Любеча та його околиць є сповідний розпис церкви Святої Великомучениці Параскевії, датований 1740 року. Сповідні розписи - це церковні книги, що фіксували відвідування парафіянами сповіді та причастя. В Західній Європі обов'язок впровадження реєстрацій сповідей в католицькому костюлі було впроваджено IV Латеранським собором ще в 1215 році. Впровадження парафіяльних книжних записів в межах Речі Посполитої започатковано ухвалою Синоду кардинала Бернхарда Мацієвського в 1607 році, але перші сповідні розписи відомі лише з першої половини XVIII століття.[3, с.72-73]. В Росії перші спроби запровадити подібні постанови здійснено Петром I в 1716 [4, с.52], 1718 та 1722 роках - "об обязательном говении под угрозой штрафов, мужского и женского населения империи в определенный срок"[5, с.174]. Але через їх невиконання лише Іменним та Синодським указами 1737 року Анна Іоанівна вимушена була підтвердити обов'язкове ведення сповідних розписів при церквах [5, с.57]. Кожний приходський священик був зобов'язаний вести детальні записи своїх парафіян, як чоловічої так й жіночої статей, як літніх, так людей середнього віку, навіть новонароджених дітей "по имени, прозваниям и чинам, со означиванием лет их" [7, с.176]. Ці списки повинні були надсилатися до 1 вересня в Священний Синод. Всіх тих, хто в святу чотиридесятницю або в наступні два пости не будуть сповідуватися та причащатися, обкладати штрафами. Відповідно до розпорядження 1753 року київського митрополита Тимофія (Щербацького) запис парафіян проводився у відповідності із встановленою формою, по домогосподарствам, посімейно та зазначенням віку осіб. [5, с.57].

Пошуковий інтерес до церковної бібліотеки, сповідних розписів, описів церковного майна, старовинних церковних паперів, указів та постанов за попередні століття виник у дослідників-істориків, шукачів старовини, ще наприкінці XIX століття.

В українській історіографії дослідження сповідних розписів розпочалось у 1990-х роках, коли відбувався інтерес до вивчення соціальної історії. Серед розвідок, які присвячені даній проблемі представлені такими науковцями, як В.Мордвінцев, Л.Гісцова, О.Сакало, О.Романова, В.Дмитренко, Д.Казиміров.

Сповідний розпис церкви Святої Великомучениці Параскевії складається з заголовку, таблиці, зведених даних та засвідченого напису священників. У заголовку зазначалися назва містечка, церкви, прізвища священників і зміст розпису: "Роспись местечка Любеча церкви Святыя Великомученицы Параскевиі священниковъ Козмы и Петра Артемиевичовъ обретающимъ при оной церкви в приходе ниже явленныхъ чиновъ людемъ со изьявленіемъ противъ коегождо імене о бытіи их в святую четьредесятницу к ісповеди и святыхъ тайнъ причастія, и кто ж исповедался токмо, а не причастился, и кто жъ не исповедался"[1]. Крім самих жителів Любеча, церкву відвідували парафіяни сіл Зуби (Зубахи), Семаки, слобода Мохначовская (Мохначі), Коробки, хутір Пищики, хутір Семендеї.

Таблиця сповідного розпису церкви Святої Великомучениці Парасковії за 1740 р. складається з семи глав. У першій главі під назвою "Число дворов" знаходяться число порядкових номерів двору.

У другій та третій графі під назвою "Число людей" знаходяться порядкові номери особин чоловічої або жіночої статі які проживають у відповідних дворах. За даними сповідного розпису зафіксовано, що з 55 дворів всього проживало 169 чоловічого і 160 жіночого населення.[2]

До четвертої графі вписувалась назва стану, із прізвищами, іменами відповідних осіб. За даним розпису церкви Святої Великомучениці Парасковії все населення поділялось на такі стани суспільства: духовенство та їх сім'ї ("Духовные и ихъ домашніе"), панські люди ("дворовіе"), козаки, селяни, які не мали земельної ділянки та їх члени сім'ї ("Бабыли") та селяни ("Крестяне")[2]. Проводячи аналіз варто зазначити наступне, що в одному дворі могло проживати кілька сімей, і за тогочасними нормами дана ситуація була цілком характерною, коли наприклад зі своїми батьками жив син, який одружившись теж мав свою сім'ю, або ж брати, який кожен мали власні сім'ї, жили в одному дворі, що в сповідних книгах дана тенденція простежується дуже часто. Вони вели спільне господарство, але кожна з них жила в окремій хаті. Таким чином, на кожен селянський двір могло припадати по три - чотири сім'ї і стільки ж хат. На прикладі сповідного розпису церкви Святої Великомучениці Парасковії під номером 2 значиться сім'я священника Петра Артемовича Горбика (38), брат священника Кузьми Артемовича Горбика, дружина його Матрона Миронівна (29), які мали дітей Івана (7). Григорія (2), їх служителька Євгенія (12), разом з ними проживала сім'я брата священника Петра Артемовича, дячок Яків Артемович (47), його дружина Пелагія Климова (43), їх діти –

псаломщик Петро (15), Євсевій (12), Іван (8)[3]. Також потрібно зазначити, що імена парафіян, які представлені у джерелі, подавалися у церковній формі. У п'ятій – шостій графі під назвою "Лет от роду" для чоловіків ("Муж. пол.") і жінок ("Жен. пол.") міститься інформація про вік чоловіків та жінок. (див. Таблиця 1)

Сьома графа "Показанія действа" відмічалася хто проходив обряд сповідання або причащення або ж ні. Як зафіксовано у документі, зі стану духовенства сповідувались і причащались чоловіків 13 з 14, а жінок 10 з 13, так само козаки: чоловіків 4 з 5, жінок 7 з 10, дворові люди: чоловіків 2 з 4, жінок – 3 з 3. Як бачимо населення Любеча та його околиць все – таки виявляло прихильність та активно дотримувалось церковних канонів і в дні великого посту проходили таку обрядовість, тим більше, що за цим слідувала не лише церква а й місцева влада також.

Отже, з вище поданого матеріалу видно, що сповідні розписи є важливим церковним документом для вивчення регіональної історії. Демографічна ситуація, яка представлена у джерелі за своєю специфікою, по суті розкриває стану характеристику, статево-вікову структуру населення, сповідання та причащення парафіян. Це у свою чергу дає можливість здійснювати порівняльний аналіз із іншими церковними розписами. Окремо потрібно зауважити, що за сповідним розписом можна вивчати розмаїття власних чоловічих і жіночих імен місцевих жителів Любеча та його околиць. Але слід зазначити, що потрібно обережно ставитись до змісту даних документів і для перевірки їх достовірності необхідні залучення інші групи джерел, для ретельного вивчення інформації тощо.

Таблиця 1

Розподіл населення за статтю та віком

0-14		15-59		60 і більше		Всього	
Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	169	160
66	54	87	96	16	10		

Література

1. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. 679, оп. 1, спр. 399, Исповедные росписи церквей Черниговского полка за 1739 год
2. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 399, Исповедные росписи церквей Черниговского полка за 1739 год
3. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 399, Исповедные росписи церквей Черниговского полка за 1739 год
4. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / C. Kuklo. – Warszawa: Wydawnictwo DiG Sp. J., 2009. – S.72-73.
5. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06 / Дмитренко Віталій Анатолійович. – Полтава, 2010. - С.52
6. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення. – С.57
7. Залысский А. Когда и по какому поводу начали вестись исповедные ведомости / А.Залысский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1886. – № 5. – С.174
8. Там само, С.176.

УДК 930.1:902](477) "900/1200"

ВПЛИВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАХІДОК НА ФОРМУВАННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОГЛЯДУ РЕМЕСЕЛ І ПРОМИСЛІВ НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ X – XIII СТ.

Кулик Г.С., студентка IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Москаленко О.Ю.**, кафедра історії України та політології

Вивчення даної проблеми розпочалося ще наприкінці XVIII – XIX століття.

В.М.Татищев був тим російським істориком, котрий звернув увагу на важливість і історичну роль ремесла. В цьому позначився й весь характер його епохи та діяльність самого В.М.Татищева в області промисловості.

Спеціальне вивчення руського ремесла почалося, звичайно, з того історичного періоду, від якого дійшла найбільша кількість різномірних джерел, тобто з XVI - XVII ст. Попередній період через недостатню кількість наявних матеріалів ще не приваблював дослідників.

У 1837 р. вийшла у світ перша "історія руської промисловості" В.М.Татищева, в якій незважаючи на стислість викладу і відсутність аргументації міститься ряд корисних відомостей про розвиток ремесел та промислів.

Вся історія промислового розвитку розбита автором на 5 періодів: 1) з найдавніших часів до початку XIII ст., 2) з початку XIII ст. до половини XVI ст., 3) з половини XVI ст. до початку XVIII ст., 4) XVII ст., 5) 1800 – 1837рр.

Наведеному поділу не можна відмовити у певному обмеженні. Розуміючи під промисловістю все господарство взагалі, автор відзначає важливу роль землеробства в економіці давніх слов'ян і детально зупиняється на виробництві зброї та різних господарських предметів руськими ремісниками. Правильно помічений позитивний вплив Візантії на розвиток російської ремесла та негативна роль монголо – татарського завоювання.

Відродження ремесла пов'язується з посиленням політичного значення Москви. Все це робить дану роботу цікавою і чіткою за своїми висновками [4; 3 – 7].

У першій половині XIX ст. почав накопичуватися перший археологічний матеріал, що позначив вчених з справжніми творами давньоруських майстрів.

Знахідка так званої "чернігівської гривні" в 1821 р. і знаменитого старорязанського скарбу речей з перегородчастою емаллю в 1822 р. покликала до життя велику літературу і вперше пробудила інтерес істориків до руських старожитностей.

В 1824 р. в Києві було знайдено другий скарб речей з емаллю, який, на жаль, незабаром безслідно зник.

Цікаво відзначити, що скарб, який потрапив до рук антикварів, викликав цілий ряд наслідків. Підроблені речі, виготовлені ювеліром XIX ст., своєю грубістю тільки підкреслюють тонкість і вишуканість справжніх творів давньоруського мистецтва[6; 11].

М.С.Грушевський у підрозділі фундаментального дослідження з історії України, присвяченому матеріальній культурі, відомі для того часу в незначній кількості археологічні знахідки використав лише в якості ілюстрації. Дані письмових джерел у цій праці залучались не в повному обсязі. Дослідник ставив перед собою інші завдання дослідження в цілому, що й обумовило дуже стислу характеристику давньоруських ремесел та промислів, причому описував навіть не всі їх види[5; 6 – 7].

У сорокові роки XIX ст. була здійснена широка публікація творів давньоруського ремесла, переважно ювелірного. І. Снегирьов видає "Пам'ятники Московської старовини", в які включені і речі домонгольської епохи, і слідом за ними – розкішно ілюстровані "Древности Российского государства", описуючи в обох виданнях розвідки про техніку виготовлення, стилі і датування видаваних предметів. З'являлися статті про техніку стародавнього ремесла та публікації окремих музейних зібрань. Власне археологічний матеріал, здобутий шляхом розкопок, ще дуже мало увійшов тоді в ужиток науки. Розкопки давньоруських курганів, що почалися в 1838 р., пройшли непоміченими для істориків.

Перші роботи присвячені дослідженню давньоруського ремесла належать І.Е.Забеліну.

І.Е.Забеліним використані всі види історичних джерел, відомих на той час. Він включає в своє дослідження і виписки з літопису, житій та грамот, і рецепти XVII ст., і справжні давні речі, аналізуючи техніку їх виготовлення. Нажаль, найдавніша епоха історії руського ремесла з X по XV століття висвітлена в обох статтях вкрай стисло[1;107].

У середині XIX ст. у істориків з'являється інтерес до соціальної історії давньоруського міста, зокрема, до історії ремесла і становища ремісників. З числа цих робіт особливо слід виділити статтю В.Н.Лешкова, яка поклатила початок дискусії про руський цеховий лад. Противниками Лешкова в цій суперечці були Н.Ричков, Н.Степанов і І.Діятін, які заперечували проти зіставлення руського середньовіччя з західноєвропейським. Погляди В.Лешкова були підтримані через 30 років М.Кулішером.

Дискусія про характер руського ремесла була певною мірою безплідною, так як жодна зі сторін не мала достатніх археологічних даних ні про ступінь розвитку ремесла, ні про його технічний рівень і ґрунтувалася переважно на суперечливих писемних повідомленнях. Вивчення соціальної історії ремесла велося відірвано від історії виробництва, і обидва напрямки дослідження ремесла існували ізольовано одне від одного.

Найбільшою подією в історіографії давньоруського господарства був вихід у світ книги Н.Арістова – "Промышленность древней Руси".

Розуміючи під промисловістю всю взагалі господарську діяльність людини, Н.Арістов дав у своїй роботі перше зведення писемних джерел X –XV ст. про землеробство, ремесло і

торгівлю. Арістовим використані літописи, грамоти, життя святих, відомості іноземців, перекладна література і навіть билини. Велику допомогу в збиранні цих матеріалів йому надав словник давньоруської мови І. І. Срезневського, використаний Арістовим в рукописі.

Письмові джерела розроблені Н.Арістовим для свого часу досить вичерпно, і в якості зведення матеріалів його книга, що не застаріла досі, послугувала довідником не одному поколінню істориків [7; 15].

Н.Арістов відмічає, що тодішня археологічна наука була ще дуже бідна на проведенні дослідження. Недостатність джерел була прийнята Арістовим за недостатність самого ремесла, і в заключних розділах він намагається пояснити низький (на його думку) рівень розвитку руської промисловості, посилаючись на несприятливі природні умови. "Не можна було очікувати руху та удосконалення промисловості та ремесл в стародавній Русі, в обширній малонаселеній країні ... Одноманітність природи, обширність, порожнеча, суворі зими, постійна боротьба з іншими народами, погані дороги привчили руської людини до стійкості і терпінню, не викликаючи в ньому нових потреб і поліпшення свого побуту".

Другою причиною уповільнення розвитку промисловості, крім суворості природи, Н.Арістов вважає стан безперервної рухливості руського народу: "Руський народ, розсипаний на величезному просторі, постійно переходив з місця на місце, шукав собі родючого ґрунту, рибних річок, та інших багатих економічних умов природи. Це кочування, це шукання пільгового життя не могло сприяти розвитку ремісничої справи..." (Розрядка наша.-Б. Р.).

Згодом, після виходу в світ книги Н.Арістова, був організований російський відділ на Всесвітній виставці в Парижі, у зв'язку з чим Г.Д.Філімоновим були зроблені розшуки старовинних руських речей в музеях і недоступних для вчених дослідників ризницях монастирів і соборів. Вперше твори давньоруських ювелірів були виставлені поруч з візантійськими і західноєвропейськими речами [8; 17].

Інтерес до давньоруського художнього ремесла підвищився. Одночасно з вивченням історії ювелірної справи почалося накопичення рядового археологічного матеріалу завдяки широким розкопкам курганів. Їх масове дослідження було розпочато роботами А.С.Уварова в 1851 р. Всього ним розкопано 7729 курганів. А.А.Спіцин абсолютно справедливо називав ці розкопки варварськими і жалкував, що переважна більшість матеріалів загинуло для науки, але видана А.Уваровим робота, заснована на узагальненні археологічного матеріалу, мала для свого часу велике значення, так як вводила в науковий оборот новий варіант історичних джерел. Можна тільки пошкодувати, що ця перша історична робота, заснована на археологічному матеріалі, виявилася настільки слабкою щодо методу дослідження свого основного джерела - курганів.

Поступово у музеях накопичувався багатий матеріал; на археологічних з'їздах, що влаштовувалися по черзі у великих російських містах, читалися доповіді з проблеми досліджень давньоруських курганів; але археологічний матеріал все ще недостатньо використовувався в якості історичного джерела [11; 747 – 750].

У роботах вчених майже завжди був наявним розділ, присвячений характеристиці ремесла, але тільки в роботі В.І.Сизова проведений детальний аналіз техніки виготовлення ремісничих виробів, знайдених у курганах, у тому числі Подніпров'ї та Подесенні.

Зазвичай висновок про ремесло був наступним: всі предмети з курганів ділилися археологом на дві нерівні частини; в першу групу вміщувалися всі привізні речі, а в другу – предмети місцевого виготовлення, на підставі яких робилися стереотипні висновки про те, що населення, яке ховало своїх небіжчиків у курганах, було знайоме з куванням металу, прядінням ниток, ліпленням горщиків та обробкою деревини.

Поділ речей на привізні і місцеві, тобто іншими словами вирішення питання про значення торгівлі та ремесла в давньоруський період, був вкрай суб'єктивним. І завжди, як тільки археолог намагався перейти до цього питання, над ним тяжіла готова історична схема, яка висувала на перше місце торгівлю і не враховувала значення місцевого ремісничого виробництва.

Найбільший російський археолог А.А.Спіцин, багато зробив для приведення в систему давньоруських старожитностей, говорячи про торгівлю Київської Русі, відніс до розділу торгівлі майже всі залізні і мідні речі знайдені археологами в курганах. Висновки А.Спіцина були повторені згодом Д.Н.Анучиним: - "привізними слід вважати і знайдені в курганах [IX -XI ст.] намиста бурштинові, скляні, сердолікові, срібні, бронзові браслети, гривні, сережки, скроневі кільця, пряжки, фібули, персні, шпильки, прорізні бляшки, іноді хрестики, а в чоловічих могилах залізні ножі, сокири, наконечники копій, рідко мечі, довгі, обоюдогострі, норманського типу". За вирахуванням даного списку з курганних речей дреговичів і радимичів на долю руського ремесла залишаються тільки глиняні горщики. За такої постановки питання виявилася, що давньоруські смерди, не маючи нічого свого, повинні були весь свій нехитрий

інвентар (сокири, ножі, прикраси) закупаються у якихось іноземних торговців. Археологічний матеріал, залучений до історії руського господарства в такому вигляді, міг сприяти лише подальшому заплутуванню питання.

На теперішній час археологічна наука має приблизно 20 000 розкопаних курганів IX - XIII ст., які являють собою найцінніше джерело з історії руського села, придатний для статистичної обробки. У цьому відношенні кургани можна порівнювати з пізнішими книгами[2; 109].

Паралельно з накопиченням курганного (в основному сільського) матеріалу відбувалося збагачення музеїв предметами високої ювелірної майстерності знайденими під час розкопок давньоруських міст. Міські речі в більшості своїй виявлялися спочатку випадково при проведенні земляних робіт у вигляді скарбів. На кінець XIX ст. археологічного матеріалу накопичилося стільки, що він міг бути узагальнений; цією справою зайнявся візантієзнавець Н.П.Кондаков. Спочатку його увага була звернена тільки на предмети з перегородчастою емаллю, а надалі була поширена і на все міське ювелірне мистецтво в цілому.

Спільно з І.І.Толстим Н.Кондаков написав шеститомну історію руських старожитностей; три останні томи присвячені досліджуваному нами періоду.

Продовжуючи роботи І.Забеліна і Філімонова на новому, більш широкому матеріалі, Н.Кондаков дуже уважно вивчив ювелірну справу, її техніку, датування окремих речей, застосувавши для цього своє знання візантійського мистецтва. Н.Кондаков захищав руську культуру від нападок з боку норманністів і доводив існування високорозвиненого руського ремесла, але при цьому нерідко впадав у зайве захоплення візантійським впливом. Для Н.Кондакова не тільки Царгород, але навіть провінційний Херсонес був постійним джерелом благодійного впливу на Русь, без якого він не мислив розвитку руської матеріальної культури.

Залишаючи в тіні народне мистецтво X-XIII ст., і зосередивши всю увагу на найвищих зразках міського ремесла та підпорядкувавши його цілком Візантії, Н.Кондаков не міг істотно змінити погляди істориків на високий рівень розвитку ремесла стародавньої Русі, хоча його роботи і користувалися повагою[3; 27 – 28].

У загальних роботах з руської історії Ключевського, Рожкова, Преснякова, Покровського, Лященко, Грушевського ремесло скупо змальовано на підставі матеріалів, зібраних ще Н.Арістовим. Із зазначених авторів найбільш докладно і детально освітлено ремесло Київської Русі саме у М.С.Грушевського.

М.Н.Покровський в розділі, присвяченому містам, побіжно торкнувся питань і ремесла, а в " Нарисі історії руської культури" він виклав кілька загальновідомих фактів з історії розвитку ремесла і дав вражаючі за своєю заплутаністю формулювання: " ремісники були першим суспільним класом в історії" .

Дуже багато нового у справу вивчення руських старожитностей і, зокрема, у справу вивчення ремесла внесли археологічні дослідження 1923–1940 рр. Розкопки курганів тривали в менших масштабах, але велися з більшою ретельністю. У ці роки вперше було звернуто увагу на місця поселень – давньоруського селища і городища. Водночас почалися археологічні дослідження найважливіших міських центрів стародавньої Русі – Києва, Чернігова, Переяслава, Новгород – Сіверська, Вишгорода, Галича, Старої Рязані, Новгорода, Пскова, Старої Ладоги, Смоленська, Москви, Дмитрова і ряду інших. Проводилися і розкопки невеликих безіменних городищ[9; 21].

За підсумками проведеної великої роботи були відкриті десятки ремісничих майстерень, безліч знарядь ремісничого виробництва: заготовки, сировина, готова продукція місцевих майстрів – ремісників. Доводи прихильників переважання торгівлі в давньоруський час були поставлені під серйозний сумнів великою кількістю артефактів ремісничого походження. Першою роботою, яка узагальнила новий археологічний матеріал з давньоруського ремесла IX - XII ст., стала стаття А. В. Арциховського, в якій вказувалися конкретні шляхи відділення ремесла від землеробства і його подальшого розвитку.

Перша робота, присвячена комплексному дослідженню сільських ремесел та промислів із залученням масового археологічного матеріалу, належить Б.О.Рибакову. "Вважаючи, що вивчення руського ремесла кінця XV ст. має бути здійснене у зв'язку з історією ремесла XVI ст., я користувався матеріалами цієї перехідної епохи для ретроспективного висвітлення більш раннього часу. У середині кожної частини матеріал згруповано таким чином: по-перше, скрізь проведено поділ на міське і сільське ремесло, а, по-друге, аналіз техніки та огляд збереженої продукції виділені в особливі розділи, а соціальна організація ремесла і положення ремісників - в інші розділи. Для епохи XI-XIII ст. стан джерел дозволяв присвятити окремий розділ формам збуту і визначення районів збуту ремісничої продукції. У другій

частині окремих розділ відведено проблемі ремісничих корпорацій у великих руських містах XIV -XV ст." [6; 5 – 6].

В підсумку до вищезазначеного, можна виділити декілька етапів у розвитку поглядів дослідників на давньоруське ремесло:

1 етап - первинне накопичення більш-менш випадкових матеріалів. Даний етап закінчується виходом у світ книг В.Татищева і Н.Арістова, які використовували майже весь письмовий матеріал X -XV ст.

2 етап - поступове накопичення речових джерел (кургани і скарби) і розробка окремих тем (напр., ювелірна справа); вивчалось переважно ремесло домонгольської Русі.

3 етап - посилення уваги до археологічного вивчення руських міст, городищ і селищ і спроби побудови історії давньоруського ремесла на основі комплексу різнобічних джерел. Етап цей припадає цілком на радянську добу [10; 23].

Отже, наша робота з історії давньоруського ремесла заснована на залученні всіх категорій джерел, які взаємно доповнюють одне одного. Використані як писемні пам'ятки, так і речові. Археологічний матеріал вивчався як за виданнями, так і безпосередньо в музеях ряду міст. Необхідно відзначити, що всі взяті разом джерела становлять все ще строкату картину, яка досить нерівномірно відображатиме історію ремесла як в хронологічному, так і в географічному та соціальному відношеннях. Загалом на підставі археологічних джерел можна реконструювати найповнішу історію розвитку давньоруського ремесла, але джерела тут дуже нерівномірно висвітлюють як окремі регіони, так і різні галузеві ремесла. Чисельний археологічний матеріал, який слугує найчастіше основним фондом відомостей про ремесло, потребує спеціального джерелознавчого розбору і спеціально розробленої методики використання матеріалу.

Література

1. Забелин И.Е. О металлическом производстве в России до конца XVII в. – ЗРАО, СПб., 1853. – т. V. – С. 107.
2. Завитневич В. К вопросу о культурном влиянии Византии на быт русских славян курганного периода. – "Труды XII Археол. съезда в Харькове 1902 г.", М., 1905. – т. I. – С. 109.
3. Кондаков. Н.П. История и памятники византийской эмали. – СПб., 1892. – С.27 – 28.
4. "Краткое начертание всеобщей истории промышленности", ч. 2 – История промышленности России. – СПб., 1837. – С. 3-7.
5. Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст. / НАН України, Інститут археології; Відповідальний редактор О.П.Моця. – К.: КНТ, 2006. – С.6 – 7.
6. Рыбаков В.А. Ремесло древней Руси. – М., 1948.– С. 11.
7. Там само. – С.15.
8. Там само. – С.17.
9. Там само. – С. 21.
10. Там само. – С. 23
11. Уваров. А.С. Меряне и их быт по курганным раскопкам. – "Труды I Археол. съезда", М., 1871. – т. II. – С. 747-750.

УДК 94 (477.51): 659.1

РОЛЬ РЕКЛАМИ В ПРОЦЕСАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Лисенко К.О., студентка IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: ас. **Крупенко О.В.**, кафедра історії України та політології

Кінець ХІХ – початок ХХ ст.. асоціюється із розвитком ринкових відносин у Російській імперії. У цей час українці були у вирі змін. Відтепер усі ефективні засоби ринку починають застосовуватися максимально для зацікавлення споживачів, а отже отримання більших прибутків. Головною зброєю ринку стає реклама. Це оголошення про продаж товарів або надання послуг з метою привернути споживачів вихваланням якостей товарів, часто перебільшеними [2, 9]. Змінювалася і психологія людей, почалося формування міського середовища, де реклама відігравала не останню роль.

Мета нашого дослідження – з'ясувати роль реклами в соціально економічному житті населення Чернігівської губернії, її вплив на формування їх смаків і вподобань.

Історіографія даної проблеми включає праці авторів кінця XIX – початку XX ст., коли було зроблено (перші спроби науково-практичного осмислення друкованої реклами як соціального явища), роботи радянського періоду та сучасна історіографія. Автори, які писали про рекламу в дореволюційний період, обмежувалися форматом брошур і газетних статей. У їх роботах уже виділилися дві основні, цілком протилежні тенденції у ставленні до реклами: критичний погляд і більш поміркований. Однією з таких була стаття Г.Циперовича, опублікована в журналі "Сучасний світ" у 1911 р. Автор статті висловлював своє занепокоєння загальним рівнем розвитку рекламної справи в Росії, тим негативним впливом, який рекламний потік чинив на періодичну пресу.

Робота Н.Пліскен, вона представляла собою короткий огляд розвитку реклами у світі, значна частина роботи – це конкретні приклади рекламної діяльності. Автор досить активно залучав іноземні джерела. Наведені їм приклади були не позбавлені гумору. У дослідженні подається історія розвитку реклами [3, 3].

У роботі А.Верігіна "Російська реклама" велика увага приділяється національній специфіці реклами, проводиться думка про повну неприпустимість всякого втручання у рекламний процес, небажаність натиску на споживача [3, 3].

У розглянутий період з'являлися роботи і українських авторів. Книга В.Хойновського, що вийшла в Києві, була вибудована за єдиним принципом простого перерахування коротких рекомендацій по рекламному процесу. Автор брошури акцентує увагу на правилах складання рекламних текстів, як гарантії успіху рекламиста [2, 11]

Радянські історики практично не аналізували комерційної рекламної діяльності, намагалися обминати дану тему досліджень, так як це суперечило ідеології комуністичної партії. Роботи цього періоду мали більш загальний характер. Серед них можна назвати праці Г.С.Лапшиної, В.А.Твардовської, у яких мова йде про урядову політику у сфері журналістики, її здобутки та проблеми.

Натомість суспільству нав'язувалась думка, що реклама є засобом обдурювання людей заради збагачення капіталістами. Хоча, якщо заглянути в історію СРСР, то партія не нехтувала рекламою заради реалізації своїх цілей.

У 90-х роках XX ст. у всьому світі й Україні зріс інтерес до історії рекламної справи, з'явилася ціла низка монографій, окремих збірників і статей, присвячених питанням історії, теорії та практики рекламного бізнесу. Серед західних учених варто відзначити праці Д.Сивулки, А.Дейяна, Ф.Джефкінса, Е.Фарбі, Д.Делла і Т.Лінди, Х.Кафтанджієва, В.Ленерта, Д.Огілві та ін. У розвідках російських науковців значна увага звертається на процеси становлення та розвитку газетної реклами, називаються причини, поява та традиції. Детальні напрацювання в цій галузі здійсненні такими вченими як В.Ученова, Н.Старих, О.Сляднева, Л.Березова, В.Бородіна, І.Імшинецька, М.Аржанов і Т.Пирогова та ін.

В Україні аналогічні дослідження є поодинокими, якщо не брати до уваги кількох принагідних згадок у монографіях В.Мацежинського, Б.Обрителька, Г.Почепцова, Т.Смирнової, Н.Грицюти, Б.Чайківського, статті Вільшанської О. Що ж стосується особливостей реклами саме в Чернігівській губернії, то це статті Людмили Аскерової, а також згадки про розвиток реклами як одного з нових явищ модернізаційного суспільства в Чернігові, Сергієм Леп'явко у його книзі "Історія Чернігова".

Історія української реклами XIX-XX століть, її становлення і розвиток, залишаються поза увагою вітчизняних науковців.

Джерельною базою нашої розвідки є Чернігівські губернські відомості, Чернігівські пам'ятні книжки, Чернігівські календарі, досліджуючи які, можна з'ясувати економічні й соціальні зміни в суспільстві пореформеної доби. Вивчення рекламних оголошень дозволяє з'ясувати рівень розвитку торгівлі в губернії, які сфери послуг існували на той час, види зайнятості населення, його інтереси, потреби, бажання.

Чернігів у XIX на початку XX ст. мав розгалужену мережу магазинів та торговельних місць, більшість із яких здійснювала спеціалізовану торгівлю. Крім того, функціонували заклади, що надавали послуги жителям міста: готелі, трактири, перукарні тощо. Зважаючи на це, існувала певна конкуренція, яка потребувала реклами, що була необхідною ланкою між продавцями та їх клієнтами. Для перших – це був засіб заявити про свою продукцію, про її переваги над товарами інших виробників. За умов обмеженості територіального попиту можна було донести інформацію далеко за межі міста. Для споживачів – це була можливість знайти потрібну річ за доступною ціною. Тож, реклама щодня була присутньою в повсякденному житті городян.

Невід'ємною частиною української торгівлі були ярмарки та базари. Традиційно вони проходили на центральній площі міста. Базар розміщувався на столах та лавах навколо П'ят-

ницької церкви, що в центрі міста, і була зручним місцем торгівлі, оскільки саме там збиралася значна частина жителів. Дехто приходив за покупками, але більшість подивитися, поспілкуватися із знайомими, інші просто проходили повз торгову площу, яка була ніби окремо існуючим "організмом". Крім того, городяни могли придбати товари на традиційних щорічних ярмарках. У Чернігові ярмарки проводилися чотири рази на рік: у січні влаштувалася Богоявленський ярмарок, навесні (за тиждень після Великодня) – Прокофіївський, у червні – Десятинний і у вересні – Воздвиженський.

Чернігів у XIX – на початку XX ст. мав розгалужену мережу магазинів та торговельних місць, більшість з яких здійснювали спеціалізовану торгівлю. Тут можна було знайти товар на будь-який смак та гаманець – від дешевих дрібничок до коштовних речей. Частіше всього магазини зверталися до оформлення яскравих вивісок та вітрин, а також давали об'яви в губернські газети.

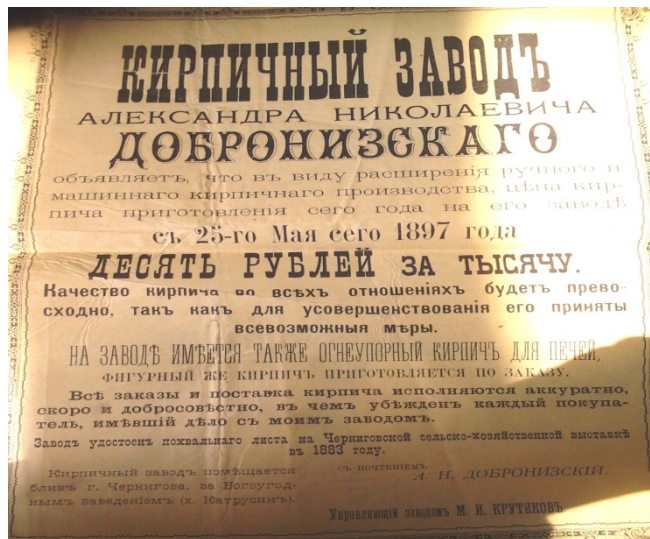
Рекламували місце і час проведення базарів і ярмарків оголошеннями в газетах: "В результаті пропозицій голови губернії, губернське правління доводить до загальної відомості: 1. Про відкритим Козелецькими Уєзними Земськими Зборами в селі Ярославці по неділям щотижневих базарів. 2. Про рішення Мглинськими Уєздними Земськими Зборами в місті Мглині торгів: по неділям, середам і п'ятницям, і в місті Почеп по неділям і п'ятницям". [6, 2]

Під час ярмарків у місті працювали балагани, де ставили невеликі театралізовані постановки або циркові номери. Як правило, біля них працював так званий "балаганний закликало", який шанобливо звертався до перехожих, перераховував гіперболізовані "чудеса" і "диговинки", які чекали на них тут, і запевняв, що заклад користується попитом публіки, хоча не завжди це відповідало дійсності. Деякі розважальні балагани мали балкони, які також використовували в цілях реклами. Саме з балконів клоуни та спеціальні глашатаї зазивали публіку відвідати їх виступи, іноді розігрували невеличкі комічні сцени з метою зацікавити глядачів.

В останній чверті XIX ст. виник цілий балконний жанр – раус. Слово "раус" означало балкон, пізніше так почали називати сценки, що розігрувалися на них. Зазвичай було дві дійові особи: клоун та особа, що з ним розмовляла. Як засвідчувала практика, не завжди рекламовані послуги були якісні. Так, у штаті міських бань, які належали чернігівцю Соколовському, був спеціальний "зазивальник", який ходив по місту і, розмахуючи віником, кричав: "Соколовський у баню! Соколовський у баню". Треба було розуміти, що ці заклики означали: "Запрошуємо у баню Соколовського". Та ці лазні, згадував сучасник, "були темні, тісні, погано обладнані та брудні. Оскільки "Монополія" Соколовського не користувалася особливою популярністю, вулицями був змушений ходити "закликало" [8, 2].

Натомість, на ярмарках дієвою рекламою була дешевизна і знижки. Також великий ефект мала реклама, яка в народі називається "сарафанне радіо", тобто продавці самі або наймали людей розповсюджували інформацію про свою лавку в побутових розмовах, порадах своїм знайомим.

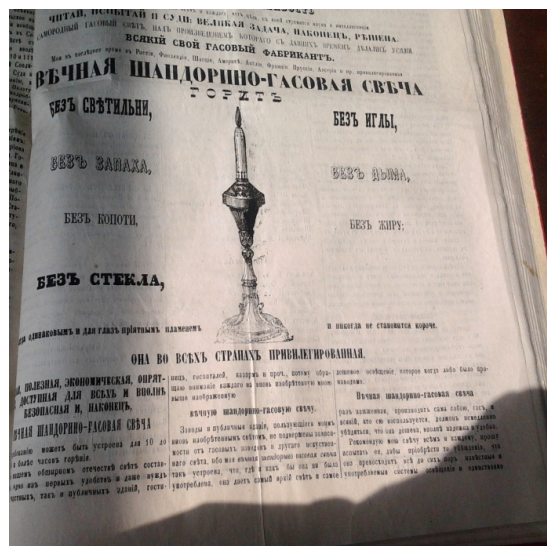

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. в місті почав формуватися готельно-ресторанний бізнес. Готелі, рекламували свій заклад борючись із конкурентами за клієнтів. Традиційно рекламні оголошення розхвалювали даний готель, розповідали про наявність нових послуг, яких немає в інших. Ось наприклад: "З 3 березня в місті Чернігові на перехресті Мосейної і Бульварної вулиць відкривається новий готель "Олександрівський" зі всіма зручностями, електричним освітленням і дзвінками. При готелі – кухня, під керівництвом шеф-повара, який працював в першокласних київських готелях. У нас є каретні сараї і конюшні для приїжджаючих своїми кіньми. Ціни найпомітніші. Утримувач готелю Аверій Іван Шевченко." [9, 3].

Попит на місцеві ресторани та готелі підвищувався на час з'їзду повітового чи губернського дворянства, інших публічних заходів, коли повсякденне життя міста суттєво поживлялося. Пересічні обивателі міста збиралися в трактирах, їдальнях та інших закладах [1, 7-8].

Слід звернути увагу і на те, що в цей час в житті Чернігова з'являється нове явище – це оренда квартир і будинків. Це пояснюється тим, що збільшується кількість населення міст, зростає матеріальний добробут жителів, які знімали кращі квартири або будинки для своєї сім'ї або будиночок за містом на літній час. У газетах публікувалися такі об'яви: "Віддається в оренду квартира в 10 кімнат зі всіма зручностями або 2 квартири в 4 і 6 кімнат. Там також продається фортепіано, різні меблі, ванна і водовозкою" [10, 4], "Віддається в оренду дача на Бобровиці (колишнього Фомінського). Умови у прикажчика Єфима Купя, садиба Г.Н.Глібова" [9, 3].

Аналізуючи рекламу в Чернігові слід сказати, що в місті було погано забезпечене водопостачання, а також електричним освітленням. Про це можна судити з багатьох оголошень, де зазначаються водовозки, а також нові розробки різних освітлювальних ламп, які користувалися неабияким попитом.

Велика кількість рекламних оголошень стосувалася пошуку роботи, в основному у сфері обслуговування або ж у будівництві: "Потрібна економка. Досвідчена і знаюча сільське господарство. Чернігів. Бобровиця. Н. І. Савич" [11, 4], "Вирішено побудувати в місті Седнів, Чернігівського уїзду, кам'яне училище: бажаючі брати роботу мають з'явитися 23 травня в м. Седнів в Волосне правління." [11, 4].

В середині XIX- початку XX століття Чернігівська губернія була окраїнною в Російській імперії і більшість її населення було зайняте в аграрній сфері. На сторінках "Чернігівських губернських відомостей" ми можемо побачити різноманітну рекламу нових сортів фруктових дерев, продажу сільськогосподарських товарів або ж здачу в оренду землі.

Въ Черниговѣ усадьба гр. Милорадовича

СДАЕТСЯ съ ОСЕНИ

фруктовый садъ и огороды

съ парниками.

Справляются м. Любечъ, управляющаго
экономіей гр. Милорадовича Александро-
вича.

3—2611—1. ч.д.

„Черниг. Губ. Вѣд.“ выйдеть въ пятницу, 16-го сентября.

ОБЪЯВЛЕНИЯ.

Правление Черниговскаго Общества Потребителей имеетъ честь довести до свѣдѣнія г.г. членовъ пайчиковъ, что продолженіе асфальтированія общаго собранія, бывшаго 12 сентября, состоится 14 СЕГО СЕНТЯБРЯ, въ 8 часовъ вечера, въ залѣ Городской Думы.

ПРАВЛЕНИЕ.
1—4706—1.

КАРТОФЕЛЬ

8.000 пуд. продается въ экономіи В. Н. Калиновскаго с. Смолянь на р. Деснѣ.
3—4582—3. ч.д.

Конотопская, Черниговской губернии Уѣздная Земская

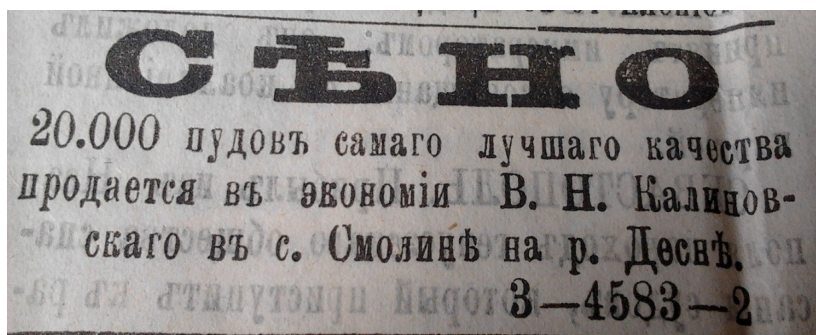
15—4190—4. ч.д.

Въ имѣніи Черниговскаго Губернскаго Земства въ с. Довжикѣ въ текущую осень изъ плодового питомника **БУДЕТЬ ПРОИЗВОДИТЬСЯ**

ОТПУСКЪ ПЛОДОВЫХЪ ДЕРЕВЬЕВЪ.

Каталоги высылаются по требованію бесплатно.— Адресъ: контора имѣнія Черниговскаго Губернскаго Земства, п. ст. Довжикъ, Черниговской губерніи и уѣзда.

20—4134—19.

Аналізуючи рекламу кінця XIX- початку XX ст. можна зробити висновок, що саме в цей період у населення з'являється інтерес до підприємницької діяльності. Отже, саме вона відіграла значну роль у соціально-економічному житті Чернігівської губернії. Реклама надавала інформацію та формувала смаки населення. Саме вона впливала на популярність того чи іншого магазину, готелю, товару. Реклама формувала моду, а отже стиль життя.

Література

1. Аскерова Л. Чернігів у XIX – на початку XX століття: формування міського середовища/ http://histans.com/JournALL/kraj/kraj_2012_3/2.pdf
2. Бондаренко В.В. Розвиток комерційної реклами на сторінках періодики Східної України середини XIX – початку XX століття. – К.: Записки інституту журналістики, 2002.- 9-11 с.
3. Гвоздев И.А. История московской рекламы во второй половине XIX-начале XX века: Автореферат с диссертации на соискание кандидата исторических наук: 07.00.02./ Отечественная история. – М., 2010. – 35 с.
4. Глазунова В.В. Торговая реклама. – М.: Экономика, 1982. – с. 35.
5. Календарь Черниговской губернии. – Чернигов, 1891. – с. 283.
6. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1869. – № 1. – Часть неофициальная. – с. 2.
7. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1869. – № 37. – Часть неофициальная. – с. 4
8. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 399. – Часть неофициальная. – с. 2.
9. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1898. – № 19. – Часть неофициальная. – с. 3.
10. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 195. – Часть неофициальная. – с. 4.
11. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1906. – № 102. – Часть неофициальная. – с. 4.

УДК 94(477.51) "18/19"

НІЖИН В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: КІЛЬКА СЛІВ ПРО БЛАГОУСТРІЙ МІСТА

Мазурик О.М., магістрант історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.і.н., доц. **Кривобок О.П.**, кафедра історії України та політології

У пореформений період другої половини XIX – початку XX ст. структурно оновлена внаслідок міської реформи 70-х років влада Ніжина одним з першочергових завдань у своїй діяльності ставить підтримання належного санітарно-гігієнічного стану міста, приведення в належний стан вулиць, зон відпочинку і т.д. Для координації зусиль в цій сфері в 70-х роках було створено спеціальний відділ по благоустрою при міській управі, що безпосередньо підпорядковувався міському голові. На жаль, наявні матеріали не дали змоги належним чином висвітлити структуру відділу, кількість працюючих і т.п. Вдалося з'ясувати, що для виконання більшості робіт по благоустрою міських територій залучалися тимчасовонайняті або ж сезонні робітники, з якими складалися своєрідні договори найму. Для прикладу, влітку 1891 року біля Ніжинської телеграфно-поштової контори утворилась канава в яку все частіше почали звозити сміття та спускати різні нечистоти. Дана канава була якраз біля дороги і це за висновками спеціалістів з відділу становило серйозну небезпеку для "приходящих лиц". Тому було прийнято рішення про найм 12 робітників, а якщо їх сил не вистачить для своєчасної

локалізації за один день, то наступного дня найняти ще 20 робітників [4, арк.12-13]. Отже, цей та ряд інших випадків тимчасового найму робітників, свідчить про недостатність власного штабу працюючих або ж взагалі про його відсутність. Адже в документах ми не зустрічаємо ніяких відомостей про кількість працюючих, їх заробітні плати і т.п.

Найбільш значимим питанням у сфері благоустрою міста було приведення в належний стан вулиць, покращення дорожнього покриття, підвищення рівня їх прохідності в умовах сезонного бездоріжжя та зимовий час. Упродовж всього періоду, коли відбувалося впорядкування вулиць, перевага завжди надавалася центральним районам міста, а віддалені території залишалися поза увагою влади – про це свідчать численні звернення жителів міських окраїн Воробійовки, Кручі та інших до міської управи з проханнями здійснити заощення хоча б окремих відрізків доріг в цих районах міста. Зокрема, жителі Нежатинської вулиці у цілому ряді звернень вказували, що весною та восени за наявності найменшого дощу, виникала непрохідна багнюка, яка перешкоджала навіть підвозу продуктів. Неможливим був не лише проїзд, але і прохід, оскільки відсутні були як тротуари, так і дороги: "горе тому хто не знано попадеть туда". Особливо страждали візники, що жили там, фаєтони та коні яких настільки грузнули, що витягнути їх можливо було лише з великими зусиллям та шкодою для коней. Попри це, міська управа відповідала відмовою, оскільки на заощення цих територій не вистачало коштів [6, арк. 1-11].

Систематично проводилися роботи по заощенню вулиць каменем, утворення так званого дорожнього покриття. Це була найбільш складна та фінансово затратна частина роботи по благоустрою міста. Впродовж більш ніж 30 років, починаючи з 1870-х рр., відбувалося планомірне заощення вулиць, переважно центральної частини Ніжина. Крім дорого-визни матеріалу, давалася взнаки складність його доставки, відсутність кваліфікованих кадрів для виконання робіт, адже роботи виконували переважно тимчасово найняті робітники без належної кваліфікації, інколи траплялися випадки використання праці ув'язнених та ін. Доставка каменю відбувалася залізницею зі станції Путівль, оплата відбувалася в залежності від кількості отриманих вагонів. Відомо про часті перебої в поставці матеріалу. Траплялися випадки, що замовлення не виконувалося аж по півроку. Як наприклад взимку 1899 р., коли на заощення стоянок для візників, що планувалося зробити навесні, було замовлено 30 кубів каменю. Матеріали надійшли аж в жовтні, коли вимощувати стоянки було вже недоречно [7, арк. 19-21].

Для порівняння зазначимо, що наприклад в Чернігові при заощенні вулиць, перевага надавалася цегляній бруківці, оскільки така дорога була рівною, без вибоїн, рух по такій бруківці був тихішим ніж по дорозі вимощеній каменем. Однак використання такого виду бруківки потребувало більш кваліфікованих робітників та було дещо дорожчим.

Як уже зазначалося, заощенню підлягали передусім вулиці центральної частини міста. Своєрідний пік у темпах брукування вулиць спостерігався у другій половині 80-х – в 90-х рр. XIX ст. В архівних матеріалах за ці роки знаходимо відомості про ведення робіт по заощенню ряду вулиць, що вважалися центральними. Для прикладу за 1894 р. було використано 6100 кубів каменю. У цей час було заощено Каменну Мостову, Кушакевича, частину Судейської та Успенської вулиць.

Тротуари в місті були переважно дерев'яними. Ще у середині XIX ст. тротуари на головних вулицях міста створювали низку незручностей для пішоходів, а вода, що накопичувалася біля фундаментів спричиняла утворення плісняви в будинках. Домовласникам пропонувалося самим заощувати цеглою ділянку тротуару біля свого будинку. Це дало змогу покращити стан тротуарів на більшості вулиць. Тротуари могли бути із каменя, цегли або деревини.

Для більш ефективного впорядкування вулиць міста існували відповідні правила, що регулювали обов'язки господарів по утриманню тротуарів та незабрукованих ділянок. Усі господарі нерухомого майна зобов'язувалися влаштувати і утримувати тротуари, які прилягали до їхніх володінь. Утримання в чистоті тротуарів та вулиць покладалося на домовласників. Очищення територій від снігу та льоду також входило до кола обов'язків мешканців міста. Відомо, значною проблемою благоустрою міста були нечистоти, а точніше неправильна їх утилізація домовласниками. Нерідко городяни викопували ями для відходів та сміття біля тротуарів чи дороги. У цих ямах можна було побачити не тільки сміття, а й мертвих собак, котів та інших тварин. Тому в 1891 р. міською управою було заборонено влаштовувати самовільні сміттєзвалища біля житлових зонах. Відходи повинні були вивозитись за межі міста у спеціально встановлені міста [4, арк. 10-22].

Аби забезпечити належний санітарно-гігієнічний стан Ніжина міська влада систематично видавала й інші правила, обов'язкові для виконання домовласниками. Так у 1887 р.

були вироблені правила "объ устройстве отхожих мьст, помийних ям". Заборонялося влаштування помийних ям ближче ніж за 2 аршини від межі з сусідами чи вуличного паркану; ці ями ні в якому разі не повинні бути зі сторони жилих кімнат; при очистці ям громадяни обов'язково повинні використовувати купорос або інші засоби. Наголошувалося на тому, що при можливості громадяни мали "нечыстоты вывозить за городъ, въ мьстауказанные Управою для свозанечыстот" [2, арк. 67].

У місті гостро стояло питання нечистот, які передбачалося вивозити за межі міста. Місцями накопичення нечистот були звичайні ями, після заповнення їх покривали землею, а поруч викопували нові. Винятком були садиби заможних городян, в яких, з метою ізоляції бруду, ями викладалися деревиною або цементувалися. Нечистоти з приватних обійсть та громадських установ періодично вивозилися за межі міста приватними підприємцями. Оплачувалася така послуга коштом господаря.

Чимало незручностей для вуличної мережі міста неправильно налагоджена система спуску води з дворів та будівель городян. Поширеною була практика, коли на дахах будівель встановлювалися водостічні труби, вода по яких стікала на тротуари біля парканів цим самим забруднюючи їх і утруднюючи пересування ними або ж на проїзну частину. Деякі заклади міста та приватні особи облаштовували стічні труби, по яких могла стікати брудна вода, прототип каналізації. У зв'язку з цим міська управа в 1887 р. розробила спеціальні правила на влаштування водостічних труб. У них зазначалося, що домовласники зобов'язані водостічні труби, що виходять на вулицю, влаштовувати вертикально до тротуарів таким чином аби вода не потрапляла на тротуар чи проїзну частину [1, арк. 1-9]. В цьому контексті наведено прецедент, що стався на вулиці Ліцейській. Громадянин Аверченко для того аби спустити з даху свого будинку за межі подвір'я воду від розсталоного снігу влаштував водостічну трубу на вулицю, в межах тротуару. Від невеликого заморозку ділянка тротуару поблизу водостічної труби стала слизькою. Громадянка Авдєєва, що проходила тротуаром у темну пору доби, послизнулася і отримала серйозні забої в області спини. З проханням покарати гр. Аверченка постраждала звернулася до міської управи [1, арк. 56-57]. І такого роду випадків реєструвалося велике число.

У міській управі щороку розглядалися найрізноманітніші справи жителів, що стосувалися благоустрою міста. Розглянемо один з типових випадків. Так в 1892 р. ніжинська міська управа ветувала самовільну діяльність громадянина Осипа Губименка по замощенню однієї з вулиць міста. Так як в управу почали надходити скарги сусідів, що гр. Губименко риє ями, засипаючи нерівності на проїзній частині вулиці. А як показує досвід минулих років, осінню дорога стане зовсім не прохідною. В свою чергу ж гр. Губименко довгий час відстоював власну точку зору, апелюючи тим, що весною та осінню дорога незалежно від його замощення буде непрохідною, а от влітку – це покращить пересування вулицею [4, арк. 36-37].

Особливого піклування вулична мережа міста потребувала в зимовий час. Головною проблемою були сильні снігопади, які гальмували ділову активність городян, паралізовуючи життя міста в цілому. Обов'язок чистити вулиці від снігу був покладений на домовласників, які мали забезпечувати їх належний стан до середини проїзної частини. Також вони зобов'язувалися очищати тротуари біля своїх парканів. Однак ці зобов'язання часто виконувалися не належним чином, так як не існувало дієвого механізму примусу. Більшість городян не мали власного кінного транспорту й не користувалися послугами візників, тому не маючи особистої зацікавленості в належному стані проїзних частин, не рідко ігнорували свої обов'язки. Інша річ – тротуари, більшість з них очищалися від снігу належним чином. Хоча і їх очищення відбувалося з порушенням існуючих правил. Наприклад, більшість городян викидали сніг із тротуарів на проїзну частину вулиці. У відповідь на що міська влада видала ряд постанов, у яких зазначалося, що у зв'язку з поганим станом вулиць у зимовий час забороняється викидання снігу з тротуарів та дахів будинків на вулиці. Наслідком зимових снігопадів ставало утворення великої кількості вибоїн в дорожньому покритті, що виникали навесні. У зв'язку з цим міська влада забороняла городянам викидати сніг із тротуарів та дахів будівель на дорогу, особливо контролювалося це на центральних вулицях Ніжина. Про що свідчить притягнення до відповідальності громадянина Зайцева, який постійно розчищав тротуар і проїзну частину зі сторони своєї будівлі, цим самим утворюючи величезні снігові купи снігу на місці яких з весни виникали вибоїни. Надалі громадянин Зайцев запрягнувся не порушувати усталені правила й згортати сніг обабіч дороги [5, арк. 4-9].

Для очистки вулиць від снігу, особливо в аномально сніжні зими, активно використовувалася праця ув'язнених. Їхніми зусиллями розчищалися центральні частини міста. Ситуація ж на окраїнах залишалася катастрофічною. Чищення снігу практично ніким не контролювалося. Зазвичай прочищалося невелика стежина, яка давала можливість виходу в

місто. Інколи така ситуація утруднювала навіть виїзд в місто кінями, частково паралізуючи життя окраїн Ніжина [5, арк. 1-7].

Не кращою була ситуація з водопостачанням та водовідведенням в місті, так як Ніжин не мав ні водогону та каналізації. Жителі міста отримували воду з однієї артезіанської свердловини. В місті працювали водовози, які розвозили воду з криниць. Однак, в місті існували проблеми забезпечення мешканців якісною питною водою. Колодязів налічувалась достатня кількість, але лише в деяких з них була якісна вода. Одним з найкращих вважався Аббисинський колодязь на Базарній площі. Але незважаючи на те, що вода черпалася з достатньої глибини, й він у достатній мірі не міг задовольнити потреби своєї частини міста. В цьому контексті міську владу перш за все хвилювало питання забезпечення пожежної безпеки в Ніжині. А Аббисинський колодязь, як і всі інші колодязі, що функціонували на той час, не міг забезпечити мобільність у поставці води на випадок пожежі. Тому не випадково, що в середовищі міських чиновників викристалізувалась ідея необхідності проведення в місті водогону [7, арк.12-17]. Такі об'єкти на початку ХХ ст. успішно функціонували в ряді подібних Ніжину міст, наприклад в Чернігові.

Перші спроби влаштування в місті водогону відносимо до 1901 р., коли ніжинська влада вела переговори про заключення концесії з Одеським водопровідним підприємством. Однак, перспективи співпраці з містом не задовольнили концесіонерів, і переговори були припинені. Після кількох поспіль посушливих років у 1913-1914 рр. в місті знову активно заговорили про впровадження водопроводу. Обґрунтовуючи необхідність водогону, міський голова зазначав, що кожному свідомому ніжинцю зрозуміло наскільки важливо мати якісну воду для міста з майже 50-тисячним населенням; вода гарної якості – джерело здоров'я та найнеобхідніший засіб у боротьбі з вогняною стихією. Було прийнято рішення розмістити у всі можливі ЗМІ оголошення із запрошенням до співпраці підприємств, що спеціалізувалися на проведенні водопроводів. Однак, суспільно-політичні події, що склалися в державі у зв'язку з I Світовою війною не сприяли розвитку міського господарства. З цієї причини на невизначені терміни було призупинено й підготовчу роботу по влаштуванню в місті водогону [7, арк. 1-28].

Таким чином, комплекс заходів по благоустрою Ніжина в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. помітно відобразився на зовнішньому вигляді міста й сприяв поліпшенню внутрішнього комфорту життя ніжинців.

Література

Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області

Ф. 340. Нежинская городская дума

1. оп. 1, спр. 396, 9 арк. 3
2. оп.1, спр. 404, 54 арк. 6
3. оп.1, спр. 432, 7 арк. 10
4. оп.1, спр.448, 44 арк. 14
5. оп. 1, спр. 450, 9 арк. 15
6. оп. 1, спр. 698, 11 арк.
7. оп.1, спр.878, 28 арк. 43

УДК 94 (4 Укр) "16/17"

ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА У СЕРЕДИНІ ХVII – КІНЦІ ХVIII ст.

Марусечко О.М., магістрантка історико-юридичного факультету

Науковий керівник: д.і.н, проф. **Леп`явко С.А.**, кафедра історії України та політології

У багатомітній історії України важливе місце належить козацтву, в діяльності якого найвиразніше й найяскравіше визначилася ідея, основою якої був принцип демократизму і рівного політичного права для кожної особистості. Ці засади простежуються на прикладі діяльності козацтва в різних сферах повсякденного життя. Повсякденність – це життя в цілому, це природне середовище, в якому перебуває людина. Від часу появи на історичній арені, козацтво вирізнялося своїми буднями, які склалися із їхнього роду занять, соціального складу, способу життя.

Історіографічна скарбниця з проблем українського козацтва наповнена значною кількістю досліджень, різноманітною тематикою, цікавими аспектами життєдіяльності козацтва. Водночас поза увагою дослідників залишається проблема основних сторін повсякденного

життя. Сучасні науковці лише частково торкаються даної проблеми, спираючись на джерельні свідчення, археологічні матеріали та "Історію запорозьких козаків" Д.Яворницького. Так, наприклад, Т.Каляндрук в роботі "Таємниці бойових мистецтв", виданій у Львові 2007 року висвітлює звичай побратимства, ставлення козаків до життя та смерті, роль пісень у козацьких буднях як засобу зміцнення лицарського духу. Ю.А.Мицик, С.М.Плохій, І.С.Стороженко у праці "Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво", виданій у Дніпропетровську 1991 року зосереджує увагу на зовнішньому вигляді козаків, їх поселень, з'ясовує особливості організації січової кухні. О.Середюк у роботі "Лицарі сонця: історичний нарис", виданій у Луцьку 2008 р. акцентує увагу на характері козацької медицини, кулінарії, звертається до основних сторін господарської діяльності. Д.Телегін у своєму творчому доробку "Археологія доби козацтва", виданому у Києві 1997 року, детально описує та ілюструє одяг запорозьких козаків, посуд, яким користувались, знаряддя праці, називає і характеризує ремесла, які мали місце у буденному житті козаків.

Метою даної статті є спроба виділити та охарактеризувати особливості повсякденного життя запорозького козацтва, своєрідні непритаманні іншим прошаркам традиції та звичаї, що впливали на їх самосвідомість.

Сучасні науковці зазначають, що запорозькі козаки могли проживати на Січі, в зимівниках чи бурдюгах. Що ж являла собою Січ? Кожна з них була фортецею, оточеною з усіх боків валом висотою інколи понад 10 м., з глибоким ровом перед ним. З боку Дніпра вони, як правило, омивалися його річищами, де стояв козацький флот, приставали купецькі кораблі. Перед валом споруджувались "вовчі ями", поблизу знаходились один чи два цвинтарі. За планом, розмірами і характером укріплень Січі, безумовно, помітно розрізнялись між собою. В Січі могли проживати виключно неодружені козаки або принаймні ті, що залишили сім'ю. Такий звичай серед січовиків пояснюється тим, що вони з самого початку існування їхньої спільноти перебували на військовому становищі [12, 20-21].

У літописі гадацького полковника Григорія Грабянки зазначається: "Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше.... Живе курінь під проводом старшого, чоловіка, як правило, у військовій справі найвправнішого, і його шанують і коряться йому, як найстаршому після кошового отамана; але і старші їхні живуть разом із звичайними" [7, 21].

На території Січі в мирний час звичайно мешкала відносно невелика кількість козаків. Решта, якщо вони не були на варті чи в походах, займалися промислами або сільським господарством. На широких просторах запорозьких земель вони засновували хутори-зимівники. Жан Бенуа-Ширер з цього приводу зазначав: "Були й такі козаки, які постійно жили поза куреннями, полюючи або ловлячи рибу, і такі, що лишалися у своїх зимових домівках, щоб бути ближче до своєї худоби та коней" [13, 174]. Кожен зимівник складався з одного чи кількох господарств, які вирощували хліб і розводили худобу [12, 26]. Більшість з було розкидано по берегах річок, островах, балках, ярах та байраках. Жили в них або сімейні запорожці, або люди, що прийшли з України, Литви й Польщі, або нежонаті старшини, котрі покинули січову службу й віддалилися у степ зі своєю челяддю. Офіційно козаки-зимівчакі звалися сиднями, або гніздюками, глузливо – баболюбами та гречкосіями. Вони були підлеглим станом щодо січових козаків. Гніздюків кликали на війну лише у виняткових випадках особливим пострілом гармати з Січі. Самотні козаки, що шукали повної відокремленості і від бурхливого січового, і від важкого родинного хутірського життя жили у так званих бурдюгах, якими у запорозьких козаків називали самотні, без жодних додаткових будівель землянки, де-не-де розкидані по безлюдному й глухому степу запорозьких вольностей. [5, 198].

У вільний час для розваги козаки займалися художньою діяльністю з гумористичним напрямком, доказом чого є знайдена на полі Берестецької битви дерев'яна плакетка з дотепною карикатурою. На дерев'яному кружечку, діаметром 3, 5 см. і товщиною 0,3 см., вирізьблено погруддя якогось багатого шляхтича [14, 41].

Слід відзначити, що козаки добре усвідомлювали те, що запорукою здорового тіла є корисна їжа. Їхні страви були простими, різноманітними, і досить смачними. Для приготування їжі у кожному курені був кухар, якому допомагали кілька хлопчиків, що приносили йому воду й чистили казани після обіду [10, 418]. Основними стравами були "саламаха", "тетеря", куліш, галушки, лемішка, мамалига. Одна з особливостей харчування козаків – незначне споживання хліба, адже випікання хліба на велику кількість людей вимагало значних затрат праці. Хліб ніколи не різали бойовими ножами, шаблями чи ятаганами. Адже це – зброя для вбивства. А хліб – святий [9, 255].

Постійна участь козаків у походах та військових діях, тривале перебування у літніх таборах просто неба зумовили практику самолікування. Запорожці ніколи не впадали у відчай при важких пораненнях і хворобах. Француз Боплан згадував, що для того, щоб

позбутися лихоманки запорожці розводили гарматний порох з горілкою, усе добре розмішували і випивали, а потім лягали спати, щоб уранці прокинутися цілком здоровими. Іноді порох замінювали попелом. Щоб вилікувати рану, її посипали жменем землі, змішаною з власною слиною і накладали пов'язку [1, 84]. Олександр Середюк в історичному нарисі зазначає, що козаки розумілися на переломах і вміли фіксувати пов'язки та шини, використовуючи липову чи дубову кору, дощечки [9, 277]. Гарт для козаків був органічною й невід'ємною частиною їх повсякденного життя. Козаки вставали до сходу сонця, ходили босоніж по росяній траві споришу, кульбаби та конюшини, а напуваючи коней, занурювали ноги в воду. Це надавало їм першу дозу бадьорості. Спочиваючи горілиць просто на землі, у густій траві, вони не боялися застудитися, а навпаки, заряджалися енергією трав, властивості яких добре знали.

У козаків існувала обрядова система, яка була пов'язана насамперед з основним заняттям – військовою справою та воєнізованим побутом. Зокрема, характер воїнських ініціатив мали обряди прийому в запорожці. Однією із важливих передумов вступу до Січі було сповідання претендентом православної християнської віри, визнання її основних догматів, знання молитов ("Символ віри", "Господня молитва", Богородичні молитви) та дотримання постів [3, 137]. Обрядовими діями обставлялося проведення військових рад запорожців, а також курінних і паланкових сходок. Загальні ради відбувалися у запорожців звичайно в святкові дні – 1 січня кожного нового року, 1 жовтня в храмове свято Січі – Покрови, на другий-третій день Великодня На раду скликали, б'ючи у бубни чи літаври або стріляючи з гармат [6, 159]

У запорожців було розвинене побратимство. Щоб дружба, мала силу закону, побратими йшли до церкви й тут, у присутності священика, складали клятву побратимства у письмовій формі. Цей обряд супроводжувався обміном натільними хрестами, даруванням один одному ікон та потрійним поцілунком. Дарували один одному коней, зброю й інші речі [4, 162].

Відмітною рисою характеру запорізьких козаків була глибока релігійність. "Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають руською, дуже шанують святкові дні і дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса", – згадував Боплан [1, 31]. Їхні пости були частими та суворими, оскільки сповідуючі утримувалися не лише від м'яса, але також від масла, молока, сиру, яєць та навіть від риби і харчувалися тільки капустою, буряками, грибами та іншими овочами.

Загалом на Запорожжі січові звичаї тісно переплелися із християнською обрядовістю, й витворилася своєрідна козацько-православна культура. Як і решта українців, козаки постували чотири рази на рік під час основних християнських постів – Петрівського, Успенського, Пилипівського і Великого. Після останнього за козацьким звичаєм годилося розговоритися пасками й крашанками, інколи й вареними раками. Особливо благочестиві козаки перед Великим (Пасхальним) постом відправлялися на Сирному тижні на прощу до монастирів і там проводили увесь піст за черничим статутом. Цікавим є той факт, що козацька звичаєво-правова культура чітко субординувалася із православним календарем, і тому запорожці під Великий піст вводили мораторій на страту злочинців [3, 139].

Під впливом релігійних почуттів багато запорожців, цураючись веселого, голосного й вільного життя в Січі, йшло у непроглядні ліси, берегові печери, річкові плавні й там, живучи між небом і землею, "спасались о Христі". Багато хто створював каплиці у своїх зимівниках, влаштував скити, ставив молитовні ікони, відділяв у власних житлах особливі "божниці", вміщаючи туди ікони в дорогих шатах і багатих кіотах, ставлячи перед ними незгасні лампади, запалюючи саморобні воскові свічки, вимовляв молитви, читав житія святих, приваблюючи цим до себе неписьменних, але релігійних і старанних щодо християнської віри товаришів. Запорізькі козаки двічі на рік у мирний час вирушали пішки "на прощу", тобто вклонятися святим місцям у монастирі. Першого разу восени, у вересні й жовтні, після звичних літніх занять – рибальства, скотарства, овочівництва й мисливства, другого разу – перед постом на масницю [15, 193].

До церкви козаки заходили зі зброєю, стаючи згідно з традиційно заведеним порядком (для старшини та осіб похилого віку було відведено спеціальні "бокуни"), чинно вислуховували богослужіння, а під час читання Євангелія стояли струнко, тримаючись за ефес шалі, яку годилося трохи вийняти із піхов, що символізувало рішучість у захисті християнства й освячення зброї. Культове ставлення до зброї надавало козацьким церковним звичаям військового забарвлення. Зокрема, на Водохреще (19 січня, після освячення йорданських ополонки), Великдень (Паску) та Покрову (14 жовтня, січове храмове свято) у козаків було заведено стріляти з гармат і мушкетів, а під час хрещення хлопчиків у купіль додавали трохи пороху [3, 139].

Запорозькі козаки особливої ваги надавали поховальному ритуалу, що пояснюється постійним співіснуванням поряд зі смертю, щоденною небезпекою загинути від руки ворога. Кожен запорожець повинен був звикнути до думки про неминучість переходу до потойбічного життя. Відповідно до цього, особливого значення набували проводи до нього бойових товаришів, що мали на меті достойно вшанувати небіжчиків. Померлих ховали у повному козацькому вбранні: жупані, черкесці, сап'янцях, шапці та при зброї; в труну часом ставили карафку горілки й череп'яну люльку, приказуючи при цьому: "А нумо, товариші, поставим йому пляшку горілки у голови, бо покійничок любив-таки її!" [15, 191]. Існують народні легенди, згідно з якими запорожці насипали над небіжчиками високі могили, землю для яких носили шапками. Фольклорні джерела свідчать про особливу роль у поховальному обряді коня. Від бойового коня часто залежало козацьке життя, тому не випадково він у народних переказах називається "братом", "товаришем". Після смерті запорожця, особливо отамана, його коня вели за тілом хазяїна до могили [11, 100].

Козацька звичаєвість хоча й пропагувала серед січовиків безшлюбність, однак вихувала, особливо у парубків, шанобливе відношення до жінки-матері, сестри, дружини чи коханої дівчини. Ставлення реєстрового і нереєстрового козацтва до жінки-дружини було освячене сімейними традиціями. Жан-Бенуа Ширер писав: "Оскільки запорозькі козаки не допускають жінок у свої курені, вони йдуть у Польщу або на кордони Великоросії, щоб викрадати там дівчат [13, 68]. Заборони не приводили на Січ жінок дотримувалися так суворо, що за це наставала кримінальна відповідальність. За те, що хто-небудь заведе у Січ жінку, рубали тому козакові голову [2, 188].

Отже, повсякденне життя запорозького козацтва мало свої особливості: козаки проживали на січі, куди жінкам було заборонено приходити або навколо неї з сім'ями, мали високий рівень медичних знань, переплетіння звичаїв і традицій з релігією сформували у них своєрідну козацько-православну культуру у якій головне місце займав козак-воїн.

Література

1. Гійом Левассер де Боплан. Опис України/ Пер. з фр. Я.І.Кравця, З.П.Борисюк. – К.: Наук. думка, 1990. – 209 с.
2. Драгоманов М.П. Вибране: "...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні". – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
3. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т./ Редкол.: В.А.Смолій, О.А.Бачинська та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. - Т 2. –724 с.
4. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв. – Львів.: ЛА "Піраміда", 2007. – 304 с.
5. Кравченко І.Є. Запорожці: До історії козацької культури/ І.Є.Кравченко, Ю.О.Іванченко. – К.: Мистецтво, 1993. – 400с.
6. Крип'якевич І. Історія української культури/ І.Крип'якевич, В.Радзилевич, М.Голубець. – Львів.: Видання Івана Тиктора, 1937. – 718 с.
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г.Іванченка. – К.: Т-во "Знання" України, 1992. – 192 с.
8. Мицик Ю.А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво / Ю.А. Мицик, С.М. Плохій, І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 301 с.
9. Середюк О. Лицарі сонця: історичний нарис. – Луцьк: ВАТ "Волинська обласна друкарня", 2008. – 476 с.
10. Смолій В.А. Коли земля стогнала: Друга половина XVI – перша половина XVII ст. / В.А.Смолій, О.І.Гурій. – К.: Україна, 1995. – 432 с.
11. Старік О. До питання поховальної обрядності запорозького козацтва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / відп. ред. Д.Я.Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", 2006. – Випуск 15. – С. 98-101.
12. Телегін Д.Я. Археологія доби козацтва XVI-XVII ст. / Д.Я.Телегін, І.С.Винокур. – К.: ІЗМІН, 1997. – 336 с.
13. Ширер Жан-Бенуа Літопис Малоросії, або історія козаків запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. В.В.Коптілов. – К.: "Укр. письменник", 1994. – 311 с.
14. Юхимчук К. Унікальні знахідки з поля Берестецької битви 1651 року // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д.Я.Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", – 2010. – № 19. – С. 40-43.
15. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Пер. з рос. І.І.Сварника, Упоряд. О.М.Апанович. – Львів.: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

ЕВОЛЮЦІЯ ПРОГРАМНИХ ЗАСАД В ДІЯЛЬНОСТІ НРУ (1989 – 1991 РОКИ)

Мозгова О.В., магістрантка історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.і.н., доц. **Москаленко О.Ю.**, кафедра історії України та політології

З початком перебудови та політики гласності в СРСР (після квітневого 1985 р. пленуму ЦК КПРС у та лютого 1986 р. XXVII з'їзду Комуністичної партії), які започаткували генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов та його соратники з молодого крила партії (М.Рижков, О.Яковлев, Е.Шеварнадзе) з метою модернізації організму Радянського Союзу та оптимізації його соціалістичного ладу [9], в державі розпочалися перші ознаки послаблення тотального ідеологічного контролю, а згодом й похваллення національних рухів, які в умовах зростаючою політичної та соціально-економічної кризи чим далі були неспроможні стримувати компартійні та державні органи.

Проте найвагомішою подією в УРСР того часу стала поява Народного Руху України за Перебудову, який на той час об'єднав у своїх лавах не лише громадян різного віку та фаху, але й численні новоутворювані організації, групи та партії, які протиставляли себе диктатурі КПРС.

У контексті наукової проблеми дослідження найбільш цінною є монографія Г.Гончарука "Народний Рух України: історія" [6], де здійснено першу спробу комплексного вивчення НРУ, простежено основні етапи створення та розвитку організації, її організаційного зміцнення. Однією з перших публікацій стосовно проблем виникнення і становлення Народного Руху України була невеличка за обсягом, але важлива за змістом монографічна праця О.Гараня "Від створення Руху до багатопартійності" [5], яка побачила світ у 1992 р. Як зароджувався Рух? Які основні тенденції у його політиці? Як закладалися підвалини багатопартійної системи в Україні? Над цими питаннями української ще недавньої історії розмірковував автор – історик-політолог, один з учасників перших київських політичних об'єднань.

Метою продиктовано основні завдання дослідження, які автор намагається розв'язати в процесі вивчення наукової проблеми: проаналізувати загальні тенденції й особливості розвитку, визначальні напрями діяльності НРУ та його впливу на національно-політичні процеси; причин його актуалізації наприкінці 80-х рр. XX ст. на тлі доби перебудови в СРСР.

16 лютого 1989 р. в газеті "Літературна Україна" був опублікований проект Програми Народного Руху України за перебудову (НРУ), який набув великого резонансу у суспільно-політичному житті Республіки. Організаційно НРУ за перебудову оформився на Установчому з'їзді у Києві 7–10 вересня 1989 р., на якому було обговорено усі спектри політичного, соціально-економічного, міжетнічного життя в Республіці, розглянуто знакові для українського народу події історичного минулого та перспективи майбутнього державотворчого життя, ухвалено Програму і Статут, а також обрано керівні органи НРУ (головою організації було обрано І.Драча) [2]. Виступи В.Яворівського, І.Драча, Д.Павличка, виголошені в публіцистичному стилі, дуже завуальовано розкривали сутність кризи українців. Прагнучи зберегти лояльні відносини з частиною партапарату, вони, як значно досвідченіші діячі, уникнули прямої відповіді на завдання НРУ, обмежившись доволі обтічними гаслами підтримки перебудови, демократизації суспільства та національного відродження. Головним противником постає партапарат, котрий узурпував владу в країні й протистоїть усім позитивним зрушенням. Значно глибшими були доповіді В.Черняка та М.Швайки про реформи в економіці, М.Брайчевського про традиції української державності та С.Конєва про боротьбу за виборчий закон, тобто теми так би мовити другого порядку. Погляди цієї частини інтелігенції підсумував у своєму виступі І.Дзюба. На його думку, успіх національного відродження прямо зв'язаний з долею перебудови. Її крах став би крахом усіх надій українців і тих надбань, які вже є. Справа національного відродження має бути розрахована на роки й десятиліття конструктивної праці, а не на вибуховий момент. Тому головну увагу варто звернути на збереження міжнародного миру в Україні. Окреслений шлях передбачає: 1) вихід УРСР на рівень справжнього суверенітету; 2) заміна етнічного націоналізму територіальним патріотизмом; 3) рівноправність громадян республіки всіх національностей [8, 99 – 101].

Позиція І.Дзюби на установчому з'їзді була розкритикована В.Чорноволом. Він, зокрема, не погодився з думками І.Дзюби щодо поспішності впровадження національної символіки та несприйняття позиції радикально налаштованих сил щодо радикалізації перебудовних гасел. У виступах В.Чорновола, Л.Лук'яненка, М.Гориня була закладена принципово інша

концепція НРУ. У ній, насамперед, акцентувалася увага на державотворчій лінії УГС, яку партпарат штучно протиставляє решті націонал-демократичних сил, спробах створення народних фронтів у Львові та Вінниці. Ця лінія – вільна, незалежна, самостійна Україна, а головне завдання НРУ – боротьба за демократизацію та свободу друку. Сама концепція перебудови для них втратила сенс, хоча процеси демократизації залишаються тією платформою, на котрій варто реформувати суспільство. М. Горинь, зокрема, констатував, що "чотири роки перебудови не перетворили Радянський Союз у правову державу, Україну – у суверенну республіку, а її населення – у вільних громадян, захищених законом і рівних перед ним [1, 157]. У Статуті головною метою своєї діяльності НРУ визначав "побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнього народовладдя, добробуту народу і умов для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки і перетворення республіки у дійсно суверенну Українську державу" [7, 20].

25–28 жовтня 1990 р. на II Всеукраїнських зборах НРУ [3] було внесено принципові зміни у програму організації. На зборах були заслухані доповідь голови НРУ І. Драча "Про політичну ситуацію на Україні і завдання Руху", 11 співдоповідей та 6 звітів. В їх обговоренні взяли участь понад 90 чоловік, у т.ч. більше 20 гостей з-за кордону, серед яких 11 чоловік із США. На відміну від першого з'їзду НРУ, збори мали яскраво виражене антикомуністичне спрямування. На них Рух відверто і остаточно оформився як антикомуністична, опозиційна КПРС організація. Головна увага у доповідях, звітах та виступах була зосереджена на таких питаннях: неприйняття Союзного договору, повна незалежність України, створення української національної армії, міжрелігійні справи, звинувачення КПРС і КПУ у "війні проти власного народу", тотальна критика центру і його керівництва. У виступах неодноразово пропонувалося оголосити КПРС та КПУ злочинними організаціями. Досить в скорому часі НРУ став найпотужнішою політичною опозиційною силою в УРСР і вже 9 лютого 1990 р. його Статут було зареєстровано Постановою Ради міністрів УРСР [4].

У зверненні "До українського народу, до всіх добрих людей в Україні і поза Україною суцєю" керівництво НРУ заявило, що "головний висновок, який зробив Рух за нетривалий, але бурхливий період свого життя й мирної боротьби – потрібна не перебудова, а повний демонтаж тоталітарної системи". Провідники НРУ нарешті усвідомили, що партійно-номенклатурне керівництво України діє у "відповідності з настановами й примхами найвищої всесоюзної влади. Легко нині оперуючи словами "суверенітет" і "самостійність", так само, як учора словами "перебудова" й "гласність", лідери КПУ та їх підручні у Верховній Раді й уряді республіки також наступають на демократичні завоювання, ладні повернути історичний процес наших днів на стару колію примусу й насильства". При цьому НРУ зробив висновок, що "виживання народу перебуває в прямій залежності від того, буде чи не буде Україна незалежною державою". Відтак в Програмі НРУ вже зникли згадки про "соціалізм" й було заборонено перебування у лавах організації членам партій, керівні органи яких знаходилися поза межами України, введено вимогу "націоналізації награваного міністерствами майна", повернення цінностей, що належать Україні.

У Статуті НРУ було виключено 10 статей і до 15-ти внесено зміни. З назви організації вилучено слова "за перебудову", по-новому сформульована мета НРУ: відновлення державної незалежності України, створення парламентськими методами демократичної держави. Передбачено асоціативне членство в Русі, об'єднання в ньому всіх опозиційних КПРС організацій на терені України, виконання НРУ функцій загальнонаціональної опозиції. Створено нову ланку керівництва Рухом – Політраду, а також перейменовано президію НРУ в центральний провід (за зразком ОУН). Найближчою метою визначалися позачергові вибори до Рад народних депутатів усіх рівнів на демократичній, багатопартійній основі, а кінцевою метою – "побудова суверенної демократичної Української Держави" [4]. Головою НРУ було перебрано І. Драча.

Отже, можна зробити висновок, що дійсно відбулася еволюція програмових засад в діяльності Народного Руху України. Саме тому 24 серпня 1991 р. на позачерговій сесії Верховної Ради України, яка розглядала питання про політичну ситуацію в республіці, було прийнято Акт проголошення незалежності України, затверджений конституційною більшістю депутатів. Президія Верховної Ради за короткий період часу приймає низку надзвичайно важливих документів. 30 серпня український парламент ухвалив Указ про заборону діяльності Компартії України, про департизацію державних органів, установ та організацій. На початку вересня було прийнято постанову про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого прапора, що започаткувало процес відмови нової держави від радянської символіки. 9 вересня 1991 р. було оголошено про запровадження обігу купонів багаторазового

використання, що на практиці означало поступовий вихід України з рубльової зони. Передумовою для перетворення України з союзної республіки на самостійну державу слугували прийняті закони від 8 жовтня "Про громадянство України" та 7 листопада – "Про державний кордон".

Література

1. Бойко О. Україна 1991 – 1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? – К.: Абрис, 1996. – 208с.
2. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. Р-8842. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3–4.
3. ДАЧО. – Ф. Р-8842. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1.
4. ДАЧО. – Ф. Р-8842. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 8–9.
5. Гарань А. В. Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
6. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропрінт, 1997. – 378 с.
7. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
8. Мартинюк І. Чи стане "Народний Рух..." всенародним? // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 10. – с.
9. "Перебудова": двадцять років по тому // День. – 2005. – №73. – 23 квітня.

УДК 551.582 (477.51)

МЕТОДИЧНІ ВИМОГИ ЩОДО РОЗВ'ЯЗАННЯ ЗАДАЧ З ПРАВОЗНАВСТВА НА МІЖГАЛУЗЕВІ ЗВ'ЯЗКИ

Онопрійко М. П., студентка V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.ю.н., доц. **Дудченко О.С.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

На етапі становлення суверенної, демократичної Української держави, інтеграції України до Європейського співтовариства, особливого значення набуло завдання підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян. Ефективне розв'язання цього завдання прямо пов'язане з правовим вихованням та юридичною освітою населення. Насамперед, це стосується навчання й виховання молодого покоління та майбутніх фахівців, як юридичних так і неюридичних спеціальностей, які повинні не лише знати й неухильно дотримуватися вимог законів та інших нормативно-правових актів, але й уміло застосовувати їх у своїй практичній діяльності та побуті [1, с. 58–65].

Одне з основних завдань шкільного курсу правознавства – вироблення в школярів умінь та навичок застосовувати здобуті теоретичні знання на практиці. Найбільш ефективним засобом, що забезпечує виконання цього завдання, є, на нашу думку, розв'язування учнями правових задач, що дає можливість не тільки перевіряти рівень засвоєння старшокласниками теоретичного матеріалу, а й виявляти прогалини у знаннях, щоб вчасно усувати їх. Розв'язування задач сприяє засвоєнню навчального матеріалу на якісно вищому рівні, створює передумови для вироблення умінь та навичок застосовувати аналогії закону та аналогії права, сприяє виробленню навичок критичного мислення, розвитку творчої уяви учнів.

Але, мабуть, найбільш цінним у процесі розв'язування задач є те, що школярі мають можливість відстежити взаємодію правових норм у конкретних юридичних ситуаціях, вчать сприймати право саме як систему, а не як механічний набір правових норм. Розв'язування правових задач, зокрема задач на міжгалузеві зв'язки, є надзвичайно дієвим засобом систематизації правових знань, що є особливо важливим для учнів, які поглиблено вивчають правознавство. Доречно наголосити, що задачі такого рівня складності слід розв'язувати на факультативних заняттях, їх можна пропонувати як завдання на олімпіади обласного та всеукраїнського рівня, оскільки одна така задача дає можливість перевірити знання учнів одразу з кількох галузей права [3, с. 12- 22].

Практичні заняття є найбільш поширеною формою навчання. За допомогою виконання завдань на практичних заняттях найкращим чином реалізовується принцип зв'язку теорії та практики. Корисним на практичних заняттях із правознавства є розв'язування задач (фабул) шляхом аналізу конкретних ситуацій на основі наданих матеріалів. Означений вид роботи дозволяє учням виробити вміння давати власну правову оцінку конкретним життєвим ситуаціям, поряд з одночасним закріпленням навичок самостійної роботи в правознавчій

площині. Розв'язання задач з правознавства мають на меті закріпити теоретичні знання учнів та сформувані вміння роботи з нормативними актами. Така форма роботи спрямована на оволодіння навичками щодо практики застосування норм кримінального законодавства, являє собою невід'ємну частину предмета правознавства як навчальної дисципліни.

Розв'язування задач дозволяє:

- на практиці довести зв'язок теорії публічних галузей права з законодавством;
- об'єднати теорію з правознавчою діяльністю.

Обов'язковою умовою успішного виконання практичних завдань є підготовка учнів до практичних занять, що полягає у такому:

- вивчення положень закону, що стосуються окремої теми;
- повторення навчального матеріалу, який міститься в конспекті, а також рекомендованій навчальній літературі [5, с. 9-18].

Важливим етапом вирішення юридичних задач є пошук відповідних правових норм, згідно з якими приймається остаточне рішення. Потрібно провести аналіз і зіставлення належних норм діючого законодавства з фактичними обставинами ситуації, що пропонується. Рішення повинне бути вмотивованим, тобто містити обґрунтування, аргументи, з яких воно випливає. У разі коли прийняте рішення обґрунтовано відповідними правовими нормами, юридичну задачу можна вважати розв'язаною.

Практичні завдання необхідно виконувати в письмовій формі з розгорнутим мотивованим розв'язанням (зазначається весь хід розв'язання задачі зі скороченими посиланнями на певні правові норми й теоретичні роботи).

Під час виконання домашніх завдань необхідно продемонструвати вміння:

- самостійно аналізувати конкретні ситуації;
- аргументовано відповідати на поставлені питання, посилаючись на відповідні закони та інші нормативні акти [1, с. 89-91].

Відповіді повинні бути повні, обґрунтовані, із зазначенням можливих порушень чинного законодавства і визначенням можливих наслідків таких порушень. При цьому необхідно наводити посилання на конкретні статті кодексу України та інших актів законодавства.

Отже, основними цілями розв'язання юридичних задач з правознавства є:

- а) набуття та закріплення навичок самостійної роботи з нормативним матеріалом кримінально-правового характеру переважно в правозастосовній (практичній) площині;
- б) вироблення вміння давати власну кримінально-правову оцінку конкретних життєвих ситуацій (фактичних обставин);
- в) досягнення належного рівня обґрунтування власної правової оцінки фактичних обставин;
- г) наближення навчальних форм засвоєння публічного права до змісту конкретних "правових елементів" відповідних процесуальних документів реальних юридичних справ.

Будь-яка задача з публічного права передбачає: а) умови; б) основне питання. Умовами задачі є інформація про поєднання певних фактичних обставин (юридичних фактів); іноді в умови задачі вводяться оцінки та доводи конкретних суб'єктів публічного судочинства, які також мають бути "предметом дослідження" при розв'язанні задачі [5, с. 32].

Значна кількість задач, крім основного варіанта умов, включає один чи кілька альтернативних варіантів. У цьому випадку умови альтернативного варіанта передбачають поєднання відповідних фактичних обставин, наведених в умовах основного варіанта, та фактичних обставин, безпосередньо вказаних в умовах даного альтернативного варіанта. Останні можуть доповнювати, уточнювати або змінювати умови основного варіанта. Тому важливо чітко і конкретно визначити, у чому саме полягає новий зміст альтернативного варіанта умов задачі.

У більшості задач із Загальної частини публічного права основне питання прямо і конкретно сформульоване в їх тексті. У більшості задач основного запитання в тексті немає. Воно "виводиться" контекстуально і в найбільш загальній формі звучить так: "Яка правова оцінка (кваліфікація) дій, зазначених у задачі суб'єктів?".

Деякі задачі, переважно із Загальної частини публічного права, крім основного запитання, містять одне чи кілька додаткових (проміжних) запитань. Як правило, вони спрямовані на полегшення вирішення основного запитання задачі, тому відповідь на них має передувати остаточній відповіді на основне питання [4, с. 10-11].

У деяких задачах можуть бути сформульовані конкретні завдання (рекомендації) типу: "Ознайомтесь із ст. 257 КК та коментарем до неї" чи "Ознайомтесь з п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності" від 25 грудня 1992 р. № 12. Такі завдання спрямовані на полегшення

засвоєння тих положень Особливої частини кримінального права, без яких неможливо дати відповідь на основне запитання задачі із Загальної частини кримінального права. Якщо подібних завдань (рекомендацій) у тексті задач даного типу немає, їх повинен сформулювати викладач, задаючи таку задачу студентам для самостійного розв'язання [3, с. 23].

У деяких замість запитань можуть бути сформульовані завдання, наприклад: "Дайте оцінку рішенню суду" чи "Напишіть резолютивну частину вироку суду, в якому буде призначено остаточне покарання". У цьому випадку виконання таких завдань відбувається у контексті загального розв'язання задачі і, як правило, є його завершальним елементом.

Література

1. Б.І.Андрусишин, А.М.Гуз. Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства". – Київ: Знання, 2008. – 301 с.
2. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>.
3. Жидкова Н.М. Формування предметних умінь із правознавства в учнів 9-10 класів: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Н.М.Жидкова; Інститут педагогіки НАПН України. – К., 2012. – 23 с.
4. Пишко О.Л. Аналіз і розв'язання правових ситуацій на уроках з практичного курсу правознавства як засіб формування правових умінь дев'ятикласників // Права людини та громадянина в Україні : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, Ніжин, 16 листопада 2012 року / упорядник О.С.Дудченко. – Ніжин : ПП Лисенко, 2012. – 262–266.
5. Конончук О.А., Прокопчук С.Ю. Практикум з правознавства (практичний курс). Методична розробка. – Рівне, 2014.

УДК 94(410)"1884–1921"

БРИТАНСЬКА ІМПЕРІЯ 1884 – 1921 РР. У СВІТЛІ ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ОЦІНОК

Павленко Д.Д., студентка ІV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Мартиненко В.В.**, кафедра всесвітньої історії

Проблема деволуції Британської імперії належить до числа найменш вивчених як у зарубіжній так і у вітчизняній історіографії. Перші роботи, у яких висвітлювався розвиток відносин домініонів з метрополією на рубежі ХІХ - ХХ ст., з'явилися в Канаді і Великій Британії. Одним з перших хто висвітлив це питання був Д.Сілі [1], який у своїй праці висловив думку про те, що територіальне розширення Англії було природним процесом. Автор наполягав на необхідності зміни існуючої конституції, щоб уникнути знищення імперії .

Вагомий внесок у вивчення означеної проблеми здійснив відомий британський історик та юрист А.Кейт. Цей вчений ґрунтовно проаналізував еволюцію конституційного статусу домініонів та їх державних інститутів, а також політико - юридичне становище цих країн у складі Британської імперії. А.Кейт стверджував, що на початку ХХ ст. самоврядні колонії все ще залишалися "залежними володіннями", тому він вносив конкретні пропозиції, спрямовані на усунення з імперських відносин спадщини колоніальної епохи. Аналогічної позиції дотримувався сучасник А. Кейта Дж. Гобсон, який виступав за створення економічної федерації [2, 65 - 67].

У 20 - 30 - х роках ХХ ст. у зв'язку з переходом британського уряду до стратегії деволуції і зміною статусів домініонів у міжнародних відносинах, в історичній літературі все більш виразно стали простежуватися національні мотиви. Незабаром в британській історіографії сформувався націоналістичний напрям, найбільш яскравим представником якого став Дж.Дафо, який критично оцінював політику метрополії щодо Канади. Він вважав за необхідне зберегти залежність домініонів від метрополії [3, 23 - 27]. Справжній вибух в історіографії зробили численні праці А.Дьюї. Автор аналізуючи відносини метрополії і домініонів, виділив три рівні: колоніальний, імперіалістичний і націоналістичний. Колоніалісти вважали, що англійці мають право підпорядковувати й керувати більш слабкими колоніями. Імперіалісти намагалися домовитися з націоналістами й колоніалістами та знайти якусь проміжну форму взаємин. Націоналісти ж захищали інтереси своїх країн, причому імперські узи вони розглядали як гарант їх безпеки та внутрішнього розвитку. Сенс імперської політики дослідник вбачав у встановленні партнерства всіх частин імперії [2, 69 - 70].

Канадський історик Р.Даусон виклав конституційний розвиток імперії, при якому Британська співдружність націй була природним і неминучим результатом імперської еволюції,

що відбувалася під впливом зростання національної самосвідомості. Перша світова війна, підкреслював автор, помітно прискорила процес розпаду імперії. З діаметрально протилежних позицій виступав австралієць Дж.Летем, а також новозеландець К.Сінклер. У своїх роботах вони наголошували на постійному співробітництві метрополії з домініонами, вважаючи, що конфлікти, "зрідка" виникали між ними й були лише сходинками розвитку й становлення імперії [4, 35 - 37]. Помітним явищем в історіографії імперських відносин міжвоєнного періоду стали роботи австралійського історика У.Хенкока. І хоча загалом автор досліджує більш пізні періоди британської історії, він все ж зробив ґрунтовний аналіз попередніх подій. Говорячи про еволюцію імперських відносин, У.Хенкок дуже влучно підмітив, що існував час двох світів – старого "світу британської переваги" й нового – "світу рівності та партнерства" домініонів і метрополії, і лише мудрість уряду Великої Британії дозволила уникнути війни й зберегти імперію як єдину державу [5, 98 - 99].

Досить всебічно питання деволоції Британської імперії вивчав П.Кнепланд. Він зробив аналіз політики У.Гладстона. Автор послідовно простежив еволюцію поглядів британського прем'єра. Аналізуючи політику У.Гладстона щодо розширення самоврядування деяких частин імперії, історик дійшов висновку, що прагматизм у політиці в кінцевому результаті привів до створення Британської співдружності Націй [4, 55 - 57].

Після другої світової війни, особливо наприкінці 50-70-х роках ХХ ст. у західній історіографії спостерігається помітний підйом, який можна пояснити бурхливим процесом розпаду імперії і утворенням на її місці нового міждержавного об'єднання-Співдружності націй. Одним з найбільш відомих істориків цього періоду є Дж.Кендл, який вважав, що формування Співдружності націй йшло не в протистоянні федералістів і націоналістів, а природним шляхом через трансформацію поглядів і ідеології. Вчений спробував проаналізувати проблему трансформації Британської імперії і дійшов висновку : існування імперії було взаємовигідно як для метрополії, так і для домініонів як в економічній так і в військово-політичній сферах [6, 20-21].

Для зарубіжної історіографії розглянутого періоду характерне розширення спектру досліджуваних проблем, введення до наукового обігу нових документів, спроб перегляду існуючих стереотипів. У цей час з'являються біографії британських політиків. Найбільша кількість наукових праць присвячена постатям А.Бальфура і Д.Чемберлена.

Проблема розколу партії лібералів в 1887 р. піднята в дослідженнях М. Херста. Автор ґрунтовно проаналізував позицію кожного з політиків: У.Гладстона, Д.Чемберлена. В цей період виходить велика кількість робіт загального характеру в яких висвітлюється історія еволюції імперських відносин. До їх числа належить колективна праця британських істориків "Кембриджська історія", в якій аналізується розвиток інституту колоніальних конференцій, а також проблеми пов'язані з імперською обороною й торгівлею [7, 32-33].

У середині 90-х років ХХ ст. вийшла у світ солідна монографія британця М.Берджеса "Імперська традиція федералізму" в якій історик характеризував період 1800 - 1920-х років як час конституційних реформ. Він також намагався переосмислити традиційні погляди на розвиток імперських відносин. На його думку, імперський союз був позначений парадоксами: з одного боку демократичність законодавчої системи, а з іншого - жорстка виконавча влада й гегемонія правлячої партії [4, 12-15].

Оцінюючи зарубіжну історіографію, можна зробити висновок, що незважаючи на значну кількість робіт, в яких висвітлювалась імперська проблема, досліджень, присвячених комплексному вивченню федералізму й деволоції у Великій Британії все ще зовсім обмаль.

Російська історіографія представлена невеликим колом робіт з даного питання. Одним з перших до даної проблематики звернувся А.Веснін, який проаналізував, головним чином, торгово-економічні відносини всередині імперії. Автор дійшов висновку, що Співдружність націй – це союз, який вигідний і для колоній і для метрополії. Над історією домініонів в досліджуваний період також працював П.Мижусь. Його роботи були досить популярними. Він став одним з найбільш авторитетних вчених у зазначеній проблемі [8, 24 - 26].

Радянська історична наука представлена працями П.Керженцева. Спираючись на архівні матеріали, автор зумів простежити головні віхи боротьби ірландського народу за розширення самоврядування з початку ХІХ ст. до 1918 р., а також показати причини та події громадянської війни в Ірландії [9, 22 - 23]. В 50-70-і роки ХХ ст. Відомий вчений Н.Ерофеев у своїй роботі "Запад Британской империи" розглянув проблему розпаду британської колоніальної системи, проаналізував основні етапи політичного та економічного відокремлення домініонів від метрополії. У колективній монографії радянських істориків "Распад Британской империи" були розглянуті відносини метрополії з різними частинами імперії. У даній монографії до сьогодні найбільш повно й послідовно викладено процес деволоції імперії [8, 27 - 28].

Період 80-90-х років ХХ ст. позначився новим етапом у розвитку вітчизняної історіографії з даної проблематики. Так, наприклад, у статті А.Васильєва показано ставлення домініонів до військово-морської політики метрополії напередодні першої світової війни, а в роботах Н.Кузнецовой проаналізовано правовий статус домініонів в кінці ХІХ - початку ХХ ст. Вагомий внесок у дослідження проблеми було зроблено В.Грудзинським. Автор проаналізував тенденції до федералізації Британської імперії, а також розглянув історію Великої Британії кінця ХІХ - початку ХХ ст. на прикладі Нової Зеландії. Короткий огляд історії федералізму представлений у статтях Є.Полякової та Т.Гелли [10, 145 - 148].

В підсумку можна констатувати про значний інтерес на сучасному етапі до проблем політичної історії Англії кінця ХІХ – початку ХХ ст. із боку представників західної та російської історичної науки. На жаль вітчизняна історіографія практично не зачіпає проблем Британської імперії 1884 -1921 років. Звідси, існує неабияке поле діяльності для всебічного неупередженого аналізу комплексу проблем, що стосуються політичних трансформацій Західноєвропейських суспільств.

Література

1. Devolution or Federalism?: options for a United Kingdom. // Burrows B. & Denton G. L.: Macmillan; Atlantic Highlands, 1980. ХП, 94 р.
2. Бирюков, И.Д. Ольстер. Кризис британской империалистической политики. М.: Мысль, 1985.- С. 260.
3. Васильев О. Военно-морская политика Великобритании и позиция доминионов накануне первой мировой войны // Вестник ЛГУ. Серия: История, язык, литература. – Вып. 1. – Ленингр. – 1983. – С. 86.
4. Виноградов, К.Б. Очерки английской историографии нового и новейшего времени. – Л.: Изд-во Ленингр. Университета, 1975. – С. 224.
5. Сілі Д. Розширення Англії. – Спб.: Видавництво О.Н.Попової. – 1903. – С.423.
6. Сухоруков А. Британську Співдружність націй: минуле і сьогодення // Нова і новітня історія. – 2006. – № 5. – С. 75.
7. Узнародов І. Ірландське питання в англійській політиці в 1905-1911 // Шемрок: ірландські дослідження (історія, політика, культура). Воронеж. – 2002. – №2. – С. 35.
8. Федотов Г. Доля імперій. Публікація, передмова та примітки М.Галахтіна // " Прапор". – 1992 № 34. – С.194.
9. Філіппов А. Спостерігач імперії. (Імперія як поняття соціології та політична проблема) // Питання соціології. Т.1. –1992. – № 1. – С.92.
10. Яковенко І. Від Імперії до національної держави (Спроба концептуалізації процесу) // " Поліс ". – 1996. – № 6. – С.128.

УДК 94(477)

ПЕРШЕ ХРЕЩЕННЯ РУСІ АСКОЛЬДОМ В ОЦІНКАХ ЦЕРКОВНИХ ІСТОРИКІВ

Пінчук Р.В., магістрант історико-юридичного факультету

Науковий керівник: д.і.н., проф. **Лепявко С.А.**, кафедра історії України та політології

Сьогодні вже мало у кого виникають сумніви стосовно поширення та впливу християнства в землях Київської Русі задовго до хрещення Великого князя Київського Володимира Святославовича (980-1015 рр.). Але чимало наших сучасних офіційних історіографів, в силу різних суб'єктивних причин, ще й досі продовжують нав'язувати нам застарілі норманські міфи про варязьке походження Русі, київської правлячої династії та прийняття нею християнства чи не останньою в Європі – аж 988 р. І це не дивлячись на те, що численні вітчизняні та закордонні джерела чітко доводять протилежне. Найціннішим серед таких джерел є свідчення про хрещення Аскольда, князя Київського, та всієї руської дружини.

Хрещення частини русичів за князів Аскольда і Діра, тобто перше хрещення наших пращурів по 860 р., достеменно відоме з візантійських джерел та вітчизняних літописів впродовж віків цікавило вчених, істориків дослідників тої доби в історії рідної церкви, нашого народу. Воно знайшло свою наукову інтерпретацію в працях професорів Михайла Грушевського, Олександра Цинкаловського, новітніх вітчизняних дослідників ХХ ст., як і в їх попередників. Всі вони однозначно констатували факт такої події в історії нашої церкви і народу. Окрім видатних науковців істориків, які були обізнані з даної проблеми вагомий вклад зробили церковні діячі різних часів.

Метою статті є аналіз особистості Аскольда в оцінках діячів церкви.

Одна з найбільш знаменних робіт – видана в 1863 р. в Санкт-Петербурзі книга Єпископа Порфирія (Успенського, 1804-1885 рр.) "Чотири бесіди Фотія, св'ятійшого патріарха Константинопольського". Саме цьому святителю Руської Церкви належить честь відкриття та перекладу на російську мову Проповідей (гомелій) і Окружного Послання св. Патріарха Фотія Константинопольського про похід в 860 р. російського флоту на Царгород і прийняття після цього київським князем з дружиною святого хрещення. Як історик, археолог і одночасно начальник Руської духовної місії в Єрусалимі, за час перебування на Сході він зібрав величезну колекцію стародавніх рукописів і книг. Таких раритетів грецької, сірійської, арабської, ефіопської, грузинської та інших східних мовах, а одні рукописи церковнослов'янські, їх було зібрано стільки, що, за зауваженням фахівців, "цілій чверті століття мало для простого їх опису". Рукописи і книги, зібрані єпископом Порфирієм, склали фонди Російської імператорської академії наук, почасті Імператорської публічної бібліотеки та інших наукових бібліотек. Проповіді (гомелій) і Окружне Послання св. Патріарха Фотія, що дали вітчизняній науці неоціненні свідоцтва про перше ("Фотієве") Хрещенні Русі в IX ст., виявлені були єпископом Порфирієм в 1858 році в бібліотеці Афонського Іверського монастиря серед старовинних рукописів. Через три роки після оприлюднення цих документів, в 1866 р. єпископ Порфирій брав участь в Київських урочистостях з нагоди святкування Тисячоліття першого Оскольдового Хрещення на Русі [9, 23].

Серед науково-церковних праць XIX ст. необхідно також згадати роботу протоієрея Миколи Оглобліна (1814-1877 рр.) "Тисячоліття євангельської проповіді в Руській землі", яка побачила світ на сторінках "Київських єпархіальних відомостей". Детально досліджуючи питання прийняття християнства князем Оскольдом Київським, протоієрей Н.Оглобін приходить до висновку, що хрещення князя Оскольда передує подальшому хрещенні святої княгині Ольги Київської, а згодом і самого святого рівноапостольного Великого князя Володимира [2, 17].

Також дореволюційний богослов і церковний історик протоієрей П.Троцький, докладно досліджуючи історію Свято-Миколаївської церкви на Оскольдовій могилі та Київського Пустинно-Миколаївського монастиря при ній, в журналі "Праці Київської духовної академії" відзначає, що "початок цього монастиря пов'язують з долею першого князя київського християнина Аскольда – Миколая", і що "за переказами, будівниць найдавнішої Аскольд – могиленської церкви була саме блаженна княгиня Ольга".

З більш ранніх церковних істориків подібні згадки зустрічаємо ми в працях Митрополита Київського і Галицького Євгенія (Болховітінова, 1767-1837 рр.), відомого і авторитетного збирача і дослідника церковних старожитностей. Спираючись на літописні свідчення, дослідження Татищева та інших істориків, у виданій у 1825 р. книзі "Опис Києво-Софійського собору та Київської ієрархії" митрополит Євген пише, що "князь Оскольд зробився християнином, і що тому – то на могилі його після поставлена була церква св. Миколая". Про факт хрещення князя Оскольда і його мученицьку кончину пишуть і сучасні церковні історики. Наприклад, цій події приділяється серйозна увага в "Настільній книзі священнослужителя".

Митрополит Іоанн (Сничев) Санкт-Петербурзький і Ладозький у книзі "Самодержавство духу", "Три хрещення Русі" також звертає увагу на факт прийняття князем Оскольдом християнства, роблячи висновок, що "це і було першим, "Аскольдове "хрещення Русі" [3, 36]. Більше того, про загибель першого київського князя-християнина митрополит Іоанн пише: "Зберігся переказ, згідно з яким Аскольд і Дір, що прийняли християнство, після повернення до Києва викликали невдоволення городян-язичників. Коли язичник князь Олег підійшов до Києва, народ видав йому Аскольда і Діра, яких він умертвив".

Ще більш конкретно про значення першого Оскольдового Хрещення на Русі пише Архієпископ Митрофан Білоцерківський: "Князь Аскольд прийняв Святе Хрещення, багато хто з його знаті також прийшли до Церкви Христової ... Але ще, мабуть, не прийшов час Хрещенню Київської Русі, ще не зійшло сонце в особі святого князя Володимира, ще досить сильними були позиції язичництва на Русі. Князь Аскольд, будучи відданий своїми найближчими помічниками, був убитий. Однак і за короткий час його правління на нашій землі засяяло світло Христової істини, були побудовані перші християнські храми. Це було насінням, початком освіти Київської Русі світлом Христової істини. Князь Аскольд – мученик, він ніби відновив апостольську проповідь святого Андрія Первозванного" [5, 11].

Відомий православний богослов і церковний історик кінця XX ст. протоієрей Лев Лебедев, досліджуючи тему прийняття християнства князем Оскольдом, також зазначає: "Історія свідчить, що після набігу 860 р. не хто інший, як князі Оскольд і Дір з "боярами",

старійшинами і частиною народу прийняли в Києві Святе Хрещення, в чому сучасні вчені не сумніваються. Так відбулося перше масове Хрещення на Русі". Детально описуючи події, що призвели до хрещення князя Оскольда і багатьох русичів, він пише: "Патріарх Фотій, який окреслив дуже барвисто у двох своїх проповідях набіг росіян в 860 р., через шість років, в 866 р., у своєму "Окружному посланні" Східним Церквам по приводу Хрещення Болгарії (864 р.) свідчить, що "не тільки цей народ болгари, проміняли колишнє нечестя на віру в Христа, але навіть і так звані русі, поневоливши знаходяться біля них і звідси склавши про себе високо, підняли руки і проти Ромейської держави Візантії [8, 26]. А нині навіть і вони проміняли нечестиве вчення, яке містили колись, на чисту і щирю (явний натяк на Торжество Православ'я 842 р.) християнську віру, з любов'ю поставивши себе в чині підданих і друзів наших, замість пограбування нас і великої проти нас зухвалості, яку мали незадовго перед тим (тобто незадовго до свого Хрещення; тут виразно мається на увазі набіг 860 р.). До такої міри розгорілися у них бажання й ревності віри, що прийняли єпископа і пастиря і цілують святині християн з великою ретельністю і ревністю". Точної дати прийняття слов'янами християнства після 860 р. не вказується, але судячи за змістом слів "Окружного послання", воно відбулося до 866 р. і незабаром після набігу 860 р. Деяке світло на події може пролити свідоцтво онука Василя I Костянтина Багрянородного, який в життєписі свого діда говорить про те, що Василь уклав з росіянами "мирний договір" і "влаштував так, що вони прийняли єпископа". При цьому він розповідає, як російський князь зібрав народ і старійшин (що могло відбуватися лише в столиці росіян – Києві) і запропонував їм прийняти християнство. Люди зажадали чуда. Тоді книга "Євангеліє" була кинута у вогонь і не згоріла. Після цього князь і народ хрестилися" [1, 16].

Протоієрей Лев Лебедев поділяв переконання ряду вчених про те, що хрещення князя Оскольда і русичів здійснили ніхто інші, як святі Рівноапостольні Кирило і Мефодій: "Святі брати Кирило і Мефодій в 861-862 рр. здійснили при Оскольдї і Дїрі то найперше масове Хрещення на Русі, про який добре відомо з візантійських джерел". І далі: "Ще до знаменитої місії у Велику Моравію (у 863 р.) просвітителям слов'ян звідчили на Русі і зробили тут перше масове Хрещення". На переконання протоієрея Льва, яка згадується в пізніх списках паннонських житіях святих Кирила і Мефодія хрещення ними "Хазарії" є помилковим, оскільки в іудаїчській Хазарії ні тоді, ні пізніше ніякого звернення в християнство кагана і дружини не було. "У якій же "Хазарії" були і кого хрестили Кирило і Мефодій?" – Задається питанням протоієрей Лев Лебедев. І відповідає: "Відповідь напрошується: хрестили росіян". Продовжуючи цю думку, протоієрей Лев пише: "Русь довгий час платила хазарам данину, хоча й чисто символічну, заради збереження миру. А Хазарія, як відомо, видавала за підвладні їй всі землі, які так чи інакше відкуповувалися від неї. До часу у Візантії могли щиро вважати, що добре відомий ("горезвісний") народ "русів" живе в Хазарії. Потрібно згадати також, що російські князі аж до XI ст. називалися на Русі каганами на манер хозарських. Тоді слова послання кагана візантійському імператорові, передані через Кирила, про дружбу і готовності йти до нього на службу, "куди він захоче, співпадуть зі словами "Окружного послання" Патріарха Фотія, у якому говориться, що російські доставили себе в число "підданих і друзів наших", і з тим історичним фактом, що після цього російським було дозволено вступати на військову службу у візантійську армію" [7, 19].

Подібну точку зору про киево-російську місію святих Кирила і Мефодія раніше висловлював церковний історик, професор А. Карташов, а також світські історики В. І. Ламанський, академік. Б. А. Рибаків, професор А. В. Пархоменко, професор М. Ю. Брайчевський та інші.

Цікаві спостереження щодо Оскольдового Хрещення і причетності до нього святих Кирила і Мефодія зустрічаємо ми у викладача Київської духовної академії, єпископа Новомосковського Євлогія. У своїй роботі "Початок християнізації Київської Русі при князях Оскольдї і Дїрі" він пише: "Перше масове звернення русів до Христа відбулося в середині IX століття при київських князях Оскольдї і Дїрі. Тоді вперше були закладені міцні основи для поширення християнства на Русі, причому побудовані були і храми, хоча головна маса російських слов'ян ще продовжувала залишатися у темряві язичництва". Описуючи факти прийняття князем Оскольдом християнства, єпископ Євлогій повідомляє: "Повернувшись до Києва, повелів Оскольд скидати кумирів язичницьких, рубати і зраджувати їх вогню. Можна тільки уявити, яке протидія, озлоблення і ненависть викликав Оскольд по відношенню до себе у язичницьких жерців. Але він пішов на цю ломку корінний релігії свідомо. Віра його була вже сильніше страху перед небезпекою". Припускаючи, що "Оскольд і Дїр прийняли смерть як мученики за святу віру", єпископ Євлогій Новомосковський зазначає: "Якби Оскольд прийняв пропозицію Олега про спільний похід на багату християнську Візантію, переговори, можливо, закінчилися б по-іншому". І далі єпископ Євлогій підсумовує: "Християнська

спадщина, сприйняте Оскольдом, не загинуло на Русі. Вдячну пам'ять про першого князя-християнина зберігали найдавніші храми християнського Києва. Нарешті, відзначимо найважливіше з досягнень часу Оскольда, що стало церковним спадщиною не тільки Русі, але і всього православного слов'янства, – це церковнослов'янська переклад Святого Письма і богослужбових текстів, створений працями святих рівноапостольних Кирила і Мефодія. Переказ свідчить, що святий Кирило проповідував також і в Києві. Хрещення Оскольда і киян здійснили апостоли слов'янської освіти, святі Кирило і Мефодій. Саме вони, на думку ряду істориків, очолювали місію, спрямовану патріархом Фотієм на Русь" [4, 23].

Отже Київська Русь, була охрещена не в X столітті як зазначає Нестор Літописець, а в IX ст. за правління святого Аскольда. Як ми бачимо збереглося чимало документів того часу і завдяки церкві, Християнській вірі Богослужителям ми маємо змогу розглядати, доводити та аналізувати.

Література

1. Арранц М. Как молились Богу древние византийцы. – Ленинградская духовная академия, 1979. – С. 20.
2. Браичевський М. Літопис Аскольда/ М.Браичевський. – Київ, 2001. – С. 65-66.
3. Желтов М.С., Правдолюбов С., прот. Богослужение Русской Церкви, X – XX вв.: Православная энциклопедия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ezh.sedmitza.ru/index.html?did=649>
4. Життя святих. (Вибрані), українською мовою, викладені за повчанням Четьох-Міней св. Димитрія Ростовського Том 5. Вересень-жовтень. – К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2008. – С. 439-440.
5. Карташов А.В. Очерки по истории Русской Православной Церкви. – Т. I. – СПб., 2004. – С. 86.
6. Летописный сборник, именуемый Патриаршою или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – 1862. – Т.9. – С. 9.
7. Літопис Руський. За Іпатським списком [Пер. Л.Махновець]. – Київ, 1990. – С. 12.
8. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П. П. Толочко. – К., 1987. – С. 14, 22.
9. Шумило С. Князь Оскольд и христианизация Руси / С.Шумило. – К., 2010. – С. 45.

УДК 94 (4 Укр) "15/17"

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ У СЕРЕДИНІ XVI – КІНЦІ XVIII СТ.

Помазан М.Б., магістрант історико-юридичного факультету

Науковий керівник: д.і.н., проф. **Леп`явко С.А.**, кафедра історії України та політології

Умови боротьби з кочовими народами Сходу та іншими ворогами виробили у запорозького козацтва адекватні форми військового мистецтва та змусили їх до побудови власних збройних сил, які могли протистояти ворожим військам. Низове козацтво протягом майже всього періоду свого існування захищало не тільки свої інтереси, а й брало участь у збройних конфліктах іноземних держав, як наймана військова сила, зокрема у Тридцятилітній війні та інших. Під час європейських війн січовики зарекомендували себе з найкращого боку, тому про військове мистецтво запорожців ходила велика кількість легенд. Багато монархів тогочасної Європи прагнуло залучити до себе на службу запорожців, яких у війнах ефективно використовували як ударну силу. Тому актуальним і на сьогоднішній день залишається питання, які особливості військового мистецтва мали козаки? Вивчення даної проблеми може розкрити деякі секрети військової майстерності козаків, а також посилити інтерес до детального вивчення та поступового відродження певних звичаїв і традицій та елементів військового виховання. Це буде корисним для сучасного українського суспільства, зокрема, при підготовці фахівців для силових структур, для виховання здорового покоління молоді, його патріотизму. Дана стаття є спробою на основі історіографічної літератури та джерельних свідчень висвітлити особливості військового мистецтва запорозьких козаків середині XVI – кінці XVIII ст.

Значний матеріал з питань військового мистецтва вміщений у праці відомого українського історика, дослідника козаччини Дмитра Яворницького "Історія запорозьких козаків" (Спб.,1888). Крім архівних документів, Д.І.Яворницький використав документальні збірки,

мемуари та щоденники, дані топографії, археології, численний фольклорний матеріал, спогади старожилів. У козацьких літописах Самійла Величка, Самовидця, Г.Грабянки відображена героїчна звитяга українського козацтва, до якої були причетні запорозькі козаки. Важливий фактологічний матеріал містять сучасні праці: Апанович О., Горобця В., Каляндрука Т., Косенка Л., Мицика Ю., Путро О., Середюка О., Сідака В.С., Степанкова В.С. Стороженка І., Русиної О., Чухліба Т., та ін. Так зокрема: Т.Каляндрук у праці "Таємниці бойових мистецтв України", виданій у Львові у 2007 році зосереджує увагу на систему бойової підготовки (рукопашний бій, бойові танці тощо), яка існувала у запорожців; у роботі Л. Косенка "Козаки. Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі", виданій у Харкові у 2007 році висвітлює військову організацію, тактичні прийоми ведення війн, правові норми та покарання за їх порушення; О.Середюк у праці "Лицарі сонця", виданій у Луцьку 2008 році звертається до питання функціонування у запорожців сторожової служби, розвідки, контрозвідки. Досить багаті відомості з питань військового мистецтва ми можемо знайти у спогадах іноземців, які відвідували території проживання козаків і були свідками подій: Альберто Віміна, Гійом Левассер де Боплан, П'єр Шевальє, Жан-Бенуа Шерер, та інші.

У збройному формуванні значний вплив на ведення бойових дій мають організація і дисципліна. З історії можна привести багато прикладів, коли із-за поганої організації та недисциплінованості величезні армії програвали меншим за кількістю, але добре організованим, з сталеву дисципліною військам. Питання життя та діяльності запорозької спільноти вирішувалися на демократичних засадах. Усі відповідальні посади у війську були виборними, починаючи від Кошового отамана і закінчуючи сотниками [6, 229]. Така система формування командного складу давала можливість керувати військом найдосвідченішим воїнам, які відрізнялися від інших такими якостями як розум, сміливість, сила, тощо [9, 151]. Дослідник Т. Чухліб відмічає, що запорозькі козаки увібрали в себе як східні, так і західні впливи в галузі військового мистецтва [19, 181]. Військо було побудоване за зразком військово-десятькової системи, як зокрема, у монголів, що давало можливість: по-перше – швидких маневрів під час бою; по-друге – контролювати кожного козака і слідкувати за порядком у війську [14, 351]. Великий вплив на бойові якості козацького війська мала добровільна основа до вступу у січове товариство. Особа, яка ставала козаком розуміла, що може загинути і йшла на такий крок свідомо. Лише пройшовши кількарічний курс навчання, показавши і зарекомендувавши себе новобранець допускався до обрядового іспиту на звання козака-запорожця. Про існування потужної системи козацького вишколу є багато історичних свідчень. Як доводить Ерїх Лясота, посол австрійського імператора, козаки з молодих років вправляються у військовому мистецтві. Те саме свідчить Альберто Віміна: "Козаки не вивчають ніяких наук, крім військової" [1, 66]. К. Рондо зазначав, що до звання лицаря допускаються в їх товаристві тільки дуже сильні й добре збудовані. Випробування, яким піддавали ініціантів під час такого іспиту, були досить різноманітними і не всі добровольці їх проходили [3, 26-27]. Тому до війська потрапляли лише найкращі, які пройшли курс важкого навчання, і справились з надскладними випробуваннями. Така система відбору і початкової підготовки запобігала потраплянню до війська випадкових осіб і посилювала його міць і стійкість у бою. Великий вплив на військове мистецтво мав інститут побратимства, який існував на Січі. Воїн мав думати не лише про себе, а й про свого товариша, який бився поруч [4, 162]. Для підтримання дисципліни і кількості воїнів у війську, які є запорукою успішного ведення війн на Січі запроваджували сувору міру покарання: за дезертирство з армії під час військових походів, пияцтво, тощо козаків карали на смерть [5, 271].

Зброя в житті козаків та військовій вправності відігравала важливу роль, адже саме від якості озброєння в усі часи залежав успіх у веденні війн. Зі зброї у вжитку запорозьких козаків були: гармати, рушниці, пістолети, списи, шаблі, келепи, луки і стріли, якірці, кінджали, ножі, панцери [22, 86]. Жан Бенуа Шерер дає нам схожі відомості: "Кожен запорозький козак, старий чи молодий, мав рушницю, алебарду й шаблю, які тримав завжди напоготові. Дехто мав також пістолі" [21, 175]. Запорожці навідміну від інших тогочасних армій не ділили військо за зброєю наприклад, (пікінери, мушкетери, кіннотники тощо). Кожен козак володів як рушницею так і списом, шаблею тощо, поєднуючи в бою різну зброю, при потребі кіннотники спішувалися і вступали у рукопашні бій з противником різноманітними видами зброї. Поєднання різної зброї в одних руках давало можливість краще боронити себе і проводити контратаки. Поряд з новими зразками озброєння використовувались старі наприклад, лук і стріли, користувалися великою пошаною тому, що їх можна було використовувати за будь-яких умов не боячись, що намокне так як наприклад, порох у рушницях. Лук давав можливість тихо вражати противника зі значної відстані, без зайвого шуму, що було не обхідно під час розвідок далеко у тилу ворога. Дальність стрільби становила близько 200 м.,

приблизно з 50 м. стріла могла пробити панцир "крилатого" гусара. Поряд з вогнепальною зброєю він мав високу швидкострільність і доки перезарядиться рушниця чи пістоль то вмілий козак міг випустити з лука до 10 стріл, що дуже ефективно під час змішаного руюкопашного бою [12, 320].

Одним з напрямків військової діяльності запорозької спільноти виступала охорона кордонів свого краю і розвідка. Грамотно проведена розвідка забезпечувала успіх у морських та сухопутних операціях. І навпаки: при допущенні помилок неминуче наступала розплата: полон, смерть [17, 153]. З метою проведення глибокої розвідки в тилу потенційного ворога, використовувались інші засоби: обози чумаків і купців, бувші полонені козаки, втікачі від свавілля татарських мурз слуги – татари [10, 154]. У походах завжди першим рухався козацький розвідувальний загін, який висилав на відстань до шести кілометрів розвідувальні роз'їзди. Далі йшов передовий загін, а уже потім основні сили. Це дозволяло завжди вчасно попередити про наступ ворогів і підготувати військо до бою [11, 121].

На Січі існував пластунський курінь, який готував розвідників, диверсантів. Для отримання необхідних відомостей чи проведення диверсій, пластуни не рідко самі прокрадалися у тил ворога, роблячи інколи рейди по декілька сот кілометрів. У таких умовах пластуни мусили розраховувати виключно на власні сили. Дослідник Тарас Каляндрук припускає, що військо мистецтво пластунів сягає своїми коренями ще традицій арийської бойової культури. Так, мистецтво переховування у воді за допомогою очеретини, відоме ще з антських часів. Про це нам повідомляє Маврикій у творі Стратегікон: "Досвідчені вони також і в переправі через ріки, перевершуючи в цьому відношенні всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді, так що часто деякі з числа тих, що залишаються вдома, захоплених зненацька раптовим нападом, поринають у пучину води. При цьому вони тримають в роті спеціально виготовлені великі, видовбані в середині очеретини, які доходять до поверхні води, а самі лежачи навznak на дні ріки, дихають з їх допомогою і це вони можуть робити на протязі багатьох годин, так що абсолютно не можна здогадатися про їх присутність..." [18, 24]. Джерела засвідчують, що взимку 1651 р. під загальним контролем українського гетьмана Б.Хмельницького та безпосереднім керівництвом козацького старшини Тарасенка (Стасенка) було проведено одну з найграндіозніших у тогочасній Європі розвідувальних операцій. До Корони Польської було направлено близько двох тисяч українських шпигунів, які повинні були збирати найрізноманітнішу інформацію, проводити диверсійні акти тощо [15, 123].

Тактика козацького війська виходила з оборони. Дослідник Лепявко С. А. відмічає, що при зустрічі з ворогом козацтво оточувало себе возами, будувало земляні укріплення [8, 105]. Пересування Південно-українськими степами було надзвичайно ризикованим, адже небезпека могла настигнути з будь-якого боку. Тому при пересуванні степами під час походів Запорозжці використовували так званий табір. Рухомий табір з возів мав вигляд прямокутника, по великих сторонах якого рухались вози один за одним, в один або декілька рядів. Між рядами возів переміщалося спішене військо. В першому або другому зовнішньому ряду були встановлені гармати, а біля возів йшли козаки з ручною вогнепальною зброєю, готового до бою. Передня і задня сторони прямокутника були не замкнені, їх прикривала кіннота. Ще Боплан писав, що 500 татар не наважуються атакувати 50 - 60 козаків, якщо ті йдуть під захистом табору, а 100 козаків за табором можуть відбитися і від тисячі поляків [2, 56]. Такі укріплення давали змогу козакам не лише оборонятися в умовах степу, а й проводити наступальні операції, а також робити рейди на ворожі території [6, 296-297]. У середині табору як зазначалося вище перебувала піхота озброєна ручною вогнепальною зброєю і гарматами. При обороні табору до возів підходила піхота, яка безперервно вела вогонь причому не хаотичний як у цей час у Західній Європі, а майже снайперський. Кожна куля не витрачалася даремно. При такій обороні найкращі стрільці стояли спереду і стріляли, дві шеренги по заду подавали і заряджали рушниці. Таким чином створювався безперервний прицільний вогонь який розладнував ряди противника. Якщо передбачалося довготривала оборона табору, то колеса возів закопувались у землю, її насипали і на вози. Навколо возів із зовнішньої і внутрішньої сторони робилася мережа окопів та брустверів, з'єднаних ходами сполучення [14, 297]. А для таких дій необхідні були козаки, які обслуговували б вози, знали всі свої дії під час бою і чітко виконували накази від керівництва. Тому є всі підстави стверджувати, що в таборі кожні п'ятдесят козаків під час маршу або зупинки перебували біля свого воза і кожен з них мав певні обов'язки. Частина з них забезпечувала безперервність вогню, а частина слідувала за рухом воза і загальними сигналами керування табором, щоб не допустити розриву ряду [11, 119].

Обираючи місцевість для бою, перевагу надавали важкодоступній місцевості – ярам, пагорбам, лісам тощо. Важливою була наявність поряд води. Під час бою козацтво намага-

лося обезкровити ворога щільним вогнем, а потім у слушний момент контратакувати [3, 479]. Бій розпочинався з того, що козаки висилали зі свого табору вершників для так званого "герцю", тобто двобою окремих сміливців або невеликих загонів. Герці були не лише проявом зухвалості чи молодечтва. Це був необхідний тактичний прийом, оскільки він надавав козакам можливість роздвигитися сили та розташування супротивника, ще не розпочинаючи справжньої битви. Вони були своєрідною розвідкою боєм і виступали прелюдією до справжньої битви. Якщо вороже військо не виходило до бою, козаки починали його облогу [7, 101]. Одним із тактичних прийомів запорозьких козаків при кінній атаці на ворога була здебільшого "лава", тобто розгорнутий стрій в одну шеренгу, що нараховувала декілька сотень чоловік. За першою лавою йшла друга і т. д. В разі вдалої атаки першої лави, друга підкріплювала її ударом у фланг або тил противника. При невдачі друга лава зупиняла наступаючого ворога, даючи можливість і час для відходу першої лави і підготовки її для нової атаки. [13, 9]. Для захоплення ворожих фортець, козацтво застосовувало як штурм, так і облогу. В першому випадку намагалися підійти непомітно до ворожих укріплень і навальною атакою, не зважаючи на первинні втрати, ввірватися всередину. При облозі оточували фортецю земляними укріпленнями, робили підкопи, намагалися підпалити за допомогою артилерії, наближалися до стін, прикриваючися переносними дерев'яними щитами ("гуляй городи") [3, 477].

Багато уваги запорожці приділяли тому, щоб впливати на моральний стан супротивника, оскільки деморалізація ворога – вже половина перемоги. Такий ефект досягався завдяки вмінню створювати та вчасно застосовувати військові резерви, несподівана поява яких у вирішальний момент битви спантелічувала супротивника. Щоб заздалегідь налякати ворога, вони нерідко самі поширювали чутки про свою силу й непереможність. Часто ці чутки були неймовірними, але багато хто сприймав їх за правду [6, 303-304].

У ході бойових дій проти турецького військового флоту запорізькі козаки зробили вагомий внесок у розвиток військового морського мистецтва XVI-XVIII ст. Ними були розроблені спеціальні способи боротьби з турецькими кораблями. Враховуючи легку озброєність чайки, козаки не могли, за тактичними правилами того часу, вступити в артилерійський двобій з турецькою галерою перед зближенням з нею. П'єр Шевальє подає дані: "Якщо козаки мають перевагу вночі, то галери та інші судна добре відплачують їм вдень: зустрівши їх, вони розкидають їх сильним гарматним вогнем та вбивають багато їхніх людей, головне, коли козаки запаляться до бою, з якого часто назад повертається лише половина екіпажів." [20, 45]. Цей недолік компенсувався тим, що чайка була малопримітною серед морських хвиль, швидкохідною, а також сильною вогнем ближнього бою. Перебуваючи за зоною спостереження з галери, козаки мали можливість швидко її наздогнати і атакувати, як тільки для цього створювалися сприятливі умови (темрява, туман і т. ін.), і таким чином виключали перший етап морського бою – артилерійську дуель [11, 138]. Найефективнішим способом боротьби чайок з турецькими кораблями був абордаж. Група чайок, найчастіше – вночі, швидко наближаючись до турків і маневруючи, примушувала атакований корабель розпорошувати артилерійський вогонь. Оскільки кулі з гармат, розставлених на палубі високих турецьких кораблів, вище чайок, не чинили їм шкоди, козаки переміщувалися на палубу і вступали в рукопашний бій.

Великим тактичним мистецтвом, за свідченнями сучасників тих подій, було виведення флотилії чайок з Дніпра в море побіч турецької кріпості – Очакова. Виходили у море за допомогою різних хитростей: перетягання човнів волоком, пускаючи у ночі колоди, які проривали ланцюги, що перегороджували Дніпро, тощо. [16, 78-79].

Отже, особливості військового мистецтва запорозьких козаків виявлялось перш за все у відборі та підготовці кращих воїнів для війська, чіткій структурній організації, сталевій дисципліні, добре налагодженій розвідці та контррозвідці, вмінні кожного козака користуватися під час бою різними видами зброї одночасно, вміло застосовувати хитрощі під час бою, раптовість атак і контратак, диверсій, максимальне використання природніх умов на свою користь.

Література

1. Альберто Віміна. Реляція про походження та звичаї козаків / Пер. з італ. К.Константиненко // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С.64-69.
2. Боплан Г.Л. Опис України / Пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. – К.: Наук. думка, 1990. – 209 с.
3. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т / Редкол.: В. А. Смолій, О. А. Бачинська та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – Т 2. –724 с.
4. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА "Піраміда", 2007. – 304 с.

5. Кащенко А.Ф. Оповідання про славне військо запорозьке низове. – К.: Веселка, 1992. – 271 с.
6. Косенко Л.О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі / Л.О.Косенко. – Х.: Школа, 2007. – 576 с.
7. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – 304 с.
8. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – К.: Сіверянська думка, 1996. – 287 с.
9. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки/ Пер. із староукр. – К.: Т-во "Знання" України, 1992. – 192 с.
10. Макаров П. Организация разведки и контрразведки Войска запорожского низового// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні/ Відп. ред. Д.Я.Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", – 2003. – Випуск 12. – С. 153-156.
11. Мицик Ю.А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво/ Ю.А.Мицик, С.М.Плохій, І.С.Стороженко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 301 с.
12. Пашковський О.А. Дослідження поселення козацької доби біля с. Медведівка// Археологічні дослідження в Україні/ відп. ред. Д.Н.Козак. – К.: Інститут археології України, 2009. – С.320-322.
13. Путро О. Українське козацьке військо// Київська старовина. – 1998. – №1. – С. 3-24.
14. Разин Е. История военного искусства. – СПб.: ООИ "Издательство Полегон", 1999. – Т. 3. – 736 с.
15. Русина О. Незнайомі Кліо: Українська історія в таємницях і курйозах XV–XVIII ст. / О.Русина, В.Горобець. – К.: Наукова думка, 2002. – 311 с.
16. Сергійчук В.І. Іменем війська запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – сер. XVII ст. – К.: Україна, 1991. – 253 с.
17. Середюк О. Лицарі сонця: історичний нарис. – Луцьк: ВАТ "Волинська обласна друкарня", 2008. – 476 с.
18. Червінський В.І. Історія України: Джерельний літопис/ В.І.Червінський, М.І.Обушний, Т.Ю.Горбань. – К.: Дирекція ФВД, 2008. – 799 с.
19. Чухліб Т. Культура військового будівництва за козацької доби // Воєнна історія. – 2005. – №1-2. – С.84-107.
20. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. – 224 с.
21. Ширер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків запорожців та козаків України, або Малоросії/ Пер. з фр. В.В.Коптілов. – К.: "Укр. письменник", 1994. – 311 с.
22. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Пер. з рос. І.І.Сварника, Упоряд. О.М.Апанович. – Львів.: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

УДК 94(477)09 "1659"

РОЛЬ ГРИГОРІЯ ГУЛЯНИЦЬКОГО У КОНОТОПСЬКІЙ БИТВІ

Пулинець К.М., магістрантка історико-юридичного факультету

Науковий керівник: д.і.н., доц. **Луняк Є.М.**, кафедра історії України та політології

В історії кожного народу завжди є події, згадки про які ніколи не будуть забуті. Події коли наша держава, ще століття назад намагалася вибороти незалежність. Однією із таких героїчних подій був час російсько-української війни 1658-1659 років, період української історії, який прийнято називати Руїною – добою по смерті Богдана Хмельницького, часу відвертої громадянської війни, інтервенції сусідів України і подальшого знищення залишків надбань минулих років визвольної війни. Протириччя між Московським урядом, який після смерті Хмельницького посилив своє втручання в справи Гетьманщини, продовжували загострюватися. З приходом до влади нового гетьмана Івана Виговського московські воєводи в багатьох містах, і зокрема в Києві, почали відкрито підтримувати українську опозицію Виговському і фактично сприяли загостренню громадянської війни в Україні [3, 118].

Тоді і відбулася одна із знаменитих битв – Конотопська битва, пам'ять про яку пройде через століття. Згадок про цю битву не знайти в радянських підручниках з історії. І не лише тому, що вона належить до найганебніших і наймасштабніших поразок російської зброї. Конотопська битва розвінчує чимало великодержавних міфів, особливо про "споконвічне прагнення українців до союзу з Росією". Історик Юрій Мицик бачить у цьому дуже просте пояснення, наголошує, що існує міф, який Росія і сьогодні пробує нав'язати, про віковичну дружбу, власне, що нема двох народів, а є один народ. Найціннішою з праць українських істориків, де аналізується перебіг Конотопської битви, є том "Описание старой Малороссии",

присвячений Ніжинському полку, Олександра Матвійовича Лазаревського. Він здійснив також аналіз джерел – літописів Самовидця і Самійла Величка, віддавши перевагу першому. Російський історик С.М.Соловйов також приділив належну увагу цій визначній події. В своїй праці він спирався на літопис Самійла Величка та російські архівні джерела.

Події II половини XVII століття вивели на авансцену українського політичного життя цілу плеяду талановитих військових, політичних і державних діячів. Особливе місце серед них належить ніжинському полковнику Григорію Гуляницькому. Історична постать і насамперед діяльність якого у військовій сфері не можуть не привертати увагу істориків, адже це людина, яка забезпечила перемогу козацьких військ під час битви під Конотопом проти московських загарбників.

Полковничий уряд Григорій Гуляницький зайняв ще за часів Хмельниччини у 1656 р. Походив з малоземельної волинської шляхти, мав гарну польську освіту та великий військовий досвід. Завдяки неабияким здібностям він швидко зробив собі кар'єру у козацькому війську. Тісні взаємини з Виговським у Григорія Гуляницького почали складатися ще за доби визвольної доби. У 1653 р. вони удвох виконували дипломатичну місію у Москві, та вели за дорученням Хмельницького переговори з російським урядом. Напередодні смерті Богдана Хмельницького Гуляницький дослужився уже до ніжинського полковника. Це була неабияка посада, щось на кшталт голови Чернігівської облдержадміністрації – бо Ніжинський полк у ті часи адміністрував величезну територію від Стародуба і Глухова до Носівки [1, 79].

Під час перебігу Конотопської битви Ніжинський козацький полк був основною опорою Івана Виговського. Саме в Конотопі тоді був розміщений найбільш боєздатний на Лівобережжі підрозділ гетьманських сил, очолюваних Григорієм Гуляницьким. Взяття цього міста фактично відкривало російським військам шлях до будь-якої частини Українського Лівобережжя. 18 квітня 1659 р. до Конотопа підійшли війська О. Трубецького

Трубецької надіслав комендантові Конотопа полковникові Гуляницькому листа, в якому вимагав негайно здати місто і самому з датися на царську ласку. Гуляницький на "царську ласку" не зважив, а замість відповіді наказав дати залп по нападниках із фортечних гармат. З цього залпу й почалася знаменита Конотопська битва, якій ще тільки належить посісти гідне місце в історії України, історії її збройних сил. Понад два місяці, а точніше, 70 днів тривала облога. Росіяни раз у раз кидалися на штурм фортечних мурів та валів, з вигуками, що не віддадуть міста - захисники його так само раз у раз відбивали напади 40 тисячної російської орди, що в десять разів переважала кількісно оборонців Конотопа. На зустріч йому вийшов козацько-татарський загін під командуванням Г.Гуляницького [4, 313].

Після короткого бою біля села Попівки, ніжинський полковник відвів свої війська до сотенного містечка, яке московське військо відразу оточило. Облога Конотопа тривала з 20 квітня до початку липня 1659 р. Протягом цього часу жителі міста на чолі з Гртгорієм Гуляницьким відбивали штурми ворога, а в ході вирішального бою між Іваном Виговським та його союзниками з царським військом на р. Соснівка, навіть змогли здійснити напад на обоз князя Трубецького. Спочатку гетьман Виговський не мав наміру вести своє військо під Конотоп, оборони якого, та ще й такої могутньої, не планував. Але, вражений стійкістю воїнів полковника Гуляницького, він 27 червня прибув зі своїми полками під Ніжин, намагаючись відтягти хоч частину росіян від штурму [2].

Битва відбулася за 15 кілометрів від Конотопа, на берегах річки Соснівки. Знаючи, до якої звірчості здатні росіяни в захоплених українських містах і селах, козаки вдарили на них з такою люттю, що під час однієї битви вирубали понад 30 тисяч вояків. Такої січі Україна не бачила вже давненько. Так само як і російська армія давно не знала такого нищівного удару. Багато росіян, а з ними й князь Пожарський, потрапили в полон, і Виговський, на вияв зневаги, віддав їх татарам.

Князь Трубецької повідводив недобитки, щоб стати табором, але Виговський зі своїми полками та гарнізон Конотопа на чолі з полковником Гуляницьким, що вийшов з міста, не дали їм змоги укріпитися. Погнали боєм спочатку до Путивля, а далі й до кордонів Росії. Російськими просторами Виговський переслідувати їх не захотів – дав таку можливість загонові кримських татар, що брали участь у цій битві.

На жаль, блискуча перемога українського війська лише на якийсь час припинила російську інтервенцію. Тобто, на деякий час залишили відвертий наступ. Але потаємних дій інтервенти не припинили.

Так і постав Григорій Гуляницький перед Україною, та й перед цілою Європою, як видатний український полководець. Уміло вибудовуючи захист, він у перервах між боями зміцнював оборонні вали та стіни, підтримував бойовий дух своїх козаків, які тут, на стінах Конотопа, протистояли варварам, та забезпечив перемогу козакам.

Література

1. Ростовська О., Желєзко Р. Події 1657-1663 рр. на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні/ О.В. Ростовська, Р.А. Желєзко// Ніжинська старовина. – Вип. 9(12) – К., 2010. – С. 75-85.
2. Морозов О.С. Ніжинський полковник Григорій Гуляницький/ Машинопис.
3. Реєнт О., Коляда І. Усі гетьмани України/ О.П.Реєнт, І.А.Коляда. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 415
4. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський – борець проти Московії/ Ю. А. Мицик// Українська козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. Керівник проекту, автор – упорядник В. Недляк. – К.: Емма, 2007. – С. 312-316.

УДК 930.1(477) "15/16"

УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ І РІЧ ПОСПОЛИТА КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVII СТ. В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Ребенок В.В., магістрант історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Страшко Є.М.**, кафедра історії України та політології

Українське козацтво привертало і привертає увагу як на Україні, так і за її межами, зокрема в західноєвропейських країнах. Чим більшу активність проявляли козаки, тим більший інтерес викликали у Європі. Наслідком цього стала поява значної кількості історичної і публіцистичної літератури про Україну та козацтво, що почала з'являтися ще наприкінці XVI ст. на Заході.

Дана тема є актуальною, адже козацька доба, з одного боку, була переломним моментом в історії українського народу й залишила помітний слід у всіх сферах суспільного життя: політичній, економічній, культурній, духовній; з іншого – козащина зумовила кардинальні зміни не лише на українській території, яка перебувала у складі різних держав, а й опосередковано стала причетною до багатьох геополітичних змін у Європі, зокрема, до формування Російської імперії і занепаду Речі Посполитої.

Автор даної статті ставить за мету проаналізувати відображення українського козацтва та Речі Посполитої кінця XVI – першої третини XVII ст. в західноєвропейській історіографії як тривалий, але внутрішньо єдиний процес з притаманними йому етапами і закономірностями.

Погляди західноєвропейських авторів на Запорозьку Січ, їх сприйняття українського козацтва змінювалося в різні епохи і залежало від політичних, ідеологічних, релігійних та інших факторів. Зокрема, наприкінці XVI та на початку XVII ст. героїчна боротьба запорожців з турецько-татарською агресією викликали на Заході схвалення і захоплення.

Невипадково і перші згадки про козаків з'являються у західноєвропейських джерелах у зв'язку з їхньою боротьбою з турками і татарами, адже тема боротьби з турецькою загрозою була дуже актуальною для тогочасної Європи. Військово-політичний престиж Османської імперії в XVI- XVII ст. в Європі був дуже високим, а її армія вважалася зразковою і непереможною. Україна належала в той час до європейських країн, які найбільше страждали від турецько-татарської агресії. Польсько-литовський уряд виявився нездатним захистити українські землі, окрім того прагнув жити в мирі з Османською імперією.

Першим західним документом про українських козаків була французька брошура 1521 р. про похід військ польського короля Сигізмунда I в придунайські князівства, в якій уже згадуються і козаки. З середини XVI ст. окремі повідомлення про боротьбу українських козаків починають з'являтися в реляціях західних послів із Стамбула, а згодом – з Варшави. Зокрема, у реляціях за 1561-1563 рр. французькі послы Долю й Петремоль інформували про спільний похід московитів із козаками Д.Вишневецького на татар аж до Перекопу. Це відгомін спільних військових дій проти Криму московського війська та козаків у 1558р[4,с.167].

1590 р. у Ліоні і Парижі вийшла брошура невідомого автора "Поразка татар і турків, завдана Замойським" написана французькою мовою. Поштовою для написання брошури стали заходи канцлера Замойського по організації оборони від татар і турків. Значне місце у ній було відведено козакам, яких автор характеризує як хоробрий та войовничий народ, який зробив багато походів у Крим до самого Очакова [4, с.175]. Автор також описує і інші походи козаків, які підтверджуються й іншими джерелами. В кінці брошури розповідається про звернення Туреччини до польського уряду з вимогою не допускати козацьких нападів на землі і кораблі султана. Даний твір засвідчує той факт, що в кінці XVI ст. головна роль в обороні українських земель і всього королівства від татар та турків належить козакам, і це

починають розуміти у Західній Європі. Подібна точка зору з'являється і серед правлячих кіл Речі Посполитої. Зокрема, М.Бельський, у своїй хроніці про сеймові вибори 1590 р., зауважує, що депутати "скаржилися – важко з козаками, а без них - трудно" [1,с.173].

У Європі кінця XVI ст. починають сприймати козаків як захисників пограниччя від турецько-татарських нападів та серйозну військову силу, яку намагалися залучити до антитурецької коаліції. Зокрема, у реляції венеційського посла у Польщі П'єтро Дуодо за 1592 р. козаки характеризуються як дуже хоробрі люди, які відбивають напади татар та турків і не дозволяють їм проникати на територію Польщі [4,с.177].

З очевидною симпатією писав про козаків відомий французький поет Теодор Агріпка д'Обеньє "Поляки постійно користуються послугами войовничих людей живуть на кордоні з Московією і називаються козаками... це – найгірші на Півночі вершники, звичні карати татар і стримувати їхні напади. Без них татари були б частими гостями в Європі". Агріпка д'Обеньє правильно зрозумів роль козацтва у стримуванні татарських нападів [4,с.187]

Подібною точки зору дотримувався англійський вчений Р.Кноллез у своїй "Загальній історії турків". Зокрема, про козаків він писав: "Ті козаки – легка кіннота, яка діє... на кордоні Польського королівства з татарами; це загартована і відважна порода людей... Хоч турки і татари живуть у приязні з поляками й нібито хочуть миру з ними, усе-таки часто у великій кількості вони вторгаються в Подолію і Русь..., і вельми спустошують їх, якщо їм вчасно не дає відсічі названа легка кіннота, яка завжди на них чатує" [4,с.188].

Більшість західних істориків кінця XVI - початку XVII ст. виявляють прихильне ставлення до козаків у їхній боротьбі з "невірними". Проте, траплялися і праці, в яких козаки називалися "розбійниками і волоцюгами". До них, зокрема, належить "Всесвітня історія" (1604-1608) французького історика і політичного діяча Жака де Ту. Французький вчений Жак-Огюст де Ту написав фундаментальну працю "Всесвітня історія з 1543 по 1607 рр.", над якою працював понад чотири десятиліття. Практично в кожному томі свого фундаментального нарису автор торкався подій, що відбувалися на теренах теперішньої України. Україна згадується де Ту в контексті ведення бойових дій: нападів кримських татар, козацьких походів, війн між Річчю Посполитою, Московським царством, Османською імперією, Кримським ханством, Молдовським князівством. Він одним із перших використав термін "Мала Русь" - стосовно наших земель. Це поняття автор протиставляє Великій Русі – Московії, хоча в тогочасній французькій історіографії це явище було унікальним. Але, звичайно, головну увагу де Ту привертала козаки. Історик доволі детально описує їх походи до турецьких і татарських володінь, Молдовії та Московії. Проте в цілому ставлення автора до козаків було скептичним, він вважав їх конгломератом розбійників і волоцюг. "Ця нація, – писав де Ту, – не утворює окремої держави. Навпаки, вона мешкає на окраїнах багатьох різних націй у гирлі Дніпра. Посеред них можна побачити всі навколишні народи: поляків, литовців та інших – відщепенців, злочинців, людей, яким теперішня доля не дозволяє залишатися на батьківщині, або яких надія на кращу участь змушує її покинути. Це збіговисько робить спустошення по всіх навколишніх землях, які саме через це залишаються необробленими і порожніми" [3, с.65].

Однак, визнаючи українське козацтво деструктивною силою, де Ту віддає належне його військовій доблесті і показує, що наприкінці XVI ст. козаки перетворилися на потужний військово-політичний чинник, котрий значною мірою визначав політику навколишніх держав. Розповідаючи про військову підтримку козаками Свірговського, за мовчазної згоди Польщі, молдавського господаря Івоні, французький історик чітко показує, що саме ці степові воїни складали еліту його армії і були його найбільшою опорою[3,с.66].

На зламі XVI - XVII ст. в Україні починається загострення суспільно-політичної та релігійної боротьби. Українське козацтво в кінці XVI ст. вже виступає як самостійна могутня військова сила. Водночас із боротьбою проти турецько-татарської агресії воно вело боротьбу проти польсько-шляхетської експансії, яка в кінці XVI ст. починає неухильно зростати. Відповідно перші козацькі виступи зазначеного періоду проти Речі Посполитої під керівництвом К.Косинського та С.Наливайка по суті мали соціальний характер. Повстання С.Наливайка співпало з боротьбою проти церковної унії. Козацькі загони С.Наливайка пограбували маєтності одного з поборників унії – Кирила Терлецького, що дало привід поєднати повстання С.Наливайка з боротьбою за православ'я.

Серед тих, хто формував громадську думку Західної Європи щодо України кінця XVI ст., помітне місце займають хроністи І.Бельський, Р.Гейденштейн. Вони дали описи перших козацьких повстань. Обидва автори були сучасниками подій і належали до панівних кіл Речі Посполитої, у своїх хроніках використали велику кількість джерел. Вони дають інформацію про політичну обстановку на Україні і навколо неї напередодні повстання 1594-1596 рр. І.Бельський описує повстання під керівництвом К.Косинського, похід козаків на чолі з

Лободою під Білгород у 1593 р., звертає увагу на плани татар та докладно висвітлює підготовку й невдачу боротьбу проти татарської орди. Ці свідчення важливі тим, що якоюсь мірою пояснюють дії керівників повстання. Саме очікуваний похід татар став поштовхом до формування загону С.Наливайка. Аналіз хроніки Бельського дозволяє зробити висновок, що це загалом об'єктивне і докладне джерело, підтверджене великою кількістю архівних матеріалів. Хроніка Гейденштейна повністю відображає офіційну точку зору на розвиток подій. Вона містить цінну інформацію, але вимагає особливо критичного ставлення і перевірки. Проте обидві хроніки, доповнюючи одна одну, дають хронологічну і фактологічну основу матеріалам для вивчення одного з найбільших народних рухів на Україні періоду феодалізму [7, с.70].

Серед французької історіографії XVIII ст. слід відзначити фундаментальні видання, які за своєю масштабністю та значимістю можна порівняти з грандіозною працею енциклопедистів. Це – багатотомна "Всесвітня історія від початку світу до сьогодення", автори якої намагалися висвітлити минуле всіх існуючих держав. Зважаючи на відсутність окремого державного статуту та належність українських земель до складу сусідніх монархій, історія нашої країни найбільше торкалася розділи присвячені Росії та Польщі. У польському розділі цієї праці серед визначних подій козацької історії слід назвати розгром козаками татарського війська у 1589 р. під Львовом та скарги кримського хана на них, участь козаків у російській Смуті на початку XVII ст., Хотинська війна 1621 р. В російському розділі "Всесвітньої історії" події Смутного часу розкриваються більш детально, наголошується на важливості підтримки козаками Гришки Отреп'єва для його сходження на престол, використовується етнонім "українець", який лише нещодавно з'явився у французькій літературі [3, с.375].

Першою науковою західноєвропейською монографією з історії козацтва можна назвати твір Ж.-Б.Шерера "Аннали Малоросії або історія козаків-запорожців і козаків України чи Малоросії від їхніх початків до наших днів за коротким нарисом історії козацьких гетьманів і правдивими джерелами, перекладеними з рукописів, що зберігаються в Києві, й збагачені нотатками". Розглядаючи історію українського козацтва, Шерер першим серед дослідників намагається повністю висвітлити цей процес, показати його особливості та характеристики, визначити місце і роль українських козаків у світовій історії. Автор зазначає, що козаків в Європі згадували лише в зв'язку з "заворушеннями в Польщі та війнами в Росії". Проте достовірних свідчень про цих хоробрих та мужніх людей весь час бракувало, їх часто намагалися виставити зрадниками, що, за його словами "створило ту прогалину в сучасній історії, яка буде заповнена вперше" [3, с.379]. Як недолік в "Анналах Малоросії" дуже багато неточностей, помилок. Зокрема, коли автор розповідає про розгром повстанців Наливайка в урочищі Солониця, що під Лубнами, у Шерера замість Лубни фігурує Дубно. Шерер зазначає, що козаки, будучи від природи мирним народом, обертали свою зброю лише проти тих, хто намагався позбавити їх основної цінності – свободи, не зазіхали ніколи на чужі землі, тільки захищали свої. Своїми розвідками Шерер заклав наукові підвалини вивчення історії українських козаків.

Значної уваги заслуговує об'ємний двотомний нарис про козаків Ш.-Л.Лезюра, виданий на початку XIX ст. До написання свого твору Лезюр підійшов дуже скрупульозно та сумлінно, хоча джерельний матеріал він брав лише з праць попередників. Автор приділив значну увагу повстанню під проводом Наливайка, яке мало безпосередній зв'язок з політикою польських властей, пов'язаною з насадженням унії. Лезюр зазначав, що, окрім козаків, до Наливайка приєднувалися масово "козаки-землероби", тобто селяни. Повстання набуло великого розмаху, але було дуже жорстко придушене військом С.Жолкевського, а ватажків видано на розправу. Що до страти Наливайка, то Лезюр схиляється до думки, що його було страчено стинанням голови. Схвально відгукується про Сагайдачного, який хоч і мав порозуміння з поляками, але намагався насамперед дбати про інтереси козацтва. Наводить приклад, коли за наказом Сагайдачного було страчено Я.Бородавку, який був ставлеником поляків [3, с.465].

Згадуючи, гучні походи козаків на турків та татар, автор дійшов висновку, що козаки в кінці XVI ст. перетворилися на впливову військову силу в Європі та складали загрозу не тільки для турків, татар і росіян, але й для самої Польщі, яка змушена була рахуватися з посиленням могутності козаків і намагалася всіляко обмежити їх міць. Лезюр зазначає, що козаки грали визначну роль не тільки в житті Речі Посполитої, але і в житті Московії та інших держав. Зокрема, козаки на чолі з гетьманом Р.Ружинським взяли активну участь у громадянській війні в Росії на початку XVII ст., підтримуючи Лжедмитрія. Діяльності козаків у Смуті автор присвятив навіть окрему главу [3, с.466].

Боротьба українських козаків з турками і татарами посилюється в кінці XVI ст. Правлячі ж кола Речі Посполитої намагалися не загострювати свої стосунки з Османською імперією, а

відкупитися від неї щорічною виплатою данини, при цьому переслідували козаків за порушення миру. Але іноді ситуація складалася й так, що польський уряд змушений був спільно з козаками виступати проти турецько-татарських нападів, як це було під час Хотинської війни 1621 р. Це викликало помітний резонанс на Заході і знайшло відбиття в різних джерелах і пам'ятках. Адже від її результату залежала доля багатьох країн і народів. У Хотинській битві брало участь 42 тисячне козацьке військо, очолюване гетьманом П.Сагайдачним. І, як засвідчують численні польські, західноєвропейські та інші джерела, саме воно відіграло вирішальну роль у цій битві. Ця битва була для турків першою великою поразкою на суходолі.

Починаючи з 1621 р. про Хотинську війну з'являється велика кількість літератури. Спочатку з'явилися щоденники польських шляхтичів, які брали участь у війні, - Я.Собеського, С.Любомирського, П.Збігневського та інших.

У 1622 р. був опублікований анонімний щоденник, що належав офіцерові одного з німецьких полків. Як відомо, у складі польської армії під Хотином було близько шести з половиною тисяч німецьких найманців. Автор щоденника досить скептично ставиться до польського війська та його бойових якостей, проте козаків він характеризує як "стійких і мужніх вояків"[4,с.190].

Особливо цікава праця відомого французького історика Мішеля Бод'є "Загальна історія Турків", у третьому доповненому виданні якої Хотинській битві відведено окремий розділ. Описуючи хід битви, автор весь час у центрі подій показує козаків, а про дії польсько-шляхетських військ розповідає епізодично. Відповідно, історик саме в козаках вбачав основну силу, яка протистояла туркам. А це якраз, на мою думку, і відповідає історичній дійсності. В описі конкретних подій битви Бод'є припустився численних помилок і неточностей, проте ці неточності не приводять до радикального розходження з історичною дійсністю.

Про вирішальну роль козацтва у Хотинській битві вказував Ж. де Лабурер у своєму "Трактаті про Польське королівство". Активний інтерес до запорозьких козаків виявили посли у Стамбулі: француз Ф. де Гарле барон Сесі та англієць Томас Ро. Барон Сесі заявляв, що козаки навчилися захищатися від турків та татар та давати їм відсіч. У своєму "Листі до друга" Сесі описав уміння козаків уникати погоні великих сил ворога під час повернення з походів. Французький дипломат дійшов висновку, що для Європи було б краще, якби козаки воювали не проти поляків, а проти турків, сквоюючи їх основні сили на Чорному морі[3]. Англійський дипломат Томас Ро з високою фактичною точністю розповідав про напади козаків на Стамбул. Пересвідчившись, що козаки становлять значну військову силу, виношував плани їх використання в інтересах Англії [4, с.255].

Образ українського козацтва в польській історіографії формувався, починаючи з кінця XVI ст. Польські хроністи М.Бельський, П.Пясецький, Ш.Старовольський вважали козаків вояками, зображали їх дією обороною південно-східних кордонів Речі Посполитої. Таке сприйняття було наслідком того, що польські хроністи вважали козаків союзниками Речі Посполитої у боротьбі проти турків та татар. У їхніх працях сформувався нейтральний стереотип козака-українця, якого до початку XVII ст. ототожнювали з позитивними явищами: свободою, самостійністю, відданістю, готовністю виступити на захист кордонів Речі Посполитої [5,с.251].

Погіршення польсько-турецьких відносин унаслідок козацьких морських походів, загострення козацько-польського конфлікту, козацькі повстання кінця XVI ст. призвели у XVII ст. до критичного висвітлення козащини у працях польських дослідників. Саме вони сформували стереотип українця-варвара, жорстокого та аморального розбійника, дикуна. Це, зокрема, В.Рудавський, В.Кахавський, Й.Єрмич та інші. Сформовані польськими хроністами негативні стереотипи, доповнені пізніше трактуванням образу козаків як носіїв тюрських психологічних рис, "зрадників вітчизни", а козацтво – як руйнівної антидержавної сили, що протистояла проникненню на українські землі польський цивілізаційних впливів, згодом утвердилася в історичній науці XIX-XX ст. [6].

Польська історіографія доби романтизму простежувала тісний зв'язок між козацькими "бунтами" та ситуацією, що склалася в Україні XVI-XVII ст. Тогочасні вчені вагому частину провини за козацькі війни покладали на польську сторону, вони критикували антикозацьку урядову політику, соціальні та релігійні утиски. Й.Лелевель, Г.Шмітт, Є.Морачевський негативно оцінювали й залучення козаків на службу Речі Посполитій. Реєстр, на їхню думку, був наслідком вимушеного компромісу, який обмежував можливості шляхти та її вплив на оборону краю[5,с.254]. Натомість кордони Речі Посполитої обороняло недостойне військо, що прославилося своїми розбійницькими походами. Історики звинувачували козаків у прагненні наживи та грабунків. Й.Лелевель у праці "Польща, її історія та порядки", в якій найдокладніше й найповніше висвітлені його погляди на історію козащини та козацько-

польські взаємини, зауважував, що з часом в історії про козаків і не згадували б, якби не політика самої Речі Посполитої, яка взяла їх на службу, запровадивши реєстр, і довірила їм оборону південно-східних теренів. Водночас романтики не заперечували козацької мужності та відваги, навіть називали реєстровців лицарями [5, с.255]. Однак, щоб не порушувати "оптимістичного" бачення польської історії, яке вчені намагалися нав'язати суспільству, в обмеженні козацьких вольностей вони звинувачували не всю шляхту, а основну вину покладали на магнатів та євреїв. Критика польської козацької політики поєднувалася з акцентуванням уваги на польських цивілізаційних заслугах на Сході.

Значний інтерес до українських козаків виявив французький історик XVIII ст. Ле Лабурер. Головну роль у організації козацького війська він відводить Стефану Баторію, який "зібрав до купи тих грабіжників і волоцюг" й "дав їм устрій і закони, якими вони мають керуватися у випадку війни" [3, с.94]. Однак, незважаючи на їх низьке походження, автор не приховує щирого захоплення відвагою та військовою майстерністю козаків. Вчений по праву визнає козаків однією з найголовніших збройних сил Речі Посполитої, відмічаючи їх активну участь у всіх війнах кінця XVI - початку XVII ст.

На початку XX ст. на сприйняття української історії в польських наукових колах вплинули праці варшавського вченого, уродженця Київщини Александра Яблоновського. Козацько-польським відношенням присвячена значна частина праці А.Яблоновського "Історія Південної Русі до занепаду Польської Речі Посполитої". Головний тягар відповідальності за конфлікти між поляками та козаками А.Яблоновський покладав як на козаків, які, зростаючи чисельно під впливом колонізаційних та інших суспільних процесів, намагалися визволитися з-під будь-якої юрисдикції, так і на польську владу, яка прагнула не вирішити козацьку проблему, а лише обмежити козацтво чисельно та, з огляду на свою військову безсилість, використовувати для оборони кордонів польської держави. Ставлення польської влади до козаччини А.Яблоновський оцінював критично. Він вважав, що антикозацька політика не вирішувала проблему, а навпаки "без потреби дражнила тих, проти кого її застосовували" [6, с.209]. З подібних позицій учений розглядав ухвалений сеймом 1590 р. "Порядок щодо низовиків та України" та затверджену сенатом "Ординацію" про набір тисячного козацького загону, з яких, за словами хроніста козаччини М.Бельського, "не вийшло анічогісінько".

Причини неефективності урядових постанов, спрямованих на підпорядкування козаків, А.Яблоновський убачав у тогочасному суспільно-політичному устрої Речі Посполитої, за якого "в умовах активної участі всіх станів України в вільному козакуванні будь-які суворі устава (...) не знаходили в степу жодного відлуння; не було кому виконувати цих постанов..." [6, с.210]. Подібні урядові акти лише провокували козаків на вияви непокори. Саме спроби чисельно обмежити козацтво 1590 р. дозволили К.Косинському, через заповідяну йому кривду (білоцерківський староста князь Януш Острозький захопив "пустош Рокитну", надану К.Косинському сеймовою ухвалою за службу), підняти низових козаків на повстання, якщо не проти Речі Посполитої, то проти її достойників, зокрема, Острозьких, зазначав А.Яблоновський. На його думку, саме тогочасна боротьба між великим і дрібним землеволодінням в Україні, яка дозволяла великим латифундіям розростатися і залюднюватися й за рахунок наїздів на слабших сусідів, була однією з головних причин повстання.

У своїх висновках щодо причин невирішеності козацького питання історик наближався до поглядів сучасних українських учених, які нездійсненність цієї ухвали, як і багатьох пізніших подібного змісту, вбачали в зміцненні козаччини та її виході з-під урядового контролю, та в непослідовній політиці Речі Посполитої [6, с.270].

У першій половині XX ст. була надрукована цікава розвідка французького історика Роже Тієсерана "Життя одного народу: Україна" у якій автор висвітлював історію України з державницьких позицій, а П.Сагайдачного вважав найвидатнішим гетьманом, який відстоював інтереси не власні, а державницькі [3, с.467].

Наприкінці XX – на початку XXI ст. у польській історіографії спостерігалися позитивні зрушення у бік об'єктивного висвітлення козаччини та історії України загалом. Зокрема Я.Качмарчик зазначає, що вже перша спроба вирішення козацької проблеми, до якої вдався король Сигізмунд Август, намагаючись "одним пострілом убити двох зайців", а саме: вирішити проблему оборони південно-східних теренів Речі Посполитої від татарських набігів і підпорядкувати запорозьких козаків, які шкодили польсько-турецьким відношенням, – за своєю суттю була хибною та принесла багато шкоди польській державі. Після запровадження реєстру польська влада мала справу вже з двома козаччинами – реєстровою та січовою. Наслідками такого розв'язання козацької проблеми стало невиконання вимог сеймових конституцій, спрямованих на підпорядкування козаччини: вони залишилися "мертвими

літерами права", а численні козацькі виступи, що почалися 1591 р. повстанням під проводом К. Косинського і час від часу тривожили Річ Посполиту [5, с.266].

Зважаючи на велику кількість доробків зарубіжних дослідників, накопичених за століття, ця стаття, звичайно, не стала всеохоплюючою, однак завдання автора було якнай докладніше проаналізувати, співставити та показати еволюцію історичних студій, присвячених українським козакам і Речі Посполитій кінця XVI – першої третини XVII ст.

Аналіз історіографічних концепцій та наукових доробків дозволяє констатувати, що віддзеркалення взаємин українських козаків з Річчю Посполитою у кінці XVI – першій третині XVII ст. зарубіжною історіографією мало різномірний характер та визначалося комплексними об'єктивними причинами загальноєвропейського розвитку історичної науки, локальною специфікою суспільно-політичного розвитку певного регіону і суб'єктивним сприйняттям історичної дійсності кожним окремим дослідником.

Література

1. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. Козацькі часи – до 1625 р. – К.: Наукова думка, 1995. – 628 с.
2. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернівці: Сіверянська думка, 1999. – 216 с.
3. Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVII ст. у французьких історичних дослідженнях. – Київ; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. – 808 с.
4. Наливайко Д.С. Україна очима Заходу / Видання друге, допов. – К.: Грамота, 2008. – 784 с.
5. Руда О. Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Зб. наук. пр. / [відп. ред. М. Литвин]. – Вип. 3-4. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010–2011. – С. 250–267.
6. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2010. – 418 с.
7. Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр. / АН УРСР. Ін-т історії України. Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – 140 с.

УДК 94(100) "10/14"

РОЛЬ СИМВОЛІКИ У ЖИТТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛЮДИНИ

Романченко О.М., магістрант історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.і.н., доц. **Самойленко О.Г.**, кафедра всесвітньої історії

Світогляд середньовічної людини є дуже складною і цікавою темою для дослідження, адже він сильно відрізняється від світогляду люди нашого часу. Для середньовічної людини все видиме було лише відображенням невидимого, вищого світу, його символом [1, 76]. Символіка пронизувала все. Квадрат був символом землі, а коло – неба, висловлюючи ідею вічності, нескінченності і досконалості. Обидві ці фігури лежали в основі плану собору і обрисів фасаду. Досконала форма собору відкривалася і "погляду Бога", і впливала на людську душу. Всі люди, в більшій чи меншій мірі, володіли мовою символів. Психологія сприйняття творців храмів і глядачів їх була більш активна, ніж пізніше [1, 92]

Символізм простору і архітектурних форм романських соборів – закінчена, стійка система, яка ясно читається сучасниками.

Тричастинний розподіл (нартекс, неф, вівтар) відповідає уявленням про єдність Божественного, ангельського і людського буття. Крім того виникала аналогія з Трійцею і з тріадою людини (дух, душа, тіло) [5, 134].

Двохчастинний поділ теж мав своє ідеологічне виправдання: небесне і земне, душа і тіло людини.

Східна частина храму знаменувала собою рай, західна – пекло. Північна сторона асоціювалася зі смертю, мороком, злом. Південна – присвячувалася Новому завіту.

План храму звичайно мав форму хреста – символу, що з'єднує небо і землю. У верхніх частинах храму зображувалося небо, в нижніх – земля. Декор підлоги теж мав символічне значення – тут часто містилося зображення лабіринту, який символізував складність шляху сходження до Бога. Ідея шляху була однією з улюблених ідей католицької церкви, вона могла втілюватися не тільки в просторі одного храму, а й в цілому величезному просторовому

комплексі: всі паломницькі церкви по дорозі в Сантьяго-де-Компостелла були витримані в єдиному дусі: людина на своєму шляху яка переміщалася в одному величезному храмі [6, 65].

Була символічна і форма portalу - півколо арки було символом неба, а квадрат або прямокутник дверного отвору – символом землі. Одне із значень латинського слова *arcus* перекладається як веселка – небесний міст між землею і небом, людиною і Богом. Двері виконували огорожувальні, захисні функції, акцентували перехід з одного простору в інший, нагадуючи і про слова самого Христа: "Я є двері; хто увійде Мною, той спасеться" [5, 49].

У напівкруглій формі тимпану дехто з дослідників бачать уподібнення хлібу [3, 129]. Хліб як і риба – це символи Христа і християнства, крім того – це символи християнської єдності ("Один хліб і тіло одне нас багато, бо ми всі спілники хліба одного" [3, 130]). Три порталі уподібнювалися Трійці.

Думка про те, що "у Бога - всього багато", була однією з улюблених думок Середньовіччя. [6, 28] Природа бачилася величезним сховищем символів. Мінерали, рослини, тварини – все символічно, і традиція задовольнялася тим, що деяким з них давала перевагу перед іншими. Серед мінералів це були коштовні камені, серед рослинності – ті з рослин, які згадуються в Біблії, серед тварин – екзотичні, легендарні істоти, чудовиська, що викликали сильні почуття. Лапідарії, флорарії, бестіарії в ідеальній бібліотеці середніх віків стояли на почесному місці.

У каменів і квітів їх символічний зміст поєднувався з їх добродійними або згубними діями. Колірна гомеопатія жовтих і зелених каменів лікувала жовтуху і хвороби печінки, червоний – кровотечі. Червоний сардонікс означав Христа, що пролив свою кров за людей. Прозорий берил, що пропускає світло – образ християнина, осяяного світлом Христа. Гроно винограду в символічному зображенні давильні – це Христос, що пролив кров за людей. Образом Діви могли служити олива, лілія, конвалія, фіалка, троянда. Св. Бернар підкреслював, що символом Діви є як біла троянда, що означає незайманість, так і червона троянда, що говорить про її милосердя. Яблуко було символом зла (по латині слово *malum* означає як яблуко так і зло) [4, 78].

Тваринний світ найчастіше бачився в сфері зла. Страус відкладає яйця в пісок і забуває їх висиджувати – образ грішника, що не пам'ятає боргу перед Богом. Козел символізував сластолюбство, скорпіон, що кусає хвостом, втілював брехливість. Справжніми обличчями диявола виступали фантастичні звірі, що мали сатанинське походження – аспіди, василіски, дракони, грифони. Сліпа ящірка, яка шукає країну, де сходить сонце, символізувала грішника, що шукає допомоги у Бога. Пелікан, що живить дітей своєю кров'ю – символ жертвовної смерті Христа. Птах Фенікс – символ воскресіння. Олень, що п'є з джерела – душа, що тягнеться до Бога. Природознавство перетворилося на одну з галузей богослов'я – тварини діляться на втілення сил добра і зла [6, 176]. Зображення всіх цих тварин у тій чи іншій мірі використовувалися для оздоблення інтер'єрів та екстер'єрів храму.

Романська фауна, породжена витонченим уявою, в багатьох випадках навіть не піддається конкретному поясненню, але вірно відображає умонастрій епохи, коли релігійність часом доходила до абсурду.

Відходять у минуле турботи про мальовничість сцен і пластичність фігур в зображеннях. Головним сенсом образів мистецтва стає символічний зміст. Символіка стає загальною мовою, якою говорить художник. Звіряча орнаментика набуває видимості реальності через підвищену експресивність і натуралістичність зображення. Романські майстри створили цілий світ жажливих істот, але вони їх представили так правдоподібно, що їх монстри, здається, жили в доісторичну епоху.

Як і в західноєвропейських життях, драматична боротьба з світом нечистої сили стає лейтмотивом романського образотворчого мистецтва. У західному християнстві XI-XII ст. поширюється дуалістична доктрина, згідно з якою в світі йде нескінченна боротьба між добром і злом, між богом і сатаною [5, 98]. Зростає роль демонів, а також їх кількість і різноманіття; найчастіше вони мають звіриний вигляд.

Нечиста сила займала в уявленнях середньовічної людини місце не менше, ніж святі. Диявол "входить в моду" і набуває нових рис: він стає могутнім паном, який прагне привести до покори слабкі, що коливаються душі і змусити їх принести йому присягу вірності. Диявол, як і незліченні його прислужники виростає в страшну загрозу, величезну силу, на кожному кроці чатує людину. Людина стає подобою фортеці, вміщеній всередині ворожої країни, вона перебуває в стані безперервної облоги [3, 143]. Сили зла невпинно вишукують найменшу можливість для проникнення в цей оплот. До кожного смертного приставлені два ангели –

добрий для охорони і злий для випробування. Демонологія – важливий розділ середньовічного богослов'я.

Улюблена тема середньовічного мистецтва – ложе вмираючого. Навколо нього поряд з близькими людьми і священиком розташовуються Бог-батько, Христос з Богоматір'ю, але тут же метушаться і огидні чорти. Здавалося б порожня спальня битком набита – у ній зведені і пекло, і рай, і світ земний.

Нечиста сила до крайності страховидна – чорні огидні духи, страхітливі дракони, які обвивають людину своїми хвостами і заковтують його голову або засовують морду в рот грішникові і всмоктують в себе його дух. Такими постають вони в письмових джерелах. Такими – і в зображеннях церковних скульпторів і різьбярів. Диявола в його дійсному образі, як духа, тілесними очима бачити неможливо. Живим він є в будь-якому вигляді – однак біса, що прийняв людську подобу, не можна бачити зі спини, тому що у демонів її немає. Але тільки в середньовіччі біси, поряд з жахливими рисами, можуть володіти часом і привабливістю [2,65].

Символи переходили в художні образи, не перестаючи бути символами. У романському мистецтві умовно трактовані світські мотиви служили образами потойбічної реальності, частинами символічної картини світоустрою. Зображення переслідували чисто духовну мету: дати моральний урок за допомогою універсальних і характерних символів, прихованих за зовнішньою оболонкою предметів. Художній образ володів великою смисловою ємністю: у середньовічному мисленні предмет і його потаємні алегоричні значення, виступаючи нероздільно, володіли однаковою мірою реальності. Низька буденність розчинялася в сфері символічного, пов'язаної зі світом справжніх, вічних цінностей. Коли образ наповнюється символічним змістом, він стає глибоким, являючи собою сходження від зримого до незримого, від кінцевого до нескінченного. Залежно від інтелектуального середовища існували різні рівні розуміння і тлумачення одного і того ж сюжету – "сенса божественних одкровенень різноманітний і безмежний" [3,120]. До того ж тлумачення залежало від контексту – лев міг символізувати Христа, євангеліста Марка, воскресіння і Сатану.

Складність, різнобарвність і своя, нічим незрівнянна, наївність світогляду середньовічної особистості викликає неабиякий інтерес серед дослідників даної епохи, епохи символів, іносказань і потаємних змістів, які складно простежити і дослідити людині XXI ст.

Література

1. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры. Спб., 1995. – 264 с.
2. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1981. – 359 с.
3. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990. – 396 с.
4. Дюбі Жорж. Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980-1420 років. К., 2003. – 320 с.
5. Руа Ж.Ж. История рыцарства. – М., 2001. – 248 с.
6. Хейзинга Й. Осень средневековья. – М., 1988. – 372 с.

УДК 94(477) "18/19"

ІВАН ФРАНКО ТА АКАДЕМІЗАЦІЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. Т.Г.ШЕВЧЕНКА: СТАТУТНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Рослий Д.М., студент V курсу, історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Страшко Є.М.**, кафедра історії України та політології

На відміну від грушевськознавства, витоки якого започатковувалися у наукових осередках української діаспори, франкознавство найбільш систематично розвивалось у Львові (М.Возняк, М.Павлик, Я.Гординський) і у Києві (С.Єфремов, М.Грушевський, Д.Багалій, М.Зеров та ін.). Після Другої світової війни франкознавство поповнилося низкою монографій, статей, повідомлень, збірників документів, бібліографічних покажчиків. Генезу й еволюцію історіографічної традиції висвітлення взаємин І.Франка та М.Грушевського ретельно відстежив дрогибицький науковець В.Тельвак. Один із відомих біографів М.Грушевського І.Гирич на основі віднайдених ним архівних джерел реконструював перебіг особистісних стосунків двох провідних діячів доби української "п'ємонтизації" Львова. Нові для українських історіографів можливості мікроаналізу, соціальної історії на прикладі біографії І.Франка представив Я.Грицак. Його солідна монографія "працює" на зниження патетики, деїдеологізацію і денационалізацію усталено-стереотипного у франкознавстві образу молодого літератора [2, с.17]. Перегляд сучасної франкіани, навіть беручи до уваги, що її джерельна база й методологія

використання змінюються, дозволяє висловити думку, що феномен Франка висвітлювався вибірково, незважаючи на можливість доступу до всіх матеріалів франкового рукописного фонду.

Тему "Франко і НТШ" не можна віднести до надто популярних. До того ж вона перетинається з темою його стосунків з Грушевським та у історіографії здебільшого затіняється. Метою роботи є дослідження та аналіз ролі практичного підходу І.Франка до статуту НТШ як формалізованого знання організації про її цілі, можливості й перспективи та його впливу на академізацію товариства.

Інтерес І.Франка до товариства був складовою частиною його широкого зацікавлення наукою в її різноманітних проявах. Він вбачав у ній рушія прогресу і як прихильник соціалістичних ідей - брався популяризувати ідею науки й освіти серед галицького робітництва. В пошуках контактів із публікою він поперемінно працював у різних за ідейним спрямуванням та національною приналежністю періодичних виданнях. Загальновідомим є його зацікавлення студентськими науковими гуртками, етнографічними, краєзнавчими та статистичними студіями, науковими і народознавчими товариствами.

Листування І.Франка з М.Драгомановим 1870-х - 1880-х рр. переповнене видавничими проектами. Ознайомлюючи М.Драгоманова з програмою своїх наукових планів І.Франко повідомляв, що "на наукову частку вважається покласти більшу вагу, ніж доси кладено в наших часописах. Ми хотіли б писати і отверто, не крутьачи та фальшива та науково шчоб прокураторуа не могла на шчо небудь причепитись..." [2, с.21].

Вступ до Товариства ім.Т.Шевченка І.Франко ініціював у той час, коли внаслідок тривалих дискусій його членів навколо реформи статуту, воно в березні 1892 р. було оголошено науковим. Варто зазначити, що І.Франко брав активну участь у виданнях товариства ще до його реорганізації в наукове, переважно як літератор.

У 1892 р. після смерті Д.Гладиловича головою Товариства ім.Т.Шевченка став професор гімназії, історик Ю.Целевич (1892-1893). Маючи хворе серце, він раптово помер 1893 р. і товариство очолив його заступник О.Барвінський. Він був головним ідеологом статутної реформи (саме він ще 7 квітня 1890 р. запропонував зборам проект нового статуту), авторитетним і виваженим у діях політиком. Відзначу, що його стосунки з І.Франком на початку 1890-х рр. були ускладнені низкою незгод на видавничому ґрунті.

Перспектива радикальної перебудови товариства не приваблювала помірковану, консервативно-просвітянськи налаштовану його більшість. Прийняття нового статуту й відповідно оголошення реформи гальмувалося зміною голів товариства і труднощами підготовки першого тому "Записок НТШ", друк якого погодились профінансувати Т.Рильський та В.Симиренко.

Після двох років після обговорення нового проекту статуту, а саме 13 березня 1892 р. новий статут був ухвалений зборами і товариство та одержало назву "Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка". 16 листопада того ж року галицьке намісництво, згідно з чинним в Австро-Угорщині з 1867 р. "Законом про товариства", затвердило новий статут. Він складався з 39, а Регулямін - з 76 параграфів. Члени НТШ градуювалися на три категорії: засновники, дійсні і почесні члени. Статут оголошував утворення трьох наукових секцій. Проте членство у них не обумовлювалося наявністю наукового цензу у формі фахової належності до сфери науки чи в якійсь іншій формі. Членом товариства могла стати "будь-яка особа українсько-руської народності". Новостворене НТШ нараховувало 48 членів, впродовж року воно поповнилось 80 новими діячами, а під кінець 1893 р. налічувало 137 членів. Серед них були 9 професорів вищих навчальних закладів, 33 викладачі гімназій, 11 літераторів, 10 лікарів, 30 працівників юридично-урядової сфери, 23 священики та ін.

Серед новоприйнятих членів І.Франка не було. З 6-ти кандидатів лише він не був прийнятий до товариства, одержавши 5 голосів. 1890-ті рр. у житті І.Франка були не менш складними, ніж попередні. Крім невдалої спроби стати членом НТШ, його кандидатура на посла (депутата) до австрійського парламенту була тричі (1895, 1897, 1898) відхилена [6, с.116].

Як і будь-яка культурно-просвітницька організація, Товариство ім. Шевченка мало свої партійно-ідеологічні орієнтації, знівелювати вплив яких одразу після проголошення його науковим було неможливо. Керівне ядро НТШ – скупчення представників народовства "старшого призову" – мало намір зберегти давню репутацію неприступної для "інакомислящих" інституції. Воно позиціонувалося проти молодших народовців - радикалів, найбільш яскравими представниками з яких були І.Франко й М.Павлик. Незгоди загострила політика "нової ери" та створення як реакція на неї у 1890 р. Русько-української радикальної партії. Відсторонення народовцями І.Франка "на узбіччя" національного наукового руху було платою

за "соціалізм та радикалізм" й наслідком загострення його стосунків з тодішнім головою НТШ і провідником політики "нової ери" О.Барвінським[13,с.181].

У статті "З поля нашої науки" Іван Франко дав розгорнутий та компетентний аналіз змін у товаристві, проаналізував новий статут і дійшов висновку, що його постулати "мало відповідають справді науковому характерові інституції". Критичний огляд основних положень новоприйнятого статуту публіцист завершив наступним чином: "Я знаю, що головна вага у кождім товаристві не в статуті, а в людях... Тільки значніший приплив нових членів, може дати запоруку, що зміна статуту буде zarazом зміною пануючого в товаристві духу шаблону і закостенілості"[12,с.39].

Статут 1892 р., дійсно, зробив лише перший крок на шляху до академізації товариства: декларував його науковий характер, визначив галузі, які воно планувало розробляти, та сформулював назви секцій. Однак члени останніх не диференціювались за принципом наукового доробку й реальними можливостями систематичного ведення наукових досліджень. Тому І.Франко вважав, що статут 1892 р. "зупинився на половині дороги між звичайним товариством, доступним для всякого, а [і] товариством науковим." Основне статутне його завдання - "плекати науку в українській мові" залишалось обтяженим іншими завданнями культурно-просвітницького характеру [13,с.183].

Восени 1894 р. М.Грушевський зайняв українську кафедру історії східноєвропейської історії Львівського університету. Здобувши її в епоху "нової ери" за сприяння О.Барвінського, він на перших порах вважавсь "новоєрівцем та барвінчуком", що затягувало встановлення контактів із ним І. Франка, який не мав наміру більше вступати до НТШ, сподіваючись, що зможе, перебуваючи за межами інституції, друкуватися в її виданнях.

Ставши редактором "Записок НТШ", М.Грушевський клопотавсь про їх постійну автуру, що привернуло його увагу до "найсильнішої творчої сили" Львова. 14 червня 1895 р. І.Франко, за вагомої підтримки М.Грушевського, був прийнятий у члени НТШ [10,с.51].

З 1895 р. за ініціативою О.Барвінського, почалося обмірковування питання про нову реформу статуту. В червні 1896 р. він офіційно інформував збори про необхідність перегляду чинного статуту й, реферуючи вироблений проект у загальних рисах, ознайомив із внесеними нововведеннями. Вони стосувалися передусім категорії дійсних членів НТШ, новим критерієм для яких була наявність наукових публікацій. Сплата членських внесків ними не передбачалась - їх внеском у товариство мала бути виключно наукова праця. Решта колишніх дійсних членів товариства, що не відповідали цим вимогам, утворювала категорію звичайних членів.

Отже, йшлося, з одного боку, про наукову професіоналізацію й корпоратизацію категорії дійсних членів, а з іншого - підтримку інституції коштами аматорів. Ця пропозиція нових "відносин" у товаристві різко поглиблювала ієрархізацію його членів. Проект викликав незадоволення зборів, і тому його обговорення не відбулося. "Сей проект видався многим членам занадто радикальним, - коментував ситуацію І.Франко, - дехто почав думати, що се вигадка барвінчуків, обчислена на те, щоби витиснути з товариства всяку опозицію і взяти товариство в свої руки" [7,с.5]. Насправді головним автором проєктованих змін був М.Грушевський, про що знало невелике коло членів та зокрема І.Франко.

Збори обрали статутну комісію у складі І.Франка і двох адвокатів - К.Левицького і С.Федака, яка мала виробити новий проект. Новий проект був ліберальнішим для звичайних членів. Однак вони попри пом'якшення радикальних пропозицій попереднього варіанта, також статуту не ухвалили.

І.Франко, коментуючи у пресі свій виступ на зборах, зазначив що він як член комісії, яка укладала проект, мусив підтримувати його на зборах і відкинув звинувачення радикалів у його переході на бік барвінчуків. Отже, позиції Франка і Грушевського відрізнялись щодо прав звичайних членів, а щодо напряду реформування секцій та надання їм статусу наукових осередків вони збігалися. Франко вважав, що звичайних членів-ненауковців не варто надто відсторонювати від інституції.

Пропоновані зміни були скептично і без належного розуміння зустрінуті більшістю із тих, хто брав слово в обговоренні проекту. Вказані зміни, на їхню думку, стали б на перешкоді поповненню товариства новими членами, його зв'язкам із суспільством. Така мотивація свідчила, що НТШ усе ще за інерцією трактувалось як інтелігентська асоціація з широкими культурно-освітніми завданнями, а не як інституція для плекання науки.

Новий статут вдалось прийняти на зборах 2 лютого 1898 р., коли головою НТШ вже рік був М.Грушевський. Нове трактування категорії дійсних членів не викликало заперечень. Найбільш дискутований раніше статус звичайних членів визначався наступним чином. Вони мали право активного й пасивного вибору до контрольних та адміністративних комісій,

вирішального голосу на загальних зборах і дорадчого на засіданнях Ради, наукових секцій (не будучи їх членами), могли безкоштовно отримувати по одному примірнику видань товариства, повинні були сплачувати вступний (2 корони.) і щорічні (10 корон.) внески. Серед звичайних членів були поважні особи, зокрема директори гімназій, доцент В.Вергановський, М.Возняк, В.Щурат, С.Єфремов, І.Копач і інші, багато з яких стали дійсними членами, а згодом академіками[3,с.47]. В зв'язку з цим Виділ констатував, що у своєму розвитку товариство зробило крок уперед, набуло більш наукового характеру, що "буде першим початком до переімени його в українсько-руську Академію Наук"[11,с.14].

НТШ фактично перебувало у переломній фазі свого розвитку. Реалістичнішими стали сподівання І.Франка на заснування на базі НТШ "всеукраїнської наукової семінарії" для вирощування нових наукових сил.

Нові суперечки у НТШ виникли між секціями як суто науковими структурами й керівництвом, який мав у своєму складі звичайних членів, що виконували там важливі, але допоміжно-службового характеру функції. Опозиція намагалась порушити усталену конструкцію, коли всі питання замикалися на Раді, а практично на персоні М.Грушевського.

Ініціатива щодо зміни статуту визріла в Філологічній секції. До опозиції входили різні за науковим статусом та суспільно-політичними поглядами особи: радикал, публіцист і бібліограф М.Павлик, професор Львівського університету С. Дністрянський та соціал-демократ О.Колесса. Проте втручання групи чернігівців – І.Шрага, М.Коцюбинського, Б.Грінченка – залагодило ситуацію. Відповідь на запитання, на підставі яких повноважень ця група втрутилася у перебіг подій, дає у своїх спогадах К.Антонович: вони були наближені до колегіальної ради, а можливо на той час були її членами, яка патрунувала кошти київської громади [5,с.116].

Керівництво, зокрема М.Грушевський та І.Франко, розуміючи, що робота у НТШ практично зупинилася, змушені були прийняти виклик опозиції щодо перегляду статуту. З боку "урядової партії" у статутних дебатах виступив І.Франко, який вбачав подальшу академізацію НТШ в обмеженні сфери його діяльності суто науковими й видавничими проектами. Він цілком відкинув ідею створення у товаристві, як це пропонували Філологічна секція, наукових курсів або Народного університету при НТШ, що могло б, на думку ініціаторів, прискорити відкриття українського університету у Львові. Проблема українського університету була надто актуальною і усе ж робити задля цього зміни в статуті товариства було недоцільно. Отже, Франкова редакція формулювання мети НТШ - "плекати та розвивати в українсько-руській мові науку без прямого дидактичного призначення" – у його проекті була не випадковою і зрештою була прийнята і зборами. У підсумку перевага була віддана проекту І.Франка. З 42 параграфів статуту 32 – майже дослівно взяті з його варіанта проекту. Звичайні члени зберігали право активного і пасивного вибору до адміністративних комісій і повноправного голосування на загальних зборах..

Цікаво, що І.Франко у "Мотивах до проєктованої зміни статуту" спростовував пропозиції опозиції тим, що їх вимоги годяться для Російської або Віденської академії наук з їх бюджетним утриманням та адмініструванням, а не до наукового товариства, яке є громадським утворенням, що отримує незначну фінансову допомогу з місцевих та центральних джерел фінансування. Статут був затверджений намісництвом та введений у дію з 1905 р. та діяв до 1940 р.

Отже, новий статут концентрував зусилля товариства виключно на сфері науки, однак він не порушив, як це пропонувала опозиція, існуючої науково-галузевої структури трьох секцій. Збереглась стара за суттю лінійна структура НТШ, яка забезпечувала концентрацію влади у руках його голови.

В третє питання про зміну статуту товариства виникло на загальних зборах 29 червня 1913 р. Тоді нова й значно ширша за складом опозиція голові НТШ оприлюднила постулати десятилітньої давнини: чітке розмежування адміністративних та наукових функцій; рівноправність усіх членів, яка трактувалася як ліквідація передачі неprisутніми на зборах членами своїх голосів "відпоручникам"; позбавлення службових осіб (адміністративно-господарських) права обиратися членами Виділу; утворення наукової Ради. Опозицію очолили С.Томашівський, В.Охримович та С.Рудницький, які розробили проєкт нового статуту.

25 грудня 1913 р. на сторінках "Діла" висловив свою думку, що до нового проєкту й І.Франко. Цікаво, що він подивився на предмет суперечки з ширшого погляду, пов'язавши ідею реформи статуту з очікуванням перетворення товариства на академію. Він зазначив, що особисто йому "вперта пропаганда ідеї про Академію Наук усе була несимпатична, хоч я не спротивлявся їй"[10,с.57].

Усі пропозиції щодо зміни статуту передбачали перетворення товариства на Академію. Парадокс полягав у тому, що гасло академізації товариства використовувалось як засіб боротьби з М.Грушевським - найбільшим прихильником академічності НТШ. Вимоги виявились надмірними. На утримання адміністрації та бюрократичного апарату не було коштів, їх бракувало також на оплату праці тим науковцям, які були зайняті виключно у товаристві (І.Кревецький, В.Гнатюк, В.Дорошенко й ін.), що, безперечно, стримувало процес професіоналізації та соціалізації української науки. Зрештою, новий Виділ, увійшовши в курс справ та під тиском інших обставин, відмовився від реформи статуту і С.Томашівський на загальних зборах 27 грудня 1913 р. зняв з обговорення це питання.

Отже, статутні питання в НТШ свідчать, що реформи статуту завжди порушують або принаймні намагаються, порушити наявну структурну цілісність організації, яка існує у вигляді реальних відносин, встановлених практик, напрямів розподілу ресурсів, зв'язків із суспільством, тому супроводжуються гострим протистоянням різних груп. Цілком зрозуміло, що статут інституції, яка перебувала в процесі динамічної трансформації, мав не лише фіксувати зміни, а й чіткіше окреслювати мету, якою була Національна Академія наук. Консенсус у НТШ існував як низка статутних і колегіальних механізмів, пуск і праця яких можлива за умови ядра односторонніх, яке складалось навколо М.Грушевського й І.Франка, формування своєрідної коаліції. За усієї різниці в творчій манері обох учених та сферах основної діяльності їх єднав інтерес до науки, організаційної впорядкованості, пояснення речей "простими" причинами. Стосунки двох найбільш продуктивних діячів на національному культурному полі не були позбавлені моментів творчого суперництва, не могли бути однаковими впродовж усього періоду співробітництва й тому підлягають періодизації з врахуванням всіх перепадів. Погляди І.Франка на функції НТШ, його науково-організаційну структуру і статут свідчать, що порозуміння двох учених спостерігається навіть у критичному для Грушевського та кризовому для НТШ 1913 році.

Література

1. Барвінський О. Про засноване і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // Записки НТШ. – 1892. – Т. 1. – С. 211-215.
2. Денисюк І. Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи. – Новий Сад. – 2006. – С.17-29.
3. Герич Ю. Статути Наукового товариства ім. Шевченка у Львові // Український історик. – 1973. – Ч. 1-2. – С. 43 - 49.
4. Гирич Г. Грушевський і Франко: до історії взаємин // "УІЖ". – 2007. – № 6. – С. 35-67.
5. Зайцева З. "Записки НТШ": започаткування та шлях до академічного стандарту (1892-1914) // "УІЖ". – 2004. – № 2. – С. 101-122.
6. Кріль М. Іван Франко в австрійському виборчому процесі 1890-х років // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Вип. 9. – С. 115-125.
7. Надзвичайні загальні збори 8 грудня 1896 р. // "ЗНТШ". – 1896. – Т. 14. – С. 3-9.
8. Романів О. Олександр Барвінський і Наукове товариство ім. Шевченка // Мат. конф., присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997. – Л., 2001. – С.91-100.
9. Справозданне про діяльність і розвиток Наукового товариства ім.Т. Шевченка // Записки НТШ. – 1893. – Т. 2. – С. 182-189.
10. Тельвак В. Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Вип. 9. – С. 48-60.
11. Щоденники М.С.Грушевського (1904 - 1910). // Київська старовина. – 1995. – №1. – С.13-17.
12. Франко А. Співпраця М.Грушевського та І.Франка в Науковому товаристві ім. Шевченка // Михайло Грушевський і Західна Україна. – Л., 1995. – С.36-41.
13. Чорновол Ш. О.Барвінський та І.Франко в контексті політики "нової ери" // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2003. – Вип. 6. – С.180-192.

ПОЛКИ "НОВОГО ЛАДУ" ОЛЕКСІЯ МИХАЙЛОВИЧА

Рудь О.В., студент IV курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: д.і.н., проф. **Буравченков А.О.**, кафедра історії України та політології

XVII століття було особливо багате повстаннями. Це було пов'язано з закріпаченням тяглого населення міста і села, посиленням феодалного гніту, що призвело до загострення класових протиріч. Для охорони наявного державного ладу від внутрішніх і зовнішніх ворогів і розширення території держави були необхідні збройні сили, які перебували б постійно під рушницею, були в повному розпорядженні верховної влади, тобто на повному утриманні держави, і володіли досить високою боєздатністю. Потрібна була регулярна армія, на яку уряд міг би спертися у своїй внутрішній і зовнішній політиці. До формування такої армії у вигляді солдатських, драгунських і рейтарських полків уряд і приступив в 30-х роках XVII ст. [4,90]

У 1633 р. закінчувався термін Деулінського перемир'я. Російський уряд не міг примиритися з втратою земель, захоплених Річчю Посполитою в результаті військової інтервенції, і не чекаючи закінчення терміну перемир'я, початок діяльну підготовку до війни за повернення земель. Влада розуміла всі труднощі боротьби. З великими труднощами відновлене після інтервенції, російське військо мало ще недостатньо досвіду і було погано пристосоване до ведення облогової війни. Але війну доводилося починати виключно своїми силами. Спроби укласти союз зі шведами і турками закінчилися невдачею. В цих умовах російський уряд вирішив реорганізувати своє військо. [1,39]

У квітні 1630 до міст Ярославль, Кострому, Углич, Вологди, Новгород та інших були послані грамоти про набір на службу беспоместних дітей боярських, яким вказувалося бути в "ратному вивчення" в Москві у полковників-іноземців в кількості двох полків, по 1000 чоловік у кожному. Всім записалися дітям боярським було обіцяно платню в розмірі 5 руб. людині на рік і кормові гроші по алтину (3 коп.) в день. Крім того, кожен отримував казенну пищаль, порох, свинець. Зазначеною грамотою і було покладено початок комплектування та формування полків нового ладу. [9,230]

Проте спроба сформувати солдатські полки лише із збіднілих служивих людей "по отечеству" не вдалася. Загальне число записалися в солдатську службу дітей боярських не перевищувало 60 осіб. Влада змушена була допустити також до запису в солдати вільних людей недворянського походження: козаків, татар та їхніх родичів. До грудня 1631 в полках Леслі і Цецнера значилося вже 3323 людини. Кожен полк ділився на 8 рот на чолі з полковником, полковим великим поручиком (підполковником), майором (сторожеставцем) і п'ятьма капітанами. Під початком ротних капітанів знаходилися: поручик, прапорщик, 3 сержанта (п'ятидесятника), квартирмейстер (окольнічий), каптенармус (дозорець над рушницею), 6 капралів (осавулів), лікар, під'ячий, 2 тлумача, 3 барабанщика і 200 рядових солдатів, з них 120 пищальників (мушкетерів) і 80 воїнів озброєних списом. [9,231]

Закликом російських служивих людей справа не обмежилася. У 1630 р. до Росії починають перебувати, найняті за шведського посередництва, іноземні офіцери і солдати. Їх приймали у Великому Новгороді кн. В.Р.Барятинський, Є.Самарін і дяк Н.Спиридонов. На початку 1632 р., незадовго до початку російсько-польської війни, число солдатських полків було збільшено до шести. Чотири таких реґіменту, повністю укомплектовані офіцерами і рядовими взяли участь в поході на Смоленськ; п'ятий і шостий були направлені в армію М.Б. Шеїна в червні 1633 Успішний досвід створення піхотних полків московський уряд розповсюдило і на кінноту. З середини 1632 почалося формування першого рейтарського полку, первісна чисельність якого визначили в 2000 чоловік.

Служба у кавалерії була більш звичною і почесною для службових людей і на відміну від солдатських полків, в новий рейтарський полк охоче записувалися збіднілі дворяни, нездатні зібратися в похід власними силами. До грудня 1632 р. ньому складався на поставчанні 1721 рядовий рейтарів з дворян і дітей боярських. Командування вирішило збільшити чисельність полку до 2400 чоловік, сформувавши в Рейтарській частини особливу драгунську роту. Процесу швидкого комплектування полку сприяли дві обставини. Привабливість рейтарській служби пояснювалася, крім вищезазначеної причини, більш щедрою її оплатою - рядові рейтари отримували щомісяця по 3 руб. грошового платні і по 2 руб. на утримання стройових коней. [9, 232-233]

Держава використовувала досвід в освіті перших солдатських полків і при формуванні кінноти. У середині 1632 почалося комплектування рейтарського полку чисельністю в 2000 чоловік. Воно проходило більш успішно, ніж комплектування солдатських полків. Рейтарський полк складався з 14 рот на чолі з ротмістрами (крім полкових початкових людей).

У період Смоленської війни влади сформували ще драгунський полк, два солдатських полку і окрему солдатську роту. Всі ці полки комплектувалися переважно даточними людьми, які набиралися примусово з тяглого населення.

У підсумку уряд сформував 10 полків нового ладу загальною чисельністю до 17 тис. чоловік. [6,61]

У російсько-польській війні 1632-1634 рр.. полки нового ладу виправдали своє призначення, активно беручи участь в облозі Смоленська до кінця війни. З під Смоленська було відпущено в перших шести солдатських полках всього 2567 осіб, що становило близько однієї чверті первісної чисельності полків. Переваги створених полків перед ратними людьми старого ладу були настільки очевидні, що влада в найближчі роки відновили організацію полків нового ладу. Після закінчення Смоленської війни увага держави була сконцентрована на зміцненні південного кордону з метою оборони від кримських татар та інших південних кочівників. [7,130]

Драгуни могли замінити і піхоту, і кінноту на полі бою, що вимагало особливої уваги до їх комплектування, навчання та утримання. Що стосується комплектування драгунів, то воно відбувалося різними способами і з різних джерел; їх навчання військовій справі було короткочасним і не могло дати драгунам переваги перед солдатами і рейтарами, а матеріально драгуни забезпечувалися гірше солдатів. Треба відзначити, що зброя драгунів спочатку складалося з довгої пищали або важкого гнотового мушкета, проте на коні справлятися з такою зброєю було складно. Звичайне озброєння драгунів складалося з мушкета і шпаги. Крім того, були й драгунські списи, які, замінили собою шпаги. Всі зазначені недоліки в комплектуванні, утримання та використанні драгунів призвели до того, що драгуни до 80 - х років XVII ст. зникли зі складу російського війська, будучи переведені в солдати або в міську службу. [2,115]

Досвід освіти драгунських полків на півдні уряд вирішив використовувати і на північно-західній кордоні шляхом комплектування та формування солдатських полків. У 1649 р. відбувся указ про будівництво м. Олонца і про записи в солдатську службу селян, бобирів та їхніх родичів у всіх Заонежских і Лопских цвинтарях. За селянами залишали їх земельні ділянки, а замість грошового платні за службу звільняли від податків. Кожен селянський двір повинен був дати одну людину в солдати. У шести Заонежских і трьох Лопских цвинтарях в солдати було записано 7902 особи, з яких сформували два солдатських полку. Іншим центром комплектування та формування солдатських полків на північному заході була сумерських (Сомерская) волость в Старорусском повіті.

В результаті неодноразових наборів у солдати було взято все працездатне населення, і в цвинтарях залишилися лише розорені селяни, нездатні до служби. Селяни скаржилися у своїх чолобитних, що нести сторожову службу нікому, що вони розорені від нападів шведів і сидять без хліба, так як обробляти землю нікому. Селяни просили повернути на ріллю останній набір солдатів. У жовтні 1662 уряд вказало в солдати із селян більше не брати, а після війни звільнило селян від солдатської служби. [9,240-241]

У період війни за звільнення України солдатська служба стала постійною повинністю всього тяглого населення. У північно-західних містах солдати комплектувалися шляхом примусових наборів з певного числа дворів або кількості тяглого населення. Розміри наборів коливалися: з 25 дворів одного солдата або з трьох осіб дорослого чоловічого населення одного солдата. У мирні роки частина солдатів тимчасово відпускалося по домівках, частина оставлялась на прикордонної та городовий службі. Солдат, що знаходився на постійній службі, уряд зрівнювало у змісті зі стрільцями та іншими ратними людьми городовий служби, тобто давало річне грошове і хлібне жалування, або поселяла на землю. У південних прикордонних містах солдати комплектувалися з сімей служивих людей міст і повітів, тобто з основного складу населення на південній околиці. Це були такі ж даточние люди, як і ті, яких виставляли в службу північно-західні міста і повіти з переважаючим посадским і селянським населенням.

Набори в солдатську службу в північно-західних і південних містах були місцевим заходом, пов'язаним, насамперед з обороною кордонів, хоча в період війни солдати з цих міст посилалися на театр військових дій. [6,79-80]

Всього в три збори було взято в солдатську службу даточних 51 тис. чоловік, грошей з перехожих дворів 25830 руб. і хліба даточний 43423 чверті. Загалом під час війни зі

шляхетською Польщею загально державні та місцеві набори даточних людей дали не менше 100 тис. чоловік. З цих людей, іменованих даточними і посадськими солдатами, і формувалися солдатські полки. Даточні люди бралися на постійну (довічну) службу. Загальнодержавні набори маточних людей в солдати уряд проводив і пізніше. Ці набори мали всі характерні риси пізніших рекрутських наборів. [4,100]

Озброєння солдатів складалося з пищалей, пізніше мушкетів гнотових із замками. [2,116]

З холодної зброї солдати мали шпаги, піки, бердиші. Шпаги вживалися головним чином при навчанні солдатів. Озброєння солдатів піками або сокирами залежало, ймовірно, від наявності у скарбниці зазначених видів зброї. Поряд з цим існувало і свідоме поєднання пік (коле зброї) з сокирами (ріжучим зброєю) шляхом озброєння частини солдат полку піками, частини – бердишами. [5,185]

Вся зброя і бойові припаси до неї солдатам давалися казенні. У солдатських полицях було по кілька гранатчиків для дії ручними гранатами.

Управління солдатськими полками було зосереджено в Стрілецькому і Іноземному наказах. [2,117]

До середини XVII ст. рейтари набиралися виключно з дворян і дітей боярських; це була дворянська кіннота нового ладу.

У період війни з шляхетською Польщею способи комплектування змінилися. У березні 1654 було зазначено Рейтарській накази, що записувати в рейтарську службу можна тільки тих дітей боярських, які беспоместні, грошову платню не отримують та не служать.

Служивих дворян і дітей боярських записувати в рейтари заборонялося, так як вони перебігали з полків сотенної служби. Військові потреби змушували відступати від цього правила. Після закінчення війни уряд почав очищати рейтарские полиці від приладових і тяглих людей, переводячи їх у солдати або в городовую службу. У результаті зазначених заходів з перегляду складу рейтар, систематично проводилися урядом, рейтарські полки знову перетворилися на дворянську кінноту нового ладу. [6,81-82]

Недоліки старої помісної кінноти дворяни і діти боярські перенесли в рейтарські полки. Неявка на службу і втеча з неї були звичайним явищем. Уряд брав з рейтар поручні записи, відбирало у "відсутнім" мастки і вотчини, переводило рейтар в солдати, а в разі злісного "нетства" брало більш суворої міри покарання. Так, в серпні 1679 за наказом воєводи Белгородського полку боярина І. Б. Милославського рейтар Іван Казачков за три втечі з полку був повішений, щоб іншим бігати "було неповадно". У бойовому відношенні кіннота нового ладу стояла нижче солдатських і драгунських полків. [8,60]

За службу рейтари отримували помісне і грошову платню. Помісні та грошові оклади за ними зберігалися ті, які вони отримували при верстання як дворяни і боярські. Для справного виконання служби до рейтарам приписувалися под'ємщікі. Серед рейтар (особливо на півдні), так само як і серед драгунів, була широко поширена передача частини своєї служби та відповідної кількості землі іншим особам. Найчастіше передавалася половина служби і землі, рідше третину. Особи, які взяли половину або третину служби і землі (половинщікі, третчіки), повинні були за отриману землю заміщати рейтара на службі через рік або два. Передача частини служби і землі іншим особам приводила до двох протилежних результатів: земля не пустувала, але зате рейтарская служба страждала, так як рейтар з'являвся на службі через рік і замість себе виставляв випадкову людину. [9,243]

За помісне і грошову платню рейтари зобов'язувалися виконувати полкову (похідну або прикордонну) службу на своїх конях і зі своєю зброєю. Зброя рейтарам продавалося з казни, іноді видавалося безкоштовно. Рейтарська "служба" складалася з карабіна і пари пістолетів. З холодної зброї рейтари мали шпаги, частіше шаблі, із захисного – лати. На голові рейтари носили шишаки. [3,190]

Другу групу кінноти нового ладу становили "копейщіки (пікінери). Вони виділялися зі складу рейтар, але були тісно пов'язані з ними. Зброю "копейщіков" становили спис і пістолет. Отже, "копейщіки" представляли собою бойову силу тільки на близькій відстані, в рукопашному бою. Тому в бою "копейщіки" виступали попереду кінноти, озброєної далекобійним вогнепальною зброєю, тобто попереду рейтар і гусар. [5,182]

Права у "копейщіков" були такими ж, як у рейтар. У "копейщіки" стали набирати не тільки з рейтар, а й з драгунів і з дворянських недоростків (при записі останніх на службу). Служба "копейщіков" була тісно пов'язана зі службою рейтар. Це виражалося в тому, що за наявності самостійних полків "копейщіков" копейний "шквдрон" мався при рейтарських полках і одночасно в складі полку був "шквдрон" рейтар .

Всього до початку 80-х років на службі перебувало 2213 "копейщіков". [7,132]

До складу кінноти нового ладу входили гусари . Вони з'явилися пізніше інших категорій ратних людей нового ладу і були тільки в північно-західних містах. Гусар зовсім не було на півдні, де їх функції виконували "копейщики". Гусари були озброєні списами і пістолетами. Списи у гусар були меншого розміру і називалися гусарськими копейцями . [2,119]

Від рейтар гусари відрізнялися своїм захисним озброєнням. Як кіннота більш легкого типу гусари мали легші лати і, крім того, наручи. [3,192]

Уряд, створюючи "копейщиков" на півдні і одночасно гусар на північному заході, а потім, доповнюючи останніх "копейщиками" і в північно-західних містах, мабуть, відчувало і порівнювало боєздатність цих родів війська. [9,245]

Управління кіннотою нового ладу було зосереджено в особливому Рейтарській накази, що існував з 1649 р. [1,43]

Після Смоленської війни 1632-1634 рр.. частина іноземців була відпущена зі служби, а деякі вислані з Росії. Держава стала забороняти в'їзд ратних іноземців до Росії. Приймати на службу дозволялося в окремих випадках тільки людей "добрих і прожиткових", які приїжджали на постійну службу. [7,134]

У період підготовки та проведення війни з Польщею прийом іноземців на службу був трохи збільшений. З початкових людей, які прибували на службу, уряд вимагав "патенти", свідоцтва про службу, рекомендації королів та інших високопоставлених осіб, влаштовувало прийїжджим іноземцям випробування: перевірку на вміння володіти зброєю і правильність розуміння своїх обов'язків. Більшість іноземців виявилось неосвіченими у воєнній справі, багато з них були неграмотні і не могли розписатися навіть на своїй рідній мові. Крім того, деякі іноземці провалилися при виконанні свого військового обов'язку: вони втекли з поля бою, переходили на бік супротивника. Іноземці часто приїжджали до Росії за завданням своїх держав з шпигунськими цілями. [7,135]

Зміст іноземних початкових людей коштувало дорого, а незнання ними російської мови гальмувало навчання військової справі російських ратних людей. Уряд систематично домагалось заміни іноземців російськими початковими людьми. [9,246]

Вже під час російсько-польської війни 1632-1634 рр.. згадуються російські початкові люди в полках нового ладу. У складі рейтарських полків в 1649р. 200 кращих дворян навчалось ратному строю для заняття командних посад. Російські початкові люди поступово завоювали і більш високі командні посади. Російські початкові люди поступово витіснили іноземців з російської служби. У 1681-1682 рр.. іноземці, що перебували на російській службі, становили 10-15% всіх початкових людей російського війська. [4,106]

Початком нового етапу в будівництві збройних сил Російської держави послужила поява у складі російського війська солдатських, драгунського і рейтарського полків. Полки нового ладу являлися новою, більш досконалою організацією збройних сил Російської держави.

Всі переваги і досягнення в області комплектування, формування, озброєння, навчання та постачання полків нового ладу забезпечили їм життєвість, кількісну перевагу і переважне місце в складі російського війська.

Таким чином, в Росії виникло і стало формуватися регулярне військо, основною перевагою якого, перед ратними людьми сотенної служби була їх краща боєздатність.

Література

1. Бегунова А.И. Сабли остры, кони быстры... Из истории русской кавалерии. – М., 1992. – 430 с.
2. Богоявленский С.К. Вооружение русских войск в XVI-XVII вв. // Исторические записки АН СССР. –Т.4. – М., 1938. –76 с.
3. Висковатов А.В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. Т.1. – СПб., 1902. – 490 с.
4. Волков В.А. Войны и войска Московского государства. – М., "Алгоритм", 2004. –551 с.
5. Двуреченский О.В. Холодное наступательное вооружение Московского государства (конец XV – начало XVII века). – СПб., 2008.
6. История русской армии и флота: Том I. – М.,1911. – 487 с.
7. Каргалов В.В. Русские воеводы XVI–XVII вв., – М., 2005. – 530 с.
8. Курбатов О.А. Очерки развития тактики русской конницы "сотенной службы" (сер. 16 – сер. 17 вв.). – М., 2008. – 460 с.
9. Чернов А.В. Вооруженные силы Русского Государства в XV–XVII вв. – М., 1954. – 537 с.

СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВА ЗА СПОВІДНОЮ КНИГОЮ КАТЕРИНИНСЬКОЇ ЦЕРКВИ (1939 Р.)

Савосько О.С., студентка IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: д.і.н., проф., **Леп'явко С.А.**, кафедра історії України та політології

Вітчизняна історична урбаністика володіє значним надбанням у сфері вивчення соціальних, економічних, юридичних, політичних засад функціонування міських поселень на різних етапах їхнього розвитку. Однак, знання про еволюцію міста буде неповним, якщо в його центрі не стоятиме людина. Тому всебічне та глибоке осмислення природи міста без вивчення його населення – неможливе.

Вивчення цих актуальних проблем для сучасного українського історіописання вимагає міждисциплінарного підходу. Дослідження різних сторін функціонування суспільства Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. посідають важливе місце у вивченні соціально-економічної історії тогочасної України. Сюди відноситься аналіз його демографічних характеристик, а також станової структури населення.

Головна мета публікації полягає у комплексному аналізі демографічної ситуації м. Чернігова у сер. XVIII ст.

Дослідження структури сім'ї, започатковані у 60-х рр. XX ст., пов'язані з іменами британських вчених Дж.Хайнала та П.Ласлетта. В подальшому різні аспекти розвитку та функціонування сім'ї аналізували М.Міттерауер, С.Хок, Е.Фукс, Р.Зідер та ін. На теренах колишнього СРСР в Росії пріоритет у розробці даних проблем належить таким ученим, як Ю.Гончаров, В.Каніщев, В.Носевич, Б.Міронов, В.Лещенко та ін. В українській історіографії ця проблематика представлена працями М.Крикуна, І.Ворончука, Ю.Волошина, Н.Старченка, І.Сердюка, В.Дмитренка, С.Леп'явка та ін.

У нашому дослідженні розглянемо типологію, середню населеність домогосподарств м.Чернігова. Отримані показники порівняємо з аналогічними у працях, присвячених сімейним структурам Гетьманщини.

За основу дослідження візьмемо сповідний розпис Єкатерининської церкви 1739 р. м. Чернігова.

Сповідний розпис був обліковим документом церковного діловодства, який фіксував відвідання сповіді прихожанами або факти уникнення ними цієї процедури [9, С.84].

За даними Б. Міронова, сповідний облік на території Росії вперше був запроваджений у 1690 р. новгородським митрополитом Корнилієм, який з власної ініціативи почав вимагати від приходських священиків подібної звітності [8, С.42]. На всій території Московської держави сповідний облік був введений іменним указом Петра I від 17 лютого 1718 р. За допомогою відомостей вдавалося виявляти порушників із метою подальшого їх покарання. Цей захід переслідував не тільки політичну, а й фіскальну мету, оскільки ті парафіяни, які пропускали сповідь, сплачували штраф (штрафи були скасовані лише у 1800 р.). На територію Гетьманщини ця практика поширилася з 20-х років XVIII ст. Згідно з указом Синоду, від 7 березня 1722 р., усі парафіяни (особи, що досягли семирічного віку і старші) мали сповідуватися й причащатися у свого священика. Впродовж 1737–1742 рр. сповідні розписи набули сталої та уніфікованої форми (визначена указом 1737 р.), котра із незначними змінами проіснувала до 1917 р.. Священики мали складати поіменні сповідні розписи (відомості, книги) єдиного зразка. Часом їхнього складання був Великий піст. Тим, хто не встиг сповідатися у цей період, дозволялося зробити це у будь-який інший термін. Як правило, це були Петрівський, Успенський і Різдвяний пости. Також, була налагоджена чітка система збору цих документів.

Кожен сповідний розпис мав три обов'язкові складові частини: преамбулу, безпосередньо сам розпис та підсумкову таблицю. Завершувався документ підтвердженням достовірності поданих даних, скріплених підписом священика, який його склав. У преамбулі подавалася інформація про церкву, за якою була закріплена парафія, називався священик, який її очолював і, відповідно, проводив розпис, а також вказувався рік перепису [9, С.85].

Церква на честь великомучениці Катерини була закладена, за припущенням науковців, на місці іншого храму на честь героїзму казаків Чернігівського полку, проявленого під час штурму турецької фортеці Азов у 1696 році під командуванням чернігівського полковника, наказного гетьмана Якова Лизогуба. Вже на першому відомому плані міста – "Абриси" 1706 року – вона позначена як існуюча [6, С.50].

Згідно даних сповідальної книги церкви святої Великомучениці Катерини, всього у приході налічувалося 40 домогосподарства, де проживало 202 мешканці [1].

Згідно даних підсумкової таблиці 5 чоловіків та 2 жінки відносились до священницького стану, 8 чоловіків та 4 жінки належали до військової верстви, 1 чоловік та 1 жінка – до приказних, 3 чоловіки та 3 жінки відносилися до різночинних, 29 чоловіків та 34 жінок відносилися до посадських, 7 чоловіків та 10 жінок – дворових. Серед дітей віком до 7 років налічувалося відповідно 7 хлопчиків та 9 дівчат.

За статевим поділом у приході Єкатерининської церкви проживало 46 чоловіків та 54 жінки. Визначимо коефіцієнт статевого співвідношення, поділивши число чоловіків на кількість жінок та помноживши отриману цифру на 100. У нашому випадку він дорівнював 85,2.

Визначимо співвідношення працівників (осіб працездатного віку) та їдців (осіб непрацездатного віку). До категорії працівників відносилися 132 осіб (65,3% від загального числа жителів приходу). Дітей нараховувалося 48 особи (23,8%), людей похилого віку – 14 (6,9%). Таким чином, співвідношення працівників та їдців – 2,1 % було на користь перших. Отже, приход Катерининської церкви, зважаючи також і на значну кількість дітей, мало гарні перспективи для подальшого розвитку.

Усе населення приходу було репрезентоване шістьма станами. Так, до категорії духовних осіб належали 11 осіб, військових – 18, приказних – 4, різночинних – 15, посадських – 126, дворових – 18 чоловік.

Перейдемо безпосередньо до розгляду структури домогосподарств, спираючись на класифікацію П.Ласлетта.

Згідно неї існують три основні типи сімейних утворень [5, С. 132]:

1. Прості або нуклеарні домогосподарства, що складаються з однієї шлюбної пари з дітьми або без них. Шлюбний зв'язок є головною ознакою такої сім'ї. Домогосподарство, яке складається з удівця (удови) з дітьми також вважається нуклеарним.

2. Розширеним є домогосподарство, в якому окрім безпосередньо сім'ї господаря проживає один або кілька родичів, але вони в свою чергу не утворюють шлюбних пар. В залежності від того, ким доводяться ці родичі голові сім'ї, розрізняють розширення по висхідній, низхідній та боковій лініях. Наприклад, якщо в домогосподарстві, окрім дружини та дітей, проживає батько господаря, воно вважається розширеним по висхідній лінії.

У випадку, коли головою родини залишається батько, то сім'я є розширеною по низхідній лінії.

Домогосподарства, в яких проживають брати або сестри господаря, називаються розширеними по бічній лінії або колатеральними.

3. Мультифокальне (складне) домогосподарство – сімейне утворення, що складається з кількох простих сімей (кількох ядер). Первинним вважається ядро, до якого належить голова сімейства. В свою чергу тут також виділяються підтипи, що розрізняються розміщенням вторинної сім'ї на висхідній, низхідній чи боковій лініях від первинної. Якщо складне домогосподарство об'єднує в собі подружні пари братів та сестер, тобто складається з родичів по боковій лінії, його відносять до братського об'єданого типу.

Всього у приході Єкатерининської церкви налічувалося 16 (40%) сімей, що відносились до типу простих або нуклеарних. Кількість родичів в них коливалася від 2 до 4 чоловік.

До розширених належало 5 (12,5 %) домогосподарств з середньою чисельністю по 6 чоловік.

Більшість у приході Єкатерининської церкви складала мультифокальні або складні сім'ї, що утворювалися з кількох нуклеарних сімей або ядер. Їх налічувалося 19 (47,5%).

Більшість дослідників вважають, що в містах Лівобережної України у XVIII ст. проживала невелика кількість населення. Так, згідно підрахунків дослідників В.Кабузана і А.Перковського, жителі лівобережних міст (включаючи міста і містечка Чернігово-Сіверщини) в другий половині XVIII ст. становили 6,5% всього населення. В.Голобуцький вважає, що у містах в цей період проживало 6,53% всього населення. Г.Махнова дійшла висновку, що воно становило 6,36% усього населення [3, С.236]. Отже, міста Лівобережної України у XVIII ст. за кількістю населення були невеликими.

У 1666 р. московські чиновники провели перший перепис жителів Чернігова. Вони зафіксували у місті 314 дворів міщан. Вважається, що на той час у кожному дворі мешкало 7–8 людей. Здійснивши приблизні підрахунки, можна припустити, що в місті проживало близько 2 – 2,5 тис. осіб міщанського стану. Цікаво, що в місті майже не було бідних людей – перепис зафіксував лише 12 дворів "убогих" міщан. Оскільки мета перепису полягала у встановленні кола осіб, які могли платити податки, то до нього не потрапили козаки, шляхта і

духовенство. Вони були привілейованими прошарками населення і не оподатковувалися. Так само не рахували їхніх працівників і підданих чернігівських монастирів. Тому точні підрахунки всіх мешканців міста за цим переписом, як і за іншими, вже до кінця XVIII ст. неможливі. Можна лише припустити, що у 1666 р. населення Чернігова складало до 3 тисяч осіб [10, С.108].

Згідно даних перепису дворів Чернігівського полку 1721 р., в місті зафіксовано 631 двір, у тому числі: козацької старшини – 18, священнослужителів – 19, міщанських – 141, козацьких – 245, бобильських – 178, шинкових – 30 [7, С.133]. Для визначення чисельності мешканців цифру житлових дворів (601) знову множимо на 6, 7 чи 8 і за такими розрахунками виходить, що населення Чернігова на 1721 р. становило від 3,5 до 4,5 тисячі чоловік, але знову ж таки не слід забувати про умовність і приблизність підрахунків.

Так, за даними О.Шафонського в 1783 р. у ряді міст Північного Лівобережжя мешкало: у Городні – 3850, Прилуках – 6177, Борзні – 6595, Березні – 6661, Ніжині – 11102, а всього в 11 містах Чернігівського намісництва – 59 262 чоловіка [4, С.115].

В 1786 р., наприкінці існування магдебурзького права, Чернігів мав 3 873 жителів обох статей. З них до міщанського стану належало 2 386 осіб, серед яких було лише 58 купців. В місті проживало 164 особи козацького стану, 468 державних селян, до яких належали й селяни, яких раніше зараховували до міських жителів, і 656 селян приватних власників. Сім'ї священників давали ще 141 жителя, а "монашествующих" осіб було 51 [7, С. 223].

Загалом, практично до кінця XVIII ст. населення Чернігова майже не зростало, що було викликано погіршенням умов існування міщанського стану, епідеміями та стихійними лихами. З посиленням тиску російської влади і зменшенням привілеїв українських міст, перебування в міщанському стані ставало не вигідним економічно, тому значна частина людей віддавала перевагу проживанню в приміських селах.

Варто звернути увагу на те, що кількість населення міст та містечок Північного Лівобережжя в другій половині XVII – поч. XVIII ст. зазнає певних змін. Так, якщо в Острі в 1782 р. було 2393, то в 1787 р. – 2441 двори. Відповідно в Козельці – 2974 і 2703. Значну частину тих, хто вибули становили втікачі. Зменшилось за вказаний період й населення багатьох інших міст: Чернігова – на 124, Новгород-Сіверська – 210, Сосниці – 1285, Прилук – 819, Глухова – 55 чоловік. Загалом до кінця XVIII ст. населення зменшилося у Новгород-Сіверському намісництві – 60160, Чернігівському – 23317 [4, С.259]. Дане зменшення, продовжує дослідник, пояснюється втечами селян в Новоросію та в Область Війська Донського. Однак, дане явище було тимчасовим і не широко розповсюдженим.

Міське населення Північного Лівобережжя України за своїм соціальним становищем складало три основні групи: міський патриціат, власне міщанство і міські низи. На вищому щаблі соціальної ієрархії перебував невеликий за чисельністю міський патриціат: впливові сім'ї багатіїв, найзаможніші купці та власники ремісничих майстерень. Аристократичний прошарок міст утворювали переважно іноземці. До того ж влада надавала іноземним колоністам широкі соціально-економічні права, пільги й привілеї.

Сповідний розпис виступав обліковим документом церковного діловодства, який фіксував відвідання сповіді прихожанами або факти уникнення ними цієї процедури.

На основі аналізу сповідальних книг Єкатерининської церкви було визначено загальну кількість домогосподарств, кількісний, соціальний, статевий, віковий склади родин м. Чернігова середини XVIII ст.

Міське населення Чернігова середини XVIII ст. було репрезентоване трьома основними групами: міським патриціатом, міщанством й міськими низами, які були наділені відповідними правами та обов'язками.

Населення Чернігова до кінця XVIII ст. майже не зростало, що було викликано погіршенням умов існування міщанського стану, епідеміями та стихійними лихами. З посиленням тиску російської влади і зменшенням привілеїв українських міст, перебування в міщанському стані ставало не вигідним економічно, тому значна частина людей віддавала перевагу проживанню в приміських селах.

Література

1. ДАЧО; Фонд 679; Опис 1; Справа 399. Исповедные росписи Катерининской церкви за 1739 г.
2. Казіміров Д. Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини другої половини XVII- XVIII ст. (за матеріалами Менської сотні Чернігівського полку). Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 2012. – 18 с.

3. Кисіль І. Міщани в соціальній структурі населення міст Гетьманщини (50 – 60 рр. XVIII ст.) // Пам'ять століть. – 2005. – № 3 – 4. – С. 232 – 238.
4. Компан О.С. Міста України в другій половині XVIII ст. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 388 с.
5. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневого и И.С.Кона. – М.: Статистика, 1979. – С.132 – 157.
6. Леп'явко С. Коротка історія Чернігова. – К.: Знання, 2009. – 62 с.
7. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста – Науково-популярне видання. – К.: Дніпро, 2012. – 432 с.
8. Миронов Б. Исповедный и метрический учет в имперской России // Материалы церковно-приходского учета населения как историко-демографический источник. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2007. – 264 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2007/0291/biblio05.php>
9. Мордвінцев В. Сповідальні книги // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С.84 – 86.
10. Перковський А. Українське населення в 60 – 70-х роках XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1968. – №1. – С. 107 – 111.
11. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2011. – 304 с.

УДК 94 (44) "16"

ВЕРСАЛЬ – АВТОРИТЕТ КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ

Сагайдак С.О., студентка IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Моціяка П.П.**, кафедра всесвітньої історії

Франція – центр світової моди, культури та світського життя. Протягом століть вона приваблювала багатьох відомих поетів, музикантів, художників своєю культурою та вишуканим стилем. Саме з ім'ям Людовіка XIV пов'язане не тільки становлення абсолютної монархії у Франції, але і перетворення її на законодавицю моди та центр світського життя. Версаль, який був побудований Людовіком XIV як символ королівської влади та могутності перетворився у другій половині XVII ст. на центр культурного життя не тільки Франції, але і всієї Європи.

Незважаючи на наявний науковий доробок присвячений резиденції Людовіка XIV, дана тема є досить цікавою та актуальною для дослідників історії і сьогодні.

Ідею власної величі Людовік XIV втілює у Версалі – грандіозному палацовому ансамблі розташованому поблизу Парижа. Палацовий комплекс мав символізувати могутність, велич та багатство нової Франції, епохи абсолютної монархії.

Від самого дитинства, що припало на часи Фронди, Людовік XIV терпіти не міг натовпу, оскільки у малому віці двічі в спальню юного короля вривалися заколотники, і двічі йому доводилося залишати палац. У Людовіка відтоді розвинувся страх натовпу, і він так і не зміг позбавитися від нього до кінця своїх днів. Також Людовік XIV не витримував закритого простору, де так не вистачало повітря. Він не міг жити без свіжого повітря і завжди спав з відчиненими вікнами. Окрім того, Людовік XIV дуже любив природу і кожного дня здійснював прогулянки. Ця пристрасть до природи супроводжувала його все життя. Король мріяв жити в такому благодатному місці, де багато світла, повітря, сонця, дерев та квітів.

Починаючи з 1666 р. Людовік XIV все частіше і на більш тривалий час покидав Париж, не відчуваючи бажання туди повертатися, адже з часів Фронди він незлюбив столицю. Громадянські війни фатальним чином позначилися на психіці короля. У нього виникло незнищенне бажання встановити такий жорсткий порядок, який сприяв би проведенню потрібної соціальної та культурної політики. Фронда сформувала інтелект, характер, пам'ять і волю Людовіка XIV. З дитини він перетворився в дорослу людину, з маленького короля – у величного монарха [5, 15].

З минулого йшли нитки в сьогодення, і король хотів побудувати з нього майбутнє, попередивши можливі лиха. Він зобов'язаний позбавити державу і націю від непостійності дворянства. Тому потрібно було створити особливу структуру двору, закріпивши за ним статус офіційного інституту для того, щоб знать не тільки постійно перебувала під наглядом, а й прагнула служити в світі короля, очолювати його армію і постійно сподіватися на нові благодіяння. Мудрий правитель залишає за собою право відплачувати по заслугах, щедро

винагороджувати за гідні справи, а також за вірність та відданість монарху і державі. На думку Людовіка XIV, двір буде дієвим як соціальний інститут, лише за умови, якщо всі наближені персони будуть жити при дворі. Вдень і вночі вони повинні перебувати поблизу короля. Для втілення цієї ідеї Париж явно не підходив. Спочатку перевага надавалася Сен-Жермену, де знаходилася велика частина близьких королю людей, а потім Версалью, будівлі якого утворили ціле місто і гарантували можливість тримати знать під контролем. У зв'язку з цим король і полишив Париж [5, 16].

Важливе значення також зіграло прагнення Людовіка XIV надати особливий блиск і урочистість своєму двору, щоб підвищити авторитет королівської влади. Старий Тюїльрійський палац або давніший Лувр в Парижі, не кажучи вже про тісні середньовічні чи ренесансні замки, для цього не годилися. Король довго не знав, який з королівських замків перетворити в свою резиденцію. Нарешті, у 1662 р. його вибір впав на Версаль.

На початку XVII століття Версаль був селищем, де проживали всього 500 осіб. Навколо якого стелилися болота і безкрайні поля. Нарешті, у 1624 р. неподалік селища за наказом Людовіка XIII був збудований невеликий мисливський замок, призначений для полювання. Згодом, заміська резиденція, настільки приглянулася королю, що він вирішив її перебудувати. На місці замку з'явився новий палац. Сен-Сімон назвав цей найдавніший Версальський замок картковим будиночком. У 1632 р. будівля знову була перебудована архітектором Лемерсьє за розпорядженням короля.

Вперше Версаль приглянувся Людовіку XIV в момент його одруження. У 1660 р. він привіз до Версалью Марію-Терезію, з того часу Версаль став для нього справжньою любов'ю з першого погляду. Він зовсім забув про те, що ці болотисті місця достатньо незручні для проживання, та до того ж вирізняються поганим кліматом. До негативних сторін можна віднести також відсутність водопроводу і відносну віддаленість від Парижа. Однак відтепер Версаль для короля, за словами П'єра Верле, "це рятівний острівець його любовного життя; тут він знаходить усамітнення, якого немає ні в одному з великих замків; він сюди приїжджає з Сен-Жермена як приватна особа в супроводі лише кількох придворних, до яких він хоче проявити особливу прихильність, так само як пізніше він їздитиме на короткий час, щоб відпочити від Версалья, в Тріанон або в Марлі" [5, 53].

Перебудову мисливського палацу свого батька у Версалі, Людовік XIV почав вже у 1661р. Основні будівлі Версалью були збудовані упродовж п'ятдесяти років. Перші роботи почалися незабаром після смерті кардинала Мазаріні і більше стосувалися паркових насаджень, ніж палацу. З самого початку Людовік XIV прикрашав Версальський замок, щоб створити затишок для своїх побачень. Його парки блищали пишністю, так як служили для того, щоб вразити чергову даму серця, а заодно, при випадку, запросити сюди і знатних сановників.

Маштабні роботи з будівництва нових споруд почалися з другої половини 60-х років і перебували під безпосереднім і постійним контролем короля, який сам планував, створював та давав вірний напрямок майстрам і художникам. Адже Версаль повинен був не тільки прославляти велич правління Людовіка XIV і міць Французького королівства, а й вражати уяву іноземних послів. Над будівництвом всього комплексу разом із садами працювали найкращі французькі архітектори того часу. Будівництво Великого Версальського палацу починав архітектор Луї Ліво, а закінчував інший майстер – Жюль Ардуен – Мансар. Також велику роль у створенні палацу зіграв художник Шарль Лебрен, який отримав титул "першого королівського живописця". Він розписував у Версалі Військовий зал і зал Миру, а також галерею Аполлона в Луврі і інтер'єри замку Сен-Жермен [3, 42].

Палац являє собою величезну симетричну споруду, що добре видно на його старих і сучасних зображеннях. Лицьовим фасадом він звернений до Парижу. З протилежного боку розташований великий парк. Версальський парк створений архітектором Андре Ленотром – одним з найвідоміших майстрів садово-паркового мистецтва у світі. Крім Версалья, він керував облаштуванням садів і парків в інших королівських замках і палацах Франції, в тому числі у Фонтенбло і Тюїльрі. Зовнішній вигляд Великого Версальського палацу був досить строгим і суворим, що відповідало духу класицизму. Однак його внутрішнє оздоблення вражало пишнотою. Всі стіни були покриті декоративним живописом, гобеленами (килимами-картинами), різьбою, а також прикрашені скульптурою, дзеркалами, картинами. У пишності внутрішнього оздоблення палацу позначався вплив стилю бароко [1, 158].

Загалом зведення ансамблю коштувало державі приблизно 77 мільйонів ліврів. Між 1661 і 1683 роками витрати на двір і королівські палаци становили 12 – 14 % всіх державних витрат (від 10 до 15 млн. ліврів на рік). До 1684 р. було витрачено на Версаль близько 30 мільйонів ліврів. У середньому витрати на Версаль з 1678 р. по 1682 р. становили

3853000 ліврів на рік, а в 1685 р. – більше 8 мільйонів. Тільки на будівництві водогону, призначеного для численних каскадів і фонтанів, протягом 3 років було задіяно 22 тис. солдатів і мулярів, роботи коштували 9 млн. ліврів і 10 тисяч людських життів. Без сумніву, спорудження палацового комплексу у Версалі поглинало величезні суми [7, 254].

У 1682 р. Людовік XIV переніс свою офіційну резиденцію у Версаль, де вже завершувалося будівництво палацу, розташованого посеред величезного парку. За ним послідували і центральні установи державної влади. З того часу Версаль стає місцем офіційних церемоній і розваг придворної знаті - театральних вистав, музичних вечорів, бенкетів, гулянь, полювання. Разом з тим в палаці ні на мить не припинялася різноманітна державна діяльність. Тут засідали королівські ради, а сам король приймав з доповідями вищих посадових осіб, іноземних послів, працював зі своїми радниками і помічниками [1, 151].

Звичайно, Версаль створювався в ім'я прославлення короля, але і його власна слава не знала меж. Весь його архітектурний вигляд сприяв цій меті: пишність і розкіш оздоблення, величні розміри споруди, символіка грецького бога Аполлона, а також незрівнянна організація свят та урочистостей. Грандіозні розміри палацу і виставлені напоказ багатства демонстрували абсолютну владу монарха.

Серцем Версальського палацу була Дзеркальна галерея, найвеличніша кімната, довжина її більше 73 метрів, а ширина близько 11 метрів. У галереї вперше був застосований новий архітектурний метод розташування 357 дзеркал, всі вони були встановлені паралельно сімнадцяти вікон. Таким чином, створювалося відчуття, що галерея по обидві сторони вікнами дивиться в парк. А ввечері, в дні палацових балів і аудієнцій, світло трьох тисяч свічок відбивався в дзеркальних панно. За проектом Лебрена до 1690 р. дзеркальна галерея була обставлена виключно срібними меблями. Дзеркальна галерея мала втілити не тільки нові художні рішення або підкреслити велич короля, але й показати високі досягнення скляної промисловості королівства.

У правому крилі палацу розташована королівська каплиця. Фасад каплиці різко контрастує з рівними геометричними лініями фасаду палацу. Багато архітекторів виступали проти такого архітектурного рішення, але хто стане сперечатися з королем! Осередком життя всього палацу у Версалі, була спальня короля. Тут основним предметом меблів було ліжко, розташована так, що центр його був місцем, де сходилися промені трьох міських магістралей. Під час ритуалу ранкового пробудження, наведення лиску і відходу до сну його величності Людовіка XIV, в спальні перебували обрані особи, удостоєні високої честі стежити за пробудженням короля. Також привертає увагу і офіційна їдальня, де Людовик XIV щодня вечеряв. Трапеза короля – це теж ритуал, просто спостерігати за яким велика честь. Великі сходи сполучали апартаменти королеви і короля. У Внутрішніх апартаментах знаходилися кабінети для відпочинку, прийомів та зустрічей з підлеглими, а також спальні, їдальня, бібліотека, гральні кабінети, більярдна...

Палацові споруди оточував величезний сад, витриманий за законами строгої симетрії, з декоративно підстриженими деревами, безліччю клумб, фонтанів, статуй. Свого часу саме Версаль надихнув Петра I побудувати Петергоф з його знаменитими фонтанами [3, 419].

Дуже скоро посли іноземних держав доповідали своїм правителям, що саме Версаль відіграє у Франції чергову роль. Як правителі країн, знатні принци, вельможі, так і художники, митці прагнули здійснити подорож до столиці великої Франції, щоб на власні очі побачити творіння Короля - Сонце. Багато хто з європейських монархів мріяв побудувати щось, що нагадує Версаль хоча б віддалено, а з цього можна зробити висновок, що ця видатне споруда була побудована зі справжнім блиском.

Отже, Версаль став яскравим втіленням абсолютної монархії у Франції. Він був її справжнім храмом, де формувався культ Короля-Сонце, створювалися способи служіння йому. Дійсно, можна погодитись з висловом П'єра Верле: "Людовік XIV приєднав до Франції різні провінції. Він виграв битви, підписував договори, міцно посадив свою сім'ю в Іспанії. Завдяки вмінню управляти, своїй праці, розуму, король сприяв тому, що Франція стала провідною країною Європи. Але все це вже пішло. Версаль же залишився". До теперішнього часу чимало зусиль було покладено на те, щоб гідним чином реставрувати палац, але в наші дні він є не більше, ніж символом.

Література

1. Арзаканян М.Ц., Ревякин А.В., Уваров П.Ю. История Франции. – М.: Дрофа, 2005. – 474 с.
2. Борисов Ю.В. Дипломатия Людовика XIV.– М.: Международные отношения, 1991.– 384 с.

3. Ивонин Ю.Е., Ивонина Л.И. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI-XVIII вв. – Смоленск: Русич, 2004. – 464 с.
4. История Франции: историческая литература / ред. Ж. Карпантье; пер.с фр. М.Некрасов. – Санкт-Петербург: Евразия, 2008. – 607 с.
5. Конькова Е.А. Версаль. – М.: Вече, 2002. – 224 с.
6. Птифис Ж. – К. Людовик XIV. Слава и испытания; пер. с фр. И.А.Эгипти. – СПб.: Евразия, 2008. – 382 с.
7. Французские короли и императоры. Серия "Исторические силуэты". Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 576 с.

УДК 94 (477.51) "16/17"

АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ ВЕРКІЇВСЬКОЇ СОТНІ

Скрипка Д.В., студент IV курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: д.і.н., проф. **Буравченко А.О.**, кафедра історії України та політології

На початковому етапі Української національної революції було закладено основи Української козацької держави. На звільнених територіях створювалися козацькі полки, які були водночас військовими й адміністративними одиницями новоствореної держави. Полки склалися з сотень. Однією з сотень Ніжинського полку була Веркіївська, утворена у 1654 р. при реформуванні Ніжинських сотень, з населених пунктів яких і створена. За час існування (1654-1782 рр.) постійно перебувала в складі Ніжинського полку. Ліквідована після скасування полково-сотенного устрою Лівобережжя, а територія включена до Чернігівського намісництва [2, с.39].

Козаки Веркіївської сотні підлягали сотенній адміністрації. Вони платили податки - гроші й продукти на утримання уряду сотника, хорунжого, осавула, платили збори з тютюнових ділянок і пасік, а також непрямі податки. Козаки відбували поштову службу, їх залучали до лагодження укріплень, шляхів, гребель, примушували виділяти підводи. Військова служба надовго відривала їх від свого господарства. Веркіївські сотники часто брали за звільнення козаків від походів хабарі - грішми й худобою. Ці факти використовувала московська влада для компрометації устрою Гетьманщини та заманювання українців до кріпацького стану [6, с.255].

Територіальні мережі сотень ніколи чітко не окреслювалися, а відтак були нестабільними, часто змінювалися і перерозподілялися. Наразі практично неможливо встановити сотенні кордони, особливо у другій половині XVII ст. і особливо на Правобережжі. Тому адміністративний склад сотні подаємо в основному за ревізіями середини-кінця XVIII ст. [1, с.524].

Так, до населених пунктів Веркіївської сотні належали: Берестовець село; Британівка село; Веркіївка містечко; Заньки село; Іллінці село; Велика Кошелівка село; Смоляж село.

Містечко Веркіївка біля річки Багачка, виникло на початку XVII в., на землях Брацлавського воєводи (Миколи Потоцького) Григорія Веркія Осишківського, який потім був і "державцею" (dzierzawca) Веркіївки. З акту 1640 р., в якому Осишківський називає себе засновником Веркіївки, бачимо, що в цей час Веркіївський священник Семен Григорович служив там вже 22 роки. Після вигнання поляків, Веркіївку захопили Ніжинські полковники, у яких вона перебувала в ранговому володінні до Петра Розумовського включно. Згодом Веркіївка була подарована імператрицею Катериною графу Вітгейнштейну. За описом 1781 р. тут знаходились будинки: графа Вітгейнштейна, сотника Сидора Армашевського, протопопа Щербацького, священника Ушинського та майора Криловського...[3, с.182].

Село Велика Кошелівка виникло у першій половині XVII століття. За Генеральним Слідством, після польського володіння, зайняте на вільному місці сотником Веркіївським Іваном Колибабою, який за гетьмана Самойловича, володів селом до своєї смерті. Це підтверджується свідоцтвом самого сотника 1659 р. Після Косинського (Колибаби) цим селом володів недовго Ніжинський писарь Пашко, а потім Кошелівка була віддана на чин Ніжинських комендантів, починаючи з Ржевського, у якого вона залишалася до 1763 р. Потім, село було віддане до канцеляристів скарбовою канцелярії. Указом 1770 р. Кошелівка подарована графу П.А.Румянцову, в родині якого вона і залишилася [4, 219].

Село Мала Кошелівка, "біля озера Багачки" (1781 р.), виникло у першій половині XVIII ст. з козацького врегулювання.

Село Британи виникло у першій половині XVII в., з маленького селища. За Генеральним Слідством, при Самойловичу, перебувало послідовно у володінні полкових хорунжих - Івана Зеленка, Борсука (Тимофія?) та Івана Толочка. При Мазепі Британами володіли полкові осавули Михайло Забіла та Осип Тарасевич. Останньому Скоропадський віддав село в 1714 р., у приватне володіння [4, 220].

Село Берестовець, біля річки Смолянка, виникло з Комаровського врегулювання, не раніше другої половини XVII ст. і знаходилось до XVIII в., в ранговому володінні Ніжинських полковників. Наприкінці XVII тут утворилося приватне володіння Довгелеїв з "подсоседков". У 1781 р. тут зазначені будинки військових товаришів Довгели, отамана сотенного Армашевського і священника Мізка.

Село Смоляж (назва походить від назви річки Смолянка) виникло у другій половині XVII ст. і перебувало у ранговому володінні Ніжинських полковників, з яких Степаном Забілою було віддане Веркіївському сотникові Самійлу Опанасовичу Зимницькому. Останній настільки пригнобив Смоляжських селян, що вони в універсалі 1701 р. поскаржилися гетьману. Пізніше, Смоляж було підтвержене універсалом 1709 р. у володінні Самойловича Скоропадським. Не дивлячись на ці універсали, спадкоємці Самійла Опанасовича не втримали Смоляж у своїх руках, і воно було знову повернене в рангове володіння полковників [4, 221].

Село Заньки, знаходиться біля річки Смолянка, виникло близько другої половини XVII ст., оскільки перша церква побудована тут близько 1685 р. До початку XVIII ст. це село належало до числа рангових маєтків Ніжинських полковників. Лук'яном Жураковским воно було віддане Веркіївському сотникові Самійлу Опанасовичу, від останнього Заньки перейшли до його сина Павла Зимницького, але у нього воно було забране Хрущовим, який знову приєднав Заньки до рангових маєтків. При утворенні нових сотень 1758 р. була заснована, між іншими, і Заньківська сотня, з сотників якої нам відомий лише останній з них – Дем'ян Лисянський.

Село Іллінці, біля річки Смолянка, виникло близько другої половини XVII ст. і знаходилось в ранговому володінні полкових хорунжих, серед яких в Генеральному Слідстві названі: Павло Глухівський, Парпура, Григорій Чекановський, Юрій Забіла, Мойсей Левицький, Іван Величковський. Останньому Іллінці віддані Скоропадським в 1718 р., в приватне володіння, але після його смерті, Іллінці повернулись в рангове володіння хорунжих [4, с.222].

Очоловав сотенну адміністрацію сотник, атрибутом влади якого була хоругва. Його найближчими помічниками були отамани - городовий, сотенний, курінний. До складу сотенного правління входили також писар, осавул та хорунжий. Сотенна старшина підлягала гетьманській і полковій адміністрації, але насамперед полковникові. Вона також виконувала військові та адміністративні функції [5, с.128].

На початку створення (1654) Вертіївської сотні до місцевого уряду відносилися такі люди:

Павло Самойлов – сотник у поході;

Самійло Афанасій – наказний сотник;

Ілля Гарасименко – отаман;

Семен Василев – писарь;

Микита Соя – осавул;

Олексій Проценко – хорунжий [6, с.254].

До Вертіївських сотників за період її існування сотні з 1654 по 1782 рр. відносять наступних: Косинський (Колибаба) Іван Семенович (1649.1.10 – 1654 – 1659.10.06), Чекановський Федір (1659), Горячка Юсько Ничипорович (1665 – 1666), Косинський Іван Семенович (1671.02 – 1672), Чекановський Григорій Федорович (1682.07 – ?), Зимницький (Мороз) Самійло Опанасович (1692 – 1709), Зимницький Павло Самойлович (1713 – 1732), Зимницький (Мороз) Самійло Опанасович (1725, нак.), Адамовський Іван Адамович (1733 – 1738.08.07), Яблонівський Олексій (1733, нак.), Мина Григорій (1737, нак.), Армашевський Іван Павлович (1739 – 1761.09.09), Армашевський Сидір Іванович (1761.09.09 – 1766), Виридарський Іван (1770 – 1777), Армашевський Сидір Іванович (1777 – 1781.01.09).

Окрім сотників відомі імена деяких отаманів, писарів, осавулів і хорунжих, зокрема це:

Отамани: Гарачка Юсько (1682.07 – ?), Боярка Іван (1692.05 – ?), Боярка Григорій (1692 – 1694), Бутенко Михайло (1706.11 – ?), Герасименко Ілля (1725 – ?), Легедза Герасим (1736), Саливов Тиміш (1737 – 1738).

Писарі: Квятницький Григорій (ран. 1738), Гаврилей Ілля (1738).

Осаули: Сидороненко Конон (1736), Іванський Василь (1738 –?).

Хорунжі: Мина Григорій (1736).

Серед старшин сотні найбільш відомі урядовці з родин Армашевських. Сотенний центр: містечко Веркіївка, сьогодні - селище Вертіївка Ніжинського району Чернігівської області.

Література

1. Довідник з історії України: Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З.Підкова, Р.М.Шуста.– 2-е вид., доопрац. і доповн.– К.: Генеза, 2002. – 1135 с.
2. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького 1648–1782 рр. / В.М.Заруба. – Дніпропетровськ : ПП "Ліра ЛТД", 2007. – 380 с.
3. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у владі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 1965. – 428с.
4. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения, управления. – Т.2. Полк Нежинский. – К., 1893. – С.118-131.
5. Шабала Я.М. Історія України: Для випускників шк. та абітурієнтів: Навчальний посібник.– К.: Кондор, 2005.– 268 с.
6. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – М., 1851. – 543с.

УДК 94(41/ 99) (470) " 1880 – 1890 "

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПРИВІСЛЯНСЬКОМУ КРАЇ 1880-1890 рр.

Соловей Л.Є., магістрантка історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Давиденко Ю.М.**, кафедра всесвітньої історії

Політика царської адміністрації наприкінці ХІХ ст. була спрямована на посилену русифікацію всіх сфер суспільно-політичного життя поляків, а зокрема і всіх трьох складових освітньої системи Привіслянського краю – початкової, середньої і вищої освіти. Так, у 60-х р. ХІХ ст. запроваджено російську мову викладання всіх предметів у гімназіях (польська мова залишалась як факультативний предмет), у 1885 р. російська мова стала обов'язковою і в народних школах.

У 1869 р. було закрито Варшавську Головну школу, а на її місці створено імператорський російський Варшавський університет. Політика у сфері вищої освіти в Привіслянському краї в 1880-1890-х рр. була спрямована насамперед талановитій молоді, яка зможе стати частиною політичної еліти імперської Росії. Зазначимо, що зміни у сфері вищої освіти зосереджувалися навколо ключового вищого навчального закладу – російського Варшавського університету.

Відмітимо той факт, що вже в процесі створення університету на базі Варшавської головної школи міністр народної освіти Д.А.Толстой зазначав, що внутрішня організація університету повинна спрямовуватись до двох головних цілей: посилення безпосереднього впливу Міністерства і переваження російських елементів. З цією метою ректорів і інспекторів потрібно призначити з корінних росіян, дати їм службові переваги на підставі указу від 30 липня 1867 року, зробити російську мову обов'язковою в викладанні і діловодстві [2, 74].

У 1882 році на пост міністра народної освіти був призначений І.Д.Делянов, який вніс на розгляд Державної ради проект університетської реформи. Основною метою нового імперативного документу було підпорядкування університетів сильній урядовій владі. По-перше, розширювалася компетенція міністра освіти – відповідно до нового статуту, ректор не обирався радою, а призначався міністром народної освіти .

По-друге, розширювалися права ректорів відносно професорського складу: ректор міг безпосередньо втручатися в навчальний процес. Одночасно права університетської ради і факультетських зборів були значною мірою обмежені. По-третє, посилювалися повноваження опікунів учбових округів. За новим статутом, декани перестали бути виборними – вони призначалися опікуном цього учбового округу [3, 142].

По-четверте, був введений додатковий контролюючий орган. Посада проректора, до компетенції якого відносився нагляд за виконанням внутрішніх правил університету як студентами, так і сторонніми слухачами, була скасована. Замість проректора нагляд повинен був здійснювати інспектор – особа, що спеціально призначається міністром освіти [1, 63].

По-п'яте, університетський суд був ліквідований, а його функції були передані у ведення частково інспектора, частково ректора, частково управлінню університету [8, 101]. Особливо важливою зміною в університетах стало усунення виборного принципу – наріжного каменю університетської автономії. Згідно з новим статутом, міністр мав право самостійно призначати професора на посаду голови кафедри або міг дати університету можливість обрати кандидата за власним розсудом з метою подальшого затвердження міністром.

Що стосується введення нового університетського статуту на західних околицях імперії, то спочатку Дерптський і Варшавський університети зберегли свої особливі статuti, але з часом і на них були поширені деякі окремі постанови нового загального статуту [2, 78]. Незабаром після видання цього нового документа 1884 р. міністр І.Д.Делянов створив під своїм особистим головуванням особливу нараду за участю опікуна Варшавського округу О.Апухтіна і ректора університету Н.А.Лавровського про поширення на Варшавський університет нового статуту. [5, 198] Після наради в університеті буде запроваджено статут 1844 р. з деякими змінами, що обумовлювали проросійську спрямованість як в навчально-виховному процесі, так і в фінансовому забезпеченні викладачів. Так, у Варшавському університеті не могли бути прийняті на посади приват-доцентів польські науково-педагогічні кадри, що склали конкуренцію з російськими професорами.

Також у 1889 році з'явилася постанова про збільшення фінансових видатків у вузі для поліпшення матеріального добробуту найбільш гідних його професорів [10, 5]. Такі заходи російської адміністрації викликали реакцію польської періодичної преси. На думку польських журналістів, реформа вищої освіти повинна була зблизити наші університети із закордонними, передусім з американськими, де читаються загальні і спеціальні курси, де студенти вчать критично мислити, а не просто слухають, немає такої хвороби, як постійний пропуск лекцій. [6, 138] А новий статут був спрямований на заняття "чистою наукою" і відвернути студентів від участі у безладах і антиурядових заходах.

Важливим заходом, що мав на меті "залучити на свій бік польське студенство", стало призначення особливого викладача польської словесності у рамках кафедри слов'янської філології. Проте ця заміна не особливо задовольнила варшавських студентів. Мемуарист Ф.Хесик задається питанням: як це можливо, що молода людина, народжена і вихована в Польщі, не могла ні слова вимовити по-польськи?" І отримував наступну відповідь з вуст сина варшавського жандарма: "Тут Росія, а не Польща" [9, 151].

До цього можна додати свідчення обер-поліцеймейстра Н.Н.Бутурліна. Навіть він був уражений нетактовністю деяких викладачів університету. „Не можна мовчати про нетактовний вчинок нового професора російської літератури А.С.Будиловича, який доводив у своїй вступній лекції, що для всіх слов'янських народів має бути єдина російська мова. Позбавлена належного морального керівництва тутешня університетська молодь легко може потрапити під шкідливий вплив різних темних осіб, а тому нам необхідно звернути особливу увагу, намагаючись не ображати її безпідставними підозрами " [7, 255] .

Згідно з висновками польської дослідниці Я.Журавицької, співвідношення викладачів-поляків і викладачів-росіян було питанням політичним, оскільки визначала основний напрям навчання. І про це пікулувалися на вищому рівні – на рівні опікуна навчального округу [3, 121] .

Цікаво, що за статистичними даними, в 1880 р. в університеті працювали 24 польські професори, в 1890-14, а в 1895 - всього 9 польських професорів [4, 78]. До середини 1880-х рр. польський елемент переважав як серед студентів, так і в професорському середовищі. Проте існували для російських професорів варшавського університету привілеї, які, як бачимо, поступово міняли ситуацію.

На думку польського дослідника А.Хвальби, внаслідок перетворень у Варшавському університеті якість вищої освіти в Привіслянському краї знизилася, проте основна мета імперської влади була досягнута : "Імператорський Варшавський університет виявився одним з нечисленних успіхів російської влади в справі русифікації" [9, 150].

Польський відомий вчений Ф.Шиллер у своїй фундаментальній праці по історії Варшавського університету зазначає, що на впливі концепції російського університету еволюцію польської самосвідомості, що проходила в руслі процесу культурної русифікації Царства Польського, санкціонованою імперською владою [5, 197].

На негативній ролі політики русифікації на рівень викладання і якість курсів у Варшавському університеті, особливо відносно гуманітарних дисциплін, наголошує ще один сучасний польський дослідник Е. Мизелек.

Таким чином, сфера вищої освіти Привіслянського краю зазначеного періоду була направлена на збільшення частки російської мови у викладанні, що повинно було стати початком для духовної інкорпорації краю в Російську імперію. Низький же рівень освіти в Привіслянському краї, на думку польських дослідників, зводяться до наступного: в університетах було недостатньо поляків-професорів, влада протегувала викладачам православного віросповідання і російського походження, а не дійсно талановитим вченим.

Література

1. Chimiak L. Gubernatorzy rosyjscy w Krolestwie Polskim 1863-1915. Szkic do portretu zbiorowego. Wroclaw. 1999. S. 88.
2. Ihnatowicz I. Uniwersytet Watszawski w latach 1869-1899 // Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807-1915, pod red. S. Kieniewicz. Warszawa, 1981.
3. Manteuffel T. Centralne władze oswiatowe na terenie b. Krolestwa Kongresowego (1807-1915). Warszawa. 1929.
4. Manteuffel T. Centralne władze oswiatowe na terenie b. Królestwa Kongresowego (1807-1915). Warszawa. 1929.
5. Niedzwiedski W. Rusyfikacja a Apuchtin u nas// Przegląd Pedagogiczny.1922.XLI. S. 197-199.
6. Staszynski E. Polityka oswiatowa caratu w Krolestwie Polskim. Warszawa. 1968.
7. Wroczyński R. Dzieje oswiaty polskiej, 1795-1945. Warszawa. 1980. S.250-259.
8. Корнаухова М.Е. Реформа системы образования в Царстве Польском в 1864-1867 гг. // Вопросы истории. № 7. 2006. С. 98-108.
9. Лопатина Е.Б. Проблема взаимоотношений губернатора и общественности в Привислинском крае в конце XIX века. \ Мир в Новое время. СПб. 2009. С. 150-152.
10. Нигалатий М. Е. Правительственная политика в области образования Царстве Польском в 60-е- сер. 70-х гг. XIX века: начальное и среднее образование. Автореферат дис. . к.и.н. М. 2009.

УДК 94(100) "10/14"

МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В ЕПОХУ ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Співак С.В., магістрант V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.і.н., доц. **Самойленко О.Г.**, кафедра всесвітньої історії

Питання про причини такого помітного розширення кордонів латинського християнства в епоху Високого Середньовіччя природним чином тягне за собою інше – чи збільшувалася при цьому чисельність християнського населення. Звичайно, зростання населення не є ні необхідною, ні достатньою умовою для розширення культурного ареалу. Перевага в технічному і організаційному плані, в сукупності з такими невлловимими моментами, як більш високий рівень культури чи агресивні устремління, могли вилитися в поширення якого-небудь конкретного типу культури без великих змін демографічної властивості. Міграція населення, безумовно, грала свою роль у експансії і саме тому міграційні процеси мають велику актуальність і практичне значення у дослідженні демографічних процесів періоду Високого Середньовіччя.

У Високе Середньовіччя населення Європи характеризувалося не тільки кількісним зростанням, але і мобільністю. Іноді це було переміщення на невелику відстань: нові міста були повні переселенців з довколишніх сіл, а сільські поселенці створювали собі дочірні села або скотні двори в межах пішої ходи від їх основного житла. Крім цього, мали місце такі сухопутні і морські пересування людських мас, які закидали їх на сотні і тисячі миль від рідних місць, деколи в абсолютно чужу їм в кліматичному і культурному відношенні середовище. Історики охрестили епоху між IV і VI століттями "епохою переселення народів" (Volkerwanderungzeit), але з точки зору чисельності переселенців і довгострокових наслідків міграційні процеси протікали в Високе Середньовіччя і відповідають цьому найменуванню навіть більшою мірою.

Просторовий малюнок міграції того періоду був вельми складний, проте в цілому картина переселення європейців зрозуміла. У міру зростання населення спостерігався рух людських мас з центральних районів Західної Європи на периферію континенту у всіх напрямках - в землі кельтів, на Піренейський півострів, окремі райони Середземномор'я і особливо землі полабських слов'ян. Слово "експансія", звичайно, є метафорою, проте з точки зору переміщення мас населення його слід сприймати буквально. Скільки б найманців або вчених не переселялося з периферійних областей латино-християнського світу в центральні райони континенту, число переміщалися у зворотному напрямку значно їх перевершувало: величезні маси міського та сільського населення перебиралися з Англії до Ірландії, із Саксонії до Лівонії, з Старої Кастилії в Андалусію.

Звичайно, еміграція в різних областях християнської Європи протікала по різному з точки зору масштабів і напрямків переміщення. Одні області були охоплені цим процесом

більше, інші менше. Істотні відмінності в розмах еміграційних процесів вносили способи пересування – сухопутний і морський, бо дійсно масової заокеанської еміграції, яка зіграла настільки важливу роль в історії Нового Світу в Новий час, в Середні століття ще не було. Заморські колонії, звичайно, створювалися, і в першу чергу, у Святій землі - так званій Утремер (*Outremer*), "заморська земля", а також у Східній Прибалтиці та Ірландії. Однак у цих регіонах переселенці зазвичай становили незначну меншість і включали представників світської і церковної знаті, шару бюргерів і децицію сільських жителів. Зате райони ближньої експансії, наприклад, Піренейський півострів або землі полабських слов'ян, переживали такий наплив імміграції, якого виявилось досить для кардинальних змін в культурній середовищі і фундаментальних змін у мові. Саме переселення десятків тисяч німецьких городян і селян в XII-XIII століттях, зване інакше "Остзідлунг" (*Ostsiedlung*), призвело до германізації земель полабських слов'ян і укоріненню носіїв німецької мови в таких місцях, як Берлін або Любек, які стали згодом символами всього німецького світу. Контраст, що спостерігався між порівняно високою щільністю поселень і відносно низьким рівнем міграції в Утремері типу Лівонії або Сирії, можна частково пояснити тією обставиною, що за пересування по морю доводилося платити. Хоча наземний шлях був довше і важче, а відправляти пожитки морем було дешевше, ніж по суші, окремі переселенці або сім'ї мігрантів, будь то пішки, верхи або у візку, могли скоїти свій шлях по суші досить недорого і цілком самостійно. Подорож по морю автоматично означало збільшення витрат.[1, с.93].

Масове переселення було характерно в основному для XII-XIII століть, хоча в деяких регіонах воно почалося раніше. На Піренейському півострові християнська імміграція послідувала відразу за завоюванням, тобто вже в IX і X століттях, проте справжні масштаби придбала лише після взяття Толедо в 1085 році. Саме ця подія, на думку мусульманських авторів, стала тією точкою відліку, коли "могутність франків вперше заявила про себе". У першій половині XII століття арагонці захопили долину Ебро, в середині XIII кастільці увійшли до Андалусії, а до 1249 португальці вже господарювали в Алгарве. У міру того, як християнські правителі захоплювали ісламські області Піренейського півострова, їх постійною турботою ставало заселення та освоєння захоплених земель. Іноді така необхідність диктувалася результатом колишнього мусульманського населення; в інших випадках нові поселення закладалися на раніше пустуючих землях. Більшість переселенців приходили з інших областей самого Піренейського півострова, але були й такі, хто проробляв шлях з півдня Франції. У володіннях тамплієрів між Тудели і Сарагосса в середині XII століття зустрічалися землевласники з характерними іменами типу Раймон з Гасконі, Вільгельм з Кондома, Мартін з Тулузи або Рішар з Кагору. Для всіх знаходилося місце. Загальна площа земель, охоплених Реконкістой, була величезна - близько 150 тисяч квадратних миль, і піренейські королівства залишилися відносно мало заселеними. Проте в цілому міграція людських потоків у знову захоплені райони істотно змінила тодішню демографічну ситуацію.

Так званий Остзідлунг, тобто розселення германців на землях на схід від Ельби і Залі, традиційно служили східним кордоном німецьких племен, носило ще більш масований характер. Цей процес почався поступово з першої половини XII століття, впершу чергу в східному Голіптейні, де в 1143 році було закладене місто Любек. У другій половині століття німецькі поселення поширилися до Бранденбурга, а можливо і до Мекленбурга. Є також імовірність того, що в 1175 року вони були вже і в Сілезії, коли герцог Болеслав I, дарував свободу від "Польського закону" цистерціанцям Лубяжа, щоб на цих землях селилися "все німці, хто обробляє монастирську землю або приведені жити на ній настоятелем братства". У той же період з'явилися поселення германців в Богемії і Трансільванії. У XIII столітті вся Східна Європа, від Естонії до Карпат, виявилася заселена носіями німецької мови. Серед переселенців були селяни, купці, шахтарі. Їх поява назавжди змінила карту Європи, і першорядні важливості історичних наслідків цього процесу ми спостерігаємо і донині.[2,с. 6]

Порівняно з поселеннями Реконкісти і Остзідлунга в інших областях Європи переміщення людських мас носило менш масштабний характер. Однак для залучених в міграційний процес регіонів воно мало велике значення і служило зайвим доказом того, що тут ми маємо справу з воістину загальним феноменом, захлеснули весь європейський континент. Бо точно так само, як чужоземні землероби наповнили долину Тахо і ліси Сілезії, землі кельтів – Уельс, Ірландія і Шотландія – випробувували на собі наплив колоністів з Англії і, до деякої міри, Франції, а у Східному Середземномор'ї нові поселення росли і множилися на хвилі хрестових походів. У всіх цих випадках ми бачимо, що людський потік спрямовувався з центральної частини Західної Європи на периферію материка.

Прикладом такого відцентрового руху може служити міграція фламандців, жителів низинного графства Фландрії на березі Північного моря. Фландрію з повним правом можна

віднести до "центральної" областей на мапі середньовічної Європи, оскільки вона лежить між Англією, Францією та Німеччиною, на жвавих морських шляхах. У Фландрії рано сформувалося централізоване феодальне князівство. Фламандські міста з розвинутою торгівлею і ремісничим виробництвом утворювали найважливіше ядро середньовічної економіки, північніше Альп. Фландрія, імовірно, мала більш високу щільність населення в порівнянні з будь-яким порівнянним за площею регіоном за винятком Італії. Навіть після кризи XIV століття Фландрія зберегла таку високу життєздатність, що тут стало можливим становлення і формування власної національної культури.

У Високе Середньовіччя фламандці поширилися по всій Європі. Багато хто з них обробляли землю, але були серед фламандських переселенців і лицарі, і воїни, і ремісники, яких можна було зустріти в усіх куточках християнського світу і за його межами: в 1081 році Раймонд Фламандець був "головою варті і зберігачем міських воріт" у Константинополі. У нормандському завоюванні Англії 1066 брало участь стільки фламандців, що коли невдовзі після завоювання Вільгельм I видав охоронну грамоту щодо земель архієпископа Йоркського, то в ній містилася загроза застосування належних санкцій проти будь-якого злочинця, "будь то француз, фламандець або англієць". Фламандців продовжували вабити військові пригоди в Англії, і як наймані воїни вони зіграли важливу роль у міжусобних війнах і повстаннях XII століття. Наприклад, у великому повстанні 1173-1174 років один з ватажків бунтівників граф Лестер "виступив у похід з фламандцями і французами, а також людьми з Фризії". Король Шотландії, прилучився до заколотників, був зацікавлений в наборі фламандців з Фландрії "і їх флоті, сотнях і півсотні воїнів цього сильного народу". Один спостерігач тих років неохоче коментував вербування цих воїнів-простолюдників і писав, що вони "рвуться роздобути жадану англійську шерсть". "Правда полягає в тому, – додає літописець, – що більшість з них ткачі, і на відміну від лицарів вони не мають поняття про те, як тримати в руках зброю, а тільки жадають грабежів і видобутку".

Інші воїни-фламандці прагнули до більш суттєвого винагороду і зуміли стати великими землевласниками в країнах, з якими воювали. Так, невелика група фламандських феодалів осіла у Верхньому Клайдсдейлі в якості лицарів, утримувачів землі шотландського короля Малкольма IV (1153-1165). Характерні їх імена і прізвища типу Візо і Ламкін, які вони відобразили у назвах своїх володінь (Вістон, Ламінгтон). Інші фламандці, такі, як Фрескін і Бераольд Фламандець, володіли землями далі на північ, у Морей і Елгіні, а граф Давид, брат короля Вільгельма Лева, лорд Гаріоха (Ебердіншір), в одній зі своїх грамот звертався до "французів, і англійців, і фламандців, і шотландців". Два з найбільш впливових пологів в середньовічній Шотландії, Дуглас і Морей, були фламандського походження.

Інші фламандці осіли в містах. В історичній літературі їх характеризують як "важливий елемент міського населення Шотландії на ранньому етапі його розвитку". Вони мали власний адміністративний центр в Бервік, так званий Червоний Дім, який отримали від короля Шотландії. Немає сумніву, що фламандська колонія існувала і у Відні: там в 1208 герцог Леопольд VI Австрійський дарував особливі привілеї "нашим бюргерам, яких ми називаємо фламандцями і яких поселили в нашому місті Відні". Всі великі міста в Остзідлузі мали в числі своїх жителів вихідців з Фландрії, про що свідчила їх прізвище – Флемінг.[3. с 138-139]

Фламандські поселенці-селяни особливо цінувалися за те, що володіли мистецтвом меліорації (як і їхні сусіди голландці). До 1000 року вони вже вміли захищати і піднімати рілля за допомогою дамб та дренажних каналів, і граф Фландрії Балдуїн V (1036-1067) прославився саме тим, що "невтомною працею і турботою перетворив цілину в родючі землі". У наступному столітті цей досвід був перейнятий землевласниками інших країн. [4. с 76]. У 1154 році єпископ Герунг "поселив енергійних переселенців з Фландрії в необроблених і необжитих місцях", щоб ті заснували поселення з вісімнадцяти селянських мансі. П'ятьма роками пізніше абат Валленштедтській Арнольд продав фламандцям кілька ділянок землі поблизу Ельби, де перш жили слов'яни. Вони перетворили ці наділи в поселення з двадцяти чотирьох мансі, які підпорядковувалися фламандським законам ("Ярма Flamig - gogam). Залучення фламандців до освоєння земель на схід від Ельби отримало таке розповсюдження, що однією з двох типових форм селянського наділу (манса) став гак званий "фламандський манс". Навіть сьогодні села з назвами типу Флеммінг, області на зразок Флямінг в Бранденбурзі і сліди нідерландського діалекту, які відзначають деякі дослідники, говорять про значний вплив, який мала фламандська селянська колонізація земель на схід від Ельби. Перші німецькі поселенці в Трансільванії, неосвоєній області королівства Угорського, прибули сюди в 40-50-ті роки XII століття на запрошення короля Гези, згадуються в документах XII століття як фламандці. Ряд вчених, правда, дотримуються тієї думки, що цей термін до того часу вже придбав узагальнене значення і ставився до будь-яких колоніста.

Разом з тим у науці існує й інша, цілком обґрунтована думка, що термін "фламандці" все ж слід вважати в першу чергу показником етнічної приналежності і він міг ставитися якщо і не до поселенців, безпосередньо прибулим з Фландрії, то до вихідців з нових фламандських поселень на схід від Німеччини.[5.с214] Велика колонія фламандців була заснована в Південному Уельсі при королі Генріху I Англійському приблизно в 1108 році. Їх вплив на Уельс знайшов відображення в національній хроніці, "Бруте": "Якийсь народ чужого походження і звичаїв, король Генріх направив до землі Дайфеда. І цей народ захопив цілий кантреф (територіальна одиниця) повністю витіснивши звідти місцевих жителів. А народ цей, кажуть, прийшов з Фландрії, із землі, що лежить поблизу моря Бретанського, і прийшли вони тому, що море настало і позбавило їх землі. Чи не зумівши знайти собі місце для життя, бо море залило прибережні землі, а в горах і так були люди, і людей було так багато, а землі так мало, що всім не було де жити, ці люди заблагали перед королем Генріхом, щоб дав їм місце, де жити. І тоді їх направили в Рос, звідки вони прогнали законних мешканців, які відтепер і по цю пору позбавлені своєї законної землі і законного місця".

Уривок не в усьому точний: "гори" Фландрії швидше існують в уяві літописця, ніж у реальній Фландрії. Суть, однак, помічена вірно: відносно невелика і перенаселена територія, яка має постійну загрозу з боку моря, яка і спонукала мігрантів в далеку дорогу, в чужу їм в культурному відношенні середовище.[6. с 179] Фламандська колонія в Південному Уельсі, з центром в районі Роса в Південному Пемброкшир, протягом багатьох поколінь зберігала свою культурну самобутність, зокрема, в топоніміці. Наприклад, від імені маркіза дель Візо, "Вождя фламандців", який у 1112 пройшов через Вустер по дорозі з Фландрії в Пемброкшир, або Фрескіна, сина Оллеко, згадка про яку є в королівських документах, відбулися типово фламандські назви – Вістон (порівняйте з точно такою ж назвою в Клайдсдейл). Свої звичай фламандці дотримувалися і в особливих обрядах. Ще й в 1200 році в Пемброкшир говорили фламандською мовою. Протягом усього цього періоду ворожість між чужоземною колонією і корінними валлійцями не вщухала. Весь XII століття і початок наступного сторіччя були відзначені взаємними набігами і вбивствами. 1220 року валлійська князь Ллівелін ап Йорверт "зібрав сильне військо для походу на фламандців Роса і Пемброка" і "протягом п'яти днів перетнув Рос і Догледіф, учинивши страшну різанину серед жителів тої землі". Спостерігач Геральд Валлійська в 1188 так писав про фламандців: "Це хоробрий і міцний народ, закляті вороги валлійців, з якими вони перебувають у безперестанній ворожнечі; народ вправний у роботі з вовною, досвідчений в торгівлі, готовий до будь-яких труднощів і небезпек на суші і на морі в своєму прагненні до видобутку; легко пристосування до вимог часу і місця і змінює плуг на зброю; відважний і удачливий народ".

Тут ми знову, але в більш доброзичливому тоні, знаходимо думку про фламандців скоріше як про ремісників-ткачів, ніж лицарів. Геральд, мабуть, більш точний у тому, що сприймає їх в рівній мірі як воїнів, купців і ремісників – а може бути, пастухів, оскільки пемброкшірські фламандці, звичайно, займалися вівчарством. Разюча одна риса їх натури – різнобічність: вони і лицарі, і наймані воїни, і ткачі, і селяни-переселенці.[7 с. 242]

У 1169 році в Ірландію прийшли англо-нормандці. У всякому разі, саме так характеризують цю подію більшість істориків. Але для одного ірландського літописця це було "прибуття фламандського флоту". До армії найманців, спочатку воювала в Ірландії, приєднався великий контингент фламандців з Пемброкшир, і багато з них в наступні роки осіли на захоплених землях, як траплялося до цього в Англії, Уельсі і Шотландії. Таким чином, в ході експансії, характерної для Високого Середньовіччя, фламандська народність поширилася по всьому християнському світу. Такого собі Жерара Флемінга можна виявити в числі поселенців в Палестині в 1160-і роки, Майкла Флемінга - в ролі шерифа Единбурга на рубежі XI і XII століть, а Генріха Флемінга – на престолі єпископа Ермландського в Пруссії в кінці XIII століття [7 с. 301]. Отже, ось так на невеликому прикладі фламандців можна відтворити картину масової міграції населення, що мала місце в ту епоху.

Література

1. Мальтус Т. Опыт закона о народонаселении. М., 1908. – С. 93.
2. Соби А. Общая теория населения. / Перевод с французского Ф.Р. Окуневой. – Т. 1. – М.: Прогресс 1977. – 519 с.
3. Жак ле Гофф. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Общ. ред. Ю.Л. Бес-смертного; Послесл. А. Я. Гуревича. – М.: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
4. Филиппов Б., Ястребицкая А. Европейский мир X–XV вв. – М., 1995 – 305 с.
5. Дюбі Ж. Европа в середні століття. – Смоленськ: Поліграфма, 1994. – 312 с.

6. Гуревич А.Я. Средневековый мир; культура безмолвствующего большинства. – М., 1990.

7. Роберт Бартлет. Становление Европы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 432 с.

УДК 324

ВПЛИВ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ НА ГЕНДЕРНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Терещенко М.О., студент IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Страшко Є.М.**, кафедра історії України та політології

Вибори один з головних елементів демократичного суспільства. Адаже за допомогою виборів відбувається процес народного волевиявлення унаслідок якого оновлюється склад владних інститутів та проходить їх легітимізація. Виборча система тісно взаємопов'язана з партійною системою та формою управління держави і є складовою політичного режиму країни.

Дослідженням впливу виборчих систем на гендерне представництво почали займатися західні дослідники з другої половини 80–х рр. XX ст. В даних дослідженнях аналізувалися та порівнювалися результати гендерного складу парламентів країн західної Європи, що обиралися за допомогою різних виборчих систем. В першу чергу це були дослідження проявів національних варіацій впливу виборчих систем. Але із розвитком гендерних студій дане питання набуло якісно нового значення. Виборчу систему почали вважати одним із інструментів впливу на гендерну ситуацію у виборчих органах державної влади. У першу чергу розглядався вплив на гендерний склад у парламенті і як наслідок на ситуацію з подоланням гендерних стереотипів в цілому у країні [8].

Серед наукових праць, якісно стосуються досліджуваної проблеми варто відзначити роботи Р.Музера [7], А.Андрєєнкова [1], В.Фесенко [11], у яких проведений аналіз впливу виборчих систем у країнах СНД. Також варто відзначити праці авторів Н.Бойко [3], Дж.Сарторі [10], Ю.Шведи [12], із історії розвитку виборчих систем та їх теоретичного аналізу.

У науковому обізі існує цілий спектр визначень поняття "виборча система". На рівні загального розуміння виборча система постає способом розподілу голосів на загальних виборах між політичними партіями та окремими кандидатами. На теоретичному рівні виборчу систему розглядають як сукупність визначених виборчим законодавством механізмів та процедур, пов'язаних з формуванням органів влади. Дослідники зауважують, що виборчу систему можна розглядати у широкому і вузькому значенні. У широкому значенні виборча система постає як сукупність загальних принципів надання виборчих прав та організації виборів. У вузькому значенні виборча система виявляється як система юридичних норм, що регламентує спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами в залежності від результатів голосування. П.П.Шляхтун під виборчою системою у широкому значенні розуміє: "сукупність норм, що забезпечують участь громадян у формуванні виборчих органів державної влади та органів місцевого самоврядування" [13], А.Е. Постников під виборчою системою в широкому сенсі розуміє "спосіб висунення кандидатів, голосування за них і визначення результатів виборів"[6]. Він використовує у своєму визначенні схему К. Боуна, згідно якому виборча система визначається через порядок підрахунку голосів і правило переведення частки отриманих голосів при розподілі мандатів [6].

У дослідженнях західних науковців різниця між значенням поняття "виборча система" у широкому і вузькому розумінні не проводиться. У частині досліджень під терміном виборча система розуміється система організації виборів органів влади, структура якої встановлена законом і визначає, яка партія отримує право на управління державою чи певною її адміністративною частиною. У іншій частині під виборчою системою розуміють норми виборчого закону, що визначають результати виборчого процесу: виборчу формулу, структуру бюлетеня і організацію округів – те, що забезпечує трансформацію голосів виборчого корпусу у владні мандати, що отримують партії і кандидати.

Кандидат політичних наук Львівського національного університету ім. І.Франка Ю.РШведа у своїй праці "Вибори та виборчі системи: європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні" пропонує узагальнене та найбільш прийнятне для українських реалій та особливостей політичного розвитку визначення терміну "виборча

система". За Ю.Р.Шведою – це сукупність установлених законом правил проведення виборів, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування. У вузькому розумінні під виборчою системою розуміють спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами в залежності від результатів голосування виборців та інших уповноважених на це осіб. Вона розглядається як певний порядок організації виборчого процесу з боку держави. Виборча система створює умови для агрегації та акумуляції інтересів виборців, а також формує механізми переведення виборчих переваг у депутатські мандати [12, 152].

На сьогодні у світовій виборчій практиці спостерігається різний вплив виборчих систем, що зумовлює різні наслідки для виборців, політичних партій та виборчих блоків, а також для цілої політичної системи певної країни. Сучасні виборчі системи поділяються на мажоритарні, пропорційні, змішані. Головною ознакою, що відрізняє одну виборчу систему від іншої, є спосіб визначення результатів виборів.

Мажоритарна виборча система одна із найстаріших виборчих систем. Назва цієї системи походить від французького слова "majorite", що означає більшість. Це вказує, що за даної системи депутатський мандат отримує кандидат у депутати, який здобув більшість голосів від інших кандидатів, як правило, в одномандатному виборчому окрузі. За цієї системи "переможець отримує все". Інколи дану систему називають "системою першого, хто прийшов до фінішу" ("first past the post"). Голосування за цієї системи як правило відбувається в одномандатних округах, у межах яких обирається по одному представнику, чи багатомандатних, де обирається по кілька представників. Виборчі округи визначаються таким чином, щоб на кожен округ припадала приблизно однакова кількість виборців, голосування відбувається за конкретні персоналії – одного чи кількох кандидатів відповідно в одномандатних чи багатомандатних округах, внаслідок чого виникають і зміцнюються безпосередні зв'язки між кандидатами і виборцями [12, 146].

Мажоритарна виборча система виборів до місцевих органів влади загалом має ряд переваг і недоліків, які разом створюють її цілісну обґрунтовану характеристику. До позитивних якостей вищезгаданої виборчої системи слід віднести такі:

- кандидати в депутати добре знають стан справ у своєму виборчому окрузі, інтереси виборців [2];
- виборці у свою чергу мають уявлення про те, кому передають свої владні повноваження;
- більше шансів, за даної виборчої системи, на перемогу на виборах мають представники впливовішої політичної сили в державі, що сприяє консолідації та конструктивній роботі органів місцевого самоврядування;
- проте, великі шанси на перемогу мають представники громадських організацій, об'єднань чи самовисуванці.

Одночасно мажоритарна виборча система не позбавлена й певних недоліків, які виявляються у наступному:

- невисока результативність, причому тим нижча, що вища конкуренція кандидатів;
- значна частина виборців залишається без представництва в органах влади, оскільки при розподілі депутатських мандатів голоси кандидатів, які не отримали перемоги не беруться до уваги.

Пропорційна виборча система – це схема, з допомогою якої прагнуть забезпечити, щоб кожна фракція, група й партія всього загалу виборців була репрезентована у виборній асамблеї чи комітеті пропорційно до кількості відданих їй голосів. За пропорційної системи виборний законодавчий орган представляє собою макет усього суспільства, представляючи різні інтереси, погляди та партійну ідентифікацію адекватно до реального розкладу сил. Така система сприяє зростанню політичної ваги партій загальнонаціонального масштабу [12, 153]. Проте застосування даної системи передбачає той факт, що виборець передусім голосує не за конкретну особу, а певну партію, яка виставляє свій список кандидатів. В українських реаліях, коли політичні партії мають високу персоналізацію (прикладом цього є назви партій: Блок Юлії Тимошенко, УДАР Віталія Кличка), для багатьох виборців склад партійних списків на місцях має вторинне значення. Тому за твердженням професора Гарвардського інституту державного управління ім. Дж.Кеннеді, П.Норріс [8, 130], вибори за пропорційною системою пом'якшують упереджене ставлення стосовно жінок, адже виборець голосує за партію, а не за окремого кандидата. Тому теоретично можна очікувати на те що при проведенні виборів за пропорційною системою збільшиться відсоток жінок серед депутатів органів місцевого самоврядування.

Пропорційна систему порівняно з мажоритарною є доволі молодого оскільки виникла тільки на початку ХХ ст. Сьогодні її застосовують у 48–ми країнах світу (переважно в Європі).

З погляду забезпечення політичного плюралізму цю виборчу систему можна вважати справедливішою, ніж мажоритарну виборчу систему, оскільки:

- забезпечує справедливе представництво, коли частка голосів, отриманих партією на виборах, якнайповніше корелюється з часткою належних цій партії депутатських мандатів;
- сприяє найкращій інституалізації, артикуляції та представництву групових інтересів у суспільстві;
- сприяє формуванню консенсусної демократії в суспільствах, де її застосовують;
- стимулює забезпечення значно кращого представництва жінок
- за такої системи стають непотрібними додаткові вибори, які потрібно проводити в рамках мажоритарної виборчої системи в разі вибування дійсного депутата. В таких випадках його місце займає наступний за списком кандидат, а це здешевлює вибори [8, с.232]

Але не зважаючи на таку кількість позитивних аспектів проведення виборів за пропорційною системою вона має один суттєвий негативний аспект, це втрата зв'язку між депутатами та виборцями

Змішана виборча система – це тип виборчої системи, що поєднує в собі елементи як мажоритарної так і пропорційної виборчих систем. За цією системою одна частина складу депутатів обирається за мажоритарною схемою в округах, а інша частина – за пропорційною схемою голосування за партійними списками. При змішаній системі місця, розподілені за партійними списками, компенсують диспропорційність, що виникає під час голосування у виборчих округах. Американський соціолог, професор Колумбійського університету Дж.Сарторі під змішаною виборчою системою розуміє систему за допомогою якої "у ту саму палату обирають шляхом поєднання пропорційного критерію і критерію відносної більшості" [10, 5]. Автори праці "Змішана виборча система: концептуальний та емпіричний огляд" Л.Массікотт та А.Блайз з цього приводу зазначають що "...змішаною системою є така система, в якій виборчі результати лежать поміж тими, що звичайно отримуються від плюралітету чи більшості і пропорційного представництва" [5,78]. Дана виборча система нейтралізує недоліки мажоритарних та пропорційних виборчих систем; дозволяє забезпечити формування стійкої більшості при більш повному врахуванні інтересів малих соціальних груп. Однак на практиці проявився один недолік який суттєво ускладнює роботу органів місцевого самоврядування і полягає він у відсутності співпраці між депутатами, обраними за різними принципами. До того ж дана виборча система нівелює позитивні наслідки пропорційної системи для жінок.

Проаналізувавши теоретичну основу впливу мажоритарної, пропорційної та змішаної виборчої системи ми виявили, що кожна з них має як позитивний так і негативний вплив на гендерне представництво у органах місцевого самоврядування. Ґрунтуючись на теоретичних висновках дослідників можна стверджувати, що найбільш сприятливою для збільшення кількості жінок у місцевих органах влади є пропорційна система, у меншій мірі мажоритарна. При проведенні виборів за змішаною системою рівень представництва жінок зазвичай падає. Пояснюється це тим, що традиційно перші "прохідні" місця у партійних списках займають чоловіки, а жінкам дістаються другорядні. Тому при невеликій кількості отриманих голосів на виборах жінки опиняються без депутатських мандатів. На одномандатних округах де рівень гендерної чутливості у виборців до кандидатів в декілька разів вищий, жінки також опиняються у не вигідному становищі. Варто зауважити що це теоретичні висновки, які при практичній апробації можуть бути як підтвержені так і спростовані. До того ж вони зроблені на основі досліджень західноєвропейських та американських дослідників. Зрозумілим є те що підґрунтя як політичне так і соціальне, рівень демократичних цінностей у досліджуваному ними та українському суспільстві є істотно різними тому кінцеві результати можуть бути кардинально різними.

Література

1. Андреевкова А.В. Причины низкого представительства женщин в выборных органах власти в России и на Украине в 1990–е годы // Гендерная реконструкция политических систем / Ред.–сост. Н.М. Степанова и Е.В.Кочкина. – СПб.: Алетейя, 2004
2. Архівний відділ Ніжинської міської ради, ф. 144, оп 1, спр 2518, 274 арк.
3. Бойко Н.С. Виборча система України: суспільно–політичний аспект // Державне управління: теорія та практика. – 2006. – № 1. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej3/>
4. Даудова Г. В. Проблеми участі жінок у державному управлінні: гендерний аспект //Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. – Х. : Вид–во ХРІ НАДУ "Магістр" –2013.
5. Massicotte L., Blais A. Mixed Electoral Systems: Conceptual and Empirical Survey // Electoral Studies, № 3 (8), 1999 – 345 с.

6. Мостіпан О. Теоретичні засади визначення поняття "виборча система" [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua-portal/natural/vknu/FP/2010_98/p_050_053.pdf
7. Музер Р. Дж. Влияние избирательных систем на представительство женщин в посткоммунистических государствах // Гендерная реконструкция политических систем / Редакторы–составители сборника: Степанова Н.М., Кириченко М.М., Кочкина Е.В. – СПб. : ИСПГ–Алетейя, 2003.
8. Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: Монографія – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007
9. Rule W. Electoral Systems, Contextual Factors, and Women's Opportunity for Election to Parliament in Twenty–Three Democracies. Western Political Quarterly – 1987.
10. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів. – К. : АртЕк, 2001. – 224 с.
11. Фесенко В. Динамика политического участия: самоорганизация, политическое движение вхождения во власть (1989 – 1998) // Феминистская теория и практика: Восток – Запад: Материалы междунар. науч.–практ. конф. / Под ред. Ю.Жуковой. СПб., 1996.
12. Шведа Ю.Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні Львів, 2010. – 462 с.
13. Шляхтун П. Конституційне право: словник термінів. – К.: Либідь, 2005. – 568 с.

УДК 94(477.51) "13/16"

ТОПОГРАФІЯ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО У XIV – XVII ст.

Хоменко М.В., магістрант історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.ю.н., доц. **Городецька І.А.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

Просторова організація міста є одним із найважливіших чинників, що впливають на його історію. Безпорадність історика в розумінні простору є серйозним недоліком у його знаннях і можливостях повноцінно розуміти минуле. Загалом історична топографія міст і містечок належить до маловивчених аспектів української історичної науки, оскільки значною мірою базується на місцевих, неперевіренних легендах.

Щодо формування топографії Новгород-Сіверського, зауважимо, що на сьогодні вона вивчена досить не рівномірно і тому потребує більш повного дослідження, особливо це стосується досліджуваного нами періоду. Немає жодної роботи, де б узагальнювалися питання історичної топографії міста.

Вивченням топографії міста займалися лише старший науковий співробітник Новгород-Сіверського краєзнавчого музею П.В.Провозін та С.С.Воїнов, але жодної систематизованої праці поки що не видано [1, с. 99].

Дещо ширше досліджена топографія давньоруського періоду історії міста. Над цією проблемою працювали В.П.Коваленко, А.Л.Казаков, А.В.Куза та ін. Зауважимо що саме в давньоруський період і сформувалось саме місто, а одже і його основні топографічні домінанти.

У своїх сучасних межах Новгород-Сіверський сформувався наприкінці XVIII – XIX ст. У першій половині XIX ст. визначилось його планування, забудова та основні риси зовнішнього вигляду. Найдавніша частина міста розташована на високому правому березі Десни і займає порівняно невелику плоску верхню частину та схили, що спускаються до річки. Силует міста визначається двома архітектурними домінантами – Спасо-Преображенським монастирем та Успенським собором. Вони займають найкрутіші схили з боку річки, що свого часу було суттєвим фактором зміцнення обороноздатності міста. Різниця відміток понижених територій та вершин пагорбів доходить до 50 метрів [4, с. 347].

Місто переважно більшість своєї історії відігравало роль укріпленого форпосту на північних кордонах у складі різних державних новоутворень. Його центром був дитинець (замок), розташований на високому (до 50 метрів) останці (160 x 100) правого корінного берега Десни, обмеженого з усіх боків ровами [4, с. 347]. На далі замок функціонує в якості фортеці. Останнім свідченням про функціонування фортеці на Замковій горі є "План города Новгородка с показаним в оном как в городе, так и вне оного казённому и обывательскому строению" 1760 року [2, с. 55]. Надалі вона приходить у запустіння.

Зважаючи на відсутність будь яких літописних згадок про Новгород-Сіверський дитинець, реконструкція його давньоруської топографії можлива лише на матеріалах археологічних розкопок [4, с. 347].

Вперше топографія дитинця була зафіксована І.І. Єдомахою, дещо пізніше його опис склав А.В.Куза [5, с. 29]. Нажаль, обидва описи узагальнені. Проте, ці матеріали сьогодні мають велике значення, оскільки рельєф Замкової гори змінився в ході благоустрою міста в 1987 р. Напередодні святкування 1 000 ліття Новгород-Сіверського всю поверхню пагорбу було нівельовано [4, с. 80].

За описами І.І.Єдомахи та А.В.Кузи дитинець являє собою овальну площадку розміром 160 м. х 100 м. Однак, за матеріалами топозйомки 2011 р. площадка дитинця має форму неправильного чотирикутника. Це узгоджується з планами Новгород-Сіверського середини XVIII – поч. XIXст. Сучасна площа дитинця дорівнює 1,5 га., 150 х 100м.[4, с. 8].

Культурний шар XII ст. зберіг чіткий прошарок великої пожежі. Поступово над нею утворилась темна стрічка похованого дерну. На декілька десятиріч життя в центральній частині міста припинилось. Лише наприкінці XIII – на початку XIV ст. дитинець був заселений знову [6, с. 29].

Топографія післямонгольського дитинця зафіксована лише описах XVII – XVIII ст. Один з перших описів міста зроблений московськими послами в 1654 р. під час прийняття присяги жителями міста. "Новгородок-Сіверський: над Десною замок – "стоячий острог" без башт, з двох сторін вали, із двох нема, бо гора. При замку місто, укріплене валами, на них паркан, по кутах 4 башти – брама; від неї через рови міст, і в кінці мосту мурована брама; до води потайний хід ("тайник")" [2, с. 193].

Таким чином окрім власне укріплень дитинця була зміцнена і територія посаду, причому двохчасна система укріплень виникає вже в давньоруський час і неодноразово засвідчена як археологічно так і в писемних джерелах [4, с. 8]. Згідно опису 1781 фортеця стояла на узвишші, на високому березі річки Десни, оточена глибокими ярами. Фортеця складалася з двох частин: зовнішньої огорожі і цитаделі "замку земляного". Остання перебувала в північно-західному куті фортеці.

Згідно з планом Новгород-Сіверського XVIII століть зовнішня захисна огорожа мала форму багатокутника, а цитадель – ромбовидна. З північної і південної сторін зовнішня огорожа мала більшу довжину, ніж з східної і західної.

На початок XVIII ст. він був добре укріпленою фортецею. Зі сходу, півдня та заходу дитинець був оточений великим посадом (40 – 50 га), що займав високі відроги корінної тераси (від урочища Городок до Микільської церкви). Частково були забудовані і похилі ділянки та дно ровів і береги Зубрицького ручаю. Значна частина посаду (близько 30 га), що безпосередньо примикала до дитинця і розташована на підвищених ділянках тераси (ур. Городок – ур. Кляштор – пл. ім. Леніна – базар), укріплюється окремою оборонною лінією. Окольні місто мало декілька воріт. Літописи згадують Чернігівські (біля торгових рядів) та Курські (урайоні перетину вулиць Герцена та Лібкнехта). Відомий краєзнавець М. Рклицький пише: "... В місто вели через вал двоє воріт: Чернігівські та Курські". За планами XVIII ст. відомі також Водяні – в північній частині міста (по вул. Лібкнехта) [4, с. 349].

Досить щільно забудований район біля підніжжя тераси, як і в інших містах, називався Подолом. За потужністю культурного шару виділяється район Заручей (близько 10 га), що розташований на лівому березі Зубрицького струмка [4, с. 350].

Планування міста поки що детально не вивчено. Найімовірніше, воно було радіальним, кільцевим, а його "вузлами" були храми. У місті на той час існувало 6 церков. Дві з них – Успенський собор і Воскресенська церква – знаходилися у межах самої фортеці.

За два кілометри нижче по течії Десни знаходився Спасо-Преображенський монастир, заснування якого традиція відносить до XI ст.

Про найбільший у регіоні Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, зокрема, зазначено, що він знаходиться на схід від міста "на гористом месте, с одной стороны от пахотного поля, а с другой над лугом и рекою Десною". Описано його забудову (2 кам'яні та одна дерев'яна церква і кам'яні келії), зафіксовано наявність Підмонастирської слобідки, де мешкали монастирські піддані й служителі [3, с. 62 – 70].

У перші десятиліття після розорення міста монголо-татарами, за даними археологічних досліджень 1979 – 1984 рр., життя на дитинці припиняється, хоч продовжує розвиватись на посаді. Наприкінці XIII ст. воно відновлюється і тут. Про це свідчить культурний шар, насичений залишками матеріальної культури XIV – XV віків. Як відомо, в середині XIV ст. більша частина українських земель, в тому числі і Новгород-Сіверщина, переходить під владу Великого князівства Литовського. У місті князували литовські князі – Дмитро-Корибут та Свидригайло. У 1444 р. Великий князь литовський віддає місто в спадкове володіння князю Івану Дмитровичу Шемяці, який втік із Москви в Литву. По смерті князя воно відійшло до його нащадків, і під час московсько-литовської війни 1500 – 1503 рр.. Шемячичі переходять із землями під владу Московського князя Івана III. Новгород-Сіверський стає важливим

оборонним пунктом на південно-західному кордоні Російської держави. Одночасно місто було і достатньо значним адміністративним центром на шляху до Москви з Криму й Туреччини, хоча і залишалося порівняно невеликим населеним пунктом [7, с. 402].

У другій половині XVIII ст. місто значно розрослося і вийшло далеко за межі давніх міських укріплень. У місті з'явилося кілька нових храмів, а ряд старих зазнав перебудови. 1707 р. була зведена кам'яна Воскресенська церква на місці старої дерев'яної. Завдяки коштам Григорія Журавки, сина стародубського полковника, в 1715 р. була побудована кам'яна Воздвиженська церква "на Вербничах". Пізніше, у 1770 р., на Заруччі була побудована дерев'яна Благовіщенська церква, а через дев'ять років у центрі міста, поруч з Воскресенською церквою, будують тепле приміщення Петропавлівської церкви. У той же час були збудовані дві кладовищенські церкви – Георгіївська (1778) та Всіх Святих (1779) [2, с. 103].

До цього слід додати, що в першій половині XVIII ст. завершується будівництво Успенського собору, а у 1760 р. перебудовується дерев'яна церква Різдва Христового в районі сучасної водонапірної вежі. На жаль, вона згоріла в 1781 р., і через два роки після цього на її місці була зведена дерев'яна Варваринська церква. У 1760 р. збудована нова дерев'яна Миколаївська церква замість старої, а шістьма роками пізніше перебудували Покровську церкву – вона стала вищою, бо з'явився нижній кам'яний поверх, в якому був улаштований храм Трьох Святителів.

У 1775 р. внаслідок адміністративної реформи Новгород-Сіверський запланували зробити центром однойменного намісництва. 1780 р. в місті побував П.О.Рум'янцева-Задунайський, який був з 1764 р. генерал-губернатором Малоросії. Він оглянув територію для облаштування "присутственных місць". Його увагу привернула величезна площа за містом, неподалік від Спасо-Преображенського монастиря. Архімандрит обителі, котрому належала ця територія, Євстафій Пальмовський подарував її місту для потреб місцевих установ. Протягом року тут з'явилися дерев'яні будинки офіційних установ та будинок губернатора. Намісництво почало діяти в 1782 р., і до міста потягнулась велика кількість людей, що сприяло інтенсивному будівництву.

Цікавою подією в житті міста став приїзд імператриці Катерини II в січні 1787 р. під час відомої її подорожі до Криму.

За ініціативою О. Лобисевича (ватажок дворянства) коштом дворян намісництва на честь приїзду високої гості було споруджено Триумфальну арку із зображенням гербів 11 повітових міст Новгород-Сіверського намісництва.

Стан міста в період кінця XVIII – поч. XIX ст. досить детально описано в Топографічному описі Малоросійської губернії 1798 – 1800 рр.: "...В сем городе имеется старинное укрепление, состоящее из земляного вала, по древности своей несколько уже осыпавшегося, особливо ж через разрытие онаго для выварки селитры; с небольшим на особой горе замком, продолговатую форму имеющим. Укрепление сие окружается с трех сторон предместием, а с четвертой рекой Десною". Цікаво, що тут уперше згадуються вулиці міста: "Улиц в сем городе одиннадцать; из которых: первая Губернская, вторая Глуховская, третья Козацкая, четвертая Черткова, пятая Кляшторская, шестая Шептаковская, седьмая Стародубская, восьмая Решетилровка, девятая Рыковская, десятая Безбожная, одиннадцатая Качабиловка". Більшість з них давно вже отримала нові назви, а такі, як Чорткова, Безбожна та Качабилівка, зникли з карти міста [2, с. 103].

І все-таки, незважаючи на зміни у вигляді міста, Новгород-Сіверський залишався провінційним містечком на півночі Чернігівщини. Відомий український історик і публіцист Дмитро Дорошенко, чиє дитинство пройшло поблизу Новгорода, писав: "Панорама Новгородка з-за Десни зовсім нагадує Київ високими горами, величними церквами, зеленню садів і гаїв. Але як тільки ви підійметесь крутою вуличкою вгору, всяка ілюзія щезає, і перед вами самий звичайний, бідний повітовий город, у якому не мощені вулиці, маленькі хатки, а кожна нова людина привертає до себе увагу перехожих.

Город убогий, торгівлі ніякої, ні фабрик, ні заводів, якщо не рахувати казенного горілчаного, костопальні та ще двох-трьох дрібненьких заводів. Тоді як інші городи виростають, розвиваються, Новгород-Сіверський застиг на одному місці. Таким я знаю його вже двадцять років. Не оживила його й залізниця, проведена кілька років тому з півночі, од Новозибкова.

На всьому лежить печать якоїсь тихої патріархальності. На вулиці з вами здоровкаються незнайомі люди, як у селі. Взагалі, на тих широких вулицях порожньо й безлюдно" [4, с. 347].

Підсумовуючи, вище наведене, зазначимо що наявні матеріали, які характеризують історичну топографію Новгорода-Сіверського, не дають нам цілісної картини його розвитку. За археологічними джерелами можемо визначити структуру забудови міста, його територію.

Спираючись на літописні згадки, зіставляючи їх з археологічними даними, можна прослідкувати основні віхи його історії.

Достовірні писемні джерела з топографії Новгород-Сіверського з'являються лише в XVII ст.. Вони детально описують місто і наголошують на тому, що Новгород-Сіверський є містом-фортецею. Поселення переходило з рук в руки (від Польщі до Росії і навпаки), і кожна сторона піклувалась про зміцнення його обороноздатності. Після входження України до складу Росії в середині XVIII ст. місто перестає бути прикордонним і тому втрачає оборонну роль.

Топографія міста в цілому сформована с давньоруського часу. Місто мало 3 основних частини це: територія замку (давньоруський дитинець), фортеця (давньоруський укріплений посад) та неукріплена частина міста. Така топографічна ситуація змінюється лише в кінці XVIII ст. коли нівелюються міські укріплення. З того часу система забудови міста залишається фактично не змінною і до нашого часу.

Література

1. Воїнов С. Новгород-Сіверський. – Сіверянський вісник, 1998 р. – №№ 2 – 5.
2. Воїнов С. Новгород-Сіверський: нариси історії. – Чн.: Сіверянська думка, 1999 р. – 162 с.
3. Гринь О. Історія створення Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. // Вісник Черкаського університету. – Історичні науки. – 2003. – Вип. 50. – с. 32 – 37.
4. Кедун І.С. Новгород-Сіверський та його округа в X – XIII ст. Автореферат дис. кандидата іст. наук. – К., 2011. – 19с.
5. Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции. – "Археологические открытия 1981 г." – М., 1982. – с. 269 – 270.
6. Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции. – "Археологические открытия 1982 г.", М., 1983 г., с. 272.
7. Коваленко А. Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – с. 95–101.
8. Коваленко О., Гринь О. Нововиявлені матеріали з історичної топографії міст Чернігово-Сіверщини // Літературний Чернігів. – 2004. – № 3 (27). – с. 86 – 88, 170 – 175.

УДК 930.1 (470+571). 09

ПОСТАТЬ ГЕНЕРАЛА О.П.ЄРМОЛОВА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Чутченко В.О., студент IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Моціяка П.П.**, кафедра всесвітньої історії

Генерал Єрмолов Олексій Петрович (1777-1861) – один з найпопулярніших російських воєначальників свого часу, брав участь у Вітчизняній війні 1812 р., закордонному поході 1813-1814 рр. З 1816 по 1827 рік він обіймав посаду головнокомандувача Кавказького корпусу і правителя Грузії. О.П. Єрмолов був відомий як дипломат, літератор, державний діяч. Особистість генерала, його життєвий шлях завжди викликали великий інтерес у суспільстві.

У зв'язку з останніми подіями на Кавказі особливого значення набуває діяльність О.П.Єрмолова в цьому регіоні. Вивчення "кавказького періоду" в житті О.П. Єрмолова необхідне для більш глибокого розуміння тих проблем, з якими зараз зіткнулася Російська Федерація. Без всебічного осмислення даних проблем неможливо знайти вихід з непростой ситуації, що склалася в цьому регіоні. Цими обставинами багато в чому і визначається актуальність даної статті. У наші дні йде процес відродження російської армії, зростає інтерес до історії формування збройних сил. У цьому зв'язку вивчення життя і діяльності такого непересічного воєначальника, яким без сумніву був генерал О.П. Єрмолов, також дуже корисно і повчально.

Історіографічний доробок з даної проблеми можна поділити на три групи: дореволюційна, радянська, і сучасна історіографія.

Говорячи про **дореволюційних дослідників** та публіцистів, варто відзначити: В.О.Потто, М.Ф.Дубровіна, Р.А.Фадєєва, Д.І.Романовського і М.Я.Данилевського. Всі ці автори залишили помітний слід у російській історіографії. Перед тим як дати короткий огляд доробку кожного з дослідників, хотілося б відзначити певні спільні риси, які пов'язують цих авторів.

Першою і головною особливістю досліджень є їх обґрунтованість. Історики підходять з ретельністю до особистості Олексія Єрмолова, а особливу увагу приділяють проблемам Кавказької війни: їх цікавить передісторія і походження кавказьких народів, історія

взаємовідносин Росії і Кавказу протягом століть, географія регіону, кліматичні умови, в яких боролася російська армія. Звичайно ж, велика увага приділена особистостям, що творили історію на Кавказі. Вражає енциклопедичність дореволюційних авторів, тобто відомості про генерала подаються в стислому науковому стилі, при цьому досить повно й достовірно подається військова діяльність Єрмолова. [13, 436]

Ще однією позитивною рисою дореволюційної історіографії є залучення і детальна розробка джерел. Саме тому праці істориків XIX століття досі залишаються вкрай актуальними для всіх сучасних дослідників.

Другою особливістю робіт була їх офіційність. Історики тієї епохи були людьми імперського складу розуму. Історія Кавказької війни трактувалася з позицій інтересів Росії і не інакше, а спроб поглянути на війну очима самих горців, було мало.

Якщо спробувати розділити дореволюційних істориків на категорії, то можна виділити дві групи. До першої будуть входити історики-літописці Кавказької війни - сюди можна віднести В.О.Потто і М.Ф.Дубровіна. Обидва були учасниками війни на Кавказі, і обидва докладно описували хід військових дій генерала Єрмолова. Так, особливо хотілося б відзначити саме М.Ф. Дубровіна і його "Историю войны и владычества русских на Кавказе" в 6-ти томах. Окремо Олексію Єрмолову присвячений весь 6-ий том роботи. Детально розповідається про його дипломатичні посольства в Персію, про взаємини з генералом Паскевичем, детально описані війни головнокомандувача в Дагестані й Чечні. Ще одним плюсом праці є аналіз дій Олексія Петровича в Грузії. [4, 150]

Твір В.О.Потто "Присоединение Кавказа к России. XIX век" примітний також тим, що в ньому звертається велика увага на особу Єрмолова, особливо цінні у цьому плані записки про діяльність Єрмолова в Персії. Автор вдало трактував військові установки і плани головнокомандувача в його кампанії проти горців Дагестану, Кабарди і Чечні. Завданнями обох істориків було спираючись на джерела написати достовірний, офіційний хід війни. Це надало дослідженню чітку структурованість.[9, 227-229]

У другу групу істориків будуть входити дослідники, які ставили своїм завданням не тільки дати основний хід подій на Кавказі, але й спробувати детальніше заглибитися в саму суть дій, знайти причини, за якими Олексій Єрмолов діяв так, а не по-іншому. До цих дослідників можна віднести Р.А.Фадєєва і Д.І.Романовського.

Р.А. Фадєєв у своїй монографії "Россия и Кавказ в первой трети XIX века" приділяє велику увагу внутрішньому розвитку кавказьких суспільств та інтерпретує Кавказьку війну як антиколоніальну і антифеодальну.

"Кавказская война" Р.А.Фадєєва – дуже велике дослідження, присвячене всьому періоду Кавказької війни 1817-1864 рр. Тут Єрмолов виступає як особистість, яка виконувала особливе призначення Росії на Кавказі, тому до нього не можна застосовувати прості правила моралі [12, 127].

Приблизно в цьому ж ключі писав і Д.І.Романовський у своїй монографії "Кавказ и кавказская война: Публичные лекции". Історик знайомить нас з побутом кавказьких народів, з природними умовами краю, для того, щоб показати, з чим зіткнулася Росія і Єрмолов у справі підкорення Кавказу [10, 132].

Радянська історіографія бідна роботами про О.П. Єрмолова. По суті, з робіт, що вийшли після 1917 р. Єрмолову присвячено кілька досліджень здебільшого компілятивного характеру. В основному радянські історики пишуть про Кавказьку та Вітчизняну війну 1812 р., лише дотично торкаючись постаті генерала Єрмолова.

Як раніше зазначалось, у дореволюційній історіографії Кавказька війна розглядалася в рамках традиційного колоніального підходу, прикладом може служити чотиритомна "История русской армии" А.А.Керсновського, перевидана в 1992 р. В 2-му томі своєї роботи Керсновський згадує О.П.Єрмолова, якого було призначено головнокомандувачем Кавказького корпусу замість Ф.М.Ртищева. Автор характеризував Єрмолова як прагматичного воєнного керівника, який розробляв план наступальних дій проти горців.

Після Жовтневої революції ситуація кардинальним чином змінилася. У Кавказькій війні стали бачити антиколоніальний рух, спрямований проти царизму. І тут слід виокремити М.М.Покровського з його роботою "Дипломатия и войны царской России в XIX столетии", де автор вкрай негативно оцінював діяльність самого Єрмолова у якості дипломата в Персії, так і в ролі воєначальника на Кавказі. Історик відмічав, що Росія проводила експансію на Кавказі, встановлювала там колоніальний режим виходячи зі своїх геополітичних інтересів.

Багато істориків, говорячи про О.П.Єрмолова, характеризували його як безжального завойовника Кавказу. Н.А.Тавакалян, писав, що протягом десяти років перебування на Кавказі, Єрмолов керувався у своїй діяльності девізом: "Кавказ – это огромная крепость,

защищенная полумиллионным гарнизоном. Штурм ее стоит слишком дорого, поведем же осаду". І почалася болісна, виснажлива облога цієї "фортеці", важливою і невід'ємною частиною якої була Чечня. Для її підкорення Єрмолов розробив особливий план, з урахуванням характеру місцевості і населення. [11, 34]

Радянська історична наука, виходячи з марксистсько-ленінської концепції історії, вимагали від дослідників доведення переваг ленінської національної політики - необхідно було всіляко критикувати політику самодержавства щодо кавказьких народів. Хоча в другій половині ХХ ст. концепція Й.В.Сталіна "Російська Імперія - тюрма народів" вже підлягала критиці, багато робіт писалися в руслі цієї концепції. Тому в радянській історіографії, О.П.Єрмолов характеризується як деспотичний колонізатор, наділений необмеженою владою, а царська політика "пригноблення народів" і, відповідно, ті, хто запроваджував її у життя, зазнавали різкої критики.

Л.Г.Безкровний в своїй роботі "Отечественная война 1812 г." докладніше подає історіографічний аналіз теми, крім того, він досліджував не тільки війну 1812 р., але і всю епоху наполеонівських воєн. Але тенденція до деякої ідеалізації дій російської армії в 1812 р. повною мірою відноситься до праць цього автора. Тут слід назвати також і історика М.Ф. Гарнича, в книзі якого патріотизм іноді поступається місцем історизму. Автор заявляє про наступальні дії російської армії після Бородіна, французьку армію виставляє, як зборище мародерів і бандитів, критикує полководницькі якості Наполеона тощо. Що стосується героїв 1812 р. і, зокрема, Єрмолова, то в роботах вищеназваних дослідників Олексій Петрович згаданий багато разів, крім того, ці автори широко використовують записки генерала, довіряючи всьому написаному самим Єрмоловим.[11, 38]

Окремо слід зупинитися на книзі П.А.Жиліна "Гибель наполеоновской армии в России". П.А. Жилін вже не так сильно "лає" М.Б.Баркляя де Толлі, м'якше критикує Є.В.Тарле. Автором залучено більшу кількість джерел, у тому числі й іноземних. Однак основні висновки не змінилися. Єрмолов згадується на сторінках книги Жиліна більше 20 разів, але це або цитати з його записок, або констатація його участі в тій або іншій битві (без оцінки його діяльності). В цей же час ще більше зріс інтерес до героїв 1812 р., з'являється величезна кількість біографій генералів і офіцерів - учасників тих пам'ятних подій.[5, 35-37]

У 1977 р. в Тулі до 200-літнього ювілею з дня народження Єрмолова виходить книга, "Генерал Ермолов" присвячена життю і діяльності генерала. Автор її – відомий військовий історик О.Г.Кавтарадзе. Необхідно відмітити, що автор переглянув велику кількість джерел. Тут вперше, після дореволюційних дослідників, участь Олексія Петровича в наполеонівській війні показано не зі слів самого генерала, а з позицій історика, який написав роботу, уточнивши деякі дати з біографії Єрмолова. Але і тут є деякі недоліки. Книга невелика за обсягом, а тому не дуже детальна. Автор приділяє недостатньо уваги особистості О.П.Єрмолова, його взаєминам з товаришами по службі, з представниками влади (особливо з Олександром І). Більшість відомостей про бойову біографію генерала взято з його записок, повторюється багато помилок з дореволюційних робіт, і подібних недоліків дуже багато. Це можна пояснити тим, що книга готувалася до 200-річчя з дня народження О.П. Єрмолова, можливо в поспіху, тому робота не вийшла досить докладною. Але, тим не менш, це була справжня біографія генерала Єрмолова [6, 224-227].

Сучасна історіографія, присвячена особистості генерала Єрмолова, його військовій звитязі, має деякі штампи радянської історіографії. Але є нові дослідження, які привертають увагу масштабністю досліджуваної проблеми. Так особлива увага приділена економіці гірських народів, у той же час об'єктивно показана діяльність О.П.Єрмолова в Чечні та Дагестані, його плани та орієнтири.

М.М.Блієв та В.В.Дегоєв у дослідженні "Кавказская война" дають характеристику деяким аспектам економічного розвитку регіону. Так, основою економіки гірських народностей було скотарство, оскільки природно-кліматичні умови не дозволяли займатися землеробством. У таких умовах відбувалася консервація патріархально-родових відносин та затрималась їх подальша еволюція. Вихід із цієї ситуації – набіги, які виступали в якості компенсуючого економічного фактору. Метою набігів були багаті поселення, які знаходилися на рівнинах Північного Кавказу. Природно, що російську сторону такий стан речей не влаштовував, а тому влада робила все можливе щоб нейтралізувати це явище.

Із появою О.П.Єрмолова мала вирішитися кавказька проблема для Росії. Відстоюючи вищі державні інтереси, О.П.Єрмолов проводив жорстоку політику по відношенню до гірських народів. О.П.Єрмолов ставив завдання змінити Кавказ, але він не підозрював, що ставлячи перед собою завдання корінним чином змінити Кавказ, він і не помітить, як Кавказ буде змінювати його самого – зазначає історик М.М.Блієв [2, 45–47].

У своїй роботі "Большая игра на Кавказе: история и современность" В.В.Дегоєв відмічає, що в Грузії Олексій Петрович зіткнувся із цілою низкою проблем - політичних, економічних, соціальних. Суспільство, втративши внутрішні зв'язки, знаходилося в повній дезорганізації. Перед О.П.Єрмоловим постала дилема – або проявити стосовно місцевих звичаїв, повагу і тим самим заохотити анархію, або суворо присікти її, ризикуючи викликати проти себе загальну ненависть. Намісник зробив твердий вибір на користь порядку, але влаштував його шляхом філігранного поєднання жорстокості з повагою до національних особливостей грузин.

У статті Ш.А.Гапурова "Эволюция взглядов А.П.Ермолова о методах политики России в Чечне", через призму історичних фактів показано хід еволюції методів управління генерала. Із середини 90 – х років ХХ ст., з початком воєнних дій в Чечні, О.П.Єрмолов став кумиром деяких російських військових. Вони вважали, що з чеченцями треба поводитися "по-єрмоловськи" - жорстко і безкомпромісно.

Об'єктивність цього твердження залежить від знань історії діяльності О.П.Єрмолова в Чечні. Погляди генерала на чеченців на початку його "кавказької епопеї" і напередодні відставки – різні. О.П.Єрмолов був дуже впевнений у своїх силах та воєнних умінь – пише у своїй роботі "Юридизм. Кавказские войны" М. Кандур, - тому сподівався, що через декілька років зможе повністю і назавжди завоювати Кавказ. Але він не міг зрозуміти того, що його жорстокість, його політика викликали ненависть в народних глибинах, яка потім вибухне вулканом помсти. Переконаний в тому, що мета – встановлення російського панування на Північному Кавказі і, відповідно, розширення кордонів, виправдовує засоби – безмежну жорстокість О.П. Єрмолов в період з 1818 – 1822 рр., більшу частину часу проводить в походах, проти північнокавказьких горців, знищуючи їх поселення, засоби існування, заганяючи їх у гори, де вони гинуть тисячами. Але і до 1822 р., мета до якої він прагнув, - повне підкорення горців, особливо чеченців, залишається не досягнутою. І "проконсул" Кавказу починає розуміти, що його методи, які здаються йому універсальними та ефективними, не дають потрібного результату. Але не вказівки далекого Петербурга (до яких генерал відносився скептично), скільки власні спостереження та роздуми до середини 1820-х років, зменшили його впевненість у силових універсальних методах. Особливо подіяло на О.П.Єрмолова повстання в Чечні 1825 р., під керівництвом Бей-Булата. Під впливом цих подій Єрмолов приходив до висновку, що єдиних силових методів не достатньо для підкорення чеченців і перетворення їх в покірних підданих Російської імперії. Потрібні перш за все методи економічного, політичного, адміністративного характеру. "Временного наказания недостаточно для людей, обывших к безначалию, к свободе буйной и необузданной инеобходимы постоянные меры", - повідомить намісник в Петербург у травні 1826 р. [14, 93-95]..

Ми вважаємо, що активна участь чеченців у Кавказькій війні ХІХ ст., пояснюється не прагненням чеченців воювати, а тому що їх до цього змушувала жорстка колоніальна політика російського царату. М.М.Блієв дотримується іншої позиції, вважаючи, що О.П.Єрмолов був військовим генералом і виконував воєнні розпорядження. Але пізніше дослідник напише, що повстання в Чечні 1825 р., було породжене антиросійськими настроями, викликаними політикою О.П.Єрмолова.

У 2005 р., в Москві було опубліковане фундаментальне видання – збірник документів "Народно – освободительная борьба Дагестана и Чечни под руководством имама Шамиля", в якій прямо вказується, що дії Єрмолова призвели до того, що всі стани гірського суспільства у тій чи іншій мірі були в опозиції до кавказької адміністрації. [8, 4-5]

С.М.Бейтуганов у своїй монографії "Кабарда и Ермолов" стверджує що, жорстокі методи єрмоловських часів були викликані історично. О.П.Єрмолов був призначений на Кавказ не лише у якості головнокомандувача російськими військами, але і головного управляючого в цивільній сфері Грузії, Астраханської і Кавказької губернії. Він мав не лише заспокоювати чеченців, але й створювати в Чечні основи російської державності, встановлювати закони [1, 119-121].

Я.А.Гордін у своїй монографії "Ермолов", яка вийшла в 2012 році дає найбільш повну характеристику воєнної діяльності О.П.Єрмолова, починаючи від його участі у придушенні Польського повстання 1794 р. до його відставки з посади "проконсула Кавказу". У роботі Єрмолов зображений як відважний, прагматичний, військовий, який мав хист не лише військового, а й реформатора та державного діяча. [3, 73]

Таким чином, дореволюційна історіографія в оцінці генерала О.П.Єрмолова мала першу і головну особливість – це обґрунтованість. Історики підходили з ретельністю до особистості Олексія Єрмолова, а особливу увагу приділяли проблемам Кавказької війни: їх цікавила передісторія і походження кавказьких народів. Історики тієї епохи були людьми

імперського складу розуму, тому історія Кавказької війни трактувалася з позицій інтересів Росії і не інакше, а спроб поглянути на війну очима самих горян, було мало.

В радянській історіографії, О.П.Єрмолов характеризувався як деспотичний колонізатор, наділений необмеженою владою, а царська політика "пригноблення народів" і, відповідно, ті, хто запроваджував її у життя, зазнавали різкої критики.

Сучасні історіографічні оцінки діяльності О.П.Єрмолова в Дагестані, Грузії, Північному Кавказі дають нам можливість прослідкувати основні напрямки сучасної історичної науки відносно діяльності генерала. Так, більшість авторів вважають його методи вкрай жорсткими і для доведення своїх тез наводять переконливі докази; інші – виправдовують як методи так і засоби.

У цілому хочеться відзначити, що в сучасній історіографії особистість Єрмолова як і раніше приваблива для дослідників. Продовжують розвиватися нові підходи до діяльності головнокомандувача на Кавказі, є прагнення відійти від емоційних трактувань подій Кавказької війни, що дає можливість більш об'єктивно оцінити її події.

Література

1. Бейтуганов С.М. Кабарда и Ермолов. – Нальчик, 1993. – 345 с.
2. Блиев М. М., Дегоев В. В. Кавказская война. – М., 1994. – 592с.
3. Гордин Я.А. Ермолов. – М., 2012. – 600 с.
4. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе – Спб., 1871. – 330с.
5. Жилин П.А. Гибель наполеоновской армии в России – М., 1968.- 439с.
6. Кавтарадзе А.Г. Генерал Ермолов. – Тула, 1977. – 525с.
7. Керсновский А. А. История русской армии. – Т.ІІ. – М., 1992. – 304с.
8. Народно-освободительная борьба Дагестана и Чечни под руководством имама Шамиля – М., 2005. – 320с.
9. Потто В.О. Присоединение Кавказа к России. XIX век – М., 2005. – 416с.
10. Романовский Д.И. Кавказ и кавказская война – СПб., 2004. – 223с.
11. Слесаренок И.В. Оценка роли А.П. Ермолова в истории Кавказа в советской и современной историографии. – Ставрополь, 2001.
12. Фадеев Р.А. Кавказская война. – М., 2005. – 640 с.
13. Фадеев Р.А. Письма с Кавказа Письмо четырнадцатое / Кавказ и Российская империя: проекты, идеи, иллюзии и реальность начало XIX – начало XX вв. – СПб., 2005. – с. 433-443
14. Гапуров Ш.А. Эволюция взглядов А.П. Ермолова о методах политики России в Чечне" // Вестник академии наук Чеченской республики. – 2012. – №1. – С. 88-97.

УДК 94 (470+5) (092)

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕНЕРАЛА О.П. ЄРМОЛОВА НА КАВКАЗІ ТА ПІВНІЧНОМУ ДАГЕСТАНІ

Чутченко В.О., студент ІV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Моціяка П.П.**, кафедра всесвітньої історії

З ім'ям Олексія Петровича Єрмолова пов'язують початок знаменитої Кавказької війни (1817-1864). Його діяльність на Кавказі знайшла яскраве відображення в російській історіографії. Варто відзначити роботи Ю.Ю.Кличнікова "Деятельность А.П.Ермолова на Северном Кавказе (1816 - 1828)" і "Российская политика на Северном Кавказе (1827-1840)". Ці роботи, безсумнівно, є серйозним внеском у вивчення діяльності генерала на Кавказі, в них докладним чином розглядається адміністративні, господарські, політичні сторони реформування краю. Проливає світло на діяльність генерала О.П.Єрмолова на Кавказі монографія Ш.А.Гапурова "Северный Кавказ в период "проконсульства" А.П.Ермолова 1816-1827 гг.", в ній докладним чином розглядаються військово-каральні експедиції російських військ в період правління О.П.Єрмолова.

Слід відмітити також роботу В.О.Потто "Присоединение Кавказа к Росии" в ній велика увага звертається на особу Єрмолова, його військові установки і плани в його кампанії проти горян Дагестану, Кабарди і Чечні.

Генерал Єрмолов Олексій Петрович (1777-1861) – один з найпопулярніших російських воєначальників свого часу, брав участь у Вітчизняній війні 1812 р., закордонному поході 1813-1814 рр. З 1816 по 1827 рік він обіймав посаду головнокомандувача Кавказького корпусу і намісника Грузії.

Прибувши на Кавказ, О.П.Єрмолов прийняв справи у свого попередника – генерала М.П.Ртищева. М.П.Ртищев керував Кавказької лінією і Грузією з 1811 року. Цей генерал в основному займався справами в Грузії, придушив повстання в Кахетії, організував каральну експедицію в Хевсуретію (хевсури підтримували повсталих в Кахетії). М.П.Ртищев хотів розпочати витіснення горців Чечні, але каральні рейди не були підтримані імператором Олександром I, який хотів забезпечити спокій на Кавказі за допомогою дружельності і поблажливості. Зрозуміло, що така політика не могла принести успіху, тому що горяни сприймали її як слабкість. [5, 34]

О.П.Єрмолов, після огляду кордону з Персією, блискуче виконав покладену на нього дипломатичну місію. Необхідно було підтвердити умови Гюлистанського мирного договору 1813 р. за яким перси мали відмовитися від територіальних претензій щодо Росії. У квітні 1817 р. російське посольство у складі 200 осіб на чолі з надзвичайним і повноважним послом О.П.Єрмоловим прибуло з Тифліса до Тегерана. У Тегерані російського посла прийняв перський шах Фетх-Алі. Переговори в Султанії (літній резиденції шаха) пройшли для Росії успішно. За умовами Гюлистанського мирного договору Персія відмовлялася від усіх прав на Дагестан, Грузію, Імеретію, Абхазію, і Мегрелію і визнала владу Петербурга на всі завойовані і добровільно приєднані до Росії області та ханства - Карабахське, Гянджинське, Шекинське, Ширванське, Дербентське, Кубанське, Бакинське і Талишинське. Таким чином, до 1826 р. на російсько - іранському кордоні був встановлений спокій і мир. Треба сказати, що на перську знать сильно вплинув грізний вигляд Єрмолова, його міць і впевненість у собі, змусили персів відмовитися від будь-яких суперечок. За успішне виконання дипломатичний місії О.П.Єрмолов був відзначений чином генерала від інфантерії. [3, 125-126]

Після цього О.П.Єрмолов намітив план дій по умиротворенню Кавказу, якого потім неухильно дотримувався. Враховуючи завзятість гірських племен, їх свавілля і вороже ставлення до росіян, а також такі особливості їх психології, як повага до сили і зневага до слабкості, новий головнокомандувач вирішив, що встановити мирні відносини при існуючих обставинах абсолютно не можливо. О.П.Єрмолов розумів, що на Кавказ треба було наступати, постійно і систематично, не залишаючи безкарним жодного набігу або грабежу. О.П.Єрмолов говорив про Кавказ: "Это огромная крепость, надобно или штурмовать её, или овладеть траншеями; штурм будет стоить дорого, и успех его не верен, так обложим же её". [4, 65]

Головною метою О.П.Єрмолова було забезпечення спокою на вже приєднаних до Росії територіях. Головнокомандувач представив імператору план послідовного встановлення російського панування над гірськими областями Чечні, Дагестану та Північно -Західного Кавказу (Черкесії). Суть його полягала в повному підкоренні гірських племен. При цьому О.П.Єрмолов назвав своїх попередників у справі умиротворення Кавказу "равнодушными начальниками". Імператор Олександр I схвалив цей план, тому що до цього моменту він вже звільнився від своїх ліберальних ілюзій у приєднанні Кавказу до Росії. [7, 146]

Якщо попередники О.П.Єрмолова зосереджували свою політику на Кавказі на адміністративній та дипломатичній діяльності, то новий головнокомандувач віддав перевагу військовим методам підкорення даної території. Він не вмовляв, не задобрював подарунками та грошима гірських володарів, які були вороже настроєні проти Росії. О.П.Єрмолов прибув на Кавказ в той період, коли російська адміністрація намагалася ввести в суспільство вільних горян загальноімперські закони, при цьому, не втручаючись в їх звичаї та релігію. Однак горян обурювало те, що їх позбавляли звичного для них промислу та джерела доходів – набігів на сусідів та розбоїв на караванних шляхах. До того ж горянам тепер доводилося виконувати деякі повинності - брати участь у спорудженні доріг, мостів та укріплень та ремонтувати їх. Російська влада довго намагалася спиратися на місцеву знать. Однак остання далеко не завжди зберігали вірність Росії, і часто відкрито виступала проти росіян. До того ж ситуація ускладнювалася ще й тим, що Росію і Закавказзя по суші пов'язувала тільки одна єдина комунікація - облаштована російськими солдатами Військово - Грузинська дорога. Та й по ній без надійного конвою їхати було небезпечно. Не припинялися напади горян на поселення Кавказької лінії та Грузії. Продовжувала існувати работоргівля, коли захоплених у полон людей продавали на чорноморському узбережжі. Бранців відвозили в Стамбул і далі на Близький Схід. [7, 149-150]

Як бачимо, ситуація в регіоні була нестабільною. Необхідно було вирішувати питання з войовничими племенами горян, саме тому початок Кавказької війни був неминучим. О.П.Єрмолов в своїх діях перейшов від політики окремих каральних експедицій, до проникнення вглиб території гірських племен. Для реалізації цього проекту почали будуватися дороги, в гірських лісах прокладалися просіки, зводилися укріплення, які в своїй більшості

заселялися козаками. Навколо нових станиць на сотні метрів вирубували ліси, для підтримання безпеки. За часів О.П.Єрмолова для багатьох солдатів професія лісоруба стала основною. До будівництва часто залучалися й місцеві жителі. Створення доріг, просік, укріплень дозволяло наблизитися до поселень горців, створити необхідні плацдарми для майбутнього наступу.

Треба сказати, що генерал О.П.Єрмолов до початку Кавказької війни не мав значної армії. У Грузинському (Кавказькому) корпусі по штату було 45 тис. багнетів і близько 7 тис. шабель, але фактично наявними були близько 37 тис. багнетів і близько 6 тис. шабель. З'єднана воєдино це була серйозна сила. Але Грузинському корпусу доводилося прикривати обширний і небезпечний кордон з Персією і Туреччиною. Його гарнізони до того ж підтримували порядок в Закавказзі і охороняли Кавказьку укріплену лінію і комунікації. Проте, О.П.Єрмолов зважився форсувати процес наступу на Кавказ. У своїй програмній доповіді імператору про початок підкорення Чечні генерал повідомив про перенесення лівого флангу і центру укріпленої лінії з берегів Терека на річку Сунжу. У 1818 р. на цій річці були побудовані Назрановський редут і укріплення Преградний Стан. У цьому ж році в пониззі річки була закладена фортеця Грозная. Її побудували на відстані одного переходу від козацької станиці Червленої. [9, 123-124]

На Кавказькій укріпленій лінії стан справ був наступним: правому крилу лінії загрожували войовничі і неспокійні закубанські черкеси, центру - численні і хоробрі кабардинці, а проти лівого крила за річкою Сунжа чеченці. До цього моменту черкеси були ослаблені внутрішніми конфліктами, серед кабардинців лютувала чума (за словами Єрмолова, вона майже повністю знищила населення Малої Кабарди), тому вони могли робити набіги тільки малими групами, в результаті цього найбільшу небезпеку для О.П.Єрмолова представляли чеченці. Як зазначав О.П.Єрмолов : нижче за течією Терека жили чеченці, "самые злейшие из разбойников, нападающие на линию. Общество их весьма малолюдно, но чрезвычайно умножилось в последние несколько лет, ибо принимались дружелюбно злодеи всех прочих народов, оставляющие землю свою по какому-либо преступлению. Здесь находили они сообщников, тотчас готовых или отмщевать за них, или участвовать в разбоях, а они служили им верными проводниками в землях, им самим не знакомых. Чечню можно справедливо назвать гнездом всех разбойников...".[4, 71]

Від фортеці Грозная у напрямку до Владикавказу, розташованому на Військово - Грузинській дорозі, був створений ланцюг укріплень. Він йшов паралельно Головного Кавказького хребта. В результаті переміщення укріпленої лінії з Терека на Сунжу, в російське підданство перейшли чеченські селища, розташовані між двома річками. Кожна новозбудована фортеця мала своє призначення. У 1819 р. була побудована фортеця під назвою Внезапная. Її звели в передгір'ях Дагестану поряд з Андріївським аулом. Цей аул був широко відомий як центр работоргівлі. Тому функція цієї фортеці була наступною: перекрити шлях горянам в їх набігах на російські поселення на Нижньому Тереку через Кумикські степи.

Будівництво укріплень на Сунжі ще не означало початок відкритої війни. О.П.Єрмолов давав шанс горянам перейти до мирного життя. Він збирав чеченських старійшин з головних селищ і пропонував зупинити хижацькі набіги. Генерал обіцяв не карати горян за колишні лиходійства, але зажадав, щоб нових набігів і грабежів з боку чеченців не було. Чеченці повинні були відновити колишню присягу на вірність, повернути всіх полонених. В іншому випадку чеченці оголошувалися явними ворогами з усіма наслідками, які з цього випливали. Чеченські старійшини попросили час на роздуми, пояснення висунутих вимог народу, і тягнули час. Прихильники Росії серед чеченців повідомляли, що найбільш відомі розбійники, не сподіваючись на прощення з боку Єрмолова підбурювали інших до боротьби з росіянами, схилилися на свій бік тих, хто сумнівався в своїх поглядах що до Росії. Багато хто відмовився від переговорів, непримиренні горяни говорили, що росіяни не посміють поткнутися в гірські ліси, що їхні фортеці побудовані тільки для залякування, і якщо чеченці проявлять твердість, то російські війська повернуться на колишні позиції. Однак О.П.Єрмолов не збирався відступати за Терек. Сунженська лінія фактично розколювала Чечню і ставала плацдармом для подальшого наступу. [10, 152-154]

О.П.Єрмолов застосовував нову тактику і щодо Черкесії. Тут будувалися нові укріплення на річці Кубані та її притоках. Створювалися нові козацькі станиці. О.П.Єрмолов вперше офіційно дозволив переслідувати горян на лівобережжі Кубані. У результаті таких дій генерала Єрмолова набіги вільних черкесів для взяття людей у полон, для продажу їх в рабство або отримання за них викупу рідко залишалися безкарними. Створення укріплених ліній ставило гірські племена які звикли до розбоїв в скрутне економічне становище російська армія позбавляла їх джерела доходу. До того ж укріплені лінії перекривали шлях до зимових

пасовищах і кращих земель на рівнині. Горянам залишалось або змиритися з російською владою і втратою колишнього хижацького способу життя на Кавказі, або голодувати. [8, 182]

Однак було очевидно, що всі шляхетні й розумні доводи, дипломатичні переговори були нічого не варті для горян. Зламати міцну систему тільки "дружелюбністю і поблажливостю", як спочатку того хотів Олександр I, було неможливо. Шлях до вирішення проблем з горянами лежав лише через насильство.

Після створення Сунженської лінії приступили до другого етапу підкорення – до наступу на Кавказькі гори. Від Лінії стали прорубувати просіки в незайманих лісах, за якими можна було провести війська і завдати удару по поселенням горян. Горян Єрмолов карав немилосердно, за законом воєнного часу - поселення знищували, всіх хто чинив опір знищували, жителів переселяли на рівнинні землі. З аулів, які були причетні до грабунків, брали штрафи, як правило, частиною отар, худобу забирали для продовольчих потреб російського війська. [2, 94]

Як бачимо, О.П.Єрмолов відмовився від тактики попередників, які намагалися задобрювати горян подарунками та грошима в обмін на безпеку. На удар генерал Єрмолов відразу відповідав ударом. Прикладом може служити наступний інцидент. Під час поїздки О.П.Єрмолова до Ірану горяни взяли в заручники начальника штабу корпусу полковника Шевцова і стали вимагати за нього величезний викуп у 18 возів срібла. О.П.Єрмолов наказав негайно заарештувати старійшин найбільших аулів і пообіцяв повісити їх через місяць, якщо російського полковника не випустять на волю. В результаті Шевцова негайно відпустили.

У 1819 р. були проведені військові експедиції проти "немирних" аулів - Великий Чечен, Шалі, Герменчук, Автурами, Гельдіген, Майртун. Фортеця Грозная була базою, звідки російські війська здійснювали експедиції по Чечні. Російський загін під керівництвом генерал-майора В.Сисоєва знищив один з центрів опору – Даді – юрт. Після цього у Чечні настало тимчасове затишшя. [8, 184]

Не припиняючи наступ на Чечню, О.П.Єрмолов проводив політику силового тиску і на Гірському Дагестані. Поступово серед горців виникло розуміння, що політика О.П. Єрмолова не тимчасовий крок, а довгострокова стратегія. Почалася консолідація горян, які вороже ставилися до росіян, і посилювався тиск на прихильників Росії. Взимку 1818-1919 рр. проти російського панування виступила більшість дагестанських правителів. У повстанні взяли участь Ахмед-хан Аварський, Сурхан-хан Казікумикський, Абдул-бек Ерсинський. Дагестанські володарі спиралися на таємну підтримку Персії. Над феодальними утвореннями, які прийняли російське підданство – Тарковським шамхалством, Каракайдагським уцмієм та ін., виникла військова загроза.

О.П.Єрмолов оцінив загрозу значною і послав на допомогу вірним Росії феодальним володінням російські військові загоны. Кавказький головнокомандуючий віддав наказ командиру місцевих військ генералу А.Пестелю провести військову експедицію в гірську частину Дагестану. Але той, мабуть, недооцінив ступінь загрози і взяв з собою тільки два неповних піхотних батальйони і невеликий загін місцевої кінної міліції. Загін А.Пестеля взяв центр Каракайдагського ханства – селище Башлі. Але тут російський загін виявився оточеним великими силами противника. Становище врятував своїми рішучими діями полковник Міщенко, він пробив коридор в кільці оточення і загін зміг піти до Дербенту. Загін зазнав чималих втрат - близько 500 чоловік убитими і пораненими. [6, 138]

Звістка про цю невдачу російських військ розворушила Гірський Дагестан. Перемогу над російськими військами святкували навіть у Персії. У Тебризі Аббас-Мірза навіть організував великий бенкет і гарматний салют. Однак на цьому успіхи повстанців і закінчилися. О.П.Єрмолов розгромив війська Ахмед-хана Аварського, який після цього втік зі своїх володінь. Потім кавказький головнокомандувач з п'ятьма батальйонами піхоти і 300 козаками розбив сили Мехтулінського хана. Самостійність цього ханства була ліквідована. Резиденції хана в Дженгутаї і Малому Дженгутаї були розорені. На початку 1819 р. О.П.Єрмолов з невеликим загоном штурмом взяв високогірне селище Акуши – центр Акушинського (Даргинського) союзу. Акушинський союз вважався самим войовничим і найсильнішим у Дагестані і міг виставити 15 тис. воїнів. Сили О.П.Єрмолова налічували на той час 3 піхотних батальйони, 500 лінійних і донських козаків та загін місцевої міліції. Акушинці зазнали повної поразки від Єрмолова і тому їм довелося прийняти російське підданство, але для них генерал зберіг місцеве самоуправління. Ця російська перемога мала великий резонанс на Кавказі. Треба сказати, що ті гірські селища, які проявляли покірність, були помилувані і зберегли недоторканність. Так О.П.Єрмолов показував своїми діями, що покірність веде до спасіння. [6, 142]

Військові дії в Дагестані тривали. У серпні 1819 р. генерал В.Г.Мадатов, який змінив А.Пестеля, на чолі загону з двох батальйонів, 300 козаків і 8 гармат, наступаючи в південному напрямку, з боку Кубинської провінції зайняв область Табасарань і розгромив Абдулбека Ерсинського. В.Г.Мадатов змусив більшу частину селищ Табасарані принести присягу Росії. Велику роль в операції зіграла дагестанська кінна міліція під керівництвом Аслан-хана Кюрінського і загін самих табасаранців, які перейшли на бік росіян.

Аварський хан з'єднався з чеченцями і лезгинами і, зібравши військо в 5-6 тис. чоловік, розташував свій табір на річці Сулак в 16 верстах від споруджуваної фортеці Внезапная. О.П.Єрмолов виступив з 4 тис. загonom і в жорстокому бою розгромив сили горян. У цей час проти росіян виступив Аділь-хан Каракайдагський, який вважався одним з головних прихильників Росії в області. О.П.Єрмолов негайно відреагував висилкою карального загону. Ханська резиденція була спалена, палац зруйнований дощенту, а землі хана перейшли в російську власність. Вигнаний зі своїх володінь Аділь-хан з'єднався з військами сина Сурхан-хана та інших феодалів, під їх керівництвом скупчилася значна сила - до 15 тис. кінних і піших воїнів. У середині грудня 1819 р. О.П.Єрмолов розгромив військо горян. Доля Приморського і Північного Дагестану була вирішена. Ці області стали частиною Російської імперії. [6, 145-150]

Таким чином, погляди генерала на чеченців і дагестанців на початку його "кавказької епопеї" і напередодні відставки – різні. О.П.Єрмолов був дуже впевнений у своїх силах та воєнних уміннях, тому сподівався, що через декілька років зможе повністю і назавжди завойувати Кавказ. Але він не міг зрозуміти того, що його жорстокість, його політика викликали ненависть в народних глибинах, яка потім вибухне вулканом помсти. Перекопаний в тому, що мета – встановлення російського панування на Північному Кавказі і, відповідно, розширення кордонів, виправдовує засоби – безмежну жорстокість. О.П. Єрмолов в період з 1818 – 1822 рр., більшу частину часу проводив у походах, проти північнокавказьких горців, знищуючи їх поселення, засоби існування, заганняючи їх у гори, де вони гинули тисячами. Але і до 1822 р., мета до якої він прагнув, - повне підкорення горців, особливо чеченців, залишилася не досягнутою. І "проконсул" Кавказу починав розуміти, що його методи, які здавалися йому універсальними та ефективними, не дали потрібного результату. Єрмолов прийшов до висновку, що одних силових методів недостатньо для підкорення чеченців і перетворення їх в покірних підданих Російської імперії. Потрібним був комплекс методів економічного, політичного, адміністративного характеру, які він і почне невдовзі реалізовувати.

Література

1. Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказская война. – М., 1994. – 592 с.
2. Гордин Я.А. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX в. – СПб., 2000. – 263 с.
3. Дегоев В.В. Большая игра на Кавказе: история и современность. – М., 2001. – 448 с.
4. Ермолов А.П. Записки 1798 – 1826 гг. – М., 1991.
5. Клычников Ю.Ю. Деятельность А.П.Ермолова на северном Кавказе 1816- 1828 годах. – М., 1998. – 260 с.
6. Народно-освободительная борьба Дагестана и Чечни под руководством имама Шамиля – М., 2005. – 320 с.
7. Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля – М., 2009. – 511 с.
8. Потто В.О. Присоединение Кавказа к России. XIX век – М., 2005. – 416 с.
9. Романовский Д.И. Кавказ и кавказская война – СПб., 2004. – 223 с.
10. Фадеев Р.А. Кавказская война – М., 2005. – 640 с.

УДК 351.472 (427.41)

МОДЕЛІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПОЛІКУЛЬТУРНОСТІ У ЗМІСТІ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Шафрай А.С., студент V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Желіба О.В.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

Замовчування, ревізія, переписування, а іноді й нищення української історії у XIX – XX століттях призвели до того, що на етапі відновлення державності (початок 90-их років XX ст.) відродження нашої минувшини набуло україноцентричного характеру. Україноцентрична модель стала основою змісту шкільної історії України. Така модель формує уявлення

про те, що наша минувшина – це історія титульного етносу, корінного народу, автохтонів. Але як репрезентувати історію тих, хто жив поруч з нами і не ідентифікував себе за етнічними ознаками з українцями? Невже не заслуговують вони на те, щоб бути представленими в історичній минувшині та сьогоденні? Звичайно, всі народи, великі й малі, які тісно пов'язали своє життя з українськими теренами, мають таке право, оскільки минуле та сьогодення – спільний витвір і надбання, якими б вони не були.

Як же реалізувати ідею полікультурності в змісті шкільної історії України? Вважаємо, що в умовах розвитку сучасної історичної освіти це можна зробити за допомогою трьох основних моделей. Перша – *хронологічно-тематична*. Така модель передбачає вивчення етнічної історії в певній хронологічній послідовності (у контексті історичного процесу як такого, що характерний для українських земель) на тематичному рівні у вітчизняному курсі історії. У проектах та редакціях програм історії України (1992, 1996, 1998, 2001, 2005 років) була спроба реалізувати цю модель. Однак вона виявилася безуспішною, оскільки принцип полікультурності не став методологічним щодо формування змісту шкільної історії. Уперше цей принцип враховано в проектах програм, розроблених науковцями під керівництвом Н.Яковенко. Згаданий авторський колектив запропонував оригінальний спосіб реалізації ідеї полікультурності. Шкода, що ця ідея так і залишилася на папері.

Хронологічно-тематична модель передбачає висвітлення історії корінного етносу й на цьому тлі показ подій, явищ, процесів, що були притаманні "іншим" – тим, хто жив поруч, належав до етнічних груп і творив спільну історію з корінним народом. На рівні навчальної програми цей принцип утілено за допомогою своєрідних вкраплень етнічної історії у загальному історичному процесі або окремими самодостатніми темами, що є такими собі зрізами поліетнічної картини на тому або іншому етапі розвитку. Як ця модель спрацьовує у вищезгаданому проекті програм?

Наприклад, міграційні процеси середньовічної Європи зачепили й українські терени, якими рухалися кельти, германці, слов'яни та племена, що долучилися до Великого переселення народів (тема з програми 5 класу) [2, с. 20]. У темах для 7 класу етнічна історія подана своєрідними вкрапленнями на загальному тлі подій, явищ та процесів. Наприклад, у темі "Вільне місто" й елементи самоврядування по селах" до розгляду запропоноване питання Відмінності самоврядування сільських громад, як жили на "руському", "волоському", "німецькому" праві; у темі "Перехід Київщини та Чернігово-Сіверщини під владу великих князів литовських" – Зближення литовських правителів з руською знаттю: шлюби, охрещення, засвоєння мови; у темі "Південне пограниччя Великого князівства Литовського" – Усамостійнення Кримського ханства від Золотої орди за правління Гереїв; територія, устрій і релігія кримських татар [2, с. 28 – 39]. За аналогічним принципом укладені програми для інших класів.

Низку проблем полікультурної історії виокремлено. Наприклад, Осередки густішого розселення етнічних груп. Євреї як "королівські люди" в містах: орієнтовна чисельність, обмеження в типі занять, єврейське самоврядування (кагал і Ваад), єврейське шкільництво, синагоги і цвинтарі; стосунки з християнським оточенням. Вірмени: місце густішого розселення. Орієнтовна чисельність, так звана "східна торгівля" як основний вид занять, церковна організація. "Службові татари" в маєтках українських князів: статус, заняття, зони розселення. Співвідношення української і польської людності у Львові, напруженість стосунків через релігійні упередження та економічну конкуренцію. (8 клас) [2, с. 42]; Іншоетнічні групи на українській території. Орієнтовне співвідношення української та іншоетнічної людності. Етнічна строкатість великих міст: на прикладі Києва, Харкова, Львова, Одеси, Чернівців. Запровадження "смуги осілості" для євреїв підросійської України; єврейські "штетли" як прикмета української території; перші єврейські міграції до Сполучених Штатів Америки та Палестини. Кримськотатарське населення Криму. Угорці в Закарпатті, болгарське, грецьке, вірменське й молдавське населення у Криму, Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Німецькі та чеські колоністи й росіяни старообрядці. (9 клас) [2, с. 58]; Релігія та церковне життя. Православна церква. Греко-католицька церква. Римо-католицька і Євангельська церква. Юдеї та мусульмани. (9 клас); Прояви ксенофобії та шовінізму. Загострення ксенофобії та шовінізму як супутне соціальним потрясінням явище. Шовіністична пропаганда в Російській імперії під час російсько-японської війни та революції 1905 р., хвиля єврейських погромів у містах на початку століття. Справа Менделя Бейліса 1911–1913 рр. та її засудження українською інтелігенцією. Заснування російських чорносотенних організацій в Україні; пропаганда антисемітизму та боротьба з "мазе-пинством" у чорносотенній пресі. Загострення конфлікту між українцями та поляками в Галичині на початку ХХ ст., студентські сутички й убивство галицького намісника Анджея Потоцького студентом-українцем (10 клас) [2, с. 78].

Ми не випадково навели такі деталізовані приклади з розлогим цитуванням положень програми, оскільки вважаємо, що саме вони дають змогу проілюструвати особливості аналізованої хронологічно-тематичної моделі. Поза всяким сумнівом залишається той факт, що ця модель поки що є першою і єдиною спробою вітчизняних учених реалізувати ідею полікультурності в шкільному курсі історії України за роки незалежності. Водночас зауважимо, що сама модель у програмі подана в різних формах. В одних випадках – це уроки (теми), матеріал яких цілком присвячений окремій проблемі полікультурної історії. Наприклад, тема "Територія і населення України в міжвоєнні десятиліття. Чисельність та етнічний склад населення"; Українське населення в складі чотирьох держав. Чисельність та етнічний склад населення УРСР, напрям демографічних процесів і зміни в соціальному складі людності. Розселення українців у Радянському Союзі за межами УРСР: Курська та Воронежська області, Кубань і Північний Кавказ, Далекий Схід. Співвідношення поляків, українців та євреїв у Другій Речі посполитій (Польщі) станом на кінець 1930-их рр., компактні терени українського проживання. Мешканці Буковини й Закарпаття у складі Румунії та Чехо-Словаччини (11 клас) [2, с. 91]. В інших випадках запропоновано репрезентаційну форму, яка дає змогу розглянути проблему та тлі події або явища. Наприклад, у темі "Освіта й мистецька культура" передбачено окремо вивчати єврейське й татарське шкільництво на початку 20-их років ХХ ст. (11 клас) [2, с. 94]; у темі "Окупаційний режим та колаборація" – нацистська расова політика: єврейські області, створення гетто та перша хвиля винищення євреїв; винищення циган і душевнохворих (11 клас); у темі "ОУН і УПА в боротьбі за самостійну Україну" – напруженість у взаєминах з польською партизанською Армією Крайовою; українсько-польський збройний конфлікт на Волині, Холмщині й у Галичині: причини, наслідки та жертви серед мирного населення (11 клас) [2, с. 103-104].

Друга модель – *краєзнавча*. За своєю суттю вона мало чим відрізняється від попередньої. У неї лише дещо інша презентаційна форма. Останні роки в більшості областей за рахунок варіативної частини навчального плану впроваджені курси історії рідного краю: "Рівнезнавство", "Історія Полтавщини", "Історія Хмельниччини", "Львовознавство", "Мій Ужгород" тощо. У змісті цих курсів є теми з етнічної історії. Наприклад, "Краківське передмістя", "Вірмени і євреї"; "Релігійні уявлення слов'янського населення Полтавщини. Духовний світ тюрків" [1]; "Кіммерійці", "Скіфи на території нашого краю", "Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї", "Наш край у сарматські часи". В ніжинських школах також введений курс вивчення історії рідного краю. Написано досить багато праць про історію самого міста, про деякі архітектурні пам'ятки, певні знакові події ("Чорна Рада" в Ніжині, бій під Крутами) та ін. Виходить збірник наукових праць "Ніжинська старовина", де друкуються дослідження з різноманітних сфер буття Ніжина. Великий внесок у вивчення минулого міста вкладають викладачі Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, які вивчають історію Ніжинської Вищої школи, біографію М.В.Гоголя і друкують статті, збірники та монографії (Самойленко Г.В. Николай Гоголя и Нежин. – Нежин: Аспект-Поліграф, 2008. – 316 с.; Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 420 с.; Самойленко Г.В. Культурне життя в Ніжині у XVII-XVIII ст. Ніжинський держ. ун-т ім. М.Гоголя. – Ніжин, 2012. – 219 с та багато ін.), якими може користуватися вчитель при підготовці до уроку з вивчення минувшини рідного краю. Для кращого ефекту учні можуть відвідувати прекрасний краєзнавчий музей міста, де, за допомогою експонатів, можна простежити весь розвиток Ніжина. Така модель дає змогу знайомитися з поліетнічною історичною мозаїкою рідного краю, однак трохи обмежує кут полікультурного пізнання історії, оскільки діє в межах окремо взятого регіону. Водночас саме вона дає змогу сформулювати уявлення про рідний край як про спільний дім "своїх" та "інших" і на конкретних історичних прикладах розкрити особливості цієї взаємодії [3, с. 8].

Третя модель – *тематична*. Вона безпосередньо не пов'язана з курсом історії України і є лише його доповненням, оскільки її реалізація залежить від упровадження спецкурсів, факультативних занять. Утілити цю модель можна лише завдяки окремому спецкурсу, де навчальні матеріали, укладені за тематичним або проблемно-тематичним принципом, розкривають одну, іноді кілька проблем полікультурної історії. Наприклад, "Поліконфесійна Україна" – спецкурс, присвячений релігійному розмаїттю: причинам становлення різноманітних релігійних громад, їхнім взаєминам, характеристиці діяльності і впливові на територіальні громади, виникненню релігійних конфліктів і способам їх розв'язання, спільному розв'язанню проблем, особливостям релігійного виховання та взаєминам з представниками інших конфесій тощо. Це можуть бути спецкурси, присвячені проблемам культури, народних традицій, освіти, етнічного виховання. До одного з таких спецкурсів укладено навчальний посібник "Разом на одній землі. Україна багатокультурна" [4].

Спецкурс "Полікультурна історія України" рекомендовано школярам 11 класу. Чому його призначено саме для цієї вікової категорії? В останній рік навчання майже всі теми з програм вітчизняної та всесвітньої історій вивчено. У школярів сформовані базові знання та уявлення про історичний процес, суспільний розвиток. Вони опанували предметні компетентності. Тому робота над новим тематичним спецкурсом, на наше переконання, лише сприятиме поглибленню й удосконаленню вивченого за попередні роки, закріпленню предметних компетентностей та отриманню нових знань.

Програма спецкурсу передбачає вивчення п'ятих тем: Тема 1. Міграційні процеси в історії України; Тема 2. Місто як перетин культур і цивілізацій; Тема 3. Релігійне розмаїття в історії України; Тема 4. Співпраця та конфлікти як форма історичного співіснування; Тема 5. Ідентичність та вибір людини в умовах полікультурного суспільства. У кожній темі перелік проблем для дослідження обраний довільно. Наприклад, у темі "Релігійне розмаїття в історії України" запропоновано для опрацювання такі проблеми: Традиції поліконфесійності на українських землях; Антирелігійна політика в УРСР та утиски православних у міжвоєнній Польщі; Християнські церкви та релігійне життя в Україні під час та після Другої світової війни; Релігійне життя в Україні в другій половині XX – на початку XXI століть. Певна річ, що вищезгадані проблеми не вичерпують теми розділу. Вони лише акцентують або привертають увагу школярів до окремих проявів релігійного життя українського суспільства на тому або іншому відтинку історичного розвитку. Програмою передбачено 35 годин, 3 години з яких відведено на організацію учнівських проєктів. Види проєктів, час їх проведення, організаційні форми обирають школярі під керівництвом педагога. Учитель має право змінити тему проєкту й запропонувати для опрацювання актуальнішу проблему, зважаючи на місце проживання, етнічний склад населення, особливості історичної спадщини регіону тощо [3, с. 9].

Завданнями спецкурсу визначено такі: за допомогою ключових запитань розкрити особливості полікультурної історії України; проаналізувати найважливіші історичні явища та процеси під кутом взаємоіснування й взаємодії різних культур; навчити встановлювати зв'язки між історичними подіями та явищами й оцінювати їх, долучаючи до цього різні точки зору; навчити узагальнювати історичну інформацію для розв'язання проблем; сформулювати на конкретних прикладах розуміння спільної історичної долі всіх тих народів, що через різні обставини опинилися на українських теренах поруч; прищепити повагу до загальнолюдських і національних цінностей, навчити розуміти особливості національних культур та їх значення в сучасному розмаїтому світі; навчити розуміти, що в основі громадянського миру й суспільного ладу лежить взаємоповага, толерантне ставлення, вміння знаходити порозуміння з іншими.

Зміст спецкурсу укладали враховуючи низку принципів: тематично-проблемного (змістові блоки подані відповідно до тем, де кожна репрезентує окрему проблему), хронологічного (події, явища, процеси подані враховуючи хронологічну послідовність), полікультурного (єдність історії, культури, мови, традицій і звичаїв), багатоперспективності (бачення та інтерпретація подій з різних кутів спостереження різними суб'єктами), красзнавчого (історія регіонів тісно пов'язана з історією етнічних груп, що проживали в їх межах), конкретно-історичного (події та явища розглядаються в контексті історичного часу, місця, враховуючи причиново-наслідкові зв'язки), аксіологічного (формування загальнолюдських морально-етичних цінностей, оцінювання подій, явищ, процесів) [3, с. 9-10].

Особливості організації навчальної діяльності за спецкурсом "Полікультурна історія України" зумовлені базовими принципами та структурою самих матеріалів. Зміст кожного розділу розкривається за допомогою окремих тем і підібраних до них ключових запитань. Компоненти теми структуровано на 3-ададах алгоритмізації навчальної діяльності. Це означає, що пізнавальну діяльність слід планувати поетапно у формі учнівського дослідження за певною схемою з використанням навчальних пам'яток. Дослідження кожної теми розпочинається з короткого знайомства з проблемою. До кожної проблеми дібране ключове запитання, яке скеровує учнівське дослідження на отримання кінцевого результату – відповідей на ключове запитання. У темі подано перелік ідей та понять, що визначені як основні для дослідженої проблеми. Подальша організація дослідження зумовлена роботою над блоками текстових та візуальних джерел, до яких запропоновані запитання й завдання. На цьому етапі варто використовувати навчальні пам'ятки (як аналізувати текстові джерела; як досліджувати карикатуру, плакат, світлину; як працювати з газетою; як характеризувати суспільно-політичну подію тощо), які сприятимуть ефективності учнівського дослідження.

Аналізуючи історичні джерела, учні не лише знаходять відповіді на поставлені запитання, але й конструюють сюжетні лінії, змодельовані авторами навчального посібника "Разом на одній землі. Історія України багатокультурна", виконують творчі завдання, проводять власні дослідження. До кожної теми передбачено запитання, що дають змогу

з'ясувати власне ставлення до проблеми, оцінити її. На особливу увагу заслуговує обговорення дискусійних запитань. Більшість розглянутих проблем потребують колективного обговорення, аналізу різних точок зору щодо їх оцінки та розв'язання, моделювання ситуацій тощо [3, с. 10].

Загальновідомо, що зміст шкільного курсу історії України має на меті сформувати в сучасних школярів уявлення про український народ як про окрему спільноту, що проживала на певній території і прагнула реалізовувати повсякденні завдання, зумовлені природними, суспільно-політичними чинниками. Однак, розповідаючи про "нас", ми не повинні забувати, що поруч з нами жили й "інші". Хто вони? Як і коли з'явилися на українських теренах? Що нового принесли на українські землі? Хто і як впливав на наші взаємини? Якими вони були? Чому історія сповнена різних прикладів взаємодії, одні з яких викликають гордість і повагу, а інші – сором і жаль? Відповідь на ці та інші запитання допоможе знайти спецкурс для класів суспільно-гуманітарного профілю старшої школи "Полікультурна історія України". Він, власне, й сприятиме реалізації однієї з проаналізованих вище моделей реалізації принципу полікультурності в змісті вітчизняної історії.

Отже, вважаємо за доцільне запроваджувати всі три підходи реалізації принципу полікультурності в змісті шкільної історії України.

Література

1. Білоусько О. А., Супруненко О. Б., Мироненко К. М. Середньовічна історія Полтавщини. V – I половина XVI ст.: підруч. для 7 кл. – Полтава: Оріяна, 2004. – 200 с.
2. Концепція та програми викладання історії України в школі (проект): матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України. – К.: ВД "Стилос", 2009. – 126 с.
3. Мисан В. Моделі реалізації принципу полікультурності у змісті шкільної історії // Історія та суспільствознавство в школах України. – 2012. – № 8. – С. 11–15.
4. Разом на одній землі. Україна багатокультурна: навч. посіб. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – 332 с.

УДК 94 (477.51) "18"

ЖІНОЦТВО ЧЕРНІГІВЩИНИ У СУПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ У ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ.

Шурміль І.А., магістрант історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.і.н., доц. **Страшко Є.М.**, кафедра історії України та політології

Сьогодні, коли Україна будує демократичну правову державу і намагається утверджувати принципи свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівності усіх національностей, особлива роль відводиться жінці. Протягом усієї історії України жінки в культурно-освітній, політичній і навіть і військовій діяльності не тільки не поступалися чоловікам, а й перевершували їх. Але завжди на життєвих шляхах і перехрестях жінка стояла на боці милосердя, несла велику любов і сімейне тепло. Саме жінка згуртовує навколо себе усю свідому спільноту і сприяє відродженню її духовності й моралі.

На сьогодні існує науково обґрунтована точка зору про жіночий рух як "організований рух жіноцтва в другій половині ХІХ ст. за емансипацію і урівноправнення з чоловіками в професійному, суспільному і політичному житті; в широкому розумінні жіночий рух – це вся організована суспільна активність жінок" [1].

В історії жіночого руху Наддніпрянської України можна виділити декілька етапів:

1. Кінець 50-х - початок 60-х рр. – 90-ті рр. ХІХ ст. – період становлення жіночого руху. На першому етапі свого існування жіночий рух відстоював право жінок на участь в культурному житті суспільства, працю в суспільному виробництві, освіту. Жіночі товариства першого періоду головну увагу приділяли: а) благодійності; б) просвіті жінок, навчання їх грамоті; в) боротьбі жінок за право на середню та вищу освіту.

2. 90-ті р. ХІХ ст. – 1908 р. – у цей період жінки України брали участь в Міжнародних конгресах, всесвітніх виставках, які сприяли залученню жінок до загальноцивілізаційних процесів, розширювали коло уявлень про механізми та методи боротьби за жіночі права, роль жіночих товариств. Важливою подією в історії жіночого руху другого періоду був I Всеросійський з'їзд, який відбувся у грудні 1908 р. в Санкт-Петербурзі, відкрив суспільству існування жіночого руху, його демократичну сутність.

3. 1908-1914 рр. – початок третього етапу характеризувався деяким спадом активності жіночих організацій, що пояснювалося наступом загальної реакції в країні та репресіями. 3

1909 р. знову стало відчутним поживлення діяльності жінок, формуються організації нового типу – жіночі клуби, які об'єднували жінок феміністичної орієнтації.

4. 1914-1917 рр. – на зміст діяльності жіночих організацій Суттєвий вплив вчинила Перша світова війна. Більшість з них Підпорядкували свою роботу потребам фронту. Набув поширення рух сестер-жалібниць, жіночі організації створювали різноманітні курси для їх підготовки, силами жінок засновували притулки для біженців, дитячі садки, їдальні... [2]

5. 1917-1921 рр. – революція 1917 р. втягнула ряд жінок до політичної і громадської діяльності. До Української Центральної Ради увійшло 11 жінок, між іншими Л.Старицька-Черняхівська, З.Мирна, С.Русова. У вересні 1917 р. в Києві відбувся жіночий з'їзд, на якому засновано Український Жіночий Союз. У 1919 р. було створено Українську Жіночу Національну Раду на чолі з С.Русовою. Її представники в 1920 р. брали участь в конгресасх Міжнародної Жіночої Ради (Осло) і Міжнародного Жіночого Союзу (Женева).

6. У період між двома світовими війнами жіночі організації в Україні були фактично заборонені, проте, українські жінки не стояли осторонь національно-культурного руху, вони брали участь в науковому, мистецькому і літературному житті країни.

7. 1945-80-ті рр. – жіночі організації діяли тільки на еміграції.

8. 80-90-ті рр. ХХ ст. – відродження діяльності жіночих організацій в Україні.

Жіночий громадський рух у Чернігівській губернії заявляв про себе при кожній історичній нагоді: організація шкільництва на початку минулого століття, земська діяльність у 60-х рр., створення шкіл для дівчат на зламі ХІХ-ХХ ст. тощо.

Українським жінкам притаманні милосердя і добродійна діяльність. Вони завжди допомагали сирим і убогим, на їхні кошти створювалися і утримувалися притулки для сиріт, малоімущих, лікарні, школи. До добродійних жіночих товариств, що виникли на основі приватної ініціативи, слід віднести Чернігівське благодійне товариство [4]. Але чернігівські жінки займалися не тільки благодійністю, а й брали участь в народницькому русі, який поширився в Україні у 60-х рр. ХІХ ст. Зокрема, до Чернігівського революційного гуртка Божко-Божинського належали Марія Імшенецька, Марфа Соколовська, Олена Харченко. Пізніше всі вони були притягнуті до відповідальності у справі "193-х" [6]. У знаменитому "ходінні в народ", яке розпочалося з кінця 1873 р., виявилася прагнення жіноцтва до корисної роботи, вірність та самовідданість обраній справі, ініціативність та самостійність у прийнятті рішень. Закінчивши вищу освіту за кордоном чи вдома, жінки посідали посади сільських вчительок, фельдшерниць, акушерок і, водночас вели політичну і соціальну пропаганду. У 1874 р. Марія Жебуньова, працюючи вчителькою в селі Дептевіч Конотопського повіту Чернігівської губернії, проводила активну пропагандистську роботу серед місцевого населення. Революційну діяльність серед селянства проводила Ганна Слюз, яка працювала сільською вчителькою в селі Марковці Козелецького повіту Чернігівської губернії [7].

На чернігівській землі народилась і Марія Феодосіївна Ветрова. Вона була позашлюбною дочкою козачки і повітового нотаріуса. Батьки не цікавилися своєю дитиною і віддали її на виховання селянці. Добрі люди потурбувалися про неї. У 1888 р. вона вступила до Чернігівської жіночої гімназії. Заповітною мрією Марії було стати народною вчителькою, навчати грамоті трудовий люд. Невдовзі 18-річна вчителька переступила поріг Любецької школи Чернігівської губернії. Всі знання, всю теплоту своєї душі вона віддавала дітям, а з місцевими властями вступила у боротьбу, оскільки вони привласнювали частину грошей, що відпускалися для школи. Саме через це вчителька заявила протест шкільному начальству. Однак стан речей не змінився, тоді як власне життя стало нестерпним. Довелося виїхати до Петербурга, де вона стала слухачкою Вищих жіночих курсів. Тут вона знайомиться з революційною молоддю, вступає до нелегальних гуртків. Згодом її було заарештовано і ув'язнено. Жандарми усіляко намагалися принизити М.Ветрову. Вона не витримала знущань, і 8 лютого 1897 р. сталася трагедія. М.Ветрова облилася гасом з лампи і підпалила себе. Смерть М.Ветрової приховали від громадськості. Але це не допомогло. 4 березня 1897 р. вперше після довгих років відносної тиші біля Казанського собору в Петербурзі відбулась 5-тисячна демонстрація протесту, яку організували студенти і учні 14 навчальних закладів столиці. Такі ж демонстрації відбулися в Москві та Києві [8].

У другій половині ХІХ ст. українська інтелігенція об'єднується в напівлегальні гуртки – "Громади". Активною діячкою чернігівської "Громади" була Марія Миколаївна Грінченко. Усе своє життя вона присвятила тому, щоб "Україні своїй пособити в її безталанню". Творчий шлях Марії Миколаївни розпочався з учительвання у Богодухівській народній школі. У 1883 р. вона познайомилась з Б.Грінченко, сільським вчителем, а в майбутньому відомим письменником, громадським діячем тощо. Невдовзі вони одружилися.

Протягом 1887-1893 рр. подружжя Грінченків вчителювало в однокласній земській школі села Олексіївки на Катеринославщині. Школа знаходилась на території економії

Х.Д.Алчевської, була збудована її коштом, відтак Христина Данилівна вважалась її попечителькою.

Розходження в освітянсько-культурних поглядах між Х.Д.Алчевською і подружжям Грінченків змусило останніх залишити Олексіївку і переїхати до Чернігова. Тут вона захопилася культурно-громадською роботою, зайнялася порядкуванням Музею українських старожитностей В.Тарновського і його бібліотеки.

Чернігівській період життя виявився для Грінченків плідним і в літературній справі, і у видавничій. Завдяки наполегливій праці подружжя 50 назв книжок українською мовою загальним накладом 200 тисяч екземплярів дійшли до народу. З 1902 р. Грінченки оселилися в Києві, де продовжували активну громадську і літературну діяльність [9].

На початку ХХ ст. українська інтелігенція почала засновувати "Просвіти". У грудні 1906 р. "Просвіта" з'явилась в Чернігові. Одним з її організаторів був М.М.Коцюбинський. Разом з ним активну участь в діяльності "Просвіти" брала його дружина Віра Устимівна, яка ще до заміжжя проводила значну культурно-просвітницьку роботу. Вона закінчила Чернігівську жіночу гімназію, навчалась на Бестужевських Вищих жіночих курсах у Петербурзі. Повернувшись до Чернігова, Віра Устимівна завідувала громадською бібліотекою і читальнею.

У 1896 р. Віра Устимівна одружилась з М.Коцюбинським. Вони брали активну участь в громадському житті міста. У 1908 р. "за нежелательное влияние... деятельности на общество" чернігівський губернатор заборонив "Просвіту". Тільки в березні 1917 р. вона понувила свою діяльність. Віра Устимівна Коцюбинська продовжує активну участь у "Просвіті". На засіданнях "Просвіти" в 1917-1918 рр. вона порушує питання про лекційну роботу, викладання української мови в школах [10].

Жінки творять історію і наше майбутнє. І саме від нас залежить, яким воно буде.

Література

1. Енциклопедія українознавства. – К., 1993. – Т.1. – С.693.
2. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. – Одеса, 1998. – С.336-344.
3. Енциклопедія українознавства. – К., 1993. – Т.1. – С.694.
4. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. – Одеса, 1998. – С.122.
5. Там само. – С. 137.
6. Там само. – С.206.
7. Там само. – С.207.
8. Юффе С. Учителька-революціонерка з Чернігівщини // Український історичний журнал. – 1970. – №2. – С.131.
9. Позняк Т.М., Позняк Д.В. Марія Грінченко // Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. – Чернігів, 1998. – С.88-90.
10. Зеленська Л.І. Віра Коцюбинська // Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. – Чернігів, 1998. – С.91-93.

УДК 339.923

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ: ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

Аніщенко І.Ю., студентка II курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: к.е.н., доц. **Городецька М.О.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

В наш час, в період швидкого розвитку науково – технічного прогресу, неможливо існування держав без їхньої взаємодії. Взаємодія може здійснюватися як через політичні, так і економічні відносини.

Міжнародні організації – це об'єднання держав, утворені відповідно до міжнародного права і на основі міжнародного договору для здійснення співробітництва в політичній, економічній, культурній, науково - технічній, правовій та інших сферах, що має необхідну для цього систему органів, права і обов'язки похідні від прав і обов'язків держав. Вони не тільки регулюють міждержавні відносини, а й приймають рішення з глобальних питань.

Однією з таких організацій і є Європейський Союз, який вже зараз став основною економічною і політичною силою на континенті. Це не держава, що має замінити існуючі держави, це – більше, ніж будь-яка міжнародна організація. ЄС – дійсно унікальне явище. Держави-члени Євросоюзу утворили спільні інституції, щоб вирішувати окремі питання демократичним шляхом на європейському рівні.

Метою даної статті є відображення історії виникнення та розвитку Європейського Союзу, для створення якого було необхідно, щоб у світі відбулися певні історичні події, що призвели людство до думки про взаємодію. Розглядаючи питання з історичного боку, можна зрозуміти на яких принципах ґрунтувалися, як удосконалювалися міжнародні відносини і до чого прагне людство.

Історія Європейського Союзу налічує вже майже 60 років. За цей час він пройшов шлях від скромного галузевого угруповання до потужного багатопрофільного об'єднання, яке багато в чому визначає обличчя Європи та є одним з центрів сучасного світу. ЄС, що нараховує нині у своєму складі 28 держав-членів, являє собою найбільш розвинуте і досконале угруповання в світі.

Історичні корені Євросоюзу сягають Другої світової війни. Після Другої світової війни західноєвропейські країни поставили перед собою питання майбутнього Європи, що, власне, і вважається початком європейської інтеграції. Інтеграція була єдиною відповіддю, яку знайшли європейські політики та дипломати 50-х років XX сторіччя. В період 1945-1950 рр. кілька державних діячів, серед яких – Конрад Аденауер, Вінстон Черчилль, Алкід де Гаспер і Роберт Шуман, почали переконувати свої народи увійти у нову еру. Головною причиною виникнення Європейського Союзу стала відчутна потреба країн Старого світу в об'єднанні. Спільна діяльність цих країн могла б дати позитивний результат та черговий поштовх для розвитку економіки.

Серед найважливіших причин європейської інтеграції можна виділити наступні:

1. Протидія цілковитому домінуванню США у світовому господарстві. У 1948 р. США виробляли понад 60% сукупної продукції промислово розвинутих країн, на частку США припадало близько половини всіх довгострокових зарубіжних капіталовкладень і майже 80% усіх золотих запасів демократичних країн світу. Крім того, створена після війни система міжнародних валютних та інших економічних відносин, а також мережа міжнародних економічних організацій – МВФ, МБРР, ГАТТ – були побудовані таким чином, щоб зміцнити економічне становище і вплив США, які домінували й у політичних союзах: від НАТО до АНЗЮС. Жодна країна Західної Європи поодиноки не могла бути для США рівноправним партнером, для цього потрібен був міцний і довгостроковий Економічний союз, єдиний господарський простір, який міг би зіставитися з національним господарством США.

2. Потреба взаємного порозуміння між країнами, зокрема між Німеччиною та Францією. Після багатьох років існування націоналістичних урядів у Європі прийшов час нової якості у європейській політиці – час на спільне функціонування та співіснування усіх народів Європи.

3. Потреба у встановленні довгострокового миру. Нова Європа та країни цієї Європи повинні були гарантувати, що більше ніколи не буде воєн. Спільне прийняття рішень мало

стати перешкодою для появи нових конфліктів, а тісна політична та економічна співпраця – успішним бар'єром перед комунізмом, який набирив усе більше обертів, а також перед економічною експансією США в Європі.

4. Економічний розвиток та добробут. Співпраця в межах об'єднаної Європи мала дати її мешканцям економічну стабільність та успіх. Утворення спільного ринку мало оптимізувати економічну діяльність та розвиток торгівлі в межах цілого континенту. Спільний ринок мав бути також гарантією вільного руху осіб, капіталу, товарів та послуг.

5. Утримання економічного та політичного значення на міжнародній арені. Європейці добре розуміли, що обидві світові війни значно ослабили позиції європейських країн у світі. Лише тісна співпраця у цих сферах допомогла б повернути їм владу, яку вони втратили.

У науковій літературі є різні варіанти періодизації європейської інтеграції. Але в загальному випадку виділяється чотири етапи її розвитку. Перший, динамічний і результативний, почався з декларації Шумана 1950 р. і тривав майже двадцять років. Крах Бреттон-Вудської системи (1971 р.) і нафтова криза (1973 р.) зупинили поступальний рух інтеграції. Її другий, досить складний період тривав до середини 80-х рр. Схвалена в 1985 р. програма будівництва Єдиного внутрішнього ринку, відкрила третій, успішний етап інтеграції, що охопив майже два десятиліття. З 2004 р. – після того як в ЄС вступила велика група країн Центральної та Східної Європи – інтеграційні процеси знову сповільнилися. Ускладнилися зовнішні умови розвитку Європейського Союзу. Четвертий період розпочався декількома великими проблемами, які ЄС доведеться вирішити.

I етап. Становлення інтеграції (1950 р. – початок 1970-х рр.)

Становленню інтеграції сприяло декілька факторів. Після двох світових воєн стало зрозуміло, що концепція національної держави, яка зародилася і втілена в Європі в її абсолютній формі – без яких-небудь обмежень національного суверенітету – незмінно веде до націоналізму і міжнародних конфліктів. Теза про необхідність поставити політику окремих держав під наднаціональний контроль, що визрів у надрах антифашистського руху ще під час війни, отримала широке визнання. Насторожене ставлення Франції та інших європейських країн до Німеччини посилювало прагнення зв'язати її міжнародними зобов'язаннями. Місцеві еліти розуміли, що економічне відродження регіону можливе лише за умови його тісної взаємодії з іншими країнами. Надходження американської допомоги по "Плану Маршалла" завершувалося в 1951 р. Надалі, західноєвропейські країни у своєму економічному розвитку могли спиратися в основному одна на одну. Для цього потрібно було активізувати їх зовнішню торгівлю і налагодити широку промислову кооперацію. Цю потребу посилювало також виникнення в Європі групи соціалістичних країн. В 1949 р. була заснована так звана Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ). Крім СРСР, до неї увійшли НДР, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Болгарія і Румунія – країни, що раніше були традиційними джерелами сировини і ринками збуту для західноєвропейських підприємств.

У результаті Другої світової війни Західна Європа втратила роль одного з головних світових центрів сили. Сформувалася нова, біполярна система міжнародних відносин – Ялтинсько-Потсдамська, з двома полюсами – США і СРСР. Саме вони стали головними дійовими особами холодної війни. Повоєнний розділ Європи на сфери впливу, утворення двох німецьких держав – ФРН і НДР, а також війна між двома корейськими державами за участю збройних сил США, Китаю та СРСР в 1950-1952 рр. ясно показали європейцям, що ключові питання сучасності вирішуються без їх участі. Проголошення незалежності Індії в 1947 р. поклато початок краху колоніальної системи, що була найважливішим інструментом світового панування європейських метрополій. Західній Європі треба було заново визначити своє місце в системі міжнародних відносин, знайти нові важелі зміцнення своїх позицій.

Шлях до європейської інтеграції відкрила Декларація Шумана. 9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Робер Шуман звернувся до уряду ФРН з пропозицією створити франко-німецьке об'єднання вугілля і сталі, відкрите для приєднання інших країн. Значення декларації виходило далеко за рамки відносин двох колишніх супротивників у війні. Вона закликала до створення "загальної основи економічного розвитку, яка стане першим кроком до Європейської федерації".

Датою народження ЄС вважають 18 квітня 1951р., коли був підписаний Договір, що засновує Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Через шість років заснували Європейське економічне співтовариство (СЕС) і Європейське співтовариство з атомної енергії (Євроатом). Вони остаточно визначили характер і загальний напрямок розвитку європейської інтеграції. Після війни в Західній Європі розгорнувся потужний економічний підйом. Протягом 50-х і 60-х рр. темпи зростання ВВП в регіоні становили в середньому 5% на рік. Рівень життя населення стійко підвищувався, ріс внутрішній попит, поліпшувалося

соціальне становище. Всюди проводилися глибокі економічні та політичні реформи. Створювалися системи державного регулювання економіки, а традиційна конфронтація між працею і капіталом замінювалася практикою "соціального партнерства". Відбувалося зміцнення демократичних інститутів або їх відновлення – в Німеччині та Італії. Міжнародне становище в ті роки визначалося протистоянням двох суспільних систем та їх військово-політичних блоків – НАТО та Організації Варшавського договору (ОВД) . Однак "холодна війна" з її драматичними подіями, такими як спорудження Берлінської стіни (1961 р.), Карибська криза (1962 р.), введення радянських військ в Угорщину (1956 р.) і Чехословаччину (1968 р.), не гальмувала, а швидше стимулювала інтеграцію. Хоча всі країни ЄЕС, будучи членами НАТО, збільшили військові витрати, основну їх частину (особливо на розвиток ракетно-ядерних сил) взяли на себе США. Західна Європа, що прикривалася американським щитом могла зосередитися на внутрішніх реформах та нарощуванні економічної сили. Почався розпад колоніальних імперій. Франція вела та програла війни у В'єтнамі та Алжирі. Після таких поразок європейські країни почали надавати ще більшого значення побудові Європейських спілок.

II етап. Час випробувань і пошуків (початок 70-х рр. - 1984 р.)

Початок 70-х рр. ознаменувався двома світовими потрясіннями. У серпні 1971р. відбувся розпад Бреттон-Вудської валютної системи, заснованої на золото-доларовому стандарті. США (зважаючи на виснаження державних золотих запасів на тлі війни у В'єтнамі) відмовилися обмінювати пред'явлені йому французьким урядом долари на золото. Це поклало кінець стійкій практиці визначати курси національних валют через їх золотий вміст. Тепер курс тієї чи іншої валюти визначався на основі хаотичних рухів ринкової кон'юнктури. Світ раз і назавжди перейшов від фіксованих курсів до плаваючих. У 1973 р. на тлі арабсько-ізраїльської війни стався перший нафтовий шок: країни ОПЕК підвищили експортні ціни в чотири рази. У 1978 р. підйом нафтових цін відновився. Заголом з 1970 р. по 1980 р. вони зросли вдесятеро.

У першій половині 70-х рр. протистояння між Сходом і Заходом тимчасово ослабло. Процес розрядки міжнародної напруженості найбільш виразно проявився в Європі, де його ініціаторами виступили, разом з Радянським Союзом, два провідних учасника ЄС – ФРН і Франція. Влітку 1973р. почалася робота Загальноєвропейської наради з безпеки і співробітництва в Європі. У ній взяли участь 33 європейські країни, а також США і Канада. Нарада завершилася підписанням в 1975 р. Заключного акта (неофіційно – Гельсінський акт). Він закріпив непорушність повоєнних кордонів у Європі і декларував курс на розвиток співпраці між капіталістичними і соціалістичними країнами з економічних, науково-технічних і гуманітарних питань.

Однак з причин виникнення соціально-економічних проблем Європейські співтовариства не змогли використати паузу у "холодній війні" для подальшого розвитку інтеграції .

III етап. Новий підйом інтеграційного будівництва (1985 р. – 2004 р.)

Починаючи з середини 80-х рр., спільнота вступила в 20-річний період динамічного розвитку. До цього часу структурна перебудова західноєвропейської економіки завершилася в цілому. Економіка регіону повернулася до стійких темпів розвитку, хоча і не таких високих, як в 50 - 60-ті роки. Міжнародне становище також сприяло європейській інтеграції. Новий лідер СРСР Михайло Горбачов, який прийшов до влади в 1985 р., радикально змінив зовнішню політику країни, взявши курс на співпрацю з Європейським Співтовариством та Заходом у цілому. Радянський Союз і США уклали договори про обмеження ракетно-ядерних сил. У 1989 р. радянські війська покинули Афганістан. На рубежі 80-х і 90-х рр. в країнах Центральної та Східної Європи, а потім в СРСР розвалився соціалізм, після чого розпався і сам Радянський Союз. Ці події круто повернули хід світової історії. В Європі залишився один військово-політичний блок – НАТО та один центр економічної сили та стабільності – Європейське Співтовариство. Виникли максимально сприятливі умови для того, щоб вивести інтеграцію на більш високий щабель і поширити її на колишні країни радянського блоку. Разом з тим дезорганізація старого світопорядку призвела до посилення політичної нестабільності в світі. Криза в Косово стала причиною війни в Югославії, в 1999 р. сили НАТО здійснили бомбардування Белграду та інших міст країни. Новою загрозою міжнародній безпеці став міжнародний тероризм. 11 вересня 2001 р. були підірвані два хмарочоси в Нью-Йорку, а в березні 2004 р. прогрімилі серія вибухів у Мадриді. У 2003 р. США вторглися до Іраку, не отримавши санкції Ради Безпеки ООН. У відповідь на ці події Євросоюз посилив свою активність на міжнародній арені, як в рамках спільної зовнішньої та оборонної політики, так і зовнішньої політики його найбільших держав (Франції, Німеччини та Великобританії).

IV етап. Європейський Союз в умовах глобалізації (з 2004 р. – по теперішній час).

Черговий етап в історії ЄС розпочався в 2004 р., після того, як його ряди поповнилися десятьма новими членами, вісім з яких розташовані в Центральній і Східній Європі. Так західноєвропейська інтеграція стала загальноєвропейською. У 2007 р. в ЄС вступили ще дві колишні соціалістичні країни – Болгарія і Румунія. Масштабне розширення ЄС на схід стало можливим завдяки закінченню холодної війни і розпаду біполярної системи світу. Цей факт змінив долю не лише Європи, але і всього світу. Він же дав новий потужний поштовх процесу глобалізації. Лібералізація руху капіталів, швидкий розвиток інформаційних технологій і поширення принципів ринкового господарства різко посилили взаємну залежність різних країн і регіонів світу. Національні господарства країн ЦСЄ, Росії, пострадянських держав, інших країн з ринками, що формуються, влилися в світову економіку. Це зробило її більш динамічною, але менш стабільною.

Бурхливий економічний розвиток Китаю, Індії та інших країн, що розвиваються, ускладнили позиції ЄС на зовнішніх ринках.

У першому десятилітті XXI століття стало ясно, що перемога Заходу в холодній війні не гарантує миру, стабільності і безпеки. Вогнища напруженості і збройні конфлікти виникали на Близькому і Середньому Сході, в Африці, на Балканах, на пострадянському просторі. З новою силою проявили себе міжнародний тероризм, транскордонна злочинність і нелегальна міграція. До середини десятиліття явно позначився перехід до поліцентризму, або багатосторонності (multilaterality), як його іменують в ЄС.

Щоб бути одним з головних центрів сучасного світу, Євросоюз повинен стати більш згуртованим, а також значно підвищити ефективність своєї зовнішньої політики. Одночасно йому належить вирішувати серйозні внутрішні проблеми. В їх числі: скорочення розриву в рівнях економічного розвитку окремих держав-членів; проведення глибокої реформи інститутів, визначення нових довгострокових цілей європейської інтеграції. Реалізація цих завдань вимагає тривалої і напруженої роботи.

Офіційно проголошені цілі ЄС – поступове усунення всіх обмежень у торгівлі між країнами-учасниками; встановлення загального митного тарифу в торгівлі з третіми країнами; ліквідація обмежень для вільного пересування людей, капіталів і послуг та проведення загальної політики в галузі транспорту, сільського господарства; створення валютного союзу; уніфікація податкової системи; зближення законодавства; розробка принципів узгодженої економічної політики.

Діяльність Європейського Союзу передбачає:

- відміну митних зборів і квот, а також інші заходи, що мають аналогічний ефект;
- загальну торговельну політику;
- створення внутрішнього ринку з вільним рухом товарів, людей, послуг і капіталів;
- проведення загальної політики в галузі рибальства, сільського господарства та транспорту;
- формування режиму, що забезпечує захист від недобросовісної конкуренції на внутрішньому ринку;
- зближення законодавств країн-членів;
- проведення спільної політики у соціальній сфері, в галузі охорони навколишнього середовища та допомоги розвитку;
- зміцнення економічного і соціального єднання;
- підвищення конкурентоспроможності промисловості країн Європейського Союзу;
- здійснення наукових досліджень, вдосконалення технологій, створення трансєвропейських мереж;
- сприяння досягненню високого рівня охорони здоров'я, забезпечення освіти та професійної підготовки високої якості, поліпшення захисту споживачів;
- заходи в галузі енергетики, туризму та захисту цивільного населення при надзвичайних ситуаціях.

Діяльність Європейського Союзу заснована на принципах поваги національної особливості держав-членів, системи правління яких будуються на демократичних принципах; поваги прав людини відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини (1950 р.) і конституційними традиціями, спільними для держав-членів.

В даний час функціонування ЄС забезпечується цілою системою органів:

1. Рада Європейського союзу (РЄС). Вона не рідше двох разів на рік проводить сесії на рівні глав держав і урядів, а також регулярно збирається на рівні різних міністрів (закордонних справ, економіки, фінансів, сільського господарства).

2. Комісія ЄС (КЄС) – виконавчий орган, свого роду уряд ЄС, який втілює в життя рішення РЄС. КЄС складається з 20 членів (комісарів), що займаються певними питаннями

(сільське господарство, енергетика) і призначаються строком на 5 років національними урядами, але не залежать від останніх. Резиденція КЄС знаходиться в Брюсселі, штат налічує приблизно 15 тис. чоловік.

3. Європейський парламент (ЄП) з резиденцією в Страсбурзі; обирається з 1979 р. прямим голосуванням громадян у всіх країн-членів ЄС. До функцій ЄП належить прийняття бюджету ЄС, контроль за діяльністю КЄС і право доручати їй розробку конкретних пропозицій щодо розвитку інтеграції

4. Європейський суд, що забезпечує правильну інтерпретацію і реалізацію нормативних актів (законодавства) ЄС.

5. Рахункова плата

6. Європейський центральний банк.

7. Європейський інвестиційний банк, створений на основі дольової участі країн-членів ЄС у його основному капіталі. Маючи функції комерційного банку, він надає кредити державним структурам країн-членів ЄС.

8. Європейський соціальний фонд, що полегшує пересування робочої сили ЄС та її адаптацію до умов, що змінюються в інтеграційному просторі.

9. Європейський фонд регіонального розвитку, що сприяє структурній перебудові кризових регіонів – слабо індустріально розвинутих або депресивних.

Розглянувши історію Європейського Союзу з моменту його створення і зрозумівши принципи, необхідно відзначити, що Європейський Союз являє собою певну систему, яка заснована як на договірних, так і на юридичних нормах. Актуальність проблеми взаємовідносин України з гігантом процесів європейської інтеграції та кооперації – Європейським Союзом є беззаперечна. Цілком зрозуміло, що вступ України до ЄС є довготривалим, багатоетапним та віддаленим у часі процесом, проте висвітлення цієї теми вже сьогодні займає чільне місце серед науковців, журналістів та політиків. Водночас вона пронизана різноманіттям підходів та оцінок до її висвітлення, політичними та ідеологічними розбіжностями.

Література

1. Борко Ю.А. От Европейской идеи – к единой Европе. – М.: Издательский дом "Деловая литература", 2003. – 464 с.
2. Буторина О.В. Европейская интеграция. – М.: Издательский дом "Деловая литература", 2011. – 720 с.
3. Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу. / Ф.Тоді, пер. з англ. М.Марченко. – К.: К.І.С., 2001. – 135 с.
4. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. – М.: "Международные отношения", 2003. – 400 с.
5. Шуман Р. За Европу. – М.: Московская школа политических исследований, 2002. – 96 с.

УДК 339.13

КОНКУРЕНЦІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Баско А.А., студентка IV курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: к.е.н., доц. **Городецька М.О.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

Розвиток країн світу однозначно свідчить, що ефективне функціонування ринкової економіки зумовлюється наявністю конкуренції, за якої всі суб'єкти господарювання мають рівні можливості для здійснення господарської діяльності.

Конкуренція - це потужний інструмент ринкової економіки, рушійна сила, яка примушує товаровиробників підвищувати ефективність виробництва, знижувати виробничі затрати, підвищувати якість продукції (товарів, робіт, послуг), прискорювати впровадження новітніх досягнень науки і техніки, проводити організаційні та структурні зміни в ході підприємницької діяльності. Ступінь розвитку економічної конкуренції є одним із вирішальних критеріїв розвиненості й цивілізованості ринкових відносин.

Основними умовами виникнення та існування конкуренції є:

- наявність на ринку необмеженої кількості незалежних виробників і покупців товарів або ресурсів;
- свобода виробників щодо вибору господарської діяльності;

- абсолютно вільний доступ економічних суб'єктів до ринку і такий же вільний вихід із нього;
- певна відповідність між попитом і пропозицією;
- відсутність надвиробництва і дефіциту;
- абсолютна мобільність матеріальних, трудових, фінансових та інших ресурсів;
- відсутність угод між постачальниками та споживачами ресурсів, які можуть обмежити конкуренцію;
- наявність у кожного учасника конкуренції повної інформації про попит, пропозицію, ціни, норму прибутку тощо.

На сучасному етапі розвитку ринкової економіки конкуренцію визначають як процес використання вже відомих (вищеназваних) умов та відкриття і використання нових умов розвитку.

У процесі конкуренції між суб'єктами виробництва і реалізації товарів виникають істотні та стійкі взаємозв'язки, які свідчать про те, що конкуренція - не суб'єктивне і не випадкове явище, а об'єктивна економічна сила, яка набирає форми економічного закону конкуренції.

Закон конкуренції виражає внутрішньо необхідні, сталі, суттєві причинно-наслідкові взаємозв'язки між економічними суб'єктами у боротьбі за найвигідніші умови виробництва і реалізації товарів з метою одержання найбільшого прибутку.

Конкуренція за змістом дуже суперечлива. З одного боку, вона висловлює прагнення до свободи, економічної, незалежності - то є вияв відцентрових сил. З іншого - прагнення самих конкурентів забезпечити себе від мінливостей боротьби, що свідчить про тенденції об'єднання зусиль, свого роду економічної солідарності, гарантом яких виступає держава, закони поведінки над ринком, які захищають інтереси національних підприємців від конкуренції іноземного капіталу, тощо. Понад те, прагнення перемоги у конкурентній боротьбі веде до встановлення панівного становища над ринком, захоплення ринкової влади, до утворення монополій.

В залежності від застосовуваних методів розрізняють цінову, нецінову і недобросовісну конкуренцію. Цінова конкуренція означає, що основним методом боротьби проти конкурентів є ціна. У такій боротьбі перемагає той, хто досягає індивідуальної вартості, нижчої, ніж ринкова ціна. Це по суті боротьба за скорочення витрат виробництва завдяки використанню досягнень науково-технічного прогресу, наукової організації праці, підвищення продуктивності живої праці тощо. На конкурентному ринку нездатність деяких фірм до зазначеної діяльності в кінцевому підсумку означає усунення їх іншими фірмами.

Нецінова конкуренція може здійснюватися шляхом підвищення якості продукції, використання реклами, надання безплатних консультацій щодо використання купленого товару, забезпечення гарантійного ремонту, надання запасних частин тощо.

Недобросовісна конкуренція являє собою діяльність господарського суб'єкта, що спрямована на одержання комерційної вигоди і забезпечення панування на ринку шляхом обману споживача, партнерів, інших господарських суб'єктів і державних органів. Основними способами такої конкуренції є: дезінформація з боку виробника споживачів і господарських суб'єктів про товар і послуги; використання товарного чи фірмового найменування без дозволу господарського суб'єкта, на ім'я якого вони зареєстровані; поширення компрометуючої інформації про товари своїх конкурентів; здійснення тиску на постачальників ресурсів і банки, щоб вони відмовляли конкурентам у постачанні сировини, матеріалів та у наданні кредитів; встановлення більш високих окладів і різних пільг з метою з метою переманення провідних спеціалістів фірм-конкурентів тощо.

У ході еволюції економічної системи змінюється і конкуренція. Найбільшого розвитку конкуренція стала невід'ємною складовою підприємства.

На нижчій стадії розвитку капіталістичного способу виробництва (початок XVI – кінець XIX ст.) панувала вільна конкуренція між виробниками невеликих підприємств, які виробили товари на невіданий ринок, у виді внутрішньогалузевої та міжгалузевої конкуренції.

Внутрішньогалузева конкуренція становить собою суперництво виробників всередині кожної галузі за одержання прибутку. Вона сприяє формуванню суспільно необхідних затрат на виробництво товару, зниженню затрат виробництва і збільшенню прибутку, розвитку НТП, збільшенню обсягів виробництва і насиченню ринку товарами, утворенню і зниженню ринкової вартості товару, диференціації товаровиробників, виникненню економічних криз.

Міжгалузева конкуренція являє собою суперництво виробників різних галузей господарства за більш прибуткове застосування капіталу. Вона ведеться шляхом переливання капіталу з однієї галузі в іншу, з менш прибуткової у більш прибуткову. Міжгалузева конкуренція сприяє утворенню середньої норми прибутку, формуванню пропорцій суспільного

виробництва, розвитку нових галузей, а також виникненню суперечності між виробниками різних галузей і виникненню економічних криз.

Структура ринку з точки зору характеру конкурентних відносин базується на визначенні кількості товаровиробників і природи споживачів.

Економічні умови, в яких відбувається ринкова конкуренція, називається ринковою структурою. Структура ринку визначається кількістю і розмірами фірм, характером продукції, легкістю входження і виходу з конкретного ринку, доступністю ринкової інформації. Залежно від існуючих ринків розрізняють чотири типи ринкових структур конкуренції.

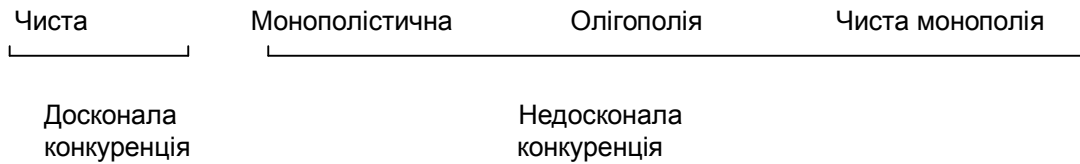

Рис. 1. Типи ринкових структур конкуренції

Чиста (досконала) конкуренція має місце тоді, коли на ринку велика кількість продавців і покупців, на цьому ринку є однорідний товар, продавці та покупці не мають будь-яких персональних переваг, володіють повною інформацією про ринкові ціни та обсяги випущеної продукції і мають можливість вільного доступу до ринку та виходу з нього. Прикладів такого ринку в практиці дуже мало (валютна біржа, товарна біржа та інші біржі), тому переважає недосконала (обмежена) конкуренція, шли далеко не всі продавці можуть запропонувати певний товар за діючою ціною.

Монополістична конкуренція – це ринкова ситуація, за якої велика кількість виробників реалізує схожу, але не ідентичну продукцію, намагаючись надати їй реальних чи уявних виключних якостей.

Олігополістична конкуренція має місце тоді, коли на ринку панує декілька великих фірм - не більше шести. Олігополія виникає тому, що конкуруючим фірмам дуже важко вийти на ринок через обмеженість ресурсів, насиченість попиту на цей товар, захищеність товару патентом тощо.

Монополістична конкуренція означає панування на ринку однієї фірми і можливість останньої впливати на встановлення цін.

Отже, ринковий механізм як механізм урівнюванню попиту та пропозиції у певні історичні періоди набуває різних форм. Його розвиток визначається взаємодією конкуренції та монополії.

Конкуренція має негативні й позитивні риси. До негативних відносяться: витиснення дрібних виробників великим капіталом, розорення одних і збагачення інших, посилення соціальної несправедливості, значне зростання майнової диференціації населення, загострення безробіття, інфляції тощо.

Водночас конкуренція має позитивні риси. Вона є рушійною силою ринкової економіки, оскільки стимулює економію матеріальних, трудових та фінансових ресурсів, примушує постійно поновлювати асортимент, пильно стежити за науково-технічними новинками і активно впроваджувати їх у виробництво.

У нашій країні начебто є всі необхідні передумови для формування ефективного конкурентного середовища: крім загальних вимог Конституції України, прийнято ряд важливих законів України та створено відповідні державні органи, що мають опікуватися цими проблемами.

Водночас поки що не можна стверджувати, що завдання, накреслені Конституцією, нині виконуються повною мірою. У сфері конкуренції залишається дуже багато невирішених проблем, які, у свою чергу, є причиною більшості гострих кризових явищ в економіці.

Насамперед загальнополітичною проблемою в Україні є недотримання вимог законодавства практично в усіх сферах суспільного виробництва. Переважна кількість наших законів відповідає європейському рівню, але мало хто дотримується їх вимог свідомо чи через незнання їх не дотримуються підприємці, недостатню увагу цьому питанню приділяють державні органи, а суди, які повинні бути на варті дотримання законодавства, насправді дуже часто самі ж їх і порушують.

З точки зору конкуренції закони мають створювати потенційно рівні умови для всіх учасників виробництва. Однак цей принцип часто не дотримується. Уже на законодавчому рівні різні групи учасників ринку мають і різні умови. Це стосується, зокрема, процедур

банкрутства, системи оподаткування, інвестиційної та зовнішньоекономічної діяльності, ліцензування, протекціоністської, митної, експортно-імпоротної політики тощо.

Важливу роль у формуванні конкурентного середовища можуть відігравати попереджувальні заходи держави, особливо заходи, спрямовані на попередження порушення законів, на створення оптимальних умов функціонування суспільного виробництва. На жаль, і тут також спостерігаються суттєві проблеми. Недостатня увага держави до питань формування конкурентного середовища та захисту конкуренції призводить до систематичних збоїв нормального ритму функціонування економіки.

Проблеми конкуренції в Україні спричиняють непомірно високі ціни на послуги зв'язку, а тарифи на послуги житлово-комунального господарства абсолютно неадекватні з їх якістю.

І проблеми постійно поновлюються. Це відбувається через те, що шляхом адміністративного регулювання здійснюється лише боротьба з наслідками криз, а насправді потрібно створювати об'єктивні регулятори суспільно-економічних процесів. Таким об'єктивним регулятором і є конкурентне середовище, що може бути створене як завдяки демонополізації окремих суб'єктів господарювання, так і шляхом усунення бар'єрів доступу на проблемні ринки.

У сучасних умовах сфера торгівлі характеризується надзвичайно динамічним розвитком. Завдяки порівняно низькій капіталомісткості та швидкій окупності вона є доволі привабливою для інвесторів. Тому до цієї сфери останніми роками спрямовується велика кількість капітальних вкладень. Зокрема, вона є надто привабливою для іноземних інвесторів. Водночас, як не дивно, нові надходження капіталів не лише не збільшують конкуренції, а навпаки - монополізують цю сферу.

Замість великої кількості магазинчиків створюється єдиний на весь мікрорайон супермаркет, а у приміщеннях колишніх крамничок відкриваються прибутковіші заклади - бутіки, кафе, ресторани, банки, перукарні, аптеки тощо. Слід також зазначити, що власники багатьох супермаркетів нерідко перебувають між собою у родинних чи партнерських зв'язках, що дає їм можливість домовлятися про свою маркетингову політику. Це призводить до монополізації сфери торгівлі, а наслідки такої монополізації негативно впливають і на споживачів, і на товаропостачальників. Споживачі відчувають на собі постійне підвищення цін, що не могло б відбуватися в умовах жорсткої конкуренції. А товаровиробники, які намагаються скористатися послугами супермаркетів для просування своїх товарів до споживача, спостерігають прояви монопольної поведінки власників закладів торгівлі.

В умовах суттєвого розшарування населення на занадто багатих і занадто бідних, сподівання лише на великий бізнес означає орієнтування на подальшу монополізацію суспільного виробництва. Великий бізнес має розвиватися з малого та середнього, а не формуватися на привілеях наближених до влади осіб. А без створення такого прошарку малого бізнесу не може бути іншого шляху появи великого бізнесу, аніж надання йому таких привілеїв.

Держава має зробити все необхідне для розвитку малого бізнесу й формування сприятливого режиму для іноземних інвестицій, для того, щоб максимально швидко створити конкурентне середовище. Таким чином, ринкові відносини в Україні насамперед стали розвиватися у малому бізнесі. Однак пріоритети надавалися не в належних пропорціях. У будь-якому разі проблеми підтримки малого бізнесу й сьогодні залишаються надзвичайно гострими.

Перелік проблем в економіці держави, які призводять до порушення вимог конкуренції, можна наводити безліч. На жаль, далеко не всі усвідомлюють реальні причини цих проблем. Замість того, щоб їх попередити та заздалегідь створити дійсно конкурентні умови у різних секторах суспільного виробництва, щороку витрачаються величезні і часто марні зусилля на боротьбу з наслідками різноманітних кризових явищ. З метою формування в Україні ефективного ринкового середовища і на загальнодержавному рівні, і на рівні окремих регіонів слід приділити серйозну увагу питанням захисту конкуренції у підприємницькій діяльності і опікуватися цим повинен не лише Антимонопольний комітет, а й інші державні органи, які також покликані захищати конкуренцію в Україні.

Література

1. Базилевич В.Д. Економічна теорія: Політекономія: Підручник/ В.Д.Базилевич – К.: Знання-Прес, 2008. – 719с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/1584072039904/politekonomiya/ekonomichna_teoriya_politekonomiya_-_bazilevich_vd

2. Михальчишин Н. Доцільність функціонування монополії в національній економіці/ Михальчишин Н., Міняйло О.// Конкуренція – 2013 – №1(48)

3. Конкуренція її місце і роль в сучасній ринковій економіці [Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://bukvar.su/jekonomika/200301-Konkurenciya-eie-mesto-i-rol-v-sovremennoiy-gynochnoiy-ekonomike.html>

4. Політична економія: Підручник / За заг. ред. Ю.В.Ніколенка. – К.: Центр навчальної літератури, 2009. – 632 с.

5. Роль конкуренції в ринковій економіці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.br.com.ua/referats/Economical_topics/123640-1.html

УДК 323.2

ГРОМАДСЬКА ДУМКА ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИМИ ПРОЦЕСАМИ В СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Божок Н.В., студентка ІІ курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: ст. викл. **Петренко М.І.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

Відомо, що громадська думка або суспільна думка це – форма масової свідомості, в якому виявляється ставлення (приховане або явне) різних груп людей до подій і процесів дійсного життя, які зачіпають їхні інтереси і потреби. Поняття "громадська думка" безпосередньо стосується понять "конституційна держава", "суверенітет", "міжнародне право", "звичаєве право", та інших юридично важливих понять, а не тільки фіксує зв'язок діяльності суддів або адвокатів з навколишнім суспільним середовищем [4, 294]. Громадська думка виражається публічно і впливає на функціонування суспільства та його політичної системи. Саме можливість голосного, публічного висловлення населення своїх проблем суспільного життя і вплив цієї висловленої вголос позиції на розвиток суспільно-політичних відносин відбиває суть громадської думки як особливого соціального інституту. При цьому, громадська думка являє собою сукупність багатьох індивідуальних думок з конкретного питання, яке торкається групи людей. Громадська думка реалізує в процесі життєдіяльності суспільства цілий ряд найважливіших функцій, ключовими серед яких є управлінська, експресивна, консультативна, спонукальна і директивна, в рамках яких виявляється "механізм дії" громадської думки на процеси соціально-політичним управління суспільством. [5, 143].

Громадська думка існувало в усі історичні епохи, однак, сам термін, що позначає цей унікальний феномен суспільного життя людства, з'явився в Англії в XII ст. За деякими даними, виникнення терміну "громадська думка" пов'язане з ім'ям англійського державного і громадського діяча, письменника Дж. Солсбері, який використовував його для позначення моральної підтримки парламенту з боку населення країни. Такий унікальний феномен, як "громадська думка" належить до числа соціальних явищ, які привертають увагу мислителів з давніх часів, таких як :

Г.Гегель, Г.Тард, Ф.Тьонніс, Дж.Геллап, У.Ліпман, Г.Блумер. Громадська думка, за Г.Блумером, належить до сфери колективної дії, тому він вважав її суттєвою ознакою взаємного пристосування різних форм індивідуальної поведінки на основі нормативно зумовлених очікувань, завдяки чому індивіди спільно діють у певному напрямку. Інший американський соціолог А.Ласуелл пов'язував громадську думку зі сферою впливу в процесі державного управління.

Для України на даному етапі розвитку є актуальним питання формування громадської думки. В ході останніх подій в Криму, як приклад, у людей сформувалась думка, про те, що влада безсильна у протистоянні з зовнішнім ворогом, а тому кожен в суспільстві сам за себе .

Громадська думка фіксує насамперед сприйняття дійсності через призму масової свідомості. В ній віддзеркалюються як спільні, так і специфічні інтереси класів, національних, професійних, духовних, соціальних та інших спільностей, у цілому суб'єктів політичного процесу. Громадська думка як політичний інститут бере участь у здійсненні влади. Це важлива складова механізму прийняття політичних рішень на всіх рівнях. Оскільки громадська думка виступає знаряддям політики, то її формування є сферою боротьби за владу. Тому, складовою частиною політичного процесу можна вважати боротьбу за громадську думку на політичному ринку. Не слід розуміти громадську думку як механічну суму думок членів суспільства або якусь середню величину. Насправді це історично зумовлений динамічний стан масової свідомості великих груп людей, складне політичне явище, яке своїм змістом віддзеркалює співвідношення соціальних сил, що фактично діють у суспільстві. Ця думка існує тоді, коли потенційно різні точки зору можуть бути виражені публічно і коли їх

узгодження здійснюється шляхом зіставлення різних позицій. Більше того, громадська думка – це сфера політичної боротьби, до якої залучені економічні і політичні сили, оскільки формування і відображення того, що становить її зміст, залежить як від матеріальних (засобів формування і поширення думок), так і політичних передумов (засобів, які дають змогу визначити межі легальної і громадської думки). Характер впливу громадської думки на політичні процеси залежить від існуючого політичного режиму. Так, в умовах тоталітаризму, авторитаризму за допомогою державних інститутів здійснюється маніпуляція масовою свідомістю відповідно до офіційної ідеології. Звичайно, в цих умовах немає ніякої потреби у вивченні громадської думки. Вирішальне значення має її нормативне формування засобами тотальної пропаганди. Як елемент функціонування політичних систем громадська думка є постійно діючим фактором управління, за допомогою якого виконується декілька впливових функцій, а саме: експресивно – контрольна, яка визначає політичну позицію тих або інших спільностей; консультативна дає поради щодо пошуку оптимальних політичних дій; директивна виносить рішення по тих або інших питаннях, регулює поведінку індивідів, спільностей і установ, підтримує або відкидає ті чи інші уявлення, цінності і норми. Для того щоб ці функції були реалізовані, повинен бути гарантований вплив громадської думки на функціонування політичної системи. Як зазначалося, частиною цієї системи є інститути, за допомогою, яких здійснюється її вплив на процес прийняття політичних рішень, відбувається її включення в політичний процес.

Визначається громадська думка дією багатьох факторів: особливостями ментальності нації, традиціями, звичками, складом тих спільностей, що висловлюють свої думки, ступенем збігу інтересів верств і груп, які входять до них, характером питань що обговорюються, та ін. Сам же процес формування і функціонування громадської думки може проходити стихійно. Однак у сучасному суспільстві на цих процесах позначається певний вплив з боку численних соціальних установ – політичних організацій, засобів масової інформації. Громадська думка може бути моністичною, плюралістичною і одноставною. Може виступати правильним, реалістичним або хибним, ілюзорним уявленням щодо дійсності. У цілому нинішній стан громадської думки характеризується ідейною строкатістю, великою емоційною насиченістю. В цілому вона така, яка повинна бути в суспільстві, що знаходиться на шляху розбудови демократичної суверенної державності.

Для вивчення масової свідомості створюються державні та інші служби. Наприклад, у США це відомий інститут Геллапа. Оскільки громадська думка відіграє суттєву роль у політичному житті, її вивчення вимагає серйозного наукового підходу. Передбачається, зокрема, створення моніторинга – системи таких заданих показників, за допомогою яких можна слідкувати за динамікою змін громадської думки цілого суспільства і окремих верств населення. Основними каналами вияву громадської думки є референдум, опитування населення, збори, маніфести, всенародні обговорення. Особливе значення мають засоби масової інформації. В сучасній політології вони розглядаються як один із найважливіших інструментів завоювання і здійснення влади. Затверджують точку зору про те, що засоби масової інформації це “четверта гілка влади”. Десятирічний досвід розвитку незалежної України наочно свідчить, що в нашій державі політичній еліта має і повинна вміти нейтралізувати як внутрішню так і зовнішню загрозу національній безпеці, але на сьогоднішній день, політичні лідери України загнали безпеку народу України у глухий кут.

Засоби масової інформації виражають і формують громадську думку, яку прийнято розглядати як колективне судження людей, в якому ставлення до подій і явищ виявляється у формі схвалення, осуду або вимоги. Громадська думка формується в процесі руху інформації в суспільстві, відображає людське буття, суспільну практику людей і виступає як регулятор діяльності. Вона створюється під впливом буденної свідомості (включаючи соціальну психологію), емпіричних знань, навіть забобонів, а також науки, мистецтва, політики і, зрозуміло, всіх джерел масової комунікації. Засоби масової інформації виражають і формують громадську думку, яку прийнято розглядати як колективне судження людей, в якому ставлення до подій і явищ виявляється у формі схвалення, осуду або вимоги. Отже, виражаючи і формуючи громадську думку, засоби масової інформації, з одного боку, акумулюють досвід і волю мільйонів, а з другого – впливають не тільки на свідомість, а й на вчинки, групові дії людей.

Тоталітарні режими не рахуються з громадською думкою. У демократичному суспільстві управління соціальними процесами передбачає вивчення громадської думки. А у зв'язку з цим справді величезна роль засобів масової інформації. Згадаємо Росію, яка сьогодні веде інформаційну війну в засобах масової інформації шляхом викривлення правдивої інформації, тим самим формуючи свідомість людей. Вони також стають важливим

компонентом демократичних форм управління соціальними процесами. Засоби масової інформації здійснюють свою політичну, управлінську роль у політичній системі шляхом обговорення, підтримки, критики й осуду різних політичних програм, платформ, ідей і пропозицій окремих осіб, громадських формувань, політичних партій, фракцій держави. Процес демократизації, модернізації суспільства, надзвичайно активізував засоби масової інформації і в цьому плані. Досить згадати обговорення проектів найрізноманітніших законів, проектів економічних реформ, структур управління і т.д. Слід також пам'ятати, що пропаганда, навіть підтримка тих чи інших політиків, їхніх програм не означає їх некритичного сприйняття. Гіркий досвід минулого застерігає від колишніх захоплень програмами і діями окремих політичних лідерів. Преса повинна зважено і критично оцінювати їх. Звичайно, критичний підхід не має нічого спільного з тим огульним, упередженим запереченням нових ідей, рухів, формувань, характерним для компартійної преси. Йдеться про порушення елементарних норм плюралізму, етики і моралі. По-перше, це небажання дати об'єктивну інформацію про явище. Можна не погоджуватися з чужою позицією, але об'єктивно викласти її – норма журналістики. Спотворення і підтасовка фактів, викривлення позиції опонента і понині залишаються засобами боротьби проти нового як ворожого, неможливого, антинародного. Це типовий більшовицький підхід, який потрібно долати. По-друге, це типові публічні доноси на окремих осіб, знаходження "компромату", інформації з сумнівних і загадкових джерел про ту чи іншу людину, якими рясніли сторінки комуністичних газет уже у так звані перебудовні роки. А між тим, саме засоби масової інформації повинні показувати зразок політичної культури, зміни самої сутності політичного мислення. Преса, інші засоби масової інформації покликані виховувати політичну культуру в суспільстві. Політична культура журналіста передбачає правдивість, чесність, надання переваги загальнолюдським чинникам перед кастовими, класовими. Висока політична культура передбачає також добросовісність у викладі точки зору політичного опонента, недопустимість поширених і сьогодні мітингових прийомів навішування ярликів, підміни переконливих аргументів суто емоційними засобами суперечок і звинувачень.

Демократизм, політична культура несумісні з нетерпимістю, коли автори, не соромлячись образливих виразів, шукають і малюють образ ворога. Класичним є приклад російського журналіста Д. Кисельова. Полеміка ще нерідко перемішується з відкритою лайкою. Без політичної боротьби, часто гострої, принципової, демократичне суспільство обійтися не може. Держава та ЗМІ взаємодіяти відповідно до Конституції та чинних законів, щоб нейтралізувати можливі прояви інформаційної шкоди для своїх громадян.

Отже, громадська думка – це спосіб прояву суспільної свідомості, вираженої в думках, рекомендаціях, вимогах. Громадська думка, як правило, є усвідомленням населенням соціально-політичних проблем життя, які необхідно вирішувати. Іноді вона виникає в результаті вислову думок по найгостріших соціальних або економічних проблемах. Вона може підтримувати або засуджувати соціально-економічні заходи, що проводяться. Громадська думка може формуватися на основі життєвого досвіду, але може складатися під цілеспрямованою дією на населення різних організацій, установ, політичних партій. Значення громадської думки визначається соціальною структурою держави, рівнем розвитку економіки, політичної і загальної культури населення. Громадська думка є ефективним інструментом проведення соціальної політики. При формуванні громадської думки необхідно враховувати інтереси як суспільства в цілому, так і інтереси окремих класів, соціальних, демографічних груп, трудових колективів і окремих осіб. Громадська думка частіше всього – продукт колективної свідомості, проте не кожна колективна думка буває суспільною. Вона може охоплювати як дуже велику кількість населення: державу, континент, навіть увесь світ, так і невелике коло людей: колектив університету, школи, підприємства чи мешканців області, міста, села. В усі часи громадська думка мала велике значення і для окремих особистостей, і для суспільства в цілому.

Література

1. Туров И.С. Общество как социальная система // Социально-политический журнал – 1994. – №12.
2. Жоль К.К. Соціологія: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2005. – 440 с.
3. Громадська думка: теоретичні та методичні проблеми дослідження" / За заг. ред. Осовського; НАН України, Інститут соціології. – К.: Стило, 2001.
4. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра. – М., 1967.
5. Грушин Б.А. Мнение о мире и мир мнений – М.: Политиздат, 1967 – 318 с.
6. Полторак В.А. Социология общественного мнения: Учебное пособие / В.А.Полторак ; В.А.Полторак. – Киев; Днепрпетровск: Центр "Социополис", 2000. – С. 113-214.

7. Королько В.Г. Основи Паблік рилейшнз. Наукові основи, методика, практика. Підручник, 2-е вид. доп.". – К., Видавничий дім "Скарби", 2001. – 400 с.

8. Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. – К.: Інститут соціології. НАНУ, 2000. – 309 с.

9. Бойко О.Д. Політичне маніпулювання: навч. посібн. – К.: Академвидав, 2010. – 432 с.

УДК 33 (092)

ВЧЕННЯ М.К.МИХАЙЛОВСЬКОГО ПРО СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС ТА ЙОГО ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Герман О.В., студентка IV курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: к.е.н., доц., **Єфремов В.В.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

Постановка проблеми. Реальність сучасної України є такою: готується історичний ґрунт для того, щоб з'явилися якісно нові політичні та економічні еліти і якісно нові лідери. Сьогодні жодний прогноз не дасть відповіді на запитання: це відбудеться швидко чи потрібно багато часу для формування сучасних компетентних, чесних лідерів. Проблема пошуку або підготовки лідерів для України на сучасному етапі є предметом теоретичних і прикладних дискусій і вже постала для країни як гостро актуальна.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання лідерства досліджували багато вчених різноманітних гуманітарних та практичних наук. Психологи, політологи, педагоги висували та доводили свої теорії, концепції, визначення щодо лідерства. Проблему лідерства розглядали Геродот, Плутарх, Н.Макіавеллі, Ф.Ніцше, М.Вебер та інші видатні вчені, політики, громадські діячі. Серйозний вплив на розвиток різних концепцій лідерства зробили відомі роботи М.К.Михайловського, Г.Тарда, Г.Лебона.

У вітчизняній соціальній психології розвиток проблеми лідерства мало досить складний і часом суперечливий характер. Перші роботи в цій галузі були видані в 20-30-ті роки ХХ століття, а саме: дослідження С. Лозинського, А. Залужного, П. Загоровського тощо.

Мета статті – проаналізувати праці Михайловського М.К. про суспільний прогрес та проблему політичного лідерства; дослідити їхнє практичне значення для України на сучасному етапі.

Основні результати дослідження. М.К.Михайловський, як соціолог, примикає до російського напрямку позитивізму, що характеризується, так званим, суб'єктивним методом. Перша велика робота М.К.Михайловського була присвячена проблемі прогресу "Що таке прогрес?", вирішуючи яку, він доводив необхідність оцінювати розвиток з точки зору відомого ідеалу, тоді як соціологи об'єктивізму дивляться на прогрес лише як на байдужу еволюцію. Зрештою, ідеал М.К.Михайловського – розвинена особистість[3].

Головна проблематика роздумів мислителя на соціальні, моральні та естетичні теми може бути в широкому ракурсі позначена як аналіз протиріч між особистістю та суспільством. М.К.Михайловський виділив проблему особистості у її відношенні до прогресу.

За логікою роздумів мислителя, на особистість все більш агресивно діє соціум, який в результаті економічного розвитку суспільства потребує спеціалізації трудових зусиль, а як наслідок – спрощення та примітивізація особистості.

Особистість М.К.Михайловський розглядав не тільки як вищий критерій прогресу, але і як головного творця історії. На його думку, історію роблять не маси, а окремі видатні особистості – "герої". Оскільки свідомість маси придушена і спустошена однорідністю і убогістю життєвих вражень, вона легко впадає в стан майже гіпнотичної пасивності і виявляє підвищену схильність до наслідування. "Герой" своїм прикладом може спонукати "натовп" на подвиг або злочин. У своїй роботі "Герої та натовп" (1882 р.) М.К.Михайловський, ніби роблячи висновок говорить про якості якими повинен володіти лідер – "герой": "Хто хоче панувати над людьми, змусити їх наслідувати чи коритися, той повинен поводитись, як поводить-ся магнетизер, що робить гіпнотичний досвід. Він повинен зробити моментально настільки сильне враження на людей, щоб воно ними опанувало цілком і, отже, на час задавило всі інші відчуття та враження, чим і досягається одностороння концентрація свідомості, або ж він повинен поставити цих людей в умови постійних одноманітних вражень. І в тому, і в іншому випадку він може робити трохи не дива, примушуючи танцювати під свою дудку масу народу і зовсім не вдаючись до грубої фізичної сили. Але бувають обставини, коли цей ефект досягається до певної міри особистими зусиллями героя, і бувають інші обставини, коли

немає ніякої потреби у таких особистих зусиллях і відповідних їм розумових, моральних чи фізичних якостях. Тоді героєм може бути кожен, що ми і бачимо в середні століття"[1, 129].

Натовп сам по собі не злочинний і не героїчний, він є таким, яким його зробіть та особистість, що асоціюється з героєм, – стверджував М.К.Михайловський. Він чітко протиставляв героя та натовп, визначаючи героя як особистість, що "захоплює своїм прикладом масу на позитивні чи негативні вчинки, благородні чи найпідліші, розумні чи безглузді справи. Натовп – це маса, яка здатна захоплюватись чужим прикладом, високо благородним чи ницим, чи морально-байдужим. Але чи може існувати герой автономно, без натовпу, задля якого він і здійснює свої героїчні вчинки? Однозначно – ні. "Великі люди не з неба падають на землю, а із землі ростуть до небес. Їх створює те саме середовище, яке висуває і натовп, тільки концентруючи і втілюючи в них розрізнено вируючі в натовпі почуття, інстинкти, думки, бажання"[1.156].

Проект майбутнього суспільства М.К.Михайловський, як і більшість його визначних сучасників (С.Булгаков, П.Струве, М.Бердяєв та ін.), змальовує не детально, а загальними "мазками". І це зрозуміло. Він усвідомлює, що не можна передбачити заздалегідь конкретні детальні перетворення (це справа тих поколінь, які будуть жити в цьому суспільстві), а доцільніше запропонувати свій варіант переходу (з найменшими жертвами) до нього.

У вітчизняній і зарубіжній соціально-економічній літературі укріпилася думка, що таким ідеалом у нього був суто "селянський" соціалізм. Це не зовсім вірно, хоча раціональне зерно тут є. Можна припустити, що прототипом такого проекту М.К.Михайловський вважає "індивідуалістичний соціалізм" (соціалізм із "людським обличчям"), при якому колективістські початки поєднуються з індивідуалістичними, доповнюючи і збагачуючи одне одного. Мислитель, торкаючись перспектив розвитку суспільно-політичного устрою, враховує інтереси усіх станів суспільства, концентруючи увагу на селянстві саме тому, що селянство складало основну масу населення Росії, і від економічного та правового забезпечення умов його розвитку, залежав благоустрій усього суспільства і держави[4].

М.К.Михайловський не відкидає існування у майбутньому держави, хоча, зважаючи на існуючі держави світу, кваліфікує її як зло для трудової людини. Він ратує за народну, демократичну владу з елементами антиексплуаторськими, соціалістичними, що постійно розвиваються, за владу, яка спирається на союз дружніх трудящих класів. Його пропозиції полягали у поступовому обмеженні держави з боку суспільства, зменшенні її втручання у справи общини і особи.

Будучи демократично орієнтованим, мислитель наполягав на формуванні органів державної влади шляхом обрання населенням, підзвітності останньому. Соціалізм він не мислив без демократії, управління народом за допомогою самого народу.

Одним із головних атрибутів демократії він вважав природну здатність суспільства до соціального миру і злагоди, результатом чого повинно стати поступове переборення відчуження народу від влади. Спроби тільки конституційним шляхом обмежити всевладність економічної і політичної еліти, беззаконня і свавілля влади вважав неперспективними. Одну із головних причин традиції глибокого розриву між народом і державною владою, що утвердилася в Росії, він вбачав у багатовічному зневажанні з її боку до матеріальних і духовних інтересів народу.

М.К.Михайловський не хотів, щоб Росія повторила шлях розвитку буржуазних країн Заходу. Аналіз його творів дає можливість припустити, що він тяжів до республіканської форми правління, але тільки як до ідеальної абстракції. Можливість конституційного режиму в Росії він також розглядав як політичну і юридичну абстракцію.

Ознайомившись із сумними підсумками революцій на Заході, М.К.Михайловський приходив до таких висновків:

- перетворення суспільства революційним шляхом – це можливий, але не обов'язковий варіант розвитку подій;
- революція - не самоціль, а тільки засіб досягнення мети – соціального визволення людини;
- усі революції за своєю суттю є політичними, які не приводять до соціальних перетворень, тому що в решті-решт влада і власність залишається у меншості суспільства;
- з огляду на криваві, жорсткі форми її прояву, революційне перетворення суспільства небажане, більш перспективним є еволюційний шлях.

Багато дослідників при вивченні творчості М.К.Михайловського відзначають той факт, що виявити хронологічну структуру його соціологічних поглядів досить важко. Як правило, він не використав індукцію, не виводив свої теорії шляхом послідовного написання ряду робіт, а давав готовий результат. В статті під назвою "Що таке прогрес?" (1869) він викладає свою

знамениту "формулу прогресу". Ця формула полягає в тому, що "прогрес – поступове наближення до цілісності неподільних, до можливо повного і всебічного поділу праці між органами і можливо меншому поділу праці між людьми. Аморально, несправедливо, шкідливо, нерозумно все, що затримує цей рух. Морально, справедливо, розумно і корисно тільки те, що зменшує різноманітність суспільства, посилюючи тим самим різноманітність його окремих членів". Виходячи з логіки розвитку позитивістського напрямку в ті роки, дана праця повинна була стати заключним акордом доктрини. Надалі М.К.Михайловський давав різні уточнення своїй "формулі", редагував і переписував її. Слід зауважити, що базові положення "формули прогресу" залишалися незмінними протягом чверті століття.

Як і багато соціологів XIX століття М.К.Михайловський був еволюціоністом і намагався знайти відповіді на питання: що є прогрес, які його критерії, який загальний напрямок руху прогресу. У різний час він дав кілька визначень прогресу, не турбуючись про співвіднесення їх один з одним. Дослідники вважають, що "формула прогресу" стала результатом критичного осмислення робіт Чарльза Дарвіна і Греберта Спенсера.

Розглянемо критичні зауваження М.К.Михайловського по відношенню до теорії боротьби за існування Ч.Дарвіна.

За Ч.Дарвіном, природний відбір і боротьба за існування неминуче призводять до того, що слабкі особини гинуть, тоді, як сильні виживають і виробляють нове потомство. Таким чином, будь-який вид в процесі еволюції вдосконалюється. Головним способом виживання у тваринному світі є здатність пристосовуватися до постійно змінюваного довкілля. Дана здатність успадковується наступними поколіннями. Таким чином, пристосування до середовища може служити критерієм вдосконалення. Послідовники Ч.Дарвіна – соціал-дарвіністи стали застосовувати даний принцип по відношенню до людського соціуму. М.К.Михайловський висловлювався з критикою щодо такого перенесення законів, що діють у тваринному світі, на людське суспільство[5].

Повернемося до критичних зауважень М.К.Михайловського. Він критикує проведення аналогій між тваринним світом і співтовариством людей, а також виступає проти вдосконалення суспільства шляхом пристосування кожного окремого його члена до навколишнього середовища. Адже це веде до розшарування, так, сильні і найбільш пристосовані особини вважаються гідними і досконалими, а найменш пристосовані – слабкими. Таке суспільство стає аморальним, у ньому немає місця для розвитку особистості. Відповідно до теорії Дарвіна будь-яка жива істота прагнула вижити за рахунок інших, менш пристосованих і слабших[2].

На противагу роботі Ч.Дарвіна він пише свою працю "Боротьба за індивідуальність" (1875 р.). Тим самим М.К.Михайловський підкреслює значимість боротьби за кожен окремо взяту особистість, за її право на самовизначення і розвиток. У центрі його концепції знаходиться критерій блага окремої особистості.

Розглянемо, що ж вкладав М.К.Михайловський в поняття "індивідуальність". Варто відзначити, що дане поняття в його концепції виражено досить широко. "Об'єктивно світ представляє нескінченно складну систему індивідуальностей, що знаходяться в найрізноманітніших взаєминах" [1, 187].

Таким чином, індивідуальність є ні що інше, як єдине ціле, яка виступає як самостійна одиниця. Група, суспільство, держава являють собою різні соціальні індивідуальності. Людина так само є індивідуальністю як певна сукупність всіх рис, властивих людському організму.

Свої критичні зауваження стосовно органічної теорії Г.Спенсера М.К.Михайловський виклав у роботах "Що таке прогрес?" (1869) і "Аналогічний метод в суспільній науці" (1869).

Розглянемо основні положення органічної теорії. У своїй роботі Г.Спенсер неодноразово підкреслював "невиразність" і невизначеність поняття "прогрес". На його думку, під прогресом розуміють "трохи більш простого зростання, коли мова йде про народ, по відношенню до його чисельності і простору, займаного ним". Даний термін вживається також стосовно матеріальних продуктів, коли мова йде про поліпшення його якостей. Соціальний прогрес полягає у змінах будови соціального організму. У своїх роботах він заміняє поняття "прогрес" "розвитком". М.К.Михайловський різко критикує дане трактування прогресу, називаючи його "аморфним". На його думку, підсумком подальшого диференціювання стане односторонній розвиток якої-небудь однієї функції особистості, що в свою чергу призведе до перетворення її в убогу, недалеку, неосвічену і однорідну особистість. Такі особистості утворюють громадські об'єднання, різноманітні за своїм характером[3].

Прогрес, за М.К.Михайловським, полягає в боротьбі за індивідуальність, тобто у розвитку всіх сил і здібностей людини. У своїй праці він дає визначення прогресу: "Прогрес є

поступове наближення до цілісності неподільних, до можливо повного всебічного поділу праці між органами і можливо меншого поділу праці між людьми"[6].

Дослідники відзначають, що М.К.Михайловський прагнув до цілісного аналізу при дослідженні такого складного процесу, як суспільний прогрес. Він вважав, що існує три позиції, за якими необхідно вивчати особистість і розвиток суспільства. Перша позиція - соціальна, тут потрібно розглядати економічний поділ праці, створення найкращої організації. Друга – біологічна, тут необхідно говорити про теорію боротьби за індивідуальність, мова про яку йшла вище. І, нарешті, третя позиція – психологічна, тут розглядається психологічний взаємодію особистості і мас. Такий цілісний підхід дозволяє всебічно вивчити розвиток суспільства.

При аналізі праць М.К.Михайловського, присвячених соціальному прогресу, науковці виділяють ряд смислових блоків, які допомагають структурувати "формулу прогресу". Можна також виділити базис, основу даної "формули" – теорію розподілу праці і кооперації. Автор не випадково взяв за основу цю теорію. За допомогою неї він хотів показати еволюцію розвитку суспільства, потім перейти до аналізу індивідуальності, а згодом висунути формулу прогресу.

За М.К.Михайловським, сенс поділу праці полягає в "ускладненні, збільшенні різномірності суспільства в цілому" і, одночасно "в спеціалізації, зменшенні різномірності в кожному неподільному". Він виділяв кілька видів поділу праці: органічний, громадський, технічний. Перше, фізіологічний поділ праці – поділ між органами окремої людини. Суспільний поділ - поділ праці між людьми, групами, станами. Третій вид, технічний – розпаданню якогось виробництва на окремі складові. М.К.Михайловський вказував на те, що фізіологічний і суспільний поділ праці є взаємовиключними. За рахунок ускладнення суспільного розподілу праці відбувається ослаблення фізіологічного поділу. Мислитель говорить про те, що ті, хто більше часу проводить, займаючись фізичною працею (наприклад, селяни, робітники) або розумовою (політики) "втрачають ознаки цілісності". Таким чином, відбуваються серйозні зміни у фізіології людини. У суспільному розподілі праці М.К.Михайловський бачить "фактор суспільства, який задає спрямованість особистості, обумовлює характер її існування". Суспільство в процесі свого розвитку ускладнюється, людство збільшує обсяг знань про світ, окремо взята особистість набуває свою спеціалізацію. Таким чином, особистість звужує свій кругозір, спеціалізуючись в одному вузькому напрямі. Вона перетворюється на вузького спеціаліста, який втрачає уявлення про життя у всій її повноті, а лише зосереджується на дуже не великій її частині, до якої входить приватне життя і робота. М.К. Михайловський говорить про те, що таких особистостей легко підпорядкувати одній волі, поставити їх у залежне становище від інших людей. Філософ виступає проти крайньої спеціалізації, вважаючи, що вона сприяє збіднінню, і якоюсь мірою деградації особистості. Він закликає до незалежності особистості. На його думку, цього можна досягти шляхом оволодіння особистістю інших наук, різних ремесел, тобто розширення свого кругозору[5].

М.К.Михайловський вважав, що поділ праці є основою соціальної диференціації суспільства. Мислитель виділяв два види способів, за коштами яких формуються соціальні групи: проста кооперація (співробітництво) і складна.

Перший тип є історично більш раннім і включає в себе первісну общину і початкову епоху варварства. Його можна охарактеризувати наступним чином: діяльність людей носить відносно недиференційований характер, звідси подібні суспільні функції й інтереси, також можна відзначити розвинену солідарність, взаємодопомога, єдність цілей. Даний вид кооперації являє собою форму природного поділу праці, що сприяє формуванню спільної мети і зростанню взаєморозуміння. Суспільна та індивідуальна свідомість нероздільні. У соціально однорідному середовищі відбувається індивідуалізація людини, тут відбувається повноцінний фізичний розвиток, особистість не пригнічується колективністю, що дозволяє їй, стати активним початком суспільного життя. М.К.Михайловський віддає перевагу саме простій формі кооперації, тому як вона найбільш наближена за його уявленнями про суспільний ідеал.

Звернемося до другого типу кооперацій – складної кооперації. Саме в цій формі кооперації М.К.Михайловський бачить корінь суспільного зла. На його думку, в її основі лежить економічний поділ праці, що призводить до розшарування суспільства на різні соціальні групи, щодо їх рівня доходу. Ці різні групи ведуть безперервну боротьбу за владу, якою пронизана вся історія людства. В рамках даної кооперації індивіди стають одноріднішими, як правило, виконують якусь одну функцію. Індивідуальність пригнічена, "репресована", колишню цілісність розщеплюють і розділяють на частини. У суспільній свідомості, що виникла на основі групової диференціації, зміцнюються такі поняття як забобони, мода, виникають ідоли, зароджується конкуренція. З метою захисту суспільного цілого створюється

величезна кількість правових, релігійних, політичних норм і зв'язків. У такому суспільстві немає місця для солідарності. У підсумку виходить товариство "з нерівними, невірними, спеціалізованими членами, розташованими в деякому ієрархічному порядку".

За М.К.Михайловським, життя європейських суспільств останні кілька століть розвивається в руслі другого типу кооперації. Такий шлях він вважав патологічним, оскільки особистість у ньому стає частиною, функцією соціального цілого. У рамках цієї кооперації постійно йде боротьба між особистістю та суспільством і носить переважно стихійний характер [3].

Висновок. Проаналізувавши життєвий та творчий шлях М.К.Михайловського як публіциста, соціолога та філософа, необхідно зазначити, що він зробив величезний внесок у розвиток суб'єктивного методу. У центрі його соціологічних роздумів знаходиться людина – творчо-активна особистість, яка здатна здійснювати зміни в суспільстві.

На мою думку, сучасній Україні необхідний саме такий лідер, якого описував Микола Костянтинович Михайловський. Це людина творча, креативна, яка "захоплює своїм прикладом натовп на позитивні, благородні, розумні справи", яка зможе створити всі необхідні умови для раціонального розвитку суспільства. Так, формування такого лідера – справа з нелегких, але з огляду на сучасні події, очевидно, що народ України відчув потребу саме в такій сильній та справедливій особистості. Але коли вона з'явиться на політичному горизонті нашої держави – лише справа часу.

Література

1. Бороноев А.О. Н.К.Михайловский. Избранные труды по социологии в двух томах / А.О.Бороноев, И.А.Голосенко, В.В.Козловский – Санкт-Петербург: изд. "Алетейя", 1998. – 406 с.
2. Дарвин Ч. Происхождение человека и половой отбор. Под редакцией Е.Н.Павловского / Ч.Дарвин – изд. Академ. Наук СССР, 1953. – 1040 с.
3. Н.К.Михайловский о социальном прогрессе [Електронний ресурс].–Режим доступу до ресурсу: – http://revolution.allbest.ru/sociology/00256838_0.html.
4. Отечественный социолог Н.К.Михайловский [Електронний ресурс].–Режим доступу до ресурсу: – http://wiki.uspi.ru/index.php/Отечественный_социолог_Н.К._Михайловский.
5. Аверин Б. Социологическая критика Н. К. Михайловского [Електронний ресурс].–Режим доступу до ресурсу:– http://az.lib.ru/m/mihajlowskij_n_k/text_0220.shtml.
6. Социологическое учение Михайловского Н.К. [Електронний ресурс].–Режим доступу до ресурсу: – http://samlib.ru/m/magid_m_n/mihailovsky.shtml.

УДК 323.269.6 (477)

МАЙДАН ЯК ГЕНЕРАТОР ПРОЦЕСІВ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Гречка О.Г., студент II курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: ст. викл. **Петренко М.І.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

Одним із центральних питань державотворчого процесу сьогодні в Україні є становлення нових політичних структур та нової системи економічних відносин. Обидва процеси мають за кінцеву мету створити максимально можливі умови для розвитку особистості кожного громадянина, забезпечити йому відповідний рівень загальнолюдських свобод, реалізацію творчого потенціалу.

Окрім простого бажання більшості українського загалу жити у дійсно правовій демократичній державі, життєво необхідною є потреба мати політичних лідерів, здатних прискорити процес розбудови такого суспільства. Немає аж ніякої таємниці у тому, що при всій важливій ролі широкого українського суспільства, велику політику все ж формують професіонали, політичні та громадські діячі, й формують її вони безпосередньо і в прямій залежності від рівня розвитку національної самосвідомості.

Маємо визнати, що за 20-річний шлях формування власної державності, найгострішою проблемою є становлення національної самосвідомості та формування громадянського суспільства. Суттєвими гальмами при розв'язанні цієї проблеми є не лише переоцінка принципово нових духовних цінностей, та відмова від ідейних орієнтирів минулого. Проблема виглядає куди глибшою: десятиліттями українська еліта була вимушена більше боротися проти чогось, а не за щось. Вимушена була руйнувати, бо розбудовувати власну державу їй

постійно заважали: монголи, Литва, "старший брат" – Москва. Треба врахувати й те, що наша інтелігенція (яка повинна бути базою становлення національної еліти) формувалася переважно як провінційна, хуторянська. Все це призвело до того, що за суттю своєю наша національна еліта стала тоталітарною, непристосованою до ведення дискусій, пошуку взаємопорозуміння з партнерами по політичному процесу.

Національна ідея, що є складовою становлення еліти суспільства, повинна бути завжди спрямована в майбутнє. Вдало сформульована й успішно здійснена, вона додає народові сил, підносить його у світовому співтоваристві. Відсутність національної ідеї гальмує національний розвиток народу, послаблює його духовні сили, зменшує внесок до світової культури і, в кінцевому висліді, робить легкою здобиччю більш сильних націй. Зазвичай, цього не вдається компенсувати ні правами людини, ні загальнолюдськими вартостями, ні будь-якими іншими подібними цінностями. "Народ без власної ідеології – мертвий", – зазначав професор Огієнко (митрополит Іларіон).

Без сумніву, період національної політичної ейфорії вже минув. На противагу виборам 1991 та 1994 років, під час яких домінували політичні аспекти (національна ідея, ідея відродження національної культури, мовна політика, проблема ідентичності, розбудови інститутів держави), на виборах 1999 року першорядну роль відігравали соціальні аспекти (місце і роль соціальних груп, концепція соціальної політики, співвідношення держави і ринку).

У першій половині 90-х максимізація задоволення відбулася значною мірою за рахунок риторики націоналістичної політекономії старої номенклатури, яка і репрезентувала політичну еліту того часу. Еліта нова, висунута на етапі боротьби за незалежність України масами населення, а не певними владними структурами, багато в чому потерпіла від тих пасток, що їх полишила стара влада. Наприклад, авторитет нова еліта завоювала серед пересічних громадян критикою бюрократизму та роздутих апаратів управління. Сьогодні у цій сфері відчутних змін на краще не сталося. Те ж саме можна сказати про критику корупції та привілеїв партноменклатури. Це – ті болісні крапки, якими широкий загал населення постійно докоряє новій еліті, звинувачуючи її у бездіяльності. Отже для нової еліти величезна загроза – якщо не перетворитися в тоталітарну, то набути рис деспотизму й відмежуватися від свого народу.

Політика держави у сфері економічного регулювання життя країни, головним чином – затримка реформ – призвели до соціально-економічної структуризації суспільства, але переважно не за роллю та значенням тих чи інших груп у господарстві та суспільному житті країни, а за принципом спільних проблем та інтересів у подоланні життєвих негараздів. Зрозуміло, що все загальнішою в цих умовах стає потреба розподілу влади, існування справжнього політичного плюралізму, який має забезпечити відкрите змагання політичних еліт саме на тлі розв'язання доленосних для України соціальних проблем. Таке змагання, а особливо його об'єктивне висвітлення ЗМІ, значно підвищить інтерес до політики, до формування політичної культури тих громадян, що, врешті, як виборці, приводять політичну еліту до влади на різних її рівнях.

При цьому треба також брати до уваги, що процеси, які відбуваються в Україні, суттєвим чином відрізняються від тих, що мають місце в інших посттоталітарних країнах близького і далекого зарубіжжя. Значну роль у таких процесах нашої країни відіграє не правлячий клас, чи будь-яка політична сила, а саме політичний лідер, особистість як головна фігура важливих політичних процесів. І це цілком природньо, бо Україна, фактично, завжди була суспільством лідерського типу. Князі, гетьмани, полководці, провідні політики здебільшого відігравали домінуючу роль у виборі та забезпеченні шляхів суспільно-політичного розвитку країни. Кількість лідерів, які дійсно відстоюють ідею революційних (у кращому розумінні цього слова) перетворень в Україні на сьогодні ще надто мала, навіть на тлі надзвичайно розвинутого популізму та різноманітних політичних спектаклів, свідками яких ми є.

Найяскравішою подією початку XXI ст., що хвилиною мирних акцій протесту протягом листопада – грудня 2004 р. прокотилася Україною, стала Українська помаранчева революція, названа так за кольором символіки претендента на президентську посаду В.Ющенка. Вона пробудила українців, змусила їх поважати себе, викликала у мільйонів людей почуття національної гідності, гордості, самоототожнення з поняттям "громадянин України".

Поштовхом до революції стали масові фальсифікації з боку влади під час президентської виборчої кампанії 2004 яка стала найбруднішою за всю історію державної незалежності. Претендентами на президентську посаду було зареєстровано 24 особи, серед яких найбільшу Довіру мали лідер найчисленнішої парламентської фракції "Наша Україна" В.Ющенко та прем'єр-міністр і кандидат від владної коаліції В.Янукович.

Символом свободи, демократії і нескореності духу українського народу став київський Майдан, який прикував до себе та України увагу всього світу. Структурно він, як і "майдани" багатьох інших населених пунктів України, складався з 3 частин: сцени, де майже цілодобово чергувалися виступи політиків та артистів, наметового містечка, котре нараховувало кілька тисяч наметів, та, власне, людей, які стояли на Майдані.

Крім киян, щодня до столиці прибували щораз нові десятки тисяч громадян з усієї України. Багато з них брали відпустки за власний рахунок і навіть звільнялися з роботи. Чи не вперше в історії незалежної України політичні акції набули всенародного характеру та безпрецедентної географічної репрезентативності: у вуличних акціях листопада – грудня 2004р. брало участь приблизно 5 млн. громадян.

Аналізуючи феномен сучасного політичного лідерства в нашій країні, абсолютно неможливо визначитися з багатьма персоналіями: вони є лідерами загальнонаціональними чи регіональними, інтереси яких соціальних груп відстоюють та захищають, яке в них ставлення до існуючого суспільного ладу (функціональне, дисфункціональне чи стабілізуюче)? Іншими словами, так званих "розмитих" лідерів, які діють адекватно до суспільно-політичних змін і конкретних колізій у державі, сьогодні більше ніж лідерів сильних, спроможних взяти на себе відповідальність за долю нації, а не лише за долю тих, хто віддав за них свій голос на виборах.

Багато в чому нову еліту повинні формувати політичні партії, але й тут становище не краще. Ми вважаємо досягненням нашої демократії утворення в країні понад 100 партій різного ідейного спрямування. Однак саме цей процес уже своєю сутністю є принципово відмінним від того, що діється в світі.

Справді демократичне суспільство має підстави й існує за умови, коли політичні партії дійсно виконують роль посередника між владою і народом, коли такі партії виникають як волевиявлення громадян. Більшість же партій в Україні створювалася зовсім не за волею мас, а волею одного чи декількох лідерів.

Слабкість політичних партій (тобто – нової еліти) безпосередньо пов'язана з інтенсивним соціальним розшаруванням (стратифікацією) населення. При цьому посилення на необхідність мати вагому частку середнього класу в державі цілком об'єктивні. Середній клас зумовлює існування сильного центру, в т.ч. й партій, які його підтримують. Ще Аристотель зазначав, що "ті держави мають добрий устрій, де середні люди представлені у найбільшій кількості, коли ж одні мають надто багато, а інші нічого, то виникають або крайня демократія, або олігархія у чистому вигляді, або тиранія саме під впливом протилежних крайнощів". З огляду на існування саме такої загрози в Україні дуже добре, що сьогодні деякі політичні партії та об'єднання доходять свідомого розуміння, що є потреба у блокуванні, об'єднанні зусиль заради загальнонаціональних, загальнодержавницьких інтересів. У більшості країн із так званими розвинутими демократіями переважне число політичних партій і громадських організацій поєднуються саме навколо стратегічних шляхів розвитку своїх держав, зберігаючи за собою право різних політичних тактик. Та ми лише на початку цього шляху.

Сьогодні просто не модно вести мову (або, навпаки, модно лише базикати) про виховання національної самосвідомості, чіткої громадянської позиції, патріотизму пересічного громадянина. Така ситуація надто загрозлива з огляду на потребу формування життєвих ідеалів і цінностей молоді - нової генерації українства.

На шляху до розуміння цього і повинне складатися становлення нової української еліти (а у тому, що вона у нас є сумніву бути не може) як громадянської, так і політичної.

Події останніх місяців яскраво показали консолідацію українського народу. Майдан таки примусив владу змиритися з його тривалим існуванням. Залишилося визнати його органом народного волевиявлення, з вимогами якого треба рахуватися, укладаючи соціальний контракт на основі компромісу, або – відповідно до демократичних процедур – уступаючи місце іншим політикам, які здатні виробити й законодавчо закріпити засади такого контракту. Майдан може перетворитися в орган прямої демократії, який буде функціонувати постійно, поправляючи і спрямовуючи представницьку демократію там, де вона буде хибити.

Приводом для протестів послужила Постанова уряду про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС від 21 листопада 2013 р., а потім і відмова Президента поставити свій підпис під Угодою на Вільнюському саміті 29 листопада. Це сталося після того, як угода була парафрована і Президент активно грав роль переконаного євро інтегратора. Дуже мало залишилось зробити для того, щоб угода була підписана. Раптовий відхід від обраного і законодавчо закріпленого зовнішньополітичного курсу країни був сприйнятий громадянами України як обман. Обурення вивело молодь, насамперед студентів, на акції масового протесту по всій Україні. Більшість цих людей усвідомлювала,

що дії влади не лише перекривають можливість приєднатися до цивілізованого світу і нехай з труднощами, але почати будувати Європу в Україні, а й означають неминуче втягування країни в Євразійський союз з його авторитарними порядками, національною та особистою несвободою.

Розгін мітингуючих уночі з 29-го листопада на 1 грудня, що супроводжувалось жорстоким, варварським побиттям беззахисних молодих людей, тільки показало, в який саме бік хилить українська влада. Майдан перестав бути насамперед євроінтеграційним, а став антивладним, досягнувши мільйона учасників. Проте європейський вибір не знято з порядку денного. Майдан був і залишається подією, мета якої утвердити незалежність та повернути Україні притаманні її народу, заковані в його менталітеті цінності, які багато в чому співпадають з європейськими: права і свободи людини, її гідність, під законність влади, гарантія прав власності, справедливий суд та інше.

Головний успіх Майдану полягає в тому, що він є, що він вистояв, вкорінився, зберіг сам себе і навчився функціонувати на основі громадської самоорганізації. Майдану вдалося відстояти своє право на довготривале існування, перетворитися на своєрідну соціально-психологічну лабораторію, в якій формуються нові громадяни України, які хочуть і можуть зайнятися очищенням політикуму й суспільства, переоблаштуванням суспільного життя.

Як суспільне явище Майдан існує у трьох вимірах: фізичному (локально визначеному, "окупавши" певний простір), організаційному (оформленому у вигляді руху) та віртуальному (у вигляді інтернет- і медіа-спільнот. Кожний із них у майбутньому може посилюватись або послаблюватись, набувати нових модифікацій або ж занепадати. Я вживаю тут слово "Майдан" в однині саме для означення цього феномену як цілісного і водночас диференційованого суспільного феномена, маючи на увазі і означені його прояви, і його загальноукраїнський характер та присутність на площах різних міст України. Хоча серце Майдану, безумовно, в столиці, на Майдані Незалежності, вибореному у жорстокої поліцейської держави як простір свободи і виявлення народної волі. Недарма ж одні відвідувачі Майдану назвали його сьогочасною Січчю, інші Ватиканом, ще інші – фортецею або табором, де відбувається творення нових соціальних форм і підходів, що мають історичне підґрунтя.

Безперечно, одним із найяскравіших прикладів здатності українців до історичної творчості й суспільної самоорганізації (хоча й не єдиним) безперечно була Запорозька Січ і діяльність українського козацтва загалом. Поняття козацтва у розумінні вільних людей, що живуть на пограниччі держав, не визнаючи над собою ніякої влади, не було суто українським явищем. Проте українське козацтво мало такі особливості, які визначили надзвичайно велику його роль у формуванні української нації та української ментальності. Воно сформувалось не лише (і не головним чином) із селян-утікачів, але з людей інших станів, що з верстви, пов'язаної з певним видом занять (степовим промислом та обороною від зовнішніх нападів) воно згодом переросло в окремих етапах провідний суспільний стан у країні, який став виразним і захисником соціальних, соціокультурних і політичних інтересів народу і зрештою спромігся – в епоху домінування монархічних держав – створити державну організацію за власним проектом.

Майдан доводить, що наша історія, на яку всі звикли нарікати, дає нам не тільки від'ємні, а й позитивні уроки, містить зразки, варті наслідування: спонтанної демократичної творчості народу, народного волевиявлення і самозахисту. Як стверджують прихильники історичного не інституціоналізму, ці зразки мають здатність до відтворення, і ми можемо припустити, що за нових умов – інформаційного, глобалізованого, постмодерного суспільства – вони можуть дати інший ефект, ніж це було в минулому. Майдан може сприяти поновленню розірваної ниточки української історії, пронизаної демократизмом, який свого часу спочатку завадив українцям втримати, а потім і відновити свою державність. Не виключено, що нині ті самі форми допоможуть подолати надзвичайно важку спадщину недавнього тоталітарного минулого і створити оригінальні форми функціонування демократичних інституцій, прийнятних і придатних для функціонування в умовах постмодерного суспільства.

Література

1. Абизов В.С., Кремень В.Г. Політичне рішення: механізм прийняття. – К., 1995.
2. Актуальні проблеми політики: 36. наук, праць. – Одеса, 2001. – Вип. 10-11.
3. Білоус А.О. Верховна Рада України: розташування сил і перспективи партій // Нова політика. – 1995. – № 1.
4. Жулинський М. Україна: формування духовної незалежності // Сучасність. – 1995. – № 5.
5. Кононенко П. Українці: хто ми і чого варті // Вечірній Київ. – 1994. – 11 січ.
6. Литвин В. Політична арена України: дійові особи і виконавці. – К., 1994.
7. Ляхоцька Л. "Народ без власної ідеології – мертвий" // Освіта. – 1994. – № 80-81. – С. 5.

УДК 336.741.21

РЕАЛІЗАЦІЯ ГРОШИМА СВОЇХ ФУНКЦІЙ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ, ЩО ВІДБУВАЮТЬСЯ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Грушун Т.М., студентка II курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.е.н., доц. **Городецька М.О.**, кафедра екон. теорії та соціально-економічної політики

Життя сучасного суспільства важко уявити без такого важливого фінансового інструменту, як гроші. Саме вони приводять у рух всі продуктивні сили суспільства і розкривають потенційні можливості, наявні в його розпорядженні, на благо (а іноді й на шкоду) людям. Саме гроші забезпечують людям можливість обмінювати свої здібності, вміння, знання на все необхідне для того, щоб організувати своє життя відповідно до власних уявлень про нього. Але перш ніж потрапити до рук людей, які можуть розпорядитися ними на свій розсуд, гроші проходять довгий шлях метаморфоз і цей шлях пов'язаний з певними законами і порядком. Для руху грошей необхідні специфічні канали (платіжні системи), гроші повинні десь концентруватися для того, щоб їх можна було ефективно використовувати у сфері виробництва необхідних товарів і послуг, підтримки стабільного існування держави, нарешті, гроші десь повинні виготовлятися (друкуватися або карбуватися) і вводитися в дію. Щоб зрозуміти вплив грошей на економіку, необхідно з'ясувати, що вони собою представляють і які функції виконують. У літературі існує безліч різних визначень грошей, які значно відрізняються одне від одного. Гроші – це багатофункціональна економічна форма, за допомогою якої здійснюється облік вартості, обмін, платежі, накопичення вартості. Гроші – це категорія товарного виробництва і товарного обігу. Вони мають товарне походження і виражають певні виробничі відносини між товаровиробниками з приводу обміну продуктами праці через ринок. У грошах як загальному еквіваленті втілений безпосередньо-суспільний характер праці. Вони дають змогу вимірювати суспільні витрати і отримані результати. Гроші – це специфічний товар, що має властивість обмінюватися на будь-який інший товар, тобто є загальним еквівалентом. Під грошима часто розуміється все те, що звичайно приймається в обмін на товари і послуги; продукт угоди між людьми; товар особливого роду, що виконує роль всезагального еквівалента; те, що використовується як гроші. Гроші не є сума функцій. Виконуючи будь-яку функцію, гроші зберігають свою єдність і містять у собі в той же час і всі інші функції. Гроші пройшли тривалу історію розвитку і продовжують розвиватися. Це відноситься і до функцій. Деякі функції виникли раніше, інші – пізніше. Але утворившись, функції розвиваються і ускладнюються.

Гроші, обслуговуючи рух вартості в процесі суспільного відтворення, здатні набувати різноманітних форм і виконувати чисельні види роботи. Ось чому продовжуються дискусії щодо тлумачення окремих видів функцій та їх кількості. Приміром, ряд відомих економістів схиляються до думки, що гроші виконують лише три функції: засобу обігу, засобу збереження вартості і як засіб одиниці рахунку. Проте, на сучасному етапі виділяють такі функції грошей: міра вартості, засіб обігу, засіб платежу та засіб нагромадження вартості.

Першою і найважливішою є функція міри вартості. Вона означає здатність грошей вимірювати вартість усіх товарів і виступати посередником у визначенні ціни, забезпечувати еквівалентність обміну, робить товари співмірними. Без кількісної визначеності вартості в ціні товару неможливе ринкове господарство й еквівалентний товарний зв'язок між товаровиробниками. Для забезпечення виконання грошима функції міри вартості держава у законодавчому порядку впроваджує масштаб цін, встановлюючи певну грошову одиницю розрахунків - національну валюту. Масштаб цін відіграє важливу технічну роль при виконанні грошима функції міри вартості.

Оскільки гроші одночасно є загальним еквівалентом обміну товарів, то функція засобу обігу невіддільна від міри вартості. Адже визначення вартості товару зумовлює настання стадії перетворення товару у реальні гроші шляхом його продажу (Т - Г) і наступного перетворення грошей у товар (Г - Т). У цьому процесі обміну гроші виконують роль посередника: Т - Г - Т. Як посередники гроші доводять товари до споживачів, а самі залишаються у сфері обігу, слугуючи наступним операціям обміну.

Особливості функції грошей як засобу обігу необхідно пов'язати з перевагами товарообміну за допомогою грошей над бартерними операціями та звернути увагу на необхідність участі в обміні не ідеальних, а реальних грошей. Важливою тут є також кількість грошей, яка виконує функцію засобу обігу та ті наслідки для економіки, за яких гроші не можуть нормально виконувати цю функцію. В процесі обміну товарів гроші виконують такі дії:

1) посередницьку, за допомогою якої товари доставляються від виробників до споживачів;

2) об'єднуючу, в процесі якої всі акти обміну об'єднуються в процес реалізації товарів та їх цін;

3) засобу загальної купівельної спроможності: в руках своїх власників гроші виступають гнучким інструментом вибору типів і кількості товарів та послуг, часу й місця купівлі та засобів обігу.

Функція грошей як засіб платежу за змістом є продовженням функції засобу обігу і з'явилась вона пізніше на вищій стадії розвитку товарного виробництва і кредитних відносин. Ця функція грошей формально не є обов'язковою. Якщо гроші не можна уявити без двох попередніх функцій, то логічно вони не можуть існувати без функцій засобу платежу. Ця функція відрізняється від функції засобу обігу тим, що гроші з посередника у ланцюгу товарообміну: Т-Г-Т-Г-Т-Г-Т... перетворюються у завершальну ланку останнього. Засіб платежу - це функція, в якій гроші обслуговують погашення різноманітних боргових зобов'язань між суб'єктами економічних відносин, що виникають у процесі розширеного відтворення. Ця функція відображає особливості кредитного господарства, тобто реалії купівлі-продажу товарів у кредит з відстрочкою оплати (платежу). Тобто, покупці сплачують гроші за придбані товари лише тоді, коли настає строк платежу. Основний зміст функції засобу платежу полягає в тому, що гроші погашають вартість товарів, які були продані в кредит. Гроші тут функціонують:

- по-перше, як міра вартості при визначенні контрактної ціни реалізованих товарів, тобто гроші визначають суму боргу, яку покупець зобов'язаний погасити у визначений строк. Гроші виступають тут як "образ" товарних вартостей;

- по-друге, гроші функціонують як ідеальний засіб платежу. Внаслідок цього звужується сфера використання грошей як засобу обігу і виникає потреба в грошах для погашення боргів, тобто функціонування грошей як засобу платежу, сфера використання яких в умовах ринку невпинно розширюється. Як платіжний засіб гроші стали здійснювати самостійний рух без прямого зв'язку з обігом товарів, обслуговувати однобічний рух вартості в процесі розширеного відтворення;

- по-третє, на основі обігу боргових зобов'язань виникла принципово нова форма грошей – кредитні. У товарному обігу з'явилися боргові зобов'язання (вексель, чек) як втілення мінової вартості реалізованих товарів у кредит, що надало їм властивостей здійснювати функції грошей, зокрема купівельну і платіжну.

Таким чином, не дивлячись на особливість функції грошей як засобу платежу вона нероздільно пов'язана з іншими функціями. В якості засобу платежу гроші можуть бути використанні при умові їх функціонування як міри вартості і засобу обігу. Розвиток функції грошей як засобу платежу викликає необхідність у резервному фонді, тобто в функціонуванні грошей як засобу нагромадження вартостей.

Паперові гроші, які не мають власної вартості, не можуть утворювати скарби. Але, маючи представницьку вартість, вони здатні виконувати функцію засобу нагромадження, яка виникла на основі функції скарбів. Засіб нагромадження – це функція, в якій гроші обслуговують нагромадження вартості в її загальній абстрактній формі в процесі розширеного відтворення. Необхідною умовою для цього є відповідність кількості паперових грошей нормам закону грошового обороту. Зокрема, якщо кількість паперових грошей перевищує потреби реалізації даної товарної маси, вони знецінюються під тиском інфляції і перестають бути засобом нагромадження. Якщо ж кількість грошей в обігу відповідає обсягові суспільної товарної маси, то вилучення грошей з метою нагромадження і збереження вартості стає дієвим засобом розширеного відтворення та забезпечення безперервності виробництва і збуту.

З розвитком функції нагромадження вартості змінювалися вимоги до форми грошей, які її виконували. Спочатку послабла, а потім зовсім зникла залежність функціонального призначення нагромаджених грошей від їх субстанціональної вартості. Оскільки нагромадження втратило свою абстрактність багатства взагалі, зникла й потреба тримати їх у вигляді запасу золота чи срібла; їх нову роль, яка передбачає конкретизацію цілей і строків нагромадження вартості, стали успішно виконувати знаки грошей - паперові, депозитні, електронні.

Нагромадження є необхідним елементом суспільного відтворення. Невиконання паперово-кредитними грошима цієї функції веде до кризових потрясінь у національній економіці, а дану функцію національних грошей перебирає якась стабільна іноземна валюта.

Розглянувши функції грошей, можна сказати, що таку функцію як міра вартості гроші виконують ідеально. Виробник, заздалегідь, до появи з товаром на ринку, визначає ціну, за якою вигідно продати його. Але й при зустрічі з покупцем на ринку, де остаточно вирішується ціна товарів, наявність грошей у будь-якій формі (золоті монети, банкноти, чеки, кредитні картки та ін.) не обов'язкова. Продаж взагалі може відбуватися в борг, під майбутні гроші, але ціна визначається в момент операції купівлі-продажу. Тим більше не потрібна наявність реальних грошей у разі встановлення товарних цін державними органами. Проте ці органи повинні мати чітке уявлення про мінову вартість грошей, яка фактично склалася і діє на ринку, щоб установити ціну, адекватну вартості товару.

У сучасних умовах використання грошей як засобу обігу здійснюється переважно в роздрібній торгівлі, при наданні послуг населенню, у міжнародній торгівлі та ін. Проте і в цих сферах поступово звужується використання функції засобу обігу завдяки проникненню сюди кредитних відносин, особливо в країнах з розвинутою ринковою економікою. У нашій країні у зв'язку з недорозвинутістю внутрішньогосподарських кредитних відносин гроші, як засіб обігу, широко використовувались у всіх сферах економічних відносин, у тому числі і в оптовій торгівлі засобами виробництва. Інфляційні процеси, що набрали широкого розмаху в період переходу до ринкового господарювання, спричинили звуження сфери функціонування грошей, як засобу обігу внаслідок переходу до натурального товарообміну (бартеру). Це було кроком назад у розвитку функцій грошей, що зумовило зниження їх ролі в розвитку економіки.

У розвинутій ринковій економіці гроші як засіб платежу обслуговують більшу частину всього економічного обороту. Тому сфера їх застосування дуже широка і охоплює: платежі між підприємствами, господарськими організаціями та установами за взаємними борговими зобов'язаннями; платежі підприємств, господарських організацій та установ своїм працівникам, пов'язані з оплатою праці; платежі юридичних та фізичних осіб у централізовані фінансові фонди, одержання грошових коштів з цих фондів; внесення юридичними та фізичними особами своїх грошей у банки, отримання ними грошових позичок у банках і погашення їх у встановлені строки; різноманітні платежі, пов'язані зі страхуванням діяльності та майна юридичних і фізичних осіб; інші платежі - адміністративно-судові, виплата спадщини, дарування тощо.

В країнах, які знаходяться в умовах ринкових трансформаційних перетворень функцію засобу нагромадження та накопичення гроші виконують не повністю. Це викликано тим, що національна валюта таких країн досить часто є нестабільною, про що свідчить, наприклад, ситуація з їх валютним курсом.

Валютний курс є вагомим інструментом державної політики, ефективно регулювання якого, як одного з основних складових механізму формування позитивної динаміки макроекономічних показників, є суттєвим фактором створення сприятливих умов для нарощування виробництва та зростання чистого експорту – визначального фактора економічного розвитку країни. Через курс національної валюти центральний банк впливає на стан платіжного балансу країни, а також використовує його як інструментарій монетарної політики.

Валютний курс – це вартість валюти однієї країни, виражена в грошових одиницях іншої країни чи міжнародних платіжних засобах. Він є об'єктивним економічним показником, який відображає тенденції внутрішнього економічного розвитку певної країни та стан і перспективи зовнішньоекономічних відносин.

Вибір режиму валютного курсу в Україні після проголошення незалежності в серпні 1991 р. став центральним елементом її економічної політики, одним з визначальних чинників успіху стабілізації в країні. Україна використовувала кілька режимів валютного курсу.

У 1993 р. з метою лібералізації валютного ринку було здійснено спробу встановити ринковий (плаваючий) курс національної валюти щодо іноземних валют. Цей валютний режим діяв з квітня по липень 1993 р. і був спрямований на уникнення жорстких параметрів валютного ринку (досить високі податки на експортерів, вимоги обов'язкового здавання усієї валютної виручки). Із січня 1994 р. фіксація курсу карбованця супроводжувалася новими, більш жорсткими умовами використання валютної виручки: 40 % надходжень іноземної валюти мали продаватися урядові за офіційним обмінним курсом (12 610 крб. за 1 дол. США), 10 % – НБУ за адміністративно визначеним курсом (25000 крб. з 1 дол. США), решта 50 % валютних надходжень могли зберігатися на валютних рахунках або продаватися НБУ за адміністративно визначеним курсом. У 1994 та 1995 рр. девальвація вітчизняної валюти була стрімкою і відповідно становила 240 та 72,5 %. У 1996 р. було досягнуто фінансової

стабілізації та відносної стабільності національної валюти, яка знецінилася на 5,5 %, що дало змогу у вересні здійснити грошову реформу. Карбованець замінено на гривню у співвідношенні 1 грн. = 100 тис. крб. і встановлено її офіційний обмінний курс.

У 1997 р. спостерігається продовження тенденції щодо стабільності гривні (втратила лише 0,3 % своєї вартості). Головним джерелом стабільності курсу гривні стали періодичні валютні інтервенції НБУ в цілому за рахунок валютних резервів. Валютні інтервенції з осені 1997 р. до початку 1998 р. обійшлися НБУ близько 650 млн. дол. США. НБУ встановлює перший валютний коридор з межами 1,7-1,9 грн. за 1 дол. США.

Найбільші коливання валютного курсу гривні щодо долара США і євро відбувалися у 1998 – 1999, 2005 – 2008 роках. Перший і найвагоміший стрибок курсу відбувся у 1998 – 1999 роках. В цей період гривня різко девальвувала, хоч і мала коливатися в оголошених НБУ межах: 1,80 – 2,25 грн./дол. США, основними причинами якого були: падіння ВВП, дефіцит бюджету і торговельного балансу, зростання зовнішнього боргу уряду і світова фінансова криза. У 2000 – 2004 рр. Україна досягла макроекономічної стабільності, що характеризувалося відносно низькими темпами інфляції та стрімким економічним зростанням.

Курсові тенденції упродовж 2008 р. були вкрай неоднозначними. Якщо у травні 2008 р. виникли передумови для ревальвації гривні, то на початку осені – для її девальвації. Так, за вересень 2008 р. девальвація офіційного курсу становила 0,32%, жовтень – 18,5%, листопад – 17,04%, грудень – 14,21% порівняно з попереднім місяцем, а в цілому за рік вона знецінилася відносно американського долара на 52,5%.

Динаміка курсу національної валюти щодо євро за той самий проміжок часу демонструє дещо інші тенденції й загальну спрямованість. Дві відносно короткі хвилі ревальвації (2000 – 2001 і 2004 – 2006 рр.) поглинаються значно потужнішими девальваційними процесами, що проявлялися в 2001 – 2004 рр. та в 2006 – 2008 рр. Причому в 2007 – 2008 рр. національна валюта щодо євро девальвувала особливо сильно. Високі темпи девальвації національної валюти були зумовлені багатьма чинниками: дефіцит платіжного балансу, інфляції, високий рівень доларизації економіки та проблемами банківського сектору.

У 2009 р. динаміка курсу гривні зазнала значних коливань. На початку року спостерігалось падіння курсу гривні відносно долара США, влітку – певна його стабілізація, а восени знову відновився девальваційний тиск на гривню, який вдалося подолати наприкінці року. Протягом 2009 р. офіційний курс гривні відносно долара США знизився на 3,7% порівняно з 52,5% у 2008 році.

Динаміка курсу гривні до інших світових валют віддзеркалювала кон'юнктуру міжнародних ринків, на яких зокрема спостерігалось знецінення долара США відносно євро. Відповідно до цих тенденцій офіційний курс гривні до євро у 2009 р. знизився на 5,5%, а до російського рубля – на 0,7%.

У 2010 р. динаміка ринкового курсу гривні перебувала під впливом пропозиції іноземної валюти і попиту на неї на внутрішньому ринку. Коливання обмінного курсу гривні до долара США протягом 2010 р. були помітнішими, ніж у попередньому році.

Таким чином, для стабілізації ситуації на валютному ринку і недопущення надмірних курсових стрибків необхідні такі умови: посилення ролі НБУ в процесах курсоутворення шляхом як активних валютних інтервенцій, так і підвищення жорсткості правил торгівлі на валютному ринку; розвиток механізмів управління гнучким валютним курсом з метою недопущення його різких стрибків і збереження оптимальної динаміки реального обмінного курсу гривні шляхом зниження темпів інфляції; суттєве посилення ролі валютних обмежень у системі валютного регулювання НБУ до моменту стабілізації ситуації на ринку.

Щодо подальшої динаміки валютного курсу гривні відносно інших валют, то в 2011 р. офіційний курс гривні відносно долара США знизився, а щодо євро та російського рубля – підвищився; на початку 2012 р. офіційний курс гривні до долара США незначно зріс і залишився незмінним до кінця року, а щодо євро та російського рубля – знизився; у 2013 р. офіційний курс гривні щодо долара США залишався незмінним, відносно євро і російського рубля – зріс.

На сьогоднішній день в Україні спостерігається закономірний для постреволюційного періоду процес дестабілізації економіки, який частково проявляється і в грошово-кредитній сфері. Глибина девальвації гривні із січня 2014 р. склала 26%. І хоча НБУ прагне не допустити її подальшого ослаблення, проте МВФ вважає, що така девальвація відповідає стану економіки. І якщо обставини вимагатимуть подальшого ослаблення національної валюти, то МВФ прогнозує його моделювання навіть до 50 – відсоткової девальвації. МВФ і НБУ дійшли згоди, що останній забезпечить повністю гнучкий курс і замість утримання курсу гривні візьме під контроль темпи інфляції.

Література

1. Гальчинський А.С., Єщенко П.С., Палкін Ю.І. Основи економічної теорії. – Київ: Вища школа, 1995. – 471 с.
2. Гальчинський А.С. Теорія грошей. Навч. посібник. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – 411 с.
3. Дзюбик С. "Основи економічної теорії" / С.Дзюбик, О.Ривак. – К. : Основи, 1994. – 336 с.
4. Загальна теорія грошей і кредиту / Под ред. Є.Ф. Жукова. – М.: Банки і біржі, ЮНИТИ, 2005. – С. 179.
5. Мочерний С.В. Основи економічної теорії. – Тернопіль: АТ "Тарнекс", 1993.

УДК 330.101.54

ДИНАМІЧНА МОДЕЛЬ РИНКОВОЇ РІВНОВАГИ

Гусак А.С., студентка ІІ курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: к.е.н., доц. **Городецька М.О.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

Динамічні моделі в економіці описують зміни модельованої системи в часі, тому час в цих моделях представлений явно – як неперервна або як дискретна величина, скінченним набором чи нескінченною послідовністю дискретних значень. У першому випадку для величин (відомих і невідомих), що змінюються в часі, застосовують звичайні позначення як для математичних функцій.

Аналіз динамічної моделі ринкової рівноваги передбачає визначення рівноважних величин, однією з яких є ціна ринкової рівноваги, а іншою – рівноважна кількість проданої і купованої продукції.

Рівноважною є та ціна, за якої кількість попиту дорівнює кількості пропозиції. На конкурентному ринку ця рівновага досягається на перетині кривих попиту і пропозиції (т.Е на рис.1). Рівноважна кількість – це той обсяг даного товару, який буде продано за даних умов за рівноважною ціною. Рівноважну ціну й рівноважну кількість називають параметрами ринкової рівноваги. За ціни рівноваги нема ні надлишку, ні нестачі. Ринок не завжди перебуває в стані рівноваги, але завжди існує тенденція до вирівнювання обсягів попиту і пропозиції. Якщо ціна відхиляється вгору від рівноважної, з'являється надлишок товарів у продавців, загострення конкуренції змушує їх знижувати рівень ціни до рівноважного, а якщо ціна опустилась нижче за рівноважну, то виникає дефіцит товарів і, користуючись конкуренцією серед покупців, продавці піднімають ціну (Рис. 1). Отже, зміна ціни повертає ринок до попередньої рівноваги. Точка рівноваги є стійкою, а коливання ціни відіграє роль механізму саморегулювання ринкової системи.

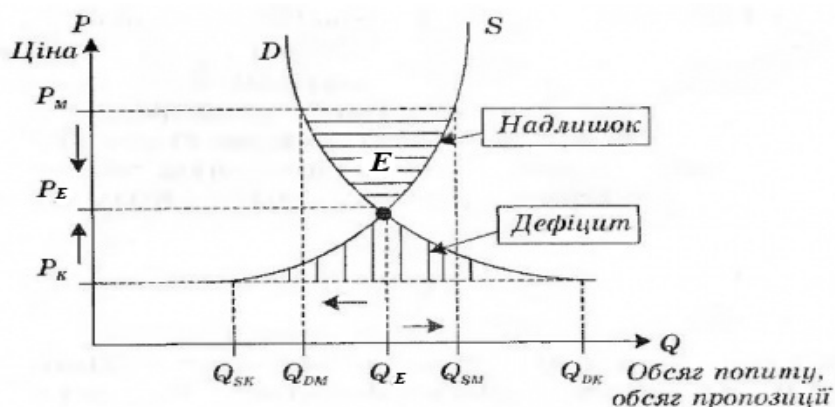

Рис. 1. Ринкова рівновага

Встановлення ринкової рівноваги приводить до вигоди як споживачів, так і виробників. Ці вигоди мають назву надлишку споживачів і надлишку виробників. Надлишок споживачів – вигоди споживачів від придбання товару за рівноважною ціною, а не за максимальною ціною, яку споживач здатний запропонувати на ринку. Графічно надлишок споживачів представлений площею фігури $P_E P_{max} E$ (Рис. 2). Надлишок виробників – вигоди виробників

від продажу товару за рівноважною ціною, а не за мінімальною ціною, за якою виробник здатний запропонувати продукцію на ринку. Графічно надлишок виробників представлений площею фігури $P_E P_{min} E$.

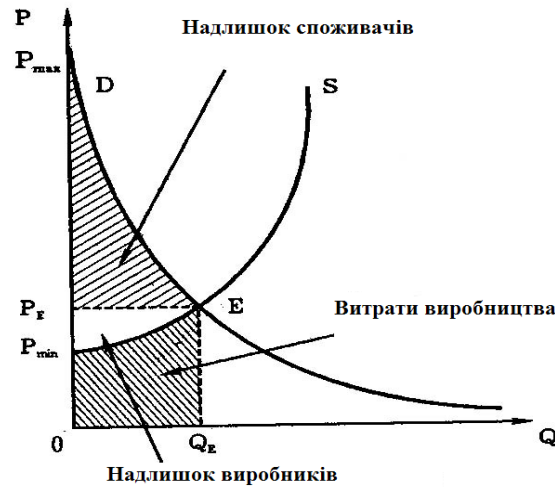

Рис. 2. Надлишок виробників і надлишок споживачів

Але в житті можуть виникати ситуації неринкового ціноутворення, коли ціни визначаються "згори", державою. Прикладом може бути встановлення урядом цін "стелі" та цін "підлоги".

Ціни "стелі" – це ціни, свідомо нижчі від рівноважної, які встановлюються з метою захисту споживача (Рис.3). Тобто ціни не можуть бути вищими, ніж установлені державою. Така ситуація виникає, наприклад, коли уряд стримує ціни на бензин. Але оскільки це ціновий чинник, то рівновага порушується, величина попиту зростає, величина пропозиції падає й виникає дисбаланс – дефіцит товару в розмірі $Q_D > Q_S$. Потрібно звернути увагу на те, що при цьому обсяги продажу зменшаться до Q_S . Щоб уникнути черги й мати можливість постійно споживати даний товар, деякі споживачі будуть готові заплатити більшу ціну, тому на даний обсяг пропозиції Q_S на "тіньовому" ринку може встановитися більш висока ціна P_T . Для ліквідації ситуації штучного дефіциту уряд повинен стимулювати виробників (тобто збільшити пропозицію) із метою досягнення рівноваги за даною ціною. У короткостроковий період може бути введене нормування продажу товару.

Ціни "підлоги" – це ціни, явно вищі від рівноважної, які встановлюються урядом із метою захисту інтересів виробників або власників ресурсів (Рис.3). Ціни в цьому випадку не можуть бути нижчими за встановлений рівень. Така ситуація характерна, наприклад, для законодавчого встановлення мінімальної заробітної плати. У цій ситуації підвищення ціни викликає зростання величини пропозиції, зменшення величини попиту та створення надлишку товару. Обсяги продажу товару в цьому випадку зменшуються. Для ліквідації ситуації штучного надлишку товару уряд здійснює заходи, спрямовані на стимулювання попиту, його зростання та встановлення рівноваги за запропонованою ціною.

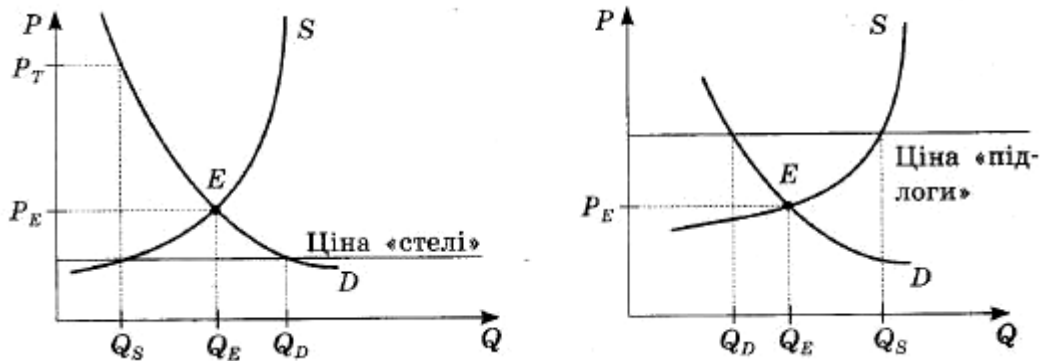

Рис. 3. Встановлення "ціни стелі" та "ціни підлоги"

Державне втручання у ціноутворення іноді може бути спрямоване на пошук і встановлення рівноважної ціни. Щоправда, у даному випадку держава намагатиметься підняти собою ринок. Модель аукціоніста, запропонована Л. Вальрасом, є інтерпретацією подібної ситуації. Вона виключає можливість обміну за умов нерівноваги і передбачає наявність аукціоніста – неринкової інституції, яка не має власного економічного інтересу. Функція аукціоніста полягає у визначенні довільної ціни. Потім, на основі отримання інформації від ринкових суб'єктів і її узагальнення, він коригує ціну доти, доки не натрапить на рівноважну. Модель аукціоніста відповідає концепції ринкового соціалізму і є непринятною для аналізу конкурентного ринкового механізму.

Павутиноподібна модель є динамічною моделлю механізму встановлення ринкової рівноваги (Рис. 4.). Припустимо, що у початковому періоді виробники вирішили виробляти ринковий обсяг продукції Q_1 . На ринку, згідно з кривою попиту, встановлюється ціна P_1 . У наступному періоді виробники, орієнтуючись на ціну попереднього періоду, піднімуться по своїй кривій пропонування і вироблять обсяг Q_2 , що спричинить зниження ціни до рівня P_2 . У третьому періоді згідно з ціновим очікуванням виробників, обсяг випуску знизиться до рівня Q_3 і т.д.

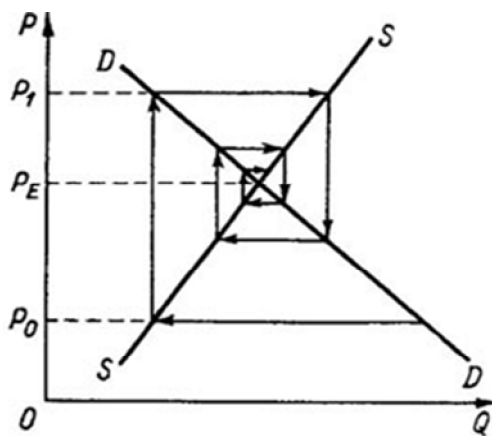

Рис. 4. Павутиноподібна модель рівноваги

Модель одержала свою назву завдяки графічному зображенню процесів пристосування, що нагадує павутиння.

Ціна і обсяги на ринку коливаються від періоду до періоду і зрештою досягають рівноважного значення (точка E). Ця модель справедлива для випадку стрімкої кривої пропозиції і похилої кривої попиту. В протилежному випадку коливання цін набуватимуть все більшої амплітуди, що зрештою призведе до руйнації ринку. У випадку однакових нахилів кривих попиту і пропозиції матимуть місце коливання цін і обсягів навколо точки рівноваги, проте встановлення рівноваги буде неможливим. Якби виробники визначали насамперед не обсяги, а ціну реалізації, павутиння плелось не за годинниковою стрілкою, як це показано на малюнку, а проти неї (Рис.5).

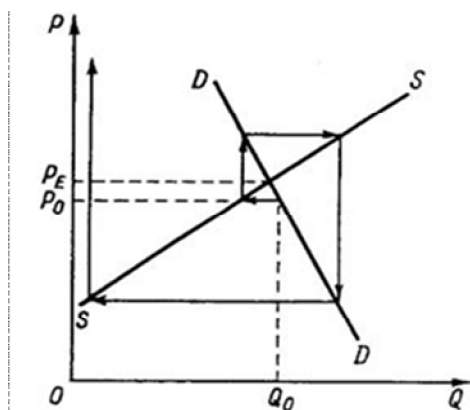

Рис. 5. Зворотня модель павутиноподібної моделі рівноваги

У реальному житті кількість куплених товарів завжди дорівнює кількості проданих за будь-якої ціни, але це не означає, що ринок знаходиться у рівновазі за будь-якого рівня ціни. Наприклад, коли ціна низька, покупці хотіли б купити багато, але продавці продають значно менше, тому обсяг купівлі-продажу буде дорівнювати обсягу пропозиції.

Ринковий механізм є саморегульованим, самодостатнім. Відновлення ринкової рівноваги відбувається автоматично, без будь-якого втручання зовнішнього для системи втручання. Разом з тим, в реальному житті у функціонування ринку втручається держава або інші інституції, що спричиняє відхилення цін від рівноважного рівня і розбалансування ринку. Ціна втрачає свою роль регулятора. Тоді скорочення обсягу попиту за вищої від рівноважної ціни або обсягу пропозиції – за нижчої, виводять ринкову систему в стан нестійкої рівноваги, яка може утримуватись лише адміністративними методами. Ринкова система втрачає здатність до саморегулювання.

Хоча ринковий механізм є саморегульованим, проте в реальному житті у його функціонування іноді втручається держава або інші інституції. Можливі два варіанти державного втручання у процес ринкового ціноутворення: встановлення верхньої та нижньої межі цін, що призводить до виникнення, відповідно, дефіциту та надлишку. Це втручання розбалансовує ринок і ціна втрачає свою роль регулятора.

Література

1. Вініченко І.І. Мікроекономіка: навчальний посібник/ І.І.Вініченко, Н.В.Дацій, С.О.Корецька. – К.: ЦНЛ, 2005. – 272 с. Державне регулювання економіки: Навч. посібник / С.М.Чистов, А.Є.Никифоров, Т.Ф.Куценко та ін.– К.: КНЕУ, 2000. – 316 с.
2. Косік А.Ф. Мікроекономіка: навчальний посібник/ А.Ф.Косік, Г.Е.Гронтковська. – К.: ЦНЛ, 2004.- 416 с.
3. Лісовицький В.М. Мікроекономіка: навчальний посібник. – Вид. 3-є, допов. та перероб. / В.М.Лісовицький – К.: Кондор, 2007. – 164 с.
4. Мікроекономіка : Підручник / [А.П.Наливайко, Л.А.Азьмук, П.Г.Банщиків та ін.] ; за наук. ред. А.П.Наливайка. – К.: КНЕУ, 2011. – 446 с.
5. Рудий М.М. Мікроекономіка: навчальний посібник/М.М.Рудий. – К.: Каравела, 2008. – 312 с. – (Вища освіта в Україні).

УДК 330.341.42

СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Долгова К.В., студентка II курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: к.е.н., доц. **Городецька М.О.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

Ринкова трансформація економіки України пов'язана з вирішенням такого важливого завдання як структурна перебудова економіки. Створення соціальноорієнтованої ринкової економіки неможливе без радикальної зміни тих пропорцій, що склалися в економіці України під час функціонування її в складі СРСР. Саме на радикальні всебічні зміни повинна бути зорієнтована структурно-інвестиційна політика. Треба також зауважити, що структурні зміни економіки, її соціальна і технологічна переорієнтація є одним із найскладніших стратегічних завдань трансформаційних процесів, розв'язання якого потребує тривалого періоду часу.

Структура (від латинського *structura* – побудова, розміщення) – це внутрішня будова чогось, певний взаємозв'язок складових частин цілого, що забезпечує його цілісність та збереження основних властивостей при зовнішніх та внутрішніх змінах. Структура економіки – це комплекс внутрішніх зв'язків між її основними елементами (сферами, галузями, секторами, регіонами, формами власності тощо) і окремими структурними утвореннями всередині цих елементів, пов'язаних між собою поділом праці. Це насамперед пропорції між її різними складовими. Тому розрізняють різні її види (схема 1).

Схема 1. Класифікація структури економіки

Відтворювальна структура є співвідношенням і певною сукупністю внутрішніх зв'язків між основними сферами економічної системи, а саме – безпосереднім виробництвом, розподілом, обміном і споживанням, а також між відтворенням економічних благ, людини, як основного фактора виробництва, і економічних відносин. Відтворювальна структура характеризується і співвідношенням між складовими національного продукту як за натуральним, так і вартісним (грошовим) складом, а також між фондами нагромадження і споживання. Територіальна (регіональна) структура відображає співвідношення між різними територіально-адміністративними утвореннями, такими як економічні райони, регіони, зони. Техно-логічна структура економіки є співвідношенням між окремими складовими речових елементів продуктивних сил, а також між ними і особистісними факторами виробництва. Поділ економіки на соціально-економічні сектори і співвідношення між ними утворює соціально-економічну структуру економіки. Вона включає приватний, державний та змішаний сектори і виражає певне поєднання економічних і соціальних відносин. Виділяють і зовнішньоекономічну структуру як співвідношення експортно-імпортних відносин різних галузей та територіальних утворень національної економіки із зарубіжними країнами. Відображенням досягнутого рівня розвитку продуктивних сил і поділу праці є галузева структура економіки. Це співвідношення між різними галузями та їх групами. Вона характеризує пропорції між такими великими галузями, як сільське господарство, промисловість, будівництво, транспорт та інші. Кожна велика галузь поділяється на певні групи галузей. Так, наприклад, промисловість включає добувні галузі, машинобудування, легку і харчову промисловість. У свою чергу, кожна з галузей охоплює декілька підгалузей. Їх співвідношення найчастіше відображається в структурі національного продукту.

Отже, структура економіки – це сукупність її складових, що перебувають у відповідних зв'язках та взаємовідносинах і визначають якість функціонування всієї економічної системи. Вона завжди підпорядкована основним цілям соціально-економічного розвитку країни. Структура економіки є динамічною, оскільки відображає мінливість самої економіки. Ці зміни відбуваються під впливом різних чинників, серед яких – умови виробництва, кон'юнктура ринку, соціальні й духовні потреби членів суспільства. Зміна таких чинників зумовлює структурну перебудову економіки, яка необхідна Україні після здобуття незалежності. Розглянемо конкретніше причини такої перебудови економіки.

Структура економіки України сформувалася в колишньому Радянському Союзі і була підпорядкована цілям його розвитку. В Україні було створено потужний паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, хімічний і нафтохімічний, будівельний, агропромисловий виробничі комплекси. Але економіка нашої держави у складі колишнього народногосподарського комплексу СРСР не відповідала потребам людини, була підпорядкована політиці, кон'юнктурним гаслам та військовим цілям. Її особливістю був пріоритет виробництва засобів виробництва, різних видів зброї та засобів її доставки – стратегічних і тактичних ракет. Це вимагало великої кількості, матеріалів та енергії. В результаті майже третина всієї промислової продукції України у 1990 р. припадала на паливно-енергетичні, металургійні та хімічні виробництва. Це робило економіку енерго- та матеріаломісткою. Матеріаловиробничі галузі становили більше чверті від загального обсягу промислової продукції, причому структура матеріалів була вкрай застарілою. Майже половину вироблених матеріалів складали метали, тоді як обсяг продукції хімічної і нафтохімічної промисловості досягав 24%. В Україні, територія якої становила 7% від території СРСР, а населення – 18%, було сконцентровано понад третину союзних потужностей металургійного виробництва, чверть видобутку вугілля, значну частину виробництва устаткування. Це свідчило про те, що галузева структура промисловості України була занадто обтяжена виробництвом первинних ресурсів та напівфабрикатів. Частка паливно-енергетичного комплексу в структурі промисловості України була більш ніж удвічі вища, ніж у структурі промислового виробництва таких країн, як Франція, Німеччина, Італія, а металургійного комплексу – майже втричі.

Продукція машинобудування та металообробки становила у загальному обсязі

промислової продукції понад третину, з якої більше третини припадало на військову продукцію (її випускали понад 700 підприємств). Водночас продукція галузей, що випускали споживчі товари, становила менше третини від загального обсягу виробництва промислової продукції, тоді як у країнах з розвинутою ринковою економікою цей показник сягав 50-60%. Виробничі фонди у цих галузях становили лише 10% від виробничих фондів промисловості. Це свідчило про те, що структура економіки України, яка залишилася після розпаду СРСР, була недостатньо соціально-орієнтованою, тобто нездатною забезпечувати збалансування споживчого ринку, підвищення реальних доходів населення, нормальне функціонування економіки. Після припинення існування СРСР Україна опинилася без таких важливих ресурсів, як нафта, каучук, целюлоза. За рахунок імпорту отримувала 60-80% кольорових металів, автомобілів, верстатів та інструментів, хімічних волокон. Лише наполовину за рахунок власного виробництва задовольнялися потреби у хімічному обладнанні, електротехнічних і кабельних виробках, продукції целюлозно-паперової, текстильної та медичної промисловості. У машинобудуванні були майже відсутні такі напрями, як виробництво обладнання для легкої промисловості, хімічних волокон, кіно- та фотоматеріалів, товарів побутової техніки, засобів для переробних галузей АПК. Неефективною була й структура паливно-енергетичного балансу країни. Хоч основним джерелом паливних ресурсів було вугілля, паливний баланс складався переважно з нафти і газу, тобто продуктів природного походження, наявність яких залежала від монопольного постачальника – Росії.

Сировинна та напівфабрикатна спрямованість промислового виробництва України, окрім низької рентабельності, зумовила високу енергоємність національного продукту і загрозову техногенну навантаженість на навколишнє середовище. Енергоємність ВВП України становила 0,89 кг умовного палива на 1 дол. Це в 2,6 разу вище, ніж середньосвітовий показник. Навіть у Росії цей показник нижчий, ніж в Україні. Через незадовільну галузеву структуру ефективність обробної промисловості майже вдвічі відставала від добувної.

Отже, галузева структура економіки України на момент здобуття незалежності не відповідала новим цілям, що постали перед країною як самостійною державою. По-перше, така структура не забезпечувала економічну незалежність держави. По-друге, вона не сприяла підвищенню конкурентоспроможності економіки, що суттєво ускладнило формування привабливого іміджу України серед міжнародних ділових кіл і стримувало їх від вкладання інвестиційних ресурсів в економіку України. По-третє, така структура гальмувала входження України у систему світогосподарських зв'язків як рівноправного партнера.

Галузева структурна недосконалість доповнювалась науково-технічною відсталістю багатьох галузей матеріального виробництва, їх низькою товарністю щодо виготовлення кінцевої продукції, сировинною та напівфабрикатною спрямованістю експорту, залежністю від монопольного імпорту енергоносіїв та деяких інших особливо важливих видів сировинних ресурсів, переважно військовою орієнтацією машинобудівного комплексу. Ресурсомісткий та переважно витратний фактор виробництва, зорієнтований на дешеві ресурси колишнього СРСР, значно знижував конкурентоздатність українських товарів на зовнішніх ринках, що призводило до зростання зовнішньої заборгованості і нестійкості під час світових економічних криз.

Структура економіки України характеризувалася також територіальними диспропорціями у рівнях економічного розвитку більшості регіональних господарських комплексів, нераціональним використанням їх природно-ресурсного та виробничого потенціалу. Диференціація між областями за рівнем виробництва промислової і сільськогосподарської продукції в розрахунку на одного жителя була вища за подвійну.

На тлі прогресу світової економіки технологічна структура сучасної української економіки регресує, погіршується стан науково-технічного потенціалу, скорочується частка високотехнологічних виробництв, триває масштабне вивезення капіталу з країни. Сподівання на те, що в період економічного зростання буде реалізована ефективна політика поетапного "витягування" потенційно конкурентоспроможних високотехнологічних галузей та інноваційних виробництв за рахунок перетікання створених додаткових ресурсів з галузей, що перебувають на нижчих рівнях конкурентної ієрархії, не виправдалися. Це значною мірою обумовлено відсутністю відпрацьованих ринкових інституційних механізмів, які б забезпечили гармонізацію інтересів різних суб'єктів ринкової економіки та їх узгодження зі стратегічно важливими інтересами суспільства в цілому. Не відбулося запровадження ефективних механізмів економічної мотивації підприємств до технологічної та структурної модернізації виробництва, формування й освоєння нових товарних ринків.

Фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. Підкреслила структурну відсталість української економіки, її неготовність до різких коливань попиту й загострення конкуренції на

сировинних ринках. Високий рівень інтеграції економіки країни у сировинні та низькотехнологічні ринки на основі насамперед цінової конкуренції, а не конкурентної боротьби технологій і нововведень, є значним ризиком для її подальшого стабільного функціонування. Структурна розбалансованість економіки негативно впливає на потенційні можливості подальшого економічного зростання.

На сучасному етапі механізми підвищення конкурентоспроможності національної економіки і створення міцної бази для її стійкого динамічного розвитку знаходяться у площині реалізації системних структурних перетворень. Динаміка структури української економіки не відповідає загальним закономірностям структурних зрушень, що відбуваються в розвинених економіках світу й полягають у зростанні частки високотехнологічних виробництв обробної промисловості, телекомунікаційних, фінансових і бізнесових послуг, а також соціально орієнтованих видів економічної діяльності, випереджальному розвитку наукоємних, високотехнологічних галузей. Натомість в Україні сформувалася неефективна структура економіки з високою ресурсо- й енергоємністю виробництва, надмірним екстенсивним розвитком добувної промисловості, відсталістю агропромислового сектору, низьким рівнем інноваційного виробництва, відставанням розвитку інфраструктури, відірваністю фінансового сектору від реальної економіки, неефективним функціонуванням секторів, що забезпечують соціальний розвиток.

Посткризове відновлення економічного зростання в Україні розпочалося у 2010 р. і тривало до 2013 р. завдяки як зовнішнім (зростання попиту на продукцію експортоорієнтованих галузей), так і внутрішнім (відновлення попиту на продукцію галузей, орієнтованих на внутрішній ринок) чинникам. Проте через стагнацію інвестиційних процесів посткризове відновлення зростання не супроводжувалося якісними змінами у виробництві ВВП. З-поміж структурних диспропорцій української економіки, що мають системний характер і визначальний вплив на формування подальших тенденцій її розвитку, слід виділити насамперед глибоку деформацію структури суспільного капіталу й умов його відтворення. Критичним чинником відтворювального процесу є стан основних засобів, ступінь зношеності яких невинно зростає (з 43,7 % у 2000 р. до 74,9 % у 2010 р.). У період кризи відбулося різке скорочення частки валового нагромадження у структурі ВВП, що виявилось у згортанні інвестиційної діяльності. У 2010 р. позначилася, а в подальшому зміцнилася тенденція до відновлення процесів нагромадження, проте його темпи є дуже низькими, а норма нагромадження основного капіталу за результатами 2011 р. складала лише 17,9 % ВВП. Такі показники є очевидно недостатніми для здійснення структурних перетворень. Водночас слід зазначити, що розширене відтворення української економіки на даному етапі її розвитку залежить не лише від збільшення норми нагромадження, але й насамперед від збільшення ефективності процесу нагромадження.

Інвестиційна діяльність покликана відігравати головну роль у здійсненні структурної модернізації економіки. Отже, завдання неухильного нарощування обсягів інвестування економіки, забезпечення сприятливого інвестиційного клімату в Україні залишаються питаннями стратегічної важливості.

У 2010-2011 рр. в Україні розпочалася реалізація системних економічних реформ. Були зроблені кроки щодо вдосконалення інституційно-правового забезпечення реформування соціально-економічної системи. Це повинно було створити сприятливі передумови для реалізації політики структурних перетворень за умови чіткого визначення її пріоритетних напрямів. Метою структурної модернізації української економіки мала стати побудова високоефективної конкурентоспроможної динамічної соціально орієнтованої економічної системи, у якій економічний розвиток забезпечується насамперед за рахунок розширення застосування інноваційних технологій, раціонального використання людського потенціалу, на базі збільшення та підвищення якісного рівня експортного потенціалу й інтеграції у світогосподарські зв'язки, розширення ємності та збалансованості внутрішнього ринку. Структурна трансформація національної економіки повинна була спрямовуватися на максимально ефективне використання усіх видів економічних ресурсів. Політика структурних перетворень мала базуватися на довгостроковій стратегії структурної перебудови суспільного відтворення на основі оптимізації темпів зростання різних секторів економіки. Основним джерелом структурних змін мало стати внутрішнє економічне зростання на основі перерозподілу капіталу й робочих місць у галузі з більшою доданою вартістю, високотехнологічні галузі. Однією з важливих передумов структурної модернізації у посткризовий період було поступове оздоровлення фінансової системи країни, зокрема формування позитивних монетарних тенденцій, які формують умови для розширеного фінансування структурних перетворень та поліпшення стану державних фінансів.

Головне завдання державної економічної політики сьогодні – забезпечити поєднання завдань відтворення економічного зростання і здійснення бажаних структурних зрушень. Це стане можливим на основі коригування державної структурної політики на відтворювальному, галузевому, регіональному, інституційному рівнях та з огляду на перспективи входження економіки України до ЄС. Головний висновок, який, на нашу думку, можна зробити з аналізу тенденцій нинішньої ринкової трансформації полягає в тому, що, відповідно до вимог забезпечення пріоритетності розвитку наукоємного виробництва (як домінуючого у XXI ст.), необхідно надати у нашій країні такої ж спрямованості й структурним реформам.

Для практичної реалізації курсу на інноваційний розвиток економіки України має бути забезпечена державна підтримка структурно-інноваційних зрушень (оскільки в структурі української економіки на початок XXI ст. приблизно 57% становить продукція енергоємних, екологічно небезпечних галузей (хімія, металургія, теплоенергетика)). Водночас у сучасному світі, як відомо, панують генна інженерія, біотехнологія, інформатика, зв'язок. Тому для України, пріоритетними є галузі зв'язку, виробництва телекомунікаційного обладнання, інноваційні проекти в усіх галузях виробництва.

Отже, попри безперспективність наздоганяючого розвитку для досягнення постіндустріальних структурних змін, на сьогоднішній день для України та інших перехідних економік іншої альтернативи не існує: зробити крок в постіндустріальну економіку можна лише за умови досягнення рівня високорозвиненого індустріального господарства. Таким чином, потрібна комплексна довгострокова стратегія освоєння ключових виробництв нових VI та VII технологічних укладів, здатних зростати випереджаючими відносно масштабів світового ринку темпами, вираженими двозначними числами, необхідно генерувати інвестиційний та інтелектуальний потенціал, достатній для глибокого структурного оновлення економіки на основі впровадження найновіших досягнень НТП.

Література

1. Державна програма структурної перебудови (розроблена до 2015 року).
2. "Структурні перетворення в Україні: передумови модернізації економіки" (аналітична доповідь), 2012р. – За заг. ред. Л.А.Жаліла. (Аналіз з 2001 по 2010 роки).

УДК 330.111.62

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ

Кузьменко Є.О., студент IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.е.н., доц. **Городецька М.О.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

Поступово в процесі економічного розвитку домінуючого значення набуває корпоративна форма власності як колективно-приватна. В економіці країн Заходу корпорації (акціонерні підприємства) перетворилися на найдинамічнішу, провідну структуру. У США їхня частка становить майже 90 відсотків загального обсягу реалізованої продукції. В цілому в розвинених країнах Заходу на корпоративну форму власності припадає 80 – 90 відсотків загального обсягу виробництва.

Порівняно з класичною формою приватного підприємництва корпорації мають певні переваги, які забезпечили їм вихід на провідні позиції у сфері бізнесу.

Особливість корпоративної форми власності полягає в тому, що вона, з одного боку, зберігає (через володіння акціями окремими особами) все те позитивне, що несе в собі приватна власність, – підприємницький інтерес, ініціативу, націленість на накопичення особистого, а звідси – й суспільного багатства, право безстрокового успадкування тощо. Водночас корпорація долає обмеженість, що притаманна класичній формі приватної власності. Зберігаючись у загальній структурі корпорацій як юридичний інститут володіння, приватна власність заперечує себе економічно: вона реалізується через більш зрілі – колективні – форми організації виробництва. Отже, по суті відбувається реалізація тези про позитивне заперечення приватної власності.

Серед переваг корпоративної форми власності є й такі, як виробнича гнучкість, здатність акумулювати капітальні ресурси й кошти будь-якої належності. До того ж корпорація є більш демократичною формою власності. Особливе значення має соціально-інтегративна функція корпорації. Якщо приватна власність у її класичному вигляді дезінтегрує суспільство, породжуючи складні соціальні проблеми, то корпорація, навпаки, створює

економічні передумови суспільної інтеграції, часткового подолання відчуження людини від засобів виробництва, його результатів, від участі в управлінні. У процесі функціонування корпорації відбувається так звана деперсоніфікація великої приватної власності на засоби виробництва, що виражається у втраті окремими власниками капіталу персонального контролю над його функціонуванням. Саме завдяки цьому управління нею здійснюється не приватними власниками, а професіоналами.

Розпорядження власністю є нині домінуючою реальністю. Докорінна зміна ролі цієї ланки економічних виробничих відносин послабила можливості безпосереднього власника здійснювати прямий контроль над засобами виробництва.

Корпорація не є застиглою формою власності. Вона еволюціонує. Дедалі більшої ваги в останні десятиріччя набуває якісно нове явище у розвитку корпоративної власності. Йдеться про передавання певної частини акціонерного капіталу найманим працівникам підприємств, що входять до корпорації. Так, у 1974 р. Конгрес США прийняв так званий план розвитку акціонерної власності, зміст якого зводився до здійснення широкої системи заходів щодо залучення працівників корпорацій до акціонування. У наступні роки Конгресом США було прийнято ще понад 20 законодавчих актів, які сприяли розвитку цього процесу. На кінець 80-х років ХХ ст. подібні акти були прийняті у 19 американських штатах.

Сутність заходів, про які йдеться, полягає в тому, що за рахунок кредитних ресурсів корпорації скуповують частину своїх акцій і створюють акціонерний фонд персоналу, з коштів якого формуються акції працівників цієї компанії. Згідно з рішенням Конгресу, компаніям, що здійснюють таку соціалізацію корпоративної власності, надаються податкові пільги.

Постійне вдосконалення акціонерних форм виробництва, активне сприяння цьому держави дали можливість істотно розширити коло осіб, що володіють акціями. Так, на початку 50-х років у США налічувалося близько 6 млн. акціонерів, а сьогодні їх близько 50 млн. У цілому в країнах Заходу кожний третій дорослий є акціонером. Та справа не лише у кількісних перетвореннях. Найважливішими є якісні зміни у соціальній структурі суспільства, що відбуваються завдяки акціонуванню.

Акціонерна власність вносить суттєві корективи у спосіб взаємодії робочої сили з засобами виробництва. Відбувається процес наближення до тотожності праці й власності, робітник стає працюючим власником.

Всебічний розвиток корпорацій не є єдиним процесом, що докорінно змінює відносини класичної приватної власності, позитивно заперечуючи її сутність.

Незважаючи на винятково високу частку корпорацій у виробництві валового національного продукту, в США не тільки не зменшується, а навпаки, зростає кількість підприємств, що перебувають в індивідуальній приватній власності, частка таких підприємств у загальному виробництві не значна.

Близькими до підприємств, заснованих на приватно-трудою власності, за своїм економічним змістом є так звані партнерські фірми, якими володіють дві особи або більше. Діяльність їх поєднує функції виробника і власника.

В економічно розвинених країнах зазнає змін і державна форма власності, частка якої у деяких країнах Заходу досить висока. Вона все більше використовується у загальнонаціональних інтересах.

Отже, основними рисами структури власності в країнах з розвинутою ринковою економікою є, по-перше, домінуючі позиції корпоративної форми власності; по-друге, все ширше залучення до акціонування працівників підприємств; по-третє, розвиток індивідуально-трудою форми власності; по-четверте, зміни у державній формі власності.

Принципово інші процеси відбуваються в країнах, що утворилися на місці колишнього СРСР, а також Східної Європи, які переживають своєрідний ренесанс приватної власності, інтенсивне відродження різноманітних форм її функціонування. Проте теоретичного принципу історизму приватної власності ці процеси не заперечують. Старі економічні форми не можуть зникнути доти, доки вони повністю не вичерпали своїх потенційних можливостей. Нові, більш розвинені за своїм змістом виробничі відносини не можуть з'явитися раніше, ніж будуть підготовлені відповідні матеріальні передумови, тобто буде досягнутий певний рівень продуктивності праці людини, що є об'єктивною основою процесу формоутворення власності.

У країнах, де утвердилася командно-адміністративна система, в структуру господарства силовим методом впроваджувалася суспільна власність без відповідного зв'язку зі станом продуктивних сил. Це й визначило загальну нестабільність створеної на таких засадах економічної системи.

Аналізуючи питання історизму приватно-підприємницької форми власності капіталу, яка визначає структуру та основну спрямованість розвитку всієї системи суспільно-

політичних, соціальних і виробничих процесів, слід пам'ятати про складні й суперечливі процеси, що відбуваються у механізмі реалізації приватної власності у зв'язку з розвитком на основі досягнень технологічної революції елементів постіндустріальної структури виробництва. Так, інформатика перетворюється на провідну ланку виробничого процесу, а сама інформація – на форму багатства, домінуючий об'єкт власності. На цьому ґрунті формується духовна власність суспільства, що дає поштовх нагромадженню його інтелектуального потенціалу. На відміну від власності на уречевлені засоби виробництва духовна власність не може розвиватися на суто приватній основі.

Інформації притаманні специфічні риси товару, що поступово перетворюється на головний виробничий ресурс постіндустріального суспільства. З одного боку, як носій вартості інформація є об'єктом купівлі-продажу і в цьому відношенні мало чим відрізняється від звичайного товару-послуги, що є об'єктом приватної власності. У країнах, які стають на шлях розвитку в напрямі постіндустріального суспільства, посилюється конкурентна боротьба за володіння інформацією. Більше того, відбувається процес її монополізації, перетворення на безпосередній об'єкт приватної власності, інституцію економічної влади. Відповідно формується новий соціальний прошарок людей – власників інформації. Для захисту інтелектуально-інформативної власності приймаються відповідні законодавчі акти та встановлюються спеціальні правові норми.

З іншого боку, інформація стимулює і зворотний процес – не зміцнення, а навпаки, знецінення відносин приватної власності. Це пов'язано зі специфікою споживчого використання інформації як товару. На відміну від звичайного товару інформація у процесі виробничого споживання не зникає. При продажу вона не відчужується від свого власника, останній позбавляється лише повної монополії на її використання. Він може продати її вдруге. Те саме може зробити і покупець.

Американський учений О.Тоффлер зазначає, що для індустріального суспільства головним натурально-речовим елементом у структурі власності була власність на землю, споруди, заводи, машини, засоби промислового виробництва, а в умовах переходу до інформаційного суспільства основою власності в США стає неречова субстанція. Це принципово нова форма власності. Проте для виробничої реалізації інформативної власності потрібні також матеріальні засоби виробництва.

Зміни у формах та сутності власності багато в чому модифікують усю структуру суспільно-економічних відносин. На новому витку суспільного прогресу має відбутися не просто заперечення приватної власності, а діалектичне подолання відносин власності взагалі. Ці відносини мають поступитися місцем принципово іншим системоутворюючим структурам.

Однак сьогодні для країн з перехідною економікою нагальним є формування багатоманітності форм власності та господарювання як основи реформування адміністративно-командної системи на шляху до соціально орієнтованого ринкового господарства. Особлива роль при цьому належить процесам реформування, якісної трансформації монопольно-державної власності. Світовий досвід показує, що роздержавлення – це загальноекономічний процес.

Зауважимо, що не слід ототожнювати роздержавлення власності з приватизацією. Процес роздержавлення як комплекс заходів, спрямованих на усунення монополії держави на власність, формування конкурентного ринкового середовища, відбувається як у межах державної власності, так і поза ними.

Приватизація є радикальною складовою процесу роздержавлення, сутність якої полягає у заміні державної форми власності на різновиди приватної.

Зазначені процеси відбуваються суперечливо, із соціальними загостреннями, потребують значних матеріальних, фінансових, організаційних, інтелектуальних зусиль тощо. Однак це необхідні заходи, рішучість і послідовність у проведенні яких, зрештою, приведуть до трансформації перехідної економіки в змішану економіку стабільного соціально орієнтованого суспільства.

Перші кроки до формування середнього класу в Україні були здійснені дрібним бізнесом, а саме підприємцями, які не зважаючи на нелегку працю та ризики ведення особистої підприємницької діяльності починали та розвивали власну справу. Після розвалу міжгалузевого виробничого циклу, скорочення виробництва та робочих місць, населення стояло перед вибором отримання соціальної допомоги та самозайнятості, в результаті чого найбільш ініціативні та рішучі наважувалися засновувати власну справу. З часів незалежності України до 1 липня 2013 року ста-тус приватного підприємця набуло 5 млн. 142 тис. 048 осіб, а 2 млн. 099 тис. 999 млн. осіб припинили власну справу.

Категорія власників малого бізнесу завжди була найбільш вразливою до ряду зовнішніх подразників, серед яких: податкове та митне законодавство, коливання цін на виробничі ресурси та товари збуту, відсутність дієвої кредитної політики підтримки малого бізнесу, тощо. Критеріями розвитку та успіху справ у малому підприємстві є рівень доходів та число бажаючих займатися малим бізнесом.

Наступна інтерактивна діаграма виражає динаміку показників реєстрації фізичних осіб-підприємців (ФОП) та припинення їхньої діяльності.

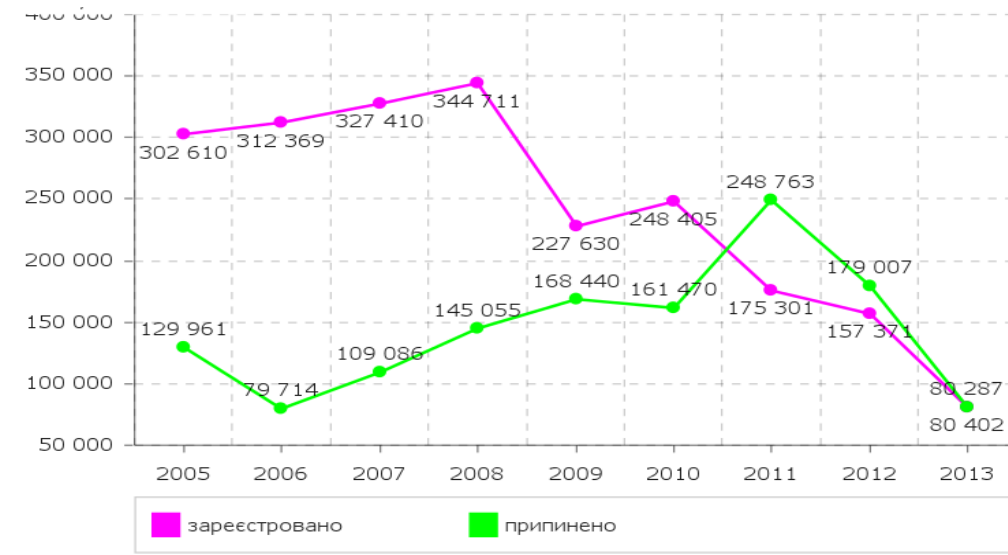

Рис. 1. За матеріалами Державної реєстраційної служби України

Процес реєстрації ФОПів досяг свого розквіту у 2008 році, найменша кількість осіб які виразили бажання припинити власну справу зафіксовано у 2006 році. Виходячи з динаміки показників, бачимо що період 2006-2008 років, був найбільш сприятливий для ведення малого бізнесу. У 2009 році почалася фінансова криза та різке збільшення в 1,6 разів курсу долару, що надзвичайно негативно позначилося на малому бізнесі: як результат на 117 тис. зменшилося число бажаючих відкрити власну справу та на 20 тис. збільшилося число осіб, які виразили бажання її припинити.

Найбільший спад підприємницької активності відбувся у 2011 році, за який було зафіксовано найвище абсолютне число 248 тис. 763 фізичних осіб-підприємців, підприємницьку діяльність яких припинено. Цей рік також став єдиним протягом 2005-2013 років, коли вперше було зафіксовано вище число знятих з обліку підприємців, аніж зареєстрованих: 248 763 проти 175 301 фізичних осіб-підприємців. Наступний 2012 рік також не відзначається ростом підприємницької активності, адже число знятих з обліку все ж перевищувало число зареєстрованих на 21 тис. 636 осіб. У першій половині 2013 року, станом на 1 липня число зареєстрованих в незначній мірі перевищило число фізичних осіб-підприємців, підприємницьку діяльність яких припинено: 80 402 проти 80 287.

Дану негативну тенденцію, яка розпочалася у 2011 році, можна пояснити тим що станом на 01 січня 2011 року припадає введення в дію нового податкового кодексу (регулює відносини, що виникають у сфері податків і зборів), який був стартом нової податкової реформи. Про недоліки даного фінансового документу, який здійснив значний вплив на підприємницьку активність в країні було написано чимало праць спеціалістами та введено поправок законодавцями. А в листопаді-грудні 2010 проведено акцію непокори підприємців "Податковий майдан", вимогами яких були вотування податкового кодексу.

Виходячи з того, що значне число підприємців за даний період припинили власну справу, варто ознайомитися з географією реєстрації та проведення державної реєстрації припинення діяльності фізичних осіб-підприємців.

До найбільш активних за поширенням підприємницької діяльності протягом даного періоду відносяться м.Київ та м.Севастополь, Одеська, Чернівецька та Харківська області, найменш активне населення у малому бізнесі у Рівненській, Закарпатській, Кіровоградській, Черкаській та Чернігівській областях. Для визначення впливу введення нового податкового кодексу у 2011 році варто розрахувати абсолютне та відносне число зменшення числа зареєстрованих фізичних осіб-підприємців станом на 01.01.11 та 01.01.12 років.

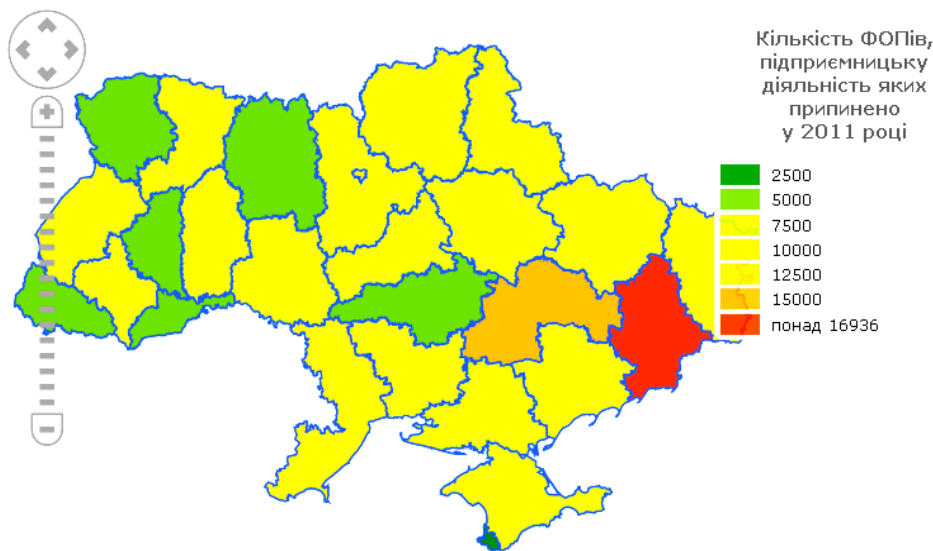

Рис. 2. За матеріалами Державної реєстраційної служби України

Найбільше абсолютне зменшення зафіксовано у Донецькій області – 19 933, Дніпропетровській – 14 908 та Одеській – 13 865 областях, а відносно в Івано-Франківській – 14,78%, Хмельницькій – 14,04%, Черкаській – 14,55% та Чернігівській – 14,14% областях. Найменш болісно на введення нового податкового кодексу відреагували підприємці Львівської – 4,63%, Харківської – 4,63% областей та м.Київ. Дану закономірність можна пояснити просто: де найбільше число зареєстрованих – там і отримуємо найбільше абсолютне скорочення, а відносні показники свідчать про те, що в тих регіонах, де економічна активність нижча, підприємці більш болісно сприймають "реформи", а де рух капіталу жвавіший, там вищі прибутки і незручні податкові новації не є переконливими аргументами до згорання власної справи.

Податкове законодавство має сильний вплив на розвиток підприємництва та формування платоспроможного класу населення загалом. З проаналізованих статистичних даних, бачимо чітку тенденцію, яка виражає реакцію підприємницького класу на фінансову кризу 2008 року та введення нового податкового кодексу 2011 року на формування підприємницької активності в країні у 2005-2013 роках. В умовах ринкової економіки саме підприємці забезпечують лівову частку ринку споживання товарів та послуг, сприяють розвитку внутрішньої конкуренції та ділової активності, а при перетіканні даного класу в тінь чи реального згорання діяльності неминучі скорочення грошових надходжень до бюджетів різних рівнів, обсягів виробництва та споживання, зрештою росту реального безробіття.

Література

1. Показник реєстрації фізичних осіб-підприємців та припинення їхньої діяльності / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infolight.org.ua.dinamika-malogo-pidpriemnictva-u-2005-2013-rokah>. – назва за крану.

2. Кількість ФОПів, підприємницьку діяльність яких припинено у 2011 році. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infolight.org.ua.dinamika>. – назва з екрану.

УДК 336.711

НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ – ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ

Леміш Я.Г., студентка II курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: к.е.н., доц. Городецька М.О., кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

В усіх країнах центральне місце в організації фінансової системи відводиться центральному банку, який створює сприятливі умови для функціонування цієї системи через забезпечення макроекономічного аспекту стабільності цін, грошей і надійності банківського сектору. Цим самим формується одна з найважливіших передумов процвітання держави і

людини – здорова банківська система, яка відіграє визначальну роль у перетворенні заощадження різних секторів економіки на найвигідніші види національних інвестицій.

Центральний банк – це емісійний, розрахунковий і касовий центр, що здійснює нагляд за всією кредитною системою і використовується як найважливіший інструмент кредитно-грошової політики держави. У ринковій економіці він не націлений на комерційну діяльність і отримання прибутку, є юридично незалежним від виконавчих органів влади, у практичній діяльності керується лише державними інтересами і чинним законодавством. Центральний банк самостійно виробляє заходи щодо реалізації визначених урядом пріоритетів грошово-кредитної політики, бере безпосередню участь у формуванні пропозиції грошей, здійснює емісію готівки.

Процес створення центральних банків тісно пов'язаний із процесом демонетизації золота і переходом від грошової системи золотомонетного стандарту до системи обігу кредитно-паперових грошей.

Створення центральних банків відбувається двома шляхами: еволюційний шлях та створення центрального банку на основі спеціального закону, котрий надає особливого статусу новоствореному банку з моменту його заснування.

Правове становище центральних банків, їхній статус у розвинутих країнах визначаються відповідним законодавством. У більшості країн світу основним правовим актом, який регламентує діяльність центральних банків, є акт вищої юридичної сили – закон. У законах про банки визначаються їхня структура, основні завдання, функції та компетенція, порядок взаємовідносин з органами законодавчої і виконавчої влади, державними органами управління, а також повноваження держави щодо суб'єктів банківської системи та ін. Закон закріплює повноваження центрального банку як державного емісійного центру. У правових актах, які визначають статус центральних банків, закріплюються також їхні владні повноваження у сферах регулювання грошового обігу, валютних операцій, функціонування кредитної системи тощо.

Центральні банки можуть бути за формою власності державними або акціонерними. Так, у Франції, Великобританії, Німеччині, Нідерландах, Іспанії капітал центральних банків повністю належить центральним банкам. У деяких країнах держава володіє лише частиною капіталу (Бельгія, Японія). У США акціонерами центрального банку (федеральних резервних банків) є тільки комерційні банки. Проте у будь-якому разі держава відіграє головну роль у формуванні органів управління центрального банку.

Суттєво різняться в окремих країнах зміст та форми взаємовідносин і взаємозв'язків між центральними банками та існуючими гілками влади. В економічній літературі виділяються дві моделі таких взаємин. Перша – центральний банк виступає агентом уряду (міністерства фінансів) і провідником його грошово-кредитної політики. Друга – центральний банк є незалежним від уряду, що забезпечує йому самостійність у грошово-кредитній політиці без будь-якого впливу з боку урядових органів. Однак на практиці ці моделі у "чистому вигляді" не функціонують. У більшості країн існують проміжні моделі, які передбачають певні принципи взаємодії виконавчої влади з центральним банком та певний ступінь його незалежності.

Законодавство лише п'яти країн – США, Німеччини, Швейцарії, Швеції та Нідерландів – передбачає підпорядкування центральних банків парламентам. У більшості держав світу центральні банки підпорядковуються казначейству або міністерству фінансів.

У законодавстві Великобританії, Франції, Італії, Японії та деяких інших країн передбачено, що міністерство фінансів має право видавати інструкції центральним банкам. Проте такі випадки є надзвичайно рідкісними.

У країнах, де законодавчими актами передбачено підпорядкування центральних банків безпосередньо парламентам, за допомогою відповідних процедур можливе прийняття рішень, якими органи виконавчої влади зобов'язуються сприяти центральним банкам у розв'язанні певних проблем, у здійсненні грошово-кредитної політики. Крім цього, законодавство деяких країн передбачає звітність центральних банків перед парламентами. Наприклад, Федеральна резервна система США подає Конгресу США звіт про свою діяльність двічі на рік. Центральні банки Німеччини і Японії подають звіти у свої парламенти щорічно.

Таким чином, центральні банки інших країн з ринковою економікою покликані бути емісійним центром держави, банком уряду, органом державного регулювання і нагляду, органом монетарного та валютного регулювання економіки. Виконуючи свої функції, вони впливають на всі сторони економічного життя країни і передусім забезпечують стабільність національної грошової одиниці.

Національний банк України є центральним банком країни, особливим центральним органом державного управління, юридичний статус, завдання, функції, повноваження і

принципи організації якого визначаються Конституцією України, Законом України "Про Національний банк України" та іншими законами України.

Національний банк України (НБУ) виступає першорівневим елементом банківської системи, регулює її діяльність у межах законодавчо наданих йому прав та повноважень, несе відповідальність перед суспільством за функціонування банківської системи загалом.

НБУ утворений на базі Українського республіканського банку Держбанку СРСР згідно з Постановою Верховної Ради Української РСР "Про порядок введення в дію Закону Української РСР "Про банки і банківську діяльність" від 23 березня 1991 р.

НБУ є державною власністю України і виступає виразником інтересів та завдань держави в сфері регулювання економіки. Національний банк України має статутний капітал, що формується за рахунок державних коштів. Розмір статутного капіталу становить 10 млн. грн.

Головний банк країни – НБУ – є юридичною особою, має відокремлене майно, що є об'єктом державної власності й перебуває у його повному господарському веденні. У той же час НБУ виступає як самостійний економічний суб'єкт, що має здійснювати свої витрати за рахунок власних доходів у межах затвердженого кошторису, а в окремих випадках – за рахунок державного бюджету України. Економічна самостійність банку посилюється також тим, що він не несе відповідальності за зобов'язаннями органів державної влади, які, своєю чергою, теж не відповідають за зобов'язаннями НБУ.

Головне призначення НБУ як центрального банку – це управління грошовим обігом з метою забезпечення стабільного неінфляційного розвитку економіки. Центральний банк впливає на грошовий обіг через зміну пропозиції грошей і зміну ціни грошей.

Правовий статус НБУ можна охарактеризувати таким чином: це державний орган управління з покладеними на нього особливими функціями у сфері грошово-кредитних відносин і банківської діяльності.

Для реалізації цих функцій НБУ наділяється відповідними державно-владними і цивільно-правовими повноваженнями:

- він є самостійною юридичною особою;
- його майно відокремлено від майна держави;
- НБУ може ним розпоряджатись як власник;
- він не є комерційною організацією.

Організаційний статус НБУ пов'язаний із вирішенням низки важливих питань, що стосуються його діяльності, а саме:

- визначення на законодавчому рівні завдань і функцій центрального банку;
- формування статутного капіталу банку першого рівня;
- визначення взаємовідносин банку з органами державної влади;
- порядку призначення і звільнення вищого керівного складу центрального банку.

Філії (територіальні управління) НБУ не мають статусу юридичної особи і не можуть видавати нормативні акти, діють від його імені в межах отриманих від нього повноважень. Завдання і функції філій НБУ визначаються Положенням, яке затверджує Правління НБУ.

Значущість Національного банку України багато в чому визначається тими функціями, котрі він виконує. Відповідно до Конституції України основною функцією Національного банку є забезпечення стабільності грошової одиниці України. На виконання своєї основної функції Національний банк сприяє дотриманню стабільності банківської системи, а також, у межах своїх повноважень, – цінової стабільності. Національний банк України виконує також наступні функції.

Він є емісійним центром готівкового обігу – це означає, що Національному банку України належить монопольне право на емісію грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків (банкнот, монет). Для друкування банкнот створено власну банкнотну фабрику. Карбування монет здійснюється в Україні на замовлення Національного банку. Сьогодні забезпечення економіки готівковими грошима здійснюється через мережу регіональних управлінь Національного банку на замовлення комерційних банків. Емісія грошей займає особливе місце в функціонуванні центрального банку. Тільки йому надано законодавче право випускати в обіг готівку – банкноти та розмінну монету. Обсяги емісії готівки регулюються центральним банком з урахуванням загальних задач його грошово-кредитної політики. Сам випуск готівки здійснюється шляхом продажу банкнот і монети комерційним банкам в обмін на їх резерви в центральному банку. Емісія грошей виконує такі функції:

Забезпечення економіки засобами обігу, платежу, нагромадження для нормального її функціонування. Це – головна функція. Кількість грошей, необхідну для функціонування

народного господарства, можна підрахувати виходячи із суми вартостей усіх вироблених за певний період товарів і послуг та швидкості обігу грошей.

Покриття дефіциту державного бюджету (в критичній ситуації, коли інших джерел покриття немає). Наслідком надлишкового випуску грошей є інфляція, за якої відбувається зростання цін, дезорганізація господарського життя, соціальна напруженість.

Регулююча функція – збільшуючи або зменшуючи емісію грошей у розумних межах, держава може сприяти поживленню економіки шляхом вливання грошових засобів, боротися з ростом цін, скорочуючи ці вливання. Одним із аспектів регулюючої функції емісії грошей є підтримка стабільності національної грошової одиниці.

Емісійну діяльність розглядають у вузькому та широкому розумінні. У вузькому розумінні під емісійною діяльністю центрального банку мають на увазі випуск в обіг лише готівки, а у широкому розумінні емісійна діяльність означає поповнення грошового обігу всіма видами грошових коштів, що обумовлює збільшення сукупного грошового обороту.

Як вже зазначалося, Центральний банк є монополістом щодо випуску в обіг готівки. Він здійснює також емісію безготівкових (депозитних) грошей, проте тут центральний банк не є монополістом. Створенням безготівкових грошей також займаються комерційні банки.

Відмінність Національного банку України від інших кредитних інститутів полягає в тому, що він сам створює для себе ресурси кредитування. Інші банківські установи у процесі здійснення своїх кредитно-розрахункових операцій в основному лише перерозподіляють створені центральним банком грошові засоби; він є валютним органом - Національний банк України є головним органом, який визначає валютну політику. Валютна політика – це сукупність заходів у сфері міжнародних економічних відносин відповідно до поточних і стратегічних цілей економічної політики держави.

Напрями і форми валютної політики визначаються становищем країни у світовому господарстві, а також завданнями, що ставляться перед національною економікою. Валютна політика спрямована на забезпечення стабільності курсу національної грошової одиниці, сприяння через курс валюти залученню іноземних інвестицій в економіку, регулювання зовнішніх платіжних стосунків з іншими країнами, забезпечення збалансування зовнішніх платежів і накопичення централізованих валютних резервів.

Інструментами валютної політики є валютні інтервенції й деякі інструменти грошово-кредитного регулювання. Таким чином, валютна політика тісно пов'язана з грошово-кредитною політикою. Вони є практично невід'ємними частинами економічної політики держави, мають спільні цілі.

У цій сфері центральний банк виконує такі функції: нагромадження та управління валютними резервами країни, здійснення операцій з їх розміщення; визначення сфери й порядку обігу на території країни іноземної валюти; визначення і регулювання курсу національної грошової одиниці відносно валют інших країн; встановлення правил і видача ліцензій комерційним банкам на здійснення ними банківських операцій з валютними цінностями та ін.

Забезпечення стабільності національних грошей та їх реальної ціни неможливе без відповідної валютної політики. Тому в 1993 р. уряд прийняв Декрет "Про систему валютного регулювання і валютного контролю"; в якому визначив Національний банк головним валютним органом держави.

Виходячи з інтересів держави у забезпеченні стабільності економічного розвитку суспільства, Національний банк України здійснює валютну політику держави таким чином, щоб вона найбільш визначено сприяла досягненню економічних цілей держави.

Основною метою валютної політики НБУ як складової монетарної політики є стабілізація курсу національної грошової одиниці та збалансованість платіжного балансу країни. Невід'ємною ланкою валютної системи є механізм її регулювання. Таке регулювання здійснюється на двох рівнях – міждержавному та національному. Функції регулювання міжнародних валютних відносин покладені на Міжнародний валютний фонд. Механізм регулювання на державному рівні, його інституційні структури, принципи і нормативні параметри визначаються законодавчими актами кожної країни.

Таким чином, валютне регулювання - це регламентація державою міжнародних розрахунків і порядку проведення валютних операцій.

Мета валютного регулювання полягає у підтримці економічної стабільності та утворенні міцної основи для розвитку міжнародних економічних відносин шляхом впливу на валютний курс та на операції обміну валюти. Політика валютного регулювання реалізується через механізм валютних обмежень і валютного контролю.

Відповідно до ст. 11 Декрету Кабінету Міністрів "Про систему валютного регулювання і валютного контролю" Національний банк України у сфері валютного регулювання:

здійснює валютну політику, виходячи з принципів загальної економічної політики України;

складає разом з Кабінетом Міністрів України платіжний баланс України;

контролює дотримання затвердженого Верховною Радою України ліміту зовнішнього державного боргу України;

визначає у разі необхідності ліміти заборгованості в іноземній валюті уповноважених банків нерезидентам;

видає у межах, передбачених цим Декретом, обов'язкові для виконання нормативні акти щодо здійснення операцій на валютному ринку України та інше.

Суб'єктами валютного регулювання і контролю виступають уповноважені банки-резиденти; юридичні особи-резиденти і нерезиденти; фізичні особи-резиденти та нерезиденти.

Об'єктом валютного регулювання і контролю в Україні є операції резидентів та нерезидентів, фізичних та юридичних осіб, що пов'язані з переміщенням валюти, зміною її власника, перерахуванням валюти за кордон, отриманням валютних коштів за товари та послуги; а також зобов'язання щодо декларування валютних цінностей та іншого майна резидентів, що перебувають за межами України;

він є органом банківського нагляду та регулювання. На Національний банк України покладено функцію контролю за виконання комерційними банками законодавства з банківської справи, додержанням економічних нормативів, встановлених Національним банком, та власних нормативних актів. З метою захисту інтересів клієнтів та забезпечення фінансової надійності комерційних банків Національний банк встановлює для комерційних банків такі економічні нормативи як мінімальний розмір статутного фонду; граничне співвідношення між розміром власних коштів банку та сумою його активів; показники ліквідності балансу; розмір обов'язкових резервів, що розміщуються у Національному банку; максимальний розмір ризику на одного позичальника. Порядок розрахунку зазначених економічних нормативів визначається Національним банком;

він є банком банків. З метою підтримки стабільності банківської системи та розширення її кредитних можливостей Національний банк надає комерційним банкам кредити, які використовуються для задоволення тимчасових потреб банків і для кредитування цільових програм, пов'язаних з реорганізацією і модернізацією виробництва, розвитком окремих галузей народного господарства та структурною перебудовою економіки України. Надання комерційним банкам короткострокових кредитів здійснюється Національним банком через аукціон, що забезпечує створення рівноправних умов доступу комерційних банків до централізованих кредитних ресурсів. Запроваджено ломбардний кредит;

він є державним банком. Національний банк організовує і здійснює через банківську систему касове обслуговування державного бюджету України. На нього покладено виконання операцій з державними цінними паперами. У 1993 році в Україні запроваджено новий механізм касового обслуговування державного бюджету, який виключає автоматизм кредитування державних витрат. Фінансування за рахунок бюджету здійснюється в межах наявних коштів. За рішенням Верховної Ради України Національний банк може надавати уряду кредит на загальних засадах. Згідно із Законом "Про банки і банківську діяльність" Національному банку забороняється пряме фінансування дефіциту державного бюджету;

він є організатором міжбанківських розрахунків. Із січня 1994 року Національний банк відповідно до покладених на нього функцій запровадив автоматизовану систему міжбанківських розрахунків з використанням прогресивних технологій у банківській справі, до якої нині залучена банківська система України. Для функціонування цієї системи в Республіці Крим та кожній області створено регіональні розрахункові палати, що об'єднуються у загальнодержавну мережу розрахункових палат України, на верхньому рівні якої знаходиться Центральна розрахункова палата у м. Києві. Система обслуговується комплексом програмно-технічних засобів, які забезпечують обмін електронними документами, їх перевірку, аналіз та захист від несанкціонованого втручання.

Національний банк є найважливішим елементом банківської системи країни в будь-який час її існування. Відповідно до Конституції України основними завданнями Національного банку є забезпечення стабільності грошової одиниці нашої країни, сприяння розвитку її банківської системи, визначення та проведення грошово-кредитної політики держави. Як засвідчив голова НБУ Степан Кубів у своєму виступі на щорічній інвестиційній конференції компанії DragonCapital: "З точки зору НБУ і тієї роботи, яку ми проводимо, ми повинні показати реформи, стратегію розвитку банківської системи, стійкість банків,

надійність і прозорість, через аудиторські фірми, яким люди довіряють. Ми це зробимо цього року"¹.

Література

1. Закон України "Про Національний банк України" від 10 січня 2002 року №2922-III.
2. Коваленко В.В. Центральний банк і грошово-кредитна політика. – К.: Знання України, 2006. – 332 с.
3. Кротюк В.Л. Національний банк – центр банківської системи України. Організаційно-правовий аналіз. – К.: Ін Юре, 2000. – 248 с.
4. Основні засади грошово-кредитної політики на 2006 рік // Вісник НБУ. – 2005, – №10. – С.3-6.
5. Міщенко В.І., Стельмах В.С. Роль Національного банку України в забезпеченні стабільності національної грошової одиниці // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. Т. 9. – Суми: Мрія-1 ЛТД; УАБС, 2004. – С. 130-137.

УДК 323.2

ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Петруша Я.Р., студентка II курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: ст.викл. **Петренко М.І.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

Вітчизняні та зарубіжні політологи звертають увагу, що для багатьох країн є актуальною проблема політичного менеджменту, адже саме від нього залежить результативність державної політики. Для того, щоб розглядати названу проблему, слід виділити чинники, які впливають на його ефективність. Визначальними серед них є:

- докладна інформація про стан суб'єкта політики та про середовище, в якому він функціонує;
- розумові та фізичні можливості менеджера, його спроможність здійснювати управлінську діяльність;
- компетентність, інформованість, знання громадської думки;
- мотивація, яка дозволяє найбільш повно реалізувати людські можливості для ефективної діяльності на благо суспільства;
- соціальні умови, які сприяють розкриттю творчих здібностей менеджера;
- гнучкість у виборі засобів досягнення кінцевої мети і чітке окреслення такої мети;
- менеджер повинен розглядати старе і нове в їхній діалектичній єдності;
- належне використання різних методів управління;
- принципи консенсусу та компромісу;
- сукупний вплив попередніх чинників, посилені їх інтеграцією (ефект синергії).

На думку Н.Грицяк, Л.Погорілої в політичному менеджменті не останню роль відіграє гендер [1, 191-195; 2, 384]. Гендер – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі. [9, 12]

Для Україниє проблемою нерівності в політиці. Це призвело до того, що "чоловічий" парламент акцентує увагу на економіці та зовнішній політиці, менше звертаючи увагу на внутрішні проблеми. Для прийняття хороших рішень необхідний баланс гендеру, адже жінки більше приділяють уваги на моральність та вирішенні внутрішніх питань.

Чому ж так важливо, щоб в політиці були жінки? Здатність жінок розглядати вчинки в широкому контексті, пов'язуючи одне з іншим, є ні що інше, як прояв мудрості, суть якої у виокремленні не тільки одного логічного ланцюжка речей і явищ, а здатність побачити взаємодію за законом причинно-наслідкового зв'язку багатьох логічних ланцюжків. Жінки у владі спроможні повніше враховувати потреби гуманізації відносин у суспільстві. Саме цим і

¹[finance.rbc.ua/ukr/nbu]

відрізняється жінка як особина людського роду. Такий таланти, звичайно, мають і деякі чоловіки. Тим не менш, як чудово підмітила Керол Гілліган, професор психології (Гарвардський університет, США): "Жінки мають більшу моральну силу, у них більш високі етичні норми і особлива здатність встановлювати і підтримувати добрі стосунки з людьми, тобто всі якості справжнього політичного діяча". [3, 14]

Світовий досвід парламентаризму показав, що якщо в законодавчому органі менше 10% місць належить жінкам, то це ускладнює прийняття законів на захист дітей. Проведені різними міжнародними центрами та інститутами дослідження свідчать: участь жінок в управлінні на всіх рівнях – фактор стабілізуючий. Там, де жінки складають 30-40% у структурах влади, суспільство розвивається стабільніше, воно соціально орієнтоване.

Жінки повинні йти у владні структури, оскільки їх прихід туди – об'єктивно необхідна умова для поліпшення статусу жіночого населення в суспільстві в цілому, а, значить, кожної окремо взятої жінки. Жінки-політики підкреслюють пріоритетність таких проблем, як повага, дотримання прав і гідності особи, боротьбу з усіма видами насильства проти особистості, соціальне забезпечення, розвиток мережі дошкільних і шкільних установ, освіта, охорона здоров'я, зайнятість і просування жінок по службі. Вони стимулюють жінок до участі в політичній діяльності і заняттю політичних постів.

Варто дізнатися про гендер в українській політиці.

Серед депутатів обласних рад 12% жінок, районних рад – 23%, міських рад – 28% і сільських та селищних рад – близько 50%. З 442 депутатів Верховної Ради VII скликання – 42 жінки, тобто менше 10%. А от в теперішньому Кабінеті Міністрів Арсенія Яценюка присутня лише одна жінка. Однак, третину всіх законодавчих актів до Верховної Ради подають саме жінки. [4]

Для вирішення цієї проблеми у 2013 році у Верховній Раді ареастрували законопроект, яким пропонується внесення змін до українського законодавства та забезпечити у виборчих списках не менше 30% і не більше 70% кандидатів однієї статі. Законопроектом пропонується внести зміни до законів України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків", "Про вибори народних депутатів України", "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" в частині особливостей формування виборчих списків. [5]

Однак поки що цей законопроект не дав результату. Можливо після президентських виборів ситуація зміниться, адже від цього також залежить вступ до ЄС.

Гендерне питання досліджується і в Європі. Безперечно, проблема рівності між чоловіками та жінками залишається актуальною й для низки провідних європейських держав. Зокрема, це стосується й Федеративної Республіки Німеччина. Приміром, лише 5% посад бургомістрів у німецьких містах із населенням понад 10000 жителів обіймають жінки.

Але є успішна практика в політичних партіях ФРН. Від самого заснування Партії зелених там сповідують підхід, за якого в усіх списках партії та її органів кількість чоловіків і жінок має бути рівною. У Соціал-демократичній партії Німеччини з 1988 року діє 40-відсоткова квота представництва жінок на всіх партійних посадах і навіть під час розподілу депутатських мандатів. У документах Християнсько-демократичного союзу, членом якого є перша жінка-бундесканцлер, після тривалих обговорень остаточно зафіксовано так зване правило кворуму: на всіх посадах і в усіх органах партії кількість жінок має становити щонайменше третину. Квоти та інструменти, що забезпечують рівноправність жінок, запроваджено також в Об'єднанні німецьких профспілок. [6]

Отже, для ефективності політичного менеджменту варто вирішити проблему гендеру, адже партнерство чоловіків і жінок у політиці є джерелом більш повної і представницької демократії, оскільки створюються реальні можливості обліку багатополюсних інтересів у суспільстві. Для прикладу вітчизняним владним органам варто було б узяти до уваги досвід провадження гендерної політики у ФРН та деяких інших країнах. Адже європейський стратегічний курс має підкріплюватися українською владою у всіх сферах суспільного життя, зокрема й у гендерній політиці.

Література

1. Погоріла Л. Гендерний аспект політичної діяльності [Текст] / Л. Погоріла // *Studiapolitologica Ucraino-Polona*, 2012. т. Вип. 2. - С.191-195
2. Грицяк Н.В. Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 384 с.
3. Иным голосом. Психологическая теория и развитие женщин Кэрол Гиллиган . Harvard University Press, 1982.
4. <http://tyzhden.ua/News/91657>

5. <http://tyzhden.ua/News/91651>
6. Иудин А. А., Шпилев Д. А. Германия: гендерная политика как основа гендерной культуры [электронный ресурс]. - http://www.hse.ru/data/2011/11/14/1272851411/Gendr_shrt_1.pdf
7. Гавриш Р. Нова парадигма державного управління як фактор випереджаючого розвитку для України // Вісник "Школи політичної аналітики" Національного університету "Києво-Могилянська Академія" – № 3 – "Революція управлінців" і (не) ефективність державного управління в Україні".
8. Кравченко О.М. Мотиваційна складова впливу на ефективність державного управління // Економіка та держава. – 2009. – № 7. – С. 100–102.
9. Скорик М.М. Основи теорії ґендеру : навчальний посібник. – К., К.І.С., 2004.

УДК 330

ПОРТРЕТ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖЕРА (УЗАГАЛЬНЕНИЙ ОБРАЗ)

Салогуб Я.В., студентка II курсу історико-юридичного факультету
Шмигелюк С.А., студентка II курсу історико-юридичного факультету
Велісва Р.-М.Т., студентка II курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: ст.викл. **Петренко М.І.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

Сучасні політичні події в Україні: революція, "Майдан", масове невдоволення народу колишньою владою, теперішні події в Криму та напруженість стосунків з Росією – все це підштовхнуло нас до написання цієї статті, оскільки населення нашої держави зараз як ніколи потребує нового лідера. Людини з позитивними амбіціями, з прагненням привести країну до процвітання, встановити мир та злагоду, консолідувати націю, як всередині держави так і ззовні. В результаті виникає запитання, якою саме повинна бути ця людина? Якими психологічними якостями володіти? Що знати? Що вміти? Якими принципами керуватися у своїй роботі? Саме відповіді на ці запитання і покладені в основу нашої статті.

Політичні процеси виникають в умовах невизначених подій, починаючи з передвиборних кампаній, коли основи демократичного суспільства надають базу рівноправної конкуренції. Найбільш вірогідними виступають стійкі події, але й вони не дають гарантій можливості обрання кандидата. В історії людства майбутнє ніхто не може гарантувати, є тільки досвід минулого. І навіть коли той чи інший кандидат переміг на виборах, спираючись на гарантії реалізації своїх можливостей і обіцянок, заявлених у своїй передвиборчій програмі, може їх не реалізувати, з простої причини – відсутності ефективного механізму їх реалізації. Політичний менеджмент несе в собі специфічні принципи невизначеності і відрізняється від інших сфер менеджменту.

Наукове знання про політичний менеджмент передбачає дослідження факторів, що підштовхують людей відтворювати даний вид політичного управління в суспільстві, а також вивчення особливостей цієї взаємодії, тенденцій його розвитку та умов ефективності, у тому числі стосовно конкретної ситуації.

У процесі становлення і розвитку політичного менеджменту стала поява фахівців, менеджерів, які володіють спеціальними знаннями, вміннями та навичками вирішення завдань, спрямованих на підвищення авторитету державних і політичних діячів, на формування у громадській думці позитивного образу політичних організацій, на проведення лобістських акцій, на досягнення політичних союзів і вихід з конфліктних ситуацій. Поява професіоналів у цій галузі стало можливим завдяки:

- а) підвищення значення політико-технологічного управління, що призвело до зростання попиту на відповідних фахівців;
- б) "емпіричної революції в науці", яка дала змогу на якісно новій основі готувати таких фахівців[1].

Сучасний політичний менеджер виступає в декількох іпостасях:

По-перше, це керуючий, наділений владою, що керує великим колективом людей.

По-друге, це – лідер, здатний вести за собою підлеглих, використовуючи свій авторитет, високий професіоналізм, позитивні емоції.

По-третє, це – дипломат, що встановлює контакти з партнерами і владою, що успішно переборює внутрішні і зовнішні політичні конфлікти.

По-четверте, це – вихователь, що володіє високими якостями, здатний створити колектив і направляючий його розвиток у потрібне русло.

По-п'яте, це – просто людина, що володіє високими знаннями і здібностями, рівнем культури, чесністю, рішучістю характеру й у той же час розважливістю, здатний бути у всіх відношеннях зразком для навколишніх.

Політичний менеджер наділяється особливими, інколи необмеженими повноваженнями. Але з нього, як правило, і особливий попит. Якщо він не виправдовує покладених на нього надій, то може не тільки втратити своє лідерство, але понести більш суворе покарання.

Функції політичного лідера вельми різноманітні. Вони залежать від суспільства і держави, в якій йому доводиться управляти, від конкретних задач, від розстановки політичних сил. Найважливішими з цих функцій є:

- інтеграція суспільства, соціальної спільності, класу, партії та ін. на підставі загальної мети, цінностей, політичних ідей;
- визначення стратегічних орієнтирів в розвитку суспільства і держави;
- участь в процесі вироблення і ухваленні політичних рішень, виявлення способів і методів реалізації програмної мети;
- мобілізація мас на досягнення політичної мети;
- соціальний арбітраж, підтримка порядку і законності;
- комунікація влади і мас, зміцнення каналів політичного і емоційного зв'язку з громадянами, наприклад, за допомогою ЗМІ або в ході різних масових заходів, у тому числі і в період виборних кампаній;
- легітимізація влади.

З перерахованих функцій видно, наскільки велика роль політичного менеджера в суспільстві і в будь-якій соціальній структурі. Тому у ряді країн (Франції, Японії, США та ін.) відбір і підготовка політичних лідерів починається ще в ранньому дитячому і підлітковому віці. Для цього навіть існують спеціальні школи і університети. Доброю школою для підготовки політичного менеджера є його участь в суспільних рухах і активне членство в політичній партії. При цьому, разом з професійними здібностями, велике значення надається моральним якостям.

Для політичного менеджера вміння розмовляти з іншими людьми не є вродженим. Для успішної бесіди потрібно відпрацювати вміння бути контактною, уважною до співрозмовника людиною та багато іншого. Зрештою – це мистецтво.

Зазначимо якості та навички, які мають бути притаманні політичному менеджеру:

- динамічність, гнучкість поведінки під час ведення бесіди, вміння легко переходити з однієї проблеми на іншу, зберігаючи загальну канву розмови, обстоюючи свою точку зору, виходити із складних ситуацій, що виникають.
- вміння вислухати, зрозуміти, заспокоїти співрозмовника. Часто, уважно вислухавши співрозмовника, ви зможете поступово, методично довести свою точку зору, навіть використовуючи аргументи протилежної сторони. Неважко помітити, що найкращими співрозмовниками є люди, які вміють слухати.
- здатність стримувати себе, уникати радикальних висновків, пропозицій, різких висловлювань (демонструвати повагу до співрозмовника, зберігаючи водночас самоповагу).
- уникання розмов, що стосуються інтимних сторін життя співрозмовника (все, що стосується сім'ї). Таке можна допускати лише за умови, якщо, образно кажучи, це дозволяє робити ваш співрозмовник.
- уміння вибудувати і витримати до кінця свою лінію поведінки у бесіді. Це непросто, але досить часто вкрай необхідно.
- здатність чітко усвідомити мету співрозмовника. Це дасть змогу не лише зрозуміти його, а й вибудувати власну стратегію бесіди, скоригувати її вже у процесі спілкування.

Отже, політичним менеджером називають фахівця у сфері вироблення та реалізації управлінських рішень, що володіє рядом якостей і характеристик, які визначають його професійний рівень. Політичний менеджер – це керуючий, який здійснює свою діяльність в політичній сфері.

Виконуючи свої повсякденні обов'язки, політичний менеджер спілкується з різними категоріями громадян. Насамперед, це партнери. Іноді вони можуть бути дуже неприємними, що висувають безглузді вимоги і навіть загрозливими, але в будь-якому випадку звертатися з ними потрібно коректно, не показуючи роздратування. Інша категорія людей, з якими доводиться спілкуватися, – керівники різного рангу. У розмовах із ними виражатися потрібно чітко і недвозначно, дотримуватися тільки фактів або власних міркувань, коротко викладати думки. Ставлячи якусь проблему, найкраще відразу ж запропонувати варіант її рішення, щоб займатися нею від початку до кінця. Взагалі, найкраще велику частину його роботи взяти на себе – він цього не забуде. З підлеглими спілкування повинно бути у вищій мірі довірчим і доброзичливим – від них, як відомо у вирішальному ступені залежить доля політичного мене-

джера. І нарешті, він постійно спілкується з колегами – керівниками інших підрозділів. Прямого впливу на них він зробити не може і тут в особливій мірі потрібно вміти вести переговори[2].

У процесі спілкування політичному менеджеру доводиться виконувати три основні ролі.

По-перше, це роль координатора, що зв'язує одну групу людей з іншою і спрощує діалог між ними. Цю роль імідж і представництво у зовнішньому світі; комунікатор, створює можливість надійних безперервних контактів між співробітниками.

По-друге, це роль інформатора, що забезпечує прийом, передачу та обробку різного роду інформації.

По- третє, це роль, пов'язана з прийняттям рішень. Політичні менеджери вищої ланки звичайно є номінальними главами, координаторами, представниками, визначають цілі й основні принципи діяльності. Менеджери середньої ланки найчастіше виступають в якості генераторів ідей, представників на переговорах, координаторів діяльності своїх підлеглих, визначаючи їх функціональні обов'язки і цілі, що удосконалюють виробничий процес.

Існує кілька основних принципів, відповідно до яких діють багато успішних політичних менеджерів:

- необхідною умовою здійснення успішної управлінської діяльності є раціональне витрачання робочого часу;
- при здійсненні діяльності необхідно орієнтуватися більшою мірою на результати праці, а не на сам процес ;
- побудова роботи політичного менеджера має відбуватися з урахуванням його сильних сторін, які при грамотному побудові роботи можуть компенсувати наявність слабких ;
- зусилля повинні бути спрямовані на ті сфери політичної діяльності, робота в яких принесе найбільш значущі результати;
- при виборі напрямку управлінської політичної діяльності необхідне прийняття ефективних рішень .

Для політичного менеджера важливим аспектом його діяльності є розуміння ним самим соціальної значущості прийнятих ним рішень. Вплив на людей в тій чи іншій мірі надають рішення будь – якого політичного менеджера, але найбільш масштабним є вплив рішень політичних менеджерів найвищих рівнів. Тому політичними менеджерами повинні вироблятися рішення, здатні надати позитивний вплив на стан суспільства та його розвиток.

Високий ступінь впливу політичних менеджерів на суспільство говорить не тільки про значимість їх соціального статусу, а й про наявність у них підвищеної відповідальності за вироблення і реалізацію тих чи інших управлінських рішень . Приймаючи рішення, політичний менеджер повинен зробити оцінку його впливу на людей, на процеси, що відбуваються в суспільстві, співвіднести користь і можливі негативні наслідки, врахувати всі чинники, здатні спотворити його рішення і перешкодити їх реалізації. Політичний менеджер при здійсненні своєї професійної діяльності орієнтується на пошук найбільш раціональних шляхів використання наявних ресурсів.

Політичного менеджера, який здатний досягати значних результатів, характеризує наявність таких особистісних якостей серед яких можна виділити основні: впевненість, порядність, чесність, справедливість по відношенню до підлеглих, повага до оточуючих, хороше здоров'я, енергійність, життєстійкість, допитливість, емоційне здоров'я, щоб витримувати перевантаження і стреси. Цей список, за бажання, можна продовжити. Які ж професійні якості менеджера? Володіння розумовими здібностями, вміння аналізувати ситуацію, брати на себе відповідальність за прийняття рішень та їх виконання, добре розуміти цілі фірми, вміння бачити і вирішувати проблеми.

У професійні якості менеджера також входить ряд організаторських та ділових якостей: цілеспрямованість (адже від політичного менеджера в сучасному нескінченному потоці інформації і моментально змінюють один одного подій потрібно постановка яasnих, обґрунтованих цілей), підвищена працездатність, дисципліна і контроль над собою, комунікабельність, уміння розташувати до себе людей, переконуючи у своїй правоті.

Основні професійні важливі якості менеджера – реалізм і вміння керувати. Адже кожен менеджер повинен правильно оцінювати свої сили і можливості, щоб потім не довелося розплачуватися за свої помилки. І, звичайно ж, найголовніше – вміння керувати, управляти, організовувати і підтримувати роботу колективу.

Як ми бачимо, професійні і особисті якості менеджера повинні бути притаманні кожному управлінцю, але не варто забувати, що всі ми люди, і серед нас навряд чи знайдеться хоча б парочка ідеальних менеджерів, що володіють всіма перерахованими якостями. Однак все наше життя – це довгий шлях прагнення до досконалості, а значить, навчитися бути ідеальним політичним менеджером – ніколи не пізно.

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖЕР – це фахівець у сфері вироблення та реалізації управлінських рішень, що володіє рядом якостей і характеристик, які визначають його професійний рівень.

Політичний менеджер повинен вміти:

- ризикувати;
- знайти компроміс;
- бачити і вирішувати проблеми;
- заохочувати персонал;
- швидко пристосуватися до нових умов;
- вистояти проти стресу;
- володіти розумовими здібностями;
- переконувати у своїй правоті;
- аналізувати ситуацію;
- вести за собою підлеглих, використовуючи свій авторитет;
- встановлювати контакт з партнерами і владою.

На фото зображений Фрэнклін Делано Рузвельт (30 січня 1882 — 12 квітня 1945) – 32-ий президент США 1933-45 рр, демократ, один з найуспішних політичних менеджерів в історії

Політичний менеджер повинен володіти:

- інформацією про сучасну політичну ситуацію в державі;
- юридичною освітою;
- ораторським мистецтвом;

Яким повинен бути політичний менеджер:

- врівноваженим;
- усміхненим;
- інтелектуально розвиненим;
- освіченим;
- чесним, нічим помітно не заплямованим;
- добрим, людяним, відкликатися на чужі проблеми;
- відданим народові;
- гарним оратором;
- доступним для спілкування з простими людьми;
- енергійним, працьовитим;
- комунікабельним;
- цілеспрямованим;
- наполегливим;
- дисциплінованим;
- рішучим;
- самовдосконаленим;
- рішучим;
- працездатним.

У своїй роботі політичний менеджер виконує такі функції:

- ✓ організація і планування діяльності колективу і своєї власної роботи;
- ✓ розподіл завдань і інструктаж підлеглих, контроль за ними;
- ✓ перевірка і оцінка результатів роботи;
- ✓ висування і розгляд нових ідей і пропозицій;
- ✓ рішення питань, що виходять за межі компетенції підлеглих;
- ✓ проведення зборів і представництво;
- ✓ ведення переговорів.

Існує кілька основних принципів, відповідно до яких діють багато успішних політичних менеджерів:

- необхідною умовою здійснення успішної управлінської діяльності є раціональне витрачання робочого часу;
- при здійсненні діяльності необхідно орієнтуватися більшою мірою на результати праці, а не на сам процес;
- побудова роботи політичного менеджера має відбуватися з урахуванням його сильних сторін, які при грамотній побудові роботи можуть компенсувати наявність слабких;
- зусилля повинні бути спрямовані на ті сфери політичної діяльності, робота в яких принесе найбільш значущі результати;
- при виборі напрямку управлінської політичної діяльності необхідне прийняття ефективних рішень

Література

1. Пушкарева Г.В. Политический менеджмент. – М. 2002. – с.58.
2. Головатий М.Ф. Політичний менеджмент. Навч. посібник. – К.: МАУП, 2005. – С. 136-137.
3. Антология мировой политической мысли. В 5-ти т. Т. II. – М., 2000. – 832 с.
4. Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология. – М.: Юрист, 2002. – 511 с.
5. Грачев М.Н., Ирхин Ю.В. Актуальные проблемы политической науки. – М., 2000. – 188 с.
6. Бебик В.М. Політичний маркетинг і менеджмент. Підручник. – К.: МАУП, 1996. – 312 с.
7. Пушкарева Г.В. Политический менеджмент. Уч. пособие. – М.: Дело, 2002. – 400 с.
8. Бебик В.М. Політичний маркетинг і менеджмент. – К.: МАУП, 1996. – 144 с.
9. Цуладзе А. М. Формирование имиджа политика. – М.: Университет, 1999. – 142 с.
10. Будзан Б. Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи. – К.: Основи, 2001. – 349 с.

УДК 33:340

АНТИМОНОПОЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО РІЗНИХ КРАЇН СВІТУ

Січкач Н. М., студентка IV курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: ст.викл. **Жук А.В.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

В умовах сучасної української економіки перехідного типу із значним рівнем монополізації існує необхідність підвищення ефективності діючої вітчизняної системи антимонопольного регулювання. Одним з напрямків є вивчення світових моделей цілеспрямованої державної діяльності з питань підтримки і розвитку добросовісної конкуренції [1].

Антимонопольне законодавство в різних країнах світу має свої особливості. Існують різні джерела правового регулювання перетину недобросовісної конкуренції та монополістичної діяльності: в Австрії, Іспанії, Канаді, Німеччині, Швейцарії – окремі антимонопольні закони; в Італії, Франції – антимонопольні закони та загальні норми громадянського права, в Великобританії і США – антимонопольні, антитрестовські та судові закони.

Дійсно, країною антимонопольного антитрестовського законодавства є США. Тут в 1890 році був прийнятий перший антимонопольний закон у світі – закон Шермана.

Картельні угоди антимонопольним законодавством США заборонені. При цьому достатньо сказати, що таємна угода мала місце і не обов'язково доводити наявність збитку, нанесеного в його результаті. Щодо діяльності монополій, які базуються на патентах, то антимонопольне законодавство США визнає патентне право, але обмежує практику "зловживання патентом", тобто дії, не пов'язані з основною ціллю патента та які негативно впливають на конкуренцію.

Принциповою особливістю законодавства США є існування двох шляхів його реалізації – судово-законодавчий та адміністративний.

Законодавче регулювання передбачає судове переслідування та покарання за порушення антитрестовського законодавства [3].

Канадське антимонопольне законодавство співпадає у часі з американським. У Канаді всі справи розглядаються на основі Закону про конкуренцію і відповідних підзаконних актів. Згідно цього Закону, протиправними вважаються такі види дій як недобросовісна конкуренція з боку окремої фірми на основі спотворення реальної ситуації, антиконкурентні взаємодії фірм, тобто спірні дії фірм, спрямовані на усунення потенційних конкурентів із ринку чи недопущення потенційних конкурентів на ринок [2].

Враховуючи євроінтеграційну спрямованість державної політики України, на основі наукових джерел розглянемо європейську модель державного антимонопольного регулювання.

Кожна з країн ЄС має власне антимонопольне законодавство. Європейська комісія не втручається в антиконкурентну діяльність країн-членів ЄС до того моменту, поки порушення не вплине на всю європейську співдружність. У випадку, коли факт порушення стосується економічної ситуації на Загальному ринку в цілому, питання розглядає Європейська комісія [1].

Антимонопольне законодавство Європейського Союзу складається з двох рівнів: перший рівень – національні законодавства – є основою, а другий рівень – це конкурентне право ЄС. Національний рівень передбачає систему державного захисту та конкурентну політику кожного національного ринку з врахуванням тенденцій розвитку конкуренції в різних країнах.

Антимонопольне законодавство Європейського Союзу не заперечує наявності монополій, а лише запобігає їхньому зловживанню домінуючим положенням на ринку. Крім цього, воно спрямоване не лише на обмеження діяльності підприємств, а й на підтримку всіх суб'єктів господарювання, для яких воно необхідне з метою підвищення міжнародної конкурентоспроможності [2].

Метою антимонопольної політики Німеччини є недопущення зловживань панівним положенням на ринку з боку крупних виробничих компаній та заборона зговорів між сторонами, що ведуть до обмежень конкуренції, виробництва або ринкових можливостей. Сама політика базується на принципах максимального розширення сфери дії ринкового механізму і скорочення втручання в економіку. Основним законодавчим актом в цій сфері є Закон "Про відміну обмежень в конкуренції", контроль за виконанням вимог якого здійснюється Федеральною службою картелів. Згідно цього закону контролю зазнають: придбання активів підприємств; придбання часток, які становлять 25-50 і більше відсотків акцій фірми; будь-яка угода, в результаті якої фірма отримує прямий чи непрямий контроль над іншими підприємствами.

Суттєвою особливістю відрізняється антимонопольна політика Франції, яку іноді називають "промонопольною". Це пов'язане з офіційним урядовим стимулюванням злиттів в післявоєнний період. Передбачалося створення в кожній галузі 1-2 крупних підприємств – національних лідерів. Вважалося, що саме такі крупні підприємства стануть рухомою силою економіки і допоможуть відновити зруйноване війною господарство країни. Однак з часом владні структури Франції взяли курс на поступове відходження від протекціоністської державної політики на користь більш ліберальної і конкурентної.

Сучасна система антимонопольного регулювання Франції має на меті контроль за антиконкурентними угодами та зловживанням домінуючим положенням. Головним її принципом є твердження, що конкуренція не є самоціллю, вона є засобом регулювання економіки. Головним конкурентним законодавчим документом є Закон "Про свободу цін і конкуренцію". Органами державного антимонопольного регулювання є Рада з конкуренції, що разом з Судом першої інстанції слідує за дотриманням європейського законодавства, і Генеральна дирекція з конкуренції, яка представляє країну в європейських відомствах [1].

У Великобританії законодавство про конкуренцію складається з чотирьох законів – актів парламенту: Акту про добросовісне підприємництво (1973р.), що регулює процеси монополізації та злиття підприємств; Акту щодо обмежувальних підприємницьких практик (1976 р.), який поширюється на угоди між особами чи компаніями, що можуть обмежити свободу самостійних дій підприємців; Акту про перепродажні ціни (1976 р.), що регулює рівні цін, за якими товари можна перепродавати; Акту про конкуренцію (1980), що стосується антиконкурентної практики [2].

Комісія з монополій і злиттів є основним органом, що здійснює антимонопольну політику у Великобританії. Вона виконує дослідження і доповідає з питань, які їй доручаються державним секретарем чи генеральним директором відомства, але з власної ініціативи не має права розпочинати ті чи інші дослідження. Комісія детально вивчає відповідні ринки чи дії компаній і приходять до висновку, що саме відповідає суспільним інтересам, а що – ні [4].

У законодавстві Франції домінуючим вважається підприємство, яке займає 25% ринку певного товару, в Німеччині – 1/3 або не менш як 2/3 загального обсягу товарообороту на ринку, у Великобританії – 25%, а в Японії – підприємство, обсяг продажу якого перевищує 50% або два підприємства з обсягом продажу 75% [3].

Діяльність природних монополій в Японії регулюється державою. У Комерційному кодексі Японії встановлені норми та стандарти о відносин між головною фірмою та філіалами в залежності від степеню участі в капіталі. Ще одна унікальність японського антимонопольного законодавства у тому, що на території цієї країни забороняються холдингові компанії, у тому числі й іноземні, крім компаній, які ведуть виробничу діяльність.

У японському досвіді регулювання діяльності картелів також є своя специфіка: паралельно з заборонаю картелів в законодавстві, існує практика легальних. Вони діють відкрито, оформляються законами на пільгових умовах, підлягають контролю и реорганізуються при вирішенні задач у ринкових умовах.

Антимонопольне законодавство в Україні регулюється такими нормативними актами: Конституцією України, Законом України "Про Антимонопольний комітет України", Законом України "Про захист економічної конкуренції", Законом України "Про захист від недобросовісної конкуренції", Кримінальним Кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Цивільним Кодексом України, Господарським Кодексом України, Господарським процесуальним кодексом України, Кодексом адміністративного судочинства України.

Відповідно до Закону України створений Антимонопольний комітет України є державним органом із спеціальним статусом, метою діяльності якого є забезпечення державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності та у сфері державних закупівель.

Нині, коли конкуренція в Україні стає реальністю, головним завданням антимонопольного законодавства має бути не лише усунення монополізму, а й створення високоефективного конкурентного середовища. При цьому доцільно застосовувати широкий спектр заходів для боротьби з монополіями, який пропонує світова практика. Сучасне конкурентне середовище розвинутих країн є надзвичайно динамічним і різко відрізняється від вітчизняного, тому при використанні зарубіжного досвіду слід враховувати національні особливості.

Для створення високоефективного конкурентного середовища потрібно дослідити такі напрямки діяльності: реорганізацію адміністративної системи управління, що генерує монополійні відносини; розділення та роздрібнення виробників – монополістів; розвиток малого і середнього бізнесу та створення сектору малого бізнесу; створення і розробку, впровадження таких організаційних, правових механізмів для попереднього виявлення монополістичних тенденцій. Слід застосовувати антимонопольні засоби, враховуючи особливості різних галузей чи окремих ринків. Вважаю, що з метою запобігання корупції в Україні необхідно створити незалежні органи контролю за використанням законодавства про конкуренцію.

Отже, проаналізувавши практику антимонопольної діяльності в таких країнах, як США, Канада, Франція, Великобританія, Німеччина, Японія, можна сказати, що застосування їх досвіду сприятиме розвитку антимонопольного законодавства в Україні. На основі досвіду розвинених країн світу можна запропонувати вдосконалити в Україні законодавчу базу й організаційні засади здійснення, щодо ефективності державного антимонопольного регулювання, значну увагу слід приділити питанням обмеження монополізму [2].

Література

1. Мисліцька Н.С. Європейська модель державного антимонопольного регулювання / Мисліцька Н.С. – Науково-дослідний інститут економіки, м.Київ, Україна // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Economics/37362.doc.htm
2. Муржак Ю.В. Антимонопольне регулювання: світовий досвід та застосування його в Україні / Муржак Ю.В., Бахновська І.П. – Вінницький торгово-економічний інститут КНТЕУ // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://int-konf.org/konf052013/281-murzhak-yu-v-k-yu-n-docent_bahnovska-p-antimonopolne-regulyuvannya-svtoviy-dosvd-ta-zastosuvannya-yogo-v-ukrayin.html
3. Соловьёва Р.П. Антимонопольное законодательство различных стран мира / Соловьёва Р.П., Соловьёва Ю.М. – Донецкий государственный университет экономики и торговли им. М.И.Туган-Барановского // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/ESPR_2006/Pravo/6_solov_jova%20r.p..doc.htm
4. Щербина, В.С. Господарське право [підруч., 4-е вид., перероб. і доп.] / Щербина В.С. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 640 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://student-lib.net/index.php?page=0-27-629>

УДК 32:17

ПОЛІТИКА І МОРАЛЬ

Фень А.Р., студент II курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: ст.викл. **Петренко М.І.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

Питання про взаємозумовленість політики і моралі традиційно користується увагою визнаних авторитетів у світовій філософії та соціології політики, прикладної політичної етики. Екскурс в історію проблеми дозволяє побачити як наступність підходів до з'ясування взаємин політики і моралі, оцінок щодо сутності цієї взаємодії, так і наявність істотних розходжень у розумінні їхніх зв'язків. При цьому зазначимо, що на формування ставлення філософа-теоретика до дилеми "політика і мораль" істотно впливають на його особисте "місце" в політичному житті, міра та якість власної участі у "робленні політики". Так, один із класиків політичної філософії Макс Вебер з молодих років цікавився політикою і, як свідчать його біографи, відверто проявляв харизматичне бажання бути одним із політичних лідерів у Німеччині його часів. Втім, опозиція Веберу з боку партапарату Німецької демократичної партії, членом якої він був, зруйнувала його честолюбні наміри. Чи не ця обставина зумовила

гострі веберівські інвективи на адресу політики, які він висловив у своїй широко відомій доповіді "Політика як покликання і професія?". Інший, також визнаний соціальний філософ – Джон Дьюї тривалий час плідно працював саме як визнаний діяч в сфері освітньої політики в США. Його оцінки морального змісту практичної політичної діяльності суттєво відрізняються від тих, які належать М. Веберу. Зазначена особливість, тобто міра персональної залученості у політику або ж позиція відвертого дистанціювання від неї, багато в чому позначалася на тих варіантах відповіді щодо питань про можливість моральної політики, яку нам демонструє персоніфікована історія політичної філософії. Вже перші спроби мислителів стародавніх часів з'ясувати згадану проблему демонструють її складність і неоднозначність. Адже концептуальне пояснення сутності політики і моралі, їх взаємин визначається світоглядною позицією теоретика, мірою його знайомства з політичною практикою, особистісним життєвим досвідом. Так, згідно з етико-політичним вченням старокитайського мислителя Конфуція, який був не лише визнаним мудрецем, але й безпосереднім учасником політичного життя, державна влада є відлунням вічних законів неба, носієм яких є правитель. Тому головним принципом політичної та моральної поведінки є слідування "належному": "... государ має бути государем, міністр – міністром, батько – батьком, син – сином".

Інший підхід ми зустрічаємо в концепції сучасника Конфуція – Лао-Цзи. На його думку, життя людей не керується "волею неба", а крокує природним шляхом – дао. Згідно з даосизмом, природний закон справедливості рано чи пізно має перемогти, людина повинна в це вірити і слухняно підкорятися йому. Вчення Конфуція і Лао-Цзи порушили важливе питання щодо природи політичного і морального, джерел політичної влади, сутності морального обов'язку як необхідності слідувати "належному".

Полеміку з приводу співвідношення політики і моралі продовжили класики античної філософії – Демокріт, Геракліт, Платон і Аристотель.

Творчість Геракліта показова в тому плані, що вона визначала ключову для всієї наступної політичної науки дилему елітарного (аристократизм) та демократичного (народовладдя) типів політичного устрою і відповідних систем моральних оцінок політики.

Позиція Геракліта, який у молоді роки із запалом брав участь у політиці, полягала в обґрунтуванні ідеалу законного правління "найкращих".

Етико-політична доктрина Геракліта, якій домінують його аристократичні, відверто антидемократичні прихильності, цікава насамперед тим, що філософ звертає увагу на суперечливу сутність політичного життя, прагне збагнути сутність людських звичаїв (етосу), які, до речі, здавалися йому ірраціональними (норов людини – її демон).

Етико-політичне вчення Геракліта збагатило концепцію взаємин політики і моралі констатацією відносності людських уявлень про справедливість та інші моральні чесноти, думкою про неприпустимість тиранії, про необхідність додержуватись законів полісу (номос). "Народ, – наголошував давньогрецький мислитель, – повинен битися за закон, як за власні стіни" [1]. Це, до речі, не заважало філософові з презирством ставитися до своїх співгромадян, до "більшості". Підставою такого ставлення було переконання філософа у "природній зіпсованості" людей. "Я ненавиджу не людей, а їхні пороки", – писав Геракліт у листі до Гермодора. Випереджаючи відому тезу Т.Гоббса "bellum omnia contra omnes", філософ зазначав: "Усі вороги, ніхто не друг (іншому). Люди порочні, і не тільки поодинці, у своєму приватному житті, але й у своїй спільності, цілими державами" [2].

Інший видатний античний філософ – Демокріт (біля 460 – початок IV ст. до н. е.) тлумачив сутність політичного життя і політичної етики з позицій демократії, яку він визнавав найвищою цінністю: "Бідність у демократії настільки краща від так званого благополуччя громадян за царів, наскільки свобода краща, ніж рабство" [3]. Політика, за Демокрітом, найважливіше мистецтво, завдання якого – забезпечення загальних інтересів вільних громадян. Підкорення окремої людини інтересам держави – її моральний обов'язок, в цьому полягає суть суспільної справедливості. При цьому, на відміну від традиційного способу обґрунтування морального закону чи то його природним характером (логос), чи то релігійними міркуваннями, Демокріт доводить, що джерело моралі перебуває у самій душі людини, імпульси якої мають контролюватися розумом: "надії людей, які правильно мислять, можуть здійснитися...".

В цій тезі – витоки раціонального розуміння діалектики етики і політики. До речі, саме Демокріт наголосив на тому, що правитель, який прагне володарювати над іншими, повинен насамперед навчитися володарювати над самим собою.

Великий внесок у справу розуміння відносин етики і політики належить Платону та Аристотелю. Етико-політичні концепції видатних античних мислителів – це, за висловом О.Ф.Лосева, зразки "високої класики". Характерною рисою концепцій Платона та Аристотеля

є положення про моральність соціального обов'язку. Справедливість у Платона – не лише моральна чеснота, а й ознака суспільної рівноваги. Платонівська етика "соціально забарвлена", вона орієнтована на формування досконалого людського роду та суспільства. Аналогічної думки дотримувався й Аристотель.

Платон й Аристотель по суті ототожнювали політику і мораль: людина живе заради держави, а не держава заради людини. Окремий індивід як носій моральних і політичних якостей "розчиняється у всезагальному", тобто у державі. Цікаво відзначити, що свої узагальнення щодо розумної, етично і соціально влаштованої організації державного життя і Аристотель, і Платон здійснювали на підставі, які ми сьогодні це визначили, соціологічного виміру політики.

В школі Стагірита була підготовлена низка праць, яка нараховувала 158 монографій (так звана серія Політія) фактографічного характеру – вони описували історію та наявний устрій різних грецьких державоуполісів.

Аналогічного способу конкретного, аналітичного дослідження реальної політики дотримувався й Платон. Разом з тим, у поглядах цих класиків політичної та етичної теорії на співвідношення політики і моралі спостерігаються помітні відмінності. Згідно з Платоном, людина насамперед моральна істота. Їй притаманні такі чесноти, як справедливість, мужність, чесність. У своїй сукупності вони утворюють внутрішній світ душі людини (мікросвіт). Ідеальна, досконала держава є втіленням цих добродійностей, різноманітних чеснот (макросвіт). Держава Платона, тим самим, заснована насамперед на моральних принципах. Політика, в платонівському розумінні, це наука про те, як на підставі знання про людину зробити її суспільно корисним громадянином.

Аристотель, геніальний учень Платона, розв'язуючи проблему взаємин політики і моралі, виходив з іншого розуміння людини. Вона, на його думку, є за своєю природою суспільною, тобто політичною істотою (dzoon politikon). Моральні якості людини не є природженими, вони виховуються практичними діями. Вперше в історії філософії і теорії політики Аристотель уводить у політичну етику проблему моральної мотивації та свободи вибору суспільної, втому числі політичної поведінки. Мета людського існування, вчив Аристотель – досягнення "вищого блага".

Політика, яка, на його думку, є "керівна наука", розкриває сутність стремління до блага, визначає ієрархію благ, до яких прагне людина. Це – "спілкування заради благого життя".

Політизація моралі, розчинення моральності у політиці, характерне для античних мислителів та їхніх пізніших послідовників, зустріло відверту опозицію з боку ранньобуржуазних теоретиків політичного життя. Найвиразніше це проявилось у творах італійського політичного філософа та державного діяча Нікколо Макіавеллі. Його головний твір – "Государ" подібно до "Політії" Аристотеля та "Держави" Платона, по праву вважається парадигмічним щодо з'ясування взаємин між політичною владою та мораллю. Головна особливість макіавеллівського підходу до цієї дилеми полягала у тому, що він досліджував можливість досягнення політичного успіху "всередині реального стану речей"[4]. Обіймаючи відповідальну державну посаду – секретар Ради десяти у Флоренції, виходячи із ретельних спостережень політичного життя італійських міст XVI ст., доходить висновку щодо принципової розбіжності політичного і морального світів.

У першому із них панує суспільна доцільність, у другому – етичні переконання. В реальному політичному житті, вчив Н.Макіавеллі, правитель використовує заради досягнення своїх цілей будь-які засоби, в тому числі й аморальні – підступність, насильство, вбивство, обман тощо. "Батьківщину належить захищати засобами славними чи ганебними, тільки б захищати її добре". "Мета виправдовує засоби", – це висловлювання Н.Макіавеллі з часом перетворилося на кредо політичного аморалізму (макіавеллізм). Зазначимо, втім, що флорентійський знавець політичного життя зовсім не вважав, ніби політика приречена на те, щоб бути аморальною. Вона, за його переконанням, є такою на практиці, подобається це чи ні.

Політико-етичні погляди Н.Макіавеллі внаслідок цього позначені переплетенням принаймні трьох основних ідей:

а) реалістичне виправдання "неминучого" аморалізму, оскільки "державцеві, щоб утриматися, необхідно навчитися вміння" [5] "бути недоброчесним і користуватися, чи не користуватися цим, виходячи з потреби"[6];

б) доведення того, що вимоги раціональної з погляду практичної політики доцільності, як правило, не розташовані у площині моральної аргументації (імморалізм);

в) і, нарешті, надія на те, що з часом вибудується така держава, правителі якої гарантують громадянам свободу та справедливість.

Характеризуючи своє розуміння співвідношення політики і моралі та нібито упереджуючи несправедливе абсолютизування його "політичного реалізму", цей справжній фундатор

політичної теорії Нового часу зазначав: "У моїй оповіді ніколи не було ані прагнення приховати безчесну справу під благодійною личиною, ані навести тінь на похвальне діяння".

Оцінка макіавеллізму як апологетики політичного цинізму, облуди і відвертого морального релятивізму тому видається неправомірною. Не слід забувати того, що творчість Н.Макіавеллі відчувала на собі ті настрої гуманізму, які породжувала італійська філософія доби Відродження. Однією з пріоритетних ідей саме італійської ренесансної ідеології була етика як "наука життя", у тому числі життя політичного. Полемізуючи з прихильниками "громадянського гуманізму", Н.Макіавеллі, Гваччардіні, Ж.Боден наполягали на тому, що тільки сильна монархічна влада надасть можливість людині найповніше розкрити власні здібності.

Теза про протистояння політики і моралі знайшла подальше обґрунтування в творах англійського мислителя Томаса Гоббса, який також вдало сполучав непересічний дар філософського дослідника політики з безпосередньою участю у державних справах. Т.Гоббс – секретар лорда-канцлера Англії Ф.Бекона, отримав пропозицію Кромвелля зайняти посаду державного секретаря у його уряді, від якої, до речі, відмовився. Згідно з його вченням, природним станом людського суспільства є взаємоворожнеча, адже людина – егоїстична істота, яка керується міркуваннями самозбереження. "Війна всіх проти всіх", втім, загрожує цьому. Саме тому люди у договірний спосіб утворюють державу ("Левіафан"), яка своєю волею і примусом утримує громадян від агресивного суперництва, спрямовує їх до єдиної мети. Надавши державі значення вищого судді моральності: "Тільки у державі існує загальний масштаб виміру доброчесності і пороків" [7], – Т.Гоббс тим самим розчинив мораль у державництві, позбавив її найважливішої функції – бути автономним регулятором людських вчинків, здійснювати контроль над владою. В творі "Про громадянина" Т.Гоббс відкидав положення Аристотеля про людину як державну за суттю істоту. Має рацію не Аристотель, а Н.Макіавеллі, який проголошував та вважав, що саме за своєю природою людина не здатна до суспільного життя.

Тим самим Т.Гоббс акцентовано накреслив дві основні лінії у інтерпретації взаємин політики і моралі: як принципіву єдність (Аристотель), так і принципіву розбіжність (Н.Макіавеллі).

Пріоритет морального начала в суспільному житті обстоював французький політичний мислитель Жан-Жак Руссо. Автор широко відомої праці "Про суспільний договір" також вважав, що людина за своєю природою схильна до добра і солідарності. Втім, цивілізація, що заснована на приватній власності, псує людські характери, знецінює громадянську відповідальність, порушує права людини. Ж.-Ж.Руссо доводив, що єдиною корективною існуючої соціальної нерівності – нерівності майнової і нерівності обов'язків – мають та повинні бути безумовна свобода, беззаперечна рівність юридичних прав. Саме тут, на його думку, ключ до розв'язання суперечності політики і моралі.

Реальний характер взаємодії владно-політичних і моральних чинників прагнули з'ясувати і такі світові авторитети теоретичної думки, як І.Кант і Г.Гегель. Згідно з вченням Іммануїла Канта, людина постійно перебуває в суперечливому стані вимог необхідності (суспільство, політика) і вимог свободи (моральність). Її внутрішня свобода не потребує зовнішніх впливів з боку держави. Навпаки, в тій мірі, в якій існуючий правопорядок відповідає автономії людської свободи, він є виправданим, виступає соціальним простором моральності. А взагалі, вважав І.Кант, моральне переконання не має ніякого відношення до будь-якої доцільності. У своїй поведінці людина повинна керуватися "чистими" моральними мотивами (обов'язок заради обов'язку, "голос совісті"), а не міркуваннями практичної потреби. В цьому полягає найхарактерніша відмінність моралі від права і, відповідно, від правової держави, адже останні застосовують заради забезпечення і відновлення справедливості примусові засоби. Оцінюючи форми політичного правління (деспотичні, автократичні, демократичні й республіканські), І.Кант віддає перевагу автократії у вигляді абсолютної монархії за умов наявності *"короля з великим злетом душі, котрий вміє загнупдати себе справедливiстю"* [8]. В цьому баченні "гарного правителя" І.Кант близький до платонівського государя-філософа. Втім, у видатного представника класичної політико-філософської теорії є спільні риси і з Н.Макіавеллі. А саме – "засадничий суб'єктоцентризм", вихід за межі наявної системи людського досвіду[9].

Іншим був підхід до проблеми взаємодії політики і моралі Г.Гегеля. Його вчення про співвідношення політики і моралі досить суперечливе. З одного боку, він ототожнює моральність і політичну дійсність, адже "те, що дійсне, те розумне". З іншого боку, на місце моральної доброчесності Г.Гегель ставить санкціоновану державою "добропорядність". Сильна сторона гегелівського розуміння взаємин політичних і моральних відносин у тому, що він

прагнув, на відміну від І.Канта, дослідити конкретні соціальні форми, в яких відбувається моральна діяльність людини, її контакти з державою (сім'я, корпорація, громадянське суспільство).

Наприкінці XIX – на початку XX століття данину зазначеній проблематиці віддала ціла когорта впливових західних вчених: Огюст Конт, Еміль Дюркгейм, Вільфредо Парето, Макс Вебер. Найпомітнішими серед них були узагальнення німецького теоретика Макса Вебера. В праці "Політика як покликання і професія" він прагне обґрунтувати тезу про повну розбіжність політики і моралі. На цій підставі його називали "новим Макіавеллі". Сенс політики, – зазначає М.Вебер, – досягнення і збереження влади. Головним засобом цього є насильство. Вже перші християни знали, що той, хто зв'язується з політикою, тобто з владою, укладає пакт із "диявольськими силами". Однак це аж ніяк не означає, що будь-яка участь у політиці – аморальна справа. Відзначаючи антиномію принципів абсолютної етики ("не вбий", "не кажи неправди") і вимог раціональної політичної доцільності (використання насильства і засобів примусу), М.Вебер пропонує розв'язати цю суперечність за рахунок розмежування "моралі переконання" (І.Кант) та "моралі відповідальності" (Н.Макіавеллі). Опоненти М.Вебера справедливо зауважували, що така позиція у її логічному наслідку означає виправдовування політичного і морального релятивізму. Сучасні послідовники М.Вебера (Т.Парсонс, Н.Луман, Ю.Габермас) спробували пом'якшити це звинувачення за допомогою концепції соціальної взаємодії, "комунікативної діяльності".

Оцінюючи роль засновників філософсько-політичної антропології у постановці проблеми "політика і мораль", наголосимо насамперед на тому, що політологічна класика прагнула здійснити людиновимірний підхід до царини політичного життя, однією з особливостей якого було намагання "поставити політику на етичні рейки".

Проблема співвідношення політичної доцільності і моральної виправданості, так різновекторно представлена в класичній політичній філософії, є одним із актуалітетів новітньої політичної науки. Розглядаючи її в контексті соціально-економічних та політичних реалій сучасної держави та громадянського суспільства, фахівці політичної науки, політичної філософії, соціології та етики з'ясовують роль моральних норм у житті громадянського суспільства наступного XXI століття (М.Холмс – Великобританія), досліджують моральні аспекти соціальної диференціації суспільства (Р. Дарендорф – Німеччина), вивчають етичне підґрунтя політики сепаратизму (А.Б'юкенен – США), значення моральних регуляторів "соціально-відповідальної держави". Працями К.-О.Апеля та Ю.Габермаса здійснена змістовна спроба застосовувати етику до політичної діяльності, і передусім до розв'язання політичних конфліктів (дискурсивно-етична легітимація політичного ладу). Звичайно, серед сучасних теоретиків є чимало і таких, які принципово дотримуються позицій Н.Макіавеллі та М.Вебера, підкріплюючи її новою аргументацією (Г.Кан, Г.Моска, Ф.Гайєк тощо). Однак в цілому в новітній соціально-філософській політичній та етичній думці домінує позиція тих, хто визнає важливість і навіть первинність моральних критеріїв, оцінок та чинників політичної діяльності суспільства. Великою популярністю в наші дні користується спроба поєднати політику і мораль засобами модернізованої концепції справедливості, яка запропонована американським теоретиком Дж.Роулзом. Набувають "другого дихання" неогуманістичні ідеї "облагодження" політики мораллю (А.Швейцер, М.Ганді), пріоритету моральних цінностей у суспільно-політичному житті (Е.Фромм, Дж.Хакслі). Підсумовуючи здійснений (далеко не вичерпний) екскурс в історію проблеми, зазначимо, що питання про взаємини політики і моралі не має і не може мати однозначного розв'язання. Адже людина – головна дійова особа політичного життя – є водночас і політичним громадянином, і вільною моральною особистістю. Відповідно, її погляди, почуття, вчинки, визначаються як політичними, так і етичними мотивами. Як справедливо, зазначив відомий політичний мислитель Петро Струве, будь-яка моральність, отже всяка "політика", ґрунтується на понятті "особистості".

Зазначена амбівалентність політичної людини уможливорює теоретичну абсолютизацію тих чи інших чинників, відповідну інтерпретацію взаємин політичних та моральних факторів.

Запобігати крайнощам однобічності у поясненні діалектики політики і моралі, розумінні їх значення для суспільства допомагає знання сутності чинників суспільного життя, їх функціонального призначення.

Література

1. Фрагменты Гераклита, 44.100. // Материалисты древней Греции. – М., 1955. – С. 45.
2. Гераклит. А. Биографические свидетельства // Фрагменты ранних греческих философов. Часть I. – М., 1989. – С. 184, 186.
3. Фрагменты Демокрита. Политика. 443.-IV. 1, 4, 3 // Материалисты древней Греции. – М., 1955. – С. 160.

4. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. - М., 1989. – С. 214.
5. Мак'явеллі З. Флорентійські хроніки. Державець. - К., 1998. – С. 434.
6. Гоббс Т. Левиафан или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Избранные произведения в 2-х томах. - Т. 2. – М., 1964. – С. 299.
7. Кант И. Критика практического разума // Кант И. Соч.: в 6-ти томах. – М., 1965. – Т. 4. – С. 430.
8. Малахов В.А. "Біос політикос", нарис етичних проблем // Етика і політика. Проблеми взаємозв'язку. – К., 2001. – С. 21.
9. Струве П. На разные темы (1893 - 1901). – Спб, 1902. – С. 534.

УДК 336.748.12

СУЧАСНИЙ СТАН ІНФЛЯЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Харченко Г.С., студентка IV курсу фізико-математичного факультету
 Науковий керівник: к.е.н., доц. **Городецька М.О.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

Інфляція являє собою одну з найбільш гострих проблем сучасного розвитку економіки в багатьох країнах світу, негативно впливаючи на всі сторони життя суспільства. Вона знецінює результати праці, знищує заощадження юридичних і фізичних осіб, перешкоджає довгостроковим інвестиціям і економічному зростанню. Висока інфляція руйнує грошову систему, провокує втечу національного капіталу за кордон, послаблює національну валюту, сприяє її витісненню у внутрішньому обігу іноземною валютою, підриває можливості фінансування державного бюджету. Інфляція є найнеефективнішим засобом перерозподілу національного багатства - від бідніших верств суспільства до більш багатих, посилюючи тим самим його соціальне розшарування.

У країнах з розвинутою ринковою економікою інфляція може розглядатися як невід'ємний елемент господарського механізму. Однак вона не представляє серйозної загрози, оскільки там відпрацьовані і досить широко використовуються методи обмеження і регулювання інфляційних процесів. В останні роки в США, Японії, країнах Західної Європи переважає тенденція уповільнення темпів інфляції.

На відміну від Заходу, в Україні, що здійснює перетворення господарського механізму, інфляційний процес розгортається, як правило, в зростаючих масштабах. Це вельми незвичайний, специфічний тип інфляції, що погано піддається забороні і регулюванню. Цінова нестабільність економічно та психологічно втомлює людей, створює величезну соціальну напруженість у суспільстві.

Інфляція – це зростання загального рівня цін у країні впродовж певного періоду часу, що супроводжується знеціненням національно грошової одиниці. При цьому ціни на різні товари можуть зростати неоднаковими темпами. У роки помірної інфляції ціни на окремі товари можуть навіть знижуватися. Зростання цін свідчать, що гроші знецінюються: за грошову одиницю можна купити дедалі меншу кількість товарів.

Однак не всяке зростання цін є показником інфляції. Ціни можуть підвищуватися внаслідок поліпшення якості продукції чи погіршення умов видобутку паливно-сировинних ресурсів. У цьому разі це буде неінфляційне зростання цін.

Зростання загального рівня цін, або інфляцію вимірюють за допомогою індексів цін. Той чи інший індекс цін характеризує рівень інфляції, який показує, як змінилися ціни в національній економіці за певний період. Цей рівень позначають літерою П. Обчислюється також темп інфляції, який показує, прискорилася чи уповільнилася інфляція за певний період. Його визначають за формулою:

$$\text{Темп інфляції} = \frac{P_t - P_{t-1}}{P_{t-1}} \cdot 100\% \quad (1)$$

де P_t – рівень цін у поточному періоді;

P_{t-1} – рівень цін у попередньому періоді.

Після фінансової кризи 2008 р. економічна ситуація в Україні поступово почала стабілізуватися. Про це свідчить індекс інфляції, який поступово почав зменшуватися. Якщо у 2008 р. він становив 122,3%, то у 2010 р. цей показник уже був 109,1%. У 2011 р. індекс інфляції становив 104,6%. 2012 р. також характеризується зниженням цього показника уже до

99,8%. А от 2013 р. ознаменувався для України зростанням темпів інфляції і відповідний індекс збільшився до 100,5%. Якщо за підсумками 2010 р. (табл. 1) індекс інфляції на продукти харчування становив 110,7%, то підсумки 2013 р. (табл. 2) показують результат 99,2%, на комунальні послуги - 113,8% та 100,3% відповідно.

Таблиця 1

Індекс інфляції за категоріями товарів та послуг за 2010 р.[1]

2010	Продукти харчування		Комунальні послуги		Транспортні послуги		Усі товари та послуги	
Січень	103,3	3.3	100,4	0.4	100,7	0.7	101,8	1.8
Лютий	103,7	7.1	100,2	0.6	100,3	1.0	101,9	3.7
Березень	101,3	8.5	100,0	0.6	100,6	1.6	100,9	4.7
Квітень	99,3	7.8	99,9	0.5	100,3	1.9	99,7	4.4
Травень	98,5	6.1	100,2	0.7	100,6	2.5	99,4	3.7
Червень	99,0	5.1	100,3	1.0	100,4	2.9	99,6	3.3
Липень	99,2	4.2	101,4	2.4	100,3	3.2	99,8	3.1
Серпень	99,9	4.1	109,6	12.2	100,5	3.8	101,2	4.3
Вересень	104,6	8.9	100,2	12.5	100,2	4.0	102,9	7.4
Жовтень	100,5	9.5	100,4	12.9	100,1	4.1	100,5	7.9
Листопад	100,1	9.6	100,5	13.5	100,2	4.3	100,3	8.2
Грудень	101,0	10.7	100,3	13.8	100,7	5.0	100,8	9.1
За 2010 рік	110,7	10.7	113,8	13.8	105,0	5.0	109,1	9.1

Дорожчими стали транспортні послуги: якщо у 2010 р. цей показник становив 105,0%, то 2013 р. ознаменувався зростанням ціни та підвищенням індексу до 105,3%. Значно зменшився цей показник на товари та послуги (з 109,1% до 100,5 % відповідно).

Таблиця 2

Індекс інфляції за категоріями товарів та послуг за 2013 р. [2]

2013	Продукти харчування		Комунальні послуги		Транспортні послуги		Усі товари та послуги	
	1	2	3	4	5	6	7	8
Січень	100,3	0.3	100,4	0.4	100,2	0.2	100,2	0.2
Лютий	99,8	0.1	100,0	0.4	100,2	0.4	99,9	0.1
Березень	99,7	-0.2	99,8	0.2	100,8	1.2	100,0	0.1
Квітень	99,9	-0.3	100,0	0.2	100,6	1.8	100,0	0.1
Травень	100,0	-0.3	99,9	0.1	100,6	2.4	100,1	0.2
Червень	99,9	-0.4	100,0	0.1	101,3	3.8	100,0	0.2
Липень	99,7	-0.7	100,0	0.1	100,8	4.6	99,9	0.1
Серпень	98,4	-2.3	100,1	0.2	100,5	5.1	99,3	-0.6
Вересень	99,9	-2.4	100,0	0.2	99,7	4.8	100,0	-0.6

2014 р. є надзвичайно складним для нашої країни. Нестабільна політична ситуація, фінансова та економічна кризи призвели до стрімкого зростання цін. Станом на березень 2014 р. індекс інфляції вже становив 102,2% [3].

Отже, до 2014 р. економіка України характеризувалася повільними темпами зростання після фінансової кризи. В країні збереглася цінова стабільність. Споживчі ціни були майже не змінними. Але значного покращення життя населення не відбулося. 2014 р. почався для України відновленням економічної нестабільності. Найбільше економічне загострення країна відчула з початком торгівельної війни з Росією.

Нині в Україні значну роль у формуванні інфляції відіграє політичний стан країни. Популярні методи, які використовують політики задля своєї вигоди та прихильності народу ведуть не тільки до прискорення темпів інфляції, але й до загального пригнічення економічного

розвитку країни.

На даний момент в Україні спостерігається постійне стрімке підвищення цін. Інфляція набирає обертів. Її показник за три місяці 2014 року підвищився на усі товари та послуги до 102,2%. Уряд підготував нову редакцію основних макропоказників економічного і соціального розвитку України, яка передбачає падіння економіки на 3% і високу інфляцію на рівні 12%. Попередній уряд очікував зростання ВВП на 3% і інфляцію 8,6%. При цьому номінальна зарплата скоротиться майже на 5%. Інфляція в Україні в березні 2014 прискорилася до 2,2% порівняно з інфляцією в лютому 2014 на рівні 0,6% [4].

Сьогодні в першу чергу постають проблеми негайного введення жорсткої антиінфляційної політики, стабілізації становища, економічного поживлення, прискорення ефективного реформування, а також становлення і розвитку валютно-фінансової та банківської систем держави.

Антиінфляційна політика – комплекс заходів державного регулювання економіки, спрямованих на боротьбу з інфляцією. Історично сформувались два основних шляхи такої політики: дефляційна політика (регулювання попиту) та політика доходів.

Дефляційна політика базується на методах обмеження грошового попиту через грошово-кредитний та податковий механізми шляхом зниження державних видатків, підвищення відсоткової ставки за кредит, посилення податкового пресу, обмеження грошової маси тощо. Особливість дії дефляційної політики полягає у тому, що вона, як правило, викликає уповільнення економічного зростання та, навіть, кризові явища.

Політика доходів передбачає паралельний контроль над цінами та заробітною платою шляхом повного їх заморожування або встановлення меж їх росту. За соціальними мотивами цей вид антиінфляційної політики застосовується рідко.

Обмежуючи розміри підвищення цін і заробітної плати, політика доходів зменшує зростання витрат на виробництво товарів, в ціну яких входять ці величини. Це гальмує саморозвиток інфляційних процесів. Водночас стримування зростання заробітної плати спричиняє обмеження платоспроможного попиту, що негативно впливає на економіку. Тому політика доходів часто використовується в поєднанні із заходами дефляційної політики.

Особливістю політики доходів є можливість її проведення не тільки щодо економіки країни в цілому, а й у межах окремих секторів економіки, зокрема в державному. Регулювання цін і заробітної плати в державному секторі справляє подвійний вплив на інфляційні процеси, стримуючи підвищення загального рівня цін і стабілізуючи державний бюджет.

Варіанти антиінфляційної політики обираються в залежності від пріоритетів. Якщо ставиться завдання стримати економічний ріст, то проводиться дефляційна політика, якщо метою є стимулювання економічного зростання, то перевага віддається політиці доходів. У разі, коли кінцевою метою було стримати інфляцію будь-якою ціною, – паралельно використовувались обидва методи антиінфляційної політики.

Мета антиінфляційної політики держави полягає в тому, щоб встановити контроль над інфляцією і досягти прийнятних її темпів для народного господарства. Важливим завданням в боротьбі з інфляцією є подолання економічного спаду, кризи неплатежів, зниження інвестиційної активності, формування стабільної ринкової інфраструктури.

Основною причиною інфляції в нашій країні на даний момент є політична та економічна криза. Спустошений державний бюджет, нестабільність курсу долара, що призвела до підвищення цін на пальне, встановлення занадто високої ціни на газ спричинили значне неконтрольоване підвищення цін на товари та послуги. Підвищення ж заробітних плат та соціальних виплат населення призупинене. За прогнозами Кабінету Міністрів, оприлюдненими 30 квітня 2014 р. номінальна заробітна плата в цьому році скоротиться на 5%, а інфляція очікується на рівні 12,5%[5].

У зв'язку з цим уряд має використовувати політику доходів. При цьому потрібно не лише призупинити зростання заробітних плат і соціальних виплат, а й контролювати рівень цін, які постійно зростають. Зменшення доходів і швидкі темпи інфляції призводять до погіршення рівня життя населення.

Зростання рівня розвитку економіки потребує якісних змін в різних сферах, серед них: створення сприятливого інвестиційного клімату, законодавча підтримка, помірне податкове навантаження, захист трудових прав та прав власності, професійна робота контролюючих органів, відсутність надмірних торгівельних бар'єрів, грамотна фінансова та фіскальна політика, боротьба з корупцією, а також розвиток вітчизняного підприємництва.

Література

1. Індекс інфляції за категоріями товарів та послуг за 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://index.minfin.com.ua/index/inf/> – Назва з екрана.
2. Індекс інфляції за категоріями товарів та послуг за 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://index.minfin.com.ua/index/inf/> – Назва з екрана.
3. Індекс інфляції за категоріями товарів та послуг за 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://index.minfin.com.ua/index/inf/> – Назва з екрана.
4. Інфляція в Україні в марте 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/> – Назва з екрана.
5. Інфляція в Україні в 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ubr.ua/finances/macroeconomics-ukraine/> – Назва з екрана.

УДК 323.264

МАЙДАН ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЯВИЩЕ

Яковенко І.В., студентка II курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: ст. викл. **Петренко М.І.**, кафедра економіки та соціально-економічної політики

Майдан – унікальне явище в історії протестних рухів і мирних революцій. Його самодостатність, неочікувана твердість його учасників спонукають до роздумів над феноменом Майдану і його майбутнім. З Майданом в Україні почалося XXI століття. Яким воно буде для українців? Чи зможуть вони подолати цивілізаційне відставання, отримане у спадок від попереднього тоталітарного режиму і набуте завдяки бездарним правителям упродовж років незалежності? Чи знайде Україна свою "національну ідею", чи виконає свою місію і чи займе в світі місце, гідне її креативного й незлого народу?

Усвідомлюю, що тема спонукає до деякої ідеалізації процесів, які зараз відбуваються в Україні, та до висловлення нормативних суджень і рекомендацій, які ще не можна назвати усталеними. Феномен Майдану розкривається через пізнання взаємозв'язку між його метою, передумовами виникнення та способами дії (реагуванням на виклики та обранням шляхів прямування до мети).

1. Націєтворча місія Майдану. Євромайдан виник як мирна, довготривала акція масового протесту з метою дотримання курсу на євроінтеграцію України, збереження і зміцнення її незалежності та спрямування на шлях правової демократичної держави. Він є актом утвердження суверенітету української нації та її консолідації через взаємодію громадян на Майдані, їхню солідарність у протистоянні з владою, їхнє наполягання на необхідності повної трансформації суспільно-політичного життя в країні. Майдан стверджує, що незалежність України як держави базується на волі народу і не може розглядатися керівниками держави як розмінна монета у досягненні ними своїх власних цілей у боротьбі за владу та збагачення. "Формально Україна є суверенною державою з 1991 року, – написав Збігнев Бжезінський на Twitter 2 грудня 2013 р., – але її народ зараз на барикадах, щоб зробити країну по-справжньому незалежною".

Приводом для протестів послужила Постанова уряду про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС від 21 листопада 2013 р., а потім і відмова Президента поставити свій підпис під Угодою на Вільнюському самміті 29 листопада. Це сталося після того, як угода була парафрована і Президент активно грав роль переконаного євро інтегратора. Дуже мало залишилось зробити для того, щоб угода була підписана. Раптовий відхід від обраного і законодавчо закріпленого зовнішньополітичного курсу країни був сприйнятий громадянами України як обман. Обурення вивело молодь, насамперед студентів, на акції масового протесту по всій Україні. Більшість цих людей усвідомлювала, що дії влади не лише перекривають можливість приєднатися до цивілізованого світу і нехай з труднощами, але почати будувати Європу в Україні, а й означають неминуче втягування країни в Євразійський союз з його авторитарними порядками, національною та особистою несвободою. Підкилимні домовленості з Росією 17 грудня, після яких навіть гарант "прихворів", пославши через тиждень до Москви Азарова, підтвердили, що підписання угоди з ЄС було необхідним не лише з міркувань економічної вигоди, і не лише заради переходу на європейські стандарти суспільних відносин, а й насамперед для реалізації висунутого ще в 20-і роки минулого століття гасла – "Геть від Москви", заради утвердження України як незалежної держави, а не "фейлд стейт", якою її хочуть бачити московські неоімперці.

Розгін мітингуючих уночі з 29-го листопада на 1 грудня, що супроводжувалось жорстоким, варварським побиттям беззахисних молодих людей, тільки показало, в який саме бік хилить українська влада. [2,16] Майдан перестав бути насамперед євроінтеграційним, а став антивладним, досягнувши мільйона учасників. Проте європейський вибір не знято з порядку денного. Майдан був і залишається подією, мета якої утвердити незалежність та повернути Україні притаманні її народу, заковані в його менталітеті цінності, які багато в чому співпадають з європейськими: права і свободи людини, її гідність, підзаконність влади, гарантія прав власності, справедливий суд та інше.

Всупереч запевненням російських та проросійських ідеологів про те що, українці та росіяни – "єдиний народ", за роки української незалежності дуже виразно проявилась відмінність українців від росіян в аспекті соціальної (у тому числі й політичної) культури, тієї ментально запрограмованої комбінації цінностей, яка відрізняє один народ від іншого і робить кожен із них єдиним в самому собі. "Переважаючі ціннісні акценти в суспільстві, – зазначає відомий дослідник національних культур Ш. Х. Шварц, – можливо, є найголовнішою особливістю культури", в якій відображено "спільне бачення, що є добрим і бажаним у культурі, культурні ідеали". Від ідеальних уявлень і засадничих цінностей, які у колективній свідомості кожної нації скомбіновані по-іншому, залежить національний проект майбутнього, який українці намагалися – поки що без великого успіху – витворити у своїй державі. Майдан, продемонструвавши здатність до спільного розуміння загального добра і бажаного майбутнього устрою, прагнення до його втілення всупереч обставинам, прояснює зміст української національної ідеї і вселяє надію на реалізацію українцями своєї місії.

Націєтворчу і націєстверджувальну місію Майдану соціальний психолог Ольга Духнич [2,18] виразила так: "Сучасний майдан України не "діє", він демонструє самим собі і зовнішньому світу тіло народу. Це мовчазний жест або знак. Майдан не говорить. Його слова гаснуть в тілі, яке, подібно до татуйованого тіла індіанця навахо, говорить за свого власника, – прапорами, гаслами, перепостами в соціальних мережах. Це мова до слів. ... Майдан – украї важливий для того, щоб відбувся народ, і [національне] тіло знайшло голос. ... Зустрітися на Майдані, зрозуміти, що ти є, що цілий, що у тебе є надія. Це справді немало для людей, чия спільність часто під сумнівом для самих себе.

Цікавими є численні описи Майдану російськими публіцистами, які не залежно від ракурсу висвітлення та демократизму позиції авторів відзначають інакшість (навіть чудернацькість) поведінки українців.

Отже продовження (з піднесенням на новий ступінь), інтенсифікація процесу творення громадянської української нації, діяльнісне окреслення національної ідеї, демонстрація впевненості у здатності створити свій проект майбутнього – це перший важливий урок Майдану, який матиме вплив на майбутнє українського народу й української держави.

2. Євромайдан в контексті історичної традиції [3, 213]. Головний успіх Майдану полягає в тому, що він є, що він вистояв, вкорінився, зберіг сам себе і навчився функціонувати на основі громадської самоорганізації. Майдану вдалося відстояти своє право на довготривале існування, перетворитися на своєрідну соціально-психологічну лабораторію, в якій формуються нові громадяни України, які хочуть і можуть зайнятися очищенням політичному й суспільства, переоблаштуванням суспільного життя.

Як суспільне явище Майдан існує у трьох вимірах: фізичному (локально визначеному, "окупувавши" певний простір), організаційному (оформленому у вигляді руху) та віртуальному (у вигляді інтернет- і медіа-спільнот. Кожний із них у майбутньому може посилюватись або послаблюватись, набувати нових модифікацій або ж занепадати. Я вживаю тут слово "Майдан" в однині саме для означення цього феномену як цілісного і водночас диференційованого суспільного феномена, маючи на увазі і означені його прояви, і його загальноукраїнський характер та присутність на площах різних міст України. Хоча серце Майдану, безумовно, в столиці, на Майдані Незалежності, вибореному у жорстокої поліцейської держави як простір свободи і виявлення народної волі. Недарма ж одні відвідувачі Майдану назвали його сьогочасною Січчю, інші Ватиканом, ще інші – фортецею або табором, де відбувається творення нових соціальних форм і підходів, що мають історичне підґрунтя.

Безперечно, одним із найяскравіших прикладів здатності українців до історичної творчості й суспільної самоорганізації (хоча й не єдиним) безперечно була Запорозька Січ і діяльність українського козацтва загалом. Поняття козацтва у розумінні вільних людей, що живуть на пограниччі держав, не визнаючи над собою ніякої влади, не було суто українським явищем. Проте українське козацтво мало такі особливості, які визначили надзвичайно велику його роль у формуванні української нації та української ментальності. Воно сформувалось не лише (і не головним чином) із селян-утікачів, але з людей інших станів, що з верстви, пов'язаної з певним видом занять (степовим промислом та обороною від зовнішніх нападів) воно згодом переросло в окремих етапах провідний суспільний стан у

країні, який став виразником і захисником соціальних, соціокультурних і політичних інтересів народу і зрештою спромігся – в епоху домінування монархічних держав – створити державну організацію за власним проектом.

Майдан доводить, що наша історія, на яку всі звикли нарікати, дає нам не тільки від'ємні, а й позитивні уроки, містить зразки, варті наслідування: спонтанної демократичної творчості народу, народного волевиявлення і замозахисту. Як стверджують прихильники історичного неінституціоналізму, ці зразки мають здатність до відтворення, і ми можемо припустити, що за нових умов – інформаційного, глобалізованого, постмодерного суспільства – вони можуть дати інший ефект, ніж це було в минулому. Майдан може сприяти поновленню розірваної ниточки української історії, пронизаної демократизмом, який свого часу спочатку завадив українцям втримати, а потім і відновити свою державність. Не виключено, що нині ті самі форми допоможуть подолати надзвичайно важку спадщину недавнього тоталітарного минулого і створити оригінальні форми функціонування демократичних інституцій, прийнятних і придатних для функціонування в умовах постмодерного суспільства.

3. Дві мирні революції, два українські Майдани початку XXI ст. Порівняння Майданів 2004 і 2013 років – одна з улюблених тем нинішніх аналітиків. Буває по-різному. Але найчастіше таке порівняння роблять не на користь Помаранчевої революції. Хороше швидко забулось під гнітом наступних розчарувань. Я не збираюся вдаватися в деталі. Відмічу лише те, що багато чого, що ми бачимо зараз, почалося саме 2004 р., коли народ подолав постсовєцький страх, оцінив силу спільних дій і показав справжні чудеса "карнавалу революції" (термін придуманий не для нас і не про нас, але дуже влучно характеризує українські мирні революції). Однак важливими є й відмінності, які віддзеркалюють значне просування вперед українського Громадянина як головного актора обох історичних подій.

Тепер маємо революцію цивілізаційного вибору, розпочату громадянами 21 листопада, окремо від політиків, хоч політичні лідери також проголосили акцію протесту на 24 листопада і довго вовтузились, готуючись до неї. Для Євромайдану – на добре чи на зле – характерна недовіра до політиків, роздвоєність руху, що виражається в наявності двох його течій – громадської й політичної, які то зливаються заради успіху, то знову розходяться, виражаючи інтереси різних верств і по-різному розуміючи завдання і цілі руху. Міняються пріоритети, спостерігаються ознаки анархії, рух стає багатоканальним і багатоцільовим, він розвивається, переходячи від однієї до іншої пріоритетної цілі, а інколи й заплутується в них, особливо враховуючи непослідовність в цих питаннях "провідників" Майдану з політичного табору.

Але чи є підстави говорити про Майдан, як про революцію? Думаю, що такі підстави є, якщо врахувати, що революція – термін дуже багатозначний і не обмежується традиційними (переважно марксистськими) підходами, які панують у суспільній свідомості посткомуністичних країн. З цієї причини потрібно зазначати, в якому саме сенсі ці події можна вважати революційними. Серед сучасних підходів до визначення суті революцій, особливо того мирного і часто карнавального їх типу, який набув поширення з останньої чверті XX ст., найбільш плідним, на мій погляд, є підхід до розуміння сутності та призначення революцій Ганні Арендт та її послідовників.

Ідеї, сформульовані в праці Г.Арендт "Про революцію" (1963) схематично можна викласти приблизно так: Революції є втіленням фундаментальної потенційної здатності людини творити політичні зміни. Їх головна мета – свобода. Саме ті революції, які до кінця зберегли вірність цій меті, були найбільш успішними. Їхні невдачі найчастіше пов'язані з бідністю – наявністю значної кількості населення, що жило в злиднях, а отже прагнуло не стільки свободи, скільки переділу майна (соціальної справедливості). Навіть порівняно успішні революції залишились незавершеними, бо не створили надійних інституцій постійної участі народу у творенні політики.

Поряд з широким розумінням революції в означеному сенсі, говорять також про революцію у вузькому значенні як особливий спосіб метод боротьби за владу з виходом за межі правового полі, розривом неперервності. Російсько-український політолог (і наш "закордонний революціонер") Андрій Окара відразу після невідписання Угоди про асоціацію у Вільнюсі закликав до перетворення громадянського неполітичного мітингу в політичний протест проти режиму В. Януковича, рекомендуючи вдаватися до таких дій революційного характеру як: утворення Тимчасового комітету – з народних депутатів та політичних і громадських активістів; проголошенн на сцені Майдану "народного імпічменту" Президента та об'явлення його і всієї виконавчої влади поза законом; обрання на Майдані Тимчасового уряду народної довіри та інше. На думку політолога, 400 і більше тисяч людей на Майдані Незалежності – це вже революція, адже "це та сила, що здатна на дії історичного масштабу".

4. Громадянський Майдан і політики: разом чи нарізно? Євромайдан – продукт креативності та свідчення наявності (в жодному випадку – не появи) українського громадянського суспільства. Він є пересторогою тим політикам, які не брали до уваги думку людей, вважа-

ючи, що вони ще не скоро позбудуться пост-помаранчевого синдрому та що в усіх суспільних справах перше слово завжди належатиме політикам, а не народу. На думку В.Горбача, "Майдан – це ситуативне явище. Воно з'являється через те, що у суспільстві накопичуються проблеми, які не можуть бути розв'язані шляхом наявних інституцій демократії – парламенту, президента, громадських рад. Майдан підтвердив, що громадянське суспільство в Україні існує". Якоюсь мірою це так. Але водночас Майдан – це циклічно повторюване явище в історії українського суспільного життя, яке має свої глибокі корені та історичні прототипи. І тому не факт, що його слід розглядати лише як своєрідний компенсаторний механізм прямої демократії, коли представницька демократія перебуває в кризі. Втім проблема взаємодії громадської і політичної складової – одне із найбільш спірних питань як з точки зору його практичного функціонування, так і політологічного аналізу. За кількісним і якісним складом його учасників Майдан усе більше претендує на самодостатність, на те, щоб вирішально впливати на напрям подальшого розвитку політичного процесу, але поки що в цих його претензіях не знайдено порозуміння з політиками, які на словах ніби "за", але на ділі живуть своїм відокремленим і достатньо закритим життям політичної касты.

Звичайно, деякі з вимог Майдану були максималістськими і навряд чи реалістичними. Але їхня не-реалістичність визначалась незадовільним станом українського політикуму, а не малою кількістю людей на Майдані чи їх нездатністю надати рішучу підтримку радикальним політичним вимогам.

Однією з таких була вимога №1 Майдану: відставка Президента. Політичні лідери справедливо заявляли, що перед тим потрібно було "вручити" владу в руки притомного прем'єра, який виконуватиме президентські обов'язки у випадку, якщо Президент складе свої повноваження й погодиться на дострокові вибори. Звідси виставлення реалістичнішої вимоги відставки Прем'єр-міністра Азарова. Однак те, як це робилося, показало повну неспроможність опозиції, яка свій же план не просто провалила, а провалила з тріском, в черговий раз піддавшись на "розводняк" парламентської більшості. Головним уроком, який можна було винести з цього голосування, було підтвердження того, що сучасна ВР – це глухе болото, у якому жодні акти, сприятливі для революційно налаштованої частини громадянства, ніколи не знайдуть підтримки. А розмови про начебто можливе повторне голосування про недовіру уряду, на той раз уже за проект комуністів, були нічим іншим, як спробою пом'якшити шок від попереднього провалу, напусканням туману.

Далі опозиція зосередила свої зусилля ВР на "переформатуванні" парламенту: створенні нової більшості з опозиційних плюс позафракційних депутатів та частини тих представників ПР, які через незгоду з діями уряду тепер, мовляв, перехотіли входити до фракції правлячої партії. Головна мета – голосування за повернення до Конституції в редакції 2004, а відтак на півроку швидше переобрання Президента і зменшення ваги президентської посади, завдяки чому, мовляв, три опозиційні лідери легше могли би порозумітися щодо розподілу портфелів. Одночасно, нова більшість могла б затвердити перехідний або так званий технічний уряд, що складався б з непартійних фахівців. Які підстави думати, що все раптом навіть у кадрових питаннях пішло б так гладко в інтересах для опозиції, залишається невідомим. Скоріше за все, тут знову маємо справу з нічим не виправданою легковірністю опозиції та/або з її бажанням створити видимість, що на політичній арені щось відбувається завдяки їхнім діям.

Нова політико-правова система, про яку так багато зараз говорять і до якої прагнуть майданівці, повинна обов'язково повернути цю втрачену традицію: включати певні, притаманні українській політичній історії, але пристосовані до умов сучасності, форми прямої народної участі у здійсненні влади і прийнятті важливих політичних рішень. Конституція має надати громаді важелі справжнього народовладдя, створити механізми безпосереднього впливу громадян на найважливіші суспільні рішення, або, говорячи мовою Г.Арендт, виконати нереалізовану жодною з великих революцій потребу інституціалізувати іманентно присущу народові здатність творити політику. Тим самим буде подолане відчуження між владою і громадою і започатковано процес повернення політиці її первісного значення: участі громадян у справах держави. (А хто не бере участі – той ідіот).

Майдан таки примусив владу змиритися з його тривалим існуванням. Залишилося визнати його органом народного волевиявлення, з вимогами якого треба рахуватися, укладаючи соціальний контракт на основі компромісу, або – відповідно до демократичних процедур – уступаючи місце іншим політикам, які здатні виробити й законодавчо закріпити засади такого контракту. Майдан може перетворитися в орган прямої демократії, який буде функціонувати постійно, поправляючи і спрямовуючи представницьку демократію там, де вона буде хибити.

УДК 811.161.2:821.161.2-1

МОВА ШЕВЧЕНКОВИХ ПЕРЕСПІВІВ ДАВИДОВИХ ПСАЛМІВ

Баран І.М., студент I курсу філологічного факультету Чернігівського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Тарас Шевченко, як ніхто інший із українських письменників XIX ст., розумів роль і місце засобів релігійного стилю у творах художньої літератури. Будучи людиною віруючою, чудово обізнаною із книгами Святого Письма, Тарас Шевченко осмислює постулати й закони цієї вічної книги й уводить у тексти своїх творів чимало висловів із Біблії, біблійних фразеологізмів, звертань до Бога, Богородиці, святих, лексем на позначення церковної атрибутики, елементів поетичного синтаксису, притаманного для побудови речень у Святому Письмі та жанрах церковної літератури, тощо.

Окрім того, Т. Шевченко часто переспівує частини Біблії, створює свої твори за зразком до біблійних. У нього чимало творів на біблійну тематику або пов'язаних біблійним змістом.

Як зазначає Н. І. Бойко, "поезія Т. Шевченка пройнята релігійними мотивами, сюжетами, образами, символами. Біблія для поета була такою пам'яткою світової культури, таким невичерпним джерелом життєвої мудрості й натхнення, інтерес до якого Т. Шевченко не втрачав упродовж усього свого життя. Навіть удаючись до філософського осмислення фрагментів картини світу, порушуючи антропоцентричні проблеми, Т. Шевченко залишався з Богом" [3, с. 2].

Для того, щоб ширше пізнати й усвідомити філософські погляди та переконання Тараса Шевченка, необхідно з'ясувати, до яких жанрів найчастіше звертався поет у своїй творчості. Серед багатьох поем, балад, присвят вирізняються жанри, які перенесені в художню літературу з літератури релігійної. До них належать молитви, псалми, послання, містерії, "подражанія" біблійним пророкам тощо. Навіть використовуючи жанр поеми, Т. Шевченко часто надає йому релігійного змісту. Як приклади тут можна навести поеми "Єретик", "Неофіти", "Марія".

Щодо суто релігійних жанрів, перенесених Т. Шевченком у художню літературу варто сказати про такий поширений у літературі й часто використовуваний Т. Шевченком релігійний жанр, як молитва, оскільки саме Шевченко створив найбільше в новій українській літературі високохудожніх зразків цього жанру. Зрештою, "фактично весь "Кобзар" – бесіда із Всевишнім" [24, с. 6.]. Яскравими зразками релігійної поезії виступають у творчості Т. Шевченка переспіви Давидових псалмів. Переспів – твір, написаний за мотивами іншого автора. Переспів становить ніби новий варіант теми чи сюжету вже відомого твору. Переспівуючи Давидові псалми, Т. Шевченко проектує свої моління на сучасну йому Україну. Окрім того, поет використовує віршовий розмір та форму українських народних пісень, що свого роду "українізує" ці переспіви.

Знаходимо в Шевченка й такий жанр, як "подражаніє", що, по суті, є теж переспівом книг Біблії: "Ісаія. Глава 35", "Осія. Глава XIV", "Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19", "Подражаніє 11 псалму".

Наслідуючи зразки релігійної літератури, Т. Шевченко також обирає такі релігійні жанри, як послання ("І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє"), добираючи форму заголовка, унаслідовану із традиції середньовічних та барокових послань, та містерія ("Великий льох").

Дослідження Шевченкових переспівів Давидових псалмів – це не лише вивчення окремих мовних фактів, але й стилю в цілому. Переспіви псалмів посідають важливе місце в українській літературі. Багато поетів зверталися до цього жанру.

Поняття *псалом*, його тлумачення, виділення особливостей цього жанру цікавлять також богословів, літературознавців, філософів. За 11-томним словником української мови, псалом – "1. Релігійна пісня, молитва, що як складова частина входить у псалтир. //Музичний твір для солістів, хору, органа, оркестру на такий текст. 2. *перен.* Захоплена хвала кому-, чому-небудь; гімн" [26, Т. 8, с. 371]. В. М. Шевченко у своєму "Словнику-довіднику з релігієзнавства" дає таке визначення поняттю псалма: "1. Короткі релігійні пісні, гімни, які входять до Псалтиря" [28, с.292]. Псалтир (грец. ψαλτήριον – оспівую), або Книга Псалмів –

старозавітна книга, що містить 150 духовних пісень, співів, які були укладені в різні періоди історії ізраїльського народу. Традиція приписує авторство Псалтиря царю Давиду, але, на думку біблійних критиків, псалми написані не однією, а кількома особами [7].

"Словник Біблійного Богослов'я" (за ред. Ксав'є Леон-Дюфура та ін.) (словникова стаття "Молитва") подає один із розділів, називаючи його "Псалми – молитви спільноти". "Почуття єдності в молитві, – йдеться в цій статті словника, – що його переживав вибраний народ, покладено в підвалини створення Псалтиря й прийняття його Церквою. І коли Господь дав нам його, то цим самим вклав у уста наші ті слова, які Він хотів би чути, і які окреслюють виміри молитви" [20, с. 440].

Тематика псалмів здебільшого релігійного характеру. Псалми є і молитвою до Бога, і славословленням або повчанням, а деякі з них присвячені особливим подіям. Перші Вселенські Собори канонізували всього 150 псалмів (хоча, очевидно, їх було суттєво більше). Ця збірка духовних пісень поділена на 5 книг, і кожна з них закінчується славослов'ям. Вони розподілені таким чином: I – 1 – 41; II – 42 – 72; III – 73 – 89; IV – 90 – 106; V – 107 – 150. Цей поділ був прийнятий в староєврейському тексті й збережений до нашого часу.

За змістом і структурою псалми традиційно поділяють на історичні, месіанські, повчальні й псалми-прославлення. За О. Вахнієм [5, с. 2], тематично псалми поділяють на декілька груп: 1) благальні (які у свою чергу поділяють на особисті й всенародні); 2) подячні (також особисті та всенародні); 3) псалми, які мають на меті розбудити й укріпити довіру до Божої опіки; 4) царські (їх у свою чергу промовляв сам цар, або народ молився ними за царя); 5) псалми-гімни Сіонові (як Божій оселі); 6) псалми-моління; 7) процесійні гімни (співані в часі процесій на прославу Бога-царя); 8) псалми історично-повчального змісту та суті. Складені псалми різними авторами. Уважають, що Давид був автором більшості псалмів (73). Іншими авторами традиційно вважають Асафа (12), синів Корея (11), Соломона (2), Мойсея (10), Етана (1). Авторство 50-ти псалмів невідоме. Припускають, що деякі з них написав також Давид. Як творець духовних гімнів він є найвідоміший з усіх псалмистів, і тому новозавітні письменники визнають його автором книги Псалмів і часто називають їх Давидовими.

Звісно, псалми не завжди мають форму молитви, а тому їх не можна причислювати до цього жанру. Псалом – окремий церковний жанр, а звідси – й окремий жанр літератури, тому розглядати його лише як молитву не можна.

Псалом має свої жанрові особливості, серед яких – особлива побудова тексту ("головна ознака давньоєврейської поезії – наскрізний паралелізм: текст псалма складається із фраз – так званих "стихів", а кожний стих розпадається на дві симетричні частини ("гемістихи", або піввірші), де другий піввірш варіює зміст першого, підсилюючи його емоційне забарвлення" [7, с. 6]); велика кількість звертань до Бога; значна наявність риторичних запитань та риторичних окликів; ритмізована мова, яка надавала можливість виконувати тексти псалмів під музику; прохання до Бога й висловлення хвали, виражені спонукальними реченнями, тощо.

Ці характеристики й особливості псалма надають йому рис окремих жанру.

У світовій літературі традиція переспівування псалмів починається із часів раннього християнства. Очевидно, першим автором, що здійснив повний віршовий переспів Псалтиря, був грецький єпископ Аполлінарій Лаодикійський (бл. 310 – бл. 390). Він у IV ст. інтерпретував псалми гекзаметром. Ці тексти були написані на зразок гомерівських поем. За спостереженнями дослідників, цей різновид творчості зазнає надзвичайної актуалізації в тих країнах, де національна мова, словесність (передусім лірична поезія), літературний вірш перебувають у стадії пошуку, формування, становлення. Псалтир з його проблемно-тематичним розвоєм відтворення людських переживань, проникливим ліризмом, точністю та геніальною простотою в поетичному вираженні релігійного почуття постає універсальним зразковим прототекстом, що надихає національних поетів до творчого самовираження [7, с. 7].

Популярним у середньовічній Європі був переспів, так званий скорочений варіант Псалтиря, своєрідне кишенькове видання, написаний блаженним Августином (354 – 430). Варто зазначити, що ця книга була видана в Києві 1846 р. слов'янською мовою й мала назву "Псалтирь сокращенная блаженного Августина".

В Україну Псалтир прийшов разом із християнством і став не лише збіркою сакральних текстів, а й першою навчальною книжкою, предметом читання та, безперечно, високим зразком богонатхненого поетичного слова, під впливом якого й формувалася давньоукраїнська книжна поезія. На межі XVI – XVII ст. настає період, коли виникли сприятливі умови для естетичного осмислення й сприйняття Давидових псалмів на українському ґрунті. У Західній Європі завдяки Реформації відбувається певна деканонізація сакральних текстів, тобто відносно невимушене ставлення до них, а також перекладання псалмів, як і всієї Біблії,

національними мовами. У цей час у сусідній Польщі виходять у світ переспіви з латини окремих псалмів (В. Врубеля (1398 – 1449), А. Тржецького (1439 – 1499), Я. Любельчика (1450 – 1497), Н. Рея (1505 – 1569) та ін.), а також і всього Псалтиря (наприклад, "Psalterz Dawidow" Я. Кохановського (1530 – 1584), виданий 1578 р. з музикою Н. Гомулки (1535 – 1609)).

В Україні починають переспівувати Псалтир відомі письменники й священики А. Филіпович (між 1595 і 1596 – 1648), І. Армашенко (? – 1681), Л. Баранович (1620 – 1693), Ф. Прокопович (1677 або 1681 – 1736) та ін. Найвідомішим і найдосконалішим переспівом Псалтиря того часу стала "Псалтирь Рифмотворная" (повна назва твору: "Псалтирь царя и пророка Давида, художеством рифмотворным равномерно слоги, и согласноконечно, по различным стихов родом преложенная"), написана 1680 р. білоруським книжником, вихованцем Києво-Могилянської академії С. Полоцьким (1629 – 1680). Це переспів усього Псалтиря силабічними віршами. Цей твір став важливим етапом на шляху секуляризації української культури, бо в ньому вперше "знайшла своє позитивне вираження взаємодія православної духовності з європейським віршовим досвідом" [7, с. 8]. Пізніше під впливом Біблії, часто переспівуючи Псалтир, напише свою збірку "Сад божественных пусней, прозябшей из зерн священнаго писанія" Григорій Сковорода (1722 – 1794).

Давньоукраїнські переспіви біблійних книг, особливо Псалтиря, мали великий вплив на розвиток перекладання псалмів у російській літературі XVIII – XIX ст. А. Кантемир (1708 – 1744), В. Тредіаковський (1703 – 1769), М. Ломоносов (1711 – 1765), О. Сумароков (1717 – 1777), М. Херасков (1733 – 1807), В. Капніст (1758 – 1823), Г. Державін (1743 – 1816), І. Крилов (1769 – 1844), А. Майков (1821 – 1897) та інші російські поети перекладали й переспівували Книгу псалмів. Переклади псалмів стали приводом до дискусії про основи нового російського віршування (у книжці В. Тредіаковського "Три оды парафрастические псалма 143"). З цього часу псаломний переспів постає визначальним жанром російської поезії, затверджуючи за поетом функцію пророка.

Нова українська література починає вдаватися до переспівів псалмів лише в XIX ст. 1830 року побачив світ переспів М. Шашкевича (1811 – 1843) "Псалми Русланові", що становив цикл із трьох поезій у прозі, стилізованих під біблійні тексти псалмів. Особливістю цього переспіву є поєднання на змістовому й мовностилістичному рівнях двох начал – біблійного й національно-українського ("<...> гордиш ся і кажеш: ніт Бога! – то й тебе ніт, сон єсь мара, а твоє ім'я вітер на степах України"; "Сполошиш ми долю і проженеш щастє <...>, а не видреш любові і віри не видреш, бо руське ми серце тай віра руська") (Шашкевич, с. 34 – 36).

У творчості Петра Гулака-Артемівського (1790 – 1865) можна знайти зразок псаломного переспіву – "Переложение псалма 125", який започаткував стійку традицію в нашій літературі. Пізніше (уже після виходу у світ Шевченкових переспівів псалмів) П. Гулак-Артемівський написав ще два переспіви "Переложение псалма 138" та "Переложение псалма 139". "Переложения" П. Гулака-Артемівського мають яскраві ознаки бароко й убирають у себе риси, унаслідок від переспівів псалмів письменниками давньої української літератури.

Отже, Псалтир відіграв важливу роль в українській і світовій культурах. За словами І. Франка, "ся книжка мала величезний вплив на сформування того релігійного культу, що на єврейській основі виріс у могутнє дерево християнства, і в перекладі на церковнослов'янську мову мала також значний вплив на сформування душі українського народу" [27, с. 7]. Але, як зазначає І. Лучук, "варіювання тем, мотивів та стилістичних кліше Псалтиря властиве не лише для української поезії. Цілу юдео-елліно-християнську цивілізацію просто неможливо собі уявити без Псалтиря та його модифікацій" [16, с. 112].

Цикл "Давидові псалми", написаний Тарасом Шевченком у час творчого піднесення поета, відкриває у творчості Кобзаря нову сторінку, зміст і значення якої повністю не досягнуті. Т. Шевченко й до того звертався до біблійних тем, але саме цей цикл став першим поетовим переспівом зі Святого Письма. За спостереженням І. Даниленко, "створення циклу припало на час творчого піднесення поета, коли з-під його пера протягом 12 днів з'явилися твори "І мертвим, і живим..." (14 грудня), "Холодний Яр" (17 грудня), "Маленькій Мар'яні" (20 грудня), "Минають дні, минають ночі..." (21 грудня), "Три літа" (22 грудня), "Як умру, то поховайте..." ("Заповіт") (25 грудня). Написаний 19 грудня 1845 р., увесь цикл уперше був надрукований з кількома цензурними купюрами значно пізніше – 1860 р. в "Кобзарі" під назвою "Псалми Давидові" (назва "Давидові псалми" – за автографом у рукописній збірці "Три літа") [7, с. 5]. Уже після заслання, у 1859 р., Т. Шевченко написав "Подражаніє 11 псалму", яке не включив у цикл "Давидові псалми", готуючи до друку нове видання "Кобзаря" (1860).

У кінці 1845 р. Т. Г. Шевченко перебував у с. В'юнища неподалік Переяслава на Київщині. Поет захворів і в цей час, переосмислюючи своє життя й життя суспільства, а також перечитуючи Біблію, загорається ідеєю написати переспіви Давидових псалмів. На той час Т. Шевченко вже був зрілим й сформованим поетом, мав цілком стійкі й визначені погляди на життя [5]. Тарас Григорович добре знав Псалтир ще з дитинства, бо навчався через ці тексти грамоти. Ідеї, висловлені в псалмах, були близькими для Т. Шевченка, мова Псалтиря була йому зрозумілою й природною. На думку літературознавця І. Даниленко, "з багатьох причин "Давидові псалми" постали визначною подією не лише у творчості митця, а й в українській літературі й культурі загалом. За своїм задумом і його художнім утіленням цикл виступає одним із найвиртуозніших творів Шевченка" [7, с. 5].

У цикл "Давидові псалми" входять десять переспівів псалмів (1, 12, 43, 52, 53, 81, 92, 132, 136 і 149 за церковнослов'янською нумерацією). Очевидно, що поет дуже ретельно добирав тексти псалмів, проектуючи історію Єрусалиму на історію України. Т. Шевченко, "переймаючись тяжкою долею свого народу, створив метаісторію України, підкріплену авторитетністю сакральних текстів першоджерела та переконливістю образу поета-пророка, здатного силою свого глаголу керувати серцями. Розвинута Шевченком паралель Україна – Єрусалим прочитується з підтексту псаломних обробок, рецепція яких у зазначеному векторі відбувається й завдяки глибоко продуманій загальній композиції циклу" [7, с. 5].

Шевченкові переспіви псалмів викликали літературознавчу дискусію, у якій можна виокремити два погляди: 1) Т. Шевченко використовує образно-стилістичну базу релігійних текстів та езопівську мову з метою втілення революційного змісту (І. Айзеншток, К. Волинський, Є. Кирилюк, Ю. Івакін, Л. Міріджанян, М. Ласло-Куцюк, І. Дзюба та ін.); 2) через переспіви псалмів поет виражає свою релігійність, розуміння добра і зла – суспільного й приватного, гріха й Божої правди (В. Щурат, Т. Пасічник, Л. Білецький, Д. Штогрин, М. Домашовець, М. Павлюк, Л. Кисельова та ін.).

Не існує й одного погляду на питання жанрово-стильової специфіки твору. Традиційно вважають, що "Давидові псалми" та "Подражаніє 11 псалму" виступають переспівами з Псалтиря. Проте, існує й думка, що частина цих Шевченкових творів виступає переспівами (43, 81, 93, 132, 136, 149), а частина – перекладами з Псалтиря (1, 12, 52, 53) [23, с. 73 – 74].

Поетика Шевченкових переспівів псалмів залишається недостатньо вивченою, попри існування окремих спостережень стосовно загальної композиції твору та аналізу його мотивного комплексу. Заслужують на увагу дослідження В. Домашовця [8], І. Бетко [2], М. Ласло-Куцюк [14], М. Павлюка [23], І. Даниленко [7]. Та все ж для вичерпного розуміння поетико-семантичної особливості твору теоретико-методологічну базу цих небагатьох досліджень не можна вважати достатньою.

Т. Шевченко розпочинає цикл "Давидові псалми" псалом 1-м (1. "Блаженний муж на лукаву..."), який є своєрідним заспівом, духовним підґрунтям для решти пісень Псалтиря. "Завдяки цьому псалму формула контрастного протиставлення концептів добра і зла постане наскрізною для всього циклу" [7, с. 6]. Текст другої поезії (12. "Чи Ти мене, Боже милий...") – переспів псалма 12-го, що є молитвою Давидовою й виступає як зразок для кожного, хто молиться. Третя поезія (43. "Боже, нашими ушима...") – переспів псалма 43-го, у якому постає молитва захисників народу до Бога перед ворожою загрозою. "З метою актуалізації старозавітної історії для її рецепції в українському вимірі поет вніс значні зміни у псалом, але зберіг базові компоненти образності та бінарну структуру пісні, побудовану на контрасті" [7, с. 7]. Знаменно, що слова 14-го та 15-го віршів 43-го псалма про "притчу во язицех і посміяніє в людех", за спостереженням Л. Кисельової, найчастіше повторюються в одному із джерел Шевченкових історичних відомостей про минуле України – в "Історії Русів" [10, с. 34]. Вірші 14-й і 15-й із цього біблійного псалма Шевченко взяв за епіграф до містерії "Великий льох" (1845). У четвертій поезії (52. "Пребезумний в серці скаже...") – переспіві 52-го псалма – поет порушує питання вірності/невірності Богові. У п'ятій поезії (53. "Боже, спаси, суди мене...") – переспіві 53-го псалма – подає особисту молитву. "У системі Шевченкового циклу цей псалом займає особливе місце, адже він є й композиційним центром "Давидових псалмів", і вузловим моментом у розкритті інтенцій ліричного "я" автора" [7, с. 8]. Шоста поезія (81. "Меж царями-судіями...") – переспів 81-го псалма, у якому Т. Шевченко, услід за Давидом, засуджує несправедливих царів, "земних богів" і передбачає для них справедливий Божий суд. Сьома поезія (93. "Господь Бог лихих карає...") – переспів 93-го псалма – є своєрідним синтезом провідних мотивів та образів попередніх шістьох поезій. Цей переспів містить чимало оптимістичних тверджень про Промисел Божий, всепрозорливість й милосердя Творця. Восьма поезія (132. "Чи є що краще, лучше в світі...") – переспів псалма 132-го – є хвалою (або гімном), зумовленою сподіванням Пророка на Божий Промисел. У дев'ятій поезії (136.

"На ріках круг Вавилона...") Т. Шевченко вводить "тему втраченої можливості ідеальної спільноти через морально-духовну недосконалість" [7, с. 9]. Псалом є духовним колективним плачем, і Т. Шевченко, як і Давид, зберігає всі характерні ознаки такого виду поезії. Заключна поезія циклу (149. "Псалом новий Господові...") – переспів 149-го псалма, який є хвалою, висловленою автором Богові. Шевченків переспів 149 псалма виступає піснею радості й похвали, у ньому звучить заклик до єдності й соборності народу та гімн свободі. Ця поезія в структурі шевченківського циклу виконує функцію обрамлення. 149-й псалом, за слушним визначенням Р. Коропецького, це вже "картина остаточної години <...> перед появою вічного царства "преподобних"" [13, с. 161].

Як уже було зазначено, не включений в цикл "Давидові псалми" переспів "Подражаніє 11 псалму". Ця поезія містить провідні ідеї Шевченкової творчості, є важливим підсумком його духовних шукань. Написаний в кінці життєвого шляху поета, переспів 11 псалма став одним із ключових творів української літератури.

Шевченкові переспіви Давидових псалмів передають ідеї високого ідеалу людського буття за законами Божої справедливості, указують на неприродність гріховного існування людини й суспільства. Ці поезії віддзеркалили погляди самого Т. Шевченка – поет вибудовує метаісторію України, за слушним визначенням Д. Наливайка, по вертикальній осі: втрачений рай вільної козацької України; поневолення та кріпосне рабство сучасної їй України; майбутнє України, що вимальовується у світлі візіонерства та профетизму як повернення волі та відродження справедливості в найширшому значенні "Божої правди" [21, с. 19].

Мова Шевченкових переспівів Давидових псалмів має свої характерні особливості. Насамперед, це поєднання в цих текстах релігійного (сакрального) та художнього стилів.

Розглянувши детально лексику, фразеологію та синтаксис Шевченкових переспівів Давидових псалмів, спробуємо дослідити специфіку поєднання засобів релігійного та художнього стилів у цьому жанрі.

Як уважає П. Мацьків, "виявлення закономірностей розвитку сакральної лексики окремих галузей знань (релігійної особливо) та їх ролі у становленні літературної мови є однією з найважливіших проблем сучасного мовознавства" [17, с. 187]. У цьому сенсі на особливу увагу заслуговує лексика переспівів сакральних книг майстрами слова.

На думку Г. Бурдіної, особливістю релігійного стилю на лексичному рівні є значна кількість маркованих слів, тобто слів, пристосованих до використання в релігійному стилі. Найперше це лексика зі специфічним лексичним значенням: *Всевишній, Господь, Бог, пророк, ковчег, херувими, віктар* та інше [4, с. 260].

Оскільки псалом належить до релігійних жанрів, то, зрозуміло, він містить назви Бога. Однак Шевченкові переспіви псалмів – це художні тексти, наявність у них великої кількості маркованої лексики свідчить про незаперечний вплив оригіналу на текст переспіву. Шевченкові переспіви містять назви Бога, серед них можна виокремити такі назви Всевишнього:

- а) лексема *Бог* (13, с. 360 (4 рази), 361 (3 рази), 362 (2 рази), 364);
- б) лексема *Господь* (13, с. 359, 361 (2 рази), 362 (4 рази), 363, 364 (2 рази));
- в) словосполучення *Небесний Владика* (13, с. 361);
- г) лексема *пан* (у значенні *Бог*) (14, с. 281 (2 рази));
- д) *Ти* (у значенні – Бог) (у різних відмінках) (9 уживань);
- е) Т. Шевченко в переспівах псалмів використовує також номінації, що означають назви праведників, преподобних, богів: з *праведними* (13, с. 358), *(чужим) богам* (13, с. 360), *преподобнії (преподобним)* (13, с. 364, 365).

У Шевченкових переспівах Давидових псалмів можемо спостерігати канонічний підхід автора щодо звертань до Бога. Т. Шевченко використовує лише дві (традиційні) форми звертання: *Боже* (іноді з означенням *милий*) (9 уживань) (13, с. 358, 359, 360, 361, 362; 14, с. 281) і *Господи* (5 уживань) (13, с. 361, 362, 14, с. 281). Такий підхід допомагає зберегти форму церковнослов'янських перекладів Псалтиря, надати текстам псалмів канонічного й традиційного звучання.

Широке використання в Шевченкових переспівах Давидових псалмів релігійної лексики змушує класифікувати ці лексеми в такі групи (слова подані в початковій формі):

- 1) релігійно світоглядні поняття й категорії: *закон (Господній)* (13, с. 358). Усього – 1 вживання;
- 2) назви ознак: *Божий* (1 вживання) (13, с. 365), *Господній* (1 вживання) (13, с. 358), *Твій* (13 уживань) (13, с. 359, 361, 362, 363; 14, с. 281), *Свій* (10 уживань) (13, с. 358, 359, 361, 362, 363, 365), *Його* (у значенні Божий) (2 вживання) (13, с. 362). Усього – 27 уживань лексичних одиниць;
- 3) назви духовних (нематеріальних) осіб (суб'єктів): *душа*, ужитий 8 разів (13, с. 358,

359, 360, 361, 362, 363). За М. Скаб, "ми визначаємо концепт ДУША як макроконцепт, у структурі якого виокремлюємо насамперед дві частини – сакральну та несакральну" [25, с. 69]. У поезії Т. Шевченка слово *душа* вжите лише в його сакральному значенні. У цьому ряду слід ще назвати іменник *серце* (8 уживань (13, с. 358, 359, 360, 361, 362, 364; 14, с. 281)), який у Шевченкових переспівах Давидових псалмів має значення символу зосередження почуттів, настроїв, переживань людини, здатності почувати й розуміти інших;

4) назви позачасопростірних (нематеріальних, духовних) дійсностей: *ад* (у значенні *лекло*) (13, с. 362);

5) святописемні власні назви й імена людей: *Ізраїль* (13, с. 360); *Вавилон* (2 вживання) (13, с. 363); *Ієрусалим* (13, с. 364); *Сіон* (13, с. 364) та прикметник *Сіонський* (13, с. 363); *Єрмонський* (13, с. 360); *Аарон* (13, с. 363); *едомляне* (*едомські діти*) (2 вживання) (13, с. 364). Усього – 11 уживань названих лексичних одиниць;

6) назви процесів і станів релігійної практики: *праведничий* (13, с. 363); *увірувати* (14, с. 281); *святий* (5 уживань) (13, с. 360, 363, 364; 14, с. 281); *блаженний* (*блажен*) (4 уживання) (13, с. 358, 364); *воскреснути* (2 уживання) (14, с. 281); *вознестися* (13, с. 362); *діла* (*Божі*) (13, с. 362); *любити* (2 вживання) (13, с. 362); *гріх* (13, с. 360); *помолитися* (2 уживання) (13, с. 359, 361); *молитися* (13, с. 361); *не молитися* (13, с. 360); *словословити* (13, с. 365); *собор* (у значенні – зібрання віруючих) (13, с. 364) *хвалити* (*Бога*) (13, с. 365); *восхвалити* (*Бога*) (2 уживання) (13, с. 359, 360); *хваленіє* (13, с. 360); *благати* (*Бога*) (13, с. 360); *спасеніє* (13, с. 360); *слава* (*Господа*) (13, с. 359); *спастися* (6 уживань) (13, с. 358, 359, 361, 362); *помагати* (4 вживання) (13, с. 359, 360, 361, 362); *ізбавляти* (13, с. 360); *заступати* (13, с. 361); *смиритися* (13, с. 360); *воспівати* (3 вживання) (13, с. 359, 364); *возрадуватися* (13, с. 360); *слава* (*Божа*) (6 уживань) (13, с. 359, 362, 364); *воля* (*Божа*) (6 уживань) (13, с. 358, 360, 361, 362); *сила* (*Божа*) (13, с. 359); *правда* (*Божа*) (3 вживання); (13, с. 361, 362); *скорби* (13, с. 360); *судити* (3 вживання) (13, с. 361); *правий* (*неправий*) (3 вживання) (13, с. 364); *лукавий* (11 уживання) (13, с. 358, 360, 361, 362, 363, 364; 14, с. 281); *нелукавий* (13, с. 364); *нечестивий* (13, с. 358); *окаянний* (13, с. 364); *карати* (3 вживання) (13, с. 362, 364); *воздати* (13, с. 363); *воцаритися* (13, с. 363); *возвеличити* (2 вживання) (14, с. 281); *пом'янути* (2 вживання) (13, с. 364); *чудеса* (14, с. 281); *взискаючий* (*Бога*) (13, с. 360). Усього – 96 уживань лексичних одиниць;

7) назви церковних відправ, книг та релігійних жанрів: *псалом* (3 вживання) (13, с. 359, 364; 14, с. 281); *притча* (13, с. 359); Усього – 4 вживання названих лексичних одиниць;

8) назви знарядь, предметів і знаків релігійної практики: *ризи* (13, с. 363); *миро* (13, с. 363); *псалтир* (у значенні – музичний інструмент) (13, с. 364); *тимпан* (13, с. 364); *орган* (13, с. 363). Усього – 5 лексичних одиниць;

Як бачимо, Т. Шевченко широко використовував релігійну лексику у своїх переспівах псалмів. Якщо поррахувати кількість уживань поетом названої лексики, то можна сказати, що Т. Шевченко використовує 201 вживання релігійної лексики серед 1125 уживань слів у переспівах Давидових псалмів. Це 80 лексичних одиниць із 461 слова, використаного в Шевченкових переспівах Давидових псалмів. Очевидним є те, що в порівнянні зі всією лексикою, яку поет використав у своїх переспівах, кількість релігійної лексики є значною. Релігійна лексика надає переспівам Т. Шевченка особливої урочистості й піднесеності. У контексті ця лексика набуває різних відтінків.

Для того, щоб повно відобразити лексичну палітру Шевченкових переспівів Давидових псалмів, важливо також дослідити морфологічний склад релігійної лексики в цих його віршах. Серед стилістично маркованих релігійних слів у переспівах переважають іменники. Наприклад: *Бог*, *Господь*, *душа*, *Вавилон*, *собор*, *псалтир* та багато інших. Їх нараховуємо 31 лексичну одиницю. Це більше ніж 2/3 від усієї кількості релігійних слів, ужитих у переспівах псалмів Т. Шевченком.

Другою за кількістю є група дієслів: *молитися*, *словословити*, *увірувати*, *воскреснути* та багато інших. Їх нараховуємо 25 лексичних одиниць. Третьою – група прикметників: *святий*, *праведний*, *Божий*, *Господній*, *преподобний* та багато інших. Усього – 16 слів. Невелика група займенників: *Твій*, *Ти*, *Свій*, *Його*.

Такий морфологічний склад релігійної лексики, ужитої в Шевченкових переспівах Давидових псалмів, можна пояснити тим, що серед релігійної лексики найбільший пласт належить саме іменникам, оскільки вони називають осіб, предмети, пов'язані з церковно-релігійною практикою. Саме ці назви є основними серед стилістично маркованих релігійних слів. Дієслова називають процеси релігійної практики, тому вони також відіграють важливу роль для відтворення картини церковно-релігійного життя. Стилістично марковані релігійні прикметники чи дієприкметники здебільшого відіграють роль епітетів, усталених (*милий Боже*) чи

оригінальних (*взискающий*). Займенники *Твій* (у значенні – *Божий*), *Ти* (у значенні – *Бог*) часто трапляються в біблійних текстах (особливо в псалмах). У віршах Т. Шевченка їх уживання теж досить часте.

За своїм походженням ця лексика неоднорідна, оскільки багато слів із церковно-релігійної сфери прийшли до нас із інших мов, особливо з мов, якими була написана чи давно перекладена Біблія.

Найбільшу кількість становлять власне українські слова та слова спільнослов'янського походження, які Т. Шевченко вводить у свої переспіви, розширюючи можливості художнього стилю української мови, сприяючи проникненню в нього елементів релігійного стилю. До таких лексем належать: *святий, помолитися, Божий* та багато інших.

Окрім власне української та спільнослов'янської релігійної лексики, використаної у переспівах Т. Шевченка, письменник послуговується й запозиченою стилістично маркованою лексикою. Варто зазначити, що ці запозичення мають майже однакові джерела – давньоєврейська, грецька, церковнослов'янська мови.

До давньоєврейських або арамейських лексичних запозичань відносимо: *Сіон, Вавилон, Іаков, Іерусалим, Аарон* та ін. Як бачимо, до давньоєврейських запозичень належать здебільшого власні назви – імена людей, назви міст, гір тощо.

Велику кількість лексичних запозичень у Шевченкових переспівах Давидових псалмів становлять слова із грецької мови *псалом, тимпан, псалтир, миро, орган*. Уживання великої кількості запозичень із грецької мови можна пояснити тим, що багато назв церковної атрибутики прийшло до нас із грецької мови (*ікона, омофор, мирро, псалтир* тощо). Використовуючи релігійну лексику, Т. Шевченко не міг оминати цих слів, бо саме вони допомагають створити певний образ.

Як бачимо, у поетичних творах Т. Шевченка найбільше запозичень релігійної лексики із грецької мови. Це пов'язано із грецьким церковним обрядом, традицією української церкви. Грецькі запозичення здебільшого потрапили в українську мову через церковнослов'янську. У свою чергу, церковнослов'янських запозичень релігійної лексики Т. Шевченко використовує чимало. Прикладом тут може бути гніздо з початковим словом *благо*, у якому поряд з *благий (всєблагий), блаженний* виступають композити (*благо (блага), благати*) та інші.

Переважно неповноголосні форми є застарілими словами, що часто вживані як частина висловлювання, тобто як частина цитати зі спеціальним значенням. Наведемо приклади неповноголосних форм церковнослов'янських слів, що їх використовує Т. Шевченко в переспівах: *древо* (13, с. 358); *владика* (13, с. 361); *вражі* (13, с. 359); *вражої* (13, с. 360); *срамотою* (13, с. 359); *врачуєш* (13, с. 362).

Варто зазначити, що неповноголосся, які трапляються в Шевченкових переспівах, можуть бути не лише церковнослов'янськими запозиченнями, але й впливом народної мови (часом в народній поезії вжиті неповноголосся), але, на нашу думку, Шевченкові вірші (особливо переспіви псалмів) швидше зазнавали впливу церковнослов'янських перекладів Біблії, аніж народної мови.

Церковнослов'янськими запозиченнями є форманти з неповноголосними префіксами *пре-* та *пред-*. Ад'єктивний суфікс *пре-* виступає в деяких явних запозиченнях з церковнослов'янської, наприклад, *преподобний*. Часто використовуваними є в Шевченкових переспівах псалмів слова із префіксом *вос-(воз-)*: *воспою* (13, с. 359); *восхвалили* (13, с. 359); *возрадується* (13, с. 360); *восхвалимо* (13, с. 360); *вознесися* (13, с. 362); *воздасть* (13, с. 363); *воспоєм* (13, с. 364); *воскресну* (14, с. 281); *возвеличимо, возвеличу* (14, с. 281).

У поезіях Т. Шевченка рідко вживані слова з початковими *ра-, ла-*, як, зрештою, в українській мові загалом. Це лише іменник *раб*.

Як уважає В. Задорожний, "особливістю старослов'янської мови, що є основою пізніших церковнослов'янських її редакцій, є її книжно-літературний характер з орієнтацією в першу чергу на церковну сферу й зумовлений цим її лексичний склад, що постав у результаті перекладацької діяльності першопросвітителів слов'янства як наслідок перекладів богослужбової літератури з грецької на слов'янську, часто способом калькування" [9, с. 23]. На думку науковця, особливу увагу привертають слова на позначення абстрактних понять із суфіксом *-іє*. Цей суфікс здавна побутував у слов'ян, був формантом на позначення збірних іменників та під час творення віддієслівних іменників середнього роду. Цю особливість як церковнослов'янське запозичення використовував у своїх переспівах Т. Шевченко, який чудово розумів роль таких вкраплень як засобів релігійного стилю в контексті художнього твору. У Т. Шевченка вживання в переспівах іменників середнього роду із закінченням *-іє*, що є прямим запозиченням з церковнослов'янської лексики, трапляються відносно часто: *спасеніє* (13, с. 360), *в беззаконії* (13, с. 360), *хваленієм* (13, с. 360), *на отмищеніє* (13, с. 365),

подражаніє (14, с. 281).

Деякі церковнослов'янські форми трапляються в Шевченкових переспівах Давидових псалмів рідше, ніж у решті його творів: спільнослов'янський за походженням тип із суфіксом -*тель* у Шевченкових переспівах Давидових псалмів трапляється лише раз: *губителей* (13, с. 365); лише раз використовує поет церковнослов'янське ад'єктивне утворення з початковим *веле-*: *велеречивий* (14, с. 281).

Церковнослов'янська форма дієслова *бути* – *еси* (2 особа однини) повторює церковну традицію вживання цієї форми в молитвах, церковних відправах тощо. Дієслово *еси* надає мовленню урочисто-релігійного звучання. Т. Шевченко послуговується у своїх переспівах дієсловом *еси* 2 рази (13, с. 359).

У Шевченкових переспівах трапляються ще й такі лексичні запозичення з церковнослов'янської мови: *муж* (13, с. 358), *спаси* (13, с. 358, 359, 361), *ушима* (13, с. 359), *притчу* (13, с. 359), *ізбави* (13, с. 360), *вскую* (13, с. 360), *скорби* (13, с. 360), *взискающий* (13, с. 360), *внуши* (13, с. 361), *уст* (13, с. 361), *глаголи* (13, с. 361), *не зрятъ* (13, с. 361), *стяжати* (13, с. 361), *всує* (13, с. 361, 363), *не зрить* (13, с. 362), *ніже* (13, с. 362), *спас* (13, с. 362), *діющих* (13, с. 362), *ізрається* (13, с. 362), *ада* (13, с. 362), *пребудет* (13, с. 363), *пристанище* (13, с. 363), *лучше* (13, с. 363), *яко* (13, с. 363, 364), *добровонне* (13, с. 363), *честної* (13, с. 363), *ризи* (13, с. 363), *тварям* (13, с. 363), *воцариться* (13, с. 363), *забвен* (13, с. 364), *дщере* (13, с. 364), *окаянна* (13, с. 364), *ложах* (13, с. 364), *обоюду* (13, с. 365), *язикам* (13, с. 365), *мовлявшій* (14, с. 281), *суєта* (14, с. 281), *нищих* (14, с. 281), *словеса* (14, с. 281) та ін.

В українській поетичній мові поширеним є вживання повних (нестягнених) форм прикметників (навіть субстантивованих) у різних відмінках та числах. Ця особливість є характерною й для деяких українських говірок. Також названу форму можна вважати й церковнослов'янським запозиченням, особливо, якщо це стосується поетичного мовлення. У Шевченкових переспівах псалмів названа форма часто використовується, на нашу думку, як церковнослов'янський вплив: *благая* (13, с. 360, 364); *злая* (13, с. 361); *теє* (13, с. 362); *живая (душа)* (13, с. 362); *злая (Вавилоня)* (13, с. 364); *новую (славу)* (13, с. 364); *залізниє (пута)* (13, с. 365) та ін. Окрім того, Т. Шевченко в переспівах псалмів уживає українські повні нестягнені форми прикметників, дієприкметників та займенників: *злії* (13, с. 358, 359), *тії (літа)* (13, с. 359), *неситії* (13, с. 360), *лукавії (люде)* (13, с. 360), *сильнії чужії* (13, с. 361), *немудрії* (13, с. 362), *шитії (омети)* (13, с. 363), *Єрмонськії (роси)* (13, с. 363), *святії високії Сіонськії (гори)* (13, с. 363), *глухії (органи)* (13, с. 363), *злії (едомляне)* (13, с. 364), *едомськії (діти)* (13, с. 364); *преподобнії* (13, с. 364), *лукавії (уста)* (14, с. 281), *такії (словеса)* (14, с. 281), *святії (словеса)* (14, с. 281). Використання повних форм прикметників та займенників надають мовленню поетичності й урочистості, увиразнюють стилістику твору, є ефективним засобом урочисто-релігійного мовлення в Шевченкових переспівах Давидових псалмів.

Релігійна лексика, ужита в Шевченкових переспівах Давидових псалмів, свідчить про широку обізнаність поета із релігійною літературою, глибоке знання Святого Письма.

Доказом обережного ставлення до мовних засобів, використаних у Шевченкових переспівах Давидових псалмів, є помірне або й зовсім рідкісне вживання в поезіях цього жанру okazіоналізмів, просторічної лексики та діалектизмів.

Щодо okazіоналізмів, використаних Т. Шевченком, то їх можна назвати такими, що утворені за аналогією до церковнослов'янізмів: *пребезумний* (13, с. 360); *добретворящого* (13, с. 360); *добровонне (миро)* (13, с. 363). Уживання таких новоутворень збагачує українську релігійну й урочисту лексику.

Використання діалектизмів у Шевченкових переспівах Давидових псалмів – явище рідкісне, усе ж поет іноді вводить в релігійний текст живомовні елементи як природну мову своєї місцевості.

У Шевченкових переспівах Давидових псалмів спостерігаємо діалектизми: а) фонетичні; б) морфологічні.

Серед фонетичних ми виділяємо такий елемент, як відсутність чергувань голосних *о – і*, *е – і* в коренях іменників: *сльоз* (13, с. 360), *невольники*, *камень* (13, с. 364). Це явище може бути як діалектним виявом, так і впливом книжної мови на переспіви псалмів.

У колі морфологічних діалектизмів трапляється скорочене закінчення дієслів 3-ї особи однини II дієвідміни, якщо наголос падає на основу дієслова (південно-східні українські діалекти): *пониче* (14, с. 281). Хоча вживання цієї форми може бути зумовлене й впливом церковнослов'янської мови.

На лексичному рівні в Шевченкових переспівах Давидових псалмів ми не виявили діалектизмів.

Українською рідко натрапляємо в Шевченкових переспівах псалмів на слова, уживання яких у

цьому жанрі, здавалося б, є невиправданим або недоречним. Понад те, автор часом, називаючи грішників, поганих і зажерливих людей, удається до таких слів, як *лютим, нечес- тивих, злії* (13, с. 358); *трупи ворожі, срамотою, жеруть* (13, с. 359); *в беззаконії мерзіє, неситії* (13, с. 360); *неситих* (13, с. 361). Ці та подібні слова й словосполучення вжиті автором для того, щоб підкреслити неприпустимість і мерзенність гріха, потворність грішних вчинків, засудити неправедність, зло, підступність та інші потворні явища в житті людини й суспільства.

Слід зауважити, що серед лексики Шевченкових переспівів Давидових псалмів можна спостерігати і яскраві ознаки художнього стилю. Це слова, ужиті в переносному значенні (наприклад, уживання форми *з гостей* (11) у значенні *з цього світу*), широке використання синонімів (наприклад, на означення людини, що живе без гріха, Т. Шевченко вживає цілий ряд прикметників та дієприкметників: *благий, блаженний, взискаючий Бога, добретворящий, добрий, невинний, праведний, преподобний, святий, чесний* тощо, а на позначення грішників добирає такий ряд синонімів: *ворог, гордий, губитель, діющий злая, злий, кат, лихий, лукавий, лютий, немудрий, неправий, нерозумний, неситий, нечесливий, окаянний, пребезумний, проклятий, сліпий, хитрий, чужий*).

Переспівуючи Давидові псалми, Т. Шевченко надавав своїм переспівам особливої ритмомелодики, яка сприяла наближенню цих текстів до українських пісень. Для більшої пісенності переспівувач використовує в цих текстах чималу кількість службових слів, що складаються з однієї голосної фонемі, наприклад, сполучник *а* (9 уживань) та сполучник *і* (80 уживань), які посилюють мелодійність тексту.

Отже, використання в Шевченкових переспівах Давидових псалмів як художніх творах запозиченої релігійної лексики, лексики на позначення церковної атрибутики, а також звертання до Бога, уживання церковнослов'янських та оказіоналізмів за аналогією до церковнослов'янських слів надавало цим творам особливої піднесеності й урочистості, сприяло вдосконаленню художнього стилю української мови, вплинуло на подальший розвиток перекладів і переспівів біблійних книг, зокрема Псалтиря. Т. Шевченко, спираючись на досвід перекладання й переспівування псалмів у давній українській літературі, уніс свої особливі риси в перспіви Давидових псалмів (елементи художнього стилю), надав їм особливого українського живомовного звучання, водночас зберігши впізнавані риси цього жанру.

Велика кількість біблійних висловів набула широкого поширення в українській літературній мові. Засобом релігійного стилю виступає використання в художніх творах біблійних фразеологізмів та висловів із Біблії. Переспіви псалмів як літературний жанр, що увібрав у себе риси релігійного й художнього стилів, не оминули, звичайно, і біблійну фразеологію та цитування. У художніх творах біблійні цитати чи фразеологізми "можуть скорочуватися <...>; традиційно вони можуть вживатися як українською, так і іншими мовами" [11, с. 9].

Біблійні фразеологізми (бібліїзми) – крилаті вислови, окремі слова, словосполучення й цілі речення, які, відірвані від біблійного тексту, можуть бути вживані як усталені (фразеологічні) одиниці мови – в узагальненому, переносному або образному значенні. Ці крилаті вислови, на відміну від інших фразеологічних одиниць, мають точно встановлене джерело походження – це Біблія [11, с. 8 – 9].

Вислови з Біблії – це слова, словосполучення й речення зі Святого Письма, які вжиті в прямому значенні й підсилюють чи доповнюють авторську думку, погляд автора на те чи інше явище.

Шевченкові переспіви Давидових псалмів містять зовсім невелику кількість бібліїзмів і, зрозуміло, чималу кількість висловів із Біблії. Це можна пояснити тим, що автор переспіває біблійний текст, а відтак – цитує Біблію, зокрема Псалтир.

Серед бібліїзмів, ужитих у Шевченкових переспівах Давидових псалмів, можна назвати такі: *яко в притчу* (43); *упасти у ворожі руки* (12); *од лукавих* (93); *вловлять душу* (93). Варто зазначити, що біблійний фразеологізм *яко в притчу* – це вислів, що зазнав авторської трансформації. За класифікацією А. М. Мелерович і В. М. Мокієнка [18], такий вид трансформації належить до еліпсису (опущення певного компонента, що його можна легко відновити за змістом): *стати притчею во язицех* (Втор. 28:37; Пс. 30:12, 43:15) – *яко в притчу* (43). Зазнав трансформації в Шевченкових переспівах і бібліїзм *ловці душ* (Мт. 4:19; Мк. 1:17; Лк. 5:10). У Шевченка він зазнає зміни граматичної будови й стає висловом *вловлять душу* (93).

На особливу увагу заслуговують вислови з Біблії, ужиті в Шевченкових переспівах Давидових псалмів. Ці вислови переважають над біблійними фразеологізмами в названих творах. Вислови з Біблії мають пряме значення, тобто відповідають тому значенню, з яким їх ужито в Псалтирі. Усе ж Тарас Шевченко, цитуючи Святе Письмо, надає цим висловам

особливого звучання, "проектує" цей матеріал на українські реалії та українські теми.

Зрозуміло, що більшість висловів походить із однієї книги Біблії – Псалтиря: безумний говорить (Пс. 13:1, 52:2) (**Пребезумний в серці скаже, / Що Бога немає, / В беззаконії мерзє, / Не творить блага** (52)); блажен муж, що не йде на раду нечестивих (Пс. 1:1) (**Блаженний муж на лукаву! Не вступає раду, / І не стане на путь злого, / І з лютим не сяде** (1)); блаженний той, кого Бог карає на землі (Пс. 93:12) (**Благо тому, кого Господь / Карає меж нами, / Не допуска, поки злomu ізриється яма** (93)); Бог не бачить (Пс. 9:34; 93:7) (**Добро Твоє / Кров'ю потопили, / Зарізали прохожого, / Вдову задавили / І сказали: "Не зрить Господь, / Ніже теє знає"** (93)); Бог-заступник (Пс. 17:3; 93:22) (**Мені Господь пристанище, / Заступником буде** (93)); Бог (Господь) любить і не залишає своїх людей (Пс. 93:14) (**Господь любить свої люди, / Любить, не оставить, / Дожидає, поки правда / Перед ними стане** (93)); Боже, суди землю (Пс. 81:8) (**Встань же, Боже, суди землю / І судей лукавих** (81)); сором (стид) наш (мій) перед нами (Пс. 43:16) (**І всякий день перед нами / Стид наш перед нами** (43)) та ін. Усього 136 уживань.

Усе ж, незважаючи на те, що Т. Шевченко переспівував псалми, він послуговувався й висловами з інших книг Біблії:

1) Книга Буття: Вавилон (Бут. 11:9) (**На ріках круг Вавилону, / Під вербами в полі, / Сиділи ми і плакали / В далекій неволі...<...> Вавилоня, / Дщере окаянна! Блаженний той, хто заплатить / За твої кайдани!** (136)). Хоча це можна назвати й цитатою з цитати, оскільки Псалтир використовує цю назву, що раніше була згадана в Книзі Буття.

2) Вихід: чудеса Господні (Вих. 3:20) (**Розкинь же їх, твої святис, / По всій землі. І чудесам / Твоїм увірюють на світі / Твої малі убогі діти** (11)).

3) Євангеліє від Матвія: Божа воля (Мт.26:42) (**Боже, спаси, суди мене / Ти по своїй волі** (53)); пекло (ад) (Мт. 16:18) (**Якби не Бог поміг мені, / То душа б живая / Во тьмі ада потонула, / Проклялась на світі** (93)). Усього 4 цитування.

4) Євангеліє від Марка: вірувати в Бога (Мк. 9:24) (**І чудесам / Твоїм увірюють на світі / Твої малі убогі діти!** (11)).

5) Вислови, що походять з кількох Євангелій: вознесися на небо (Мк. 16:19; Лк. 24:51) (**Вознесися над землею / Високо, високо, / Закрий славою Своєю / Сліпе горде око** (93)); воскреснути (Мт. 27:64; Мк. 16:6; Лк. 24:6; Ін. 20:9) (**– Воскресну я! – той Пан нам скаже. – / Воскресну нині! Ради їх / Людей закованих моїх, / Убогих, нищих... Возвеличу / Малих отих рабів німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово** (11)). Усього 3 цитування.

6) Соборні послання: сила Божа (Юд. 1:25) (**І силу / Твою восхвалили / Твої люде і в покої, / В добрі одпочили, / Слава Господа!..** (43)).

7) Одкровення (об'явлення) святого Івана Богослова (Апокаліпсис): Боже слово (Апок. 6:11) (**Не хотять / Познать, розбити тьму неволі, / І всує Господа глаголи, / І всує плачеться земля** (81)). Усього 2 цитувань.

Тарас Шевченко використовує у своїх переспівах 150 уживань висловів із Біблії. Варто зазначити, що Т. Шевченко часто вживав церковнослов'янські варіанти висловів, оскільки біблійні переклади новою українською мовою з'явилися пізніше. До церковнослов'янських варіантів використання біблійних фразеологізмів та висловів, пов'язаних зі Святим Письмом, належать: *Молюсь, Господи, внуши їм / Уст моїх глаголи* (внуши боже молитву мою (Пс. 53:7)); *Воспоєм чесним собором* (Воспойте господови песнь нову (Пс. 149:1) та ін.).

Вислови з Біблії є одним із найбільш часто вживаних елементів релігійного стилю в переспівах Тараса Шевченка, що надає поезіям особливого урочистого звучання. Часто поет послуговується висловами із Псалтиря та Євангелій, оскільки ці книги були найбільш знані й вислови з них були зрозумілі всім читачам.

Уводячи у свої переспіви Давидових псалмів біблійні фразеологізми та вислови з Біблії, Тарас Шевченко насажує свої вірші особливим сакральним змістом і піднесеністю. Цитування Біблії – характерна риса, що притаманна мові творів поета, яскрава особливість його авторського стилю. Вислови з Біблії та біблійні фразеологізми, які використовує Тарас Шевченко у своїх переспівах, надають цим віршам особливо урочистого звучання, створюють певну піднесену настроєність, наближують твори поета до творів релігійної літератури, підносять українське красне письменство на високий сакральний рівень.

Оскільки біблійні фразеологізми та вислови з Біблії увійшли в українську мову через церковнослов'янські та українські переклади, то і їх трансформація в Шевченкових переспівах Давидових псалмів є логічною. Поет, іноді використовуючи церковнослов'янські усталені варіанти цих висловів, часто добирає українські відповідники у власному варіанті. Вислови з Біблії Тарас Шевченко вводить у свої переспіви довільно, тому послуговується тим варіантом, якого вимагає текстотворення та творення образної структури тексту.

Трансформація висловів із Біблії в Шевченкових переспівах Давидових псалмів не ставала предметом досліджень мовознавців, хоча це цікавий факт у лінгвістиці. Услід за В. Виноградовим, вислови в прямому значенні (цитати) часто відносять до фразеологічних єдностей, проте, слід зазначити, що біблійні вислови у творах Тараса Шевченка є окремим типом. Т. Шевченко вживає вислови з Біблії й видозмінює їх залежно від контексту. Переспівуючи псалми, поет уносить зміни й у склад висловів. Вислови з Біблії вжиті в прямому значенні, а тому трансформації цих висловів або передають іншими словами біблійний сюжет, або підсилюють якусь біблійну фразу, або розширюють зміст цитати зі Святого Письма. У Шевченкових переспівах Давидових псалмів чимало видозмін біблійних висловів. До таких трансформацій належать:

1) зміна в морфемній будові складників цитати: *безумний говорить у серці своїм* (Пс. 13:1, 52:2) – *пребезумний в серці скаже* (52);

2) еліпсис: *воскрес із мертвих* (Мт. 27:64, 28:6 – 7; Мк. 16:6; Лк. 24:6; Ін. 20:9) – *воскресну* (11);

3) заміна компонента у вислові на синонімічний: *Блаженний той, кого Бог карає на землі* (Пс. 93:12) – *Благо тому, кого Господь карає меж нами* (93); *не поклонятися чужим богам* (Вих. 20:3; Пс. 43:21, 80:10) – *не молимося чужим богам* (43);

4) розширення компонентного складу (експлікація): *вавилонська дочко* (дщере) (Пс. 136:8) – *вавилоня дщере окаянна* (136);

5) скорочення компонентного складу (імплікація): *молитися Богу* (Бут. 49:25; Пс. 38:13) – *помолюся* (12);

6) як відомо, характерною ознакою біблійних текстів є тавтологія й плеоназм. Тарас Шевченко у своїх поетичних творах здебільшого уникає цієї особливості, трансформуючи при цьому біблійні вислови. Пор.: *радітиме Яків, утішатися буде Ізраїль* (Пс. 52:7) – *возрадується Ізраїль і святий Іаков* (52).

Варто також зазначити, що Тарас Шевченко, увібравши у свою творчість традицію використання біблійних фразеологізмів та висловів із Біблії в давній українській літературі, поклав початок широкого послуговування цими лінгвоодинаціями в переспівах та перекладах Псалтиря новою українською мовою.

Аналіз мови Шевченкових переспівів Давидових псалмів був би неповним без розгляду синтаксичних особливостей зразків цього жанру. Синтаксична будова таких віршів, її аналіз розширює уявлення про ритмомелодику мови, оскільки використання таких стилістичних фігур, як епітети, порівняння, полісиндетон, постпозиційні означення створює особливу стильову ритмомелодику [4, с. 262].

Синтаксичними особливостями Шевченкових переспівів Давидових псалмів є вживання художніх означень (епітетів), використання таких явищ, як асиндетон та полісиндетон, інверсії, риторичних запитань і риторичних окликів, уживання порівняльних зворотів як елементів художньої тропіки тощо.

Порівняння в Шевченкових переспівах служать художнім засобом і бувають виражені як порівняльними зворотами, так і порівняльними реченнями. Порівняння характерні для художнього мовлення, а оскільки переспіви псалмів увібрали в себе ознаки художнього й релігійного стилів, то використання порівнянь для цього жанру є природним. Та все ж слід зазначити, що Т. Шевченко послуговується здебільшого порівняннями, які зазнали впливу релігійного стилю (порівняння з назвами церковної атрибутики, біблійні цитування тощо): *а лукавих, нечестивих і слід пропадає, як той попіл над землею вітер розмахає* (1); *яко миро добровонне з голови честної на бороду Аарону спадає росю і на шитї омети ризи дорогої; або роси Ермонської на святї гори високїї Сїонської спадають і творять добро тварям земнородним, і землі, і людям, – отак братів благих своїх Господь не забуде* (132); *і пониче, неначе стоптана трава, і думка ваша і слова – неначе срібло куте, бите і семикрати перелите огнем в горнилі, словеса Твої, о Господи, такїї* (11). Порівняльні речення в Шевченкових переспівах Давидових псалмів часто мають характер паралелізму, який як художній засіб притаманний Псалтиреві.

Як бачимо, Т. Шевченко у своїх переспівах псалмів не зловживає порівняннями, можна навіть сказати, що поет використовує їх рідко. Ідучи за текстами Давидових псалмів, Т. Шевченко вкраплює в переспіви порівняння лише там, де вони в біблійних текстах (пор. *И будетъ яко древо насажденое при исходящихъ водъ, еже плодъ свой дастъ во время свое...* (2, с. 25) – *і стане він, як на добрім полі над водою посаджене древо зелене, плодом вкрите* (13, с. 358)).

Розвитку й утвердженню в українській мові урочисто-художнього стилю сприяє також використання в Шевченкових переспівах таких художніх засобів, як епітети, які, як відомо, є

художніми означеннями й розвивають, окрім того, поетичний синтаксис української літературної мови. Епітет є одним із вагомих засобів естетизації мови, у системі епітета, як ніякого іншого тропу, відбивається стиль письменника, епохи, літературного напрямку. Без вивчення цієї системи неможливо створити цілісну картину еволюції художнього та релігійного стилів узагалі та віршованої мови зокрема [15, с. 1]

Епітети, використані в Шевченкових переспівах Давидових псалмів, можна поділити на такі групи (за класифікацією Г. Баран [1]):

а) урочисті, які мають або релігійне забарвлення, або є елементами урочистої лексики: *Боже милий* (13, с. 358, 14, с. 281); *псалмом тихим, новим* (13, с. 359); *неситії гріхами* (13, с. 360); *во тьмі ада* (13, с. 362); *псалом новий Господові і нову славу; чесним собором* (13, с. 364); *на шитії омети ризи дорогої* (13, с. 363); *едомляне злії* (13, с. 364); *Господи єдиний* (14, с. 281) та ін.;

б) постійні: *на добрім полі* (13, с. 358); *од лютої муки, чистим серцем* (13, с. 358 – 359); *рукою твердою своєю* (13, с. 359 – 360); *добру долю* (13, с. 360); *кров невинну* (13, с. 361); *Його вічний славі, душа живая, кров добру, за діла їх кроваві, лукаві* (13, с. 362 – 363); *в дому тихім, в сім'ї тій великій, добру долю* (13, с. 363); *в далекій неволі, на чужому полі, о холодний камінь* (13, с. 363 – 364); *в залізніє пута* (13, с. 364 – 365) та ін.;

в) звичайні: *на лукаву раду* (13, с. 358); *хитрий ворог, в руки вражі* (13, с. 358 – 359); *про давні кроваві тії літа, вороги нові, ворогам проклятим, нерозумним людям, силу, другу, ще лютішу* (13, с. 359 – 360); *лукавії люде* (13, с. 360); *серцем одиноком, незлим моїм оком* (13, с. 361); *судом лукавим, од рук неситих, тьму неволі, судей лукавих* (13, с. 361); *сліпе горде око, думи лукаві* (13, с. 362 – 363); *братам добрим, добро певне, з голови честної, братів благих своїх, в дому тихім, в сім'ї тій великій, добру долю* (13, с. 363); *язик лукавий* (13, с. 363 – 364); *серцем нелукавим, на тихих ложах, царей неситих* (13, с. 364 – 365); *лукавії уста, Твої малі убогі діти* (14, с. 281) та ін.;

г) оригінальні: *взискающий Бога, добретворящого* (13, с. 360); *тьму неволі* (13, с. 361); *органи глухії* (13, с. 363); *мечі добрі* (13, с. 365); *медоточивими устами, язик отой велеречивий* (14, с. 281) та ін.

Т. Шевченко у переспівах псалмів послуговується здебільшого постійними та звичайними епітетами, а також часто використовує урочисті художні означення й майже не вживає оригінальних авторських новотворень. Пов'язана така особливість із рамками жанру переспіву, а також із усією тропікою Шевченкових поезій. Та це, на нашу думку, не знижує стилістики переспівів Давидових псалмів, а, навпаки, підносить їх до релігійного стилю.

Також можна зазначити, що епітети, які використовує Т. Шевченко у своїх переспівах, здебільшого виражені прикметниками, рідше – дієприкметниками (*окрадені, замучені* (13, с. 359); *добретворящого, взискающий* (13, с. 360)).

Ще менше поет використовує епітетів, виражених іменниками (*тьму неволі* (13, с. 361); *во тьмі ада* (13, с. 362)) та прислівниками (*вознесися високо* (13, с. 362); *семикрати перелите* (14, с. 281)).

Здебільшого, поет послуговується епітетами, вираженими прикметниками та дієприкметниками, оскільки ці форми є традиційними для вираження художніх означень.

Серед Давидових псалмів часто трапляються такі, що мають форму молитви. Серед них є й ті, які обрав для своїх переспівів Т. Шевченко. Зокрема це псалми 12, 43, 53, 81, 93, 149. Для цих псалмів та їх переспівів характерним є вживання спонукальних речень. У Шевченкових переспівах здебільшого вжиті речення, у яких присудок – дієслово у формі наказового способу, наприклад: *Боже, спаси, суди мене/ Ти по своїй волі./ Молюсь, Господи, внуши їм/ Уст моїх глаголи* (53). Усього в Шевченкових переспівах Давидових псалмів ужито 12 спонукальних речень з присудками-дієсловами у формі наказового способу.

Окрім цього, у цих творах знаходимо речення бажальної модальності, у якому формальним виразником бажальної модальності виступає церковнослов'янська частка *да*: *Спаси мене./ Спаси мою душу./ Да не скаже хитрий ворог:/ "Я його подужав"* (13, с. 359).

Часто спонукальні речення та речення бажальної модальності виступають як окличні. Здебільшого це – риторичні оклики. Окрім того, іноді риторичними окликами виступають розповідні речення. Наприклад: *"Поможи нам, ізбави нас/ Вражої наруги./ Поборов ти першу силу./ Побори ж і другу./ Ще лютішу!.. Встань же, Боже./ Вскую будеш спати./ Од сльоз наших одвертатись./ Скорби забувати!./ Смирилася душа наша./ Жить тяжко в оковах!./ Встань же, Боже, поможи нам/ Встать на ката знову!"* (43); *І силу/ Твою восхвалили/ Твої люде і в покої./ В добрі одпочили./ Славя Господа! А нині!.. / Покрив еси знову/ Срамотою свої люди./ І вороги нові/ Розкрадають, як овець, нас/ І жеруть!..* (43) та ін. Усього в Шевченкових переспівах Давидових псалмів можна нарахувати 18 риторичних окличних речень. Ці речення вжиті для надання поезії урочистості, піднесеності.

У Шевченкових переспівах Давидових псалмів часто трапляються риторичні запитання як елементи поетичного синтаксису. Це, очевидно, спричинено глибоким впливом на ці поезії самих першотворів, у яких часто використано риторичні запитання. Серед ужитих Т. Шевченком риторичних запитань виділимо такі: *Чи ти мене, Боже милий, / Навік забуваєш, / Одвертаєш лице своє, / Мене покидаєш? / Доки буду мучить душу / І серцем боліти? / Доки буде ворог лютий / На мене дивитись / І сміятись!..* (12). *Коли вони, неситії / Гріхами, дознають? (52); Хто ж пошле нам спасеніє, / Верне добру долю? (52); "Доколи будете стяжати / І кров невинну розливати / Людей убогих? а багатим / Судом лукавим помагати?.."* (81); *Доки, Господи, лукаві / Хваляться, доколи / Неправдою? (93); Хто б спас мене од лукавих / І діючих злая? (93); Чи є що краще, краще в світі, / Як укупі жити, / Братам добрим добро певне / Пожить, не ділити? (132); Якої ж ми заспіваєм?..* (136); *А словами / Медоточивими устами / Цілюються і часу ждуть, / Чи швидко брата в домовині / З гостей на цвинтар понесуть? (11).* Усього в досліджуваних текстах виявлено 12 риторичних запитань.

Засобом поетичного синтаксису в Шевченкових переспівах Давидових псалмів виступають асиндетон та полісиндетон. Для надання динамічності поезії, а також для підсилення й перелічення прохань і благань до Бога Т. Шевченко використовує асиндетон – одну зі стилістичних фігур, яка полягає в тому, що між однорідними членами речення пропускають сполучники, щоб відтворити швидкий рух, раптову зміну явищ тощо. Наприклад: *Діла добрих оновляться, / Діла злих загинуть* (1); *Спаси мене, / Спаси мою душу* (12); *Нема добротворящого, / Нема ні одного* (52); *Їдять люди замість хліба, / Бога не згадають* (52); *Боже, спаси, суди мене / Ти по своїй волі, / Молюсь, Господи, вчуши їм / Уст моїх глаголи* (53); *Не зрять Бога над собою, / Не знають, що діють* (53); *Встань же, Боже, Твою славу / Гордий зневажає, / Вознесися над землею / Високо, високо, / Закрий славою Своєю / Сліпе горде око* (93); *Твої люди / Во тьмі і неволі / Закували... Добро Твоє / Кров'ю потопили, / Зарізали прохожого, / Вдову задавили* (93). Усього в Шевченкових переспівах Давидових псалмів ужито 14 речень з асиндетоном, що дозволило поетові відтворити динаміку коломийкового вірша.

Одна із фігур поетичної мови – полісиндетон – допомагає уповільненню розповіді, більшому її розчленуванню, що підсилює, де це необхідно, ліричність псалмів, їх благоговійність і врочистість. Прикладами полісиндетону в Шевченкових переспівах Давидових псалмів є: *Блаженний муж на лукаву / Не вступає раду, / І не стане на путь злого, / І з лютим не сяде* (1); *Доки буду мучить душу / І серцем боліти? / Доки буде ворог лютий / На мене дивитись / І сміятись!..* (12); *І кивають, сміючися, / На нас головами, / І всякий день перед нами / Стид наш перед нами* (43); *І всує Господа глаголи, / І всує плачеться земля* (81); *Ти радуєш мою душу / І серце врачуєш, / І перебуєт Твоя воля / І труд Твій не всує* (93); *І коли тебе забуду, / Ієрусалиме, / Забвен буду, покинутий / Рабом на чужині, / І язик мій оніміє, / Висохне, лукавий, / Як забуду пом'янути / Тебе, наша славо, / І Господь наш вас пом'яне, / Едомській діти... (136); І возвеличимо на диво / І розум наш і наш язик... (11).* Усього налічено 12 речень із полісиндетоном. Використання поетом полісиндетону свідчить про великий вплив Святого Письма на його переспіви псалмів, адже "значне місце в тексті Біблії посідає полісиндетон – одна з фігур поетичного мовлення, виповнена повторюваними однаковими сполучниками задля посилення ліричної виразності чи медитативності" [4, с. 262]. Найчастіше в Шевченкових переспівах Давидових псалмів під впливом Біблії полісиндетон виражений через уживання сполучника *і* (І воздасть імъ господь беззаконіє ихъ, и по лукавствію ихъ погубить ихъ господь богъ (Пс. 93:23) (2, с. 108); *І нещастє їх він одверне на них, і злобою їх він погубить їх* (переклад І. Пулюя) (3, с. 547); *І воздасть їм за діла їх / Кроваві, лукаві, / Погубить їх, і їх слава / Стане їм в неславу* (93) (13, с. 363)). Використання полісиндетону в Шевченкових переспівах Давидових псалмів свідчить про те, що цей жанр, маючи ознаки медитативної поезії, удосконалює урочисто-художній стиль української мови.

Вплив Святого Письма на Шевченкові переспіви Давидових псалмів виявлений і в такій синтаксичній особливості, як постпозиційні означення. Постпозиційні означення часто трапляються в текстах Псалтиря в церковнослов'янських та українських перекладах. Наприклад: *Но въ закону Гдни воля его, и въ закону его поучится день и ношь. И будетъ яко древо насажденое при исходихицихъ водъ, еже плодъ свой дастъ во время свое, и листь его не опадеть: и вся елика аще творить, оуспуетъ* (Пс. 1:2 – 3) (2, с. 25) і *"Но в законі Господа любується й розмишляє о законі його день і ніч! І буде він як дерево посаджене над водистими потоками, що приносить овочі свої у пору свою, і котрого лист не вяне; і що він творить, все удається йому"* (Пс. 1:2 – 3) (переклад І. Пулюя) (3, с. 506). Ця традиція перейшла й на Шевченкові переспіви псалмів: *А в законі Господньому / Серце його й воля / Навчається, і стане він, / Як на добрім полі / Над водою посаджене / Древо зеленіє, / Плодом вкрите. Так і муж той / В добрі своїм спіє* (13, с. 358).

На думку Г. Бурдіної, "однією з найвиразніших рис перекладів Біблії є інверсійний порядок слів у словосполученнях і реченнях, що постійно підкреслює урочисту піднесеність мови релігійного тексту" [4, с. 263]. У текстах Шевченкових переспівів Давидових псалмів поширеним є вживання постпозиційних означень. Таке розташування означень допомагає підсилити їхню роль у реченні, зробити на означенні логічний наголос. Наприклад: *в законі Господньому; древо, плодом вкрите* (1); *ворог лютий; в руки вражі; псалмом тихим, новим* (12); *труп ворожі; вороги нові; ворогам проклятим; стид наш; од слез наших; душа наша* (43); *вони, неситі гріхами; хваленієм всяким* (52); *уст моїх; на душу мою; серцем одиноким* (53); *на раді великій; кров невинну; людей убогих; судом лукавим; вдові убогій; од рук неситих; князь ваш; раб убогий; судей лукавих* (81); *душа моя; серце ваше; думи лукаві; душа живая; душу праведничу; кров добру; за діла їх кроваві, лукаві* (93); *братам добрим; добро певне; миро добровонне; з голови честної; ризи дорогої; роси Ермонської; на святій гори високій Сіонській; тварям земнородним; в дому тихим; в сім'ї тій великій* (132); *органи глухії; едомляне злії; пісню вашу; невольники наші; язик мій лукавий; Сіон святий; дочере окаянна; дітей твоїх* (136); *псалом новий; серцем нелукавим; мечі в руках їх добрі, острі обоюду; царей неситих; оковами ручними* (149); *язик отой велеречивий; розум наш; рабів німих; думка ваша; срібло куте, бите і семикрати перелите огнем в горнилі* (11). Постпозиційні означення Т. Шевченка, наслідуючи церковнослов'янські переклади Псалтиря, використовує також при імені Божому: *Боже милий* (12); *Господь наш* (136); *ім'я Боже* (149); *Боже милий; Господи єдиний* (11). Як бачимо, Т. Шевченко вживає традиційні постпозиційні означення при імені Бога. Словосполучення з постпозиційними означеннями часто трапляються в Біблії та канонічних молитвах. Особливо ті, що виражені присвійними займенниками *Твій, Свій, Його, Мій*, які означають належність до Бога. Наприклад: *лице своє* (12); *рукою твердою своєю; силу Твою* (43); *правдою своєю* (53); *славою Своєю; добро Твоє; ділам його; труд Твій* (93); *братів благих своїх* (132); *судом своїм правим* (149); *людей закованих моїх, убогих, нищих; словеса Твої, о Господи, такі; чудесам Твоїм* (11).

Загалом у Шевченкових переспівах Давидових псалмів виявлено 78 словосполучень із постпозиційними означеннями. Така кількість уживань свідчить про наслідування Т. Шевченком канонічних традицій перекладів Псалтиря, а також про збагачення художнього стилю української мови, оскільки постпозиційні означення (як інверсія) є характерною особливістю й засобом не лише релігійного, але й художнього стилю.

Отже, Шевченкові переспіви Давидових псалмів увібрали в себе синтаксичні особливості як художнього, так і релігійного стилів. Використовуючи, наприклад, риторичні оклики як засоби художнього стилю, поет послуговується при цьому спонукальними реченнями та реченнями бажальної модальності, що є характерною особливістю псалма як жанру релігійного стилю. Уживаючи епітети, Т. Шевченко використовує здебільшого сакральну лексику. Автор переспівів псалмів уводить у текст ряд засобів художнього стилю. Синтаксичні особливості Шевченкових переспівів Давидових псалмів свідчать про високу художню майстерність поета, його благоговійне ставлення до сакральних текстів.

Шевченкові переспіви Давидових псалмів поєднали в собі елементи художнього та релігійного стилю, удосконалили художній стиль української мови. Ці тексти стали зразками переспівів та перекладів псалмів. Українські перекладачі Святого Письма та поети, що переспівували псалми часто послуговувалися тими мовними засобами, які використав Т. Шевченко у своїх переспівах Давидових псалмів (П. Куліш, І. Огієнко, І. Хоменко, Р. Турконяк; М. Старицький, Д. Павличко, Л. Костенко та ін.).

Услід за Тарасом Шевченком українські поети почали активно переспівувати тексти псалмів, підносячи українську мову на високий сакральний рівень. Ця традиція не перервана й у наші дні.

Література

1. Баран Г. В. Лексика Шевченкової молитви// Українська мова. – 2006. – № 1. – С. 32 – 44.
2. Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX – початку XX століття. – Zielona Góra – Kijow, 1999. – 160 с.
3. Бойко Н. І. Лексичні елементи конфесійного стилю як засіб експресивності поезії Тараса Шевченка// Вісник Київського інституту "Слов'янський університет". – Київ, 2000. – Вип. 9: Філологія. – С. 55 – 60.
4. Бурдіна Г. Вплив Біблії та конфесійного стилю на збагачення української лексики й фразеології// Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції, 5 – 6 жовтня 2000 р. – Львів: Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 258 – 265.
5. Вахній О. <http://oko.if.ua/2011/08/12/38721/>

6. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова// Виноградов В. В. Лексикология и лексикография. Избранные труды – Москва: Наука, 1977 – С. 162 – 189.
7. Даниленко І. І. Давидова арфа й Тарасова кобза: Про "Давидові псалми" Т. Г. Шевченка// Слово і час. – 2007. – № 5. – С. 3 – 16.
8. Домашовець В. Псалми Давидові в поетичних творах Шевченка. – Оттава, 1992. – 159 с.
9. Задорожний В. До проблеми української мовної адаптації церковнослов'янських іменників на позначення абстрактних понять із суфіксом -іє// Єдиними устами: Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів. – Львів, 1999. – № 3. – С. 19 – 29.
10. Кисельова Л. Шевченкові "Псалми Давидові" в історико-культурному контексті// Шевченкознавчі студії. – Вип. 3. – Київ, 2001. – С. 32 – 34.
11. Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. – Київ: Либідь, 2001. – 312 с.
12. Коптілов В. Мова перекладів і переспівів Т. Г. Шевченка// Шевченко і слов'янські народи. – Київ, 1964. – С. 87 – 107.
13. Коропецький Р. Структурна єдність Шевченкових "Давидових псалмів"// Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 185-річчя з дня народження поета. НТШ. – Нью-Йорк – Львів, 2001. – С. 152 – 164.
14. Ласло-Куцюк М. Велика традиція. – Бухарест, 1978. – С. 62 – 74.
15. Лук'янчук С. В. Епітет у конфесійному стилі сучасної української мови (функціонально-семантичний аспект): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Київ, 2008. – 22 с.
16. Лучук І. В. Евентуальні інтерпретації Псалтиря// Сучасна українська богословська термінологія: Від історичних традицій до нових концепцій: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 13 – 15 травня 1998 р. – Львів: Видавництво Львівської Богословської Академії, 1998. – С. 108 – 115.
17. Мацьків П. В. Концептосфера Бог в українському мовному просторі: Монографія. – Київ – Дрогобич, 2007. – 332 с.
18. Мелерович А. М., Мокиєнко В. М. Фразеологизмы в русской речи: Словарь. 2-е издание. – Москва: Русские словари: Астрель, 2005. – 853 с.
19. Мокиєнко В. Українська фразеологія (gesp. пареміологія) и русская картина мира// Slowo. Tekst. Czas. – Szczecin, 2000. – С. 25 – 33.
20. Молитва// Словник Біблійного Богослов'я/ під ред. Ксав'є Леон-Дюфура та інших/ Переклад з другого французького видання/ Загальна ред. д-ра богослов'я Владики Софрона Мудрого, ЧСВВ. – В-цтво Отців Василіян "Місіонер". – Рим, 1992, Львів, 1996. – С. 437 – 443.
21. Наливайко Д. Шевченко, романтизм, націоналізм// Слово і Час. – 2006. – № 3. – С. 19.
22. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – Київ: Наукова думка, 1992. – 414 с. – С. 352 – 353
23. Павлюк М. Інтерпретація Псалтиря в поезії Т. Шевченка// Українська література в системі літератур Європи й Америки ХІХ – ХХ ст. – Київ, 1997. – С. 63 – 94.
24. Пахаренко В. І. Незбагнений апостол: нарис світобачення Шевченка. – Черкаси: Сіяч, 1994. – 296 с.
25. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: Монографія. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с. – С. 69.
26. Словник української мови. Том восьмий. – Київ: Наукова думка, 1977 – 840 с. – С. 371.
27. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. – Т. 8. – Київ, 1977. – С. 7.
28. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства. – Київ: Наукова думка, 2004. – 560 с.

Список використаних джерел

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена/ Переклад проф. Івана Огієнка. – Українське Біблійне товариство, 2004. – 1376 с.
2. Фалтирь. – Санкт-Петербург, 1851. – 178 с.
3. Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською/ Переклад П. О. Куліша, І. С. Левіцького і Пулюя. – Trinitarian Bible Society Tyndale House, Dorset Road, London, SW 19 3 NN, England. – 249 с.
4. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними євр, араб. та грец. текстами/Переклад тексту: о. Іван Хоменко, мов. Ред.: І. Костецький, В. Барка, М. Орест-Зеров. – Рим: В-тво отців василіян "Місіонер", 2007. – 290 с.
5. Свѣтое Евангеліе. Репринтное издание 1904 г. – Москва: Международный издательский центр православной литературы, 1994. – 402 с.
6. Сковорода Г. С./ Упор. й прим. І. В. Іваня. – К.: Наукова думка, 1983. – 544 с.
7. Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могилянського. – Львів, 1906. – С. 34 – 36.

8. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Т. 1 / едкол.: М. Г. Жулинський (голова) та інші. – Київ: Наукова думка, 2001. – 784 с.

9. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Т. 2 / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та інші. – Київ: Наукова думка, 2001. – 784 с.

УДК 811.161.2'373.7:821.161.2-3

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ ПОВІСТІ "ИРІЙ" ВОЛОДИМИРА ДРОЗДА

Воєводіна Г. М., студентка IV курсу філологічного факультету
Науковий керівник: к.філол.н., доц. **Пасік Н. М.**, кафедра української мови

Друга половина ХХ – початку ХХІ ст. позначені посиленою увагою вітчизняних дослідників до проблем фразеології. Відомі розвідки, присвячені різноаспектному аналізу фразеологічного матеріалу: переважно це роботи структурно-семантичного або функціонально-стилістичного спрямування. Фразеологічний масив художніх текстів розглянутий у наукових працях Л. Авксентьева, М. Алефіренка, Н. Бабич, В. Білоноженко, В. Бойко, І. Гнатюк, Л. Давиденко, В. Калашника, Ю. Кохана, Н. Москаленко, Н. Сологуб, Г. Удовиченка, В. Ужченка, Л. Щербачук та ін. Специфіка вживання стійких зворотів, їх текстотвірні властивості проаналізовані на базі художніх творів І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, М. Стельмаха, Остапа Вишні, О. Довженка, М. Рильського, О. Гончара, П. Загребельного, Є. Гуцала та ін.

Вивчення фразеологічної системи української мови на рівні літературних творів дає змогу з'ясувати активні процеси в різних функціональних умовах, простежити стилістичний потенціал оказіональних трансформацій фразеологічних одиниць (далі – ФО), осмислити глибинні взаємозв'язки їх семантики й прагматики, виявити специфіку індивідуально-авторської письменницької майстерності.

Мова творів Володимира Дрозда, яскравого представника шістдесятництва, "хімерної прози", у цьому аспекті становить значний науковий інтерес. Художнє бачення світу в нього не загальноінформативне, а мистецьки загострене й неповторно індивідуалізоване, детерміноване незвичайним сприйняттям буденних подій та їх емотивно-рефлексивним переосмисленням. Близькість до народних бувальщин, ексцентричність, фантастичність, гротеск і неймовірні перевтілення формують химерність не тільки змісту, а й форми, що знайшло вияв в ідіолектній специфіці вживання різнорівневих елементів мови, зокрема фразеологічних.

Досі фразеологія індивідуально-авторського стилю В. Дрозда не була об'єктом спеціального дослідження, відсутні праці, де б розглядалися способи актуалізації письменником ФО в різних мовленнєвих умовах. Тому вважаємо обрану тему цікавою і злободенною.

Мета нашої статті – проаналізувати різновиди структурно-семантичної трансформації фразеологізмів у повісті В. Дрозда "Ирій", визначити функціонально-стилістичне навантаження цього процесу.

Варто зазначити, що попри достатню кількість досліджень із цієї проблеми досі не існує загальноприйнятого визначення поняття "трансформація", відсутня і єдина класифікація способів та прийомів модифікацій. Нам видається раціональним розуміння фразеологічної трансформації як видозміни узуального компонентного складу ФО, спричиненої актуалізацією звороту в контексті, яка веде до зрушень у її семантичній структурі [2, 30].

За В. Білоноженко та І. Гнатюк, трансформації ФО поділяють на семантичні та структурно-семантичні [1, 83–141]. Більш показовими для художнього мовлення В. Дрозда, за нашими спостереженнями, є модифікації другого типу, зокрема: лексична заміна компонентів фразеологізму словами вільного вжитку, поширення фразеологізму, фразеологічний натяк, контамінація, скорочення компонентного складу фразеологізму.

Найчастіше фіксуємо випадки лексичної заміни компонентів ФО словами вільного вжитку, чи субституцію. Вона зумовлена структурно-семантичними властивостями стійкого звороту – його нарізнооформленістю та проникністю структури. Сутність цієї трансформації виявляється в цілеспрямованій заміні одного, кількох або навіть усіх компонентів ФО функціонально схожими елементами [1, 108–109].

У художньому мовленні В. Дрозда, як правило, натрапляємо на випадки субституції одного компонента, напр.: *А як в'їду в Пакуль на власній автомашині, вони за тинами лікті собі гризтимуть і самих себе згризуть, а я з машини в обличчя сміятимуся...* [3, 33] ← *кусати [собі] лікті* "виявляти велику досаду, шкодуючи з якого-небудь приводу; жалкувати"

[9, 1, 407]. Рідше фіксуємо заміну двох компонентів ФО, скажімо: *Тої ж миті тітчина душа, схожа на сірого напидюченого горобця, випурхнула з її грудей, і дядько Денис ледве впіймав ту душу під червоним абажуром, сплеснувши в долоні, буцім полюває на міль* [3, 30] ← *душа вилетіла (відлетіла, втекла, вискочила і т. ін.) з тіла "хто-небудь помирає, гине"* [9, 1, 278]. Субститути знаходяться у відношеннях синонімії та гіперо-гіпонімії.

Іноді на синонімічний замінюється не компонент власне фразеологізму, а компонент, із яким поєднується ця ФО. Наприклад, Фразеологічний словник української мови містить зворот *світ за очі*, який зазвичай уживається при словах *піти, побрести, побігти* "не вибираючи шляху, куди завгодно" [9, 2, 784]; у В. Дрозда знаходимо функціонування цієї ФО в поєднанні з дієсловом *помандрувати*: *...лишатися в місті домовик не захотів, хоч Єврась і набивався теплим, чистим горищем, а помандрував світ за очі, і хто зна, де тепер віється...* [3, 42]. Підвищення експресивності конструкції пов'язане з оновлення образу.

Художня естетика химерності виявляється у випадках заміни фразеологічного компонента експресивою із синонімічним значенням. Конотація розмовності в таких випадках дає змогу виявити оцінку мовця, описати ситуацію в деталях: *А очі дівчини з календаря захоплено зирять на мене, оновленого...* [3, 25] ← *очі впливаються в кого, в що "хтось дуже пильно, невідривно дивиться на кого-, що-небудь"* [9, 2, 598].

Натрапляємо на цікаві приклади нанизування зворотів у межах речення й одночасної субституції як синонімічним, так і антонімічним компонентами: *Крила за твоєю спиною в'януть, опадають і ти плюхаєшся охляп на колоду під тином, глипаєш очима і бачиш перед себе вирлоке глинище, сухореброго в'яза з шапкою лелечиноного гнізда на верхів'ї, приземкувату, перехняблену бригадну стайню, під стріхою якої дівки невсипуче голосять...* [3, 8] ← *ростуть крила в кого "хто-небудь відчуває прилив сили, енергії, натхнення і т. ін."* [9, 1, 397]; ← *лупати очима* "виявляти поглядом зацікавленість, дивуватися" [9, 1, 450]. Антонімічні лексеми *в'янути, опадати* займають позицію компонента *рости*, що сприяє ще й розширенню структури ФО. Такий прийом оновлення семантики звороту дає змогу описати особливий фізичний стан героя, акцентувавши характерні його ознаки. Синонімічна ж заміна компонента (*лупати* → *глипати*) не виводить оказіональний фразеологізм за межі традиційних семантичних і стилістичних рамок. Використання кількох прийомів актуалізації ФО поспіль підтримує стильову домінанту химерності.

Численна група лексичних модифікацій ФО постала внаслідок співвіднесення слів одного предметно-логічного класу чи однієї тематичної групи [8, 392], напр.: *Ну, урвителью, одна нога тут, одна там – до школи по документи* [3, 10] ← *одна нога тут, а друга там* "уживається для виразу наказу, прохання або обіцянки дуже швидко сходити, збігати і таке ін. куди-небудь" [9, 2, 553]; *Ми заходимо до хати, вистрибуємо з вікна в сад, городами виходимо до Радульського провулка ... і по Колгоспній на П'ятикутки, а з П'ятикуток нам простелеться вільний шлях на всі п'ять вітрів* [3, 68] ← *іди [собі] геть (на всі чотири вітри, на чотири боки)* "уживається для вираження зла, обурення, незадоволення, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь" [9, 1, 349]. Простежуємо субституцію компонентів із лічилним, кількісним значенням. У другому випадку, де внутрішня форма індивідуально-авторського ФО й власних назв корелюють, функціональна виразність такої заміни очевидна.

Непоодинокими є і такі моделі, у яких родове поняття заступається суміжним видовим або навпаки. Так, компонент *море* спочатку в мисленні замінюється на суміжний родовий *річка*, а потім – на конкретний місцевий гідронім *Стрижень*: *Нема чому радіти. Краще б уже вони Богові свої душі віддали, аніж Стрижню. Бо сказаному і Стрижень по коліна* [3, 66] ← *море по коліна (по коліно)* кому "все байдуже кому-небудь, ніщо не бентежить, не турбує когось" [9, 1, 506]. Трансформація конкретизує художній мікрообраз, наповнює вузьколокальними конотаціями, формує гумористичний колорит.

В іншому випадку субститутом займенникового компонента з дейктичним значенням стає прикметник із ширшим значенням. Структурне варіювання детермінує зміну значення ФО, підсилює категоричність оцінки, пор.: *Другого чи третього дня по тій розмові я випадково зачепив ліктем і вихлюпнув на підлогу свою тарілку піснюку; буфетниця розкричалася, я заплакав і метнувся на цвинтар, геть з людських очей* [3, 72] ← *геть з моїх (мені) з очей* "уживається як наказ відійти від кого-, чого-небудь, покинути, залишити кого-, що-небудь" [9, 1, 171].

Не менш показовою в мовленні В. Дрозда виявилася парадигма ФО, трансформованих шляхом поширення їх компонентного складу. Поширення фразеологізму – це структурно-семантична оказіональна зміна, за якої не виникає нової ФО, а лише конкретизується її образ [1, 119]. Стилiстично розширення компонентного складу зазвичай використовують для підвищення експресивності та емоційності висловлювання.

Досліджуваний матеріал дозволив виділити такі моделі поширення компонентного складу ФО: 1) уведення до оказіональної структури атрибутивного компонента: *Тим капелюхом тітка Дора досі йому дорікала: вертаючись від кума Цекала під величезною зеленоокою мухою, дядько повісив свою голову разом з капелюхом на кілок провітритися...* [3, 48] ← *під мухою* "у нетверезому стані; нападпитку" [9, 1, 515]; *Ось-ось мало статися щось велике, і по моїм тілі поповзли холодні мурахи* [3, 57] ← [аж] *мурашки побігли (пробігли, забігали, пролізли, поповзли, пішли, сипнули) по спині (по тілу, по шкурі, поза спиною, поза плечима, спиною)* "хтось тремтить, здригається від хвилювання, радості, впливу, чого-небудь на органи чуття" [9, 1, 512]. Маємо можливість спостерігати, як структура фразеологізму нарощується вказівним займенником зі збільшувальним емоційно-експресивним суфіксом, що надає і звороту, і висловлюванню в цілому додаткової оцінності й емотивності: *А від сестри маю отакенну дулю!* – *гукнула спересердя мати...* [3, 6] ← *мати дулю* ([лиху] *трясцю*) "нічого не досягти, не одержати, нічим не володіти" [9, 1, 471]; 2) нарощення об'єктним чи предикативним поширювачем, що перебуває у відношенні однорідності з узуальним компонентом, напр.: *А так буде, що він у мене людиною стане, і коли матиме голову на плечах, а не пусту макітру, за десяток літ, а то й раніше, підкотить ось до цих ліщинних воріт на власній "Победі"* [3, 10] ← *мати голову* [на плечах (на в'язах)] "бути розумним, кмітливим; розумно, розсудливо міркувати і діяти" [9, 1, 470]. Однорідний компонент, що експлікує ФО, акцентує протиставлення двох понять "розумна голова" і "нерозумна голова", підкреслює негативну оцінку названого об'єкта. Є підстави говорити про поширення складу ФО однорідними дієслівними компонентами або їх повторенням як про показовий прийом індивідуально-авторської трансформації в художньому мовленні В. Дрозда, скажімо: *Тільки й того, що Омелько на кожних зборах у дургалтерському технікумі товк воду в ступі і датовкся, що призначили його директором водоконтори* [3, 62] ← *товкти воду в ступі* "займатися чим-небудь непотрібним, марно гаяти час" [9, 2, 887]. Цей прийом межує з подвійною актуалізацією, за якої обіграється один зі складників звороту. Каламбур акцентує увагу на новому компоненті та на пов'язаній із ним подальшій інформації; 3) комбіновані поширення: *Але сьогодні я був не в гуморі, сотні кішок з нявкотом та писком шкребли душу* [3, 34] ← *шкребе (шкрябає) на душі* "кого-небудь охоплює почуття незадоволення, гіркоти, суму, неспокою, тривоги" [9, 2, 964]. Спостерігаємо нарощення структури загальномовного ФО суб'єктивними та однорідними обставинними компонентами. Функціонально-прагматичний ефект від такого поширення складу звороту очевидний: оновлюється й увиразнюється внутрішня форма, а отже, й образ, підсилюється ексцентричність і гротеск, чого вимагає стильова норма "химерної прози".

Крім згаданих видів структурно-семантичних трансформацій ФО, у художньому мовленні В. Дрозда заслуговує на увагу фразеологічний натяк (алюзія). У таких випадках у тексті використовується лише зміст або загальний образ ФО, а фразеологізму як цілісної мовної одиниці тут немає. Проте для правильного розуміння контексту та сприйняття його естетичних якостей потрібно знати ФО в такому вигляді, у якому вона виявляється традиційно в мовній системі [1, 135], напр.: *Я почувався раком, якого кинуто в окріп, але який все ще дряпається наосліп по ковзкім узгір'ї казанця* [3, 100] ← *як (мов, ніби) рак [печений, варений]* "дуже червоний" [9, 2, 730].

Фактичний матеріал містить багато випадків контамінації ФО. За такого виду трансформації фразеологізми не просто поєднуються, а схрещуються, накладаються, взаємопроникають, їх значення зливаються внаслідок випадкових або свідомих зближень [7, 151], як-от: *Дора на те посміхнеться скрива, наче рану сіллю посипле, а ти стоїш стовпом мальованим та й думу гадаєш: плывуть роки, плывуть, і якщо не зараз, то коли* [3, 62] ← *стояти стовпом* "застигнути нерухомо" [9, 2, 861] + *мальований стовп* "верстовий стовп" [5, 4, 614]. Л. Скрипник пояснює це явище зближенням схожих за значеннями та співзвучних ФО [6, 392]. У попередньому прикладі причиною атракції стали формальні асоціації ФО з компонентом *стовп*. Фіксуємо випадок, коли контамінація підсилюється інверсією: *Як казав один – не поспішай поперед батька до роботи, робота – не ліс, до вовка не втече, – мудро усміхнувся дід Кіндрат, розіп'ятий на підсвіченому міськими вогнями небі* [3, 51] ← *лізти (забігати, спішити, поспішати, вискакувати, сунутися і т. ін.) поперед батька в лекло* "випереджати інших у чому-небудь; вихоплюватися наперед" [9, 1, 436] + загальновідоме прислів'я *робота – не вовк, до лісу не втече*.

Іноді фразеологізми можуть об'єднуватися не тільки на основі семантичної близькості чи спільності компонентів у своєму складі, як у попередніх прикладах, а й не маючи нічого спільного між собою [1, 141], напр.: *... я отетеріло закляк посеред коридору, втеплющившись у дівчину очима, і не мав над собою волі ані відступити з її дороги, ані*

одвести очей [3, 100] ← *встромити очі* "пильно вдивлятися в кого-, що-небудь" [9, 1, 155–156] (синоніми: *втупити очі, втопити очі, впинати очі, впиватися очима, не відривати очей*) + *втелющитися в голову* "з'явитися і невідступно триматися в чий-небудь свідомості (про думку, ідею тощо)" [9, 1, 157].

У фразеосистемі В. Дрозда співіснують розгорнені й скорочені, або еліпсовані, редуковані, різновиди ФО, напр.: *Помітивши, що я меланхолійно стежу за його роботою, хоч мої кишки давно підігравали дядьковим, дядько Денис сердито буркнув...* [3, 58] ← *кишки грають марш* у кого "хто-небудь дуже голодний" [9, 1, 374]. Як бачимо, усічення структури (втрачається компонент *марш*) супроводжується словотвірною трансформацією, що в комплексі сприяє зміні фразеологічного значення.

Явище редукації, за О. Бабкіним та Л. Скрипник, "полягає у видаленні деяких слів-компонентів фразеологізму, внаслідок чого фразеологічна одиниця стає компактнішою і лаконічнішою, що збільшує її поєднувальну здатність і цілком відповідає семантичній еволюції в бік розвитку абстракції" [4, 139], як-от: – *Про що ви? А, вже сороки принесли* [3, 95] ← *[як (мов, ніби)] сорока на хвості рознесла* "швидко поширюються якісь чутки" [9, 2, 844]. Опущення обставинного компонента в поєднанні зі словотвірною модифікацією оновлює звучання фразеологізму й сприяє вираженню думки в компактній формі.

Отже, дослідження структурно-семантичних трансформацій ФО у повісті В. Дрозда "Ірій" показало, що письменник щедро послуговується такими прийомами актуалізації ФО, як субституція, поширення структури, контамінація, еліпс та алюзія, з метою поглиблення інформативності, увиразнення художнього тексту, досягнення необхідних змістових, стильових чи аксіологічних інтенцій. Прозаїк майстерно модифікує ФО, не задовольняється ними як готовими мовними засобами, а підходить до їх використання творчо. Такий результат динамічної реакції на довкілля, спрямованої на пошуки найкращого втілення думки, урізноманітнює стилістичні ефекти, посилює художність та естетичну цінність химерного твору, виразно передає авторський почерк.

Література

1. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.
2. Давиденко Л. Б. Авторські модифікації фразеологічних одиниць у художньому мовленні / Л. Б. Давиденко, В. М. Бойко // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Філологічні науки. Кн. 2 / відп. ред. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. – 2012. – С. 30–33.
3. Дрозд В. Ірій: повісті та оповідання / В. Дрозд. – Харків: Фоліо, 2008. – 318 с.
4. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
5. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
6. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія і фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 439 с.
7. Ужченко В. Д. Українська фразеологія : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьєв. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.
8. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.
9. Фразеологічний словник української мови: в 2 кн. / укл. В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Кн. 1–2.

УДК 81'373.7

ЕВФЕМІЗАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Перерва В. С., студентка IV курсу, філологічний факультет
Науковий керівник: к. філол. н., доц. **Пасік Н. М.**, кафедра української мови

В останні десятиліття українські мовознавці продовжують виявляти неабиякий інтерес до фразеології. Серед сучасних пріоритетних наукових студій – функціональний, когнітивний, психолінгвістичний, етнокультурний, аксіологічний аспекти, адже саме фразеологія, за переконанням дослідників, концептуалізуючи фрагменти національної картини світу, репрезентує особливості українського менталітету [6, 288]. У ній захована вся багатогранність історичного буття народу, його побуту, традицій, звичаїв норм та ідеалів [1, 37]. Тому цілком

природно, що процес вторинної номінації, покладений в основу фразеологізації, опирається на мораль і вірування мовної особистості, її етичні орієнтири та естетичні смаки. Подібні ціннісні тенденції простежуємо в одному з механізмів фразеологізації – евфемізації.

Когнітивний та національно-культурний аспекти української фразеології стали об'єктом дослідження багатьох лінгвістів, зокрема Ф. Медведєва, Л. Скрипник, Н. Бабиш, В. Ужченко [5; 6], А. Авксентьєва [5], О. Селіванової, Ю. Прадіда, А. Івченко, В. Мокієнка, В. Жайворонка [2], О. Назаренко, Д. Ужченко, Л. Мельник, В. Васильченко [1] та ін. Евфемізацію та дисфемізацію в локально обмеженій системі стійких зворотів розглянула І. Мілева [3]. Однак вивчення евфемістичних узуальних фразеологічних одиниць із функціонально-семантичного та етнокультурного погляду не можна вважати вичерпаним, що й зумовлює **актуальність** обраної нами теми.

Мета статті – з'ясувати чинники й моделі евфемістичного фразеотворення, визначити типові функціонально-семантичні групи евфемістичних зворотів і специфіку відображення ними етнокультурних конотацій.

Фактичним матеріалом для аналізу послуговували вибрані з Фразеологічного словника української мови [8] евфемістичні мовні знаки, що характеризуються нарізнооформленістю, семантичною цілісністю, синтаксичною неподільністю та відтворюваністю [7, 457]. Такі фразеологізми слугують заміниками прямих лексичних номінацій явищ, ознак, дій і процесів, які через різні причини прийнято вважати забороненими. За нашими спостереженнями, у мові функціонує розлога парадигма евфемістичних фразеологізмів, що "прикрашають" певну реальію, незважаючи на давно помічену лінгвістами загальну тенденцію живого мовлення до згрубіння, дисфемізації [3, 157].

Евфемістичні звороти відображають тяжіння мови до пошуків нових способів передачі думки: замість слів, які ображають почуття та гідність індивіда, утискають його людські права чи вірування мовною нетактовністю або прямолінійністю щодо расової чи статевої належності, віку, стану здоров'я, соціального статусу, зовнішнього вигляду, особливостей інтелекту абоощо [4, 58], постають евфемізмами – мовні одиниці, що вживаються для непрямого, прихованого, пом'якшеного, ввічливого позначення певних предметів, явищ, дій замість прямої їх назви, вже відомої на час перейменування або логічно найбільш умотивованої на час первинного найменування [7, 103].

На думку В. Ужченко та Л. Авксентьєва, сутність фразеологічної евфемізації виявляється в заміні нарізнооформленим зворотом точної однослівної назви певного поняття, пряме вираження якого було б певною мірою небажаним, описовим, із метою його пом'якшення, ввічливості, пристойності, а також для заміни табуйованих назв. Лінгвісти виділяють ряди понять, які інтенсивно підлягають фразеологічній евфемізації, указують на способи їх творення, ступінь збереження давніх і новіших сфер евфемізації, спричинених позамовними, етносоціальними чинниками [5, 73].

Аналізуючи механізм виникнення евфемістичних фразеологізмів, мовознавці вбачають підстави для розрізнення двох етапів їх становлення. На першому етапі свідомість мовної особистості виділяє негативний денотат (предмет, явище, ознаку, стан, дію), унаслідок чого пряме його найменування не може бути використане, тому підлягає табуванню. Другий етап пов'язаний з опосередкуванням денотата й пейоративної (неприємної) номінації меліоративною (покращеною) назвою. Щоб стати евфемізмом, вторинна номінація має створювати у свідомості мовця й слухача більш позитивні асоціації та м'якші оцінки, ніж первинна назва денотата [4, 59].

Таким чином, рушійною силою виникнення й розвитку евфемістичних фразеологізмів є табування реальій і прагнення уникнути з якихось міркувань прямої назви предмета шляхом заміни небажаної назви її нейтральним або пом'якшеним еквівалентом. Під табу розуміють будь-яку словесну заборону, незалежно від культурного рівня та ступеня розвитку людського суспільства. Суттєво, що табуванню підлягають не самі поняття, а тільки їх прямі назви. Тому за денотативним значенням фразеологічні евфемізми повністю збігаються з табуйованими одиницями.

Зважаючи на мотиваційну домінанту, табу поділяють на два типи: давні та сучасні [3, 175]. Давні мовні табу ґрунтуються на вербальній магії. Ще в працях О. Потебні зазначено, що давня людина не відділяла слова ні від думки, ні від речі. Зв'язок між назвою та об'єктом поставав не як вільний і абстрактний між мовою й значенням, а як конкретна єдність. У зв'язку з цим мовці уникають уживати певні слова чи вислови, щоб відвернути їх негативний вплив, а іноді й спрямувати розвиток події до бажаного результату. Природа сучасного табу істотно змінилася: продовжуючи підтримувати магічне ставлення до слова, табу в сучасному суспільстві виконує інше завдання – стає своєрідною мовленнєвою цензурою [Там само].

Поліфункціональність евфемістичних фразеологізмів зумовлена ще й таким фактором, як комунікативна мета. Зокрема, частина зворотів реалізує магічно-забобонну функцію, зумовлену вірою в мовну магію, у те, що заміною слова-табу можна впливати як на позначуване ним явище, так і на власну долю. Скажімо, компоненти *чорт*, *сатана* в українській культурі поза фразеологічним контекстом, як правило, заступаються перифразами, тому що точні назви, асоціюючись з об'єктами, лякають мовця. Субститути дають можливість говорити про денотати без небезпеки викликати лихі сили, що стоять за словом. Подібну заміну демонструє стійкий зворот *одержимий злим духом* "психічно хворий" [8, 576]. За В. Жайворонком, злий (нечистий, лихий) дух – це надприродна сила, що втілює в собі зло; сатана, чорт, диявол [2, 208]. Таким чином, у цьому прикладі спостерігаємо подвійну евфемізацію – на рівні цілого вислову та його компонента.

Багатим набором синонімічних засобів вираження відзначаються сфери, які потребують евфемістичної заміни, своєрідного зашифрування вихідного поняття. Такими, наприклад, є фразеологічні одиниці, що втілюють тему смерті. Табуйована лексема *смерть* порівняно рідко функціонує як структурний компонент фразеологізмів. Для уникнення його з магічно-забобонною та морально-етичною метою актуалізуються метонімічні та метафоричні звороти, пор.: *"померти" – віддати Богу душу* [8, 131]; *остатися без духа* [8, 591]; *лежати на лаві (на столі)* [8, 419]; *лягати вздовж лави* [8, 455]; *скінчити дні (життя, шлях)* [8, 817]; *зайшло сонце навіки* [8, 843]; *перенестися у вічність* [8, 620]; *покинути білий світ (зрішну землю); іти з світу; іти в далеку дорогу* [8, 665]. Компоненти евфемістичних фразеологізмів зазвичай пов'язані з архетипними символами, як-от: *дорога* – це прожите життя, а її кінець – це смерть; "за Біблією, дорогу уособлює Ісус Христос, бо лише через нього люди приходять до Бога-Отця. Смерть – неминуща дорога (М. Номис)" [2, 196].

Інші широкі ряди евфемізмів цього фразеосемантичного поля також побудовані за принципами метафоризації та метонімізації: *"бути похованим" – лежати в землі* [8, 419]; *спочивати (заснути) навіки (довіку, вічним сном)* [8, 851]; *"хто-небудь помер чи загинув" – на світі нема* [8, 542]; *світ білий закрився (замкнувся)* [8, 784]; *перестало битися серце* [8, 794]; *"хтось помирає, комусь уже не жити, бути при смерті" – не м'яти трави* [8, 515]; *лишилося недовго топтати ряст* [8, 433]. Архетипний образ рясту – першої весняної зелені – є символом відроджуваного весною життя; звідси й фразеологізми на означення натурального переходу: *топтати ряст/не топтати ряст* (обрядова формула "щоб на той год діждати ряст топтати") [2, 518]; *"умертвляти, убивати" – позбавляти життя* [8, 661]; *"хоронити, кого-небудь" – проважати в останню путь* [8, 704]; *"умирати" – прощатися (попрощатися) з життям (з світом, з тілом і душею)* [8, 714]. У деяких випадках метафорична образність базується на еліпсисі символічного компонента-натяку, тоді роль актуалізатора семантики перебирають на себе атрибутивні елементи з фразеологічно зв'язаним значенням, пор.: *на останню прясти; прясти на тонку (на тонке)* "бути близьким до смерті" [8, 714].

Пом'якшувально-меліоративна роль евфемістичних фразеологізмів зумовлена потребами етикету, прагненням бути ввічливим, представити об'єкт, ознаку, стан чи дію в прикрашеному, облагородженому вигляді. Вуалюються зазвичай негативні дії, прояви поведінки, напр.: *"займатися злодієм; красти що-небудь" – перевіряти кишені* [8, 614]; *піднімати (брати) що легко лежить* [8, 635]; *"хабарництво" – слабкість на праву ручку* [8, 823].

Безперечно й жартівливо-іронічна функція усталених висловів, адже в багатьох випадках зовнішні ознаки евфемізмів використовуються для налаштування на несерйозний лад, створення гумористичного колориту. Наприклад, поняття "дурний, нерозумний" можна передати такими евфемістичними зворотами: *з кіндратиком у голові* [8, 375]; *в голові горобці цвірінькають* [8, 191]; *без царя в голові* [8, 939]. Часто за евфемізмом приховане однозначне глузування: *бідний (небагатий) на розум* [8, 29]; *умом убогий* [8, 909]; *курячий (короткий) розум* [8, 759]; *капустяна (куряча, дубова) голова* [8, 183] тощо. Прикриття інтелектуальних вад реалізоване за допомогою перефразування, але яскравий образ-мотиватор швидко переводить евфемістичний фразеологізм до розряду дисфемістичних.

Серед способів евфемістичного фразеотворення варто назвати кілька моделей. Передусім це перифрастична номінація з менш конкретним, а тому й більш розмитим значенням порівняно з прямою назвою [7, 104], як-от: *міцне слово* "груба лайка" [8, 828]; *адамові сльози* "горілчані напої" [8, 831]; *нечистий на руку* "злодій" [8, 549]. Іноді фіксуємо вихід евфемістичного фразеологізму з відповідної емотивно-оцінної тональності й актуалізацію іронічних, скептичних або навіть цинічних конотацій, напр.: *проспівана пісенька* – "настав кінець кому-небудь" [8, 642].

Не менш показова модель – утворення вторинної назви з іншою мотивацією, іншою внутрішньою формою на основі асоціацій за суміжністю, подібністю або протилежністю [7, 104]. Так, поняття "брехати, лихословити" окреслюється метонімічними назвами *грішити язиком* [8, 199], *перебирати на зубах* [8, 612]; "грубо лаяти" – *обкладати словами* [8, 568]; "покінчити життя самогубством" – *накласти на себе руки* [8, 528].

Метонімічний образ внутрішньої форми звороту в окремих випадках увиразнюється мейозисом, напр.: *підняти руку* "бити кого-небудь" [8, 636], або гіперболізацією, скажімо: *нема і кісточки* "хто-небудь давно вже помер" [8, 542].

Метафорична мотивація простежується у фразеологізмах *накрити мокрим рядом* "лаяти, докоряти" [8, 777]; *вічний (віковичний) спокій* [8, 841]; *кирпата свашка* [8, 779] "смерть"; *убити муху (чмеля)* "випити вина, горілки" [8, 909]. Ці евфемістичні одиниці є заміниками слів із неприємними конотаціями й через опосередковану номінацію та зміну емотивного й стилістичного фону сприяють більш м'якому вираженню думки. Мовцем при цьому керує бажання піднести рівень культури мовлення й оминати відчуття страху чи накликати на себе смерть, а часто й створити гумористичний ефект.

Сучасні евфемістичні фразеологізми часто зумовлені етичною настановою, зокрема бажанням не порушити установлених суспільством моральних заборон. Дослідження показало, що евфемізовано представлене практично все фразеосемантичне поле, пов'язане з уживанням алкогольних напоїв, напр.: "випити незначну кількість алкогольного напою" – *полоскотати в роті* [8, 676]; "напитися, бути п'яним" – *лизнути скляного бога* [8, 423]; *наступити на пробку* [8, 536]; "пити" – *вербу носити почати* [8, 72]; *справляти колодія* [8, 853]; *палю забивати* [8, 375]; *заглядати в чарку (пляшку)* [8, 303]; "зловживати алкогольними напоями" – *вклонятися чарці* [8, 303]. Ми переконані, що важливу роль для фразеотворення має символічне значення слова-компонента поза фразеологічним контекстом. Такі одиниці через натяк на звичай, традицію, архетип експлікують фразеологічне значення. Так, В. Жайворонек зазначає, що чарка – посудина для пиття вина та спиртних напоїв – "символізує розлад у родині ("Перша чарка – на здоров'я, друга – на веселощі, а третя – для сварки", "Господар за чарку, а жінка за сварку"); народ осуджує нездоровий потяг до чарки ("Він за чаркою горілки пішов би і на той світ", "В чарці більше людей тоне, як у морі", "Сьорбне чоловік чарку, наче сказиться")" [2, 635]. Подібно фонові знання імплікуються і в лінгвокультурно вагомих компонентах інших зворотів. Більшість наведених вище фразеологізмів має генетичний зв'язок із народними святами, ритуалами, обрядами, коли зазвичай не обходилося без горілки, як-от: *козу водити* – старовинна святкова вистава-обрядодія на Різдво або під Новий рік, коли гурт парубків (один із них перевдягнений "козою") ходить із вітанням по хатах, "коза" танцює під музику; коза у різдвяній виставі символізує плодючість, майбутній урожай. Як фразеологізм цей вираз у наш час переосмислюється на означення "гуртом розпивати алкогольні напої тривалий час протягом дня чи кількох днів" [Там само, 297].

Багате наповнення табуйованих фразеотематичних полів нерідко дає змогу простежити семантико-стилістичну градацію зворотів. Скажімо, одиниці синонімічного ряду *не першої молодості* [8, 503], *в літах* [8, 442] і *на схилі віку (літ, днів)* [8, 872] виступають пошанно-делікатними заміниками загалом непривабливих понять "старий", "на старість" (пор. дисфемізм *старе луб'я* [8, 449]), але значення кожної з них відрізняються за інтенсивністю: "не дуже молодий" – "немолодий, похилого віку" – "у кінці життя, на старості".

Оскільки евфемізми є відображенням етичних і культурних норм у суспільстві, то вони особливо чутливо реагують на зміни в соціумі. Те, що видається евфемізмом на одному етапі розвитку суспільства, перестає ним бути на наступному, перетворюючись на засіб, який називає об'єкт прямо, без прикрас та вуалювання. Такими, наприклад, є поширені й часто вживані в розмовному мовленні евфемізми зі значенням "мочитися уві сні" (про дітей): *ловити рибу, спіймати рибу, вліймати карася* [6, 376].

Отже, тенденція до евфемізації різних сфер людського життя зумовлює утворення потужного ряду заміників, серед яких більшу частину складають образні вислови фразеосемантичних полів "брехати", "красти", "смерть", "бути п'яним", "дурний", "старий" тощо. Усі вони об'єднані ключовими функціональними принципами – пом'якшити категоричність висловлення, уникнути табу, замінити пейоративні оцінки на нейтральні або меліоративні, іронізувати. Основними механізмами евфемістичного перефразування є метонімізація та метафоризація, актуалізація символічних компонентів. Велика кількість фразеологізмів перебуває в мотиваційних зв'язках із національною культурологічною сферою. Внутрішня форма евфемізованих стійких зворотів відображає стереотипи поведінки мовної особистості, визначені обрядовими та морально-етичними канонами.

Література

1. Васильченко В. М. Генетичні зв'язки української обрядової фразеології з етнічною культурою / В. М. Васильченко // Дивослово. – 2009. – №6. – С. 37–44.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
3. Мілева І. В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / І. В. Мілева; Луганський національний педагогічний ун-т імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2005. – 19 с.
4. Світлична Т. В. Поняття евфемізму в науковій літературі / Т. В. Світлична // Лінгвістика. – 2011. – №3(24). – С. 58–63.
5. Ужченко В. Д. Українська фразеологія: навч. посіб. для філол. ф-тів ун-тів / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.
6. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання. – 2007. – 494 с.
7. Українська мова: енциклопедія / укл.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 573 с.
8. Фразеологічний словник української мови: у 2-х кн. / [укл.: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. – 2-ге вид. – К.: Наук. думка, 1999. – 982 с.

УДК 811.161.2'42

ЕМОЦІЙНО-ОЦІННІ НАЗВИ ОСІБ У РОМАНІ Ю. МУШКЕТИКА "БІЛА ТІНЬ"

Приз Ю. С., студентка IV курсу філологічного факультету

Науковий керівник: к. філол. н., доц. **Пасік Н. М.**, кафедра української мови

Експресивний фонд української літературної мови надзвичайно багатий і різноманітний. Мова творів українських письменників є невичерпним джерелом досліджень учених-філологів. Питання експресивності мовних засобів у творах художньої літератури досліджували: В. Ващенко, І. Чередниченко, М. Жовтобрюх, В. Русанівський, С. Єрмоленко, Н. Сологуб, О. Переломова, Л. Шевченко, О. Ожигова, Т. Ткаченко, Н. Бойко, Л. Ставицька, В. Чабаненко та ін.

Серед творів українських письменників, які наділені експресивною лексикою, виділяється роман Ю. Мушкетика "Біла тінь". Художнє слово Ю. Мушкетика досі не було обстежене й досліджене з точки зору використання письменником лексики з певним відтінком, оцінною і конотаційною ознакою, не проаналізовано й емоційно-оцінних назв осіб, тому обрана **тема дослідження** актуальна. У своїй статті ми робимо спробу проаналізувати саме цей аспект: звернемо увагу на засоби творення емоційно-оцінних назв осіб.

Розкриваючи зміст поняття "емоційна лексика", зауважимо, що це слова, які мають у своєму значенні компонент оцінки, виражають почуття, передають позитивне чи негативне сприймання дійсності. Із почуттєвою сферою пов'язані також слова, які називають будь-яке поняття з оцінним компонентом – позитивним або негативним. Оцінне значення виявляється у назвах – характеристиках людей на зразок *красень, пава, сонечко* [6, с. 130].

На думку Н. Бабич, емоційна лексика, крім об'єктивного лексичного значення, містить і значення суб'єктивне – ставлення того, хто говорить, до висловленої думки [1, с. 58]. Отже, емотивне (емоційне) стилістичне значення співвідноситься зі сферою емоційно-чуттєвого сприймання й закріплює узагальнені емоційні характеристики денотатів, надані їм мовцями впродовж віків: *матусенька, ріднесенький, негідник*. Емоційне стилістичне значення тісно пов'язане з оцінним і часто є результатом оцінного або комбінацією з ним.

Експресивні слова мають специфічні риси та ознаки, які лежать в основі критеріїв їхнього виділення й виступають вагомими чинниками розмежування нейтральної та експресивної номінації. Із-поміж них Н. Бойко виділяє такі: 1) експресивна функція, з якою співвідноситься лексична одиниця; 2) полікомпонентність семантичної структури; 3) наявність формальних ознак та неформальних показників експресивності слова; 4) особливості контекстуального оточення та ін. [2, с. 7].

Експресивність також знаходить вияв, наприклад, у словах, що називають якісні характеристики людей. Наприклад: *гультай, замазура, телепень* [5, с. 105].

Емоційно-оцінна лексика, на думку Л. Жаркової становить "якісно особливу групу", "окреме лексичне нашарування" у мові. Ця лексика належить до тих словесних засобів, з допомогою яких мова "агітує, переконує, таврує, змушує звичні речі виблискувати новими вогнями і барвами" [3, с. 77].

Обстеживши лексику роману Ю.Мушкетика "Біла тінь", зауважимо, що особливістю емоційно-оцінних назв осіб є тяжіння до відповідно насичених контекстів, оскільки, як відомо, слово не повинно суперечити загальній тональності висловлення. Використання в тексті роману назв із жартівливим, несхвальним, пестливим, іронічним чи зневажливим забарвленням зумовлює залучення й інших оцінних слів, зокрема експресивного прикметника чи дієприкметника на роль означення або дієслова з інтелектуально-емоційним змістом на роль присудка: "Звичайно, все це сказав **холодний і розсудливий шкурник**, та ще й у помсту" (4, с. 211); "А от минув час, і його душа відмякла, вже йому й справді було шкода **отих матерів і батьків, і молодики, котрі сиділи на лаві підсудних, вже не здавалися лютими бандюгами, а звичайними, хоч трохи й розбещеними хлопцями**" (4, с. 255).

Із точки зору емоційного забарвлення роману Ю. Мушкетика "Біла тінь" лексика на позначення назв із позитивною конотацією характеристики людських почуттів (симпатії, ласкавої прихильності, захоплення, зворушення) автором використана обмежено. Така тенденція відповідає загальнономовній, адже в українській ментальності закладена закономірність: позитивне сприймати як норму, тому на нього не звертають уваги, а негативна номінація виділяє об'єкт і оцінку щодо нього. На підтвердження цього наведемо ряд прикладів із роману:

"*Ти мене розумієш, **любий?***" (3, с. 109), експресема *любий* застосовується для ласкавого звертання жінки до свого чоловіка.

"*Ти, **мала**, з ким підеш, з мамою?*" (4, с. 265). – *Мала* – субстантивований прикметник, який використовується батьком у звертанні до своєї доньки; номінація вказує на вікову різницю поколінь:

За допомогою конструкції *мале бісеня* автор вкладає в уста героя емоційно-оцінне позначення своєї дитини з метою показати вікові та індивідуальні особливості, а саме: дитячу хитрість, наївність, непосидючість, грайливість. На перший погляд, номінація *мале бісеня* містить негативну конотацію, адже етимологічний корінь *біс* несе у собі негативні реалії. Проте у нашому контексті таке позначення передає оцінку із позитивним відтінком: "*Вже по дорозі він дізнається, що цю операція **мале бісеня** проробило з ними обома*" (4, с. 71).

Наступна авторська конструкція "*Біляголове прудке створіння*" – за допомогою неї в уяві читача формується образ світлої, спритної дівчинки, схожої на ангела: "*Невгамована ніжність пролилася на **біляголове прудке створіння...***" (4, с. 71)

Створіння ласкаве-преласкаве, хитре-прехитре – на позначення маленької дівчинки автор використовує іменник середнього роду і підсилює його прикметниками, дублюючи їх префіксом *пре-* для підсилення ознаки, що передає елятивне значення: "*До того ж те **створіння** вдалося ласкаве-преласкаве, хитре-прехитре" (4, с. 71).*

Ряд експресивних назв у романі на зразок: *манірниця, чепуруха, акуратистка* творяться за допомогою суфіксів: демінутивності *-иц'*- та згрубілості *-ух-* і *-ист-*, але в контексті ці слова не актуалізують негативного відтінку, наприклад: "*Вона **акуратистка...***" (4, с. 189); "*Усі казали про Нелю: **манірниця, чепуруха...***" (4, с. 110).

Лексема *господиня* (етимологія слова походить від *господа*) – це назва людини, яка гарно справляється зі своїми домашніми обов'язками, тобто слово дає позитивну оцінку характеристику: "*Вона акуратистка, і, здається, **господиня***" (4, с. 189).

Позитивна конотація назви *трудівниця* підкріплюється Ю. Мушкетиком із допомогою прикметників *чесна* і *вічна*, що увиразнюють характеристику персонажа: "*Але водночас думка про матір, **чесну, вічну трудівницю**, почала перетягувати щось у нього в інший бік...*" (4, с. 163).

У мовленні роману трапляються вирази типу – *він не був слабаком*. Негативна назва *слабак* використовується із заперечною часткою *не*. Така назва використана для того, щоб протиставити людину, до якої вживалася ця назва слабшій людині, наприклад: "*Правда, на життєвій орбіті він не був слабаком*" (4, с. 129)

Окремі експресивні номінації осіб мають більш розлогу структуру й здатні в перифрастичній формі передати зміст оцінки як-от: "*Самотній ідальго, рицар сумного образу*" (4, с. 45); "*Людина твердих уподобань*" (4, с. 216).

Зауважимо, що емоційно-оцінні назви із позитивною конотацією в романі частіше використовуються в описі персонажів жінок, дітей, і рідше – чоловіків.

Негативно-оцінний зміст назв осіб формується семантикою відповідної лексики. Оцінність словникового складу мови дослідники пов'язують із широкою гамою людських почуттів – зворушеністю, несхваленням, недоброзичливістю, незадоволенням, обуренням. А тому виникає багато назв, які відповідно до ситуацій використовуються мовцем для негативного оцінювання певних осіб. Негативну оцінку може формувати і одне слово, сполука слів, а іноді – цілі речення.

Однокомпонентні назви осіб у романі "Біла тінь" ми поділили на такі підгрупи:

Назви осіб за внутрішніми рисами, зокрема, за інтелектуальним рівнем розвитку: *нездара, селяк, дурень, ідіот, троглодит*. Наприклад: "*Ще в ньому міцно сидів селяк...*" (4, с. 49); "*Він же нездара...*" (4, с. 221); "*Давай вип'ємо за двох дурнів*" (4, с. 138).

Назви за рисами вдачі або поведінкою: *спритник, простак, хитрун, кар'єрист, прагматист, заздрісник, хулігани, корисливці, бандити, негідники, страхопуд, страхопудка, боягуз, слабак, підляк, наївняк, недоторка, базікало, інтриганка, обмовник*. Наприклад: "*Який же ви підляк...*" (4, с. 208); "*... помста за необережні слова, сказані Нелі в устах нездар, заздрісників, страхопудів вони обросли іншим смислом...*" (4, с. 139); "*Сидить же там якийсь ідіот...*" (4, с. 72).

Емоційно-оцінна назва негідник трапляється у тексті декілька разів: "*Що ж ви, негідники, робите?*" (4, с.176); "*Негідники не вагаються...*" (4, с. 219); "*Кохаять і корисливці, і негідники, і навіть бандити...*" (4, с. 235).

Назви осіб за зовнішніми рисами: *бородань, лисоголовий*. Наприклад: "*Мабуть, він спочатку подумав, що бородань пристає до дівчини...*" (4, с. 64); "*Хіба мало зникає? – промовив далі лисоголовий*" (4, с. 260).

Серед лексем трапляються назви, утворені за допомогою метафоричного перенесення ознак: *фрукт, кредитор, боржник, хижак, хижачка, людиноодиниця*. Наприклад: "*Отож так живуть по двоє – кредитор і боржник*" (4, с. 98); "*Хижакком був він. А не вона хижачкою...*" (4, с. 96); "*Мені достатньо однієї людиноодиниці*" (4, с. 97).

Назви осіб за родом діяльності, людськими вадами: *жаболови, п'яниця, п'яничка*. Наприклад: "*От чорт приніс жаболовів*" (4, с. 88); "*Татку, та ти сьогодні п'яниця*" (4, с. 71); "*Що Степан п'яничка, він знав давно...*" (4, с. 145).

Назви осіб, що становлять комплекс іменника з прикметником, допомагають краще розкрити риси об'єкта, детально схарактеризувати його, висловити оцінку і надати певних відтінків. Ці номінації можна поділити на дві групи: словосполучення з правильним та інверсованим порядком слів.

Переважає більшість досліджуваних прикметників у романі стоїть у препозиції, зокрема: *Несосвітений дурень; середня людина; дорослі дяді*.

Проте в тексті наявні словосполучення з інверсованим порядком слів, що більше акцентує увагу на іменнику в препозиції: *негідники приховані, охмурювач злісний і свідомий*. Наприклад: "*Більше негідників прихованих, тих, які складають з власною совістю вигідну для себе угоду...*" (4, с. 133); "*То ви, значить, охмурювач злісний і свідомий?*" (4, с. 98).

Значна кількість експресивних іменників – номінацій осіб конкретизується не одним, а двома означеннями, друге з яких уточнює перше: "*А від найдавніших мешканців Бережка, вже знав, що дядько Гнат гіркий, нікчемний п'яниця, через це й тримається колгоспу*" (4, с. 249).

Ми виявили низку перифрастичних одиниць, використаних автором, які становлять собою описові, переважно метафоризовані звороти, що актуалізують прикметну ознаку героя, наприклад: "*різник з білим комірцем*" (4, с. 195); "*жахливого практицизму, точного розрахунку*" (4, с. 208) "*атлетичної будови чолові'яга*" (4, с. 233).

Експресивні назви осіб часто утворюють у тексті цілі ланцюги повторів із нарощенням означень. Такий прийом служить для підсилення негативної номінації осіб, для того, щоб ще раз наголосити, підкреслити цю ознаку. Наприклад: "*Так, так, анонімник, підлий анонімник...*" (4, с. 196); "*От, от. Фантазер. Справжній фантазер*" (4, с. 194).

Юрій Мушкетик для виділення й акцентування використовує не тільки семантичні повтори, а й вказівні займенники *отакий, оця, оцей*: *отакий сліпець, отакий кріт; отакий авторитетний науковець, така кібернетична машина; оця лялька, оцей "пончик"*. Наприклад: "*...як міг я сам жити отаким сліпцем, отаким кротом?*" (4, с. 208); "*Отакий авторитетний науковець, така кібернетична машина, як називали його поміж собою дівчата, у ролі залицяльника...*" (4, с. 47); "*Що оця лялька, оцей "пончик", як називав її Вадим, не давалася в руки...*" (4, с. 61).

Фіксуємо випадки нанизування експресем на позначення осіб, яке переходить у цілі фрази, речення. Це досить поширений спосіб емоційно-оцінної характеристики осіб у романі "Біла тінь". Автор використовує такий прийом для того, щоб дати повнішу оцінку героям твору, всебічно, різносторонньо, схарактеризувати їх, наприклад: "*Коли б його запитали, чому саме йому, оцьому капловухому, розкиданому, неорганізованому хлопцеві, котрий найчастіше його підводив, віддає найбільшу частину серця, він, очевидячки, не відповів би*" (4, с. 233); "*Шеф – диплок, великий, добрий, травоїдний, ви – тиранозавр*"

(4, с. 95); *"Отакий очкарик удає із себе скептика, нігіліста"* (4, с. 99); *"Ви пацюк, що втікає з корабля"* (4, с. 206).

Отже, у художньому мовленні Ю. Мушкетика переважають емоційно-оцінні назви із негативною конотацією. Вони утворюються як за допомогою одного слова, так і за допомогою двох та, навіть, цілого комплексу слів.

У досліджуваному тексті роману Ю. Мушкетика експресивні лексичні одиниці протиставляються нейтральним за своїм змістом і функцією.

Експресивна лексика емоційно-оцінної характеристики назв осіб яскраво репрезентована в художньому мовленні роману Юрія Мушкетика. У семантичній структурі таких номінацій містяться експресивний, емоційний та оцінний компоненти. Це значить, що експресивні назви осіб обов'язково передають оцінки мовця щодо фрагментів картини світу. Емоційно-експресивна лексика надає художньому мовленню автора більшої виразності, образності, помітніше впливає на почуття читача.

У фактичному матеріалі ми виявили емоційно-оцінні назви осіб із позитивними та негативними конотаціями. Можемо зробити висновок, що кількість емоційно-оцінних назв осіб із негативною конотацією набагато вища. Однокомпонентні емоційно-оцінні назви домінують над багатокомпонентними. Активно функціонують у художньому мовленні Ю.Мушкетика номінації, конкретизовані прикметниками чи їх групами. Часто спостерігаємо амплікацію оцінних одиниць, що підвищує експресивність художнього мовлення.

Отже, емоційно-оцінні назви розкриваються різними способами: описовим, за допомогою синонімів та комбінованим. У творенні назв-характеристик можуть бути слова різних тематичних груп. Емоційно-оцінні назви можуть мати як позитивну оцінність, так і негативну. Це залежить від умов використання цих назв.

Література

1. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови: [навч. посіб.] / Н.Д.Бабич. – Львів, 2003. – 432 с.
2. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні: [навч. посіб. для студ. філолог. спец.] / Н.І.Бойко. – Ніжин, 2002.
3. Жаркова Л.П. Емоційно-оцінні назви осіб у системі художньо-зображальних засобів мови / Л.П.Жаркова // Мовознавство. – 1970. – №2. – С. 76–80.
4. Мушкетик Ю. Твори в 2-х томах. Біла тінь. Крапля крові. – К. : Дніпро, 1979. – Т. 1. – 459 с.
5. Пономарів О.Д. Стилiстика сучасної української літературної мови: [пiдруч.] / О.Д.Пономарiв. – К.: Либiдь, 1993. – 248 с.
6. Українська мова: енциклопедія / УНЛ.: В.М.Русанівський, О.О.Тараненко, М.В.Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000.

УДК 371.32:811.111

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ У НАВЧАННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ**Булах І.О.**, студентка V курсу філологічного факультетуНауковий керівник: к.пед. н., доц. **Шевченко С.І.**, кафедра прикладної лінгвістики

Актуальність проблеми. Тестовий контроль є ефективною формою контролю, яка відповідає цілям контролю, вимогам що висувуються до нього, і забезпечує ефективну реалізацію всіх його функцій у процесі навчання іноземної мови. Проблема тестового контролю була досліджена багатьма зарубіжними та вітчизняними науковцями (Володін М.В., Горчев А.Ю., Ляховицький Н.В., Рабінович Ф.Н., Рапопорт І.А., Фоломкіна С.К., Ніколаєва С.Ю.), проте і на сьогодні залишається актуальною.

Мета статті – дослідити та окреслити особливості використання тестового контролю у навчанні іноземної мови.

Контроль та оцінка знань, навичок та вмінь учнів – невід’ємний структурний компонент навчального процесу. Виходячи з логіки процесу навчання, він є, з одного боку, завершальним компонентом оволодіння певним змістовним блоком, а з другого – своєрідною зв’язуючою ланкою в системі навчальної діяльності особистості [4, 269].

Тест є одним із найефективніших засобів контролю в навчанні іноземної мови. Основна відмінність тесту від традиційної контрольної роботи полягає в тому, що він завжди припускає вимірювання. З огляду на це, оцінка, що виставляється за підсумками тестування, характеризується більшою об’єктивністю і незалежністю від можливого суб’єктивізму вчителя, ніж оцінка за виконання традиційної контрольної роботи, яка завжди суб’єктивна, оскільки ґрунтується на враженні вчителя, не завжди вільного від його особистих симпатій або антипатій стосовно певного учня [7, 115].

Тестовий контроль або тестування як термін означає у вузькому значенні використання і проведення тесту, і в широкому – як сукупність етапів планування, складання і випробування тестів, обробки та інтерпретації результатів проведення тесту [5, 273].

Вимоги до тестів з іноземної мови забезпечують їх відповідність якісним характеристикам. Традиційно виділяються такі якісні характеристики тесту, як валідність, надійність, складність, дискримінаційна здатність і практичність тесту, економічність.

Валідність тесту (test validity) означає здатність тесту вимірювати саме ті параметри володіння іноземною мовою, які передбачали при розробці даного тесту.

Наступна якісна характеристика тесту – **надійність** (test reliability), яка визначає здатність тесту показувати однакові результати відповідей тестованих при багаторазовому виконанні цього тесту або його схожої версії тими ж або такими ж тестованими [6, 518-519].

Максимально підвищити надійність вимірювання та валідність використання тесту можна, якщо дотримуватися трьох основних етапів його створення:

– по-перше, дати чітке і теоретично недвозначне науково обґрунтоване визначення вмінь, які треба перевірити;

– по-друге, точно встановити умову та операції, яких слід дотримуватися під час проведення тесту і спостереженні за його виконанням;

– по-третє, кількісно визначити результати спостережень, щоб переконатися, що вимірювальні шкали, які використовуються, володіють усіма необхідними якістьми [7, 116].

Дискримінаційна здатність тесту визначається індексом (discrimination index), який показує, в якій мірі результати, отримані за виконання окремого тестового завдання, корелюють з результатами виконання всього тесту. Якщо така кореляція позитивна (тобто вища від 0), йдеться про достатню дискримінаційну здатність даного тесту, тобто достатню здатність тесту визначати слабких і сильних тестованих.

Складність тесту з іноземної мови є тією якісною характеристикою, яка забезпечує посиленість виконання даного тесту. Складність тесту співвідноситься з його дискримінаційною здатністю, оскільки надто легкі або надто складні тестові завдання не зможуть виявити сильних і слабких тестованих.

Практичність тесту з іноземної мови в системі тестового контролю розуміється як така його властивість, яка забезпечує ефективне використання даного тесту у практиці навчання

іноземної мови. Практичність тесту з іноземної мови визначає також і реальну можливість його розробки.

Економічність – характеристика тесту, яка передбачає мінімальні витрати часу, зусиль і коштів на підготовку тесту від планування до видання [6, 519-520].

Тестування в навчанні іноземної мови проводиться для :

1) виявлення рівня досягнення в певному виді діяльності;

2) виявлення здібностей до певного виду діяльності;

3) виявлення труднощів в оволодінні тим чи іншим видом діяльності і можливих способів їх подолання [7, 116].

Тест, як система, має склад, цілісність і структуру. Він складається із завдань, правил їх застосування, оцінок за виконання кожного завдання, рекомендацій з інтерпретації тестових результатів.

Цілісність тесту означає взаємозв'язок завдань, їхню приналежність загальному вимірюваному фактору. Кожне завдання виконує відведену йому роль і тому жодне з них не може бути вилучене з тесту без втрати якості виміру.

Структуру тесту утворює спосіб зв'язку завдань між собою. В основному, це так звана факторна структура, у якій кожне завдання зв'язане з іншими через загальний зміст і загальну варіацію тестових результатів [2, 20].

Під час навчання іноземних мов застосовується лінгводидактичне тестування.

Лінгводидактичним тестом називається підготовлений відповідно до певних вимог комплекс завдань, які попередньо апробовуються з метою визначення якісних показників, і які дозволяють виявити в учасників тестування рівень їх мовної або комунікативної компетенції та оцінити результати тестування.

Лінгводидактичні тести бувають стандартизовані і нестандартні.

Стандартизований тест обов'язково попередньо апробується серед значної кількості тестованих і має кількісні показники якості [7, 117-118].

Добре розроблені стандартизовані тести на перевірку успішності, як правило, мають такі характеристики:

- зміст тесту ґрунтується на матеріалах широко використовуваних підручників і методичних посібників;

- тестові завдання ґрунтуються на чіткому наборі специфікацій;

- тестові завдання апробовано, переглянуто, проаналізовано на предмет складності й дискримінаційної здатності, завдання з незадовільними статистичними характеристиками перероблено або вилучено з тесту;

- остаточний набір завдань відібрано на основі специфікації тесту;

- інструкції щодо проведення тесту й виставлення оцінок (балів навчальних досягнень) жорстко описані;

- тест проводять із вибраною групою тестованих, щоб установити національні та/або регіональні норми для інтерпретації результатів тестів;

- остаточний варіант тесту публікують разом із методичним посібником, який описує статистичні характеристики тесту й методику його проведення й оцінювання, а також інтерпретацію та використання результатів [3].

Нестандартизовані тести розробляються самим учителем для своїх учнів. Такі тести складаються на матеріалі конкретної теми для перевірки рівня сформованості певної навички або вміння. Нестандартизовані тести застосовуються під час поточного контролю з метою забезпечення зворотного зв'язку у навчанні іноземної мови. Такі тести не потребують визначення усіх кількісних показників якості. Але доцільно виявити в такому тесті дуже важкі і занадто легкі питання і замінити їх більш прийнятними. Для визначення важких або легких завдань користуються такою методикою: підраховують відсоток тестованих, які виконали завдання. Якщо лише 15% і менше тестованих правильно виконали завдання, воно може вважатися важким. Якщо 85% тестованих справились із завданням, воно вважається легким [1, 18].

Залежно від цілеспрямованості тести розподіляються на такі 4 види:

- тести навчальних досягнень;

- тести загального володіння іноземною мовою;

- діагностичні тести;

- тести на виявлення здібностей до вивчення іноземної мови [7, 118].

В середніх навчальних закладах для проведення поточного, рубіжного або підсумкового контролю використовуються тести навчальних досягнень, метою яких є визначення

рівня навчальних досягнень учня в оволодінні іноземною мовленнєвою діяльністю на певному ступені навчання.

Тестами загального володіння іноземною мовою є тести типу TOEFL.

Діагностичні тести використовуються з метою подальшого розподілу учнів по групах за рівнем підготовки з іноземної мови.

Тести на виявлення здібностей до вивчення іноземних мов спрямовані на визначення конкретних індивідуально-психологічних особливостей учня з метою забезпечення їх своєчасного коригування та розвитку, що сприятиме успішності оволодіння мовленнєвою діяльністю.

Тест складається з тестових завдань, які об'єднуються у субтести. До субтесту входять тестові завдання, спрямовані на один конкретний об'єкт тестового контролю, наприклад, визначення рівня володіння вимовними, граматичними або лексичними навичками, уміннями аудіювання, читання, говоріння, письма.

Кожне тестове завдання складається з інструкції, зразка виконання (іноді може бути відсутнім), матеріалу, що подається тестованому та очікуваної відповіді, яка планується розробником тесту як еталон/ключ.

Тестовим завданням є мінімальна одиниця тесту, яка передбачає певну вербальну чи невербальну реакцію тестованого (В.О.Коккота). Кожне тестове завдання створює для тестованого конкретну мовну або комунікативну тестову ситуацію. Тестова ситуація може подаватись вербальними (текст) і невербальними, наочними (малюнки, схема, таблиця) засобами. Очікувана відповідь тестованого може бути вербальною або невербальною (з використанням літер або цифр, знаків +, - та ін.).

Виділяють два основних типи очікуваної відповіді: вибірккову та конструйовану.

Вибіркова відповідь передбачає вибір правильної відповіді з кількох запропонованих варіантів – альтернатив. Вибіркова відповідь буває множинного вибору (вибір з кількох варіантів), альтернативного вибору (вибір із двох варіантів), перехресного вибору (знаходження відповідних пар "стимул-реакція").

Конструйована відповідь може формуватись на рівні окремого слова (напівпродукована відповідь) та окремого речення/висловлювання і тексту (продукована відповідь).

Відповіді фіксуються тестованим на бланку для відповідей під час проведення письмового тестування і записуються на плівку у процесі усного тестування.

У процесі складання тесту тестові завдання відбираються і впорядковуються в залежності від призначення цього тесту. Як правило, комплекс тестів включає тести для визначення сформованості комунікативної компетенції в усіх видах мовленнєвої діяльності (говорінні, аудіюванні, читанні, письмі). Додатково можуть включатися тести на перевірку володіння лексичними, граматичними, орфографічними навичками та ін.

Результати, отримані під час тестування, підлягають кількісному підрахунку, на основі якого виставляється оцінка успішності учнів в оволодінні іноземною мовленнєвою діяльністю. Для цього кожне тестове завдання спочатку оцінюється в балах. Бали можуть нараховуватись за кількість правильних відповідей шляхом порівняння відповідей тестованого з ключем (при вибіркових або конструйованих напівпродукованих відповідях) або відповідно до певних характеристик якості мовлення за критеріальною шкалою (при конструйованих продукованих відповідях) [5, 276-279].

При проведенні тестового контролю необхідно керуватися такими правилами:

- контроль повинен носити регулярний характер;
- контроль повинен охоплювати максимальну кількість учнів за одиницю часу;
- об'єм контрольованого матеріалу повинен бути невеликим, але достатньо репрезентативним, щоб по ступеню його засвоєння (незасвоєння), володіння (не володіння) ним учнів можна було судити, чи здобули вони необхідні навички і вміння;
- при проведенні тестового контролю слід виходити від конкретних задач уроку [8, 5].

Отже, тестовий контроль є невід'ємною складовою системи сучасних технологій навчання іноземних мов.

Тести є не тільки найекономнішою формою контролю, але і об'єктивним показником ступеня засвоєння учнями мовного матеріалу, ніж дані поточної, індивідуальної перевірки.

Систематичне тестування стимулює активність і увагу учнів на уроці, підвищує їх відповідальність при виконанні навчальних завдань.

Результати перевірки тестів аналізуються вчителем і служать для нього, з одного боку, показником рівня знань учнів, а з іншого – самооцінкою роботи самого вчителя, що дозволяє йому внести необхідні корективи в процес навчання і тим самим попередити повторення помилок учнів.

Інтерес до тестування пояснюється тим, що воно значно підвищує ефективність навчального процесу, оптимально сприяє повній самостійності роботи кожного учня, є одним із засобів індивідуалізації в навчальному процесі. Крім того, тестовий контроль має багато переваг перед іншими видами контролю.

Література

1. Брейгина М.Е. О контроле базового уровня обученности./ М.Е.Брейгина //Иностранные языки в школе. – 1991. – № 2. – С. 11-18.
2. Гарматюк Н.Д., Марценюк В.П. Особливості застосування тестового контролю при вивченні іноземної мови у вищих навчальних закладах./Н.Д. Гарматюк, В.П.Марценюк //Медична освіта. – 2013. – № 3. – С. 18-24.
3. Короткий тестологічний словник – довідник. / уряд. Л. Т. Коваленко. – К.: Грамота, – 2008. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
4. Малафаїк І.В. Дидактика. Навчальний посібник./І.В.Малафаїк – К.: Кондор, – 2009. – 406 с.
5. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник. кол. авторів під кер. С.Ю.Ніколаєвої. – К.: Ленвіт, – 2002. – 328 с.
6. Проценко Н.В. Тестовий контроль та сучасні технології викладання іноземних мов / Н.В.Проценко // Наукові записки. Серія "Філологічна". – 2012. – Випуск № 11. – С. 516-522.
7. Птушка А.С. Методика тестового контролю у вивченні іноземної мови в середніх загальноосвітніх закладах як наукова проблема / А.С.Птушка // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. Збірник наукових праць. – 2012. – Випуск № 38. – С. 114-119.
8. Рабинович Ф.М. Контроль на уроке иностранного языка./Ф.М.Рабинович// Иностранные языки в школе – 1987. – № 1. – С. 2-8.

УДК 371.32:811.111

ІГРИ НА УРОКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Гой К.І., студентка V курсу філологічного факультету

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Шевченко С.І.**, кафедра прикладної лінгвістики

"Вивчити іноземну мову – означає стати вдвічі багатшим", писав О.І.Герцен. Здавна знання іноземних мов високо цінувалося в житті суспільства. У наш час велика кількість людей прагне оволодіти іноземною мовою і перше місце серед усіх займає англійська. Тому, починаючи ще зі школи, майже всі учні бажують навчитися спілкуватися іноземною мовою, але, зіткнувшись з різноманітними труднощами на шляху до досягнення мети, їх мотивація може знижуватись, зникає активність, послаблюється воля, погіршується успішність. Щоб уникнути таких проблем учитель повинен створити такі умови праці, на основі яких виникає особиста зацікавленість учнів у своїй роботі. Методисти пропонують використовувати ігри на уроках іноземної мови як засіб навчання. Педагоги справедливо відмічали, що ігри містять величезні потенційні можливості. Ігрові форми роботи сприяють створенню на уроці сприятливого психологічного клімату й активізують діяльність учнів.

Тож тема статті є актуальною, адже використання ігор на уроках англійської мови є невід'ємним елементом усього навчального процесу, оскільки саме в грі найбільш повно та часом несподівано проявляються здібності учнів.

Як і для будь-якої іншої справи, для вивчення англійської мови дитині потрібна позитивна мотивація – тобто бажання займатися, потреба у цьому, інтерес. Без неї усі зусилля батьків чи вчителів будуть приречені на невдачу: дитина або не вчитиметься, або вчитиметься лише для того, щоб не карали, внаслідок чого знання будуть поверхневими.

Головним є не втратити початкову мотивацію, а, навпаки, всіляко її підсилувати. Один із способів – "навчати граючись". Гра – це спосіб життя і діяльності дитини. Гра – рід діяльності, вільної та свідомої, яка дає дитині не тільки насолоду, але й дозволяє самостверджуватись у заняттях, які її цікавлять. Гра – розумна, планомірна, підпорядкована відомим правилам система поведінки. За визначенням Виготського Л.С. гра є природною формою праці дитини, властивою лише їй формою діяльності. Особливість дитячої гри в тому, що її мотив не в результаті, а в змісті ігрової дії.

"Гратися – це завжди весело й цікаво. Під час гри дитина позасвідомо, без напруження засвоює й закріплює надзвичайно багато інформації. Гра створює подібні умови, коли

іноземні слова, літери, правила читання, звороти засвоюються мимоволі за рахунок частого повторення в той час, коли дитина захоплена власне процесом гри" [1, 19].

Гра сприяє засвоєнню знань не за примусом, а проходить зацікавлено, створює атмосферу здорового змагання, сприяє мобілізації та розвитку творчих здібностей, дає можливість оцінити себе серед інших учнів, а також працювати командою.

Психологи називають гру "серйозним заняттям". Адже вона має велику значущість. "В процесі гри учень формується як суб'єкт діяльності. Гра, як організована дія зі школярами, викликає напругу емоцій і розумових зусиль учня і передбачає прийняття швидкого рішення та реакції: що сказати і як зробити? Пошук відповіді на це запитання загострює розумову діяльність учня, розвиває кмітливість. А знання, набуті в результаті розумових та фізичних зусиль, більш міцні, ніж одержані в готовому вигляді" [4, 57].

К.Д.Ушинський радив включати елементи цікавості, ігрові моменти в серйозну навчальну працю учнів для того, щоб процес пізнання був продуктивнішим.

За допомогою гри розвивається інтерес до іноземної мови та відбувається перше знайомство з мовним світом іншої країни. За допомогою гри легше зосередити увагу учнів, залучити їх до активної роботи. Це пов'язано з психологічними особливостями дитячого організму. Гра надає можливість зробити процес повторення лексики та граматичних конструкцій захоплюючим для учнів.

Велика кількість вчителів-методистів стверджує, що: "гра обумовлена рядом правил, які визначають її сюжет. Причому в ході гри ці правила частіше за все отримують досить лаконічне словесне вираження. По суті, в кожній грі ми маємо справу з одним-двома мовними прикладами, які повторюються багаторазово. Через це з точки зору організації словесного матеріалу гра не що інше як мовна вправа" [4, 58]. Але утворилася досить сильна опозиція вчених, які стверджують, що: "гра являє собою ситуацію, яка багаторазово програється і при цьому кожен раз в новому варіанті. В ході гри відбувається змагання. Бажання перемогти мобілізує думки та енергію тих, хто грає, створює атмосферу емоційної напруженості. Мовленнєве спілкування, яке включає в себе не тільки власне мовлення, але й жести, й міміку і т.д., має тут яскраво виражену цілеспрямованість ("я говорю, щоб виграти"), вона носить обов'язковий, мотивований та природний характер. Для мовлення гри, незважаючи на її певну запрограмованість, характерна також спонтанність, оскільки перемога багато в чому залежить від точної та швидкої словесної реакції, правильних та оригінальних рішень" [4, 58].

Таким чином гру можна розглядати як варіативно-ситуативну мовленнєву вправу, в ході якої учні отримують досвід мовленнєвого спілкування. Через це гра не лише повинна займати важливе місце на уроці, а й бути його стержнем. Але важливо відмітити, що "гра ні в якому випадку не повинна протиставлятися основній частині уроку. Потрібно прагнути до того, щоб ігровий елемент був присутній на всіх етапах уроку. Звичайно справа не в кількості ігор, які використовуються протягом уроку. Потрібно дотримуватися відчуття міри. Мова йде скоріше про загальну ігрову атмосферу, яка дозволяє вчителю зацікавити учнів, емоційно їх налаштувати" [3, 49].

Гра допомагає учням побороти сором'язливість, тобто подолати психологічний бар'єр і здобути віру в свої сили. Гра на уроці повинна бути посильна всім, навіть слабо підготовленим учням. Більше того, слабо підготовлений в мовному відношенні учень може проявити винахідливість та кмітливість. Під час гри повинно бути відчуття "рівноправності" між усіма учнями, щоб навіть слабкий учень зміг зрозуміти, що він може говорити та гратися з усіма на рівні.

Існує така думка, що гра повинна бути присутня на уроках тільки у молодших класах. Але, попри ці погляди, учителі-методисти доводять зворотне, гра може сприятливо впливати і на старшокласників. Отже, ігри можуть бути використані на різних етапах вивчення англійської мови у школі як на уроці, так і в позашкільній роботі, як у молодших, так і у старших класах: на заняттях гуртка, при проведенні конкурсів, вікторин тощо. Ігри не підміняють інші форми і види роботи з іноземної мови, а тільки доповнюють їх.

Гру можна використовувати на різних етапах уроку, найчастіше на етапі закріплення та під час перевірки знань. Гра, яка використовується під час перевірки знань, дозволяє більш творчо підходити до їх оцінювання, а також залучати до роботи всіх учнів класу.

Щоб ігрова діяльність на уроці проходила ефективно і давала бажані результати, необхідно нею керувати, забезпечивши виконання таких вимог:

1. Готовність учнів до участі у грі (кожний учень повинен засвоїти правила гри, чітко усвідомити її мету, кінцевий результат, послідовність дій, мати потрібний запас знань для участі в грі).

2. Забезпечення кожного учня дидактичним матеріалом, який повинен бути зручним у використанні і наявним у кожного учня.

3. Чітка постановка завдання гри. Правила гри мають бути простими, чітко сформульованими, а зміст запропонованого лінгвістичного матеріалу – доступним для розуміння школярів.

4. Складну гру слід проводити поетапно, поки учні не засвоять окремих дій, а далі можна пропонувати всю гру і різні її варіанти.

5. Дії учнів слід контролювати, своєчасно виправляти, спрямовувати, оцінювати.

6. Не можна допускати приниження гідності дитини (образливі порівняння, оцінка за поразку в грі, глузування тощо).

Ігри важливо проводити систематично й цілеспрямовано на кожному уроці, починаючи з елементарних ігрових ситуацій, поступово ускладнюючи та урізноманітнюючи їх".

Існує багато класифікацій ігор, які можна використовувати на уроках іноземної мови. Грунтовну класифікацію подає М.Ф.Сторонін. Учений поділяє ігри на два великі розділи.

"Перший – включає граматичні, лексичні, фонетичні та орфографічні ігри, які сприяють формуванню мовних навичок. Звідси його назва "Підготовчі ігри". Цей розділ відкривають граматичні ігри, оскільки оволодіння граматичним матеріалом, на думку автора, створює можливість для переходу до активного мовлення учнів. Відомо, що тренування учнів у використанні граматичних структур, які потребують багаторазового їх повторення, втомлює дітей своєю одноманітністю, витрачені зусилля не приносять швидкого задоволення. Ігри допоможуть зробити нудну роботу більш цікавою та захоплюючою. За граматичними іграми йдуть лексичні, які логічно продовжують "будувати" фундамент мови. Фонетичні ігри, використовуються для корекції вимови на етапі формування мовних навичок і мовленнєвих умінь. І, нарешті, формуванню та розвитку мовленнєвих навичок в якійсь мірі сприяють орфографічні ігри, основна ціль яких – засвоєння правопису вивченої лексики. Більшість ігор першого розділу можуть бути використаними як тренувальні вправи на етапі як первинного, так і подальшого закріплення мовних навичок" [6, 46].

"Другий розділ називається "Творчі ігри". Мета цих ігор – сприяти подальшому розвитку мовних та мовленнєвих навичок і вмінь. Можливість проявити самостійність у вирішенні мовленнєво-розумових задач, швидка реакція в спілкуванні, максимальна мобілізація мовленнєвих навичок можуть бути проявлені в аудіюванні та мовних іграх. Ігри другого розділу тренують учнів в умінні творчо використовувати мовні навички" [6, 46].

Наведемо приклади деяких ігор.

Граматичні ігри.

Подарунки.

Ціль: закріплення лексики по темі, автоматизація використання використаних вивчених дієслів в майбутньому часі усному мовленні.

Хід роботи: утворюється дві команди. На дошці записується два ряди слів: 1) найменування подарунка 2) список дієслів. Гравці повинні сказати, використовуючи дієслова зі списку, що вони будуть робити з подарунками, які отримали на День народження. Кожен учасник гри придумує по одному реченню. Перемагає команда, яка швидше впорається з завданням і складе речення без помилок.

Фонетичні ігри.

Яке слово лунає?

Ціль: формування навичок встановлення адекватних звукобуквених співвідношень.

Хід роботи: учням пропонується набір із 10–20 слів. Викладач починає читати з визначеною швидкістю слова в вільній послідовності. Учні повинні зробити наступне:

Варіант 1. Знайти в списку слова вимовлені викладачем і поставити поряд з кожним з них порядковий номер по мірі їх вимовлення викладачем.

Варіант 2. Відмітити в списку тільки ті слова, які були сказані викладачем.

Варіант 3. Записати на слух слова, яких нема в списку, і намагатися знайти їх в словнику. Перемагає той, хто найбільш якісно виконає завдання.

Орфографічні ігри.

Чергова літера.

Ціль: формування навички осмислення букви в слові.

Хід роботи: Учні роздаються картки та пропонується написати якомога більше слів, в яких вказана літера стоїть на визначеному місці. Наприклад, викладач говорить: "Сьогодні у нас чергова літера "о", вона стоїть на першому місці. Хто напише більше слів, в яких літера "о" стоїть на першому місці?" Час виконання завдання приблизно 5–7 хвилин. Перемагає той, хто напише найбільше правильних слів.

Лексичні ігри.

П'ять слів.

Ціль: закріплення лексики по темі, або по одному з пройдених уроків.

Хід роботи: поки учень з однієї команди рахує до п'яти, представник другої команди повинен назвати п'ять слів по даній темі. Учасник, який не впорається з завданням, вибуває з гри.

Методисти довели, що "рольова гра – один із найбільш ефективних видів роботи з учнями. Вона дає змогу висунути на перший план оволодіння учнями мовленнєвою діяльністю (а не мовним матеріалом, як це буває при застосуванні ігор з елементом змагання). Рольова гра допомагає реалізувати основний принцип комунікативної спрямованості навчання. Вона сприяє підвищенню в учнів мотивації вивчення іноземної мови, дозволяє враховувати психолого-вікові особливості учнів, їх інтереси й нахили, сферу їхньої діяльності, моделюючи ситуації реального спілкування. Психологічні передумови використання рольової гри у процесі навчання іншомовного спілкування учнів середньої школи" [2, 69].

"Рольову гру як різновид гри слід вважати діяльністю. Як навчальна, або дидактична гра вона поєднує в собі риси ігрової та навчальної діяльності. У навчанні іншомовного усного мовлення рольова гра є насамперед мовленнєвою діяльністю учнів, в ході якої вони програвують різноманітні соціальні та міжособистісні ролі, реалізуючи при цьому як вербальні, так і невербальні засоби спілкування (жести, пози, міміку тощо).

Рольова гра виконує навчальну функцію, оскільки вона виступає як особлива вправа, метою якої є оволодіння навичками і вміннями діалогічного мовлення в умовах міжособистісного спілкування" [5, 28].

Рольові ігри можна класифікувати за трьома критеріями: навчальною метою; кількістю учасників; рівнем самостійності учасників. За першим критерієм розрізняємо рольові ігри на засвоєння основних видів діалогічних єдностей, мікродіалогів та основних функціональних типів діалогів; за другим – парні та групові рольові ігри, за третім (згідно з рівнем розгорнутості навчально-мовленнєвої ситуації) – керовані, спрямовані та вільні рольові ігри.

"Регулярна організація рольової гри на уроках іноземної мови дозволяє поступово підвищувати рівень успішності кожного школяра. Ефективність рольової гри як методичного прийому навчання підвищується, коли вчитель правильно визначає тривалість спілкування учасників. Тривалість оптимальної працездатності учнів молодших класів у спілкуванні досягає 5 хвилин. (І. Б. Бенедіктов), семикласників – 10 хвилин, а дев'ятикласників – 15 хвилин. Експериментальне дослідження показало, що рольові ігри можуть ефективно використовуватись на уроках з учнями різного віку, якщо враховуються основні положення теорії провідної діяльності, дослідження проблем спілкування і мовної діяльності" [2, 70].

Як відомо, кожна гра має свої правила. Так само і рольова гра повинна ґрунтуватися на певних правилах. Методисти виділяють такі основні правила рольової гри: ситуація, в якій опиняється учень, повинна бути реальною, яка може виникнути і поза школою, в реальному житті (зустріч знайомого на вулиці чи ділові переговори по телефону тощо); учасник повинен адаптуватися до відповідної ролі в подібній ситуації. В одних випадках він може грати самого себе, в інших – потрібно взяти на себе уявну роль; учасникам рольової гри необхідно вести себе так, ніби все це відбувається в реальному світі, їх поведінка повинна відповідати їх ролі; учасники гри повинні сконцентрувати свою увагу на комунікативному використанні одиниць мови.

Кожна гра повинна закінчуватися обговоренням результатів, оцінюванням роботи учнів. Негативна оцінка діяльності її учасників неминуче приведе до зниження активності. Бажано почати обговорення результатів гри із вдалих моментів і лише потім перейти до недоліків. Помилки є невід'ємною частиною процесу навчання мови, і можливість вільно робити помилки на уроці скоріше сприяє навчанню, ніж стримує його.

Тож, завдання педагога полягає в тому, щоб знайти максимум педагогічних ситуацій, у яких може бути реалізоване прагнення дитини до активної пізнавальної діяльності. Педагог повинен постійно удосконалювати процес навчання, що дозволяє дітям ефективно і якісно засвоювати програмний матеріал. Тому так важливо використовувати ігри на уроках.

Гра допомагає спілкуванню, сприяє передачі накопиченого досвіду, одержанню нових знань, правильній оцінці вчинків, розвитку комунікативних навичок людини, її сприйняття, пам'яті, мислення, уяви, емоцій, таких рис, як колективізм, активність, дисциплінованість, спостережливість, уважність.

Гра сприяє ефективному засвоєнню матеріалу і поліпшенню загального настрою в класі, а також руйнуванню психологічних бар'єрів, як у самому класі, так і між класом і педагогом. Вона додає навчальному спілкуванню комунікативну спрямованість, зміцнює мотивацію вивчення іноземної мови і значно підвищує якість оволодіння нею.

Гра – могутній фактор психологічної адаптації дитини в новому мовному просторі, що може вирішити проблему природного ненасильницького впровадження іноземної мови у світ дитини.

Література

1. Ананьєва І. Гра як засіб інтенсифікації навчального процесу під час вивчення іноземної мови молодшими школярами // Початкова школа. – 2009. – № 6. – С. 19-21.
2. Голубенко Е.С., Рабинович Ф.М., Баллер Э.Э., Крылова О.К. Ролевая игра – эффективный прием обучения говорению // Иностранные языки в школе. – 1983. – № 6. – С. 68-74.
3. Кочергіна Л. Місце і роль гри у системі навчання іноземної мови // Рідна школа. – 2005. – № 3. – С. 48-50.
4. Стронин М.Ф. Игра как средство обучения [иностранным языкам] // Иностранные языки в школе. – 1979. – № 1. – С. 57-60.
5. Складенко Н.К., Олейник Т.И. Обучение диалогической речи с использованием ролевой игры // Иностранные языки в школе. – 1985. – № 1. – С. 28-33.
6. Шкваріна Т. Класифікація ігор та ігрових вправ у навчанні іноземної мови // Рідна школа. – 2004. – № 9. – С. 45-47.

УДК: 378.091.212:005.963(73)

ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ФАХІВЦІВ В ЦЕНТРАХ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ В УНІВЕРСИТЕТАХ США

Горбань К.М., студентка V курсу факультету іноземних мов
Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Тезікова С.В.**, декан факультету іноземних мов

На початку 90-х рр. ХХ ст. у США, як і в інших розвинених країнах, постало питання про зміни у парадигмі професійного розвитку викладачів, створення нових програм підготовки й ліцензування науково-педагогічного персоналу, заснування спеціальних університетських підрозділів, які займаються підтримкою тих, хто навчає і навчається.

Стати викладачем американського університету можна після закінчення магістерської чи докторської програми, на конкурсній основі після пред'явлення матеріалів, портфоліо, рекомендацій колег, які підтверджують рівень кваліфікації претендента. Навчальне середовище будь-якого університету дуже швидко змінюється у зв'язку із запровадженням нових інформаційних технологій, змінами у структурі спеціальностей, появою нових викликів у суспільстві та регіоні. Задовольнити потреби студентів, роботодавців, громади можна постійно удосконалюючи навчальний процес, що напряму пов'язано із кваліфікацією викладачів. Існують різні підходи до вирішення цієї проблеми: запрошення до університету фахівців, які є кваліфікованими у вирішенні конкретних проблем, створення спеціальних підрозділів для дидактичної та технологічної підтримки колег, стимулювання їх до участі у професійних спільнотах (асоціації, мережі, групи за інтересами), спільних проектах, дослідженнях, школах професійного розвитку.

У даній статті ми маємо за мету описати напрями діяльності центрів педагогічної майстерності американських університетів щодо створення умов для професійного розвитку викладачів упродовж кар'єри.

У вітчизняній літературі поняття *професійний розвиток* пов'язується з особистісним розвитком людини та її професійним становленням (О.Щотка). Основними характерними рисами професійного розвитку є динамічність, вихід за рамки професійного навчання та тривалість. На противагу даному визначенню інша українська дослідниця Л. Набока зазначає, що процес професійного розвитку окрім становлення та розвитку знань, вмінь та навичок, має супроводжуватися активним перетворенням внутрішнього світу фахівця, які призводять до нового способу діяльності. А.Сбруева наголошує на важливості неперервності професійного розвитку. Процес має розглядатися як постійний рух від нижчого фахового рівня до вищого, який реалізується через певний вид діяльності, спрямований на вдосконалення знань, умінь, компетентності та професійну рефлексію, так і навчання на курсах, у лабораторіях, закладах педагогічної освіти тощо.

Для позначення поняття професійного розвитку викладача у світовій науковій літературі вживаються такі терміни як *розвиток вчителя* (teacher development), *розвиток кар'єри* (career development), *розвиток персоналу* (staff development), *розвиток людських ресурсів* (human resource development), *професійний розвиток* (professional development),

неперервна освіта (continuing education), *освіта упродовж життя* (lifelong learning) та інші. У змісті зазначених термінів, не зважаючи на існуючі розбіжності, спільною є орієнтація на удосконалення.

В зарубіжному науковому вжитку професійний розвиток (professional development) визначається як зростання професійних досягнень викладача в результаті накопичення практичного досвіду і систематичного перегляду власного викладання (А.Глеттхорн). Р.Хейдман описує його як процес адаптації діяльності вчителя відповідно до сучасних змін та вимог таким чином, щоб підвищити результативність учнів. П.Бредсон підкреслює необхідність створення таких умов, які сприяють підвищенню ініціативності, креативності та рефлексії фахівців, що є основою покращення їх діяльності. М.Фуллан наголошує на різноманітності процесів спрямованих на покращення професійних здібностей вчителів, їхніх переконань та поглядів, розуміння ними фахових функцій та включення в активну професійну роботу. Е.Віллегас-Реймерс стверджує, що професійний розвиток є результатом систематичного аналізу вчителем власної діяльності.

Отже, під професійним розвитком ми розуміємо багатоаспектний процес, спрямований на підвищення кваліфікації фахівця, обумовлений ідіосинкратичними особливостями людини та професійним середовищем.

Центри педагогічної майстерності (Centers for Teaching and Learning) можуть розглядатися саме таким середовищем. Вони є самостійними академічними підрозділами американських університетів та коледжів, які надають навчально-методичну допомогу викладачам, репрезентують нові підходи до організації навчального процесу, створюють умови для здобуття нового досвіду та покращення викладацької компетентності щодо академічної підтримки студентів. Такі центри можуть називатися по-різному: *Центр розвитку викладачів (Faculty Development Center)*, *Центр навчання (Teaching and Learning Center)*, *Центр педагогічної майстерності (Center for Teaching Excellence)*, *Центр академічної підтримки (Academic Support Centers)*, *Центр освітніх технологій (Center for Technology in Learning)* і т. д.

Метою даних підрозділів є об'єднання зусиль та побудова співтовариства навколо проблем щодо ефективного навчання студентів. Слід зазначити, що двосторонній характер навчання, тобто поєднання викладання та учіння, діяльностей вчителя та учня в англomовній літературі передається двома словами *teaching* та *learning*, що відповідає українському терміну *навчання*. Центри, як правило, розробляють та реалізують інноваційні стратегії з поліпшення процесів навчання та викладання, оцінювання навчальних досягнень студентів та результатів професійної діяльності викладачів, репрезентують програмне забезпечення, електронні пристрої, інформаційні технології та стимулюють педагогічний персонал до оволодіння ними, що сприяє подальшому професійному розвитку. На підставі аналізу діяльності центрів педагогічної майстерності різних університетів США нами було виділено такі форми і методи роботи: :

1. Навчальний коучинг (mentorship in teaching), передбачає співпрацю викладача з консультантом чи тренером (дослідник або спеціаліст в сфері освіти), який відвідує заняття, спостерігає за процесом, надає консультації, аналізує дидактичні умови та результати навчання з метою удосконалення педагогічної майстерності, професійної компетентності та подальшого професійного розвитку.

2. Мікро-навчальні семінари (mini-workshops) – це заняття, на яких викладачі представляють коротку демо-лекцію або ж частину звичайної лекції перед колегами і/або консультантом, отримуючи від них зовнішні відгуки, рецензії, оцінки, зауваження щодо запропонованого фрагменту навчального процесу.

3. Семінари або ланч-зустрічі ("brownbag" meetings – з англ. a brownbag – коричневий паперовий пакет, в який кладуть ланч; на такі зустрічі всі працівники приходять зі своїми ланчами, чим і зумовлена їх назва) спрямовані на постановку актуальної проблеми та пошук шляхів її вирішення через роз'яснення *чого навчати* та *як навчати*. Кожна зустріч є обговоренням навчальних ситуацій, рекомендацій, дидактичних умов. Завдання викладача зрозуміти проблему, ознайомитися з можливими варіантами її вирішення та обрати власний шлях, який має привести до змін.

4. Електронне навчання (e-learning). Центри педагогічної майстерності допомагають впроваджувати різноманітні форми електронного навчання: он-лайн навчання (online learning), гібридне навчання (hybrid learning) – заочно-дистанційне навчання, очне навчання (face-to-face learning) – навчання по типу викладач-студент, віртуальне навчання (virtual learning). Викладачі можуть отримати консультації щодо дидактичних можливостей того чи іншого виду навчання, порадитися у разі неефективності результатів, запросити працівників центру відвідати заняття, проаналізувати ситуацію та надати допомогу.

5. Вебінари – спосіб організації зустрічей онлайн, формат проведення семінарів, тренінгів та інших заходів за допомогою Інтернету.

6. Мережеві спільноти або об'єднання вчителів. Основною метою даних спільнот є надання можливості самореалізації через спільну мережеву практичну діяльність, створення єдиного інформаційного педагогічного ресурсу.

7. Оцінювання результатів діяльності викладачів. Наприклад, портфоліо, фідбек від студентів, від колег, оцінювання наставником і т. д.

Центри педагогічної майстерності можуть існувати при педагогічних коледжах, кафедрах педагогіки та методики навчання, інформаційних технологій, або ж окремо від них, на загальному університетському рівні.

Так, надамо інформацію про діяльність Центру педагогічної майстерності (Center for Excellence in Learning and Teaching (CELT) та Центру освітніх технологій (Center for Technology in Learning and Teaching) Державного університету штату Айова (Iowa State University).

Педагогічний напрям діяльності Центру педагогічної майстерності реалізується у роботі з трьома цільовими групами, які складають:

- **Молоді викладачі.** Центр педагогічної майстерності допомагає молодим фахівцям зорієнтуватися у базовому програмному забезпеченні та познайомитися з інформаційно-освітнім середовищем університету, проводить навчання, допомагає спланувати курс та розмістити його на сайті, навчає використанню різноманітних методів та прийомів роботи. За викладачем може закріплюватися консультант або старший викладач. Тематику навчання можуть бути: перша зустріч зі студентами, які записалися на курс; вступна лекція та вимоги щодо академічної роботи студентів; огляд навчальної програми та процедури оцінювання; інтерактивні методи у великій аудиторії та забезпечення кооперативного навчання; управління навчальною дискусією; 15 найважливіших порад для першого тижня занять; 101 ідея для успішного початку.

- **Викладачі, які підвищують кваліфікацію та прагнуть подальшого професійного розвитку** обговорюють такі теми: планування навчального процесу, оцінювання навчальних досягнень студентів, аналіз діяльності викладача та дидактичних умов, робота зі студентами з обмеженими можливостями, технології навчання (активне навчання (active learning), кооперативне навчання (cooperative learning), проблемно-орієнтоване навчання (problem-based learning (PBL), пізнавальне навчання (discovery-based learning), емпіричне навчання (experiential learning)).

- **Методика викладання.** Даний напрям має велику кількість складових, наприклад: обговорення в класі (classroom discussion), використання клікерів (clickers), оцінювання викладання співробітниками (peer evaluation of teaching), плагіат та академічна нечесність (plagiarism and academic dishonesty), навчання в часи кризи (teaching in times of crisis), оцінка викладання студентами (student evaluation of teaching) і т. д.

- **Співпраця зі студентами** в Центрі педагогічної майстерності (CELT) реалізується через навчальний центр академічної підтримки (Academic Success Center), різноманітні навчальні спільноти (Learning Communities at ISU), підготовку навчально-методичних матеріалів для студентів, які мають спрямувати дії щодо написання екзаменаційних есе, складання екзаменів у форматі тесту множинного вибору, виконання наукового дослідження.

Центр освітніх технологій (Center for Technology in Learning and Teaching (CTLT)) об'єднує науково-практичну діяльність з використанням технологій та сприяє розширенню досвіду в сфері он-лайн навчання. В Центрі обладнано приміщення для навчальних занять, спільної роботи груп, виконання індивідуальних проектів. Тут можна опанувати традиційні та інноваційні технології, досліджуючи умови їх використання в навчальному процесі. Велика кількість різноманітних технологічних ресурсів доступні як для викладачів, так і для студентів: від використання соціальних мереж на заняттях до дистанційного навчання з підготовки магістра за спеціалізацією "Організація навчального процесу та методи викладання" (Master of Education with specialization in Curriculum and Instructional Technology). Ресурси центру – це електронна бібліотека, обладнання, наочні матеріали. Співробітники відділу репрезентують технології та проводять семінари з метою популяризації їх використання у навчальному процесі. Тут відбувається обмін досвідом. Практикуються також зустрічі з вчителями шкіл, наприклад, для обговорення можливостей використання iPadів навчальному процесі.

В Україні центром професійного розвитку викладачів вважається кафедра як об'єднання професіоналів, яке стимулює співробітників до удосконалення та створює умови для покращення процесу навчання. Не знижуючи ролі кафедри, вважаємо що центри, на зразок американських, мають право також бути, оскільки: вони спеціалізуються на дидактичних

технологіях; працівники-консультанти виконують допоміжну та інформаційну функції; тут зосереджено технічну підтримку; значна увага приділяється вивченню та розповсюдженню передового педагогічного досвіду на рівні публікацій та обміну ідеями.

Література

1. Набока Л. Педагог дорослих. Методист як лідер професійного розвитку/ Людмила Набока // Управління освітою. – 2004. – 13-14 лип. – С. 8-9.
2. Сбруева А.А. Порівняльна педагогіка: Навчальний посібник. – Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ, 1999. – 300 с.
3. Фуллан М. Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ / Майкл Фуллан. – Л.: Літопис, 2000. – 269 с.
4. Щотка О.П. Концептуальні засади дослідження професійного становлення фахівця з управління / О.П.Щотка // Теоретико-методологіческие проблемы совершенствования психологической подготовки менеджеров: Сборник научных трудов. – Приложение № 3 к научному журналу "Персонал". – № 1(55), Киев. – 2000. – С. 63–65.
5. Glatthorn A. Teacher development: International Encyclopedia of Teaching and Teacher Education / A.Glatthorn ; ed. by L.Anderson. – London: Pergamon Press, 1995. – 198 p.
6. Iowa State University Center for Excellence in Learning and Teaching / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.celt.iastate.edu/homepage.html>
7. Iowa State University Center for Technology in Learning and Teaching / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ctlt.iastate.edu/index.html>

УДК 811. (075.3)

ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ТА ПЕРЕКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Долматова К.Г., студентка IV курсу факультету перекладачів КНЛУ

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Чувакова Т.Г.**, кафедра прикладної лінгвістики

Безсумнівно, коли контактують дві культури на будь-якому рівні, то відбувається процес обміну в усіх аспектах людського буття і насамперед на мовному рівні. Особистість, отримуючи інформацію стосовно того або іншого факту із життя будь-якої країни, збагачується. Відповідно цей обмін може відбуватися і в зворотному напрямку, тобто відбувається процес взаємозбагачення людей, який залежно від розвитку того або іншого суспільства впливає на світогляд та на формування думки членів цього самого соціуму, на їх світобачення, на їх відношення до вирішення тієї чи іншої проблеми у суспільстві, на їх сприйняття щодо отриманої інформації, на їх духовне зростання.

Тому питання, яке постало на теренах сучасної Європи, а саме: створення багатокультурного та багатомовного єдиного простору, допомагає людині набути не тільки нових знань, нового досвіду, а ще й не втратити своє власне "я". Однак хоча "глобалізація світових процесів сприяє взаємодії і зближенню концептуальних і мовних картин світу, кількісні зміни, що виникають внаслідок взаємопроникнення та запозичення культурних елементів можуть викликати якісні зрушення як у концептуальній, так і у мовній картинах світу... Ці процеси не можуть призвести до їх повного нівелювання. Інакше кажучи, навряд чи людство колись користуватиметься лише однією мовою" [3, 6].

Європейський союз у процесі формування єдиного територіального простору на теренах європейського континенту намагається дотримуватися таких принципів, сформульованих Радою Європи:

1. Європейське лінгвістичне розмаїття – це надбання, яке варто зберегти та захистити.
2. Безсумнівна важливість *lingua franca* – повноцінне використання "робочих" мов Ради Європи – у контексті глобалізації за активної участі засобів телекомунікації, туризму та торгівлі.
3. Комплексний підхід у викладанні мов у країнах-членах ЄС, а це, в свою чергу, має спонукати до оволодіння громадянами Європи не тільки "робочими" мовами, а й іншими європейськими та світовими мовами, тому що "знання іноземних мов як засобу соціального спілкування є невід'ємною частиною суспільного розвитку нашого часу" [1, 8], сприяючи водночас паралельному вивченню відповідних регіональних мов.

Крім того, вивчення мов має важливий соціально-культурний компонент. В усе більш однаковому світі культурне розмаїття стане важливим засобом збереження людських ціннос-

тей. Вивчення мови означає – вивчення того аспекту, як стати ближчим до інших. Вивчення іноземної мови означає – озброїти самого себе інтелектуальними засобами для зустрічі з реальним і невідомим, також означає особисте збагачення через знайомство з іншими культурами та їх світосприйняття через призму мови. Вивчення мови також означає боротьбу з неосвіченістю та безкультур'ям, в основі яких лежить нетерпимість та расизм, зверхність відносно інших людей та національностей, оцінка їх меншовартості. Тому мовна політика Ради Європи зосереджується на трьох головних принципах:

1. Вивчення мов – універсальна потреба і право кожного.
2. Це довічний процес, який триває протягом усього життя.
3. Ті, хто вивчають мови, їх інтереси і потреби, спрямовані на процес задоволення потреб суспільства.

Була сформульована основна мета, згідно якої необхідно розвивати у тих, хто вивчає іноземну мову, міжкультурну комунікативну компетенцію як складову професійної діяльності людини, адже "професійно орієнтована міжкультурна комунікативна компетенція – це навички і вміння, які забезпечують кваліфіковану професійну діяльність у приватній, суспільній, професійній та освітній сферах спілкування в багатонаціональному суспільстві іноземною мовою, а також невербальними (формули, графіки, жести, міміка) засобами спілкування у контексті цільової культури" [1, 9].

Таким чином, вивчення іноземної мови повинно поєднуватися з соціально-культурним аспектом і відображати якомога точніше соціальні, економічні та культурні реалії країни, мова якої вивчається. Навчання іноземним мовам має бути пристосованим до можливості спілкування і використання будь-якої іноземної мови як робочого інструменту, без якого не може функціонувати будь-яке "виробництво" спілкування (комунікації у різних сферах людського буття). А вивчення іноземної мови, як відомо з давніх-давен, не лише збагачує кожну особистість, розширюючи її кругозір, а й підкреслює її індивідуальність та є як передавачем інформації про себе, так і передавачем будь-якої різносторонньої інформації, проте вже за допомогою засобів іноземної мови.

Турбота стосовно збереження та захисту лінгвістичної спадщини (чому сприяє перекладацька діяльність насамперед) і культурного спектру Європи як джерела взаємного збагачення і сприяння широкомасштабної багатомовності є принциповими цілями лінгвістичної політики Європи. Як лінгвістична диверсифікація, так і лінгвістична спадщина обумовлені об'єктивними чинниками сучасного суспільства. Проте, хоча, з першого погляду, ці дві тенденції здаються взаємовиключними, в сьогоденному складному світі вони є нерозривно взаємопов'язаними. Однак вони розрізняються ступенем суспільної свідомості щодо своєї важливості. У тому, що стосується високого рівня користування інтернаціональним засобом спілкування, ця свідомість здається добре визнаною. Перед нами пролягає довгий шлях до того, що людина повинна усвідомити - знання інших мов є дуже важливим пунктом її життєдіяльності.

Відомо, що не останню роль як засіб комунікації відіграє переклад будь-якої інформації з однієї мови на іншу.

Сучасне функціональне перекладознавство спрямоване насамперед на врахування та задоволення потреб споживача, тобто читача або слухача, будь-яких перекладених текстів на тому чи іншому рівні людського буття. Для виконання цих функцій використовуються не тільки метафори, аналогії чи певні засоби зображення, провадяться дискусії щодо використання тих або інших прикладів та методів у перекладацькій практиці щодо їх поступового й практичного використання. Крім того, розробляються списки бібліографічних даних, які насамперед називають доступні джерела, які можна застосовувати у перекладацькій практиці (укладаються електронні словники за допомогою цифрової техніки).

Перекладач на сучасному розвитку суспільства є у ролі комуніканта особливого ґатунку – він розкриває або передає інформацію необхідну іншим. Перекладач отримує інформацію і водночас не є її одержувачем чи адресатом, хоча передає її далі, не виконуючи роль відправника. Обов'язок чи професія посередника між одним комунікантом та другим зобов'язує перекладача кожен раз грати ту або іншу п'єсу, проте іншою мовою. Він є актором у мовному спілкуванні між носіями двох мов, які насамперед хочуть порозумітися, тому перекладач змушений грати роль за всіма правилами мистецтва міжмовної комунікації. Об'єктом діяльності перекладача є мета та ідея безпосередньої міжмовної комунікації, яка здійснюється ним як лінгвістична акція у процесі пошуку еквівалентів чи відповідників [2, 122]. Якщо мовознавці вивчають структуру, систему та функціонування мов у синхронії та діахронії, досліджуючи їх як струни якогось музичного інструмента, то вони не повинні грати на них, на цих струнах, а перекладач як майстер слова, оратор та актор підключається до

міжмовної комунікації, хоча не грає першу скрипку в цьому тріо, правда, без такого "скрипаля" не можуть порозумітися інші учасники комунікативного акта. Будучи учасником міжмовної комунікації, перекладач застосовує теоретичні знання з мови, виступаючи в цьому випадку "прикладним" лінгвістом, використовуючи одержані знання на практиці. Тому перекладач повинен грати на музичному інструменті, тобто мові, користуючись одержаними граматичними та лексичними знаннями як комплексним поєднанням форми та змісту. Крім того, що перекладач повинен гарно володіти мовою, розуміючи, що багато слухачів у майбутньому (якщо говориться про усний переклад) будуть вільно володіти мовою і тому вони зможуть порівнювати передану інформацію перекладачем з мовою тексту-оригіналу. Тобто, в цьому випадку ми не можемо стверджувати, що роль перекладача в цьому процесі комунікації нівелюється, навпаки – перекладач повинен продемонструвати те, що у своїй професії він може виконувати "вищий пілотаж", що у своїй професії він є справжнім майстром слова, що він володіє однаково обома мовами та акторськими здібностями, завдяки яким він є активним учасником процесу спілкування та порозуміння між людьми, який ми окреслимо як знак тріади – адресант ↔ передавач (посередник) ↔ адресат.

Література

1. Амеліна С.М., Аззоліні Л.С. та ін. Рамкова програма з німецької мови для професійного спілкування для вищих навчальних закладів України. – К.: Гете-Інститут / Ленвіт, 2006. – 90 с.
2. Копанев П.И., Беер Ф. Теория и практика письменного перевода. – Минск: Вышэйшая школа, 1986. – 270 с.
3. Чередниченко О.І. Мова як чинник національної консолідації // Мовні і концептуальні картини світу. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2003. – С. 3-7.

УДК 371.32:811.111

РОЛЬ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ У ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Жаркіх В.С., студентка V курсу філологічного факультету

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Шевченко С.І.**, кафедра прикладної лінгвістики

Загальновизнано, що позакласна робота з іноземної мови є невід'ємною складовою всього процесу навчання іноземних мов. Під час переходу загальноосвітньої школи на нову програму з іноземних мов роль позакласної роботи особливо зростає, оскільки новою метою навчання іноземних мов стає формування комунікативної компетенції, до складу якої входять мовна, мовленнєва, стратегічна і соціокультурна компетенції. Безумовно, успішна реалізація такої складної мети можлива за умов умілого поєднання класної та позакласної роботи. Правильно організована позакласна робота сприяє значному розширенню потенційного словника учнів, охоплює велике коло проблем і питань, які виходять за межі шкільної програми, поглиблює соціокультурні знання учнів. Крім того, позакласна робота дозволяє залучити учнів до неформального вивчення іноземної мови, коли максимально враховуються їхні особисті потреби, оскільки вони самі вибирають той чи інший гурток, клуб або проблемну групу за інтересами.

Проблемі організації навчально-виховного процесу з іноземної мови присвячено багато наукових досліджень. У працях Я.А.Коменського, К.Д.Ушинського, В.Гумбольдта, О.Потебні, Е.Сепіра, Б.Уорфа велика увага приділяється особистості вчителя, а І.О.Зимня, І.Л.Бім, Л.В.Калініна І.В.Самойлюкевич, Н.О.Бражник та багато інших науковців неодноразово наголошували саме на особистості вчителя іноземної мови. Проте дуже мало уваги було приділено ролі вчителя іноземної мови у вихованні та навчанні учнів. І саме тому дана проблема, на нашу думку, потребує подальшого дослідження.

Актуальність дослідження визначає його **мету** – визначити та теоретично обґрунтувати принципи та форми позакласної роботи з іноземної мови та їх роль в організації навчально-виховного процесу.

Позакласна робота з іноземної мови вирішує такі завдання [1, 5]:

- удосконалення знань, навичок і вмінь, набутих на уроках;
- розширення світогляду учнів;
- розвиток їх творчих здібностей, самостійності, естетичних смаків;
- виховання любові та поваги до людей свого рідного краю та країни, мова якої вивчається.

Принципи позакласної роботи з іноземних мов – вихідні положення, які визначають вимоги до її змісту, методів і форм організації. Вони відповідають цілям та завданням усієї позакласної роботи з іноземних мов в школі та ілюструють суть педагогічної діяльності вчителя – організатора позакласної роботи.

Основними організаційними принципами позакласної роботи з іноземних мов є принципи добровільності та масовості, принцип урахування й розвитку індивідуальних особливостей та інтересів учнів, принцип зв'язку позакласної роботи з уроками [2, 89].

Принцип добровільності полягає в тому, що учні включаються в позакласну роботу за власним бажанням. Цей принцип має свою особливість: учень, який сам визначив свою участь в тому чи іншому виді позакласної діяльності, бере на себе добровільне зобов'язання продовжувати вивчення іноземних мов, що вимагає від нього додаткових зусиль. Принцип масовості передбачає активну участь в позакласних заходах якнайбільшої кількості учнів з різним рівнем володіння іноземною мовою. Принцип урахування й розвитку індивідуальних особливостей та інтересів учнів передбачає врахування в контексті діяльності учнів їх власного досвіду, інтересів, бажань, нахилів, світогляду, емоційно-почуттєвої сфери та статусу особистості в колективі. Принцип зв'язку позакласної роботи з уроками полягає в тому, щоб забезпечити єдність практичних, розвивальних та виховних цілей позакласних занять та уроків. Він також передбачає зв'язок навчальних матеріалів, які використовуються в позакласній роботі, з матеріалом діючих навчально-методичних комплексів з іноземних мов.

Позакласна робота базується на володінні учнями навичками та вміннями, набутими на уроках іноземних мов, тому дуже важливим є те, щоб учні якнайповніше використовували ці навички та вміння під час позакласного заходу. Водночас позакласна робота має позитивно впливати на навчальну діяльність учнів з іноземних мов. Зазначені принципи можна доповнити принципами комплексності, захопленості та розвитку ініціативи і самодіяльності. Принцип комплексності має забезпечити єдність і взаємозв'язок патріотичного, морального, естетичного, трудового і фізичного виховання. На позакласних заходах необхідно прищеплювати любов до прекрасного, розвивати здібності виконувати пісні, слухати й розуміти музику, вчити учнів гарно оформляти альбоми, стінгазети, виготовляти костюми і різний реквізит до вистав.

Принцип захопленості пов'язаний з вибором конкретних цікавих прийомів, які сприяють ефективному досягненню поставлених завдань, а також зі змістом навчальних матеріалів, який має бути новим, незвичайним, захоплюючим, здебільшого країнознавчого характеру.

Принцип розвитку ініціативи та самодіяльності передбачає стимулювання й розвиток у школярів самодіяльності та ініціативи в роботі. Саме в позакласній роботі вчитель має надати учням можливість самостійно використати свої знання і вміння, залучити робити їх все, що стосується підготовки та проведення позакласного заходу, вміло й непомітно керуючи цим процесом. Самодіяльність – це основа творчості, а саме творче задоволення в роботі завжди сприяє необхідності працювати краще, знати іноземну мову досконаліше. Ініціатива має стати життєвою позицією кожного учня. Учителю слід спонукати своїх учнів до того, щоб вони самі пропонували тематику та форми позакласного спілкування. Всі вищезазначені принципи доповнюють один одного і в цілому забезпечують цілеспрямований, послідовний, систематичний й водночас різнобічний вплив на розвиток особистості.

У методичній літературі та в практиці школи традиційно розрізняють три форми позакласної роботи: індивідуальні, групові та масові. В основу такого розподілу покладена ознака кількісного охоплення учасників.

Індивідуальна позакласна робота проводиться з окремими учнями, які готують повідомлення і доповіді про країну, мова якої вивчається, про визначні дати та події, видатних людей, розучують вірші, уривки з літературних творів іноземною мовою, виготовляють наочні посібники, оформляють стінгазети, альбоми, стенди і т.п. Індивідуальна робота може проводитися постійно або епізодично.

Групова форма позакласної роботи має чітку організаційну структуру і відносно постійний склад учасників, об'єднаних спільними інтересами. До цієї форми належать різноманітні гуртки: розмовні, вокальні, драматичні, перекладів, філателістів, позакласного читання тощо. Деякі методисти рекомендують організовувати для учнів усіх класів розмовні та хорові гуртки, для учнів старших класів – літературно-перекладацькі та країнознавчі. Позитивно зарекомендували себе комбіновані гуртки, де поєднуються різні види діяльності, наприклад, розучування пісень і підготовка інсценівок, позакласне читання і переклад відеофільмів з подальшим обговоренням переглянутого.

Заняття в гуртках, як правило, проводяться регулярно. Незалежно від типу гуртка в підготовці й проведенні його занять необхідно враховувати наступні загальні вимоги [3, 125]:

- виховний і розвивальний характер матеріалів і завдань, їх практична спрямованість;
- зверненість тематики роботи гуртка, його форм і методів до різних сторін пізнавальної діяльності учнів: інтелектуальної, емоційної, вольової;
- творчий підхід до планування і реалізації задач, відсутність одноманітності й шаблону в роботі;
- наявність логічного зв'язку між окремими заняттями гуртка; опора на заняття, вміння і навички, отриманні учнями на уроці.

При організації гуртків необхідно, щоб учні чітко визначили ціль занять гуртка, зрозуміли свою роль у їх роботі, щоб кожен член гуртка знав, як буде виконана їх робота. У гуртках учні вдосконалюють свої знання, уміння, навички. Гурток готує учнів до участі в шкільних заходах з іноземної мови, сприяє їх самопізнанню, самоствердженню і самовираженню. Гуртки за своїм змістом та структурою ближчі до уроків з іноземної мови, ніж всі інші види позакласної роботи з предмету. Найбільш популярним в шкільній практиці є гурток комбінованого типу, на заняттях якого учні займаються різними видами діяльності: грають, вивчають вірші і пісні, обговорюють прочитані тексти, випускають стінгазети, драматизують діалоги, здійснюють постановку спектаклів.

Масові форми позакласної роботи не мають чіткої організаційної структури. До них відносять такі заходи як вечори художньої самодіяльності, фестивалі, конкурси, карнавали, тематичні вечори і ранки тощо. Ці заходи проводяться епізодично.

За змістом можна виділити такі форми позакласної роботи з іноземної мови [1, 6]:

- змагальні,
- засоби масової інформації,
- культурно-масові,
- політико-масові.

Кожна група зазначених форм передбачає конкретні заходи. Заходи змагального характеру: конкурс, гра, олімпіада, вікторина та інші. Засоби масової інформації – стінгазета, оголошення, бюлетень, усний журнал, дайджест, виставка-вікторина тощо.

Заходи культурно-масового характеру: вечір-свято, присвячений народним традиціям рідної країни або країни, мова якої вивчається; вечір-портрет, присвячений життю та діяльності відомих письменників, поетів, композиторів, акторів тощо; вечір-зустріч з цікавими людьми; вечір-хроніка у зв'язку зі знаменними подіями; ранок казок та інші. Заходи політико-масового характеру: форум, фестиваль, прес-конференція, ярмарок солідарності, телеміст та інші.

Види позакласної роботи, що забезпечують оптимальні результати, повинні мати такі характеристики [1, 7]:

- інформативність і змістовність, які сприяють реалізації практичних та загальноосвітніх цілей позакласної роботи;
- комунікативна спрямованість: усі види позакласної роботи повинні забезпечувати користування іноземною мовою як засобом одержання і передачі інформації в типових природних ситуаціях спілкування;
- ситуативність: переважна більшість видів позакласної роботи повинна включати набір ситуації, які є предметним фоном і стимулом до цілеспрямованих мовних вчинків;
- орієнтація завдань на підвищення мовленнєвої активності учнів;
- емоційність форм і способів реалізації, що сприяє підвищенню інтересу учнів до іншомовної діяльності.

Позакласна робота сприяє розширенню сфери застосування вмінь і навичок, які були здобуті на уроках іноземних мов, та розширення мовної сфери. Якщо позакласна робота супроводжує увесь курс вивчення іноземних мов у школі, то вона успішно підтримує так названу близьку мотивацію, так як у кожному елементі навчального процесу створюються умови для застосування набутих знань, умінь і навичок, що в свою чергу, забезпечує стійке позитивне відношення до навчання. Позакласна робота виховує колективістські якості учнів, формує адекватні особисті відношення. Вона пов'язана зі створенням колективу, що передбачає товариську взаємодопомогу, співпереживання та визначення свого місця в колективі.

Отже, позакласні заходи є продовженням формування особистості, а за умов співробітництва вчителя та учня не виключається прямий вплив першого на другого. Він здійснюється кількома шляхами [2, 103]:

- оцінювання результатів діяльності учня в формі виставлення оцінок або оціночного коментування;

➤ різноманітними спонуканнями до дій у формі пропозицій, підказок, побажань, прохань тощо, які можуть виражатися як словесно, так і за допомогою інтонацій, жестів, міміки;

➤ постійним впливом на мотиваційну сферу учня.

Таким чином, слід ширше використовувати позакласні форми впливу: індивідуальні бесіди, спільні заходи мовою, що вивчається; роботу з активізації видів мовленнєвої діяльності. Усе це справить вирішальний вплив на ставлення учнів до іноземної мови, сприятиме накопиченню лексико-граматичних знань, мовленнєвих навичок і вмінь.

Література

1. Бех П.О. Концепція викладання іноземних мов в Україні / П.О.Бех // Іноземні мови. – 1996. – № 2. – С. 3–8.
2. Зимня І.О. Психологія навчання нерідній мові / І.О.Зимня. – М.: Просвещение, 1989. – 221 с.
3. Медведєва О.І. Творчість вчителя на уроці англійської мови / О. І. Медведєва. – М.: Просвіта, 1992. – 430 с.

УДК 378.147

ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НА УРОКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Зорко Я., Шевчук М. О., студентки IV курсу факультету іноземних мов

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Карпенко Н.М.**, кафедра англійської мови та методики викладання

Одним із завдань сучасної освіти є створення сприятливих умов для творчого характеру навчальної діяльності дітей, які б допомагали їм самореалізуватися у складній багатогранній соціокультурній ситуації, формували потребу в подальшому творчому сприйнятті світу, сприяли розвитку інтересу до пізнання навколишнього середовища.

Зацікавити, а не дати знання в готовому вигляді – завжди було метою дидактики і теорії виховання. Інтерес являє собою важливий засіб навчання та спонукальну силу до учіння, до оволодіння основами наук. Крім цього, інтерес людини до пізнання дійсності чинить суттєвий вплив на її особистість; він тісно пов'язаний з увагою, пам'яттю, мисленням, емоціями, волею і сприяє творчій самореалізації і духовному самовдосконаленню людини [1, 5–6].

Педагогічний підхід до розв'язання проблеми інтересу до пізнавальної діяльності як цінної риси особистості і основи її успішності пов'язаний із вивченням умов його розвитку в навчальному та позанавчальному середовищі, а також із виявленням методів, прийомів і засобів його формування. Більшість дослідників, які займалися вивченням питання організації навчання, що сприяє розвитку пізнавальної активності учнів, дотримуються класифікації моделей навчання, запропонованої Я. Голантом ще в 60-х рр. минулого століття, згідно якої їх дві, а саме: пасивна, для якої характерними є низький рівень активності учнів та переважно репродуктивна діяльність за майже повної відсутності самостійності і творчості; та активна, яка передбачає застосування методів, що стимулюють пізнавальну активність і самостійність учнів та дозволяють їм виступати "суб'єктами" навчання, виконувати творчі завдання, вступати в діалог з учителем [3, 8].

Різновидом активних методів навчання сучасні науковці називають інтерактивні методи. Суть інтерактивного (від англ. "interact", де "inter" – взаємний і "act" – діяти) навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної, активної взаємодії всіх учнів та вчителя. Це співнавчання, взаємонавчання, де і учень і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання [2]. Тобто, без можливості обговорювати, ставити питання, опрацьовувати і навіть навчати іншого реального засвоєння навчального матеріалу не відбувається. Можна сформулювати кредо інтерактивного навчання схематично:

Рис. 1. Кредо інтерактивного навчання

Очевидними перевагами інтерактивних методів над іншими є:

- вони є захоплюючими, цікавими та, головне, невимушеними;
- учні працюють у групі однолітків, де вони можуть досить вільно висловлювати свої думки, мобілізувати знання, проявляти творчий, організаторський та лідерський потенціал;
- відбувається процес саморозвитку особистості учнів.

Інтерактивним методам навчання присвятили свої дослідження М. Бірштейн, В. Бурков, А. Вербицький, С. Гідрович, В. Єфімов, Р. Жуков, В. Комаров, С. Максименко, В. Петрук, Л. Пирожено, О. Пометун, Г. Сиротенко, О. Смолкін, Б. Христенко, В. Швець. Дослідження більшості з цих учених стосуються теоретичних аспектів упровадження інтерактивних методів у практику шкільного навчання взагалі. На нашу думку, існує потреба у розробці фрагментів уроків, зокрема уроків іноземної мови, побудованих на засадах інтерактивної взаємодії учасників навчального процесу.

Спостереження за уроками англійської мови у середніх школах свідчить про широке використання вчителями таких методів, як "мікрофон", "робота в парах", "мозковий штурм", "рухомі шеренги", "карусель" та ін. для розвитку мовної та мовленнєвої компетенції учнів. Мета нашої статті полягає у розгляді особливостей навчання іншомовного читання за допомогою інтерактивних методів, зокрема методу "мереживна пилка". Досягнення поставленої мети потребувало вирішення таких задач: проаналізувати переваги застосування методу "мереживна пилка", визначити послідовність кроків для впровадження цього методу у навчальний процес та навести приклад його використання на уроці англійської мови.

Метод "мереживна пилка" ("jigsaw") доцільно використовувати тоді, коли необхідно засвоїти великий обсяг інформації за досить короткий проміжок часу. Застосування цього методу вчителем сприяє створенню на уроці ситуації, яка дає змогу учням співпрацювати; вчитися самим, навчаючи інших.

Використовуючи метод "мереживна пилка", учитель повинен дотримуватися такої послідовності кроків:

1) підібрати матеріал, необхідний для уроку (це можуть бути матеріали підручника, додаткові матеріали – статті тощо), і підготувати індивідуальний інформаційний пакет для кожного учня;

2) підготувати картки з кольоровими позначками. Кожен учень має бути учасником двох груп – "домашньої" та "експертної". У кожній "домашній" групі всі її учасники повинні мати позначки різних кольорів, а у кожній "експертній" – однакові;

3) поділити учнів на "домашні" групи (3–6 чоловік). Кожен учень "домашньої" групи отримує інформацію для засвоєння. Необхідно опанувати цим матеріалом на рівні, достатньому для обміну ним з іншими учнями;

4) запропонувати учням розійтись по своїх "кольорових" групах, де вони стануть експертами з окремої теми (своїєї частини інформації). У кожній "експертній" групі має бути по одному представнику із кожної "домашньої" групи. Кожна "експертна" група повинна вислухати всіх представників "домашніх" груп і обговорити засвоєний матеріал. Завданням "експертних" груп є остаточне узагальнення та корекція інформації;

5) попросити учнів повернутись до своїх "домашніх" груп. Кожен учень повинен поділитися інформацією, отриманою в "експертній групі", з членами своєї групи. Учні мають донести інформацію якісно і в повному обсязі членам своєї "домашньої" групи за визначений вчителем час;

6) перевірити рівень засвоєння матеріалу шляхом опитування, тесту, дискусії тощо.

Перейдемо до практичної частини і наведемо приклад використання інтерактивного методу "мереживна пилка" на уроці іноземної мови з метою розвитку іншомовної компетенції у читанні учнів 5 класу.

Teacher: What is the function of clothes? Why do people buy this or that piece of clothes? Do you want to find the answers to these questions? Then split into groups of three. So, now we have four home groups. Each group should take a set of coloured cards. Each card contains a piece of information. Read it attentively.

Учні кожної "домашньої" групи одержують набір карток різного кольору, кожна з яких містить одну з частин тексту "Clothes".

a) *Our clothes help us to stay warm and dry in any weather. They help us to look good, too. That's why clothes are so important to us. Clothes are very different. Uniforms can look boring but they are good for wearing at school. Jeans, sweaters, and sweat shirts are good for after-school wear. Your parents wear formal suits at work and put on evening clothes when they go out. Some people often change their clothes, some people don't, but if they want to look nice, their clothes must be clean and neat.*

b) *We buy different clothes for different seasons. In Ukraine we must have warm clothes for winter wear: coats or fur coats, thick jackets, hats, scarves, boots, gloves and mittens. In spring we change them into raincoats and thin jackets. In summer we like wearing light skirts and dresses, shorts and T-shirts of bright colours, trainers and sandals. English people say, "There is no bad weather there are bad clothes".*

c) *It's very important to wear the right clothes to the right places. You will look wrong if you wear a suit to a disco or if you put on old jeans and a T-shirt to a good restaurant. Some people have a talent for choosing and wearing clothes. They always look wonderful in their trousers, shirts, skirts and dresses. Their clothes are not always fashionable but they are just right for them. The best thing is to have your style in clothes.*

Teacher: Are you ready? Now find your expert group. The members of the expert group should have cards of the same colour. Discuss the information which you have just read.

Teacher: Go back to your home groups and share the information you've just discussed with other experts.

Teacher: And now say if these statements are true or false.

1. Clothes help us to stay warm and dry.
2. If you want to look nice, your clothes must be expensive.
3. Uniforms are good for wearing at home.
4. When your parents go out they wear evening clothes.
5. The Englishmen say, "There is no bad weather, there are bad people".
6. The best thing is to look like others.

Розглянувши приклад запровадження інтерактивного методу "мереживна пилка", можна зробити висновок, що його використання робить навчання учнів цікавішим, змістовнішим, різноманітнішим; спонукає учнів старанно вивчати англійську мову; дає більше можливостей для самостійної роботи учнів; економить час учителя; а також слугує емоційною та фізичною розрядкою на уроці.

Література

1. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: навчальний посібник / Дичківська І.М. – Київ : Академвидав, 2004. – 351 с.

2. Климчук С. В. Інтерактивні методи навчання в системі мовленнєвої підготовки майбутніх соціальних педагогів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL <http://www.sworld.com.ua/konfer31/55.pdf>

УДК 811.112.2 (09)

НІМЕЦЬКА МОВА В НДР ТА ФРН (1945-1990 Р.)

Ігнатенко А.В., студентка III курсу факультету іноземних мов
Науковий керівник: ст. викл. **Колесникова Н.О.**, кафедра німецької мови

Дана стаття виконана в рамках проблематики історії німецької мови і стосується дослідження розвитку німецької мови в період з 1945 по 1990 роки в Німецькій демократичній республіці (DDR) та Федеративній республіці Німеччина (FRG). Як відомо, після завершення Другої Світової війни територія Німеччини була розділена між чотирма країнами-переможницями – США, Францією, Великобританією та Радянським Союзом на чотири зони: англійську, американську, французьку та Радянського Союзу. Крім того столицю Німеччини – Берлін, так само, як і всю країну, поділили на чотири частини, які називались "секторами" [3,154].

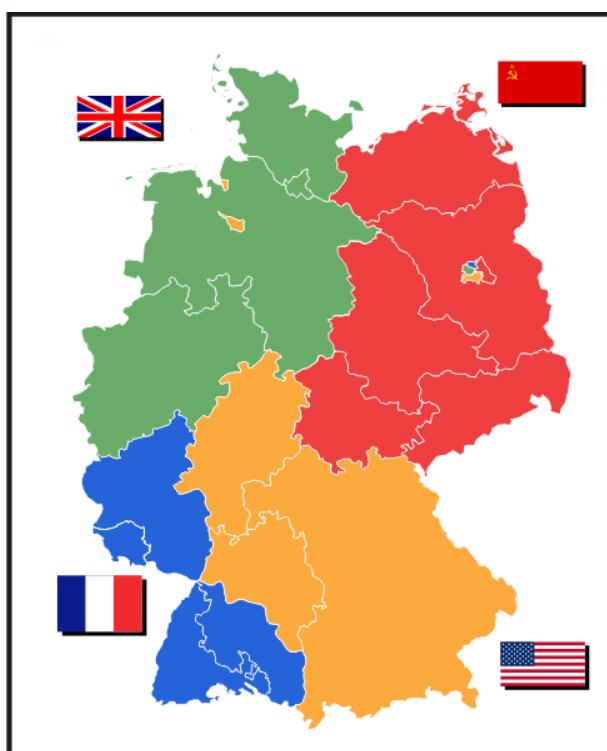

Рис. 1

З історії відомо, що політики країн-переможниць не могли дійти згоди у своїх рішеннях. Радянський Союз мав інші уявлення щодо подальшого майбутнього країни ніж США, Франція та Великобританія. Внаслідок цього ці частини країни почали розвиватись в зовсім різних напрямках. І вже через деякий час, у вересні 1949 року було створено Федеративну Республіку Німеччина/ФРН. А 7 жовтня 1949 року на території, якою керував Радянський Союз, виникла друга держава – Німецька Демократична Республіка/НДР.

Отже, на території Німеччини було утворено дві держави, які почали розвиватись у протилежних напрямках. Це призвело до розпаду територіальної цілісності та розколу національної єдності німецької нації. В НДР розвивалась соціалістична нація, яка за своїми основними ознаками відрізнялась від капіталістичної ФРН [3,154]. Це вплинуло і на їх мовний розвиток.

У даній статті описується мова НДР та мова ФРН, а також їхня відмінність та вплив на подальший розвиток Німеччини. Мова, як відомо, є динамічною системою. Постійні зміни мови в усіх її сферах здійснюються в різному темпі і мають характер довготривалої повільної еволюції. Всі мовні зміни відбуваються як під впливом екстралінгвістичних, так і

інтралінгвістичних факторів, як про це пише О. Москальська [2,12]. Мова як соціальний феномен реагує на всі аспекти суспільного життя, розвивається в суспільстві як засіб комунікації. Цей вплив екстралінгвістичних факторів проявляється передусім в словниковому складі мови. Це спостерігалось і в період існування двох німецьких держав. При цьому інші сфери мовної системи, тобто фонологічна система, граматична будова мови, основний словниковий склад, залишались єдиними.

В період існування двох німецьких держав дивергентний розвиток мови в ФРН та НДР спостерігався лише в суспільно-політичній лексиці, яка відображала різну політично-ідеологічну орієнтацію обох країн.

У мовному вжитку НДР важливе значення відігравали кальки з російської мови, або власне неологізми [6]. Марксистсько-ленінська термінологія, загальноприйняті закономірності соціалістичної революції та відбудови були для НДР прикладом відбудови соціалістичного суспільного устрою. Це знаходить своє відображення також і в лексико-семантичній сфері, в якій спостерігаються, наприклад:

- прями запозичення: *Bolschewik(i), Kolchos(e), Sowchos(e), Sputnik, Subbotnik*;
- іншомовні слова (також з російської мови): *Agrotechnik, Container, Dispatcher, Kollektiv, Partisan*;

- кальки та сталі звороти: *Kulturpalast, Parteiaktiv* (партійний актив), *Held der Arbeit* (герой праці), *Verdienter Arzt* (заслужений лікар), *Personenkult* (культ особи), *Selbststudium* (самоосвіта)[5].

Також деякі інтернаціоналізми під впливом їхнього вживання в російській мові отримали нове значення, наприклад: слово *Intelligenz* (інтелігенція) раніше вживалось лише в значенні – "пізнання", "тямущість", "кмітливість", згодом також для позначення "осіб певного прошарку суспільства" – тобто інтелігенції. Або *Aktiv* (актив): раніше – як "стан" дієслова, згодом також – "група людей, які об'єдналися для колективного рішення певного завдання"; *Brigade* (бригада): раніше лише як "військовий загін", згодом також "робочий колектив у соціалістичній економіці" [4, 158].

Типовим також для багатьох запозичень з російської мови було те, що вони можуть походити як словоформи з грецької або латинської мов, наприклад: *Traktorist, Kombinat, Diversant, Revanchist* [1, 123].

Варто зазначити, що з моменту заснування НДР одразу ж виникли поняття, які описували земельну реформу:

Таблиця 1

<i>Wort</i>	<i>Bedeutung</i>	<i>Übersetzung</i>
<i>Neubauer</i>	jemand, der nach dem Krieg Land erhielt und ein privater Bauer wurde	селянин, який отримав землю по земельній реформі
<i>Umsiedler</i>	Vertriebener aus den deutschen Ostgebieten	переселенець
<i>MTS</i>	Maschinen-Traktoren-Station, Stützpunkt zum Ausleihen von Maschinen	МТС – машинно-тракторна станція

У 60-х роках виникли поняття побудови господарства, або ті, що були пов'язані з будівництвом берлінської стіни:

Таблиця 2

<i>Wort</i>	<i>Bedeutung</i>	<i>Übersetzung</i>
<i>n.ö.S.</i>	neues ökonomisches System	нова економічна система
<i>antifaschistischer Schutzwall</i>	offizieller Begriff für die Mauer in Berlin	"Антифашистський захисний вал" - офіційна назва берлінської стіни
<i>ABI</i>	Arbeiter-Bauerninspektion/Institution Kontrolle der Betriebe	und zur робітничо-селянська інспекція контролю за підприємствами

У 70-80-х роках виникають поняття, пов'язані з соціальними досягненнями [5]:

Таблица 3

Wort	Bedeutung	Übersetzung
<i>Hausarbeitstag</i>	auch Haushaltstag, ein bezahlter freier Tag pro Monat für Vollbeschäftigte mit Kindern	день для роботи по дому (сплачений вихідний, який надавався працюючим жінкам раз в місяць)
<i>Wohnungsbauprogramm</i>	ein Anfang der 70er Jahre verkündetes Programm, dass das Wohnungsproblem bis 1990 lösen sollte	програма житлового будівництва
<i>Delikatladen</i>	Geschäft, in dem ausgewählte Lebensmittel zu höheren Preisen verkauft wurden	магазин, у якому продавались відбірні дорогі продукти

Вплив англо-американської лексики був обмежений. Фільми, радіо, телебачення, мода – найзначніші сфери, в яких ці запозичення і були поширені: *Comeback, Copyright, Interview, Story; Profi (Professional), Trainer; Cocktail, Shorts; Motel, Service; Bungalow; Computer; Baby, Hobby, Test; Bestseller, Business, Boss, Job, Manager* [3,154-155].

Що ж до ФРН, то на противагу НДР, там не було земельної чи шкільної реформи. Великі капіталістичні підприємства залишились у приватній власності. Зберігалась та поповнювалась лексика капіталістичного суспільства, наприклад, слова, які позначали класові відношення: *Arbeitgeber (-verband)* (роботодавець), *Arbeitnehmer* (найманий працівник), *Unternehmer* (Kapitalist) (підприємець), *Talsole der Wirtschaftsentwicklung* (=Krise) (криза). Крім того, відбувалось проникнення англо-американізмів, перш за все, у сферу реклами. Так, наприклад, префікс *super-* відігравав значну роль: *Super-Colgate* (зубна паста), *Super Constellation, Super Jet, Super Viscount* (типи літаків); *Supermild* (марка косметики), *Supermarkt* (супермаркет). Наступні приклади демонструють часті вживання англіцизмів з різних сфер життя: *crew* (команда), *happy few* (добірний), *sightseer* (той, хто подорожує), *drink* (випивка), *showmaker* (організатор шоу), *claim* (претензія), *up to date* (бути в курсі) [3,156-158].

При порівнянні західно- та східно-німецької лексики помітними є відмінності у вживанні та дефініції понять. Було дуже багато причин для окремого розвитку мови. З одного боку, на заході поширювались, як вже було зазначено, англіцизми, в той час як на сході – запозичення та кальки з російської мови. З іншого боку – пропаганда Холодної війни з обох сторін, а також зовсім відмінні умови життя [7]. Але не зважаючи на це, їх не можна вважати двома окремими мовами, це – єдина мова, у словниковому складі якої, різні речі мали різне позначення [1,123], наприклад:

Таблица 4

Westbegriff	Ostbegriff	Übersetzung
Gesetzessammlung	Verfassung	конституція
Bundestag	Volkskammer	парламент
Marktwirtschaft	Planwirtschaft	господарство (ринкове, планове)
Personalabteilung	Kaderabteilung	відділ кадрів
Team	Kollektiv	команда
Hamburger	Grilletas	гамбургер
Hotdog	Ketwurst	хотдог
(Brat)Hähnchen	Broiler	бройлер
Jeans	Niethose (nur bis etwa Anfang der 1970er-Jahre, danach ebenfalls <i>Jeans</i>)	джинси
Plastik	Plaste	пластмаса
Gefrierschrank, einfrieren	Froster, einfrosten	морозильник, заморозувати
Zielsetzung	Zielstellung	постановка мети
Astronaut	Kosmonaut (phonetisch übernommen vom Russischen <i>Космонавт</i>)	космонавт
Restaurant	Gaststätte (in den Interhotels wurden alle, in Ost-Berlin weitere wenige Restaurants als solche bezeichnet)	ресторан
Supermarkt	Kaufhalle	супермаркет
Konzern	Kombinat	концерн
Biergarten	Gartengaststätte	бар
Immobilie	im Osten nur als Fachbegriff, umgangssprachlich für Haus (nie als Geldanlage)	нерухомість

Wochenendhaus	Datsche (eingedeutscht vom gleichbedeutenden russischen Wort <i>дача</i> / <i>Datscha</i>)	будинок відпочинку, дача
Optik für Aussehen	(in der DDR nur für den Zweig der Physik oder ein System aus Linsen und Spiegeln üblich)	оптика
Comecon	RGW – Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe	рада економічної взаємодопомоги
Molotowcocktail	Brandflasche	коктейль Молотова

Після об'єднання НДР з ФРН вийшли також з мовного вжитку окремі слова, які характеризували політичну та економічну систему держави, наприклад: *Politbüro* (політбюро), *Zentralkomitee* (центральный комітет), *Bruderland* (братня країна), *Fünfjahresplan* (п'ятирічка), *Brigade* (бригада), *Kollektiv* (колектив), *der Werktätige* (працівник), *Planerfüllung* (виконання плану).

Крім цього виникли так звані табу щодо тих слів, які були "зношені" через вжиток Соціалістичною єдиною партією Німеччини, такі як: *Solidarität* (солідарність), *Sicherheit* (безпека) [5, 27].

Як зазначають лінгвісти, відмінності між мовою ФРН та НДР часто бувають переоцінені. Тому розмовляти про дві різні мови немає сенсу, адже спільність їх словникового складу становила 98%. А відмінності спостерігались, в основному, в сфері політики [1, 123].

Матеріал нашого практичного лінгвістичного дослідження дозволив детальніше ознайомитись з основними відмінностями між німецькою мовою на сході та заході країни, що поглиблює знання з німецької мови. Проведене нами дослідження може бути використане для поглиблення теоретичних знань з курсу історії німецької мови та лексикології, для кращого оволодіння мовою та розширення лінгвістичного кругозору.

Література

1. Werner König. dtv – Atlas Deutsche Sprache. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2004. – 256 S.
2. Moskalskaja O.I. Deutsche Sprachgeschichte/ O.I. Moskalskaja. – Moskau, 1985. – 285 S.
3. Schmidt W. Geschichte der dt. Sprache. – Berlin: Volk und Wissen Verlag, 1976. – 428 S.
4. Schmidt W. Deutsche Sprachkunde. – Berlin: Volk und Wissen Verlag, 1982. – 344 S.
5. "Sprache in der DDR" und "Sprache der Wende" als Gegenstandsbereiche der Sprache- und Politikforschung/hrsg. Von LINSE (Linguistik-Server Essen). – Essen, 2006. – 35 S.
6. <http://www.gkk.senshu-u.ac>.
7. <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/sprache-und-politik/42769/ddr-sprache>.
8. <http://de.wikipedia.org/wiki/>.
9. <http://www.stiftikus.de/material/FALK.pdf>.

УДК 371.32:811.111

ТРУДНОЩІ НАВЧАННЯ АУДІЮВАННЯ НА УРОКАХ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Кобець О.Р., студентка V курсу філологічного факультету

Нестерко Ю.Л., студентка IV курсу філологічного факультету

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Шевченко С.І.**, кафедра прикладної лінгвістики

Тема даної статті є однією з найактуальніших у методиці. Без аудіювання неможливе спілкування, оскільки це процес двосторонній. І недооцінка аудіювання може вкрай негативно позначитися на мовній підготовці школярів. Вивчення даного виду мовленнєвої діяльності в методиці недостатньо глибоке, та й термін "аудіювання" використовується в методичній літературі порівняно недавно. Він протипоставлений терміну "слухання". Якщо "слухання" означає акустичне сприйняття звукоряду, то поняття аудіювання включає процес сприйняття і розуміння усного мовлення. Також відомо, що аудіювання – дуже складний вид мовленнєвої діяльності. Сучасні випускники шкіл практично не володіють даним умінням. Хоча розуміння тексту іноземною мовою вже включається в завдання для вступу в університети на факультети іноземних мов.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень показав, що навчання аудіювання іноземної мови учнів в умовах середніх навчальних закладів є достатньо розробленою педагогічною проблемою. Однак досягнення фахівців з проблеми навчання іноземної мови ще не в повній

мірі знайшли своє застосування у практиці середньої школи. Спостереження за навчальним процесом переконують у недостатній підготовці школярів до подолання труднощів аудіювання. Проблеми навчання іноземної мови присвячено багато праць: С.Ю.Ніколаєвої, М.І.Жинкіна, М.Гез, А.Старкова, Г.Рогової, І.Верещагіна, О.Вишневецького, Є.Пасова та інших.

Звідси очевидна важливість і актуальність проблеми навчання аудіювання.

Предметом цієї статті є не тільки сам процес аудіювання, але й труднощі, з якими стикається вчитель та учні в процесі його впровадження та навчання.

Термін «аудіювання» був введений у літературу американським психологом Брауном. Аудіювання – це розуміння сприйнятого на слух мовлення. Воно являє собою перцептивну, мнемічну, розумову діяльність.

Аудіювання – це один із чотирьох видів мовленнєвої діяльності (МД), який полягає в здатності ідентифікувати та розуміти усні висловлювання. Сьогодні кожен із чотирьох видів МД не розглядається ізольовано, тобто всі аспекти мовлення дуже тісно взаємопов'язані й спрямовані на оволодіння іноземною мовою як засобом комунікації. Особлива увага сьогодні приділяється комунікативному підходу щодо навчання аудіювання.

Відповідно до чинної Програми, у викладанні іноземної мови в школі практичною метою є навчання різних видів мовної діяльності: аудіювання (слухання), говоріння, читання й письма. За природних умов види мовленнєвої діяльності мають таку питому вагу:

- Говоріння – 30%
- Аудіювання – 45%
- Читання – 16%
- Письмо – 9%

Переважаючими, як бачимо, є рецептивні види мовної діяльності. Причому в школі аудіювання займає 57%, під час деяких уроків 65%, а під час контролю аудіювання – до 100% загального часу на уроці іноземної мови. Отже, роль аудіювання є значною [3, 4].

Навчання аудіювання передбачає формування умінь сприймати усне мовлення як при безпосередньому спілкуванні, так і у звукозапису. Спостереження за навчальним процесом переконують у недостатній підготовці школярів до подолання труднощів аудіювання.

Успішність аудіювання залежить від:

- самого слухача (від рівня розвитку в нього мовленнєвого слуху, пам'яті, наявності уваги, інтересу тощо);
- мовних особливостей аудіотексту та його відповідності мовленнєвому досвіду і знанням учнів;
- умов сприймання аудіотексту.

Згідно з вимогами Програми, навчання аудіювання передбачає формування вмінь сприймати усне мовлення як під час безпосереднього спілкування, так і звукозапису. На уроці іноземної мови вчитель застосовує широкий арсенал аудитивних матеріалів. Здебільшого – це тексти різних типів і жанрів та пісні.

Загальновідомо, що сприймання іншомовного тексту на слух набагато важче, ніж його читання. Проблема полягає в тому, що при слуханні іноземною мовою може виникати багато труднощів: зміст промови, вибір мовних засобів, якими користується мовець, темп та особливості мовлення. Потрібно відзначити, що суттєвою трудностю аудіювання слід вважати відсутність у аудитора можливості регулювати діяльність.

Таким чином, наявність значних і різноманітних труднощів аудіювання є безперечним фактом. Очевидно, що для успішного навчання аудіювання потрібна методична система, що враховує ці труднощі і забезпечує їх подолання. Н.В.Слухіна відзначає, що в методиці на даний момент існує два підходи до труднощів: їх усунення або їх подолання [6].

Зняття труднощів полегшує оволодіння аудіюванням і дає швидкі й відчутні результати. Але штучно полегшене аудіювання не готує до сприйняття природного мовлення, в якому наявні всі усунуті труднощі, а до їх подолання учні не підготовлені. Тому правильним вважається не усунення, а поступове і послідовне подолання труднощів у процесі навчання.

Таким чином, корисним для вдосконалення вмінь аудіювання слід вважати таке тренування, при якому виконуються досить важкі вправи, але за умови їх посиленості.

Усі труднощі аудіювання можна об'єднати у 4 групи:

1. Мовні труднощі.
2. Труднощі, обумовленні змістом тексту.
3. Труднощі, обумовленні способом пред'явлення тексту.
4. Труднощі, які залежать від умов сприймання тексту.

Розглянемо їх детальніше.

1. Мовні труднощі. Ці труднощі є об'єктивними, вони зумовлюються характером мовних засобів і структурно-композиційними характеристиками аудіо текстів [3, 124].

Граматичні труднощі пов'язані з синтаксисом та морфологією. Сприймаючи фразу, учень повинен розчленити її на окремі елементи, встановити зв'язок між ними та їх роль у висловлюванні. Деякі граматичні труднощі зумовлені наявністю аналітичних форм, відсутніх у рідній мові, та граматичною омонімією.

Лексичні труднощі виникають при кількісному збільшенні словникового матеріалу та його різноманітності (на старшому етапі навчання), а також при вживанні слів у переносному значенні, наявності фразеологічних зворотів. Багатозначні слова, пароніми, антоніми та синоніми також створюють труднощі розуміння.

Фонетичні труднощі вважаються основними труднощами аудіювання (особливо на початковому ступені навчання). Основні фонетичні труднощі аудіювання пов'язані з інтонацією, логічним наголосом і темпом мовлення.

2. Труднощі, обумовлені змістом тексту. Труднощі цієї групи визначаються тим, наскільки зміст тексту посилює для розуміння учнів, чи близька і цікава для них дана тема. Найважчими для розуміння є факти, пов'язані з побутом, культурою, історією країни, мова якої вивчається. Легше сприймається учнями тексти фабульні, важче – описові. Фабула – це стержень, на який немов би нанизуються події оповідання. При сприйманні описових текстів такий змістовий стержень відсутній. Тут слід максимально мобілізувати уяву, а це учням завжди дається важче.

3. Труднощі, обумовлені способом пред'явлення тексту. Темп мовлення, звичність чи незвичність голосу того, хто говорить – цим обумовлені труднощі цієї групи.

- *темп повідомлення* визначає швидкість і точність розуміння на слух, а також ефективність запам'ятовування. Середній темп мовлення англійською мовою – 140-150 слів за хвилину. У процесі навчання аудіювання темп мовлення, що сприймається, не повинен перевищувати темпу внутрішнього мовлення слухача, отже, перший можна збільшити, лише прискорюючи останній.

- *кількість пред'явлень тексту.* Більшість методистів погоджуються, що одноразове пред'явлення є найбільш оптимальним, адже в реальній комунікації повідомлення не повторюється. І все ж в умовах навчання досить часто доводиться пред'являти текст двічі (при наявності труднощів). У таких випадках рекомендовано пропонувати трансформовані варіанти тексту [5, 60].

- *тривалість звучання* визначається обсягом аудіотексту, що змінюється протягом навчання, поступово збільшуючись. На початковому ступені це 1 хвилина, на середньому – 2-3 хвилини, а на старшому – 3-5 хвилин.

- *джерело пред'явлення аудіотексту.* Слід зауважити, що при безпосередньому спілкуванні аудіювання полегшується позамовними засобами (мімікою, жестами). При використанні аудіозапису ці фактори відсутні. Проте розуміння мовлення у звукозапису також передбачено вимогами програми.

- *наявність невідомих слів* визначена шкільною програмою та поступово збільшується на кожному етапі навчання.

4. Труднощі, які залежать від умов сприймання тексту.

Суттєвим є наявність чи відсутність зорових опор, які уточнюють зміст почутого та полегшують процес аудіювання. Легше сприймати людину, що говорить, коли видно її артикуляцію, важливим фактором є характер пред'явлення повідомлення. Читання тексту вчителем, до голосу якого учні звикли, полегшує розуміння. До того ж, під час читання вчитель може жестом, мімікою, посиленням голосу виділити думку, підкреслити окремі місця, звернути увагу учнів на ті чи інші моменти повідомлення, а також сповільнити темп мовлення й у такий спосіб полегшити аудіювання тексту. Важче сприймається текст, коли той, хто говорить, знаходиться на відстані від слухача.

Аудіювання аудіозапису становить значні труднощі через відсутність зорового контакту з диктором і незвичного для учнів звучання голосу. Відсутність у тексті незнайомих слів або граматичних явищ значно полегшує розуміння на слух. Велика ж кількість незнайомих слів і особливо граматичних явищ може призвести до того, що учні зовсім не зрозуміють текст. Найважче сприймається іншомовне мовлення по телефону, радіо. Інколи шум також може стати перешкодою для сприйняття повідомлення.

У процесі навчання аудіювання учні обов'язково зіштовхуються із труднощами різного характеру. Наявність цих труднощів є, з одного боку, тією проблемою, вирішення якої призводить до формування навичок аудіювання та розвитку учнів, з іншого боку, вони не повинні перешкоджати навчальному процесу. Тому вчителю необхідно уживати певних заходів для

їх подолання учнями, не знімаючи їх повністю, але навчаючи учнів переборювати труднощі власними зусиллями за допомогою спеціальних вправ.

Розвиток уміння сприймати усне мовлення на слух є складовою будь-якого виду роботи, що проводиться в усній формі. Отже, необхідно організовувати навчання учнів аудіювання. Оскільки розуміння на слух усного мовлення іноземною мовою – це досить складне вміння, то потрібна ціла система спеціальних вправ.

Традиційно в системі вправ, що використовуються в навчанні аудіюванні, виділяють дві великі групи:

1. Вправи, що готують до аудіювання.
2. Вправи в аудіюванні текстів.

Але з позицій розвивального навчання не менш важливим для розвитку особистості школярів є контроль розуміння прослуханого. Саме післятекстові вправи допомагають виявити в учнів ступінь розвитку умінь аудіювання, а також підключити не лише механізми слухання і розуміння, але й думки та почуття дітей, що і призведе до формування особистості школярів. Виконуючи вправи першої групи, школярі вчаться переборювати окремі труднощі і упізнавати нові слова та словосполучення, диференціювати схожі слова, визначати значення омонімів, багатозначних слів, розрізняти граматичні форми. Вправи другої групи націлені на сприйняття загального змісту висловлювання чи виділення окремих змістових частин. Вони виконуються на рівні тексту. Всередині кожної групи виділено декілька видів вправ, кожен з яких спрямований на подолання конкретних труднощів, що виникають в учнів під час аудіювання, і на формування відповідного вміння [1, 10].

I. Вправи, що готують до аудіювання.

При виконанні вправ, що готують до аудіювання текстів, в учнів формуються навички сприйняття на слух мовленнєвих одиниць на рівні речень та надфразових єдностей. Сюди зазвичай включають такі види вправ:

1. Вправи на визначення граматичних орієнтирів.

Вміння визначати синтаксичні функції слів у реченнях допомагає розумінню тексту в цілому. Найбільша інформативність закладена в підметі, присудку та додатку, тому необхідно в першу чергу навчити учнів знаходити ці члени речення, а також автоматично розпізнавати інші граматичні орієнтири.

2. Вправи на здогадку про значення незнайомих слів (за їх співзвучністю з відповідними словами рідної мови, за словотворчим елементом, з контексту).

3. Вправи на розуміння речень, що містять незнайомі слова, які не впливають на розуміння смислу висловлювання.

Для успішного аудіювання необхідно сформувані вміння розуміти на слух текст навіть за наявності незнайомих слів. Учні повинні вміти ігнорувати незнайомі слова, які не є ключовими, тобто не несуть основної смислового навантаження. Це можуть бути обставини часу, місця, означення тощо.

4. Вправи на антиципацію (прогнозування). Особливу роль в удосконаленні механізмів аудіювання відіграє механізм антиципації, що дозволяє виділити вправи на антиципацію в окремий вид. Більша їх частина представлена у звукозапису. Фонограма допомагає обмежити час мовленнєвої діяльності на учнів, автоматизувати їх мовленнєві дії та забезпечити їм ключ.

5. Вправи на виділення різноманітних категорій смислової інформації:
родової категорії;
категорії часу;
категорії місця;
категорії причини тощо.

6. Вправи на визначення різних видів зв'язків між реченнями.

7. Вправи на визначення основної думки в групі речень.

За допомогою цих вправ розвивається вміння розуміти на слух понадфразові єдності.

8. Вправи на розвиток аудитивної пам'яті, аудитивної уваги.

II. Вправи в аудіюванні текстів.

Вправи цієї групи призначені для розвитку умінь безпосередньо розуміти та осмислювати аудіотексти.

Розуміння, як центральна ланка механізму аудіювання – активний процес чуттєвого та логічного відображення реальної дійсності, закодованої засобами мови та зміненої в свідомості мовця, а потім (в результаті розуміння) – в свідомості слухача. У процесі розуміння мовлення логічно виділяються два боки:

- об'єктивний, що відображає структуру мовлення, що сприймається;

- суб'єктивний, що моделює цю структуру в свідомості слухача.

Процес розуміння іншомовного тексту включає чотири етапи: визначення значень речень, виникнення здогадки про загальний зміст тексту, подальша диференціація та специфікація значень слів на основі здогадки, декодування смислу пред'явленого тексту. Під час аудіювання слухач виконує цілий ряд аналітико-синтетичних операцій, що підвищують активність розумової діяльності та забезпечують динаміку вдосконалення вмінь аудіювання. Виконуючи вправи в аудіюванні текстів, учні оволодівають умінням прогнозувати зміст, виділяти головне, знаходити другорядні деталі, що уточнюють головне, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

Для розуміння аудіотексту необхідно вміти у процесі слухового сприйняття сконцентрувати увагу на діях та характеристиках персонажів, прослідкувати логічну послідовність подій та спостерігати її при передачі змісту тексту. Не менш важливо вміти виділяти в тексті логічні ланки: експозицію, зав'язку, кульмінаційний момент і розв'язку. В основу класифікації вправ цієї групи покладено уміння, яке необхідно сформулювати у процесі їх виконання.

1. Вправи на прогнозування змісту тексту та розвиток уяви.

2. Вправи на знаходження смислового зв'язку між окремими частинами тексту. Уміння виявляти основний смисловий зв'язок допомагає розвитку уміння охоплювати основний смисл тексту, що сприймається, постійно орієнтуватись на виділення головного в ньому.

3. Вправи на зв'язування логічної послідовності подій.

4. Вправи на розуміння тексту без домислювання.

5. Вправи на розуміння основної думки тексту.

Кінцевою метою аудіювання є розуміння тексту, але перевірити, чи зрозуміли учні текст, практично неможливо, якщо не виконувати для цього спеціальні вправи. Тому контроль – вирішальний етап аудіювання. Це дає нам підстави виділити третю групу вправ.

Контроль розуміння аудіотексту може здійснюватись *вербальним чи невербальним* способами. Дії учня після прослуховування повідомлення пов'язані з характером завдання, яке було поставлене перед його слуханням.

До невербальних засобів контролю відносять:

- виконання дій;
- контроль з використанням цифр;
- контроль за допомогою сигнальних та облікових карток;
- виготовлення схем, креслень;
- підбір малюнків.

Вербальні засоби контролю поділяються на:

1. *Рецептивні*:

- підтвердження або спростування тверджень вчителя;
- вибір пунктів плану тексту;
- тести з вибором відповіді (альтернативні, одноелементного та множинного вибору, перехресні, ланцюгові, тести класифікації, клоуз-тести тощо).

2. *Репродуктивні*:

- відповіді на запитання;
- переказ змісту іноземною або рідною мовою;
- переклад окремих слів та словосполучень, речень;
- складання плану;
- формулювання запитань до тексту;
- бесіда на основі змісту тексту.

Отже, ми розглянули труднощі навчання аудіювання, з якими вчитель та учні зустрічаються на уроках англійської мови. Їх знання необхідне для вчителя іноземної мови. Навчаючи аудіювання, необхідно з визначеного моменту ставити учнів в такі умови, при яких вони будуть зустрічатися з цими труднощами. Спочатку учитель обмежує їхню кількість, потім поступово збільшує це число і закінчує роботу процедурою сприйняття мовлення в природних умовах, коли всі ці труднощі виступають у комплексі.

Література

1. Гапонова С.В. Навчання розуміння аудіотекстів учнів старших класів середньої школи // Іноземні мови – 1996. – № 2. – С. 9-17.
2. Гапонова С.В. Деякі особливості текстів для навчання аудіювання учнів старшої школи// Іноземні мови. – 2003. – № 3 – С. 3-10.
3. Єпіфанцева Л. А. Аудіювання. Англійська мова: Методичні рекомендації / Л. А. Єпіфанцева. – Х.: Вид. група «Основа», 2010. – 78 с.

4. Николаева С.Ю. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах : Підручник. – 1999. – С. 117-132.
5. Пруссаков Н.Н. Трудности при обучении аудированию иноязычного звучащего текста // ИЯШ. – 1981. – № 5. – С. 40-72.
6. Елухина Н.В «Основные трудности аудирования и пути их преодоления»: «Иностранные языки в школе». – 1977. – №1. – С. 18.

УДК 371.32; 811.111

ПРОЕКТНА РОБОТА НА УРОКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Кондратенко А.А., студентка V курсу філологічного факультету

Мисник Т.В., студентка V курсу філологічного факультету

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Шевченко С.І.**, кафедра прикладної лінгвістики

Сучасна школа як соціально-педагогічна система покликана забезпечити досягнення таких освітніх результатів, які б відповідали цілям розвитку особистості й сучасним вимогам суспільства. Школа має допомогти учням у оволодінні технологіями життєтворчості, створити умови для розкриття потенціалу самопізнання, самореалізації. Для реалізації цього завдання важливу роль відіграє використання міжпредметних зв'язків на уроках іноземної мови й методики проектів.

Актуальність проблеми зумовлена необхідністю у сучасній методиці викладання іноземної мови підвищення педагогічного професіоналізму, звернути велику увагу на креативну, творчу діяльність учнів на уроці та вдома. Інтенсифікація цього процесу відбувається завдяки впровадженню інтерактивних методик, до яких можна віднести метод проектів. Навчальний проект – це можливість здобувати та застосовувати знання англійської мови індивідуально і творчо, що дає учням реальне відчуття власних досягнень, дозволяє розвивати мовні навички й уміння на практиці.

Метою є розглянути метод проектів, умови його застосування на уроках англійської мови.

Метод проектів останнім часом здобуває все більше прихильників. Він знайшов широке застосування в багатьох країнах світу, головним чином тому, що дозволяє органічно інтегрувати знання учнів із різних сфер для розв'язання однієї проблеми, дає можливість застосувати отримані знання на практиці, генеруючи при цьому нові ідеї [5, 12].

Метод проектів був розроблений американським педагогом У. Кільпатриком у 20-ті роки ХХ століття як практична реалізація концепції інструменталізму Дж.Д'юї. Метод проектів виник тоді, коли думки педагогів, філософів були спрямовані на те, щоб знайти способи, шляхи розвитку активного самостійного мислення дитини, щоб навчити її не просто запам'ятовувати й відтворювати знання, які дає їй школа, а вміти застосовувати їх на практиці. Дж.Д'юї, Кільпатрик й інші звернулися до активної пізнавальної й творчої спільної діяльності дітей під час розв'язання однієї проблеми, що вимагало знань із різних сфер. Саме тому метод проектів спочатку називався проблемним. Проблема, як правило, була чисто прагматичною. Її розв'язання дозволяло реально побачити результати.

У викладанні англійської мови метод проектів особливо активно став використовуватися в кінці 80-х років ХХ століття. Починаючи з цього часу, провідні видавництва США і Європи випускають методичні посібники з використання проектів у викладанні англійської мови. У вітчизняній практиці метод проектів став активно використовуватися з кінця 90-х років минулого століття і зараз набуває все більшого поширення [4, 8].

Існує багато визначень поняття "проект".

Проект – це будь-яка робота, виконана "від щирого серця", яка має певну цільову настанову (У. Кільпатрик).

Проект – це комплекс взаємопов'язаних заходів, розроблених для досягнення певної мети протягом заданого часу за встановлених ресурсних обмежень (С. Москвін).

Проект – це цільовий акт діяльності, в основу якого покладено інтереси людини (О. Пометун).

Проект – це систематична форма організації діяльності у взаємозв'язку її теоретичних і практичних аспектів (С. Кримський).

Проаналізувавши зазначені поняття, можна дійти висновку, що метод проектів – це педагогічна технологія, яка містить сукупність дослідницьких, пошукових, проблемних методів, творчих за своєю суттю.

Навчальний проект – це спільна навчально-пізнавальна, творча або ігрова діяльність учнів-партнерів, яка має спільну мету, узгоджені методи, засоби діяльності, спрямована на досягнення спільного результату з розв'язання певної проблеми, яка має значущість для учасників проекту [2, 17].

Проект – це робота, яку виконують протягом певного проміжку часу; вона спрямована на опрацювання конкретної теми й розв'язання проблеми. Розв'язання цієї проблеми краще всього покласти на учнів, а вчителю – виступати в ролі координатора та помічника. Кожен проект потребує інтегрованих знань і вмій. Проекти можуть бути різними, а саме: пошукові, творчі, інформативні; реальні, надумані; індивідуальні, парні, групові.

Метод проектів на сучасному етапі розвитку педагогічної галузі набуває популярності, модифікується, пристосовується до сучасних умов функціонування школи, узгоджується з новими завданнями освіти. Уміння користуватися ним – показник професійної майстерності вчителя, прогресивності методики навчання, розвитку, виховання та соціалізації учнів.

Реалізація методу проектів на практиці веде до заміни ролі вчителя: він уже перестає бути джерелом знань для учнів і перетворюється на організатора пізнавальної діяльності школярів. Проектна технологія передбачає використання педагогом сукупності дослідницьких, пошукових, творчих за своєю суттю методів, прийомів, засобів. Робота над навчальним проектом – це практика особистісно-орієнтованого навчання в процесі конкретної праці учня, на основі його вільного вибору, з урахуванням його інтересів. Учень свою роботу усвідомлює так: "Все що я пізнаю, я знаю, для чого мені потрібно, і де я зможу ці знання застосувати". Для педагога – це прагнення знайти розумний баланс між академічними і прагматичними знаннями, навичками і вміннями. Навчальне проектування орієнтоване перш за все на самостійну діяльність учнів – індивідуальну, парну чи групову, яку учні використовують протягом визначеного відрізка часу. Технологія проектування має на меті розв'язання учнем або групою учнів якої-небудь проблеми, яка передбачає, з одного боку, використання різноманітних методів, засобів навчання, а з іншого – інтегрування знань, умінь з різних галузей науки, техніки, творчості.

Під час організації навчального проектування вчитель виконує такі функції:

- допомагає учням у пошуку джерел, необхідних їм у роботі над проектом;
- сам є джерелом інформації;
- координує весь процес роботи над проектом;
- підтримує та заохочує учнів;
- підтримує пошукову активність учнів у роботі над проектом.

Англійські спеціалісти в галузі методики викладання мов Т. Блур і м. Дж. Сент-Джон розрізняють три види проектів:

1. Груповий проект, у якому дослідження проводиться всією групою, а кожен учень вивчає певний аспект обраної теми.
2. Міні-дослідження, заключається в проведенні індивідуального соціологічного опитування з використанням анкетування й інтерв'ю.
3. Проект на основі роботи з літературою.

На думку Р.Джордано, проект на основі роботи з літературою підходить для вивчення іноземних мов для спеціальних цілей. Водночас "міні-дослідження" і "роботу з літературою" можна розглядати і як різновиди групового проекту, який є найважливішим для методики викладання іноземних мов. Розглядаючи можливість інтеграції у процес викладання англійської мови, можи виділити три основні підходи. Проект може:

- 1) використовуватися як одна із форм позакласної роботи;
- 2) служити альтернативним способом організації навчального курсу;
- 3) інтегрувати в традиційну систему викладання англійської мови.

Прикладами проектів а англійської мови, які використовуються як форма позакласної роботи, можуть служити різноманітні конкурси, вікторини, участь у заходах, пов'язаних із будь-якими подіями в житті класу, групи, школи, міста, підготовка творчих вечорів, концертів, виставок, звітних заходів з англійської мови і т. д. [2; 10].

Проект як альтернативний спосіб організації навчального курсу виключає традиційні принципи планування й організації викладання англійської мови. Досягненню мети проекту підпорядковуються всі дії, які виконуються учнями і вчителями: вивчення необхідних лексичних і граматичних одиниць, пошук джерел інформації, відбір потрібних даних, оформлення і демонстрація результатів. Результати роботи можуть бути представлені наочно у вигляді стенду, брошури, радіопрограми, відео-фільму, театральної вистави – залежно від поставленої мети.

Проекти, інтегровані в традиційний навчальний процес, – це виконання творчих і дослідницьких завдань у рамках вивчення навчального курсу. Найбільш типовим вважається використання проектів як одного із завдань уроку або заключного завдання уроку. Такі проекти виконують функцію комунікативних завдань, у яких знання, набуті в процесі вивчення розділу чи курсу, використовуються для виконання навчально-комунікативних або реально-комунікативних завдань.

У виконанні проектів виділяють три взаємопов'язаних етапи:

- 1) організаційно-підготовчий (передпроектний);
- 2) пошуковий (власне проект);
- 3) підсумковий (постпроектний, або заключний).

Важливим для складання проекту є вибір теми. При цьому консультантові слід враховувати:

- 1) важливість і актуальність проблеми;
- 2) можливе зацікавлення учасників проекту;
- 3) обґрунтованість практичного вирішення.

Готуючись до презентації проекту, учитель допомагає учням узгодити питання щодо організації представлення результатів роботи над проблемою. Обговорення можна провести за питаннями: Чого ви навчилися під час проектних дій? Що вам дала участь у виконанні проекту? Які вміння й навички здобули? Як працювалося в групах? Що дала вам групова робота? Що вдалося найкраще? Чому? Що можна було б зробити інакше? [1; 3].

Учитель має заохочувати учнів до формування власної думки, критичного мислення, розвитку творчості, ініціативи.

У роботі над проектом "My favourite dish" (за підручником О.Карп'юк) на початкових етапах діти засвоюють лексико-граматичний матеріал (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Words on topic "Food"	Grammar	Structures of dialogues
apple sweet ice-cream cup tea milk juice glass coffee drink egg porridge meat soup potato tasty buy fruit vegetable carrot food grow different country animal without	Much Many A lot of There is (was) There are (were)	Pass me the salt please I wonder I'm very busy Would you like to have another cup of...? I'm hungry I'm thirsty You look terrible! What's the matter? I'm never going to

1. Учні створюють коротенькі діалоги. Ця робота відбувається в парах і трійках.

2. Потім група ділиться на дві команди. Кожен учасник команди працює над власним проектом. Необхідно придумати власне блюдо для дитячого кафе, написати всі інгредієнти цієї страви, придумати оригінальну назву своєму шедевру. До проекту учні можуть додати малюнок або аплікацію.

3. Кожна команда придумує назву для свого дитячого кафе і оформлює меню із вибраних страв. Учні пропонують наглядний приклад меню, виготовленого їхніми попередниками. Саме на цьому етапі учасникам потрібно запропонувати допомогу в скануванні малюнків та аплікацій.

4. Кожна із команд готує свій діалог на тему "В кафе", використовуючи власноруч створене меню.

Продовжується удосконалення та розширення лексичного запасу. Тут розвиваються навички написання творів-діалогів на англійській мові, покращується і закріплюються основні мовні категорії: граматичні структури, лексичний запас, синтаксична побудова речень для передачі своєї ідеї. Даються поради, викладач звертає увагу на те, які моменти доповнити, обговорюються поради щось змінити, щоб додати або забрати. В результаті учень усвідомлює, як багато він знає, і як багато він може розповісти на англійській мові.

Важливою умовою ефективної роботи над проектом є підтримання доброзичливої атмосфери, яка спонукає до спілкування і дозволяє учням відчувати почуття успіху.

Оцінюється також презентація (представлення) проекту – на третьому етапі роботи. Презентація матеріалів дослідження перед широкою аудиторією є неодмінним складником проектної діяльності. Її можна провести перед учнівським колективом, громадськістю. Використання комп'ютера надає проекту більшої динаміки [3, 18]. Успішна презентація результатів дослідження може підштовхнути до подальшого розв'язання проблеми. Дітей необхідно

навчити, як побудувати виступ, щоб привернути увагу присутніх та підтримувати її впродовж демонстрування проекту. Учні завжди хочуть почути відгук про свій проект. Важливо підкреслити інформацією з досліджуваної теми та риторичні вміння.

Таким чином, метод проектів є одним із найбільш ефективних методів, що застосовується в навчанні англійської мови. Він дозволяє: сформувати комунікативну компетенцію поза мовним оточенням, сприймати мову як засіб у взаємодії, розвивати в учнів не тільки мовні вміння та навички, але й розширювати їхній культурний кругозір через включення в гру. Головна мета вивчення іноземної мови в школі – навчитися користуватися нею в різних життєвих ситуаціях.

Нова програма з іноземних мов вимагає формування в учнів не лише лінгвістичних, загальнонавчальних, а й соціокультурних компетенцій, а саме знання суспільства й культур тієї країни, мова якої вивчається. Тому дуже важливим аспектом у оволодінні іноземною мовою, зокрема англійською, було б вивчення різних додаткових спецкурсів. Вивчаючи ці предмети, вчитель може використовувати різні творчі проекти, залучаючи до них учнів. Метод проектів сприяє забезпеченню умов для розвитку індивідуальних здібностей і нахилів кожного учня, учить точно мислити та інтелектуально вдосконалюватись. Він орієнтує учнів на самостійну, парну чи групову діяльність та активізацію навчання, при цьому реалізується творчий підхід до розв'язання певної проблеми. Відбувається соціалізація особистості, зростає творчий потенціал учня.

Цінним є поєднання індивідуальних завдань з елементами колективного пошуку, розвиток комунікативних якостей. Учень навчається самостійно планувати й контролювати свої знання та дії.

Література

1. Ананьева І.І. Використання різних видів проектної діяльності на уроках – розвиток творчої і талановитої особистості // Англійська мова та література. – 2010. – №36. – С. 2-5.
2. Бухаркіна М. Теорія та практика навчання англійської мови / М. Бухаркіна. – К. – 2009. – 57 с.
3. Олійник І.П. Використання методу проектів на уроках англійської мови як один із шляхів формування комунікативної компетентності учня // Профтехосвіта. – 2012. – №10. – С. 29-33.
4. Филипська І.М. Метод мовного порт фоліо та проектна технологія // Англійська мова та література. – 2010. – №25. – С. 3-19.
5. Шелест Л.Ю. Організація проектної роботи через драматизацію на різних етапах навчання. Переваги проектної драми у формуванні життєвої компетентності // Англійська мова та література. – 2009. – №5. – С. 11- 17.

УДК 371.32:811.111

РОЛЬОВІ ІГРИ НА УРОКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Коробко Г.Ю., студентка V курсу філологічного факультету

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Шевченко С.І.**, кафедра прикладної лінгвістики

“ In play, the child always behaves beyond his average age,
above his daily behaviour. In play,
it is as if he were a head taller than himself.”

L.Vygotsky

Коли подивитись вперше в очі незнайомої нам дитини, то можна побачити, в першу чергу, цікавість, цікавість до самого себе, до того що ти говориш, як себе поводиш, і що саме хочеш від самої дитини. Кожного разу дитячі очі випромінюють цікавість і надію, і якщо глибше у них зазирнути то можна побачити також дитячі бажання і потреби. Тому готуючись до зустрічі з дітьми ми повинні керуватись, в першу чергу, саме цими потребами. А як правильно з дітьми вивчати мову? "Вивчити іноземну мову – означає стати вдвічі багатшим", писав О.І.Герцен. Здавна знання іноземних мов високо цінувалося в житті суспільства. Володіння кількома мовами розширює кругозір, підвищує ефективність інтелектуальної праці, збагачує духовний світ людини поглиблює знання рідної мови. Мова людини – складова її діяльності. Користуючись мовою як засобом пізнання і спілкування, людина говорить, слухає, пише [1, 10]. Але актуальним в наш час є питання "Як підштовхнути дитину до вивчення іноземної мови, як її стимулювати?". У статті йдеться про один із шляхів вирішення такого завдання – ігри. Вони дозволяють учителеві створити ситуації, наближені до життя, в яких

учні вимушені використовувати мову як єдиний засіб спілкування. Діти, які хочуть взяти участь у грі, аби виконати те, що вимагається, повинні розуміти, що говорять або пишуть інші, а також вони вимушені говорити або писати іноземною мовою, щоб висловити свою думку або надати інформацію. Саме ігрові прийоми значно полегшують засвоєння складних граматичних конструкцій, розширюють словниковий запас, допомагають створити наближені до життя ситуації і дають можливість дітям оволодіти необхідними комунікативними навичками й адаптуватися до реалій і потреб навколишнього середовища. Гра як шлях пізнавальної активності учнів має важливе значення на уроках англійської мови у початковій школі. Гра сприяє створенню сприятливого психологічного клімату на уроці та розвитку активності учнів [4, 135].

Гра як соціокультурний феномен є "дією, що відбувається у певних рамках часу й місця, у видимому порядку, за добровільно прийнятими правилами й поза сферою необхідності чи матеріальної користі" [4, 136]. К.Д. Ушинський уперше висунув ідею про використання гри в системі виховання і розглядав гру як "могутній виховний засіб, вироблений самим людством, і в якому через це виразилася щира істинна потреба людської природи" [5, 217]. Дидактична гра має свої характерні риси в порівнянні з грою в її широкому тлумаченні – як форми дозвілля. Основна відмінність дидактичної гри полягає в тому, що вона має чітко поставлену мету навчання та відповідний цій меті педагогічний результат [6, 116]. Гра у навчальному процесі забезпечує емоційну атмосферу відтворення знань, полегшує засвоєння навчального матеріалу, створює сприятливий для засвоєння знань настрій, заохочує до навчальної роботи, знімає втому, перевантаження [6, 146].

Одним із видів дидактичної мовної гри є рольова гра.

Сама назва "рольові ігри" свідчить про те, що в ній учні отримують певну роль, яку вони повинні зіграти.

Рольові ігри:

- сприяють пізнанню про процеси та почуття інших учасників гри;
- створюють умови, коли учні розв'язують певну проблему, обігруючи ролі;
- створюють сприятливі умови для обговорення.

Кінцева мета рольової гри – набуття нових знань та їх відпрацювання до рівня навичок, процес пізнання визнається першорядним [2, 51].

На думку вчених та педагогів можна окреслити такі основні переваги використання рольових ігор:

- учні повинні будуть використовувати мовний матеріал в ситуаціях, близьких до реального життя;
- такий вид ігор дозволяє оволодіти навчальним матеріалом та, закріплюючи його, усвідомлено засвоїти специфіку його використання у мовленні;
- рольові ігри розвивають та удосконалюють мовленнєво-розумову діяльність та створюють умови психологічної готовності до спілкування;
- в учнів з'являється бажання спілкуватись іноземною мовою і після уроків, тобто ігри стимулюють внутрішні мотиви до вивчення мови;
- рольові ігри максимально стимулюють активність учнів, що є необхідним для досягнення мети гри;
- в учнів є можливість використовувати мову самостійно, без прямого контролю з боку вчителя, та учні охоче концентруються на роботі, оскільки самі окреслюють свій внесок у роботу під час гри;
- проведення ігор стимулює дисципліну учнів – жоден учень, якому цікаво те, що він робить, не буде порушувати поведінку.

Кожна гра містить типові вирази, кліше, що вживаються учителем і учнем. В ігровій лексиці учителя можна виділити, наприклад, такі групи: "Introducing a game" (Shall we play a game?, Do you want to play a game?, Let's play a game), "Moving furniture" (Will you put your chairs against the wall?, Move your chairs into a circle), "Choosing players" (I need volunteers, please). До ігрової лексики учня також входять слова й вирази, які учні-гравці активно використовують у процесі гри, що можуть бути об'єднаними в групу "Procedure" (Whose go (turn) is it?, Hurry up!, You have ten seconds to start answering). Таким чином, впровадження ігор супроводжують такі реальні ситуації (систему взаємовідносин у грі), які здатні виконувати функції мотивації висловлень учнів, розвивати комунікативні вміння [3, 7].

Також до компонентів рольової гри відносять: ролі, взяті на себе гравцями; ігрові дії як засіб реалізації цих ролей; ігрове використання предметів, тобто заміна реальних речей ігровими, умовними; реальні відносини між гравцями; сюжет (зміст) – фрагмент дійсності, умовно відтворюваний у грі [2, 51]. Учні в процесі вивчення англійської мови можуть про-

гравати різні статусні (спадкові, що вказують на стать, соціальну приналежність), позиційні (учитель, учень) і ситуаційні (лідер, товариш, суперник) ролі.

Оскільки використання рольових ігор передбачає створення особливого навчального простору, в якому учень готується до вирішення важливих проблем та реальних ускладнень, "проживаючи" їх та способи їх вирішення, завдання вчителя полягає в тому, щоб, по-перше, створити життєво-важливу ситуацію, по-друге, розподілити ролі і, по-третє, сформулювати пошукові завдання, що впливають із ситуації. Під час проведення рольової гри змінюється також і роль вчителя – якщо традиційно вчитель повинен контролювати мовленнєву діяльність учня, то в умовах гри контроль та керівництво з боку вчителя повинні бути припинені як тільки учень почав обігравати роль.

При виборі завдань для рольової гри потрібно враховувати рівень знань учнів та потреби, інтереси та досвід учнів.

Стронін М.Ф. пропонує таку класифікацію ігор у відповідності до мовних навичок, формуванню яких вони сприяють:

- 1) граматичні;
- 2) лексичні;
- 3) фонетичні;
- 4) орфографічні;
- 5) аудитивні;
- 6) мовні.

Тепер наведемо по кілька прикладів до вищезазначених ігор.

Граматичні ігри

1. Модальні дієслова.

Мета: автоматизація використання модальних дієслів в усному мовленні.

Хід гри: утворюються дві команди. Перша команда повинна придумати речення з даним модальним дієсловом. Друга команда відгадує це речення. З цією метою задаються питання типу: "Чи повинні ви ...?", "Чи зможете ви ...?" Потім це ж завдання виконує інша команда, і гра продовжується.

2. Зображення дії.

Мета: автоматизація використання дієслів в усному мовленні.

Хід гри: учні утворюють пари. Один учень зображує дію (мімічно або пантомімічно), другий повинен прокоментувати цю дію, використовуючи вивчені дієслова.

Лексичні ігри.

1. Цифри.

Мета: повторення кількісних числівників.

Хід гри: утворюються дві команди. Справа та зліва на дошці записуються урозкид однакової кількості цифр. Викладач називає цифри одну за другою. Представники команд повинні швидко знайти та закреслити названу цифру своєї половини дошки. Виграє команда, яка швидше справиться з завданням.

2. Найцікавіше оповідання.

Мета: активізація лексики з вивченої теми, розвиток навичок монологічного мовлення.

Хід гри: Утворюються дві команди. Викладач пропонує кожній команді завдання: скласти оповідання на певну тему ("У зоопарку", "Спортивні ігри", "Подорож за місто" та ін.). Виграє команда, яка склала найцікавіше оповідання та зробила менше помилок, ніж інша команда.

3. Кольори.

Мета: закріплення лексичного матеріалу з вивчених тем.

Хід гри: викладач ставить завдання учням назвати предмети одного кольору. Виграє команда, яка зможе назвати більше предметів, тварин та ін. одного кольору.

Фонетичні ігри

1. Чую-не чую.

Мета: формування навичок фонематичного слуху.

Хід гри: учні поділяються на команди. Викладач промовляє слова. Якщо він називає слово, в якому є довгий голосний ... або ..., учні підіймають ліву руку. Якщо в названому слові є також приголосні звуки ... або ..., всі підіймають обидві руки. Викладач записує помилки гравців на дошці. Виграє команда, яка зробила найменшу кількість помилок.

2. Широкі та вузькі голосні.

Мета: формування навичок фонетичного слуху.

Хід гри: викладач називає слова. Учні підіймають руку, якщо звук вимовляється широко. Якщо голосний вимовляється вузько, руку підіймати не треба.

Виграє команда, яка зробила найменшу кількість помилок.

Орфографічні ігри

1. Літери розсипались.

Мета: формування навичок сполучення літер у слові.

Хід гри: викладач пише великими літерами на листі паперу слово і, не показуючи його, розрізає на літери, промовляючи: "Було у мене слово. Воно розсипалось на літери". Потім показує літери і розсипає їх на столі: "Хто швидше здогадається, яке це було слово?" Виграє той, хто перший правильно запише слово. Учень, який виграв, загадує своє слово, сповіщає вчителя або сам пише та розрізає його та показує всім розсипані літери. Дія повторюється.

2. Телеграми.

Мета: розвиток орфографічних та лексичних навичок.

Хід гри: викладач пише на дошці яке-небудь слово. Кожний граючий повинен придумати телеграму, в якій перше слово починається з першої літери слова, написаного на дошці, друге – з другої літери і т.д.

Аудитивні ігри

1. Політінформація.

Група ділиться на 2 команди. Жеребок визначає, хто буде говорити першим. Протягом 5 хвилин кожний член команди повідомляє про одну подію, а останній в команді узагальнює всі події, доповнюючи своє.

Перемагає команда, яка вклалася у визначений час, використавши максимум активних слів і виразів, яка допустила найменшу кількість граматичних помилок.

2. Хто наступний?

Всі учні; крім одного, отримують набір карток зі словами, фразами з прочитаного раніше тексту, за допомогою яких повинні переказати ту частину тексту, до якої вони відносяться. Всі учні слідкують один за одним і за логікою викладу, оскільки кожний повинен визначити своє місце в розповіді /переказі/.

Той, хто не отримав картки, є контролером і слідкує за ходом і логікою викладу. В кінці він робить висновки.

Мовні ігри

1. Опиши малюнок

Всі учасники по черзі говорять одне речення по змісту ілюстрації, дотримуючись логіки мовлення. Переможець той, чиє речення буде останнім.

2. Що? Де? Коли?

Кожний учень, по черзі, називає факт якого-небудь випадку. Завдання: відгадати сам випадок /подію/ і пригадати /придумати/ інші факти, які були б із ним пов'язані.

Ролі, які виконують учні, також мають свою класифікацію. Про неї важливо пам'ятати тому, що рольові ігри є ефективними лише в умовах правильного відбору та розподілення ролей. Аріян М.А. пропонує враховувати такі групи ролей, як:

- соціальні (лікар, робітник), які мають виховний вплив;
- міжособистісні (друзі, однокласники, супротивники), які сприяють особистісній орієнтації спілкування;
- психологічні (позитивна особистість, нейтральна або негативна особистість) [2, 52].

Приміряючи на себе кожен окремо взятую роль, учень практикує різного роду лексику, емоції, поведінку, що сприяє всебічному розвитку його мовленнєвих здібностей.

Отже, рольові ігри доцільно використовувати на уроках англійської мови, оскільки:

- саме гра допомагає ефективно та інтенсивно відпрацювати нову тему в межах уроку, причому розвиваючи як лексичну, граматичну компетенцію, так і навички слухання та говоріння;
- на уроці це єдиний спосіб створити англомовне середовище та відтворити реальні життєві ситуації;
- рольові ігри допомагають учням сприймати процес навчання як гру, що підвищує їх інтерес до цього процесу;
- під час гри учні не бояться робити помилки, висловлювати свої думки і взагалі активно брати участь у житті класу на уроці;
- коли на уроці учні розмовляють не лише з учителем, а й один з одним, у них є набагато більше можливостей удосконалити навички діалогічного мовлення;
- коли ми використовуємо рольові ігри, то можемо залучити до цього процесу увесь клас, розробивши гру як на 3-5 учнів, так і на 15-20 учнів.

Література

1. Єрмоленко Л.П. Комунікативний підхід до навчання англійської мови в середній школі // Іноземні мови. – 2002. – № 3. – С. 10-11.
2. Лобанова В. Рольова гра на заняттях з англійської мови. // Рідна школа. – 2002. – №10. – С. 51-52.
3. Сидорова Н. Використання ігрових форм у процесі навчання англійської мови // Завуч. – 2002. – № 8. – С. 6-8.
4. Сиденко А. Ігровий підхід у навчанні // Народна освіта. – 2000. – №8. – С. 135-137.
5. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания: опыт педагогической антропологии / Константин Дмитриевич Ушинский. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 576 с.
6. Фіцула М.М. Педагогіка / Михайло Миколайович Фіцула. – К.: Академвидав, 2005. – 560 с.

УДК 371.32:811.111

ВИКОРИСТАННЯ НАОЧНОСТІ У НАВЧАННІ ЧИТАННЯ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Литовченко Я.М., студентка V курсу філологічного факультету

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Шевченко С.І.**, кафедра прикладної лінгвістики

Навчити читати – одне з основних завдань шкільного курсу навчання іноземної мови. У ході навчального процесу розвиток уміння читати іншомовні тексти сприятиме розвитку інтелектуальних, мовленнєвих та пізнавальних здібностей учнів. У світлі вищесказаного необхідно зазначити, щоб техніка читання розвивалась на підготовленому ґрунті і створювались міцні навички, учневі треба вміти розчленовувати слова на звуки, склади, асоціювати окремі букви, склади з відповідними звуками, звукосполученнями, а це потребує графічних образів іншомовних слів, тому на початковому етапі навчання читання доцільно використовувати наочність.

Наочність – один із принципів навчання, що передбачає вивчення матеріалу на основі живого й безпосереднього сприймання учнями явищ, процесів, засобів дії або їхніх зображень, які вивчаються. У процесі створення образу сприймання об'єкта поряд з відчуттям беруть участь пам'ять та мислення. Образ об'єкта, що сприймається, є наочним лише тоді, коли людина аналізує та осмислює об'єкт, співвідносить його зі знаннями, які вона вже має. Наочний образ виникає не сам по собі, а в результаті активної пізнавальної діяльності людини.

Ступінь наочних образів уявлення може бути різним залежно від індивідуальних особливостей людини, рівня розвитку її пізнавальних здібностей і знань, а також від вихідних образів сприймання.

Наочність підвищує інтерес і увагу учнів, сприяє глибокому розумінню, ґрунтовному осмисленню та міцному засвоєнню матеріалу, що вивчається.

Необхідність дотримання цього принципу зумовлена конкретно-образним характером мислення молодших школярів. Цей принцип передбачає спеціально організований показ наочного матеріалу для надання допомоги учням у розумінні і засвоєнні навчального матеріалу [1; 23].

На сучасному етапі розвитку школи ще актуальнішим стає питання про підвищення ефективності навчання іноземного мовлення, зокрема в початковій школі. Один із шляхів оптимізації навчального процесу – активне використання наочності на уроках англійської мови. На нашу думку, теоретичні та практичні аспекти цього питання ще недостатньо висвітлені в методичній літературі й потребують подальшого вдосконалення.

Мета дослідження: проаналізувати види наочності, які можуть використовуватись для навчання читання молодших школярів, а також дослідити, яка повинна використовуватись наочність і як з нею потрібно працювати.

Особливе місце принцип наочності посідає при вивченні іноземних мов. Наочність у методиці навчання мов створює умови для чуттєвого сприймання, привносить іншу дійсність у навчально-виховний процес. Про важливість принципу наочності у навчанні іноземних мов говорили багато психологів. Так, Б.В. Беляєв писав: "...принцип наочності необхідно розглядати не як допоміжний, а як один з основних методичних принципів навчання іноземної мови, коли це навчання переслідує практичні цілі" [3; 83].

Поняття "наочність" – невід'ємна складова поняття "мислення", оскільки розумова діяльність реалізується на основі почутого, побаченого або відчутого. Наочність є ефектив-

ним засобом мотивації, а її загальне призначення – створювати образне уявлення та формувати певне поняття. Наочність поділяється на зовнішню й внутрішню, ілюстративну, графічну, мішану та уявну, кожна з яких має власну форму й виконує властиві лише їй функції. Жоден з видів наочності не є домінуючим, бо всі вони спрямовані на те, щоб поживити урок, підвищити пізнавальну й розумову діяльність учнів, прищепити їм інтерес до навчального матеріалу, сприяти його глибокому й стійкому засвоєнню. Водночас треба пам'ятати, що використовувати наочність потрібно цілеспрямовано, не навантажуючи учнів великою кількістю наочного матеріалу, оскільки це заважає їм зосередитися на певній навчальній проблемі, зрозуміти її та засвоїти. Вибір наочності має визначатись характером навчального завдання на відповідному етапі навчання, а також метою та умовами навчання.

Особливістю викладання іноземної мови у школі є те, що учні вивчають її у штучних умовах, коли необхідно широке використання засобів наочності, що виконує різні функції. В одному випадку наочність служить опорою в розумінні сприйнятого на слух матеріалу, в іншому – забезпечує правильне осмислення його на етапі ознайомлення, у третьому – завдяки наочності створюються умови для практичного використання матеріалу, який підлягає засвоєнню.

Учитель може використовувати різні засоби наочності: реальні об'єкти, їхні зображення, моделі об'єктів і явищ вивчення. Знання форм поєднання слова і засобів наочності, їх варіантів і порівняльної ефективності дає можливість учителю творчо використовувати засоби наочності відповідно до поставленого дидактичного завдання, особливостей навчального матеріалу й конкретних умов навчання.

За допомогою різних засобів наочності створюються природні умови для виявлення комунікативної функції мови. Наочність широко використовується для розвитку усіх видів мовленнєвої діяльності: слухання, говоріння, читання, письма. Завдяки наочності створюються умови для чуттєвого сприймання матеріалу, кращого його розуміння та активного використання учнями. Засоби наочності забезпечують перехід від ознайомлення з новим матеріалом до відпрацювання уміння оперувати цим матеріалом, використовувати його у своєму мовленні, а потім і до формування поняття, одержання нових знань.

На уроках іноземної мови під час викладання граматики наочність застосовують для того, щоб пізнати суть граматичних явищ і практично оволодіти ними. При введенні нових слів наочність застосовується для конкретизації словесних уявлень.

Але в основному наочність застосовується для закріплення мовного матеріалу і значною мірою використовується як опора і стимулятор у розвитку навичок усного мовлення.

З точки зору сприймання матеріалу, залежно від того, на які аналізатори діє той чи інший наочний матеріал, можна говорити про наочність сенсорну (зорову і слухову) і моторну (м'язово-рухову).

З точки зору самого наочного матеріалу, можна говорити про наочність:

1. натуральну (предметну і дійову);
2. зображальну;
3. мовну.

Стосовно питання про засоби наочності існують різні точки зору. Немає й єдиної класифікації видів наочності. Класифікація, запропонована А.Б.Калерінім, на наш погляд, найбільш повно відображає специфіку предмета й особливості його вивчення у школі [6; 3].

Пропонується розрізняти:

1. Наочність предметної або інсценованої (ігрової) діяльності.
2. Іконічну наочність (малюнки фото, картинки, кадри діафільму, кінофрагменти тощо).
3. Звукову (аудитивну) наочність, тобто наочність зразкового мовлення іноземною мовою.
4. Наочність орфограмного ряду, тобто наочність записаної фрази, іншими словами, графічну наочність.
5. Модельну і табличну наочність.

На початковому етапі навчання усного іноземного мовлення в учнів виникають труднощі, пов'язані із засвоєнням формальної (звукової) і внутрішньої (змістовної) сторін мовленнєвого висловлювання. Це обумовлює необхідність наочної демонстрації як звукової, так і змістовної сторони мовлення. Використання для цієї мети засобів слухової та зорової наочності допомагає моделювати реальні сторони спілкування, створювати предметний план висловлювання й опори для реалізації навчальної мовленнєвої взаємодії.

Для того щоб пояснити, у чому полягає особливість використання наочності при навчанні англійської мови учнів молодших класів охарактеризуємо їхні психічні процеси, зокрема мислення.

Мислення учнів має наочно-дійовий характер: його умовиводи ґрунтуються переважно на безпосередніх спостереженнях. Дуже часто процес мислення у дітей ускладнюється тим, що вони не уявляють наочно колір, розміри та інші ознаки предметів, які мають стати об'єктом їхньої думки. Учні часто судять про предмети і ситуації дуже однобічно, на основі якоїсь однієї, часто неістотної ознаки: їхні умовиводи можуть ґрунтуватися не на логічних аргументах, а на основі прямого перенесення ознаки на інші подібні явища, предмети. Тому вчитель мусить постійно керувати розумовою діяльністю учнів, використовуючи наочність при навчанні читання.

У процесі організації навчання техніки читання англійською мовою на першому році навчання учитель повинен досягти такої кінцевої мети: сформувати в учнів навички встановлення буквено-звукових відповідностей, виробити вміння дотримуватись правил читання, прогнозувати мовний матеріал, членувати речення на синтагми, сформувати інтонаційні навички читання речень і групи речень, що містять мовний матеріал, засвоєний в усному мовленні.

Під час формування навичок техніки читання учні можуть зіткнутися з низкою труднощів, що пов'язані з особливостями графічної системи англійської мови. До таких чинників, що спричиняють труднощі, ми віднесли: відсутність на уроках англійської мови графічної наочності, призначеної для навчання техніки читання; скорочення часу класної роботи, спрямованої на формування цієї складної навички; використання одноманітних вправ для цього; швидкий перехід від читання вголос до читання мовчки; недосконалі методи навчання; невідповідність їх віковим особливостям учнів або рівню підготовки школярів [5; 112].

Варто зазначити, що порушені проблеми поступово розв'язуються: видаються посібники для навчання техніки читання (М.В.Денисенко, 2001; О.Б.Бігич, 2000); створено систему вправ для вироблення відповідної навички в учнів (М.В.Денисенко, 2005); проводиться наукова дискусія стосовно доцільності використання того чи іншого методу навчання (Л. В. Биркун, 2002, О.О.Коломінова та С.В.Роман, 2006, В.В.Перлова, 2006 та ін.) тощо. Доцільність використання наочності при навчанні читання на уроках іноземної мови у початковій школі полягає у тому, що, по-перше, є джерелом підвищення мотивації навчання учнів, оскільки урізноманітнює заняття, робить його яскравішим, жвавішим і цікавішим, по-друге, активізує увагу учнів, збагачує й розширює їх чуттєвий досвід, розвиває спостережливість, уміння виділяти головне й другорядне, сприяє систематизації, семантизації та кращому засвоєнню навчального матеріалу. Це зумовлюється тим, що засоби наочності активізують велику кількість аналізаторів, завдяки чому формування відповідного поняття в учнів відбувається легше й швидше, а процес навчання стає доступнішим.

Так, під час засвоєння алфавіту, коли закладаються початкові навички встановлення графемно-фонемних відповідностей і коректного використання правил читання, від рівня сформованості яких залежить ефективність подальшої співпраці учасників навчального процесу, використовуються піктографічна, зображально-графічна та схематично-модельна наочність для вироблення уявлення про графічний образ букви, буквосполучення й слова; картинна, картинно-динамічна та об'ємна наочність – для семантизації лексичних одиниць; (відео) звукова – для формування навичок вживання словесного й фразового наголосу та досягнення чистоти звуку. Опосередкована наочність потрібна на кінцевому етапі формування навички, коли учні здатні, спираючись на чуттєво-наочний узагальнений образ предметів і явищ, сформувати уявлення про нові предмети і явища. Розглянемо основні види й форми наочності, а також її роль у процесі формування навичок техніки читання (табл. 1).

Зважаючи на те, що основною метою навчальної діяльності є передача й засвоєння абстрактно-теоретичних знань, піктографічна, зображально-графічна та схематично-модельна наочність набуває дедалі більшого значення. Ці три форми графічної наочності можуть використовуватися як настінний або роздавальний матеріал.

Мається на увазі, що під час роботи з такою формою наочності увага учнів повинна, передусім, зосереджуватися на навчальному завданні, а не на змісті малюнка. Малюнок у цьому випадку не сприяє розширенню враження або чуттєвого досвіду. Його мета, по-перше, пробудити в учнів інтерес до того, що міститься в текстовому матеріалі, який супроводжується малюнком, а по-друге, конкретизувати предмет та прискорити процес семантизації. На практиці часто буває навпаки: учні безпосередньо розглядають яскравий малюнок і опосередковано текстовий матеріал, який міститься під (над) малюнком, тобто увага школярів зосереджується на другорядному. Це пояснюється тим, що увага учнів молодшого шкільного віку, хоч і має мимовільний характер, але є нестійкою. Чим багатший і яскравіший зміст ілюстративної частини графічної наочності, тим важче вчителю втримати увагу учнів на її графічній частині.

Таблиця 1

Види, форми й призначення наочності у процесі формування навичок техніки читання (алфавітний період навчання).

№	Вид наочності	Форма наочності	Призначення наочності
1	Картинна	Фотографії, малюнки	Виробити уявлення про реальний світ з метою семантизації навчального матеріалу
2	Картинно-динамічна	Діафільми, німі фільми	
3	Об'ємна	Муляжі, макети, різноманітні фігури	
4	Звукова	Аудіозапис	Відтворити зразкові звукові образи для формування навичок правильної та виразної вимови під час говоріння й читання
5	Відеозвукова	Відеозапис	Відтворити зразкові візуальні образи поведінки та звукові образи для формування згаданих навичок
6	Схематично-модельна	Схеми, діаграми, транскрипція	(див. нижче)
7	Піктографічна	Мішана форма наочності, яка складається з ілюстративної та графічної частин	Подати реальну дійсність в умовно-загальному символічному вигляді для формування навичок встановлення графемно-фонемних відповідностей і коректного використання правил читання. Глибше й переконливіше розкрити сутність складного теоретичного питання
8	Зображально-графічна		
9	Опосередкована	Уява (образи предметів і явищ, створених зусиллями)	Порівняти з тим, що вже відомо для формування нового уявлення

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі висновки: використання наочності при навчанні читання англійською мовою повинно бути цілеспрямованим і методично виправданим. А це вимагає серйозного підходу до їх адекватного вибору. Отже, доцільно виділити такі вимоги до використання наочності у навчальному процесі початкової школи: 1) відповідність наочності змісту вивчуваного матеріалу; 2) виділення найважливіших ознак предмета; 3) естетичне оформлення наочності; 4) вчасне використання наочності; 5) помірне використання наочності; 6) відповідність наочності психологічним закономірностям сприймання; 7) відповідність наочності рівню розвитку спостережливості учнів; 8) інтерес учнів до розглядуваних наочних об'єктів; 9) зв'язок змісту наочного посібника з досвідом учнів. Як наслідок, правильно підібрана і використана наочність активізує навчально-виховний процес і сформує у школяра відповідні знання, навички та вміння.

Підсумовуючи, відзначимо, що використання наочності при навчанні читання англійською мовою для учнів початкової школи необхідне та сприяє більш кращому засвоєнню матеріалу. Засоби наочності активізують велику кількість аналізаторів, завдяки чому формування відповідного поняття в учнів відбувається легше й швидше, а процес навчання стає доступнішим.

Література

1. Басіна А. Методика викладання іноземної мови в початковій школі. – К.: Шкільний світ, 2007. – 115с. – (Бібліотечка "Шкільного світу").
2. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. – М.: Основа, 1965. – 184 с.
3. Близнюк О.І., Панова Л.С. Англійська в малюнках : навч.-наочний посібник для серед. школи. – Ніжин: Наука-сервіс, 2001. – 94 с.
4. Бутко Г.В. Наглядные пособия на уроках английского языка // Иностранные языки в школе. – 1988. – № 2. – С. 51-52.
5. Денисенко М.В. Побачив – запам'ятав – навчився! Як правильно використовувати наочність при навчанні читання англійською мовою учнів початкової школи // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2007. – № 3. – С. 112-116.
6. Казачшер О.С. Роль наочності у навчанні англійської мови молодших школярів // Англійська мова та література – 2004. – № 13. – С. 2-5.

7. Рогова Г. В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1998. – С. 5.

8. Філатова В.О. Вірші та наочні матеріали для учнів молодших класів // Англійська мова та література. – 2004. – С. 5-7.

УДК 371.32:811.111

ПІСНІ НА УРОКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Матійко Ю.В., студентка IV курсу філологічного факультету

Науковий керівник: к. пед. н., доц. **Шевченко С.І.**, кафедра прикладної лінгвістики

В умовах гуманізації освіти, коли особистість людини знаходиться в центрі всієї освітньої і виховної діяльності, пошук ефективних способів і прийомів навчання, в тому числі і навчання іноземної мови, привертає пильну увагу багатьох вчених, методистів і вчителів. Один з таких ефективних прийомів навчання – використання віршованих і пісенних матеріалів на уроках іноземної мови.

Іноземна мова представлена в сучасній початковій школі як один з основних навчальних предметів згідно Державного стандарту початкової загальної освіти. Для більшої ефективності уроку вчителі початкової школи завжди шукають нові методи, форми, прийоми та засоби роботи на уроках іноземної мови, зокрема англійської. Час змінюється, і з'являються нові засоби та методи навчання. Вчителі мають можливість використовувати іншомовні пісні як засіб навчання на уроках іноземної мови. Використання пісень та ігор на уроці іноземної мови є просто необхідним, адже у початковій школі лише одна причина може дитину самостійно змусити вивчити невідомий матеріал – це зацікавленість у ньому. Застосування пісень дає змогу дітям почути іншомовні слова із вуст носія мови. Слухаючи пісню діти на підсвідомому рівні пізнають світ іноземної мови.

Проблема використання пісень хвилювала людей з давніх часів. Як стверджують історики, в школах Давньої Греції багато текстів розучували за допомогою співу, а в початковій школі Індії абетку і арифметику вивчають за допомогою пісень і зараз.

Проблема використання пісень на заняттях з англійської мови вже отримала певне висвітлення в роботах як зарубіжних, так і вітчизняних учених (Н.Баженової, Ж.Веренінової, Л.Халецької, О.Рабіщук, О.Коломінової, Н.Ткаченко, Г.Синкевич, З.Нікітенко, Г.Духнович, В.Смелянської, З.Воронки, Т.Бабенко). Але проведений аналіз наукової літератури показав, що питання використання пісенного матеріалу на уроках англійської мови в загальноосвітній школі потребує подальшої розробки.

Метою даної статті є дослідити проблему застосування пісень на уроках англійської мови в початковій школі, висвітлити переваги застосування пісенного матеріалу на уроках англійської мови в початковій школі, розглянуті етапи уроку для застосування пісенного матеріалу та методику роботи з ним.

В сучасному світі знання іноземних мов – це ключ до успіху. Людина, яка знає іноземну мову має високі перспективи в подальшій кар'єрі. Перед нею відкриваються можливості влаштування на роботу, як у престижних вітчизняних фірмах, так і за кордоном. Крім того, вона може претендувати на більш оплачувані посади. Знання іноземної мови має змогу спілкуватися з іноземцями, адже іноземні мови стали засобом міжнаціональних комунікацій. Вивчивши іноземну мову, зокрема англійську, особистість може вирушати подорожувати в будь-яку країну без страху, що її не зрозуміють. Англійською мовою розмовляють в 51 країні світу. Близько 410 млн. чоловік є носіями англійської мови і вважають її рідною, а близько 1 млрд. – розмовляють нею. Особливу важливість вивчення англійської мови додає той фактор, що знаючи її, людина може отримати доступ до всіх важливих інформаційних ресурсів, як електронних, так і друкованих, оскільки майже всі книги і статті світового значення пишуться та перекладаються англійською мовою [2].

Нещодавно вчені Лондонського університету шляхом проведення великого статистичного та наукового дослідження прийшли до висновку, що люди, які вивчають іноземні мови, мають більш гнучке і оригінальне мислення. Людина, яка володіє мовами – різнобічно розвинута особистість, яка володіє кращими здібностями до вивчення нового, вільна та впевнена у спілкуванні з людьми [3].

Таким чином, ми бачимо, що в період глобалізації вивчення іноземних мов в Україні стало обов'язковим з 1 класу, про що затверджено в Державному стандарті початкової загальної освіти. Першочерговим завданням вчителя іноземної мови є формування та розвиток

іншомовної комунікативної компетентності учнів. У початкових класах мають бути закладені основи комунікативної компетенції, необхідні і достатні для їх подальшого розвитку в курсі вивчення іноземної мови в середній школі.

Здобутки сучасної методики раннього шкільного навчання іноземної мови відкривають широкі перспективи для того, щоб зміст і структура кожного уроку сприяли тому, щоб навчання іноземної мови було більш цікавим, інформаційно насиченим, комунікативно орієнтованим і результативним з точки зору реалізації завдань навчання, освіти, виховання та розвитку особистості молодшого школяра. В початковій школі вчитель застосовує різні форми, методи, прийоми та засоби на уроках іноземної мови. Адже саме їх різноманітність робить урок ефективним, динамічним, пізнавальним та цікавим [4].

Науковці та вчителі-практики визначають, що іншомовна пісня є одним із ефективних засобів для формування іншомовної компетентності учнів початкової школи. Ми визначили перелік переваг застосування пісенного матеріалу:

- діти запам'ятовують пісні швидко і легко. Саме тому, вивчення нового лексичного та граматичного матеріалів проходить також швидко та легко;
- іншомовна пісня – це засіб формування фонетичних навичок (ритму, наголосу, інтонації, артикуляції), адже пісня – це природний та ефективний спосіб почути звуки, наголос та інтонацію носіїв мови, що слугує удосконаленню навичок вимови;
- пісня розширює кругозір дітей та формує їх країнознавчу та лінгвокраїнознавчу компетенції;
- пісні розвивають як підготовлене, так і спонтанне мовлення учнів;
- пісні слугують засобом для релаксації (фізичної хвилинка) на уроці.

Із вище зазначених переваг, ми можемо сказати, що залежно від поставленої мети уроку іноземної мови пісенний матеріал може бути використаний на різних етапах уроку, а саме:

1. Для фонетичної зарядки на початковому етапі уроку.
2. На етапах введення і закріплення лексичного та граматичного матеріалу.
3. На будь-якому етапі уроку, як стимул, для розвитку мовленнєвих навичок і вмінь.
4. Як релаксація в середині або в кінці уроку, тобто як фізична хвилинка [1, с.17].

Методика роботи над піснею включає три етапи:

1. Етап перед прослуховуванням пісні (Pre-listening);
2. Безпосереднє прослуховування пісні (While-listening);
3. Етап після прослуховування пісні (After-listening).

Під час кожного етапу роботи з іншомовною піснею вчитель проводить ряд завдань. Отже, на першому етапі учитель логічно поєднує пісню з попереднім етапом уроку, повідомляє її коротку інформацію, характер, основний зміст, та навіть інколи історію створення.

Метою другого етапу роботи з піснею є залучити учнів до уважного прослуховування і виконання завдань. Ми виявили низку типів завдань, які хочемо запропонувати вашій увазі. Хочемо зазначити, що інструкції для виконання завдання мають бути короткими та чіткими.

1. Прослухайте і поставте слова в необхідному порядку (Listen and order the words in lines). Завдання полягає в тому, що вчитель пропонує дітям текст пісні в якому в рядках слова знаходяться в хаотичному порядку, учні розставляють слова по місцях.

2. Прослухайте і поставте рядки в правильному порядку (Listen and order the lines). Аналогічне до першого завдання, але в даному випадку перемішуються рядки пісні одного куплету.

3. З'єднайте початки та закінчення речень (Match the beginnings with the endings). Подається таблиця, яка має дві колонки. В першій колонці вчитель записує початки речень, а в другій – закінчення. Важливо щоб початки речень були розташовані в правильному порядку, а в іншій колонці – хаотично.

4. Заповніть пропуски (Fill in the gaps). Вчитель подає учням текст пісні, в якому пропущені деякі слова, словосполучення, або букви.

5. Поставте дієслова в правильній граматичній формі (Put the verbs in right grammar form). Вчителем подається текст пісні, в якому дієслова стоять в інфінітиві.

6. виправте помилки (Correct the mistakes). Дається текст в якому змінені деякі слова. Задача учнів почути правильні слова за змістом.

7. Прослухайте і обведіть малюнок або слово (Listen and circle the picture (word)). Це завдання залежить від змісту пісні. На малюнках можуть бути зображені слова пов'язані з будь-яким тематичним матеріалом уроку. Наприклад: частини тіла, кольори, шкільне приладдя, пори року тощо. Також вчитель може лише записати різні назви предметів і дати завдання підкреслити ті, що згадуються в пісні.

На завершальному етапі роботи з іншомовною піснею вчитель може дати такі загальні завдання, як прочитати виразно текст пісні; обговорити пісню з батьками чи друзями; записати пісню на диктофон особисто кожному, або в групах; намалювати ілюстрацію; назвати, предмети, кольори, рухи тощо; відтворити діалог; відтворити рухи; зібрати палітру художника тощо.

Отже, ми можемо зробити висновок, що застосування пісень на уроках англійської мови в початкових класах є не лише ефективним засобом для динамічності навчального процесу, а і засобом для формування іншомовної компетентності учнів початкової школи. Пісні також є безперечним засобом формування позитивної мотивації навчання, особливо у молодших школярів, у яких цей процес знаходиться в стадії формування. Емоції й враження, отримані під час прочитання віршів або співу пісні, стають прожитим життєвим досвідом, що перетвориться в знання, що у свою чергу стимулює мотивацію учнів. Ми визначили, що робота з пісенним матеріалом складається з трьох етапів і може бути використана на будь-якому етапі уроку англійської мови.

В перспективах подальшого розвитку маємо на меті систематизувати пісенний матеріал згідно тематики початкової школи.

Література

1. Карпенко О. Вивчення іноземної мови через пісню і музику // Англійська мова і література. – 2004. – №12. – С. 2-4.
2. Методика навчання іноземних мов у початковій школі: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.В.Котенко, А.В.Соломаха [та ін.]. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – 356 с.
3. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник. Вид. 2-е, випр. і перероб. / Кол. авторів під керівн. С.Ю. Ніколаєвої. – К.: Ленвіт, 2002. – 328 с.
4. Никитенко З.Н. Аутентичные песни как один из элементов национально-культурного компонента содержания обучения иностранному языку на начальном этапе / З.Н.Никитенко, В.Ф.Аитова, В.М.Аитова // Иностранный язык в школе. 1996. – №4. – С. 17.
5. Англійська мова та її важливість на сьогоднішній день [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.movi.com.ua/angliyska-mova/813-angliyska-mova-i-yiyi-vaglivist>

УДК 371.32:811.111

АУДІОВІЗУАЛЬНИЙ МЕТОД ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Науменко О., студентка V курсу філологічного факультету

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Шевченко С. І.**, кафедра прикладної лінгвістики

Аудіовізуальний метод не є ані лінгвістичним, ані методичним дивом нашого часу: він лише є відбиттям найбільш цінних досягнень сучасної лінгвістики та методики викладання іноземних мов. У найбільш примітивній формі зорово-слуховий метод є таким же старим, як і викладання іноземної мови взагалі. Як відомо, ще наприкінці позаминулого сторіччя з'явилося багато різновидів прямого методу, на озброєнні якого була також і аудіовізуальна методика вивчення іноземної мови. Ще представники прямого методу допускали разом із сприйняттям матеріалу на слух також і зорове сприйняття матеріалу. Згодом ці положення були розвинені представниками методичної думки пізнішого часу, але навіть у найбільш довершених формах організації навчального процесу вони не наблизилися до можливостей нинішнього аудіовізуального методу, тому що у той час не було для цього необхідних наукових і матеріальних передумов. Сучасний же аудіовізуальний метод піднявся на вищий ступінь, переріс в нову якість і, звичайно, значною мірою відрізняється від усіх своїх прототипів. Специфіка сучасного аудіовізуального методу виявляється, перш за все, в тому, що його реалізація обумовлена, по-перше, науковим відбором, градуванням предмета вивчення, і, по-друге, дуже інтенсивним використанням новітніх інформаційних технологій навчання.

Останнім часом в методичній літературі досить часто стали з'являтися роботи, які описують сучасні можливості застосування аудіовізуального методу навчання іноземних мов. Такі відомі методисти як О.А.Громова, Т.Ю. Венієрі, Г.Боргіум і Дж.Ферсон та інші завжди приділяли цьому питанню значну увагу. Але, на жаль, подання реальної ситуації стосовно шляхів вирішення поставленої проблеми не завжди повною мірою відображає усі можливості такого методу роботи під час навчання іноземних мов, і особливо це стосується навчання спонтанного мовлення для здійснення активної комунікації з іноземним партнером.

Мета статті – розкрити суть аудіовізуального методу навчання іноземних мов, висвітлити його переваги, не обминаючи недоліків.

Актуальність аудіовізуального методу навчання іноземної мови полягає в тому, що разом із загальною інтенсифікацією навчального процесу, за допомогою цього методу створюються спеціальні умови, певною мірою близькі до природних, в яких функціонують природні мовленнєві ситуації. Аудіовізуальний метод привабливий тим, що він у більшій мірі, чим існуючі способи традиційного навчання іноземної мови, сприяє швидкому формуванню великої кількості елементів спонтанного мовлення і мовних напівавтоматизмів.

Аудіовізуальний метод, або структурно-глобальний, метод розроблений науково-методичним центром при педагогічному інституті в Сен-Клу та інститутом фонетики в Загребі. Група вчених під керівництвом відомих лінгвістів П.Ривана (Франція) і П.Губеріної (Югославія), творчо застосувавши положення американського структуралізму і роботи Ж. Гугенейма синтаксису французької мови, створила усний метод навчання іноземців французької мови. Метод розрахований на дорослих, яким необхідне знання французької мови для прослуховування лекцій в навчальних закладах Франції і для ділового спілкування з французами.

Цей метод знайшов розповсюдження також в Англії, Канаді, Туреччині, Мексиці, Польщі. Він застосовується головним чином на курсах іноземних мов. Мова за цим методом вивчається протягом 3 – 3,5 місяців, 20 годин на тиждень (весь курс навчання – 250 – 300 годин). Кінцевою метою є використання іноземної мови як засобу спілкування.

Сама назва методу відбиває покладені в його основу принципи. Він зветься аудіовізуальним, оскільки весь новий матеріал сприймається учнем протягом тривалого часу лише на слух ("аудіо"), а його значення розкривається за допомогою зорової невербальної наочності – діапозитивів, діафільмів, кінофільмів ("візуальний"). Цей метод називається також структурно-глобальним, оскільки навчання мови відбувається на основі спеціально відібраних структур, які сприймаються цілісно (глобально).

Найраціональнішими в аудіовізуальному методі представляються прийоми розвитку слухового сприйняття і слухової пам'яті, активне відпрацювання чітко відібраних моделей, тренування інтонаційних зразків мови.

Недоліками аудіовізуального методу є: відсутність в учнів точного уявлення про мовні факти, що вивчаються, і труднощі в оперуванні ними; слабкість механічних асоціацій і руйнування стереотипів при недостатній практиці і перервах в роботі; недооцінка читання і письма; вузька практична спрямованість роботи, і відсутність загальноосвітніх елементів [4, с.132].

Відомо, що в процесі опанування іноземною мовою учень чи студент, прагнучи виражати свої думки нерідною мовою, стикається одночасно з деякими труднощами. Окрім декількох ізольованих зусиль, тут ще потрібні особливі координаційні вміння для одночасного подолання вказаних перешкод на шляху мовлення школяра. Синхронно відтворений звукозапис і коментарі вчителя надають учневі можливість добре запам'ятати мовний матеріал у зразковому виконанні і більш-менш плинно відтворювати певну частину почутого.

Особлива організація педагогічного процесу забезпечує багатократне повторення звучних мовленнєвих структур і їх активне вживання в спеціально підготовлених ситуативних вправах. В аудіовізуальному методі синтез матеріалу, що сприймається на слух, фонограма є пріоритетною. Щодо місця візуального компоненту, то цей аспект потребує більш детального розгляду в реалізації аудіовізуального методу.

У деяких зарубіжних і вітчизняних публікаціях, присвячених актуальності і ролі аудіовізуального методу, підкреслюється значна практична та пізнавальна цінність спеціально препарованої серії матеріалів (наприклад, англійської серії "BBC Business English") для роботи з використанням аудіовізуального методу. Проте основою таких матеріалів, що не можна забувати, є все одно фонограми, а не відеограми.

Для досягнення мовленнєвого аудіовізуального синтезу потрібні не тільки стимулятори мовленнєвої активності, але і достовірні мовні опорні образи.

Досвід роботи і експериментальні дані показують, що навіть на початковому етапі навчання доцільно використовувати писемну мову. Слід зауважити, що специфіка орфографії рідної мови буде, поза сумнівом, накладати свої відбитки на навчальний процес, але сам принцип використання орфограм, або будь-яких інших мовних символів, залишиться непохитним.

А.О.Борисовою, В.О.Архиповою та А.О.Колесник експериментально було перевірено, в якій же мірі візуальний канал отримання інформації на рівні другої сигнальної системи є необхідним для учнів при навчанні за аудіовізуальним методом. Для вирішення цього зав-

дання була проведена серія експериментів з трьома групами учнів, що раніше не вивчали іноземну мову [1, с. 8].

Перша група випробовуваних одержувала зорову інформацію на рівні першої сигнальної системи, тобто їм показувалися кадри відеофільму і супроводжувалися багатократним називанням предметів іноземною мовою. Друга група учнів працювала в умовах першої групи, але на додаток їм ще надавалася візуальна опора у вигляді орфограми, виконаній буквами рідної мови (від обліку тонкощів вимови навмисно відмовилися). Нарешті, третя група випробовуваних знаходилася в тих же навчальних умовах, що і перша група, але вони ще повинні були записати структуру, що вивчається, буквами рідної мови. Щоб одержати об'єктивнішу картину дослідження, різним підгрупам випробовуваних (в межах кожної групи) пропонувалися мовні одиниці трьох типів – окремі слова, невеликі словосполучення і невеликі синтаксичні структури у вигляді елементарних стверджувальних речень.

Під час перевірки результатів засвоєння мовного матеріалу виявилось, що краще всього засвоїли мовний матеріал учасники третьої групи, трохи гірше – другої і слабкіше за інших було засвоєння мовного матеріалу учасниками першої групи, тобто тими, які взагалі не мали ніякої візуальної опори на рівні другої сигнальної системи.

Наведені доказисвідчать про необхідність спиратися на орфограму при навчанні усним засобом за аудіовізуальним методом. Це зовсім не відкидає важливості візуального сюжетного компоненту в аудіовізуальному синтезі; воно лише підтверджує, що такий компонент необхідний, але він повинен бути представлений в двоякому аспекті: по-перше, у вигляді візуального сюжету образу і, по-друге, у вигляді того або іншого типу орфограми. Причому такий порядок повинен розповсюджуватися на всі етапи навчання за аудіовізуальним методом.

Розглянувши деякі опорні загальнотеоретичні питання використання аудіовізуального методу, необхідно відмітити, що психологія навчання дітей і дорослих за багатьма аспектами настільки різна, що надалі правильніше говорити про два різні підходи, а може бути і про дві різні методики аудіовізуального навчання іноземної мови.

Найбільш успішна реалізація аудіовізуального методу, мета якого – підвести учня до найбільш можливого числа елементів спонтанного мовлення, заснована на поетапному характері навчального процесу. Проте кількість необхідних етапів, їх послідовність й характер реалізації в межах одного і того ж уроку або серії уроків ще остаточно не встановлені: тут необхідна теоретична розробка й експериментальна перевірка. Попередні висновки свідчать про те, що в найбільш типовому занятті, яке проводиться відповідно із застосуванням аудіовізуального методу, налічується шість основних етапів. В конкретних методичних умовах порядок проходження і навіть кількість етапів може бути різною.

Шести етапам роботи за аудіовізуальним методом передують підготовчий етап, який, власне кажучи, стосується вчителя іноземної мови. Впродовж цього етапу викладач підбирає відповідний навчальний матеріал. Одночасно проводиться підбір або в крайньому випадку виготовлення супровідної фонограми. Крім того, розробляється спеціальна серія вправ для найкращого закріплення вивченого та вирішується питання способу відтворення робочої фонограми.

Перший етап за характером опрацювання мовного матеріалу – суто рецептивний. Мета цього етапу – добитися осмисленого сприйняття учнями аудіо матеріалу та наочних засобів, що представляють певний сюжет.

На другому етапі вже декілька інше методичне завдання: тут учні починають активно засвоювати мовний матеріал. На екран нічого не проектується, а тільки відтворюється супровідна фонограма. Однією з найбільш типових вправ на цьому етапі є вимовляння в паузах відтворюваного мовного матеріалу.

Третій етап має призначення найбільш міцніше закріпити первинно засвоєний мовний матеріал. На цьому етапі відсутня слухова опора на фонограму. Найбільш типові вправи цього етапу: доповнення незавершених речень; трансформація елементів речень або фраз; конструювання фраз з простіших елементів; підстановка в мовну модель одних лексичних елементів замість інших; переклад з рідної мови на іноземну тощо.

Четвертий етап за своїм характером є оглядовим. У методичному плані це означає повторення і подальше закріплення раніше вивченого матеріалу на попередніх трьох етапах. Саме на цьому етапі починають вироблятися елементи спонтанного мовлення у своїй первинній формі.

На п'ятому етапі завершується весь цикл роботи над сюжетним епізодом і супровідною фонограмою. Особливість даного етапу полягає в тому, що цього разу ні фонограма, ні сюжет вже не відтворюються. Для реалізації цього етапу викладач проводить спеціально

розроблені серії вправ, за допомогою яких вдається відтворити мовні ситуації, що дуже нагадують тематичний матеріал, опрацьований на попередніх етапах заняття.

Шостий етап дещо віддалений в часі від п'яти попередніх, через те, що учням доводиться працювати самостійно в навчальних класах, обладнаних комп'ютерами. Основним навчальним матеріалом є фонограма, спеціально препарована для самостійної роботи [1, с.8-9].

Аудіовізуальний метод передбачає вивчення мови за короткий термін на обмеженому лексико-граматичному матеріалі, який властивий розмовному стилю мовлення [2, с.83]. Основна увага приділяється вивченню базових конструкцій і слів, що вживаються найчастіше (частотних слів). Предметом вивчення в аудіовізуальному методі повинні бути моделі вербальної і невербальної поведінки.

Основними методичними прийомами в аудіовізуальному методі є:

- 1) опора на розмовне мовлення;
- 2) усне випередження;
- 3) функціональність (граматика вивчається в мовленні, а не формально);
- 4) глобальність (уведення і сприйняття мовного матеріалу здійснюється на слух і підсилюється візуально у вигляді цілісних структур);
- 5) візуально-звуковий синтез.

Методика роботи за цим методом навчання здійснюється у такій послідовності:

- а) учні розглядають малюнок з певної тематичної групи, слухають фонограму і засвоюють значення;
- б) учні повторюють фонограму, відпрацьовуючи звуки, інтонацію, темп, наголос;
- в) учні розігрують ситуації з малюнків, запитують і відповідають на питання, використовують різні ситуації зі свого життя [5, с.16].

Незалежно від кінцевої мети початковий ступінь, на думку прихильників цього методу, повинен бути присвячений розвитку усного мовлення. Навчання спочатку письма, а потім і читання проводиться в кінці початкового ступеня і спрямоване на розвиток уміння написати і прочитати те, що вже добре засвоєне усно. Завдання в галузі усного мовлення полягає в тому, щоб забезпечити учням можливість користуватись іноземною мовою у повсякденному спілкуванні (у країні, мова якої вивчається).

Аудіо-візуальний метод зберігає всі основні принципи прямих методів, при цьому автори підкреслюють особливу важливість глобального сприймання мовного матеріалу на слух та створення безпосередніх асоціацій між звучанням та значенням в умовах повного виключення рідної мови з процесу навчання. Основними способами засвоєння є імітація, заучування напам'ять та утворення фраз за аналогією. Протягом перших 15-16 уроків робота ведеться без підручника, для того щоб виробити в учнів звичку асоціювати звук зі змістом (аудіювання), а зміст (смісл) зі звуком (мовлення), як вважають автори цього методу, наявність друкованого тексту гальмує розвиток усного мовлення. Розвиток певних автоматизмів письма, а потім і читання, якого навчають методом цілих слів, сприятиме запам'ятовуванню навчального матеріалу.

Цикл роботи над діалогом-темою складається з чотирьох етапів:

1. Презентація матеріалу. Учні двічі переглядають новий фільм: вперше без звукового супроводу (для створення відповідності думки), вдруге – у супроводі запису діалогу на магнітній плівці.

2. Пояснення. Діафільм переглядається ще раз, кадр за кадром, а викладач перевіряє правильність розуміння відповідних реплік. У разі виникнення труднощів він пояснює незрозуміле за допомогою парафраза, жестів, посиланням на деталі в кадрах і т. ін.

3. Повторення. Учні вчать імітувати репліки діалогу, сприйняті на слух. Діафільм переглядається та прослуховується стільки разів, скільки необхідно для того, щоб кожен учень міг правильно повторити кожне речення за диктором. Особлива увага приділяється їх інтонаційному та ритмічному оформленню.

Аналогічна робота проходить в лабораторії, де виконуються різноманітні підстановчі вправи з застосуванням магнітофона.

4. Активізація. На цьому етапі фільм демонструється без звукового супроводу, а діалог повторюється в ролях. Потім у лабораторії учні засвоюють відповідні структури, особливо їх звуковий супровід, на матеріалі коротких діалогів-фільмів, ситуації яких є варіантами ситуацій основного діафільму.

Не зважаючи на все зростаючу популярність аудіовізуального методу, ще рано говорити про те, що його теоретичні основи вже розроблені і сформульовані, а вузькі місця остаточно вивірені. Має відбутися ще більша робота як в теоретичному, так і в практичному

плані, щоб довести, яке місце повинен зайняти аудіовізуальний метод у наших умовах навчання іноземних мов. Але вже тепер можна з упевненістю сказати, що в цій галузі є перспективи. За допомогою аудіовізуального методу в його найсучаснішому варіанті можна суттєво приблизитися до рішення проблеми володіння спонтанним іншомовним мовленням.

Отже, аудіовізуальний метод – зберігає всі основні принципи прямізму. Основними способами засвоєння матеріалу є імітація, заучування напам'ять і відтворення за аналогією. Як показує практика, саме аудіовізуальний метод є більш ефективним у навчанні студентів технічних спеціальностей іноземної мови, оскільки завчивши напам'ять уривок із тексту, вони можуть за аналогією побудувати граматично правильні речення [4, с.171-174].

Найраціональнішими в аудіовізуальному методі представляються прийоми розвитку слухового сприйняття і слухової пам'яті, активне відпрацювання чітко відібраних моделей, тренування інтонаційних зразків мови.

Недоліками аудіовізуального методу є: відсутність в учнів точного уявлення про мовні факти, що вивчаються, і труднощі в оперуванні ними; слабкість механічних асоціацій і руйнування стереотипів при недостатній практиці і перервах в роботі; недооцінка читання і письма; вузька практична спрямованість роботи, і відсутність загальноосвітніх елементів.

Література

1. Аудіовізуальний метод як засіб вирішення проблеми оволодіння іншомовним спонтанним мовленням. А.О.Борисова, В.О.Архипова, А.О.Колесник // Вісник університету харчування та торгівлі. – 2009. – № 3. – С. 8-9.

2. Капитонова Т.И., Щукин А.Н. Современные методы обучения русскому языку иностранцев. – М., 1978. – С.83.

3. Михайленко А.В. Методика як теорія і практика навчання іноземних мов. А.В.Михайленко // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут" [Текст]: зб. наук. пр. Філософія. Психологія. Педагогіка № 1 (22) / М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т України "КПІ". – К.: Політехніка, 2008. – С. 171-174.

4. Михайлова О. Э. Общая методика обучения иностранным языкам на специальных факультетах педагогических институтов [Текст] / О.Э. Михайлова. – М.: 1975. – 312 с.

5. Сокіл Богдан. Методи вивчення української мови як іноземної та їх характеристика. Б.Сокіл // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2007. – № 2. – С. 14-18.

УДК 371.32:811.111

ІГРИ НА УРОКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Науменко Т. В., студентка IV курсу філологічного факультету

Науковий керівник: к. пед. н., доцент **Шевченко С.І.**, кафедра прикладної лінгвістики.

Актуальність статті. З самого раннього дитинства дитина спілкується з світом через гру. Гра для неї – спосіб пізнання дійсності, спосіб випробувати себе. Але, на жаль, коли дитина приходить в школу, вчителі про це забувають, хоча ігрова діяльність і малювання характерні для дітей цього віку.

Про ігри знали багато століть тому, і ті, хто хотів бачити своїх дітей здоровими, сильними, чесними і сміливими приділяли велику увагу тому, як і в що грають діти.

Для дитини гра – перш за все можливість випробувати себе, відчутти свою індивідуальність, познайомитись з тими ролями, які вона має виконувати в майбутньому.

Кожна дитина народжується з задатками особистості. Вона відверта, як сама природа. Вона повна спраги пізнання, спраги творчості. Першою формою її пізнання і творчості є наслідування. Наслідування близьким, наслідування тваринам, легко запам'ятовують і повторюють віршики, веселі приказки, примовки, короткі дитячі пісеньки. Звісно, що в першу чергу, маленькі діти наслідують батьків. Яскравим прикладом, зокрема, декілька десятиліть тому, можна назвати те, що багато учнів в класі мали такий самий почерк, як і перша вчителька. Тому проблема наслідування дуже актуальна для врахування вікових особливостей дитини.

Повторюючи за вчителем або разом з вчителем та одночасно рухаючись, діти будуть невимушено запам'ятовувати нові слова. Окрім цього, спільні з батьками веселі та динамічні ігри сприяють формуванню в дітей стійкого зацікавлення до вивчення іноземної мови.

Дитяча гра – чудовий засіб для розв'язання мови дитини [2, с. 20]. Вчитися, граючись! Лише так потрібно навчати дітей в дитячих садках, в гуртках, у школі, вдома. На жаль, дуже часто на уроках англійської мови в школі рідна мова чується частіше, ніж іноземна, при тому,

що більшу частину часу говорить вчитель. Це значить, що при роботі над іноземною мовою бере участь лише зорова пам'ять, а слухова і моторна майже не діють.

Мета статті – дослідити, як краще використовувати різноманітні види ігор, особливо на початковому етапі, які ігри є ефективними і краще сприймаються учнями.

Гра поряд із працею й навчанням – один з основних видів діяльності людини, дивний феномен нашого існування. Гра як феномен культури навчає, виховує, розвиває, соціалізує, розважає, дає відпочинок, вносячи в зміст дозвілля нескінченні сюжети і теми.

Психологами встановлено, що в грі насамперед розвивається уява, увага й образне мислення дітей, закладається здатність оперувати образами дійсності, що, у свою чергу, створює основу для подальшого переходу до складних форм творчої діяльності. Крім того, розвиток уяви важливий сам по собі, адже без нього неможлива навіть найпростіша людська діяльність. Великий вплив робить гра на розвиток у дітей здатності взаємодіяти з іншими людьми. Відтворюючи в грі взаємини дорослих, дитина засвоює правила і способи спілкування, здобуває досвід взаєморозуміння, вчиться пояснювати свої дії і наміри, координувати їх з іншими дітьми. Гра сприяє засвоєнню знань не за примусом, а проходить зацікавлено, створює атмосферу здорового змагання, сприяє мобілізації та розвитку творчих здібностей, дає можливість оцінити себе серед інших учнів, а також працювати командою [3, с. 4]. Ігрова діяльність на уроці дуже важлива. Учні початкових класів люблять рухливі ігри, трохи старші захоплюються загадками, кросвордами, змаганнями. Проводячи такий урок, обов'язком вчителя є створити атмосферу дружби, довіри на уроці, не тільки ставити свої умови гри, але й приймати ідеї учнів. Під час гри всі мають рівний статус. Вона під силу навіть слабким учням. Слабкий у мовній підготовці учень може стати першим у грі: винахідливість та кмітливість стають важливішими за знання предмета.

Навчання – основна форма розвитку пізнавальної активності. З одного боку, під час навчального процесу школярі здобувають нові знання, які розширюють їхній кругозір, з другого – у процесі активної пізнавальної діяльності розвиваються навчальні можливості учнів, завдяки яким вони можуть самостійно і творчо не лише використовувати запас знань, а й шукати нове, задовольняючи свої потреби в пізнанні. Головною умовою при цьому є розуміння дитиною змісту і значення виучуваного. Навчання іноземної мови в середній загальноосвітній школі має забезпечити реалізацію практичних, освітніх, розвивальних і виховних цілей. У школярів молодшого віку переважають ігрові інтереси, довільна поведінка, наочно образне мислення, практичне ставлення до розв'язування завдань. Зважаючи на все це, доцільно у роботі з ними на уроках іноземної мови систематично застосовувати елементи гри у поєднанні з бесідою, елементами самостійної роботи. Використання гри у навчанні школярів є дійсно актуальною проблемою. З одного боку це питання досить опрацьовано і обґрунтовано в працях багатьох педагогів, психологів і методистів (Ельконіна Д.Б., Співаковської А.С., Люблинської Г.О., Богуш А.М., Зимньої І.А., Панової А.С, Виготського Л.С, Олійник Т.І.). На думку цих авторів гра – це унікальна діяльність, яка не лише здійснює великий вплив на психічний розвиток дитини, перетворює навчання в радісний процес а й непомітно для школярів сприяє засвоєнню ними певного мовного матеріалу, формуванню умінь і навичок іншомовного спілкування. У дидактичній грі навчальні завдання виступають опосередковано, що і забезпечує їх ефективність. К.Д. Ушинський писав, що в грі формуються всі сторони душі людської, її розум, її серце і її воля. Сучасний урок іноземної мови немислимий без інтенсивності і потребує від учнів концентрації уваги, напруження сил. Застосування ігор дає змогу зберегти ентузіазм і високу працездатність до останніх хвилин уроку. Тому особливо обґрунтованого підходу на уроці англійської мови у початковій школі потребує пізнавальна гра, яка має велике значення в розвитку активності школярів. Урок має бути насичений такими вправами й іграми, які дали б змогу чергувати види діяльності учнів. Організм дитини потребує рухів. Загальмованій під час уроку руховій енергії дітей необхідно дати вихід. Рухливі ігри на уроках англійської мови, підпорядковані загальному навчальному завданню, допомагають розрядити обстановку на уроці, стимулюючи розумову активність учнів.

Для дитини шести-семирічного віку один із головних мотивів навчання – прагнення до активної участі (колективної чи індивідуальної) в певній корисній діяльності класу, завдяки якій вона утверджує себе на соціальному шаблі свого маленького колективу. Гру на уроці англійської мови можна і треба застосовувати як під час вивчення нової теми, так і під час закріплення й перевірки знань молодших школярів [4, с. 26].

Рольова гра, як методичний прийом навчання іноземних мов, одержала широке застосування у практиці. Рольова гра визначається деякими зарубіжними методистами (J.Revell, J.Laуlor) як спонтанна поведінка того, хто навчається, його реакція на поведінку інших людей, що беруть участь в гіпотетичній ситуації. Методист D.Verne дотримується такої самої думки.

Він визначає рольову гру як прийом, коли учень повинен вільно імпровізувати в межах заданої ситуації, виступаючи в ролі одного з її учасників. Вона належить до групи активних засобів навчання, допомагає активізувати мовленнєву діяльність школярів, формує у них вміння самостійно висловлювати свої думки, виховує в учнів почуття впевненості в собі, сприяє створенню позитивного психологічного мікроклімату на уроці, залучає до активної мовленнєвої діяльності всіх учнів.

Для учнів рольова гра – це ігрова діяльність, в якій вони беруть на себе певні ролі й виконують їх. Навчальний характер цієї діяльності учнями не усвідомлюється. Рольова гра має велике виховне значення. Вона допомагає згуртувати учнівський колектив, залучаючи до активної діяльності сором'язливих чи несміливих. У рольових іграх виховується свідомість, дисципліна, взаємодопомога, уміння відстояти свою точку зору.

Визначаються такі основні правила рольової гри:

- учневі пропонується поставити себе в ситуацію, яка може виникнути за межами школи, в реальному житті. Це може бути все, що завгодно: від зустрічі знайомого на вулиці до більш складної ситуації;

- учневі необхідно адаптуватися в даній ролі у потрібній ситуації. В одному випадку він може грати самого себе, в іншому йому доведеться взяти на себе уявну роль;

- учасникам рольової гри необхідно поводитись таким чином, ніби все відбувається в реальному житті, їх поведінка має відповідати ролі, яку вони виконують;

- учасники гри безперечно повинні сконцентрувати свою увагу на комунікативному використанні одиниць мови, а не на звичайній практиці їх відпрацювання та закріплення в мовленні.

Отже, гра – це навчання в дії, що, як відомо, підвищує якість навчання. Ситуації спілкування, що моделюються в рольовій грі, дозволяють наблизити мовленнєву діяльність на уроці до реальної комунікації, дають можливість використовувати мову як засіб спілкування.

Серед великої різноманітності ігор особливе місце займають буквені ігри (Word Games). Під буквеними іграми ми розуміємо своєрідні загадки, в яких потрібно відгадати слово або фразу, написані незвичним способом. Для відгадки необхідно провести комбінаторні перетворення з буквами – змінити їх послідовність, розміщення відносно одна одної, порядок читання, додати або вилучити окремі букви. Такі ігри мають різні назви – розважальні, інтелектуальні, словесні, тестові ігри, буквені задачі. Вони входять в розряд розважальної енігматики (ainigmatos (гр.) – загадка) або LanguagePuzzles.

Буквені ігри розширюють ерудицію, вчать працювати зі словником, дають можливість тренувати пам'ять, заглиблюватися в тонкощі мови, але при цьому не втрачають своєї розважальності. У ці ігри грають з метою змагання, групами, індивідуально, в письмовій чи усній формі, із застосуванням наочності (частіше образотворчої-графічної, друкованої, символічної) або без неї.

Важливу роль у навчанні іноземної мови відіграють також пісні. Адже музика безпосередньо впливає на почуття дитини, формує її моральний бік, закладає основи культури майбутньої людини. Сприйняття музики тісно пов'язано з розумовими процесами, потребує спостережливості, слухової уваги, вміння слухати, порівнювати, оцінювати. Як і інші види мистецтва, музика має пізнавальне значення. Слухаючи музику, діти по-своєму уявляють художні образи, в результаті чого народжується їх творча уява. При використанні пісень на уроці англійської мови відбувається знайомство дітей зі світом музики, де музика виступає засобом естетичного виховання [1, с.46]. Навчаючи школярів, успішним є поєднання музичного і ритмічного компонентів з ігровою діяльністю. До розряду музичних і рухливих ігор відносять так звані пісні-вправи або пісні-ігри, які можуть бути граматично чи лексично направленими. З одного боку вони сприяють активізації емоцій і емоційної пам'яті учнів, а з другого – включають необхідні для навчання одиниці монологічного та діалогічного мовлення.

Отже, музичні і рухливі ігри побудовані на тому лексико-граматичному матеріалі, який вивчається учнями. Музичний компонент, який лежить в основі даних ігор, сприяє невимушеному запам'ятовуванню і кращому засвоєнню навчального матеріалу. Використання музики і ритміки на уроці підвищує емоційний тонус учнів, знімає монотонність і фізичну напругу, дозволяє переключити увагу дітей з одного виду діяльності на інший і, як результат, ефективно використовувати час уроку і мати високі результати навчання.

Взагалі, гра повинна відповідати таким вимогам:

1) стимулювати мотивацію навчання, викликати в школярів інтерес і бажання добре виконати завдання, її варто проводити на основі ситуації, адекватної реальної ситуації спілкування;

2) гру потрібно добре підготувати і чітко організувати з погляду як змісту, так і форми;

3) гра повинна бути прийнята всією групою;
4) вона неодмінно проводиться в доброзичливій, творчій атмосфері і має викликати в школярів почуття задоволення, радості;

5) гра організовується таким чином, щоб учні могли активно спілкуватися, з максимальною ефективністю використовувати мовний матеріал, що відпрацьовується.

Учитель неодмінно повинен сам вірити у гру, у її ефективність. Роль вчителя у процесі підготовки і проведення гри постійно змінюється. На початковій стадії роботи вчитель активно контролює діяльність учнів, але поступово він стає лише спостерігачем.

Обговорюючи проведену гру, оцінюючи участь у ній школярів, учителю варто виявити такт, особливо при оцінці результатів першої гри. Негативна оцінка діяльності її учасників неминуче приведе до зниження активності. Бажано почати обговорення результатів гри із вдалих моментів і лише потім перейти до недоліків.

Помилки є невід'ємною частиною процесу навчання мові, і можливість вільно робити помилки на уроці скоріше сприяє навчанню, ніж стримує його. Помилки поступово зникають у міру того, як учні стають більш компетентними й упевненими в собі. При роботі над помилками дуже важливо змусити учнів самим дати правильний варіант фрази чи слова, у якому були допущені помилки, написати їх на дошці і супроводити їх корективними вправами, що могли б найкраще сприяти відпрацьовуванню правильного варіанту самими учнями.

Завдання педагога полягає в тому, щоби знайти максимум педагогічних ситуацій, у яких може бути реалізоване прагнення дитини до активної пізнавальної діяльності. Педагог повинен постійно удосконалювати процес навчання, що дозволяє дітям ефективно і якісно засвоювати програмний матеріал. Тому так важливо використовувати ігри на уроках.

Гра допомагає спілкуванню, сприяє передачі накопиченого досвіду, одержанню нових знань, правильній оцінці вчинків, розвитку комунікативних навичок людини, її сприйняття, пам'яті, мислення, уяви, емоцій, таких рис, як колективізм, активність, дисциплінованість, спостережливість, уважність. Гра сприяє ефективному засвоєнню матеріалу і поліпшенню загального настрою в класі, а також руйнуванню психологічних бар'єрів, як у самому класі, так і між класом і педагогом. Але, безперечно, ігри мають крім переваг і недоліки. Одним із яких є "примітивізація" мовлення учнів, збільшення кількості помилок. Та дані недоліки можна усунути такими шляхами: високим рівнем підготовки до проведення гри, регулярністю застосування даного прийому навчання і, звичайно, майстерністю вчителя та його відданістю своїй справі.

Є кілька особливих переваг щодо використання таких ігор:

- за допомогою гри в учнів ефективно розвиваються навички мовлення;
- ігри дають учням можливість потрапляти в такі ситуації, в яких від них вимагається використовувати і розвивати ті форми мови, які необхідні для покращення суспільних взаємовідносин, але які так часто не беруться до уваги нашими програмами з вивчення іноземної мови;

- додають багатьом сором'язливим учням впевненості у собі;
- мають велику методичну цінність, оскільки проводити ігри весело і цікаво як учням, так і вчителям. Як тільки учні починають розуміти, що від них очікують, вони цілковито поринають у гру, використовуючи свою уяву і тим самим насолоджуються цим процесом.

Таким чином, гра додає навчальному спілкуванню комунікативну спрямованість, зміцнює мотивацію вивчення іноземної мови і значно підвищує якість оволодіння нею. Гра – могутній фактор психологічної адаптації дитини в новому мовному просторі, що може вирішити проблему природного ненасильницького впровадження іноземної мови у світ дитини.

Література

1. Анікеєва Т.Г. Робота з віршем і піснею на уроці англійської мови // Початкова школа . – 1982. – № 5. – С. 45-48.
2. Ауэрбах Т.Д. Они изучают иностранные языки. – М.: Знание, 1965. – С. 20.
3. Капітанчук Т.В. Рольова гра як резерв підвищення якості та ефективності навчання іноземних мов.// Англійська мова та література. – 2003. – № 31. – С. 2-7.
4. Кувшинов В.І. Ігри на уроках англійської мови. // Іноземні мови. – 1995. – № 1. – с. 26.
5. Савченко О.Ю. Игры на уроках английского языка // Иностранные языки в школе. – 1992. – № 2. – С. 39-41.

КОМУНІКАТИВНИЙ МЕТОД ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Пилипенко Л.М., студентка V курсу філологічного факультету

Науковий керівник: к. пед. н., доц. **Шевченко С.І.**, кафедра прикладної лінгвістики

Сьогодні застосовуються різні методи викладання англійської мови, перевага надається тим, які об'єднують комунікативні та пізнавальні цілі. Завдяки новітнім технологіям та досягненням науки використання таких підходів стає ще більш ефективним.

Актуальність проблеми полягає в тому, що комунікативна методика, як впливає вже з її назви, спрямована саме на можливість спілкування. З 4-х "китів", на яких тримається будь-який мовний тренінг (читання, письмо, говоріння і сприйняття мови на слух), підвищена увага приділяється саме двом останнім. Комунікативний метод покликаний, у першу чергу, зняти страх перед спілкуванням. Людина, озброєна стандартним набором граматичних конструкцій і словниковим запасом в 600-1000 слів, легко знайде спільну мову в незнайомій країні. На жаль, не можна сказати, що вже пізнані і сформовані всі закономірності, що дозволяють ефективно використовувати комунікативний метод при навчанні іноземної мови. Даний метод не досліджено належним чином, хоча вже є досить багатий досвід методичної організації комунікативно-орієнтованого навчання іноземної мови (Біляєв Б.В., Бім І.Л., Ведель Г.Є., Гурвич П.Б., Зимня І.А., Кузовлев В.П., Леонтьєв О.О., Пасов Є.І., Скалкін В.Л., Царькова Б.В., Шубін Є.П.).

Мета даної статті: розглянути особливості комунікативного методу навчання іноземної мови.

Звернімося до специфіки іноземної мови. Перш за все, вчитель іноземної мови навчає дітей способам мовленнєвої діяльності, тому ми говоримо про комунікативну компетенцію як одну з основних цілей навчання іноземної мови.

Комунікативне навчання іноземної мови носить діяльнісний характер, оскільки мовне спілкування здійснюється з допомогою "мовленнєвої діяльності", яка, у свою чергу, служить для вирішення завдань продуктивної людської діяльності в умовах "соціальної взаємодії" спілкування людей (І.О.Зимня, Г.А.Китайгородська, О.О.Леонтьєв). Учасники спілкування намагаються вирішити реальні та уявні завдання спільної діяльності за допомогою іноземної мови.

А.А. Леонтьєв підкреслює: "строго кажучи, мовленнєвої діяльності, як такої, не існує. Є лише система мовленнєвих дій, що входять у яку-небудь діяльність – цілком теоретичну, інтелектуальну або частково практичну".

З точки зору І.А.Зимньої "мовна діяльність являє собою процес активний, цілеспрямований, опосередкований мовою і зумовлений ситуацією спілкування, взаємодії людей між собою (один з одним)" [1, с. 222].

Особливість діяльнісного типу навчання полягає в тому, що він за своїм призначенням і за своєю сутністю пов'язаний, перш за все, з окремим видом мовленнєвої діяльності, тому ми зустрічаємо його широке використання, коли йдеться про навчання читання, аудіювання, переклад і т.д. І тільки в одному з відомих нам методів, що намагається охопити навчання іноземної мови в цілому, а саме в комунікативному методі, ми знаходимо основні ознаки діяльнісного типу навчання.

На думку Є.І.Пасова, автора комунікативного методу, "комунікативність передбачає мовну спрямованість навчального процесу, яка полягає не так в тому, що переслідується мовна практична мета (по суті, всі напрямки минулого і сучасності ставлять таку мету), скільки в тому, що шлях до цієї мети є саме практичне користування мовою. Практична мовна спрямованість є не тільки мета, але й засіб, де і те, інше діалектично взаємообумовлене" [5, с.276].

М.Б.Рахманова акцентує увагу на наступному: "Мовне партнерство залежить значною мірою від комунікативної поведінки вчителя, що, нарешті, теж входить в аспект мовної спрямованості навчання і обумовлено діяльнісним характером спілкування" [6, с. 53]. По суті на всіх етапах засвоєння матеріалу йде навчання саме спілкування. Але є ряд моментів, які вимагають спеціального навчання. Так, для уміння спілкуватися особливу роль відіграють: здатність вступати в спілкування, згортати його і відновлювати; здатність обліку щоразу нових (відразу декількох) мовних партнерів, зміни ролей партнерів, або спрямованість спілкування; здатність імовірного прогнозування поведінки мовних партнерів, їх висловлювань, результатів тієї чи іншої ситуації.

Сучасний комунікативний метод являє собою гармонійне поєднання багатьох способів навчання іноземних мов, перебуваючи, напевно, на вершині еволюційної піраміди різних освітніх методик.

Комунікативний метод (Communicative Approach) розвиває всі мовні навички – від усного та писемного мовлення до читання та аудіювання. Граматика ж освоюється в процесі спілкування мовою: учень спочатку запам'ятовує слова, вирази, мовні формули і тільки потім починає розбиратися, що вони собою являють у граматичному сенсі. Мета – навчити учня говорити іноземною мовою не тільки вільно, але й правильно. Правила, значення нових слів пояснюються вчителем за допомогою знайомої учню лексики, граматичних конструкцій і виразів, за допомогою жестів і міміки, малюнків та інших наочних посібників. Можуть використовуватися також комп'ютери з CD, Інтернет, ТБ-програми, газети, журнали і т.д. Все це сприяє пробудженню в учнів інтересу до історії, культури, традицій країни досліджуваної мови [4, с. 99].

На уроках іноземної мови вчитель створює ситуації, в яких учні спілкуються в парах один з одним, в групах. Це робить урок більш різноманітним. Працюючи в групі, учні виявляють мовну самостійність. Вони можуть допомагати один одному, успішно коригувати висловлювання співрозмовників.

Вчитель на заняттях бере на себе функції організатора спілкування, задає навідні запитання, звертає увагу на оригінальні думки учасників, виступає арбітром у обговоренні спірних проблем. Характерною рисою комунікативності є те, що як основний прийом використовується імітація ситуацій з реального життя, які обіграються в класі так, щоб викликати в учнів максимальну мотивацію до говоріння. Так, замість того щоб нескінченно повторювати типові фрази з підручника: "My name is Ivan. I live in Moscow. I am a pupil." і т.п., учні, які вивчають тему "Знайомство", починають насправді активно знайомитися і обговорювати те, що їх цікавить. Обговорюються в основному теми, з якими учні добре знайомі рідною мовою: це дає можливість зосередитися саме на розвитку комунікативних здібностей, тобто вміння користуватися мовою спонтанно. Потрібно, щоб теми були "животрепетними" – пов'язаними або з життям самих учнів, або з важливими аспектами сучасного життя (екологія, політика, музика, освіта тощо).

На відміну від аудіолінгвального та інших методів, заснованих на повторенні і запам'ятовуванні, комунікативний метод задає вправи "з відкритим фіналом": учні самі не знають, у що виллється їхня діяльність у класі, все буде залежати від реакцій та відповідей. Ситуації використовуються щодня нові. Це підтримує інтерес учнів до занять: адже кожному хочеться осмислено спілкуватися на осмислені теми. Велику частину часу на уроках займає усне мовлення (хоча читанню та письму також приділяється увага). При цьому вчителі менше говорять і більше слухають, лише спрямовуючи діяльність учнів [3, с. 51].

Комунікативний метод полягає в уподібненні процесу навчання процесу комунікації, точніше кажучи, він заснований на тому, що процес навчання є моделлю процесу спілкування, нехай дещо спрощеною, але за основними параметрами адекватної, подібної реальному процесу комунікації.

Все сказане вище щодо комунікативного методу навчання спілкування на іноземній мові дозволяє стверджувати, що предметом навчання у даному випадку є мовленнєва діяльність іноземною мовою. У цьому методі чітко простежується виділення мовленнєвих умінь говоріння і пропонуються вправи для їх послідовного формування.

Комунікативний метод найпопулярніший. За його системою займаються всі іноземні школи за кордоном.

Під час занять учні, а тим більше вчителі не розмовляють рідною мовою. Всі пояснення відбуваються за допомогою вже знайомих фраз і лексичних конструкцій, також для пояснення використовується міміка, жести, аудіозаписи, будь-який наочний матеріал (відеоролики, картинки, фотографії). Невід'ємною частиною навчання вважаються рольові ігри і драматизація. Це дуже ефективно, особливо на початковому етапі вивчення мови. Між учнями розігруються всілякі цікаві ситуації, різні уявлення, маленькі спектаклі, казки, обігруються повсякденні життєві ситуації, головне завдання цих ігор – розробляти розмовну мову. Сюжети можуть бути найпростіші – похід в магазин, поїздка на екскурсію, знайомство. Учасники повинні виплутатися з будь-якої складної ситуації, використовуючи лексику тільки іноземної мови. Проблемна ситуація може бути така: ви заблукали в малознайомому місті і намагаєтеся з'ясувати як дістатися до готелю, адресу якого ви забули або загубили.

На другому етапі вивчення іноземної мови драматизація змінюється більш ускладненим видом гри, тут вже підключається інтелект. Це командні ігри, подібні "Брейн рингу". Такі тренування дозволяють учням покращити свій кругозір щодо тієї країни, мова якої

вивчається, а також перевірити загальний рівень знань, кмітливість, ерудицію, логіку. Тут важливим моментом є саме змагання, бажання виграти. Це змушує учасників швидше мислити, причому на іноземній мові.

Комунікативна методика практикує і дискусійні ігри. Суть цих ігор полягає в тому, щоб обговорювати і аналізувати актуальні теми, що хвилюють учнів. Кожен учень висловлює свою точку зору щодо того або іншого питання. Вчитель спрямовує учнів, розвиває тему, задає навідні запитання, висловлює свою думку. Темі дискусій дуже різноманітні, можуть обговорюватися як улюблені фільми та музика так і проблеми екології та безробіття, ставлення до шлюбу і до розлучення і т.д.

Ці дискусії вимагають невимушеної атмосфери і допомагають учням без хвилювання спілкуватися іноземною мовою [4, с.101].

Комунікативний метод передбачає вправи для роботи з текстом. Під текстом ми розуміємо зафіксоване в письмовій формі усне висловлювання, в якому актуалізуються особливості розмовного стилю мовлення.

Вправи для роботи з розмовним текстом передбачають інтерпретацію його змісту і проектування на особистість учнів. Критеріями видів виділення вправ є:

- рівень складності мовленнєвих процесів;
- рівень підготовленості висловлювання;
- ступінь самостійності мовця.

Відповідно до цих критеріїв ми виділяємо три види вправ, які передбачають різні рівні інтерпретації розмовного тексту.

Вправи першого виду – вчать виділенню основної думки тексту через виявлення його смислових зв'язків. Ці вправи розкривають причиново-наслідкові відносини в тексті, логіку його побудови і підводять учнів до оволодіння моделлю висловлювання. Вправи виконуються з опорою на текст.

Режим роботи: вчитель-учень.

Вправи другого виду – стимулюють вираження мовцем ставлення до проблеми в тексті, оцінки та характеристики героїв, їх вчинків і дій. Тут відбувається певний відрив від змісту тексту. Виконуючи відповідні завдання, учні, спираючись на логіко-синтаксичні схеми.

Вправи третього виду – вчать проектуванню матеріалу на особистість учнів. На основі тексту учні говорять про себе, про своїх друзів у зв'язку з поставленою проблемою.

При роботі над текстом слід враховувати такі моменти:

- має бути поставлена проблема, яка буде обговорюватися на уроці на основі текстів.
- мовна зарядка повинна підводити учнів до проблеми і забезпечити логічний перехід до роботи над текстами [2, с. 39] .

Ключові освітні принципи методики комунікативно орієнтованого викладання включають такі пункти:

- в учнів стимулюються когнітивні процеси;
- учні беруть активну участь у процесі навчання;
- учнів заохочують висловлювати свої думки, виражати свої почуття і використовувати свій досвід;
- учні беруть участь у навчальній діяльності, яка імітує або створює реальні чи реалістичні ситуації;
- учнів заохочують працювати разом;
- учнів заохочують брати на себе відповідальність за власне навчання і розвивати вміння вчитися.
- учитель виконує різні ролі – інформант (informer), консультант (resource consultant), спостерігач (monitor) – на різних етапах уроку [3, с.49].

Ті самі принципи застосовуються у викладанні англійської мови у вищих навчальних закладах, де велику увагу звертають на мотивацію діяльності студентів, адже саме це спонукає їх засвоювати знання краще. Саме комунікативний особистісно-орієнтований підхід є одним з найбільш ефективних у цьому плані, він підвищує власну зацікавленість кожного студента у вивченні мови тому, що отримані знання знадобляться їм у майбутньому.

Отже, найпоширенішою методикою викладання іноземної мови, зокрема англійської, є комунікативна. Суть комунікативного навчання полягає у підготовці учня до участі в процесі іншомовного спілкування та отримання практичних знань, які знадобляться йому у майбутньому. Описуваний підхід включає моделювання реальних ситуацій спілкування, що опирається на застосування автентичних матеріалів. Такі матеріали може запропонувати Інтернет. Використання глобальної мережі має багато переваг, таких як можливість спілкування з носіями мови, доступ до ресурсів віртуальних бібліотек (а отже електронних граматичних і лексичних довідників, словників, фахових матеріалів), корисних навчальних програм,

банків фільмів, книжок, аудозаписів тощо. Цей список можна продовжити. Головною ж функцією слід вважати здатність створення природного мовного середовища, що лежить в основі застосування комунікативного підходу до навчання англійської мови.

Література

1. Зимня І.А. Психологічні аспекти навчання говоріння на іноземній мові. – М., 1989. – С. 222.
2. Колкер Я.М. Практична методика навчання іноземної мови. – М., 2000.
3. Комунікативні методи та матеріали для викладання англійської мови (Communicative methods and materials)/Перекл. і адапт. Л.В.Биркун. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – С. 49.
4. Люта А.В. Сучасні методи вивчення іноземних мов / А.В.Люта // Держава та регіони. Сер.: Гуманітарні науки. – 2012. – № 2. – С. 98-106.
5. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению / Е.И.Пассов. – Москва: Русский язык, 1989. – С. 276.
6. Рахманова М.Б. Типологія методів навчання іноземних мов. – М., 1998.

УДК 37.013.74(430)+378.1

МУЛЬТИМЕДІЙНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ ТА ЇЇ РОЛЬ У НАБУТТІ ЖИТТЄВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ

Приходько В.В., студентка I курсу філологічного факультету
Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Благініна С.В.**, кафедра німецької мови

У сучасних умовах реформування вищої освіти України акцентується увага на впровадження різноманітних видів самостійного навчання у підготовці майбутніх фахівців, які мають високий рівень володіння іноземними мовами. На сучасному етапі, коли обсяг інформації збільшується, йдеться не лише про можливість застосувати набуті знання, а й про готовність до самостійного пошуку, до аналізу, до засвоєння нових досягнень психолого-педагогічної науки. У той же час виникає гостра суперечність між новою системою вимог та можливостями особистості, ускладнюються та загострюються проблеми особистісної "самопрезентації". Це викликає необхідність формування в особистості життєвої компетентності як інтегрованої якості, що характеризує її реальну здатність адекватно і відповідно реагувати на стрімкі соціальні зміни, усвідомлювати загрози розвитку людства, враховувати соціальні та індивідуальні потреби і можливості особистісної самореалізації і здійснювати на цій основі відбір способів і засобів досягнення бажаного майбутнього, а також адекватно застосовувати набуті знання, навички та вміння до різних життєвих ситуацій, як наявних, так і очікуваних.

Нова Концепція розвитку педагогічної освіти в Україні передбачає створення сприятливих умов для виховання особистості майбутнього вчителя, спроможного самовдосконалюватися як у процесі навчання, так і у професійній діяльності. Досягнути мети оволодіння життєвою компетенцією "самопрезентації" або "самопросування" можна за допомогою вмілого використання комп'ютерних технологій. Адже коли студент презентує свій "продукт" у вигляді проекту мультимедійної презентації, він презентує себе як особистість, здобуває досвід володіння аудиторією та її увагою. З феноменом "самопрезентації" ми стикаємося щодня. Найчастіше, навіть не підозрюючи, що в нашій підсвідомості існує проект власної презентації, ми спілкуючись із різними людьми, беручи участь у різних кампаніях, обираючи собі стиль одягу й поведінки, упроваджуємо цей проект у життя. Така стратегія має назву "природна самопрезентація".

"Самопрезентація" походить від американо-англійського слова "презентація" й українських "сам себе", хоча сам феномен виявили американці (у США дане поняття звучить так: "own presentation").

"Самопрезентація" – вербальна й невербальна демонстрація власної особистості в системі зовнішніх комунікацій.[1, с.312]

Створення мультимедійної презентації включає в себе наступні функції:

- самореалізаційна – самовизначення студента в соціально-культурних формах життєдіяльності, переживанням ним ситуації успіху;
- освітня – одержання позапрограмних знань;
- виховна – збагачення і розширення культурного простору освітнього середовища, формування в студентів чітких моральних орієнтирів;
- креативна – розвиток творчого потенціалу особистості;

- компенсаційна – доповнення базового компонента вищої освіти новим змістом, напрямками та сферами діяльності;
- рекреаційна – організація змістового дозвілля як сфери відновлення психофізіологічних можливостей студента;
- профорієнтаційна – сприяння у визначенні професійних устремлінь студента, формування стійкого інтересу до соціально значущих видів професійної діяльності;
- інтеграційна – збагачення змісту знань студентів основами інших навчальних предметів;
- соціалізаційна – засвоєння студентом соціального досвіду на основі взаємодії з іншими суб'єктами навчання.

Мультимедійні презентації створюються за допомогою програми Power Point. Дана програма дає можливість самотійно, за власним баченням і розумінням, представити свій "продукт" з різноманітними малюнками, графіками, надати різних ефектів анімації. З метою полегшити сприйняття "самопрезентації", її автор може роздрукувати текст у вигляді доповіді або сформувати окремі слайди і роздати слухачам.

На перехідному етапі розвитку українського суспільства особливої значущості набуває проблема формування людиною нових життєвих стратегій, компетенцій, посилення гнучкості і мобільності соціальної поведінки. Чим вищий життєвий ресурс людини, тим ширші її соціальні можливості, тим легше здолати кризові настрої, оволодіти конструктивно-перетворювальною позицією.

Створення студентами мультимедійних презентацій для оволодіння життєвою компетенцією "самопрезентації" або "самопросування" сприяє прагненню студента пізнати та контролювати власне майбутнє, створити необхідні можливості для оволодіння техніками життєвого прогнозування, осмислення та узагальнення власного досвіду, стимулювати зацікавленість створення практико зорієнтованої картини власного життя в майбутньому.

Література

1. Єрмаков І.Г., Нечипоренко В.В., Пузіков Д.О. Теорія і практика життєвого проектування саморозвитку особистості: Практико-зорієнтований посібник. – Запоріжжя: Вид-во Хортицького навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру, 2011. – 436 с.
2. Кононко О. Розвинена особистість як гарантія життєвої компетенції / Початкова школа. – 2001. – №3. – С. 10 – 15
3. Тараненко І. Розвиток життєвої компетентності та соціальної інтеграції: досвід європейських країн // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник / Ред. кол. Н.Софій (голова), І. Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор), та ін. – К.: Контекст, 2000. – 336 с.
4. Ямницький В.М. Психологія життєтворчої активності особистості. – Рівне-Одеса, 2004.

ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, СОЦІАЛЬНА РОБОТА

УДК 551.582 (477.51)

МІСЦЕ ТА РОЛЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СТРУКТУРІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Білоненко О. Г., студентка V курсу, історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.ю.н., доц. **Дудченко О.С.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

Національна програма "Освіта" ("Україна XXI") передбачає відновлення і розширення змісту освіти, упровадження нових методів навчання, розвиток і поглиблення профільної освіти. Одним з напрямків програми є активне залучення учнів до науково-дослідницької роботи безпосередньо в школах та в усіх типах позашкільних закладів. Участь школярів у роботі Малої академії наук визнано пріоритетною формою роботи в цьому напрямі [8; С. 23].

Будь-якому суспільству потрібні обдаровані люди, і завдання суспільства полягає в тому, щоб побачити та розвинути здібності кожного. На жаль, не всі люди можуть їх реалізувати. Це багато в чому залежить і від сім'ї, і від школи.

Завдання сім'ї – своєчасно побачити здібності дитини, завдання школи – підтримати дитину та розвинути ці здібності, підготувати ґрунт для їх реалізації [8; С.26].

Оскільки, найважливішою умовою розвитку творчих здібностей учнів є усунення домінуючої ролі педагога, то вчителю необхідно навчитися бути консультантом. Як би не було важко утриматися від підказок, важливо допомогти учнем актуалізувати і сформулювати виникаючі в перебігу дослідження питання і постаратися лише відповідати на питання учнів. Досвідчений наставник, безумовно, зможе керувати цим процесом.

Застосування системного підходу вимагає вивчення науково-дослідної діяльності як однієї із структур шкільної організації, яка, в свою чергу, є взаємопов'язаною з більш широким соціальним простором. Щоб виявити місце науково-дослідної діяльності у шкільній системі, слід розглянути різноманітні зв'язки між структурами шкільної системи як за вертикаллю (ієрархія в системі), так і за горизонталлю (зв'язок між компонентами в системі) [8; С.31]. Зв'язки між різноманітними ієрархічними рівнями системи реалізуються за допомогою управління. Кожна структура передбачає наявність складу (органи управління), виконання певних функцій, обов'язків та прав суб'єктів.

Можна визначити три основних рівні шкільної організації (адміністративний, вчительський, учнівський) та дослідити підпорядкованість структур науково-дослідної діяльності у шкільній організації середнього загальноосвітнього закладу. Для цього доцільно кожен рівень шкільної організації розглянути детальніше і визначити місце та функції різних структур щодо керівництва науково-дослідною діяльністю учнів та її реалізації [4; С.61].

На першому – **адміністративному рівні** – науково-дослідна робота підпорядкована директорові та науково-методичній раді.

Цей рівень складається з таких структур:

- ❖ педагогічна рада;
- ❖ нарада при директорові;
- ❖ рада школи з психологом.

Визначено функції основних структур цього рівня: управлінська, організаторська, господарська, виховна, контрольна, координуюча [4; С. 63].

Другий рівень шкільної організаційної структури – **вчительський** – об'єднує вчителів-предметників, керівників гуртків, факультативів, педагогів-організаторів тощо та складається з таких структур:

- ✚ школа молодого вчителя;
- ✚ методичні об'єднання;
- ✚ творчі групи вчителів з оволодіння прийомами розвивального навчання та новими педагогічними технологіями, що покликані підготувати їх до керівництва науково-дослідною діяльністю учнів.

Серед структур, які безпосередньо пов'язані з науково-дослідною діяльністю, важливе місце посідає науково-методична рада, робота якої здійснюється під керівництвом за-

ступника директора з науково-методичної роботи (притаманно для шкіл нового типу: у середніх загальноосвітніх школах її функцію виконує заступник директора з навчально-виховної роботи) та передбачає взаємодію психолога, вчителів, методистів, а також залучення найкращих наукових сил. Науково-методична рада координує науково-дослідну діяльність у школі, яка реалізується через методичні об'єднання, методичні декади, конференції для вчителів, консультації з організації конкурсів для юних науковців [4; С.72].

Робота методичних об'єднань – це творче співробітництво вчителів-предметників, адміністрації та науковців, спрямоване на вдосконалення процесу викладання тієї чи іншої шкільної дисципліни. Важливим компонентом діяльності методичних об'єднань є розробка та впровадження нових технологій навчання і виховання. Отже, робота методичних об'єднань також сприяє реалізації науково-дослідної діяльності у загальноосвітньому навчальному закладі.

Особлива роль в організації науково-дослідної діяльності учнів належить психологічній службі школи, де ведуться психолого-педагогічні дослідження рівня розвитку, здібностей, інтересів кожного учня. Психологом накопичується значна база даних, яка дозволяє систематично фіксувати психологічний стан учня і допомагає вчителям помітити та стимулювати його дослідницькі здібності та уподобання [7; С.21].

Третій рівень – **учнівський**. До його структури входять:

- факультативи;
- секції;
- гуртки;
- об'єднання за інтересами;
- шкільне наукове товариство, де безпосередньо реалізується науково-дослідна діяльність учнів.

Слід зазначити, що науково-дослідна діяльність учнів загальноосвітніх закладів відбувається переважно в наукових товариствах, тому основною структурою, де реалізується науково-дослідна діяльність учнів, є шкільне наукове товариство. Реалізація зазначених рівнів шкільної структури має певну специфіку залежно від типу закладу, де вона відбувається.

Так, аналіз шкільної документації переконує, що організаційна структура загальноосвітньої школи відрізняється від структур ліцеїв та гімназій, у яких науково-дослідна діяльність організована на більш високому рівні. На основі аналізу організаційної структури реально діючих закладів було зазначено, що на адміністративному та вчительському рівнях структура є більш складною, містить більшу кількість суб'єктів управління науково-дослідною діяльністю учнів (заступник директора з дослідно-експериментальної роботи) [4; С.38].

На першому рівні головною функцією таких суб'єктів управління науково-дослідною діяльністю, як заступник директора з дослідно-експериментальної роботи та заступник директора з науково-методичної роботи, стає у ліцеях та гімназіях саме організація науково-дослідної, дослідно-експериментальної і науково-методичної діяльності вчителів та учнів. Вони аналізують наявні й перспективні можливості освітньої установи щодо здійснення інноваційних перетворень у сфері організації науково-дослідної діяльності учнів, рівень розвитку структур, орієнтованих на таку організацію; готовність педагогів та учнів до здійснення дослідницької діяльності; вивчають хід, результати та проблеми організації науково-дослідної діяльності вчителів та учнів; прогнозують тенденції її розвитку; планують і організують створення та діяльність шкільних структур, що забезпечують науково-дослідну діяльність в освітньому закладі та за його межами, підвищення професійної компетентності учасників цього виду діяльності тощо [7; С.95].

На другому рівні організаційної структури освітньої установи інноваційного типу вводяться нові суб'єкти управління (науковий керівник, який здійснює підготовку педагогічного колективу до науково-дослідної діяльності та інші), а також створюються лабораторії наукових досліджень, експертні ради, малі педагогічні ради, організується співробітництво з вищими навчальними закладами, започатковується робота предметних кафедр (методичні об'єднання в деяких школах називаються кафедрами), тимчасових творчих колективів, творчих лабораторій учителів, вдосконалюється діяльність школи молодого вчителя, психологічної служби тощо [8; С. 54].

Малі педагогічні ради є оперативним органом освітньої установи, створюються вони не в усіх школах, а частіше в гімназіях та ліцеях. Саме мала педагогічна рада забезпечує контроль за рівнем виконання вимог до навчальних програм та планів науково-дослідної роботи, а також сприяє підвищенню творчого потенціалу педагогічного колективу щодо навчання та організації науково-дослідної діяльності учнів.

Значну роль у діяльності організаційних структур гімназії та ліцею відіграють предметні кафедри. Освоєння нововведень, дослідницька, експериментальна і координаційна роботи завдають труднощів у діяльності методичних об'єднань [6; С.279]. Кафедра ж покликана розв'язувати ці проблеми, об'єднуючи зусилля вчителів і наукових співробітників. Важливими компонентами діяльності кафедр, крім паритетного освоєння наукових і практичних інновацій, є обов'язкова науково-дослідна діяльність її членів, що допускає експериментальну діяльність, розробку, обговорення й експертизу нових технологій навчання, виховання і розвитку, а також діяльність щодо здійснення консультативних, прогнозуючих, моніторингових, експертних і атестаційних функцій. Керує кафедрою завідувач, що володіє певними управлінськими повноваженнями: здійснює планування та організацію її роботи, керівництво і контроль за діяльністю викладачів, має право підпису документів, розроблених кафедрою, тобто право прийняття одноосібних чи колегіальних управлінських рішень у межах своєї компетенції [8; С.61].

На третьому – учнівському рівні в освітніх установах нового типу створюються органи учнівського самоуправління (учнівські та батьківські ради), діє розширена мережа факультативів, консультаційних центрів, студій, клубів, гуртків з організації науково-дослідної діяльності учнів. Такі організаційні структури різноманітних навчальних закладів мають значний рівень варіативності.

Таким чином організація науково-дослідної діяльності учнів у середніх навчальних закладах має враховувати їх структуру та особливості функціонування. У межах кожного з рівнів існує широка варіативність суб'єктів управління та структурних компонентів залежно від специфічних особливостей загальноосвітнього закладу, де здійснюється організація науково-дослідної діяльності учнів.

Література

1. Диалектика процесса познания / Под ред. М.Н. Алексеева. – М.: Наука, 1985.
2. Жоль К.К. Методы научного познания и логика (для юристов). Учебное пособие. – К.: Аттика, 2001.
3. Кравец А.С. Методология науки. – Воронеж, 1991.
4. Кузнецов В.И. Принципы активной педагогики. – Москва: АCADEMIA, 2001. – 115 с.
5. Кузнецов И.Н. Методика научного исследования. – Мн., 1997.
6. Кушнарченко Н.М., Удалова В.К. Наукова обробка документів. Підручник – К., 2006. – 331 с.
7. МАН: підготовка науково-дослідницьких проектів. – К.: Редакція загально педагогічних газет. – 2005. – 128с.
8. Микитюк О.М., Соловйов В.О., Васильєва С.О. Наукові дослідження школярів: Навчально-методичний посібник / Під ред. І.Ф.Прокопенка. – Х.: "Скорпіон", ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 2003. – 80 с.
9. Степапова М.В. Учебно-исследовательская деятельность школьников в профильном обучении. Учебно-методическое пособие для учителей. – С-Пб.: Из-дательство "Каро", 2005.
10. Сунцов Н.С. / Управление общеобразовательной школой: Вопросы теории и практики / Н.С.Синцов. – М.: Педагогика, 1982. – 145 с.

УДК 37.013.42

ІНДИВІДУАЛЬНА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ДИТИНОЮ, ПРАВА ЯКОЇ БУЛО ПОРУШЕНО

Горбач Я.В., студентка V курсу факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Лісовець О.В.**, кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

Актуальність теми – сім'я як основний осередок суспільства виконує найважливіші соціальні функції, відіграє значущу роль у житті людини. У сім'ї дитина робить перші кроки на довгому шляху своєї соціалізації. Однак у цьому осередку, який мав би захищати права дітей, часто наявні знущання та насильство. Насильство над дитиною в сім'ї є поширеним явищем у сучасному світі. Воно викликає велику тривогу, оскільки діти – найнезахищеніша "самотина" суспільства. Жорстока поведінка з дітьми, нехтування їхніми інтересами можуть мати різні

види й форми, але їхні наслідки завжди завдають серйозної шкоди фізичному й психічному здоров'ю, розвитку й соціалізації дитини, нерідко становлять загрозу її життю чи навіть спричиняють смерть.

Захист дітей і підлітків від насилля і жорстокості та попередження злочинів проти них є надзвичайно соціально важливою і актуальною задачею, вирішення якої носить міждисциплінарний, комплексний характер (робота правоохоронної системи, органів опіки та піклування, соціальної та педагогічної сфер, медичної і психологічної служб).

Методологією соціально-педагогічної роботи в аспекті протидії жорсткому поведінню з дітьми є концепція "допомоги для самопомоги", яка змінює свідомість і поведінку дорослих і дітей.

Концепція "Допомога для самопомоги" розглядає людину як суб'єкта соціальної роботи і власного життя, передбачає комплекс послуг, які спрямовані на підтримку, допомогу і самопомогу особистості.

Особливістю цієї концепції в нашому випадку є стимулювання людини до навчання, до самостійного розв'язання проблем через навчання:

- 1) правам людини;
- 2) життєвим умінням і навичкам, які реалізують ці права в реальному житті, дозволяють запобігти їх порушенню;
- 3) толерантності, зміну ставлення до жорсткого поведіння з дітьми на неприйняття та відмову від такого поведіння.

Таке навчання поєднується із соціальною підтримкою (психологічною, педагогічною, юридичною), яка дозволяє стабілізувати, не погіршити ситуацію, закріпити позитивні зміни в особистості. Разом з цим, необхідною є спрямованість соціальної роботи на самопомогу: в нашому випадку це здійснення рефлексії свого поведіння тими, хто жорстко ставиться до дітей, у поєднанні із самоконтролем. Цьому теж треба навчати: як оцінити ситуацію з огляду на жорстокість, як загальмувати свої емоції та поведінку, нагадувати про батьківські та професійні обов'язки щодо дітей. При цьому опора в соціальній роботі здійснюється як на життєвий досвід дорослих і дітей, так і на зразки гуманної поведінки з дітьми.

У "допомозі для самопомоги" акцент робиться на відповідальність кожної людини, яка здійснює жорстоке поведіння з дітьми, на бажанні змінитися, на власному виборі життєвого шляху. Це реалізує добровільність прийняття послуг у соціальній роботі і це є можливістю попередити застосування правових норм і покарання [1].

Основними методами соціальної роботи з жертвою можна назвати такі:

соціально-психологічні, спрямовані на внутрішній світ дитини, які передбачають певну корекцію його системи цінностей і орієнтацій, а також уявлень і переваг, які удосконалюють його психологічні можливості і надання відповідної підтримки і допомоги (методи психодіагностики і психокорекції, психологічне консультування тощо);

соціально-педагогічні, які дають можливість підвищити освітній і інтелектуальний рівень дитини, сформуванню адекватну оточуючим його умовам систему ціннісних орієнтацій і уявлень (методи освіти і просвіти, педагогічної корекції і педагогічного консультування);

соціально-медичні, які призначені для надання дитині своєчасної і необхідної медичної допомоги (лікування, соціально-медична реабілітація і адаптація, організація необхідного і комфортного середовища існування тощо);

соціально-правові, що включають в себе певні процедури і операції, які дозволяють привести процес життєдіяльності дитини відповідно до існуючих норм закону і права (юридичний і правовий захист інтересів дитини, правова просвіта, правовий контроль, правові санкції);

соціально-економічні, які спрямовані на вирішення проблем матеріального благополуччя дитини, матеріальна підтримка і допомога, працевлаштування тощо);

соціально-групові, що дозволяють соціальному працівникові і іншим спеціалістам вести роботу з соціальним оточенням дитини (сімейне консультування, корекція системи відношень в дитячому колективі [3].

Якщо дитина стала жертвою, необхідно спрямувати роботу, перш за все на емоційне відреагування того, що сталося: вислухайте деталі, дайте виплакати. Однак не наполягайте на подробицях, якщо дитина не готова розповідати вам про них. Можливо, вона поділиться тільки почуттями: як усе було жакливо, образливо, самотньо. Ваша реакція дуже важлива: якщо ви розпочнете із повчань: "Ми ж про це сто разів говорили, а ти не послухався і пішов сам через парк..." або не зрозумієте почуття: "Нічого страшного не трапилося, головне, що ти живий...", то навряд чи ви допоможете їй. Мало ймовірно, що вона колись іще поділиться з

вами переживаннями. Слід пристосовуватися до дій дитини, до її потреб у цій ситуації. Можливо, краще пояснити, чому деякі люди чинять насильство – багато з них просто хворі.

Соціально-педагогічна технологія – це способи взаємодії соціального педагога/соціального працівника із клієнтом, що забезпечують його соціалізацію (самовизначення і саморозвиток).

Технологіями роботи в цих напрямках є: особистісно-орієнтована, технологія "Рівний-рівному".

Особистісно-орієнтована, за Є.Степановим, – це методологічна орієнтація в педагогічній діяльності, яка дозволяє за допомогою опори на систему взаємопов'язаних понять, ідей і способів дій забезпечити і підтримати процеси самопізнання, само будівництва і самореалізації особистості дитини, розвиток її неповторної індивідуальності. В цій технології дитина – суб'єкт взаємодії, а суб'єкт це індивід чи група, які характеризуються усвідомленою і творчою активністю і свободою у пізнанні і перетворенні себе і навколишньої дійсності, як визначає Є.Степанов.

Отже, треба створювати умови для перетворення потенційної активності в реалізовану, організовувати рефлексію себе, оточуючих, ситуації. Він виділяє й наступні принципи особистісно-орієнтованого підходу: самоактуалізації, індивідуальності, суб'єктності, вибору, творчості та успіху, довіри та підтримки.

В особистісно-орієнтованій технології використовуються методи і прийоми, які відповідають таким вимогам: діалогічність, діяльнісно-творчий характер, спрямованість на підтримку індивідуального розвитку дитини, надання дитині необхідного простору, свободи для прийняття самостійних рішень, творчості, вибору змісту і способів учіння та поведінки.

Технологія "рівний-рівному" передбачає роботу волонтерів, членів НУО серед однолітків (як серед дітей, так і серед батьків).

"Рівний-рівному" дозволяє кожному побути лідером у педагогічно доцільному напрямі тим самим самореалізуватися. З іншого боку, лідерство – це і відповідальність [2].

Вони часто виявляються неспроможні захиститися і виявляють у відносинах оточуючими або підвищену поступливість і непевність, або агресивність. Це спричиняє труднощі у відносинах із собою і оточуючими, щодо порушень адаптації.

Негативний досвід жорстокості у дитинстві часто відтворюється у наступних поколіннях, тому дуже важливо виявлення неправильного роботи з дитиною на ранніх етапах і допомогу цим же дітям та їхнім родинам.

Першорядними завданнями фахівців є забезпечення безпеки дитини, підтримка або створення нормального у розвиток дитини оточення, нормалізація внутрішньосімейних стосунків і запобігання рецидивів жорстоких поведінь.

Література

1. Алексеева І.А. Жорстоке поводження з дитиною. Причини. Наслідки. Допомога / Алексеева А.І., Новосельський І.Г.; – М.: Генезис, 2005. – 256 с.
2. Асанова М.К. Посібник із попередження насильства з дітей: Навчальне видання для психологів, дитячих психіатрів, психотерапевтів, студентів педагогічних вузів / М.К. Асанова; – М.: ВЛАДОС, 1997.
3. Григович І.Н. Синдром жорстокого поводження з дитиною. Загальні і питання фізичне насильство / Н.І.Григович; Навчальний посібник для студентів і лікарів. – Петрозаводськ: Петргу, 2001.

УДК 371.32:94

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАСОБАМИ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Грицаєнко В.В., студент IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Дудка Л.О.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

Якісна освіта розглядається сьогодні як один із індикаторів високої якості життя, інструмент соціальної та культурної злагоди й економічного зростання. Міжнародне співтовариство нині хвилюють питання якісної освіти з проекцією набуття молоддю життєвих компетентностей, її успішне входження в сучасне суспільство, яке стрімко розвивається. Українське не є виключним, його оновлення – об'єктивно існує. Цей позитивний фактор спону-

кає до змін в освіті: реально відповідати потребам суспільства і держави. Виявляється, що в свою чергу великий вплив на всі сфери громадського життя в цілому та освіти зокрема має швидке проникнення інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) [1, с.33].

Гуманізація освіти, як тенденція трансформації освітньої парадигми передбачає пріоритет освіти, яка формує особистість, над освітою яка просто озброює її знаннями. Принцип гуманістичної спрямованості передбачає, що абсолютною домінантою змісту громадської освіти є людина як найвища соціальна цінність. У процесі подібної освіти особистість набуває таких рис та якостей, як толерантність, незалежність, свобода вибору, культура спілкування, здатність до діалогу тощо.

Таким чином, метою статті є дослідження методологічних засад та умов ефективного використання ІКТ у процесі формування громадянських компетентностей старшокласників в сучасному навчально-виховному процесі.

Інформаційно- комунікативні технології (ІКТ) – це сукупність методів і технічних засобів збирання, організації, збереження, опрацювання, передачі та подання інформації, що розширює знання людей і розвиває їхні можливості щодо керування технічними і соціальними проблемами. ІКТ відкривають кожному хто навчається, доступ до практично необмеженого обсягу інформації, що забезпечує „безпосередню включеність” в інформаційні потоки суспільства [2, с.4]

Переробка інформації за допомогою комп'ютерів і вироблення нових знань, співвіднесених із метою користувачів – функціональне призначення ІКТ.

Умовно ІКТ представлені електронними засобами навчального призначення (ЕЗНП), педагогічними програмними засобами (ППЗ) навчання, мережею Інтернет (веб-сайти, електронна пошта, пошукові системи), ресурси текстових редакторів та ін..

Широке впровадження в навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів ІКТ, що базується на комп'ютерній підтримці навчально- пізнавальної діяльності, включає розробку та практичне використання науково-методичного забезпечення, ефективно застосування інструментальних засобів та систем комп'ютерного навчання і контролю знань, поступове доповнення цими технологіями існуючих традиційних форм і методів організації навчання [3, с.5]. Це відкриває перспективи щодо розширення і поглиблення теоретичної бази знань і надання результатам навчання практичної значущості, інтеграції навчальних предметів та диференціації навчання відповідно до запитів, нахилів та здібностей учнів, збільшення ваги самостійної навчальної діяльності дослідницького характеру, розкриття творчого потенціалу учнів та вчителів з урахуванням їхніх позицій та вподобань, специфіки забезпечення і перебігу навчального процесу[4, с.17].

ІКТ – універсальний засіб пізнавально-дослідницької діяльності і друге за значимістю (після традиційної писемності) знакове знаряддя обміну інформацією. Вони стають потужним знаряддям педагогічного впливу та, внаслідок своїх унікальних властивостей, дозволяють:

- підвищити ефективність навчального процесу;
- розвинути особистісні якості учнів (навченість, здатність до навчання, здатність до самоосвіти, самовиховання, самонавчання, саморозвиток, творчі здібності, вміння застосовувати отримані знання на практиці, пізнавальний інтерес, ставлення до праці);
- розвинути комунікативні і соціальні здібності молодшої людини, особливо під час роботи в мережі Інтернет;
- значно розширити можливості індивідуалізації і диференціації навчання за рахунок надання кожному учневі персонального педагога, роль якого виконуватиме комп'ютер;
- визначення учня як активного суб'єкта пізнання, визнати його самоцінність;
- врахувати суб'єктивний досвід учня, його індивідуальні особливості;
- здійснити самостійну навчальну діяльність, у ході якої учень самонавчається і само розвивається;
- прищепити учню навички роботи з сучасними технологіями, що сприятиме його адаптації до швидкоплинних соціальних умов для успішної реалізації своїх професійних задач;
- забезпечити комплексне вивчення явищ дійсності, нерозривність взаємозв'язку між природознавством, технікою, гуманітарними науками та мистецтвом;
- сприяти постійному динамічному оновленню змісту, форм, методів, процесів навчання і виховання [5, с. 12].

Порівняння наведеного з змістом громадянських компетентностей, на наш погляд свідчить про їх суцільний зв'язок.

На жаль, розробок в освітній галузі, "Суспільствознавство" та "Історія" для старшокласників зовсім не багато, а з громадянської освіти вони відсутні. Не є повною забезпе-

ченість персональними комп'ютерами та відповідним програмним забезпеченням для роботи з інформаційно-комунікативними технологіями. Але є поштовхи та оптимістичні прогнози.

До того ж варто пам'ятати, що центральною фігурою процесу навчання, формування громадянських компетентностей є і в майбутньому залишиться вчитель, а ІКТ відіграватимуть важливу, але допоміжну роль [8, с.12]. Головним завданням використання мультимедіа та інших будь-яких нових технологій в освіті є надання вчителю й учневі максимальної свободи вибору форм і методів роботи та полегшення передачі знань, формування вмінь і навичок, комп'ютер має доповнювати, а не замінювати навчальні підручники і посібники [7, с.11].

Отже, ми можемо довго дискутувати з приводу ефективності інформаційно-комунікативних та інтерактивних технологій на уроках, але не використовувати їх не маємо права, бо вони стрімко ввійшли в усі сфери нашого життя. Вони спрощують спілкування і співробітництво, стають визначальними в економіці і на виробництві, займають центральне місце у процесі інтелектуалізації суспільств, розвитку його системи освіти і культури.

Література

1. Дух Л.І. Інформаційно-комунікативні технології у викладанні громадянської освіти. – Робочі матеріали проекту, "Громадянська Освіта-Україна", – 2007.
2. Інформаційні технології в навчанні. – К.: Видавнича група ВНВ, 2004. – 240 с.
3. Концепція інформатизації загальноосвітніх навчальних закладів, комп'ютеризації сільських шкіл // Комп'ютер в школі та сім'ї. – 2001. – С.3-12
4. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під. заг. Ред. О.В.Овчарук. – К.: К.І.С., 2004. – 112 с.
5. Корнієнко М.М. Телекомунікаційні технології в навчально-виховному процесі закладів освіти // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2004. – С.14-16.
6. Модернізація освіти в Україні. Аналітичний огляд результатів всеукраїнського опитування керівників загальноосвітніх навчальних закладів у 2004 р. – К.: К.І.С., 2004. – 32 с.

УДК 37.048.4

СУЧАСНІ МОДЕЛІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Грищенко Т.М., студентка V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.і.н., доц. **Дудка Л.О.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

Політичні та соціально-економічні зміни, що відбуваються в нашому суспільстві, зумовили докорінну модернізацію освітньої галузі. Це стосується, насамперед, запровадження державних стандартів освіти, та здобуття повної загальної середньої освіти, що передбачає широку профілізацію освітнього процесу на рівні старшої загальноосвітньої школи.

Актуальність проблеми. Впровадження профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах передбачає надання повноцінного комплексу освітніх послуг задля задоволення освітніх запитів учнів та їх батьків. Але багатопрофільною може стати далеко не кожна міська, а тим більше сільська школа, а однопрофільність прирікає учнів на пошук іншої школи, ресурсного центра, якщо такі є поблизу, або ж пошуку репетиторів за необхідними напрямками навчання. Тому кожен загальноосвітній заклад обирає власну модель організації профільного навчання старшокласників.

Метою даної статті є дослідження сучасних моделей організації профільного навчання в процесі модернізації освітньої галузі.

Сьогодні в освіті України поширюється ідея "знаходження свого обличчя" кожним освітнім закладом. Вона втілюється в життя кожного окремого закладу шляхом складання програми розвитку, в основу якої покладено конкретні принципи, концептуальні засади організації навчально-виховного процесу, ідеї, завдання тощо.

Зростаючи вимоги з боку держави і суспільства до якості, доступності та ефективності освітніх послуг сприяють формуванню нових умов розвитку регіональної системи освіти, яка повинна забезпечувати доступ до максимально широкого комплексу якісних освітніх послуг; при цьому кількість тих чи інших освітніх закладів має відповідати реальним потребам місцевої громади, зокрема дітей шкільного віку. З огляду на це, проблема якості і доступу до середньої освіти розв'язується через формування ефективної мережі навчальних закладів – освітніх округів. Особливої актуальності цей процес набуває у сільській місцевості, де

більшість шкіл – з малою наповненістю. Але це зовсім не означає, що таке завдання не постає перед міськими відділами (управліннями) освіти, оскільки саме в освітньому окрузі забезпечується кооперація діяльності різноманітних навчальних закладів.

Суть моделі освітнього округу:

- школи, які характеризуються незначною територіальною віддаленістю, створюють територіальне об'єднання за наявності хоча б одного загальноосвітнього закладу, що дає повну загальну середню освіту (є базовим), та організації підвезення учнів, педагогічних працівників до місця навчання й додому;

- базова школа округу, враховуючи матеріально-технічне забезпечення та кадровий потенціал, реалізує один чи кілька профілів навчання;

- профільне навчання, як правило, здійснюється в опорній школі; проте залежно від обраного профілю може реалізовуватися на базі інших суб'єктів освітнього округу, зокрема у позашкільному, професійно-технічному навчальних закладах, міжшкільному навчально-виробничому комбінаті тощо;

- учні вивчають профільні предмети у базовій школі округу на основі установчої угоди про спільну діяльність між суб'єктами округу, що укладається відповідно до чинного законодавства та реєструється у відділі освіти;

- наукове й організаційно-методичне керівництво єдиним освітнім процесом здійснюється Радою округу;

- для організації профільного навчання за поданням Ради округу відділ (управління) освіти районної державної адміністрації або міської ради (для міста) приймає рішення про перерозподіл годин робочих навчальних планів, коригує питання, пов'язані з розстановкою педагогічних кадрів, перерозподілом бібліотечного фонду, зміцненням матеріальної бази суб'єктів округу тощо;

- в освітньому окрузі забезпечується створення єдиного освітнього простору, що знижує ефект соціального відчуження невеликих шкіл, упровадження в навчальний процес сучасних навчальних технологій, раціонального використання навчально-методичної літератури, а також передбачається інтеграція діяльності навчальних закладів з установами соціальної сфери, культури й іншими установами, розміщеними в мікросоціумі [5].

Опорна профільна школа. Створюється на базі загальноосвітніх навчальних закладів I-III, II-III чи III ступенів, що мають необхідну архітектурну доступність, матеріально-технічну базу, кадрове забезпечення та розташована в межах територіальної доступності для учнів сусідніх закладів освіти.

Опорний навчальний заклад виступає також центром методичної роботи щодо організації профільного навчання, де розробляються методики проведення спеціальних курсів, психологічних тренінгів, проводяться майстер – класи, презентації та ін. [1, с. 26]

Модель "Школа – ресурсний центр" доцільна для сільських районів, у яких більшість шкіл – малокомплектні, що не мають реальної кадрової і матеріальної бази для профільного навчання. У цьому випадку всі освітні ресурси знаходяться в основному на базі однієї школи, опорної, решту шкіл виступають так званими філіалами. Така модель значною мірою сприяє вирівнюванню і покращенню освітніх можливостей жителів, тому що при забезпеченні роботи філіалів задіюється освітній потенціал всієї території. Педагоги філіалів беруть участь у роботі педрад опорної школи, одержують методичну підтримку. Діти, що навчаються у школах-філіалах, а також їхні батьки беруть участь у загальношкільних заходах – олімпіадах, змаганнях, конкурсах, святах тощо. Всі учні одержують рівний доступ до ресурсів опорної школи, наприклад, займатися у спортивному залі чи спеціально обладнаному кабінеті [3, с. 8].

Районний (міський) ресурсний центр. Ресурсний центр районного (міського) рівня створюється, зазвичай, на базі навчальних закладів, що мають архітектурну доступність, належне матеріально-технічне, професійно-педагогічне забезпечення, що дозволяє ефективно використовувати матеріальні, кадрові ресурси, концентрувати їх для вирішення освітніх потреб віддалених шкіл. Пропонована організаційна форма розглядається як продуктивна для обслуговування різних закладів загальної середньої освіти району (міста), формуючи групи учнів різних освітніх округів та шкіл, що не можуть забезпечити вивчення профільних предметів та надати якісні освітні послуги. Районний (міський) ресурсний центр може забезпечувати навчання у очно-заочній, дистанційній формі, екстернату, організувати міжшкільні навчальні майстерні, проводити майстер-класи та ін. [4, с. 18]

Соціально-педагогічне об'єднання частіше створюється у сільській місцевості, що поєднує різні установи і заклади, що функціонують на території обслуговування, а саме: загальноосвітні, позашкільні, професійно-технічні навчальні заклади, заклади культури,

бібліотеки та ін., ресурсна база яких може бути використана для здійснення профільного навчання. Створення соціально-педагогічних об'єднань проводиться органами виконавчої влади або місцевого самоврядування на підставі клопотання органів управління освітою [2].

Міжшкільний навчально-виробничий комбінат (МНВК) – це навчальний заклад, який здійснює трудову, профільну, початкову професійну, підприємницьку підготовку учнівської молоді від 14 років і забезпечує задоволення освітніх запитів з профільного і професійного навчання на підвищеному рівні та адаптацію молоді в умовах ринкової економіки поряд з отриманням загальноосвітньої підготовки у закладах освіти. На базі МНВК може здійснюватись вивчення предметів інваріантної та варіативної складової навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів [7].

Профільна школа інтернатного типу забезпечує загальну середню освіту й має наметі допрофесійну підготовку молоді з числа випускників основної школи (за наявності кадрових, фінансових, інформаційних ресурсів, сучасної навчально-матеріальної бази). Вона виконує функцію опорної школи й здійснює навчально-виховний процес для учнів шкіл, територіально віддалених від інших загальноосвітніх навчальних закладів, що є профільними. Враховуючи матеріально-технічне забезпечення та кадровий потенціал, профільна школа реалізує, як правило, кілька профілів навчання й функціонує здебільшого як загальноосвітній навчальний заклад I-III ступеня.

Модель "Індивідуальні освітні траєкторії". Профільне навчання за індивідуальними навчальними планами й програмами. Ця модель може здійснюватися для задоволення індивідуальних запитів обдарованих учнів.

Профільне навчання на основі індивідуального вибору учнем рівня вивчення предмета. Профіль навчання охоплює таку сукупність предметів: базові, профільні, курси за вибором. Базові загальноосвітні предмети становлять інваріантну складову змісту загальної середньої освіти і є обов'язковими для всіх профілів; профільні загальноосвітні предмети – реалізують зміст конкретного профілю, обов'язкові для учнів, які обрали цей профіль; курси за вибором сприяють розширенню й поглибленню знань з певної теми, формують необхідний набір умінь із профільних предметів, допомагають учневі на основі практичної діяльності оцінити свої можливості [6, с. 38].

Отже, зробивши своєчасно свідомий вибір відповідного профілю, учні старшої школи зможуть правильно зорієнтуватися у виборі навчального закладу для здобуття вищої освіти або галузі трудової діяльності. А це, в свою чергу, сприятиме професійній підготовці української молоді та дозволить їй у подальшому житті бути більш конкурентноспроможною на ринку праці.

Багато профільною може стати далеко не кожна міська, а тим більше сільська школа, а однопрофільність прирікає учнів на пошук іншої школи, ресурсного центра, якщо такі є поблизу, або ж пошуку репетиторів за необхідними напрямками навчання. Очевидно, що в кожній школі в силу ряду причин забезпечити різноманіття інтересів учнів не є можливим, а поглиблений характер вивчення тих або інших предметів у профільних класах лише частково може задовольнити потреби школяра.

Працюючи в умовах освітнього округу, значно легше розв'язати проблеми матеріально-технічного та кадрового забезпечення, урізноманітнити види освітніх послуг. Створення округу дає можливість учням вибрати відповідні профілі, одержати освіту без особливого перевантаження, а в підсумку успішно пройти зовнішнє незалежне оцінювання чи державну підсумкову атестацію.

Література

1. Діденко Т.А. Організація профільного навчання в умовах загальноосвітнього навчального закладу // Профільне навчання старшокласників-складові вибору Ч.ІІ (за матеріалами наук.-практ. конф.) – Черкаси, 2013 р. – С. 26-31.
2. Концепція профільного навчання в старшій школі від 21.10.2013 р. / [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/37784/
3. Ляшенко О. Теоретично – методичні засади організації профільного навчання в старшій загальноосвітній школі / О.Ляшенко // Директор школи, ліцею, гімназії. – Київ: Міністерство освіти і науки України. Академія педагогічних наук України. Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова, 2008, № 5 – 6. – С.4 – 12
4. Покроєва Л. Структура, моделі профільного навчання. Організація профільного навчання в старшій школі / Покроєва Л. – К.: Шк. світ, 2007. – 120 с.
5. Положення "Про освітній округ". Постанова від 27.08.2010 р. № 777 / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/777-2010-p>

6. Рудаківська С. Профільне самовизначення старшокласників/ С.Рудаківська // Директор школи, ліцею, гімназії. – Київ: Міністерство освіти і науки України. Академія педагогічних наук України. Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова., 2008, № 5 – 6. – С.38 – 43.

7. Типове положення "Про навчально-курсний комбінат (центр, пункт) професійного навчання робітників". Наказ Міністерства освіти України від 30.10.1993 р./[Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua / laws/show/z0071-93](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0071-93)

УДК 371.32:340

СОЦІАЛЬНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Іванова В.О., студентка V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Желіба О.В.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

В умовах модернізації сучасної української освіти перед педагогами, психологами та методами постає складне завдання – формування соціальної компетентності в учнів загальноосвітніх шкіл. Дана тематика акумулює в собі багато значних та вагомих питань, характерних не лише для перехідного періоду розвитку України, а й для реформування системи освіти та виховання, де компетентнісний підхід є найбільш актуальним.

Однією з найважливіших компетентностей є соціальна, яка передбачає такі здібності: аналізувати механізми функціонування соціальних інститутів суспільства, визначати в них власне місце; проектувати стратегію свого життя з урахуванням інтересів і потреб інших людей; продуктивно працювати в різних напрямках у групі та команді, виконувати різні ролі й функції в колективі; конструктивно розв'язувати конфлікти, досягати консенсусу, брати на себе відповідальність за прийняті рішення та їх виконання; спільно визначати цілі діяльності, планувати, розробляти й реалізувати соціальні проекти і стратегії дій; визначати мету спілкування, вміти емоційно налаштовуватися на спілкування з іншим; застосовувати стратегії спілкування залежно від ситуації [15, с. 19].

Дана тематика акумулює в собі багато значних та вагомих питань, характерних не лише для перехідного періоду розвитку України, а й для реформування системи освіти та виховання, де компетентнісний підхід є найбільш актуальним.

Питання сутності, змісту та структури соціальної компетентності є недостатньо розробленими у вітчизняній науці, а в країнах західного світу, де дана проблематика на противагу від країн пострадянського простору досліджується вже кілька десятиріч, також не склалося єдиного усталеного погляду щодо цього поняття. Проте за допомогою аналізу наявної літератури спробуємо висвітлити найважливіші моменти даного питання.

У вітчизняній науці, у визначення "соціальна компетентність", дослідники вкладають комунікативний аспект, тобто необхідність у спілкуванні. У якості складових такої компетентності вчені розглядають контактність, силу переконання, бажання спілкуватися, готовність до діалогу, впевненість у собі та вміння стримувати емоції [24, с. 27].

На думку дослідниці Н.Калініної, соціальна компетентність особистості – це сукупність знань та умінь, які забезпечують виконання соціальної діяльності, особистих якостей, пов'язаних із здатністю брати на себе відповідальність і певним рівнем духовно культури, включаючи в себе набір наступних ознак: розвиток продуктивних прийомів і навиків навчальної діяльності, сформованість навиків самоконтролю, самоорганізації, саморегуляції, засвоєння соціальних норм поведінки, задоволеність собою, адекватна достатньо висока самооцінка, володіння критичністю по відношенню до себе та оточуючих, засвоєння навичок конструктивної взаємодії із однолітками, дорослими в життєвих ситуаціях [16, с. 146].

На думку Г.Сивкової, соціальна компетентність – це наявність впевненої поведінки, за якої навички в сфері відносин з людьми автоматизуються і дають можливість швидко змінювати свою поведінку в залежності від ситуації. Вчена В.Ромек розширює це визначення за рахунок уведення розуміння вузького та широкого контексту. На її думку, соціальна компетентність – результат особливого стилю поведінки, за якої навички впевненості автоматизовані та дають можливість швидко змінювати стратегію і плани поведінки з урахуванням вузького (особливості соціальної ситуації) та широкого (соціальні норми) контексту [30, с. 24 – 25].

Оскільки в основі терміну "компетентність" лежить основа "compete", що означає "знати", "досягати", "вміти", "відповідати", то ці визначення, на погляд С.Бахтєєвої, висловлюють сутність соціальної компетентності у загальному вигляді: "знати" – знання, необхідні для

здійснення соціальних технологій; цінності, які скеровують використання знань та вмінь; "вміти" – означає не лише способи реалізації знань, а й вміння особистості вільного та свідомого самовизначення як у внутрішньому духовному досвіді, так і у зовнішній соціальній дійсності; "досягати" – вміння здійснювати поставлені цілі в рамках закону, моралі, культури; "відповідати" – діяльність та поведінка особистості відповідають вимогам, які висувають до особистості держава, соціум, родина. Така відповідальність проявляється у вмінні особистості здійснювати свої обов'язки, права, повноваження на відповідному соціальному та культурному рівнях [22, с. 3].

Варто також відмітити, що соціальна компетентність як аспект індивідуальної свідомості, на думку О.Прямікової відповідає за конструювання особистістю соціальних стосунків усіх рівнів, починаючи з родини та закінчуючи політикою. Вона є набором тих альтернативних складових, необхідних для реалізації своїх цілей в суспільстві, частково перевірених на власному досвіді. Підтримуючи позицію більшості вчених, авторка зауважує, що соціальну компетентність умовно можна розділити на дві частини: це те, що усвідомлено особистістю, прийнято нею внаслідок роздумів, розуміння, співвідношення, а також те, що засвоєно особистістю на рівні стереотипів та прийнято як керівництво до дії [23, с. 48].

При дослідженні соціальної компетентності, ряд дослідників, велику увагу приділяє критеріям якості поведінки, які виражають суть даного явища. Так, інструментарій компетентної поведінки, на думку С.Нікітіної, дозволяє старшокласникам правильно розуміти бажання, очікування та вимоги інших людей, враховувати їх права та уявляти як з урахуванням певних обставин та часу поводити себе, беручи до уваги інших людей, обмеження соціальних структур та соціальні вимоги [22, с. 39].

Оскільки в основі терміну "компетентність" лежить основа "compete", що означає "знати", "досягати", "вміти", "відповідати", то ці визначення, на погляд С.Бахтєєвої, висловлюють сутність соціальної компетентності у загальному вигляді: "знати" – знання, необхідні для здійснення соціальних технологій; цінності, які скеровують використання знань та вмінь; "вміти" – означає не лише способи реалізації знань, а й вміння особистості вільного та свідомого самовизначення як у внутрішньому духовному досвіді, так і у зовнішній соціальній дійсності; "досягати" – вміння здійснювати поставлені цілі в рамках закону, моралі, культури; "відповідати" – діяльність та поведінка особистості відповідають вимогам, які висувають до особистості держава, соціум, родина. Така відповідальність проявляється у вмінні особистості здійснювати свої обов'язки, права, повноваження на відповідному соціальному та культурному рівнях [22, с. 3].

Велику увагу дослідженню соціальної компетентності приділено зарубіжними авторами. Так, німецькими психологами У.Пфінгстен та Р.Хінтч соціальна компетентність розглядається як вміння володіти когнітивними, емоційними та моральними способами поведінки, які в певній ситуації ведуть до довгострокового об'єднання позитивних та негативних наслідків [8, с. 67]. Науковець М.Шаре розглядає її як набір пов'язаних між собою умінь вирішувати поставлені задачі, а М.Аргайле в понятті "загальна соціальна компетентність" об'єднав професійну та комунікативну компетентність, вважаючи їх єдиним цілим [8, с. 68].

Дослідники В.Слот та Х.Спанярд у своїй моделі соціальної компетенції висувають ряд зобов'язань до певної вікової групи, які являються своєрідними вимогами, що висуваються соціумом до особистості. Компетентність, на її думку, є рівновагою між віковими задачами та наявністю навичок, необхідних для вирішення насущних проблем [8, с. 71]. Ці вчені визначили зобов'язання особистості для кожного вікового періоду, що означає необхідність диференційного та гнучкого підходу до вивчення, формування та виміру соціальної компетентності особистості. Слід зазначити, що ця модель дуже актуальна при використанні бланків опитування підлітків та їх батьків, при візуальній психодіагностиці стану сформованості рівня соціальної компетентності, але вона не дозволяє визначити рівень когнітивно – мотиваційного компоненту.

Аналізуючи вище перелічені думки науковців, можемо зробити висновок, що дане поняття являється настільки багатогранною та всеосяжною характеристикою особистості, що її, як і поняття "особистість" та "соціум" дуже важко лаконічно визначити та чітко розділити межі структурних компонентів, оскільки часто вони є прозорими та умовними. Протиріччя дослідників вказують на те, що проблема сутності поняття соціальної компетентності потребує прискіпливої уваги фахівців, а тому потребує подальшого вивчення.

Не менш важливою проблемою при дослідженні соціальної компетентності є питання її структури, в якій різними авторами виокремлюються такі складові: знання, соціальні вміння, навички, особистісні характеристики.

Російська вчена Ю.Іванова, досліджуючи соціальну компетентність, подає власне ба-

чення на структуру даного поняття, яка є найбільш змістовною. Так, у напрямку розвитку "Особистість" вона виділяє понятійно – сутнісний компонент – знання рольових вимог та очікувань, що пред'являються суспільством до власників певного соціального статусу; знання загальнолюдських норм і цінностей у сферах і галузях соціальної взаємодії; знання та уявлення людини про себе, свої можливості, інтереси, здібності, сприйняття себе як соціального суб'єкта і як особистість. Наступний, практично – діяльнісний компонент відображає наявність навичок і досвіду ефективної соціальної взаємодії. Мотиваційно – світоглядний компонент – це сформована мотивація, орієнтована на звершення і досягнення, успішні установки соціальної взаємодії, заснована на моральних нормах і цінностях. Концептуальний компонент включає в себе наявність таких якостей як креативність, комунікабельність, толерантність, адаптивність, відповідальність, націленість на успіх.

У напрямку розвитку "Громадянин" авторка виділяє: понятійно-сутнісний компонент (знання про пристрій і функціонування соціальних інститутів, про різні соціальні структури та процеси, що протікають в суспільстві); практично-діяльнісний компонент (отримання навичок і досвіду рольової поведінки, орієнтованої на той чи інший соціальний статус); мотиваційно-світоглядний компонент (сформованість мотивації соціальної поведінки в тому чи іншому соціальному статусі).

У напрямку розвитку "Професіонал" наявні наступні компоненти соціальної компетентності: понятійно-сутнісний (знання обов'язків і прав працівника і роботодавця, вимог до ключових спеціальностей); практично-діяльнісний компонент (отримання навичок і досвіду рольової поведінки, орієнтованої на ту чи іншу професію); мотиваційно-світоглядний компонент (сформованість мотивації соціальної поведінки, орієнтованої на той чи інший соціальний статус) [44].

Дослідниця М.Докторович на основі системного підходу розробила і науково обґрунтувала таку структуру соціальної компетентності: когнітивно-ціннісний, емоційно-мотиваційний, інтерактивно-комунікативний та поведінково-діяльнісний. Когнітивно-ціннісний – передбачає наявність знань, соціальних уявлень, системи цінностей особистості, розуміння соціальної дійсності. Емоційно-мотиваційний – характеризується емоційним ставленням до соціуму та мотивами діяльності (основну роль відіграють мотиви, їх сформованість; розвиток соціально ціннісних та особистісно значущих мотивів). Інтерактивно-комунікативний – передбачає здійснення продуктивної комунікації з індивідами та групами; виконання різних ролей комунікації. Поведінково-діяльнісний – представлений мірою ціннісного ставлення до соціуму через поведінку та діяльність [39, с. 96].

Аналіз вище запропонованих підходів дає нам підстави у структурі соціальної компетентності як ключової виокремити такі основні компоненти, як: когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий.

Сформована на основі таких якостей модель соціальної компетенції являється форматом складових якостей особистості певного вікового періоду. Оскільки особистість істота суто соціальна, то формат її компетентності охоплює як соціальні мотиви, знання, навички, необхідні для успішної взаємодії із оточуючим соціальним середовищем, так і самопочуття та само прийняття особистістю самої себе в постійно мінливому соціумі. При цьому соціальна компетентність передбачає як достатній рівень вміння будувати партнерські стосунки, здатності до кооперації, так і достатній рівень конформності для того, щоб не йти врозріз з вимогами суспільства. Тому вона вимагає від особистості як принциповості, вміння відстояти власну думку, протистояти небажаному впливу, так і толерантності, і вміння пристосовуватися, і, більш того, ефективно діяти в постійно соціальних, що змінюються умовах. Крім того, вона потребує як досить високого рівня оптимізму, що надає віру в успіх, здавалось би, нереальної, безнадійної справи, так і достатнього рівня песимізму, який надає змогу реально оцінити себе та свої знання, щоб уникнути зайвої ейфорії, і, головне, змушує заповнювати прогалини в знаннях та вміннях, що гальмують справу [50, с. 29].

Отже, на основі теоретичного дослідження можна зробити висновок, що соціальна компетентність – це комплекс знань про соціальну дійсність, система соціальних умінь, навичок, соціально-особистісних характеристик, рівень сформованості яких у кожної людини дозволяє їй регулювати свою поведінку, враховуючи особливості соціальної ситуації і ефективно виконувати встановлену їй соціальну роль. Крім того, аналіз праць, присвячених змісту соціальної компетентності дозволяє дійти висновку, що поки не існує чіткої структури поняття "соціальна компетентність", коло складових соціальної компетентності в цілому зазначене, але конкретно не визначене. Більшість структурних моделей базується на знаннях та навичках, інші – на якості соціально компетентної поведінки, ще інші – на критеріях прояву соціальної компетентності, що набуває актуальності при підборі методик діагностики рівня соціальної компетентності, оскільки загального діагностичного комплексу даного явища, на

зразок багатофакторного опитувальника поки що немає. Спроби збудувати такий комплекс зробили лише Д.Єгоров, В.Цветков, С.Рачева, але їх комплекси складаються з достатньо великої кількості методик, що ускладнює їх використання в повсякденній практиці. Не існує також адаптованих методик для визначення рівня сформованості соціальної компетентності різних соціальних груп, а тому процес розвитку соціальної компетентності триває усе життя, в кожному віці набуваючи нових форм. Так що можемо констатувати, що теоретичні надбання пошуку моделей структури та змісту соціальної компетентності ще не знайшли виходу в усталених практичних напрацюваннях, а аналіз літературних джерел констатує необхідність подальшого їх дослідження.

Література

1. Болотова А.К. Прикладная психология : учеб. для вузов / А.К.Болотова. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 383 с.
2. Зимняя И. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования / И.А.Зимняя // Тр. методол. семинара "Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы". – М.: Исследоват. центр проблем качества подгот. специалистов, 2004. – С. 15–19.
3. Калинина Н.В. Социальная компетентность школьников как индикатор результативности деятельности образовательного учреждения / Н.В.Калинина // Психология инновационного управления социальными группами и организациями. – М. – Кострома., 2001. – С. 146–148.
4. Никитина С. Становление социальной компетентности старшеклассников современной общеобразовательной школы. – Дис канд. пед. наук. – Омск, 2004. – 214с.
5. Прямикова Е. Развитие социального мышления старшеклассников в процессе изучения общественных дисциплин: дис. канд. социологич. наук.: спец. 22.00.06 / Елена Викторовна Прямикова. – Екатеринбург, 2004. – 166 с.
6. Родигіна І. Компетентісно орієнтований підхід до навчання / І.Родигіна – Х.: Основа, 2005. – 96 с.
7. Формування соціальної компетенції старшокласника / упоряд. Ж.Сташко. – К.: Шк. світ, 2011. – 128 с.
8. Докторович М. Зміст та структура соціальної компетентності /Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції "Сучасні наукові дослідження" – 2006. – Т. 8. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 94-103.
9. Литовченко О. Виховання соціально компетентної особистості в позашкільному закладі / О.Литовченко // Шлях освіти – 2009. – №4 – С. 28

УДК 37.017.4

ДИДАКТИЧНІ ІГРИ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ

Копаниця М.М., студентка IV курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.і.н., доц. **Дудка Л.О.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

Стрімкі та фундаментальні перетворення в усіх галузях суспільного життя сучасного світу призводять до трансформації уявлення соціуму щодо якостей особистості, необхідних для її діяльності у теперішньому інформаційному просторі. Це зумовлює появу нових пріоритетів у системі освіти, що вимагають формування учнівських компетенцій, зокрема, уміння застосовувати знання на практиці та адаптуватися до стрімких змін у світі. Завдання історії як навчального предмета полягає у підготовці учнів до взаємодії з соціальним середовищем, до самореалізації як особистостей в умовах багатоманітного світу через засвоєння комплексу знань, формуванні відповідних компетенцій [5, 3].

Загальновідомим є факт, що дидактична гра – це потужний метод навчання, що поєднує не лише навчальний, а й розвивальний та виховний потенціал. Дидактичні засади гри дають змогу перевести її з виключно розважальної площини у навчально-виховну.

Дидактична гра має потенційні можливості у формуванні історичних компетенцій, що ми і намагаємося дослідити у пропонованій статті.

Дидактичні ігри за сутністю ігрової основи класифікують на імітаційні (або рольові) та неімітаційні. До останніх належать тренінгові, які в залежності від кількості та типу завдання поділяються на одновекторні (графічні (кросворди, шаради, ребуси) й умовні ("Три речення", "Чиста дошка", "Бліцопитування")) та багатовекторні ("КВК", "Вікторина", "Брейн-ринг"). Іміта-

ційні включають ділові ("Суд", "Наукова лабораторія", "Кінофестиваль") та ретроспективні (театралізована вистава, театралізована гра, проблемно-рольова гра дискусійного характеру).

Реалізація компетентнісного навчання у процесі організації ігор на уроках історії здійснюється на основі засад особистісно зорієнтованої парадигми навчання. Педагог виступає організатором ігор, наставником учнів з питань змістового та методичного характеру, координатором, що спрямовує хід ігор, слідкує за дотриманням правил, а учні – це головні дійові особи. Учитель і учні виступають як рівноправні партнери з визначення мети, складання плану діяльності, пошуку шляхів розв'язання проблеми, що реалізовується у співробітництві, спільній діяльності та консультаційній допомозі.

Під час організації та проведення ігор учителем створюється атмосфера зацікавленості кожного учня, ситуація успіху, заохочується прагнення школярів вносити свої пропозиції у розв'язання проблеми, ініціатива у самовиявленні, активність у розробці раціональних та оригінальних ідей. Основним визначальним критерієм з вибору різновиду гри є власне дидактична мета уроку чи його етапу та зміст матеріалу [1, с. 26].

Наприклад, тренінгові ігри слід використовувати в тих випадках, коли фактичний матеріал насичений датами, подіями, термінами, іменами, що потребує закріплення, повторення, перевірки міцності засвоєння інформації чи установки на її сприйняття. Тренінговими називають ігри, відмінною ознакою яких є зовнішні (жорсткі) правила. У своїй основі, на відміну від рольових ігор, вони не мають копіювання та наслідування. Існують два різновиди тренінгових ігор: ті, що містять завдання одного типу та ті, що складаються із сукупності конкурсних завдань [1, с. 35].

Спрямованість тренінгових ігор на виконання одного виду завдання лежить в основі не імітаційних одновекторних ігор, які розподіляють на умовні та графічні. Ігри, що вимагають дотримання чи виконання певних умов, належать до умовних [4, с. 58]. Це, наприклад: "Три речення" (дати відповідь на питання чи переказати зміст трьох речень), "Чиста дошка" (під час розповіді вчителя стираються заздалегідь записані на дошці питання, на які гравці можуть дати відповідь, гра завершується, коли дошка стає чистою), "Бліцопитування" (у визначеному порядку учні один одному швидко ставлять запитання чи команди відповідають на поставлене вчителем), "Відгадати за описом" (гравці називають постать чи подію за наведеним описом), "Історична асоціація" (учасники гри вказують асоціації з певним періодом чи подією), "Історичні шахи" (учасники чи команди дають відповіді на запитання, зашифровані на "шаховій дошці"), "Визначити зайве" (знайти у переліку об'єктів той, що не вписується у певну логіку), "Дерево пізнання" (учні у ході знайомства з новим матеріалом мають скласти декілька питань до нього) тощо.

Ігри, завдання яких потребує розв'язання певного схематичного зображення, називаються графічними. Це кросворди: класичні (потребують вписування відповіді), кросдати (побудовані на основі дат), чайнворди (складені по колу), кросворд-анаграма (із перестановкою букв), навпаки (до наведених відповідей скласти запитання), букваринти (із розміщеними у сітці буквами), шаради (поєднати розрізнені поняття, назви, букви в певне слово, пов'язане з темою), ребуси (зашифровані слова надані у вигляді малюнків, символів, знаків, цифр та літер), криптограми (встановлення відповідності між буквами та цифрами по заданому алгоритму), лабіринти (при правильному проходженні збираються букви, що під час складання утворюють слово, пов'язане з темою) [4, с. 64].

До багатовекторних ігор належать: "КВК" (протиборство команд у конкурсах, підготовка до яких здійснюється заздалегідь або під час гри); "Вікторина" (змагання учнів (індивідуально чи командно) на швидшу та кращу відповідь на поставлене питання); "Брейн-ринг" (протиборство зі швидкості та правильності відповідей кількох команд із 5 учнів); "Розумники й розумниці" (змагання з досягнення фінальної першості на індивідуальних доріжках: I – без права на помилку, II – з можливістю допущення однієї помилки, III – двох помилок) [4, с. 81].

Таким чином, тренінгові ігри мають потенційну можливість у формуванні історичних компетентностей, що обумовлює їх поділ в залежності від кількості та типу завдання на одновекторні (графічні та умовні) та багатовекторні. Поєднання графічних та умовних завдань з орієнтації у історичному просторі, періодизації та тривалості подій, встановлення їх причинно-наслідкових зв'язків, оцінки діяльності історичних постатей, аналізу історичних джерел шляхом пояснення, доведення, міркування та узагальнення у багатовекторних іграх обумовлює становлення усього переліку історичних компетентностей. Обмеженість одновекторних ігор завданням одного виду сприяє формуванню або хронологічної, або просторової, або логічної, рідше – інформаційної, аксіологічної та мовленнєвої компетентностей.

На етапі вивчення нового матеріалу доречно застосування ретроспективних та ділових ігор, які будуються на основі нової інформації і в цей же час є засобом її передачі. У змісті історичного матеріалу, що обирається для проведення цих ігор, доцільним є оптимальне поєднання фактичного й теоретичного компонентів, що дозволяє організувати творчий рівень пізнавальної діяльності [1, с. 37].

Ретроспективними називаються дидактичні ігри, під час яких учні здійснюють цілеспрямовані дії в умовах уявної ситуації минулого відповідно до сюжету та розподілених ролей [4, с. 96]. Учні під час проведення цих ігор можуть виступати як актори, глядачі, експерти. Глядачі вивчають додаткову літературу, сприймають інформацію, виконують завдання та беруть участь в обговоренні. Експерти аналізують гру та кожного учасника окремо. Таким чином формується навчально-пізнавальна компетенція.

Форми таких ігор можуть бути надзвичайно різними - це і театралізована вистава, театралізована гра, проблемно-дискусійна гра. Відповідно формування історичних компетентностей у ретроспективних іграх відбувається за всіма напрямками. Становлення мовленнєвої компетентності здійснюється завдяки структурній особливості гри, складовою якої виступає спілкування, що вимагає грамотного добору слів, конструктивного будування діалогів, правильного ведення дискусії. Формування хронологічної компетентності здійснюється за рахунок визначення послідовності, тривалості та синхронності подій; просторової – з'ясування територіальних меж історичних об'єктів, впливу геополітичних чинників на перебіг подій; інформаційної – виявлення різних думок, пояснення їх необ'єктивності використання. Становлення логічної компетентності здійснюється завдяки визначенню причин та наслідків подій, аксіологічної – оцінювання окремих фактів, подій, ролі історичних осіб, виявленню цінностей, інтересів, потреб, суперечностей у позиціях історичних осіб, головного та другорядного [2, с. 6].

Ігри як засіб формування предметних компетентностей на уроках історії передбачають систему, яка побудована на послідовності їх застосування відповідно до логіки процесу пізнання та можливостей у формуванні історичних компетентностей.

Для цього за основу варто брати теми, зміст яких дозволяє проводити ігри, що мають потенційні можливості для організації творчого рівня пізнавальної діяльності та формування усього переліку історичних компетентностей. Такими іграми виступають імітаційні ділові та ретроспективні. Згідно з логікою процесу пізнання, організація творчої діяльності доречна після залучення учнів до репродуктивної та пошукової. Організація означеної діяльності можлива під час проведення тренінгових ігор, які спрямовані на формування окремих компетентностей. Однак об'єктивно необхідна потреба у проведенні уроків узагальнень після завершення вивчення теми обумовлює організацію цих ігор й на заключному занятті. Відповідно до цього умовою проведення ігор виступає послідовне чергування тренінгових та рольових, у ході організації яких здійснюється реалізація пізнавального процесу: від відтворення через інтерпретацію до творчого осмислення, що сприяє формуванню предметних компетентностей.

Таким чином, застосування ігор як засобу формування предметних компетентностей на уроках історії здійснюється на основі чітко поставлених цілей уроку або його етапу, контролю з боку вчителя й взаємо- та самоконтролю з боку учнів, рефлексії діяльності, а також цілеспрямованості, систематичності, поступового збільшення складності, чергування рольових та тренінгових ігор, наявності достатнього часу на підготовку, що передбачає досягнення позитивного результату у вигляді формування історичних компетентностей.

Література

1. Барнінець О.В. Використання ігор на уроках історії у 7-8 класах / Вступна стаття К.О.Баханова. – Х.: Вид. група "Основа", 2011. – 141 с.
2. Барнінець О.В. Класифікація ігрових методів навчання історії з погляду компетентнісного підходу / О.В.Барнінець. – Бердянськ, 2010. – 10 с.
3. Баханов К. Традиції та інновації у навчанні історії в школі. Дидактичний словник-довідник / К.Баханов. – Запоріжжя: "Просвіта", 2002.– 108 с.
4. Борзова Л. П. Игры на уроках истории / Л.П.Борзова. – М.: Владос-пресс, 2001.– 325 с.
5. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // Історія в школах України. – 2011. – №2. – С. 3-4.

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ПРОЕКТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В СИСТЕМІ ОСВІТИ

Корзун М. В., студентка V курсу, історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Дудка Л.О.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

Актуальність дослідження полягає в тому, що первісне виникнення проектів у педагогіці відбулося у контексті проблемного навчання, де проектування розглядалося як один із методів. Тому, розглядаючи історико-педагогічний аспект проблеми, ми під "проектом" маємо на увазі метод навчання.

Метою статті є спроба дослідити етапи встановлення проектного навчання в системі шкільної освіти.

Проектне навчання (метод проектів, метод цільових завдань, метод цільових актів, "метод проблем") – організація навчання, за якою учні набувають знань і навичок у процесі планування й виконання практичних завдань-проектів.

Проектне навчання виникло у другій половині XIX ст. у США, де воно застосовувалось у сільських школах, а з часом, на початку XX ст., проникло до загальноосвітніх шкіл.

Метод проектів як метод планування доцільної (цілеспрямованої) діяльності у зв'язку з вирішенням навчальних завдань в реальних життєвих обставинах почав складатися наприкінці XIX ст. у США як "метод проблем". Він розвивався у педагогічних поглядах та експериментальній роботі Дж. Дьюї в межах гуманістичного напрямку у філософії та освіті.

Вчений разом зі своїми колегами стверджували, що шкільна освіта учня повинна базуватися не на тих знаннях, що колись йому знадобляться в майбутньому, а на тому, що гостро необхідне йому сьогодні, на проблемах його реального життя. З цього положення випливає необхідність побудови спільної діяльності з дітьми (у тому числі й навчання) з урахуванням їх інтересів, потреб та особистого досвіду. Основною метою навчання є дослідження дітьми разом з вчителем оточуючого життя. Бажано, щоб діти самі (або з групою, педагогом, іншими людьми) мали можливість планувати, виконувати, аналізувати та оцінювати власну діяльність [1, с. 58].

Сам термін "метод проектів" вперше було вжито Д.Снезденом. У методі проектів містилися ідеї побудови навчання на активній основі, через доцільну діяльність учнів, у співвідношенні з його особистим інтересом. Він набув широкого розповсюдження у 20-х рр. XX ст. паралельно з Дальтон-планом, інколи використовувався як складова частина лабораторної системи. У методі проектів містилися ідеї побудови навчання на активній основі, через доцільну діяльність учнів, у співвідношенні з його особистим інтересом. В основі методу проектів лежать концепції навчання шляхом "дії" та "вільного виховання" [6, с. 115].

Учень Д.Дьюї, В.Кілпатрик, у книзі "Основи методу" виокремив три основи нової педагогіки: 1) необхідність добору навчального матеріалу, який витікає з природи та інтересів дитини; 2) організація цілеспрямованої діяльності; 3) сприймання навчання як неперервної перебудови життя та підняття його на вищі сходишки.

Під проектами на той час розумівся цільовий акт діяльності, в основі якого лежить інтерес дитини, послідовне розв'язання учнями життєвих проектів. В.Кілпатрик писав: "Метою освіти є продовження збагачення життєвого процесу шляхом покращення мислення і дій, а це, в свою чергу, є та сама освіта" [2, с. 49].

Відповідно до мети програму навчання за проектною системою складають ряд досвідів, пов'язаних між собою таким чином, що відомості, отримані від одного досвіду, сприяють розвитку і збагаченню цілого потоку інших досвідів.

В організації проектного навчання також було багато спільного з Дальтон-планом. На думку Л.Левіна, метод проектів відрізнявся від Дальтон-плану тим, що 1) був цілеспрямований на життєвий підряд (завдання), 2) був нерозривно зв'язаний з практикою, 3) виконувався колективно [11, с. 14].

Ключовим аспектом в роботі за проектною системою є виконання проекту – значного за обсягом і складністю завдання, міцно пов'язаного з повсякденним життям у різних його проявах. Проекти були великі, що виконувалися великою групою учнів, і малі. Останні були складовими великих проектів і над ними працювали окремі учні або невеличкі групи. За характером діяльності учнів В.Кілпатрик виокремлював 4 види проектів: творчі (продуктивні), споживацькі, проекти розв'язання проблеми і проекти-вправи [8, с. 5].

У школах, які працювали за проектною системою, робота над проектами чергувалася, про що зазначалося в розкладі. Наприклад, зранку (9.00-10.30) учні працювали над проектами розповіді, бесід, доповіді, потім (10.30-11.45) над трудовими проектами. Після сніданку та ігор на майданчику (13.45-14.30) вони виконували ігрові проекти та проекти екскурсій. Навчання організовувалося таким чином, що при поділі на три групи на кожную групу припадала третина часу вільної роботи з учителем. Частина завдання учні виконували поза межами школи. Робота над кожним проектом починалася з конференції (зборів всієї групи (класу), на якій учні самі пропонували проекти). Цьому передувало вступне слово вчителя, в якому він у загальних рисах ознайомлював учнів з темою, яка вивчалася, та слухав пропозиції. Їх висували окремі учні або групи. Якщо виникало кілька пропозицій, то вони обговорювалися і обиралася найцікавіша. Після чого проект поділявся на кілька міні-проектів. Учні розпочинали роботу щодо збирання необхідної інформації і визначення основних напрямків його аналізу. Наступним етапом була обробка інформації у великій групі і обговорення змісту і форми звіту. Останньою ланкою в проектній системі була підсумкова конференція, на якій звіт заслуховувався і обговорювався [9, с. 172].

Таким чином, проектна система передбачає здійснення кількох етапів, кожному з яких відповідають певні форми організації навчання. Дослідники визначають, що навчальна діяльність за проектною системою нагадує роботу дизайнера або винахідника і схематично являє собою коло, кожен з компонентів якого кількаразово проходиться учнями за час підготовки проекту.

Учні обирають, виділяють навчальну проблему; спираючись на власний досвід, деталізують її; проводять дослідження; знайомлячись з наявними можливостями, корегують мету. У зв'язку з цим деталізують рішення, на основі якого планують процес виконання. Виконують проект, попередньо його оцінюють. Це в свою чергу призводить до нової деталізації проблеми і проходження визначеного кола елементів ще раз.

Крім того, діяльність може відбуватись за скороченим колом, коли внаслідок оцінки наявних можливостей і корекції мети з'ясовується, чи достатньо матеріалу для подальшого планування роботи, чи слід повернутись до додаткового дослідження. Коли в процесі виконання проекту стає зрозумілим, що його завершення не виключає матеріалу, потрібно звернутися до дослідницької роботи. Коли самооцінка учнями виконаного проекту не задовольняє учнів, вони корегують мету і розпочинають додаткове дослідження. Таким чином, дослідницький метод є основним у проектному навчанні.

Головними фігурами в навчанні за проектною системою як і в Дальтон-плані, є учні. Вони самостійно шукають або висувують проблему для розв'язання, самостійно проектують те, чим мають займатися, самі виконують проект, керуючи власною діяльністю і захищають саме таке його виконання. На долю вчителя припадає консультативно-дорадча роль. Вихідним у позиції вчителя у навчанні за проектною системою є, за словами

В.Кілпатріка, відмова від визнаного тепер усіма права обумовлювати мислення наших дітей. Тому кожний педагогічний крок, зроблений вчителем, має бути обережним, плекаючим самостійність учнів [5, с. 12].

Певний час в 20-ті рр. ХХ ст. проектний метод був популярним у СРСР, привернувши увагу й українських педагогів, які вважали, що критично перероблений метод проектів зможе забезпечити розвиток творчої ініціативи, самостійності учнів і сприяти здійсненню безпосереднього зв'язку між набуттям учнями знань і вмінь та застосуванням їх у розв'язанні практичних завдань. Використання методу проектів у радянських школах на початку двадцятого сторіччя відбулося вперше під керівництвом С. Шацького, який визначив наступні структурні компоненти цього методу: реальний досвід дитини, який має бути виявлений педагогами; організований досвід (педагог будує заняття на основі того, що знає про досвід дитини); зіткнення з нагромадженим людським досвідом (готові знання); вправи, які дають дитини нові навички [10, с. 14].

Даний метод інколи використовувався вчителями у курсі суспільствознавчого навчання. Вчителі, які брали участь в експерименті, констатували ентузіазм, зацікавленість дітей, зв'язок із реальним життям, наукову допитливість, самоконтроль. Проте, вже перший досвід його застосування виявив певні і проблеми та ускладнення: зниження ролі вчителя в навчальному процесі, неекономне витрачання навчального часу, відсутність в учнів достатньої мотивації для такого типу навчання. Через це постановою ВКП(б) 1931 року "Про навчальні програми й режим у початковій і середній школі" метод проектів було засуджено й заборонено [3, с. 2].

У США проектна система користувалася популярністю до 1960-1970-х рр., поки не почалася критика методу проектів як неспроможного забезпечити високий рівень теоретичних

знань учнів з основ наук. Проте засоби, аналогічні методу проектів, продовжують застосовуватися в американських школах, вважаються міцною складовою навчання. У багатьох школах виконання протягом року проекту з навчального предмета є обов'язковим і оцінка за нього впливає на підсумкову оцінку.

У радянські часи проектна діяльність учнів була витиснута за межі уроку, зустрічалася у позакласній гуртковій роботі і лише інколи – у вигляді учнівських рефератів при вивченні тем культури та видатних постатей під час урочного навчання. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у період пошуку нових форм і методів навчання та загальним захопленням "нестандартними уроками" відлуння проектної системи можна помітити в технології колективних творчих вправ, привнесеної у методику навчання історії з методики виховної роботи (комунарська методика І. Іванова). У середині 90-х рр. ХХ ст. метод проектів "пережив друге народження" в російських та українських школах та був обумовлений, з одного боку, загальними спробами реформування системи освіти на засадах особистісно орієнтованого навчання, з іншого, – впливом американського досвіду на різні галузі суспільного життя Росії, зокрема на освіту. Інноваційні педагогічні пошуки в Росії цього періоду дають різні варіанти застосування проектного навчання – від побудови власної системи проектного навчання до використання "методу проектів" відповідно до його первинної назви, тобто методу навчання [2, с. 59].

Із проголошенням незалежності Україні проектне навчання використовується переважно у вигляді методу самонавчання учнів як підготовчий етап для значущого в межах теми уроку.

Реформування всіх сфер розвитку Української держави значною мірою впливає на умови організації педагогічного процесу в сучасних навчальних закладах. Нова освітня філософія визначила головну стратегію педагогічної діяльності: спрямування навчально-виховного процесу на формування духовного світу особистості, утвердження загальнолюдських цінностей розвитку потенційних можливостей та здібностей учнів. При цьому навчання, виховання, самовиховання, виступають як єдиний процес, що розвиває особистість та адаптує її до навколишнього світу [7, с. 24].

На тлі суспільних перетворень та їх трансформацій у системах освіти важливу роль відіграє питання формування громадянина, його громадянської культури, освіченості у правовому, суспільному та політичному полі. Питання громадянської освіти постає в даному аспекті одним з ключових.

Прийняття "Державного стандарту" від 20 квітня 2011 р., в якій окремою галуззю освіти є суспільствознавство та введення громадянської освіти як інверсіативної галузі навчання зважаючи на інтегративний характер проектної діяльності, у будь-якій з тем шкільного курсу громадянської освіти можна виділити проблему, яку можна вирішити у формі проекту.

Адже, проектна діяльність на уроках громадянської освіти, у позакласній роботі та позашкільній роботі сприяє актуалізації знань, умінь, навичок учнів, їх практичному використанню, стимулює потреби учнів у самореалізації, самовираженні, у творчій особистісній та суспільно значимій діяльності. Водночас завдяки цьому вона дозволяє йти сходами розвитку – від проекту до проекту.

Отже, аналізуючи впровадження технології у навчальний процес низкою країн світу свідчить, що методологія методу проектів стає домінуючою. Тому, що метод проекту дає змогу реалізувати низку ідей, а саме: зв'язок школи з життям; навчання учнів планувати свою діяльність; обрання засобів здійснення визначеної роботи; використання в процесі навчання набутого життєвого досвіду; умінь підводити підсумки та оцінювати наслідки роботи; використання індивідуальних і групових методів навчання; використання позакласних і позашкільних форм навчально-виховної роботи.

Щодо впровадження проектних технологій в українські школи, то можна говорити, що метод проектів є надзвичайно корисним з огляду на майбутнє учнів і знадобиться їм не лише в їх самоосвіті та самореалізації, але й просто у житті.

Таким чином, використання проектної діяльності у громадянській освіті – це спільний пошук істини, це діяльність, спрямована на збагачення знань та духовного світу учнів, на формування їх компетенцій як громадянина.

Література

1. Афанасьєва Т.Н. Особенности использования метода проектов в современной школе // Наука и школа. – 2003. – №6. – С. 56.
2. Довбенко Т.А. Метод проектів в історії шкільництва // Шлях освіти. – 2005. – №2. – С. 47-52.
3. Єрмаков І.Г. Компетентнісний потенціал проектної діяльності. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://www.library.edu-ua.net/>

4. Іонова М.І. Потенціал методу проектів для розвитку творчої особистості. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://www.ioso.ru/distant/project/meth%20project/metod%20pro.htm>
5. Мелашенко К.М. Технологія проектного навчання // Завуч. – №13(271). – Травень, 2006. – С. 12-14
6. Онопрієнко О.В. Сутнісні ознаки методу проектів: історичний аспект // Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати. Практико зорієнтований збірник. – К.: Видав. "Департамент", 2003. – С. 114-119.
7. Пашковська Н.В. Шкільні освітні проекти як складові іміджу сучасного навчального закладу // Управління школою. – 2003. – № 35. – С. 24- 25.
8. Полат Е.С. Метод проектов. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://nsk.fio.ru/festival/docs/polat.htm>.
9. Сергєєва Л.Н. Проект як форма реалізації життєтворчості // Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати – К.: "Департамент", 2003. – С. 171-174.
10. Чанова М.В. Некоторые теоретические аспекты реализации метода проектов // Сибирский учитель. – 2002. – № 6. [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://www.ioso.ru/distant/project/meth%20project/metod%20pro.htm>
11. Червяцова Л.М. Використання методу проектів як засіб оптимізації історичного мислення. – Рівне, 2005. – С. 108.

УДК 37.013.42:158

МУЗИЧНІ СУБКУЛЬТУРИ РОКЕРІВ І МЕТАЛІСТІВ ТА ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ МОЛОДІ

Конончук Д.І., студент V курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Сватенков О.В.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

Наслідком економічних, політичних та соціальних змін українського суспільства 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. стало руйнування старої ієрархії суспільних цінностей та системи роботи з підростаючим поколінням. У зв'язку з цим все більшого значення у соціалізації дітей та молоді почала відігравати масова культура, ретрансльована через засоби масової комунікації, музику, літературу тощо. Її вплив позначився не лише на смаках та уподобаннях, а й на більш фундаментальних, базисних структурах особистості, зокрема, на формуванні системи життєвих стратегій молодого покоління.

Окрім зазначених вище шляхів передачі цінностей масової культури, важливу роль відіграють різноманітні субкультури. Зокрема, однією з найбільш поширених є субкультури рокерів та металістів. Їх вплив на формування системи життєвих стратегій сучасної молоді підтверджується результатами останніх досліджень. Так, згідно даних анкетування студентської молоді міста Ніжина (2011), прослуховування музики є найбільш популярним видом дозвілля даної соціальної групи (61,3%). Рок-музика є найбільш популярним музичним жанром серед студентів (28,2%). Це свідчить про те, що майже третина молоді міста в тій чи іншій мірі сприймає, трансльовані у музиці, текстах, зовнішньому вигляді та інших формах, цінності субкультур рокерів та металістів.

Мета статті – проаналізувати вплив ознак музичних субкультур рокерів та металістів на визначення життєвих стратегій молоді.

Складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії з оточенням, у ході якої він засвоює зразки поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у даному соціумі, називається соціалізацією. Будь-яке суспільство висуває певні вимоги до розвитку особистості, створює систему сприяння формуванню соціально бажаних властивостей людини, тих властивостей, що схвалюються оточенням. Разом з цим, у суспільстві існує система покарань і санкцій, які застосовуються щодо людини за відхилення поведінки від соціальних норм - суспільних вимог. Соціалізація є основним механізмом взаємодії суспільства і особистості. У процесі соціалізації формуються основні властивості особистості, які забезпечують її життєдіяльність у суспільстві.

Субкультура є мезофактором соціалізації та стилізованим механізмом і здійснює важливий безпосередній вплив на включення молоді людини у суспільні процеси соціуму та грає велику роль у її становленні як особистості. Субкультура – сукупність специфічних, соціально-психологічних ознак (норм, цінностей, стереотипів, смаків і т.п.), що впливають на стиль життя і мислення певних номінальних і реальних груп людей і дозволяючи їм усвідомити і утвердити себе як "ми", відмінного від "вони" (решти представників соціуму) [7, с. 37].

А.В.Мудрик виділяє наступні ознаки будь-якої субкультури: ціннісні орієнтації та норми поведінки, джерела інформації, естетичні вподобання та жаргон [2]. Проаналізуємо субкультуру рокерів та металістів з позиції окресленого підходу, охарактеризувавши деякі із наведених ознак.

Зловживання алкоголем, наркотиками, сигаретами – це стереотипне уявлення про носія субкультури рокерів та металістів. Саме їй властива пропаганда відійти від недосконалого світу. Вона вибудована на філософських засобах світосприймання, які можна явно побачити з текстів пісень (до речі, їхнє ідеологічне забарвлення може коливатися від досить невинного, до що до конкретних дій, особливо у груп ідеологічної спрямованості). В ідеалі, рокер – це начитана людина, яка знається на суспільній ситуації, вміє самостійно зробити висновок, що й викладає у текстах. З легендами року асоціюються Віктор Цой ("Кіно"), Юрій Шевчук ("ДДТ"), Костянтин Кінчев ("Аліса"), В'ячеслав Бутусов, Андрій Макаревич та інші.

На відміну з інших субкультур, як-от готи і панки, субкультура рокерів та металістів позбавлена яскраво вираженої ідеології й зосереджена лише навколо музики. Проте, є певні особливості світогляду, які можуть бути типовими для значної частини її носіїв – шанувальників музики певної групи, які відображені в текстах.

Тексти груп пропагують незалежність, самостійність і упевненість у собі, культ "сильної особистості". Багатьом рокерам та металістам субкультура служить засобом відчуженості, "сірої реальності", формою молодіжного протесту.

У субкультурах, в основі яких лежать музичні вподобання, дана змістовна ознака є не лише характеристикою, а й системоутворюючим фактором. Як ми вже зазначали вище, для субкультури рокерів та металістів рок-музика (в усіх її проявах та напрямках) є основою, стрижнем довкола якого гуртується молодь. В той же час, музика ж виступає основою естетичних уподобань носіїв даної субкультури.

Окрім музичних уподобань, слід наголосити на спільних рисах в одязі. Зокрема, їх одяг є досить простим у виконанні і має практичний характер.

Вплив субкультури на соціалізацію молоді здійснюється шляхом інтеріоризації та прийняття зазначених вище ознак. У той же час, результат впливу ознак субкультури проявляється не лише у зовнішньому вигляді чи естетичних перевагах. Заснована на певних уявленнях про світ, суспільство, взаємостосунки між людьми, ієрархію цінностей, субкультура чинить вплив і на формування глибинних особистісних утворень – життєвих стратегій особистості.

У літературі існує велика кількість дефініцій поняття "життєва стратегія". Воно визначається і як система взаємопов'язаних і узагальнених цілей, які ставить перед собою особа (або соціальна група) на порівняно тривалий період життя, що включає мотиви діяльності особи (соціальної групи) і що спирається на стійке (або сформоване) ядро ціннісних орієнтацій; і як символічно опосередковані утворення, орієнтири і пріоритети особи, що реалізуються у її поведінці; і "як схема перспективного орієнтування особи у своєму життєвому світі, що включає свідомі і поведінкові характеристики, які необхідні і достатні для формування і реалізації майбутнього життя "; і "як стійка сукупність перспективних орієнтацій, щодо свого індивідуального життя, локалізованих у свідомості особи і таких, що трансформуються у систему її поведінкової готовності і активності" [5].

Як вважає А.Абульханова-Славська, стратегія життя полягає у способах зміни, перетворення умов, ситуацій життя відповідно до цінностей самої особи [1]. Ідеальність стратегії виявляється, з одного боку, суб'єктивно як щось таке, що містить неповторні особисті цілі, що виникають ситуативно і надситуативно, з іншого, – об'єктивно, як те, що включає культурно обумовлені зразки, стандарти, норми та цінності, інтерналізовані індивідом у процесі соціалізації. Ціннісна обумовленість стратегічного, підкреслюється багатьма сучасними соціологами. Як вважає Є.І.Головаха, життєва стратегія включає декілька елементів: "Ціннісні орієнтації, життєві цілі та плани, – пише він, – складають ядро життєвої перспективи, без якого вона втрачає свою основну функцію – регуляторну" [2, с.230]. Російські дослідники Л.Г.Костюченко і Ю.М.Резник виділяють наступні елементи у структурі життєвої стратегії особи: сприйняття майбутнього; установки на формування майбутнього; загальні стратегічні орієнтації; ціннісно-нормативні уявлення про майбутнє життя; стратегічні інтереси та цілі; стратегічні рішення та здібності; технології та процедури стратегічної дії; стратегічна поведінка (поведінкові акти і ролі); рефлексивно-контрольні механізми стратегічного орієнтування [5].

Поняття "стратегія" означає спосіб раціонального ставлення до життя. У довідкових виданнях термін "стратегія" визначається найчастіше як "мистецтво планування керівництва, заснованого на правильних прогнозах" [8]. Він позначає так само певний напрям діяльності

організації, пов'язаний з обґрунтуванням, розробкою і втіленням в життя концепцій і рішень виробничого і соціального характеру [8]. Однак на відміну від інших способів життя (життєві цілі, плани і т.д.) – це спосіб свідомого планування і конструювання особистістю власного життя шляхом поетапного формування її майбутнього. Воно конкретизує зміст понять "життєвий світ" і "життєвий шлях". Відзначимо, що далеко не всі вчені розглядають стратегію тільки як щось раціональне (наприклад освіту) в її певній структурі діяльності особистості. Частина з них вважає, що стратегії - суть явища діяльності мозку. "Вихідним матеріалом, – пишуть В.А.Горяніна і І.К.Масалков, – для декодування суб'єктивного досвіду є стратегії. Стратегія є відпрацьованою мозком послідовністю репрезентацій та операцій, що веде до конкретної мети, але при цьому незалежно від змістовної спрямованості поведінки. Кожен фрагмент стратегії – це етап ментального процесу (програми), для якого характерне використання одного з п'яти почуттів (внутрішнього або зовнішнього)" [4, с. 117].

Узагальнивши вищесказане, можна сформулювати наше визначення, яке полягає у наступному: життєва стратегія – це своєрідна соціальна, культурна і особистісна проєкція індивіда на своє власне майбутнє, яка одночасно є особистісним, соціальним і культурним явищем.

Стратегія є інтегральна характеристика життєвого шляху. В основі її побудови лежить пошук відповідності типу особистості зі способом життя. Іншими словами, побудова життєвої стратегії має здійснюватися з урахуванням типологічних відмінностей індивідуальної траєкторії життя особистості. При цьому цей процес відбувається тільки в активному стані особистості. Активність є передумовою побудови стратегії життя.

У контексті зазначеного ми провели дослідження, використавши індивідуальні бесіди з респондентами та анонімне письмове опитування по методиці "Визначення життєвих цінностей особистості".

Методика "Визначення життєвих цінностей особистості" (Must-тест) (П.Н.Іванов, Е.Ф.Колобова) [6] – це один із різновидів вербальних проєктивних тестів. Запропонований набір тем допомагає визначити 15 життєвих цілей-цінностей у респондентів юнацького віку. У запропонованому бланку досліджуваним пропонується продовжити речення, що починаються наступними твердженнями: "Я неодмінно повинен...", "Жахливо, якщо...", "Я терпіти не можу...". Відповідно усіх речень 18 – по 6 на кожне твердження. За результатами отриманих даних дослідження можна визначити провідну стратегію особистості з наведених нижче.

Оскільки дана методика є одним із різновидів вербальних проєктивних тестів, то запропонований набір Must-тем дозволяє визначити п'ятнадцять життєвих цілей-цінностей, що в осіб юнацького віку є провідними на даному етапі їхнього життя. Для даної методики немає стандартизованої обробки отриманих результатів дослідження, тому можна говорити про індивідуальний підхід до кожного досліджуваного, що в свою чергу відображається на якісній стороні дослідження. Список цінностей узятий із методики "Життєві цілі" (Э.Дисл, Р.Райан в модифікації Н.В.Клюєвої і В.І.Чиркова) [6]: свобода, демократія, відкритість у суспільстві; безпека і захищеність; служіння людям; влада і вплив; популярність; автономність; матеріальний успіх; багатство духовного життя; особистісне зростання; здоров'я; приналежність і любов; фізична привабливість; задоволення; міжособистісні контакти і спілкування; багатство духовного і релігійного життя.

За допомогою описаної методики нами було вивчено життєві стратегії молоді. З метою отримання даних для порівняльного аналізу та виявлення за його результатами впливу субкультури рокерів та металістів на формування системи життєвих стратегій молоді, всіх респондентів у ході індивідуальних бесід нами було розділено на три групи:

1) *музиканти і учасники рок-колективів* – тобто ті люди, які несуть безпосереднє втілення рис субкультури рокерів та металістів;

2) *слухачі рок музики та метал-стилів* – ті, хто безпосередньо переймає риси, слідує за новинами андеграундної сцени, ходить на концерти, є шанувальниками та розповсюджувачами рис субкультури у маси;

3) *інші* – всі ті, хто не має відношення до субкультури рокерів та металістів, слухає інші напрямки музики, не несе в собі рис, притаманних для досліджуваної субкультури, нейтрально чи вороже ставиться до даної субкультури.

Загальна кількість вибірки склала 60 осіб, (по 20 осіб - представників кожної з груп).

Окрім того, за результатами індивідуальних бесід ми виявили, що такі цінності, як багатство духовного та релігійного життя та влада і вплив не є актуальними для представників юнацького віку. Їх взагалі не визначив жоден респондент як цінність, актуальну для себе. Для визначення ціннісно-сміслового контексту вищезазначених цінностей ми вирішили, що доцільно об'єднати такі цінності за напрямками:

1) автономність, безпека і захищеність у єдину "безпека і автономність", оскільки респонденти вважають, що безпека і захищеність – це однакові цінності, а почуття автономності нерозривно пов'язане з почуттям безпеки, адже доросла особистість, що повністю залежить від інших у своєму виборі не може почуватися безпечно і не має змоги повноцінно іти шляхом самоактуалізації;

2) особистісне зростання, матеріальний успіх і багатство духовного життя об'єднали під єдиним визначенням "особистісне зростання", оскільки респонденти вважають, що особистісне зростання і розвиток неможливе без багатого духовного життя, прагнення до матеріального успіху як наслідку професійного самовизначення;

3) свобода, демократія, відкритість у суспільстві та служіння людям об'єднали у "правове суспільство і допомога іншим", адже свобода, демократія, відкритість у суспільстві можливі тільки за умови прагнення допомогти іншим, служити їм, на благо суспільству.

4) приналежність і любов було перейменовано у "любов і сім'я", оскільки більшість респондентів вважають цінності любові і сім'ї актуальними і неподільними.

5) міжособистісні контакти і спілкування було залишено як є, оскільки у ході дослідження цей напрям є одним з провідних для сучасної молоді загалом;

6) здоров'я, фізична привабливість, популярність та задоволення було об'єднано у один напрям, оскільки на думку респондентів здоров'я нерозривно пов'язане із фізичною привабливістю, а культура сильного здорового тіла в наш час користується популярністю, що в свою чергу приносить задоволення для людини.

У результаті нашого дослідження ми дійшли наступних висновків:

- "життєва стратегія" – це своєрідна соціальна, культурна і особова проекція індивіда на своє власне майбутнє, яка одночасно є особовим, соціальним і культурним явищем.

- музичні субкультури рокерів та металістів не мають значного впливу на формування життєвих стратегій молоді, що підтверджує наше дослідження, а в порівнянні з більш ранніми опрацьованими нами роботами цей вплив значно знизився, що відмічають дослідники субкультури у період їх зародження та підйому.

Проведене дослідження не вичерпує всіх можливих тем наукового пошуку у сфері впливу субкультур рокерів та металістів на соціалізацію молоді. Зокрема, подальшого вивчення потребують засоби впливу даних субкультур на особистість, вплив субкультур рокерів та металістів на формування девіантної поведінки молоді тощо.

Літератури

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни / К.А.Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299с.
2. Алексеев И.С. Рок-культура в публичном пространстве Санкт-Петербурга 1990-х гг.: дис. канд. социолог. наук: 22.00.06 / Алексеев И. С. . – СПб.: СПбГУ, 2003. 160 с.
3. Беляева, Л.А. Стратегии выживания, адаптации, преуспевания./ Л.А.Беляева // Социс. – 2001. – № 6. – С. 47-51.
4. Бергер П., Социальное конструирование реальности./ П.Бергер., Т.Лукман. – М., 1995. – 265 с.
5. Воспроизводство населения и общество: История, современность и взгляд в будущее / Под ред. А.Н.Васильева. – М.: Финансы и статистика, 2004.- 234 с.
6. Джидарьян И. Проблема общей удовлетворенности жизнью: теоретическое и эмпирическое исследование / И.Джидарьян, Е.Антонова. // СОЦИС. – 2005. – № 7. – С. 82–86.
7. Диагностика здоровья. Психологический практикум / Под ред. проф. Г.С.Никифорова. – СПб.: Речь, 2007. – С. 376-378.
8. Косьмина Л. Трудовой процесс и самореализация личности / Л.Косьмина // Человек и труд.– 2008.– №4.– С. 49-50.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, СПРЯМОВАНОЇ НА НЕДОПУЩЕННЯ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ

Ляшенко І.М., студентка V курсу факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Лісовець О.В.**, кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

Правопорушення, які здійснюються неповнолітніми, – це небезпечне соціальне явище, оскільки, по-перше, негативно впливають на формування особистості; по-друге, завдають значної шкоди суспільству через втрату трудових ресурсів; по-третє, відіграють значну роль у формуванні рецидивної злочинності.

Одним із напрямів у боротьбі зі злочинністю взагалі та злочинністю неповнолітніх, зокрема, є профілактична діяльність.

Профілактика правопорушень серед неповнолітніх в Україні проводиться зусиллями педагогів, співробітників соціальних служб, працівниками правоохоронних органів. Проте дослідники звертають увагу на численні проблеми у цій сфері діяльності, які полягають у відсутності налагодженої співпраці між різними суб'єктами профілактики, у застосуванні переважно групових та масових форм роботи та неналежній увазі до інтерактивних методів (тренінгів, рольових ігор тощо), які сприяють кращому засвоєнню інформації дітьми.

Загалом, під профілактикою правопорушень розуміють діяльність державних органів і громадськості, що має системний характер як за комплексом заходів, так і за колом суб'єктів, які її здійснюють, спрямовану на недопущення виникнення, усунення, послаблення або нейтралізацію причин та умов злочинності, окремих її видів та конкретного злочину.

Отже, серед ключових чинників ризику щодо можливості скоєння злочинів неповнолітніми можна назвати такі: недостатній рівень правосвідомості та правових знань; брак організованої системи дозвілля; вживання алкогольних та наркотичних речовин; низький рівень правових знань батьків та недостатня увага з їхнього боку до виховання тощо. Відповідно до чинників ризику можна визначити напрями, форми та методи профілактики правопорушень.

Проблему профілактики правопорушень серед дітей розглядають переважно як частину педагогічної діяльності, зокрема, у межах навчальних закладів. Проте вищенаведені причини правопорушень вказують, що для подолання злочинності серед неповнолітніх виховної роботи лише в межах навчальних закладів недостатньо.

Серед заходів правового виховання, спрямованих на профілактику правопорушень, можна виділити наступні:

- надання правових знань педагогами під час викладання певних предметів;
- проведення вікторин, тематичних уроків (для молодших школярів);
- зустрічі з працівниками правоохоронних органів, які можуть відбуватися за місцем навчання дітей або за місцем роботи правоохоронців (екскурсії до відділів міліції, постів ДАІ, організацій) [2, 19].

У науковій літературі описано різні методи, що можуть використовуватися з метою правового виховання неповнолітніх. Серед них: роз'яснення, розповіді, бесіди, читання творів, лекції, дискусії, диспути з правових питань, "круглі столи" з правових питань та інші вербальні методи, інтерактивні методи - ігри, рольові ігри, вправи, тренінги, конкурси.

Фактором ризику щодо можливості скоєння правопорушень неповнолітніми є не тільки брак правових знань, а й відсутність системи дозвілля, проведення часу без певної мети та заняття.

Відповідно, існує напрям профілактики, спрямований на організацію дозвілля. Однією з можливостей організації профілактики протиправних дій неповнолітніх у вільний від навчання час може бути робота в літніх таборах. Часто спеціальні програми відпочинку розробляються для дітей із девіантною поведінкою. Таборування має значні переваги в роботі з підлітками. Це зумовлено зміною звичного соціального середовища, вплив якого часто є негативним [1, 183].

Методи, що застосовуються для профілактики протиправних дій неповнолітніх у межах напряму організації дозвілля, частково збігаються з методами правового виховання в навчальних закладах. Діти краще сприймають інформацію, коли вона надається в активній формі (ігри, тренінги тощо). А лекції та інші вербальні методи є традиційними для інформування різних вікових категорій. У цьому напрямі застосовуються також консультації, які дають змогу проводити індивідуальну роботу з дитиною, здійснювати психологічну корекцію, надавати правову допомогу тощо.

Оскільки серед причин і умов скоєння правопорушень підлітками є вживання наркотичних речовин, то профілактика правопорушень серед неповнолітніх не матиме бажаних

наслідків, якщо комплекс профілактичних заходів не буде включати роботи з позбавлення неповнолітніх наркогенних звичок.

Отже, ще одним напрямом профілактики правопорушень є профілактика вживання підлітками наркотиків та алкоголю.

У роботі використовують такі методи, як акції, конкурси, вистави, поширення інформаційно-рекламного матеріалу, виступи на радіо, телебаченні. Групова робота відбувається у вигляді лекцій, дискусій, диспутів, рольових ігор, тренінгів. Індивідуальна робота проводиться методами консультацій.

Профілактика правопорушень відбувається також за методикою "рівний-рівному", коли самі неповнолітні отримують правову підготовку та проводять заходи для своїх однолітків, організують їхнє дозвілля, здійснюють консультування.

Найефективнішими методами роботи з попередження правопорушень серед неповнолітніх вважаються тренінги та індивідуальні методи.

Реалізація в Україні програм профілактики правопорушень серед неповнолітніх характеризується такими особливостями: несистематичністю (вони проводяться за запитом навчальних закладів, рідко – за планом), фрагментованістю охоплення дітей (критеріями відбору неповнолітніх до участі у подібних програмах часто є рішення адміністрації навчального закладу, особисті зв'язки людини, яка проводить заняття, тощо), зосередженістю на дітях з девіантною поведінкою. [3, 10]

Система роботи школи щодо попередження злочинності та правопорушень серед учнів школи поєднуються із системою національного та громадянського виховання і передбачає цілеспрямовану, планову, взаємопов'язану, керовану діяльність складових її частин – від директора до бібліотеки та медперсоналу.

Соціальний педагог здійснює виховно-профілактичну діяльність, що ґрунтується на виявленні несприятливих психобіологічних умов, психолого-педагогічних факторів, які зумовлюють відхилення у психічному і соціальному розвитку дітей, підлітків, в їхній поведінці, стані здоров'я тощо. З цією метою здійснюються організаційно-педагогічні заходи зі створення виховуючого середовища за місцем проживання дітей, включення різних соціальних інститутів у процес виховання, надання соціально-педагогічної допомоги дітям із сімей групи ризику; розв'язування проблем зайнятості і працевлаштування неповнолітніх за рахунок створення робочих місць для молоді та неповнолітніх в умовах ринкової економіки; підтримка дітей завдяки залученню до різного роду установ спорту, культури, організації довілля.

Отже, правопорушення – це небезпечне соціальне явище, тому потрібно проводити профілактику правопорушень серед дітей в школі зусиллями педагогів, співробітників соціальних служб, працівниками правоохоронних органів. Ця діяльність може проводитись як у межах навчального процесу, так і в позашкільний час. Форми та методи роботи мають відповідати віку дітей, викликати в них зацікавлення та спонукати до роздумів.

Література

1. Васильківська І. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні : деякі аспекти // Право України. – 2004. – №1. – С. 95-98.
2. Методичні рекомендації щодо профілактики правопорушень серед неповнолітніх / Під ред. Андрущенко О.О. – 345 с.
3. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посіб. для підвищення кваліфікації працівників соціальних служб для молоді. 4-а частина / За ред. А. Я.Ходорчук. – К.: ДЦССМ, 2003. – 272 с.

УДК 159.942

ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ

Нещерет О.І., к.філол.н., доц. кафедри психології
Шишкіна Д., студентка IV курсу природничо-географічного факультету

Синдром емоційного вигорання пов'язується зарубіжними і вітчизняними дослідниками з професійною діяльністю людини, коли виникає необхідність психологічного захисту, який спричиняє зміни в когнітивній, емоційній, поведінковій сфері особистості. Під психологічними вигоранням розуміють стан фізичного, емоційного і розумового виснаження, який виявляє себе у працівників соціальної сфери [1, 4, 8]. Крістіна Маслач професійне вигорання трактує як комплекс емоційного виснаження, деперсоналізації й зниженого почуття особистих досягнень, які супроводжують соціальні контакти людей професійної сфери "людина-людина" [6].

Емоційне вигорання педагогів – одна із серйозних проблем сучасної освіти. Актуальність теми зумовлюється зростаючими високими вимогами з боку суспільства до особистості педагога і полягає в тому, що в сьогоднішніх умовах діяльність працівників освітньої сфери буквально насичена чинниками, що викликають професійне вигорання. Серед найбільш впливових називаються і особистісні якості педагога, зокрема такі, як емпатійність, понижене почуття власної гідності, схильність до інтроверсії, спрямованість інтересів на свій внутрішній світ, висока мотивація успіху аж до перфекціонізму, прагнення все і завжди зробити дуже добре [1, 6, 8], і соціальні чинники. До останніх частіше за все відносять монотонність роботи, велику кількість соціальних контактів за робочий день, надмірну регламентацію часу роботи, рольові конфлікти, недостатню підтримку колег і їхній зайвий критицизм, надмірно велику відповідальність, недооцінку серед керівництва і колег професійної значущості [2, 3, 5, 7]. Зараз суспільством декларується образ соціально успішної людини, самостійної і рішучої, яка досягла кар'єрного успіху, тому багато хто з людей намагаються відповідати цьому образу, щоб бути затребуваним у суспільстві. Але для підтримки відповідного іміджу педагог повинен мати внутрішні ресурси. На жаль, він виявляється не готовим до можливого емоційного перенавантаження, у нього не сформовані відповідні знання, уміння, особистісні якості, необхідні для подолання емоційних труднощів професії.

Метою даного дослідження було вивчення змісту синдрому "емоційного вигорання" у працівників вищого навчального закладу. Плануючи дослідження, ми виходили з припущення про те, що існує зв'язок між рівнем синдрому емоційного вигорання педагога та організаційно-професійними, особистісними і соціально-демографічними чинниками. У відповідності з гіпотезою визначили своїм завданням розкрити психологічні особливості синдрому "емоційного вигорання" як одного з наслідків хронічного професійного стресу у педагогів, виявити рівень професійного вигорання та його причини.

На основі дотримання основних принципів методології для дослідження особливостей емоційного вигорання педагога, вивчення впливу різних чинників відповідно до висунутої гіпотези, поставленої мети і завдань ми використали методику діагностики емоційності В.В.Суворової та методику визначення психічного вигорання О.О.Рукавішнікова. Експериментальною базою дослідження був Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. У дослідженні взяли участь викладачі різного віку та стажу роботи різних кафедр природничого факультету.

Працю педагога відрізняє дуже висока емоційна навантаженість. Методика діагностики емоційності В.В.Суворової дозволяла перевірити вплив емоційності вчителя на появу синдрому "вигорання" Дана методика була запропонована у 1976 р. і дозволяє судити про емоційність за інтегральним показником. Емоційність – один з основних компонентів темпераменту, який, як відомо, не змінюється протягом усього життя на відміну від характеру. Ця психологічна властивість людини спричиняється її вразливістю, чутливістю, імпульсивністю. Вважається, що емоції (від лат *emovere* – хвилювати, порушувати) – це психічні стани людини, пов'язані з інстинктами, потребами, мотивами і виражають у формі переживання значущість ситуацій, в які людина постійно потрапляє. Емоції беруть участь у регуляції зовнішньої і внутрішньої діяльності, а також станів організму, всіх його систем.

Емоційні явища включають компоненти різного роду (як суб'єктивні, так і об'єктивні; первинні та вторинні): емоційно-оцінний (емоційне переживання); експресивний (виразні рухи, міміка, жести, пантоміміка, голосові реакції та ін.); когнітивний – рефлексивний, компонент (аналіз і розуміння сприйманої, пригаданої чи уявної ситуації, що, власне, надає емоційним явищам предметну спрямованість, відчуття і сприйняття станів організму); поведінковий компонент.

Змістовні аспекти емоційності відображають явища і ситуації, що мають особливу значимість для суб'єкта. Вони нерозривно пов'язані з стрижневими особливостями особистості, її моральним потенціалом: спрямованістю сфери мотивації, світоглядом, орієнтаціями, цінностями. Якісні властивості емоційності характеризують ставлення людини до явищ зовнішнього світу і виражаються в модальності домінуючих емоцій: позитивних чи негативних. До динамічних властивостей емоційності відносяться особливості появи, протікання і припинення емоційних процесів та їх зовнішнього вираження. Ми виходимо з того, що саме ці інтегральні емоційні показники характеризують емоційність педагогів, які взяли участь в опитуванні.

Результати опитування за даною методикою показали, що найбільш виразний середній рівень емоційності, що свідчить про те, що кожен педагог має властивість не показувати всі свої емоції, вміє ними володіти. Також є досліджувані з високою і низькою емоційністю, що, на нашу думку, залежить від індивідуальних якостей особистості, від віку та стажу роботи.

Для визначення зв'язку між рівнем емоційності та рівнем синдрому емоційного вигорання педагога ми скористались формулою розрахунку рангової кореляції Спірмена:

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)},$$

де ρ - коефіцієнт кореляції;

d - різниця між емоційністю та індексом психічного вигорання;

n - кількість досліджуваних.

Для цього здійснили ранжування рівня вияву емоційності та індексу психічного вигорання педагогів (за результатами методики О.О.Рукавішнікова), визначили різницю між рівнем переживання емоційності та рівнем емоційного вигорання.

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)} = \frac{202}{15(15^2 - 1)} = \frac{202}{3374} = 0,64$$

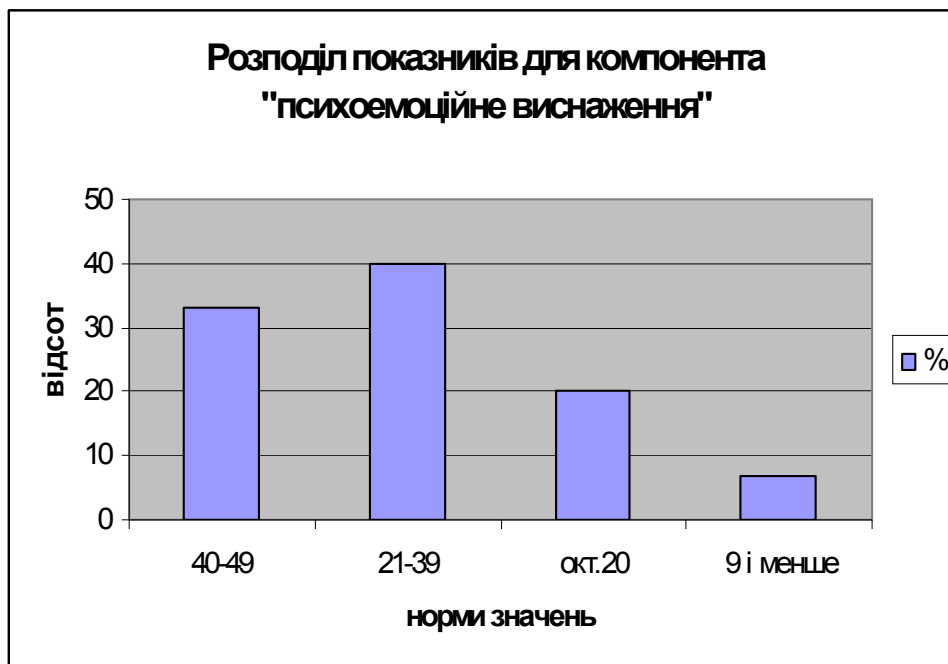
Одержані результати показали, що відзначається позитивний кореляційний зв'язок (середній – 0,64) між загальною емоційністю педагогів та рівнем емоційного вигорання. Кореляція між емоційністю і психічним "вигоранням" засвідчує, що емоційне виснаження може бути пов'язаним з почуттям емоційного спустошення і втоми, яке виникає при надлишковому робочому навантаженні, коли емоційні ресурси педагога виявляються вичерпними і він відчуває себе нездатним адекватно емоційно реагувати. Також на цей показник може впливати несприятливий соціально-психологічний клімат педагогічного колективу, який формується в результаті складної системи взаємовідносин та виражається в певному емоційному стані колективу. Високий рівень нейротизму, як показник емоційної нестійкості індивіда, нерівноваженості нервово-психічних процесів, що виявляються у збудливості, є важливим впливовим чинником, що позначається на професійній діяльності педагога.

Методика "Визначення психічного вигорання" О.О.Рукавішнікова націлена на інтегральну діагностику психічного "вигорання" і включає різні підструктури особистості. Дана методика дала можливість дослідити прояви синдрому і вивчити можливі конкретні причини вигорання за такими основними показниками: психоемоційне виснаження, особистісне віддалення, професійна мотивація. *Психоемоційне виснаження* – процес вичерпання емоційних, фізичних, енергетичних ресурсів професіонала, що працює з людьми. Виснаження проявляється у хронічній емоційній і фізичній втомі, байдужості і холодності у ставленні до людей з ознаками депресії та роздратованості. *Особистісне віддалення* – специфічна форма соціальної дезадаптації професіонала, котрий працює з людьми. Особистісне віддалення характеризується зменшенням кількості контактів з оточенням, підвищенням роздратованості і нетерплячості в ситуаціях спілкування, негативізмом стосовно до інших. *Професійна мотивація* – рівень робочої мотивації і ентузіазму щодо роботи альтруїстичного змісту. Стан емоційної сфери оцінювався таким показником, як продуктивність професійної діяльності, оптимізм та зацікавленість у роботі, самооцінка професійної діяльності і ступінь успішності в роботі з людьми. Суттєвим є те, що методика дозволила проаналізувати прояви синдрому "вигорання" на трьох основних рівнях: міжособистісному, особистісному, мотиваційному.

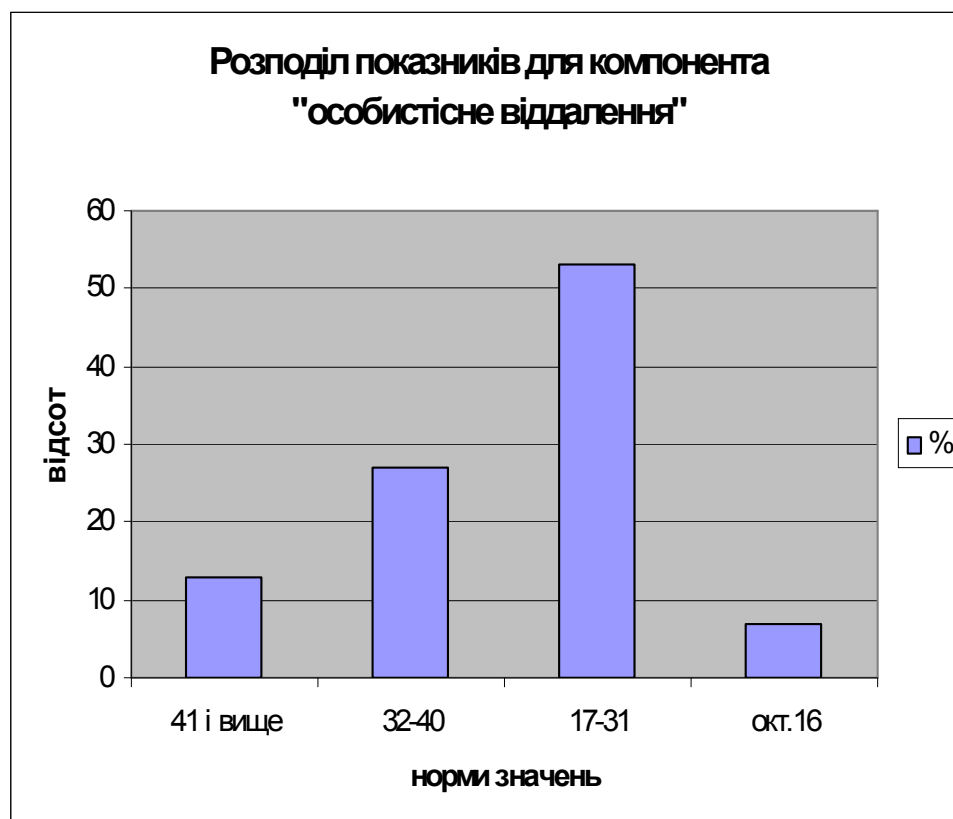
Досліджуваним пропонувалось відповісти па низку запитань-тверджень, щодо відчуттів, пов'язаних з роботою. Вони повинні були прочитати твердження і визначити, чи вони колись відчували щось схоже. Якщо у них ніколи не виникало такого відчуття, ставили галочку чи хрестик у бланку відповідей в колонці "ніколи" навпроти порядкового номеру твер-

дження. Якщо у них схоже відчуття присутнє завжди, то ставили позначку у бланку відповідей в колонці "зазвичай", а також відповідно до відповідей "рідко" та "часто".

Проведене дослідження засвідчило наступні результати. За шкалою "психоемоційне виснаження" встановили, що досліджувані мають середні значення, тобто це є показником того, що педагоги мають енергію, сили, ресурси для подальшої роботи зі студентами.

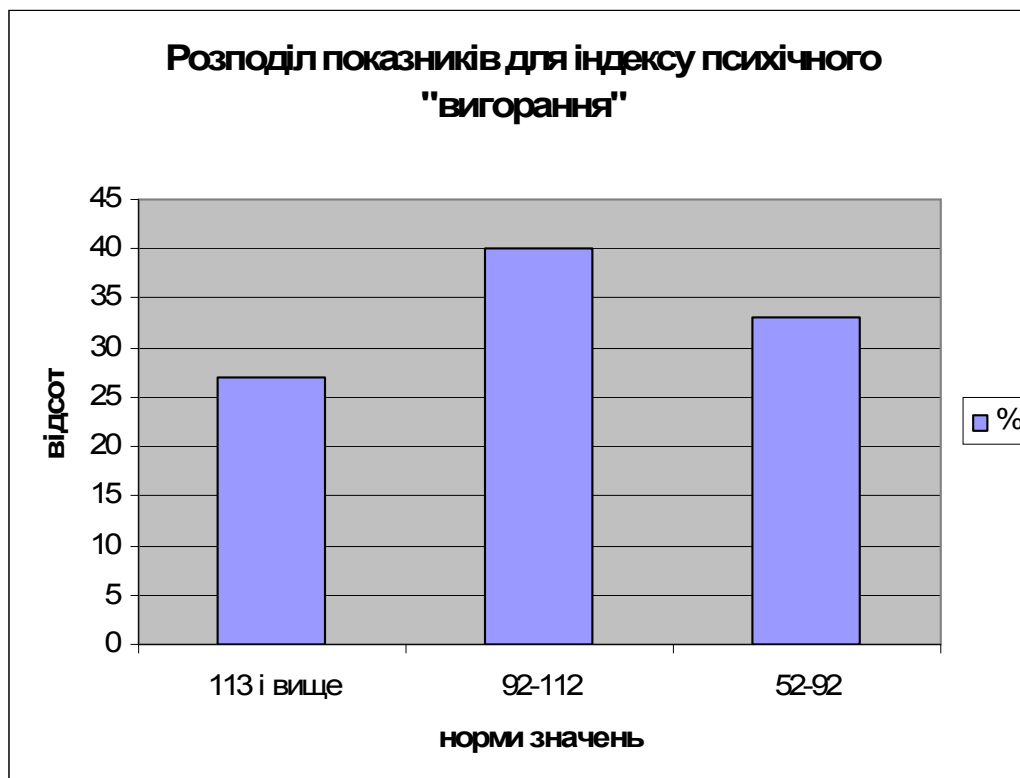
За шкалою "особистісне віддалення" більшість опитаних також мали середні значення, що дозволило зробити припущення про те, що педагоги виявляють середній рівень соціальної дезадаптації професіонала, попри зниження включення в свою професію, не виявляють особливого негативізму, незадоволення.

Шкала "професійна мотивація" засвідчила найбільш високі значення. На нашу думку, результати даної шкали найбільш показові, тому що виявили високий рівень мотивації кожного з педагогів, оптимізм, бажання працювати, продемонстрували спрямованість на високу успішність у професійній діяльності.

За результатами шкали "індексу психічного вигорання" досліджувані мають високі та середні значення, а це говорить про те, що викладачі піддаються "вигоранню", характеризуються втому, спустошеністю, зниженою емоційністю.

Як бачимо, окремі шкали виявляють різні диференційні ознаки психічного вигорання педагогів, а загалом може сказати, що, на жаль, цей синдром присутній у працівників вищого навчального закладу і позначається на їх настрої, ставленні до праці, результатах професійної діяльності.

Для того щоб, більше зрозуміти, чи є зв'язок між рівнем емоційного вигорання (індексом психічного "вигорання") та іншими чинниками (віком, стажем), як і при оцінці впливу емоційності, ми також здійснили кореляційний аналіз. І він показав, що залежність між віком і психічним "вигоранням" має слабкий зв'язок (0,1), що є свідченням того, що педагоги, які мають пенсійний вік, найбільш стійкі, а педагоги, вік яких в межах 35 – 29 років, мають слабкі внутрішні ресурси, не мають певної мотивації. Кореляція між стажем та психічним "вигоранням" є більш суттєвою (0,7): чим більший стаж роботи, тим більший індекс психічного "вигорання" – такі результати нашого дослідження. Можливо, на цьому позначається односторонність (кожного дня відбувається одне і теж) справи, якою займається педагог. У даному випадку можна припустити, що чим більший стаж має педагог, тим менша продуктивність його праці, активність діяльності, прагнення створювати щось нове, не відбувається кроку вперед.

Як бачимо, є складні взаємовідносини між рівнем вигорання та віком і стажем роботи. Для більш повного з'ясування причин емоційного вигорання слід було б провести паралель із рівнем задоволеності професійним зростанням. Професійне зростання забезпечує людині підвищення її соціального статусу, зменшує міру вигорання. У цих випадках чим більший стаж, тим меншим має бути рівень вигорання. У разі незадоволення кар'єрним зростанням професійний стаж сприяє вигоранню працівників. Думається, це якраз і позначилось на результатах, отриманих у даному дослідженні.

Вплив віку на ефект вигорання неоднозначний. У нашому дослідженні виявлена схильність до вигорання осіб не лише старшого, але і молодшого віку. Очевидно, чинником ризику вигорання виступає не тривалість роботи (як стаж), а незадоволення нею, відсутність перспективи особистісного і професійного зростання, а також особистісні властивості, що здійснюють вплив на напруженість спілкування на роботі.

Література

1. Бернацька О. Професійне вигорання психологів [Текст] / О.Бернацька // Психолог. – 2010. – № 38 (жовтень). – С. 22-26.
2. Думанська Г. Синдром емоційного вигорання у педагогів [Текст] : інтерактивна профілактична програма / Г.Думанська // Психолог. – 2010. – №45 (грудень). – С. 3-6.
3. Качур О. Профілактика професійного вигорання в закладах освіти [Текст] / О.Качур // Психолог. – 2010. – № 40(жовтень). – С. 3-7.
4. Коваленко О. Не вигорай, учителю! [Текст] / О.Коваленко // Освіта України: Педагогічна газета. – 2011. – № 49/50 (4 липня). – С. 8-9.
5. Куцінко О. Творче вигорання вчителя: причини, ознаки й способи виходу /О.Куцінко // Директор школи. – 2010. - № 1. – С. 6-10.
6. Орел В.Е. Феномен "выгорания" в зарубежной психологии: эмпирические исследования и перспективы / В.Е.Орел // Психолог. журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 89-101.
7. Походенко С.В. Синдром професійного вигорання у педагогічних працівників /С.В.Походенко // Педагогіка і психологія: Науково-теоретичний журнал Академії педагогічних наук України. – 2009. – № 4. – С.75-87.
8. Шевченко М. Як не згоріти на роботі /М.Шевченко // Директор школи. Україна: Науково-методичний журнал. – 2007. – № 10. – С.56-61.

УДК 37.013.42

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ДИТИНИ В РІЗНИХ ІНСТАНЦІЯХ

Петрик К.В., студентка V курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Лісовець О.В.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

Українська держава визнає дитинство важливим етапом життя людини й виходить із принципу пріоритетності підготовки дітей до повноцінного життя в суспільстві, розвитку в них суспільно значимої активності, виховання високих моральних якостей.

В Україні існує досить широка нормативно-правова база, яка визначає сутність та значення соціально-правового захисту дитини. Зокрема, слід згадати, Конвенцію ООН про права дитини, яка є основним документом, що визначає правові стандарти у сфері захисту прав дитини. Також важливе значення має ратифікація низки міжнародних договорів у сфері сімейного права, розроблених в межах Ради Європи і Гаазької конференції з міжнародного приватного права, що дають змогу вирішувати практичні питання, які стосуються здійснення прав дітей, регулюють відносини батьків і дітей як матеріальні, так і особисті. част. 1 ст. 52 Конституції України передбачає рівність дітей у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Правовий статус дитини, окрім Конституції України, визначають ряд законів і підзаконних нормативних актів, які забезпечують розвиток дітей, встановлення гарантій і пільг для "маленьких громадян" нашої держави [3]. У Законі України "Про охорону дитинства" чітко визначені права та свободи дитини: право на життя та охорону здоров'я; право на ім'я та громадянство; право на достатній життєвий рівень; право на захист від усіх форм насильства; право на освіту; тощо [2]. У Законі України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" під соціальним захистом неповнолітніх розуміється комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіту, медичне обслуговування, надання матеріальної підтримки [1].

Проблему соціально-правового захисту досліджували в багатьох аспектах такі науковці: М.Бетенчук, Н.Гусак, Ю.Саєнко, Р.Чубук, Ж.Петрочко, М.Мельник, О.Лісовець, Н.Романова та ін. Позиції учених співпадають у тому, що сутність забезпечення прав дітей полягає у підтримці і допомозі дитині з метою задоволення її потреб й інтересів за допомогою організаційних, правових, фінансово-економічних, соціально-психолого-педагогічних засобів, форм і методів спрямованих на забезпечення безпеки їх повсякденного життя і призначених для здійснення допомоги дітям, які з різних причин залишились позбавленими (повністю або частково) тих пільг і послуг, які необхідні для їх нормального розвитку. У даній ситуації не можна не погодитися, що "мова йде не про захист прав у вузькоюридичному аспекті, а про широке розуміння захисту прав дитини на адекватний їй природним задаткам розвиток і реалізацію природних здібностей, на адаптацію мікросоціуму до потреб дитини з її конкретними психофізіологічними, етнічними і культурними особливостями". Необхідною умовою формування цих особливостей є соціально-правовий захист дитини в різних інстанціях.

Соціальний педагог діє у системі соціально-правового захисту дітей як член команди, до складу якої входять: медичні працівники, психологи, працівники органів внутрішніх справ, представники неурядових організацій, інші фахівці, а також члени сім'ї дитини, представники її найближчого оточення. Як зауважує Т. Шульга, "успіх зусиль команди буде залежати від здатності її членів плідно співпрацювати, оцінювати ситуацію" [6].

Тому ми вважаємо, що для побудови системи соціально-педагогічного забезпечення прав дітей потрібно: виявити ті заклади, організації і служби, які у сукупності будуть розв'язувати завдання соціально-педагогічного забезпечення прав дітей; визначити взаємозв'язки між цими структурами; виокремити функції соціального педагога, який здійснює таку діяльність, та її напрями. Мета статті полягає у дослідженні особливостей соціально-правового захисту дитини в різних інстанціях.

Закон України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" визначає перелік державних органів та установ, які опікуються правами дітей, їх повноваження і функції. Саме цей закон до кола органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей відносить: спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади, служби у справах дітей; кримінальну міліцію у справах дітей органів внутрішніх справ; приймальники-розподільники для дітей органів внутрішніх справ; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти [1].

Також роботу щодо захисту прав дітей в Україні проводять такі інституції як: відділи, центри, управління у справах сім'ї, дітей та молоді; управління праці та соціального захисту; громадські організації та благодійні фонди; релігійні організації. Їх основними завданнями в межах соціально-правового захисту дитинства є [8]:

- 1) психолого-педагогічна та юридична допомога;
- 2) консультування неповнолітніх дітей та їхніх батьків;
- 3) контроль за роботою дитячих установ різного типу;
- 4) соціально-медична допомога дітям;
- 5) інформаційно-правова допомога неповнолітнім з питань одержання професії, працевлаштування;
- 6) реалізація культурних і дозвілєвих потреб дітей та молоді тощо.

Служби у справах дітей відповідно до поставлених перед ними завдань розроблюють і здійснюють заходи, спрямовані на запобігання та подолання безпритульності та бездоглядності неповнолітніх. Як показує практика, робота служб зводиться до виявлення та обліку неблагополучних сімей, у разі потреби вилучення дітей з цих сімей, позбавлення батьківських прав, влаштування неповнолітніх до спеціальних установ, прийомних сімей. Служби у справах дітей можуть створювати притулки для неповнолітніх, їм підпорядковуються центри соціально-психологічної реабілітації.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ) здійснюють соціально-реабілітаційні заходи щодо відновлення соціальних функцій, психічного та фізичного стану дітей, які зазнали жорстокості, насильства, ЦСССДМ проводять вуличну роботу, яка передбачає організацію масових, колективних та групових форм виховної роботи на вулиці. Іншими словами, це організація продуктивного дозвілля, у процесі якого здійснюється формування здорового способу життя, розкриття творчих навичок та здібностей.

Важливим напрямком роботи ЦСССДМ є створення на базі притулків для неповнолітніх консультативних пунктів, шкіл соціальної адаптації, проведення соціально-психологічних тренінгів, культмасових благодійних акцій, а також надання організаційно-методичної допомоги педагогічному колективу притулку. Спеціалісти ЦСССДМ готують волонтерів до роботи з різними категоріями клієнтів. Центри тісно співпрацюють з соціальними педагогами загальноосвітніх закладів. Спільно вони проводять різноманітні заходи з формування здорового способу життя. Соціальні педагоги шкіл ведуть облік неблагополучних сімей, дітей з девіантною поведінкою, що дозволяє скласти соціальний паспорт мікрорайону. Така інформація може бути корисною і необхідною для служб у справах дітей, ЦСССДМ [7]. Соціальний педагог може представляти інтереси дитини, безпосередньо, залучаючи до роботи фахівців або навчити відповідних умінь та навичок волонтерів. І хоча в Україні на законодавчому рівні не визначено методи, форми та повноваження фахівця із соціальної роботи, котрий представляє і захищає інтереси дитини, проте певний досвід зазначеного напрацьовується неурядовими організаціями. Таким чином, роль представництва інтересів передбачає [5]:

- висловлення бажань та волі дитини, захист інтересів у суді, ведення переговорів від її імені;

- вивчення потреб дитини та її сім'ї;
- індивідуальне та групове консультування.

Діяльність соціального педагога щодо соціально-правового захисту прав дитини переважно залежить від специфіки проблеми, а також від можливостей організації, служби, яку він представляє. Якщо представником інтересів не є фахівець певної державної установи, то його дії спрямовані на: подання звернення до державної організації установи; проведення бесіди (переговорів) з представниками організації; звернення до суду з вимогою забезпечити виконання відповідного законодавства; направлення неповнолітніх до відповідних установ та організацій.

Кримінальна міліція у справах дітей, займається профілактикою і розкриттям злочинів. Працівники кримінальної міліції самостійно або спільно з центрами соціальних служб для сім'ї дітей та молоді, службами у справах дітей та управлінням освіти проводять рейди "Діти вулиці", "Вокзал", "Підліток", "Жебракування", в ході яких виявляються та затримуються діти, що залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади. Після затримання безпритульної чи бездоглядної дитини кримінальна міліція з'ясовує місце її проживання, причини бродяжництва. Залежно від обставин неповнолітнього можуть повернути до сім'ї, інтернату, доставити у притулок або до приймальника-розподільника. Що стосується безпосередньо соціально-педагогічної підтримки дітей, то вона здійснюється у притулках для неповнолітніх та центрах соціально-психологічної реабілітації [7].

Сприятливі умови для реалізації права дітей на участь у житті суспільства створюють дитячі громадські об'єднання. Це своєрідна відкрита соціально-педагогічна система, в якій здійснюється соціальне виховання через різні форми залучення дитини до взаємодії із соціальним середовищем та перетворення його. У громадському об'єднанні дитина долучається до життя суспільства, при чому нерідко результатами такої діяльності стають вибір нею майбутньої професії, визначення власних планів подальшої життєтворчості. Соціально-педагогічне значення діяльності дитячих громадських об'єднань полягає у введенні особистості в систему соціальних взаємодій, засвоєнні соціальних ролей, реалізація яких здійснюється в різних сферах життєдіяльності дитини через організацію і самоорганізацію, через управління і самоуправління, через виховання і самовиховання.

Дитячі громадські об'єднання сьогодні "з одного боку, стають суб'єктом соціального захисту дітей, з іншого – покликані підготувати дітей до самозахисту, до виживання в нових

соціально-економічних умовах"; вони можуть і повинні розробляти спеціальні проекти для консолідації уваги до проблем дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, а також безпосередньо залучати таких осіб до відповідної діяльності. Іншими словами, нині громадські об'єднання стають майданчиками відпрацювання необхідних для участі вминь і навичок, а також можливостями впровадження реальних інструментів впливу на формування і здійснення політики стосовно дітей та молоді (подання офіційних листів та звернень; побудова коаліцій, організація кампаній; участь у дорадчо-консультаційних органах; створення позитивного іміджу громадських організацій в мережі інституцій, що працюють з дітьми і в інтересах дітей; робота із засобами масової інформації; реалізація соціально значущих проектів, впровадження соціально-педагогічних інновацій та ін.).

Значення прав у функціонуванні дитячих об'єднань велике: вони забезпечують реалізацію функції соціально-педагогічного захисту, нівелюють відчуття окремими дітьми незахищеності, самотності; сприяють створенню мікрокультури, що не пригнічує людську гідність, а пропагує підтримку, турботу, допомогу; забезпечують почуття значущості дитини, залучають її до різних соціально важливих справ, заходів; розвивають ініціативу, активність, лідерські якості, забезпечуючи при цьому рухомість статусу дитини в об'єднанні [4].

Соціальний педагог, у свою чергу, покликаний сприяти успішній соціалізації дитини в умовах громадського об'єднання на основі взаємодії. Зокрема, російська дослідниця М. Шакурова називає такі напрямки співпраці соціального педагога з дитячими і молодіжними об'єднаннями: допомога у створенні спеціальних програм для привернення уваги до проблем організації; створення умов для розвитку лідерського і творчого потенціалу, що сприятиме становленню особистості дитини, її здатності протистояти різним негативним впливам; привернення уваги державних та місцевих органів до вирішення проблем дитинства; налагодження взаємодії організації з іншими інституціями; організація роботи дітей для надання соціальної допомоги ровесникам та іншим людям; здійснення педагогічної корекції соціальної поведінки, профілактики асоціальної поведінки та ін [4].

Громадські організації та благодійні фонди також відіграють важливу роль у забезпеченні соціально-правового захисту дитини. Так, важливими формами та методами їх роботи є допомога в придбанні одягу та взуття, фінансове сприяння, безкоштовні юридичні та консультативні послуги, у т.ч. з питань захисту житлових прав та повернення житла, утримання студентів-сиріт у навчальних закладах, працевлаштування та оздоровлення; сприяння щодо зарахування до спеціальних середніх та вищих учбових закладів України, допомога у поверненні житла через фаховий супровід представниками фондів та громадських організацій відповідних судових засідань, проведення круглих столів з проблем захисту прав дитини, учасниками яких були фахівці служб у справах дітей, відділів освіти, сім'ї, молоді та спорту, Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, відділів кримінальної міліції у справах дітей всіх сільських районів області. Таку діяльність в Україні проводять Всеукраїнський благодійний фонд "Дорога майбутнього", Всеукраїнська громадська організація "МАГНОЛІЯ".

В Україні постійно розширюється сфера діяльності релігійних фондів та організацій. Формою їх роботи є партнерська співпраця з органами державної влади, особливо в сфері моралі та виховання підростаючого покоління. Прикладом такого партнерства є тісна співпраця центрів ЦСССДМ та американського Фонду християн баптистів, які організують оздоровлення дітей з функціональними обмеженнями. Також варто відзначити, що християнські конфесії динамічно розгортають волонтерський рух. Суть його полягає у створенні невеликих груп віруючих, які надають адресну соціальну та патронажну допомогу дітям-сиротам.

Отже, соціально-правовий захист дітей в різних інстанціях представляє систему заходів та гарантій, що спрямовані на виявлення, попередження та нейтралізацію впливів негативних чинників на життєдіяльність дитини; це комплекс взаємодії державних закладів та недержавних організацій щодо законодавчого і соціального закріплення прав дітей, в основу яких покладено пріоритет дитини, гарантування їй особистих та соціальних прав, охорону законних прав і свобод, дотримання гідних умов їхнього життя. Законодавство України визначає основи захисту прав дітей в Україні.

Література

1. Закон України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр>
2. Закон України "Про охорону дитинства" // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2001. – № 1.
3. Конституція України від 28.06.1996 № 254К/96-ВР. Редакція від 22.02.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

4. Капська А.Й. Соціальна педагогіка: підручник. 4-те вид. виправ. та доп. / За ред. проф. А.Й. Капської. – К.: Центр учбової літератури, 2009. –122 с.
5. Петрочко Ж.В. Основи соціально-правового захисту особистості : [навч. посіб.] / Ж.В.Петрочко. – К.: Київський ун-т ім. Бориса Грінченка, 2009. – 93 с.
6. Петрочко Ж.В. Сутність та напрями соціально-педагогічного забезпечення прав дітей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.psyh.kiev.ua/Сутність_та_напрями_соціально-педагогічного_забезпечення_прав_дітей
7. Технології взаємодії суспільних інституцій у процесі здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.virtual.ks.ua/students/4756-technology-cooperation-of-public-institutions-in-the-implementation.html>
8. Чубук Р.В. Деякі аспекти соціально-правового захисту дітей / Р.В. Чубук // Наукові праці-Соціологія. – 2010. – Том №156. – 85 с.

УДК 37.013.42

ВИХОВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ДІТЕЙ У РОБОТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

Попова Д.О., студентка V курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Лісовець О.В.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

Актуальність даної теми визначається особливою домінуючою роллю правової культури в процесі соціалізації особистості. У сучасному суспільстві правова культура виступає найважливішим компонентом загальної культури людини. У концепції модернізації в якості головного результату освіти розглядається готовність і здатність молодих людей, які закінчують школу, нести особисту відповідальність як за власне благополуччя, так і за благополуччя суспільства. Важливими цілями освіти повинні стати формування високого рівня правової культури, знання основних правових норм і вміння використовувати можливості правової системи держави, вміння відстоювати свої права.

Активну в правовому відношенні особистість необхідно формувати з дитинства, особливо, у шкільному віці. Саме тому перед школою стоїть завдання розширити правові знання школярів, сформувати в них високу відповідальність перед суспільством і державою, виховати молодих людей у дусі беззаперечного дотримання права і моралі. Виконання цих завдань педагогічними колективами сприятиме формуванню у школярів таких морально-правових якостей, які стануть на заваді допущенню ними проявів асоціальної поведінки [4,с.56].

Правове виховання, за Н.Волковою – виховна діяльність школи, сім'ї, правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості та правомірної поведінки дітей [6;195].

Більшість дослідників правову культуру розглядають як якісний стан правового життя суспільства, який визначається досягнутим рівнем розвитку правової системи, законності та правопорядку, правової освіти й обізнаності різних верств населення з правом, а також ступенем гарантованості державою основних прав і свобод людини. Сутність правової культури характеризується високим рівнем оволодіння правовими знаннями і вміннями; розвиненими якостями особистості, що дозволяє їй найповніше реалізувати себе у правовій і соціально орієнтованій діяльності [5]. Безперечно, засвоєння соціально-правових знань потребує врахування вікових особливостей учнів, а також розкриття змісту правових норм стосовно конкретного віку. Дуже важливо при здійсненні соціально-правового виховання дітей та учнівської молоді дотримуватись певних принципів роботи з ними, володіти знаннями про специфічні принципи соціально-правового виховання, які дають змогу добирати оптимальний зміст, ефективні методи і форми роботи з метою формування соціальної правової мотивованої свідомості учнів, вироблення у них навичок правомірної поведінки. Проте, соціально-правове виховання не буде ефективним, якщо кожний із його аспектів не буде мати практичного спрямування. Учні повинні не лише отримувати правову інформацію під час виховних заходів, не лише знайомитися зі своїми правами й обов'язками, але й свідомо застосовувати отримані знання відповідно до конкретного виду діяльності. Звичайно, засоби масової інформації не є основним джерелом поінформованості підлітків, щодо соціально-правових знань. Тому пропаганда законів щодо захисту прав у ЗМІ може бути ефективною, якщо теле- або радіопередачі будуть висвітлювати основну тезу документа, а потім поступово доносити до молодіжної аудиторії її зміст. У зв'язку з цим була б доцільною організація випуску спеціальних книжок, брошур, розрахованих на школярів різного віку. Для підлітків і старшокласників найбільш ефективним засобом друкованої пропаганди мають бути статті в

періодичних виданнях, насамперед у популярних молодіжних газетах та журналах. Головним провідником знань для учнів у школі є вчитель. Тому, у першу чергу, у роботі соціального педагога доцільно надати належну соціально-правову інформацію вчителям. З метою виховання правової культури доречно відкрити у педагогічних журналах спеціальні рубрики з умовною назвою "Права дитини"; випустити низку книг і брошур інформаційно-методичного характеру; випустити інформаційні матеріали (буклети, пам'ятки, листівки) для неповнолітніх, батьків, вчителів, у яких би надавалась інформація про установи, організації, де можна отримати юридичну допомогу.

Безпосередня індивідуальна робота з неповнолітніми є одним з пріоритетних напрямів в діяльності навчально-виховних закладів, що передбачає:

1) надання консультативно-інформаційної допомоги дітям, їх батькам;

2) здійснення виховного впливу з метою подолання неправильних уявлень про суспільні правові та моральні норми, негативних рис і навичок поведінки.

Успішність здійснення правової освіти та правового виховання і культури значною мірою визначається методами, які використовуються соціальним педагогом у процесі роботи. Пріоритетну роль у громадянській освіті відіграють активні та інтерактивні методи, що стимулюють творчість, ініціативу, самостійне та критичне мислення.

Ефективне правове виховання можливе лише за реалізації прав і свобод особистості в самій школі. Стиль спілкування, зокрема, між адміністрацією та вчителями має бути для учнів практичним прикладом толерантності, взаємоповаги, відкритості, демократизму. Тому соціальний педагог повинен здійснювати роботу не тільки з дітьми, звернути увагу вчителів поважати людську гідність учня, його право на власну думку. Необхідно залучити до співпраці зі школою батьків, культивувати серед них правову культуру. Саме в сімейному середовищі закладаються основи понять і прилучення до загальнолюдських цінностей культури взагалі і правової зокрема.

Для організації правового виховання під час позакласної та позашкільної діяльності застосовуються найрізноманітніші форми та методи роботи: традиційні зустрічі з працівниками правоохоронних органів, з викладачами правових дисциплін, екскурсії та експедиції, які мають право виховання спрямування, диспути, дебати, заходи змагального характеру. Це дає можливість учням набути безпосереднього досвіду в реалізації прав і свобод людини, сформуванню організаційні та комунікативні вміння [1;63].

Стратегічні основи співробітництва соціального педагога і правоохоронних органів передбачають:

1) виявлення "важких" підлітків, дітей групи ризику, вивчення характеру та умов їх соціалізації;

2) щорічний профілактичний курс лекцій про правопорушення, які здійснюють підлітки та старшокласники;

3) обмін інформацією для підготовки психолого-педагогічних характеристик на проблемних підлітків, які здійснюють протиправні дії (крадіжка, рекет);

4) соціально-педагогічну роботу в неблагополучних сім'ях, зокрема, виховання батьків засобами залучення до світу потреб та проблем їх дітей;

5) виявлення і нейтралізацію джерел негативного впливу на неповнолітніх (ровесників, друзів, антисоціальних груп, випадкових знайомих тощо);

6) спільний пошук "особливо важливої персони" (термін однієї з відомих голландських методик соціально-педагогічного впливу), яка, розуміючи і підтримуючи дитину, має особливо сильний емоційний, вольовий чи моральний вплив на неї; використання цієї людини для необхідної соціально-педагогічної корекції поведінки неповнолітнього правопорушника;

7) вивчення проблем доцільності подання школою клопотання про помилування у тому випадку, коли підліток на основі рішення суду за здійснений злочин був позбавлений волі [3].

Також у позакласній роботі особлива увага фокусується на правовій поведінці – прикладах порозуміння між людьми, соціальними групами, державами, що слугує для учнів орієнтиром (зразком) поведінки в повсякденному житті заради загальної соціальної безпеки. Для цього учні можуть брати участь в таких заходах:

- проєктах;
- діяльності молодіжної організації;
- видавництві шкільної газети;
- клубі інтерактивного міжшкільного спілкування;
- тижні правових знань;
- конкурсі юних юристів.

У короткостроковій перспективі це дає можливості: інституційного зміцнення правової поведінки школярів; формування громадянської позиції та відповідальності, підвищення рівня

законоосвіченості та законослухняності; створення атмосфери правової безпеки в шкільному середовищі; подолання правового нігілізму в шкільному та соціальному середовищі. А в довгостроковому вимірі це сприятиме створенню комфортного та безпечного середовища з урахуванням потреб кожного члена суспільства; підвищенню правової та громадянської культури громадян; гармонізації правових відносин у мікро- та макросередовищі [2:6].

Для більшої ефективності засвоєння учнями правових знань, соціальний педагог школи поєднують теоретичне вивчення законів з їх практичним застосуванням, використовує інноваційні форми та методи роботи з учнями: ділові й рольові ігри, диспути, брейн-ринги, створення і розв'язування проблемних ситуацій, добір нормативно-правових документів до тем тощо. На уроках з правознавства учні складають правила поведінки на уроці, в класі, складають статuti класів. Застосування наведених форм і методів правового виховання створює умови для формування в особистості поведінкових норм, здатності адаптуватися до нових соціальних умов, орієнтуватися в них, захищати свої права, поважати інтереси і права інших [1; 65].

Отже виховання правової культури учнів є невід'ємною складовою виховання культури взагалі. Діти є майбутнім джерелом розвитку і функціонування суспільства. Знання своїх прав, обов'язків дає можливість в повному обсязі підготуватись до життя. Для цього в закладах освіти соціальний педагог використовує різноманітні методи виховання правової культури, що забезпечує усвідомлення учнями важливості права.

Література

1. Болюк З., Костів В. Формування правової культури школярів / Укладачі З.Болюк, В.Костів. – Івано-Франківськ, 1998. – 98с.
2. Коноваленко В. Формування правової культури учнів / В.Коноваленко // Почат.освіта. – 2000. – №2. – С. 6.
3. Методика співпраці соціального педагога з опорним пунктом громадськості та міліції: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/13870502/pedagogika/metodika_spivpratsi_sotsialnogo_pedagoga_opornim_punktom_gromadskosti_militsiyi
4. Формування правової культури учнів / Л. Д Соломенко // Практика адміністративної роботи в школі.– 2003.– № 3.– С.54-58.
5. Формування правової культури які у процесі навчання праву: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://bukvar.su/pedagogika/102860-Formirovanie-pravovoiy-kul-tury-uchashih-sya.html>
6. Фіцула М. Правове виховання учнів / М.Фіцула. – К., 1997. – 255 с.

УДК 37.013.42

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ТА СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ РІЗНИМИ ФАХІВЦЯМИ В ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

Ріпа В.Б., студентка V курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Лісовець О.В.**, кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

Стратегія співробітництва соціального педагога з різними спеціалістами навчального закладу і поза його межами визначається, перш за все, специфікою закладу, особливостями соціуму і характером проблем дітей.

Соціальний педагог повинен володіти мистецтвом управління соціально-педагогічною взаємодією, вмінням визначати найбільш важливі частини роботи і ряд значимих проблем, які можна вирішити в сумісній діяльності спеціалістів.

Соціально-педагогічна взаємодія – це особлива форма зв'язку між учасниками освітнього процесу. Вона передбачає взаємне збагачення інтелектуальної, емоційної, діяльнісної сфери учасників освітнього процесу; їх координацію і гармонізацію. Соціально-педагогічна взаємодія означає чіткий розподіл функцій, дотримання прав та обов'язків сторін [1].

Соціально-педагогічна взаємодія розглядається як індивідуальний підхід, який дозволяє розглядати соціально-педагогічний процес з метою вирішення соціально-педагогічних проблем дитини, вона спрямована на задоволення потреб як суспільства в цілому, так і самої особистості в її розвитку та саморозвитку.

В.Д.Семенов зазначає, що стратегія співробітництва соціального педагога з різними спеціалістами навчального закладу та поза його межами визначається, насамперед, специфікою закладу, особливостями соціуму та характером проблем дітей. З теоретичної точки зору, "ядром" соціальної педагогіки є соціально-педагогічна взаємодія сторін. Для того, щоб підростаюче покоління краще адаптувалося до системи соціальних відносин, були готові до реалізації функцій, щоб краще проходила соціалізація, необхідний комплекс знань, сформувати який можуть спільними зусиллями всі члени організацій, організатори дитячого та молодіжного руху, соціальні педагоги та ін. [4].

Взаємодія соціального педагога з різними фахівцями реалізується через наступні форми: партнерство, керівництво-лідерство, координація, посередництво.

У діяльності соціального педагога співпрацяє запорука успіху. Соціальний педагог взаємодіє не тільки з педагогами навчального закладу та психологом школи, а також з органами соціального захисту, опікунською радою, інспектором у справах дітей, спеціалістами наркологічного диспансеру, в разі необхідності з міліцією, і це тільки менша частина тих, з ким тримає зв'язок соціальний педагог.

Нормативно-правові акти зазначають, що соціальний педагог забезпечує соціально-педагогічний патронаж дітей та молоді в системі освіти, сприяє взаємодії навчальних закладів, сім'ї, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кримінальної міліції, державної адміністрації, органів місцевого самоврядування, неурядових та громадських організацій з метою адаптації дитини до вимог соціального середовища і створення умов для її благополучного розвитку [2].

Діяльність соціального педагога у системі соціально-правового захисту дитинства можна розглядати як окрему складову і до його основних функцій відноситься виявлення, усунення та реабілітація, запобігання та профілактика порушень прав дітей. Це здійснюється через соціальну роботу з неповнолітніми, їх мікросоціальним оточенням, організаціями та закладами, які повинні забезпечувати соціально-правовий захист дитинства.

Професійні обов'язки соціального педагога досить різноманітні і охоплюють широке коло питань, які має вирішувати фахівець. Діяльність соціального педагога представлена аналітико-прогностичним і конструктивним та організаційним компонентами, реалізація яких можлива лише в процесі комунікативної взаємодії [5, 60]. Знання, уміння, навички, якими повинен володіти фахівець, формують його особистісні і професійні риси, які постійно вдосконалюються. Комунікативність, що полягає в умінні швидко встановлювати контакт із людьми, є провідною рисою успішного виконання функцій соціального педагога. Найчастіше комунікацію визначають як багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, породжений потребами у спільній діяльності. Саме соціальний педагог перебуває у прямому контакті і взаємодії з усіма учасниками навчально-виховного процесу, надає їм безпосередню допомогу та підтримку. Діяльність шкільного соціального педагога представляє багаторівневу систему взаємодії:

1-й рівень – муніципальні органи влади (відділи освіти, охорони здоров'я, культури, комітети у справах сім'ї, молоді та спорту, комісії в справах дітей);

2-й рівень – заклади охорони здоров'я, освіти ("Будинок дитини", дошкільні та шкільні установи, центри (кризові, реабілітаційні, у роботі з сім'єю, наркологічні, психоневрологічні диспансери), дитячі будинки, інтернати, РАГС, суд тощо);

3-й рівень – спеціалісти (вчителі, вихователі, соціальні педагоги, психологи, лікарі, інспектори, працівники комунальних служб та ін.);

4-й рівень – представники громадських структур, мешканці мікрорайону;

5-й рівень – безпосередні клієнти соціального педагога (діти, сім'я, група) [3, с. 61].

До роботи з дитиною залучаються спеціалісти служб, установ та закладів, визначених Порядком міжвідомчої взаємодії щодо здійснення соціальної роботи та соціально-правового захисту дітей та сімей з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах, а саме:

місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;

органів внутрішніх справ;

закладів та установ освіти і науки;

органів праці та соціального захисту населення

установ, закладів охорони здоров'я;

підрозділів кримінально-виконавчої інспекції Державного департаменту з питань виконання покарань;

служби у справах дітей;

управління, відділів у справах сім'ї та молоді;

центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

До служби у справах дітей звертаються у разі виявлення фактів щодо:

- відсутності у дитини свідоцтва про народження, порушення прав дитини на житло, майно, отримання загальної середньої освіти та інших прав;
- смерті батьків;
- залишення дитини без батьківського піклування внаслідок направлення батьків на довготривале стаціонарне лікування, невідкладної госпіталізації, ув'язнення, зникнення без вісти, від'їзду на заробітки на тривалий термін тощо;
- фізичного, психологічного, сексуального, економічного насильства над дитиною, систематичного недбалого ставлення до дитини з боку батьків, осіб, які їх замінюють, в тому числі залишення дитини без догляду або у ситуації небезпеки;
- залежності батьків, осіб, які їх замінюють, від алкоголю, наркотичних речовин, азартних ігор;
- наявності у батьків дитини, осіб, які їх замінюють, ознак розладів психічного здоров'я, що впливають на їхню спроможність забезпечити належний догляд за дитиною;
- експлуатації дитини, втягнення її до жебракування, заохочення до вживання алкоголю, наркотичних речовин;
- проживання дитини в антисанітарних умовах, що може призвести до погіршення стану її здоров'я;
- частих випадків перебування в помешканні, де проживає дитина, сторонніх осіб з метою вживання алкоголю, наркотичних речовин;
- занедбаного зовнішнього вигляду дитини;
- систематичного недотримання батьками, особами, які їх замінюють, санітарно-гігієнічних норм (брудні шкіра, волосся, одяг, білизна дитини);
- недостатнього харчування дитини;
- залишення дитиною постійного сімейного помешкання без згоди батьків, осіб, які їх замінюють;
- самовільного залишення дитиною навчального закладу (систематичні порушення шкільної дисципліни);
- самостійного проживання дитини в помешканні без дорослих.

До центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді звертаються у разі виявлення:

- вагітності дитини;
- відсутності участі та контролю батьків питань, пов'язаних з навчанням дитини, вихованням у дошкільному навчальному закладі (невиконання дитиною домашніх завдань, часті випадки неготовності дитини до занять, псування підручників та відсутність шкільного приладдя, невідвідування батьківських зборів тощо);
- ознак, які вказують на загальну затримку розвитку, педагогічну занедбаність дитини внаслідок нездатності батьків, осіб, які їх замінюють, забезпечити якісний догляд за нею;
- систематичного пропуску дитиною навчання;
- випадків вживання дитиною алкоголю, наркотичних речовин;
- ознак, які вказують на те, що мати, батько дитини, інший дорослий член сім'ї родини тривалий час перебуває у пригніченому емоційному стані, що впливає на їхню здатність забезпечити належний догляд дитини.

Соціальний педагог невідкладно повідомляє *відділ кримінальної міліції у справах дітей* у разі виявлення фактів про те, що:

- батьки дитини, інші особи залучають дитину до праці, яка є шкідливою для її здоров'я, заважає навчанню, пов'язана з продажем алкоголю, наркотичних речовин тощо;
- батьки дитини, інші особи заохочують дитину до вживання алкоголю, наркотичних речовин;
- батьки дитини, інші особи втягують або примушують дитину до жебракування, крадіжок тощо.

дитина зазнає фізичного, сексуального, психологічного, економічного насильства.

Він також направляє дитину до *закладу охорони здоров'я* у супроводі працівника закладу освіти (класного керівника, вихователя, вчителя або медичної сестри) у разі виявлення потреби дитини у негайному чи додатковому медичному огляді, лікуванні.

У таких випадках спеціалісти даних закладів сприяють вирішенню проблеми, з якою зіткнулася дитина, застосовуючи власні ресурси. Такий комплексний підхід до вирішення проблеми сприяє оптимальнішому та ефективнішому її вирішенню.

Отже, взаємодія з різними фахівцями у діяльності соціального педагога окрім педагогічного елементу, містить заходи соціального та правового характеру. Це обумовлює здій-

снення захисту прав та інтересів дітей як складного комплексу взаємообумовлених і взаємопов'язаних заходів, форм, методів і прийомів роботи, що у єдності визначають специфіку і технологію цієї роботи, здійснюваної соціальним педагогом.

Література

1. Взаимодействиесоциального педагога с другими специалистами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.profile-edu.ru/vzaimodejstvie-socialnogo-pedagoga-s-drugimi-specialistami.html>
2. Збірник нормативно-правових документів психологічної служби системи освіти / В.П. Мушинський, Н.В. Савельєва. – Дніпропетровськ, 2007. – 58с.
3. Методи та технології роботи соціального педагога : навч. посіб. / автори-укладачі : С.П.Архипова, Г.Я.Майборода, О.В.Тютюнник. – К.: Видавничий дім "Слово", 2011. – 496 с.
4. Семенов В.Д. Социальная педагогика: история и современность / В.Д.Семенов. – Екатеринбург, 1993. – 128 с.
5. Филина Н. Роль социального интеллекта и коммуникативной компетентности в профессиональной деятельности социального педагога / Н.Филина // Среднее профессиональное образование. – 2008. – № 7. – С. 59–61.

УДК 37.013.42

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ

Свердлик І.А., студентка V курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Лісовець О.В.**, кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

Соціальна сфера – одна з найважливіших в розвитку держави, в якій реалізуються соціальні інтереси всіх верств населення, відносини суспільства та особи, умови праці й побуту. Соціальна сфера розвивається згідно з соціальною політикою, яку формує держава відповідно до умов національного, культурного та духовного життя. Україна, як і більшість держав світу, дбає про інтереси і права молодого покоління, створюючи можливості для нормального розвитку дітей у сучасних умовах і визначаючи шляхи подолання існуючих проблем, пов'язаних з негативними наслідками перехідного періоду в економіці. У загальному вигляді соціальну політику можна визначити як складову політики, що здійснюється у суспільстві, втілену в соціальні програми та практику задоволення соціальних потреб. Актуальність теми обумовлюється тією увагою, яку їй приділяє суспільство на законодавчому рівні: Конституцією, законодавчими актами, комплексними програмами, нормативними документами держави із захисту прав дітей. Також обумовлена як чисельністю дітей у державі, так і тією роллю, яку вони відіграють в її житті. Саме від дітей залежать кількісні і якісні характеристики не тільки сьогоденного, але й майбутнього населення, його соціально-демографічна структура і соціально-психологічні особливості.

Соціалізація дітей сьогодні проходить в умовах зміни системи цінностей і орієнтацій. Це ставить перед суспільством нові завдання щодо виховання дітей, опікування ними державою. Тобто, їм необхідні соціально-правовий захист і підтримка.

Захист людини в дитячі роки, коли відбувається духовне, моральне, фізичне становлення особистості, засвоєння національних та загальнолюдських культурних цінностей і коли навіть тимчасові нестатки й помилки дорослих здатні заподіяти шкоду і деформувати її розвиток, то соціальний педагог повинен проінформувати дитину щодо її соціально-правового захисту [1, с.91].

На сьогодні в Україні головним чинником у механізмі забезпечення прав дитини є Конституція, яка проголошує рівність прав дітей (ст. 24,52), охорону дитинства (ст. 51), заборону насильства над дитиною та її експлуатацію (ст. 52), право на життя (ст. 27), захист та допомогу держави дитині, позбавленій сімейного оточення (ст. 52), право на освіту (ст. 53). Але практична реалізація конституційних норм, інших нормативних актів, що спрямовані на поліпшення становища дітей в Україні, має серйозні перешкоди, спричинені реформуванням суспільного устрою і, особливо, негативними процесами у сфері економіки, освіти, охорони здоров'я, культури тощо [1, с.91].

Активну в соціально-правовому відношенні людину необхідно формувати з дитинства, особливо у шкільному віці. Саме тому перед школою стоїть завдання розширити правові

знання школярів, сформувати в них високу відповідальність перед суспільством і державою, виховати молодих людей у дусі беззаперечного дотримання права і моралі. Виконання цих завдань соціальними педагогами, психологами, вчителями сприятиме формуванню у школярів таких морально-правових якостей, які стануть на заваді допущенню ними проявів асоціальної поведінки.

У цілому, інформаційно-просвітницька діяльність здійснюється, здебільшого, у взаємодії суспільних інститутів та структур державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування у частині: охорони здоров'я дітей; державної сімейної політики; правового захисту дитини у різних сферах її життєдіяльності; правового захисту неповнолітніх при порушенні ними правових суспільних норм; діяльності установ, організацій та закладів, що надають соціально-правову допомогу й захист неповнолітнім, їх нормативно-правової бази діяльності та особливостей функціонування; механізму соціально-правового захисту неповнолітніми своїх прав, шляхів отримання ними соціально-правової допомоги в державі. Здійснюється з метою підвищення рівня освоєння неповнолітніми соціально-правових норм суспільства. Така інформаційно-просвітницька робота проводиться за допомогою різних форм і методів: лекцій, кіно- і відео-лекторіїв, групових й індивідуальних бесід; розкриття закономірностей спільної профілактичної та соціально-правової діяльності працівників органів суду, прокуратури, внутрішніх справ, юстиції, адвокатури через ЗМІ; організації тренінгових занять для осіб, які потребують посиленого педагогічного впливу; здійснення просвітницько-інформаційних заходів серед учнів за місцем їх навчання; проведення виховних заходів під час дозвілля неповнолітніх у місцях їх масового збору [4, с.153]. Безпосередня індивідуальна робота з неповнолітніми є одним з пріоритетних напрямів в діяльності соціального педагога, що здійснює соціально-правовий захист [5, с.16].

Безперечно, засвоєння соціально-правових знань потребує врахування вікових особливостей учнів, а також розкриття змісту правових норм стосовно конкретного віку. Дуже важливо при здійсненні соціально-правового захисту дітей та учнівської молоді дотримуватись певних принципів роботи з ними, володіти знаннями про специфічні принципи соціально-правового виховання, які дають змогу добирати оптимальний зміст, ефективні методи і форми роботи з метою формування соціально-правової мотивованої свідомості учнів, вироблення у них навичок правомірної поведінки. Проте, інформаційно-просвітницька діяльність захисту прав дітей не буде ефективною, якщо кожний із її аспектів не буде мати практичного спрямування. Учні повинні не лише отримувати правову інформацію під час виховних заходів, не лише знайомитися зі своїми правами й обов'язками, але й свідомо застосовувати отримані знання відповідно до конкретного виду діяльності.

Важливим аспектом у роботі соціального педагога щодо інформування школярів є створення умов для соціально-правової освіти. Вона може впроваджуватися в інформаційній та практичній формах: це – навчальна та публічна лекція, диспути, бесіди з правової тематики, зустрічі з провідними фахівцями різних галузей права, прес-конференції правових діячів та науковців, консультації юристів з правових питань "круглі столи" з правових питань.

Виявлення шляхів соціально-педагогічного впливу на особистість учня у поза навчальний час є одним із досить важливих компонентів у структурі соціально-правового захисту прав дітей. При виборі механізмів соціально-педагогічного впливу на школярів потрібно виходити із провідних умов становлення і розвитку особистості та напрямів реалізації себе підлітками у позанавчальній соціально-правовій діяльності [1, с.91]. Одним з основних джерел виступають засоби масової інформації. Пропаганда законів щодо захисту прав у ЗМІ може бути ефективною, якщо теле- або радіопередачі будуть висвітлювати основну тезу документа, а потім поступово доносити до молодіжної аудиторії її зміст. У зв'язку з цим доцільною є організація випуску спеціальних книжок, брошур, розрахованих на школярів різного віку. Для підлітків і старшокласників найбільш ефективним засобом друкованої пропаганди мають бути статті в періодичних виданнях, насамперед у популярних молодіжних газетах та журналах [3, с.200].

Отже, проблема соціально-правового захисту дітей у інформаційно –просвітницькій діяльності є актуальною для України особливо сьогодні, в часи економічної та соціальної нестабільності. Соціально-правовий захист прав дитини передбачає: здійснення державної соціальної дитячої політики (або соціальної політики з питань дитинства); проведення спеціальних державно-громадських дитячих програм – комплексних і цільових, як державного так і місцевого рівня; удосконалення законодавчого забезпечення і захисту прав дітей; створення соціальної служби або спеціальних служб з питань захисту прав дитини.

Література

1. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь. – 560 с.
2. Соціальна педагогіка / Соціальна робота: навч. посіб. / автори-укладачі Л.Г.Коваль, І.Д.Зверева, С.Р.Хлебик. – К., 2001. – 390 с.
3. Теорія і методи соціальної роботи: навч. посіб. / М.П.Лукашевич, І.І.Мигович – К.: МАУП, 2003. – 382с.
4. Соціальна робота: технологічний аспект: навчальний посібник / За ред. проф. А.Й.Капської. - К.: Центр навчальної літератури, 2004.- 352 с.
5. Шевченко Н.Ю. Ставлення батьків до прав дитини // Діти – батьки – сім'я: Випуск 3. – К.: Наук.світ, 2005. - С.16 – 21.

УДК 159.923

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СУБ'ЄКТИВНОГО ЗАДОВОЛЕННЯ ЖИТТЯМ ТА ЗАДОВОЛЕНОСТІ ЖИТТЯМ НА ПЕРІОД ЮНОСТІ

Терещенко А.С., студентка IV курсу природничо-географічного факультету
Науковий керівник: к.психол.н., доц. **Щотка О.П.**, кафедра психології

Обрана тема дослідження є актуальною, оскільки безпосередньо зачіпає проблему переживання психологічного часу та задоволеності життя на період юності, стосується того проміжку студентського життя коли людина усвідомлює цінність часу, можливості майбутнього. Розкриває та пояснює в деякій мірі особливості специфіки часу студентів.

Психологічний час особистості – це реальний час психологічних процесів, станів і властивостей особистості, в якому вони функціонують і розвиваються на основі відбитих в безпосередньому переживанні і ціннісному осмисленні об'єктивних тимчасових стосунків між подіями життя різного масштабу. Час у свідомості і поведінці людини набуває конкретний психологічний зміст як елемент культури, рівень розвитку якої визначає домінуючу в цьому співтоваристві концепцію часу. Часові поняття людини завжди визначені тією культурою, до якої вона належить. В біографічному масштабі, психологічний час з'являється як осмислення людиною свого життя, стосунків між основними подіями життєвого шляху особистості.

Вивчення психологічного часу особистості знайшло відображення в працях таких відомих психологів, науковців: К.ОАльбуханової-Славської, Є.І.Головахи, О.О.Кроніка, К.Левіна, С.Л.Рубінштейна. У працях Альбуханової Славської знаходимо підтвердження важливості значення дослідження проблеми особистісного часу в психологічному аспекті [1 - 3]. Поняття часової перспективи вивчали Л.Франк, Ж. Троммсдорф, Ж. Нюттен. Вивчення часових суджень проводив С. Голдстон, вплив мотивації на сприйняття часу – Л.Еймс, емоційних станів – Р.Вудроу, залежність сприйняття часу від соціокультурних умов – Л.Дуб.

Метою нашого дослідження стало встановлення характеру взаємозв'язку суб'єктивного задоволення життям та структури психологічного часу. Об'єктом дослідження виступив психологічний час в структурі самосвідомості особистості в юнацькому віці. Предмет дослідження – структура особистісного часу, як чинник задоволеності життям у юності. В дослідженні перевірялась гіпотеза про те, що характер уявлень особистості про час у певний момент її життя є пов'язаним з мірою задоволеності цим життям.

Міра розробленості проблеми. Ранній юнацький вік один з відповідальних періодів формування особистості. Як будь-який вік, він має свої особливості, проблеми, знання психологічної суті яких дозволяє ефективніше будувати освітній процес нині. Більшістю учених визнає, що підлітковий і юнацький вік є головним періодом формування власних переконань і уміння самостійно будувати свій життєвий шлях. Але в справжній період ситуація розвитку для підлітків ускладнена ще і труднощами соціального перевлаштування нашого суспільства, у зв'язку з чим потрібне вивчення психології сучасних підлітків і юнаків/дівчат, зокрема особливостей формування сприйняття себе у минулому, сьогоденні і майбутньому.

Вивченням психологічних особливостей і проблем підліткового і юнацького віку займалися багато вчених - психологи і педагоги, теоретики і практики – у нашій країні і за кордоном: Кон І.С., Фельдштейн Д.И., Мудрик А.В., Божович Л.И., Раїс Ф., К.Левін, Ш.Бюлер та ін.[4, 6] У психології підліткового і юнацького віку можна виділити багато важливих проблем: проблема орієнтації підлітка у світі дорослих, проблема вибору світоглядних зразків і цінностей, проблема конструювання підлітком своїх життєвих планів і цілей та ін. Серед безлічі питань проблема часової перспективи є однією з центральних. Вона пов'язана з ново-

утвореннями юнацького віку - життєвим, особистісним і професійним самовизначення, що визначають його подальший шлях розвитку і існування.

Часова перспектива є ментальною проекцією мотиваційної сфери людини і є в різній мірі усвідомленими надіями, планами, проектами, прагненнями, постоюваннями, домаганнями, пов'язаними з минулим, сьогоденням і більш менш віддаленим майбутнім. У "Психологічному словнику" поняття "Часова перспектива" визначене таким чином: часова перспектива – це часова глибина або тимчасовий вимір життєвого світу (простору) [8]. В ході психічного розвитку особистості (особливо в підлітковому віці) відбувається ускладнення когнітивної структури життєвого світу, у тому числі розширення часової перспективи.

Підліток, юнак спрямований в майбутнє, оберненість в майбутнє складає "афективний центр" усього його внутрішнього життя [4] і це визнається практично усіма психологами. Проте загальновизнаність цих тверджень сама по собі не вирішує надзвичайно гострої сьгодні проблеми допомоги підліткам, юнакам і дівчатам в пошуку себе, визначенні свого місця у світі. Отримання цілей життя призводить до інтеграції особистості. Формування особистості в юнацькому віці включає усвідомлення сенсу життя і її цілей. [4]

Психологічний час особистості – це реальний час психологічних процесів, станів і властивостей особистості, в якому вони функціонують і розвиваються на основі відбитих в безпосередньому переживанні і ціннісному осмисленні об'єктивних тимчасових стосунків між подіями життя різного масштабу. Час у свідомості і поведінці людини набуває конкретний психологічний зміст як елемент культури, рівень розвитку якої визначає домінуючу в цьому співтоваристві концепцію часу. Часові поняття людини завжди визначені тією культурою, до якої вона належить. В біографічному масштабі, психологічний час з'являється, як осмислення людиною свого життя, стосунків між основними подіями життєвого шляху особистості. З іншого боку, психологічний час особистості – індивідуальне переживання своєї фізичної і духовної зміни протягом часу, представленого минулим, сьогоденням і майбутнім у відрізок об'єктивного часу життя. В той же час психологічний час містить минуле, сьодення і майбутнє етносу, держави і людства в тій мірі, в якій конкретна людина вміщує в індивідуальній свідомості національну і загальнолюдську культуру. Як культура динамічна у своїй історії (її сьодення існує через трансформації минулого і через прогнози майбутнього), так і психологічний час особистості динамічний залежно від значущих для нього обставин: сьодення може змінювати інтерпретації минулого і майбутнього, трансформуючи колишні їх образи. [7]

Переходячи з мови механізмів психологічного часу на мову його феноменології, можна припустити, що реалізованість психологічного часу усвідомлюється людиною у формі особливого переживання свого "внутрішнього" віку, який на відміну від хронологічного, біологічного і соціального може бути названий психологічним віком особистості.

Емпіричне дослідження взаємозв'язку психологічного часу особистості із суб'єктивним задоволенням життям. Дослідження взаємозв'язку структури особистого часу та рівня задоволеності життям було проведено на вибірці студентів Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Вибірка включала юнаків та юнок віку від 18 до 20 років і була зрівняна за гендерним складом. Таким чином, загальна кількість досліджуваних - 30 осіб, з яких 15 осіб жіночої і 15 осіб чоловічої статі. Дослідження проходило в декілька етапів, на кожному з яких визначені завдання та методи які використовувались відповідно до етапів.

Етапи дослідження:

1. Вивчення структури психологічного часу.
2. Дослідження задоволеності життям.
3. Встановлення характеру взаємозв'язку між параметрами психологічного часу та оцінкою задоволеності життям методом кореляційного аналізу.

Для розв'язання сформульованих у дослідженні завдань були застосовані такі методи: теоретичні – аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація психологічної літератури з питань, пов'язаних із проблемою психологічного часу; емпіричні: методики "Семантичний диференціал часу" [5]; "Індекс життєвої задоволеності Н.В.Паніна); математичні методи обробки експериментальних даних – кореляційний аналіз (для перевірки взаємозв'язку у досліджуваних показниках).

Етапи, задачі та методи емпіричного дослідження

Етап дослідження	Завдання етапу дослідження	Методи дослідження
1. Вивчення структури психологічного часу	Дослідити особливості емоційного стану та світосприйняття юнаків та юнок.	"Семантичний диференціал часу" Л.І.Вассермана
2. Дослідження задоволеності життям.	З'ясувати відношення людини до себе і до свого життя, загального емоційного фону, настрою на даний момент життя.	Методика "Індекс життєвої задоволеності" (Автор Н. В. Паніна)
3. Встановлення характеру взаємозв'язку між параметрами психологічного часу та оцінкою задоволеності життям методом кореляційного аналізу.	Встановити взаємозв'язок між оцінкою задоволеності життям і параметрами психологічного часу.	Метод кореляційного аналізу (обрахунки здійснювались шляхом використання комп'ютерної версії)

В результаті проведеного емпіричного дослідження взаємозв'язку особистісного часу та задоволеності життям було отримано такі результати:

1. В сучасній соціальній ситуації розвитку у юності минуле і теперішнє переживається інтенсивніше за майбутнє. Особливо позитивно сприймається минуле, як "найкраще" в житті, яскраве, неповторне, йому надається перебільшене значення та важливість. Низька вага майбутнього у трансперспективі досліджуваних дозволяє прогнозувати внутрішню напруженість, низький рівень мотивації, незадоволеність ситуацією, негативний емоційний стан досліджуваних юнаків та юнок. Майбутнє скоріше лякає, тривожить, ніж спонукає до осмислення та планування.

2. Виявлено суттєву відмінність між оцінками минулого-теперішнього-майбутнього, що засвідчує розірваність часової трансперспективи досліджуваних юнаків. Особливо привертає увагу відірваність подій минулого від життєвих перспектив. Це, на нашу думку, не створює внутрішнього ресурсу для руху юнаків до мети, і може робити їх перспективи примарними та нереалістичними.

3. Гендерне порівняння сприйняття часу життя не виявило суттєвих розбіжностей щодо сприйняття минулого та теперішнього, проте з'ясовано, що майбутнє жінками сприймається більш негативно, ніж чоловіками. Це може пояснити специфікою соціалізації чоловіків, як "людини мети і справи".

4. Висока задоволеність життям виявлена лише у 13% опитаних, третина має середній рівень задоволеності життям, більше половини – низький. В порівнянні між статями можна зазначити, що жінки виявились в меншій мірі задоволені своїм життям ніж чоловіки.

5. Встановлено, що найтісніший зв'язок задоволеність життям має з інтенсивністю сприйняття теперішнього – коефіцієнт кореляції – 0,77 ($p=0,001$). Загалом домінування обернених кореляційних зв'язків між показниками інтуїтивного уявлення про час та задоволеністю життям дозволяють припустити, що чим більше люди задоволені життям тим менш вони себе з ним пов'язують, що виражає зрозумілий багатьом афоризм: "щасливі часу не помічають".

6. Досліджувані у яких виявлені високі значення суб'єктивної задоволеності життям менше суб'єктивно пов'язані з минулим, мають більший зв'язок з майбутнім і теперішнім, порівняно з тими, хто менш задоволений життям. Їх зв'язок з теперішнім та майбутнім є напруженим та емоційним.

Література

1. Альбуханова К.А. Времяличности и времяжизни /Альбуханова К.А, Березина Т.Н. – СПб.: Алтея. 2001.– 304 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегияжизни / К.ААбульханова-Славская. –М.: Мысль, 1991. – 299 с.
3. Абульханова-Славская К.А. Жизненные перспективы личности // Психологияличности и образ жизни/ Под ред. Е.В.Шорохова. – М.: Наука, 1987.–145 с.
4. Божович Л.И. Личность и ееформирование в детскомвозрасте./ Л.И.Божович – СПб.: Питер, 2008.– 400 с.
5. Вассерман Л.И. Семантический дифференциал времени как метод психологической диагностики личности при депрессивных расстройствах. Пособие для психологов и врачей / Вассерман Л.И., Кузнецов О.Н., Ташлыков В.А. –СПб.:НИПНИ им. В.М.Бехтерева, 2005.– 44 с.
6. Левин К. Теория поля в социальных науках./ К.Левин. – СПб.: Речь, 2000. – 368 с.

7. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов.– 4-е изд., стереотип. / В.С Мухина–М.:Издательский центр "Академия", 1999. – 456 с.

8. Психологический словарь /Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

УДК 159.923

АВТОБІОГРАФІЧНИЙ НАРАТИВ ТА ЙОГО РОЛЬ В РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ ЖІНОК СЕРЕДНЬОГО ВІКУ

Тимошко О.В., студентка IV курсу природничо-географічного факультету
Науковий керівник: к.психол.н., доц. **Щотка О.П.**, кафедра психології

Останнім часом стає доступним все більша кількість публікацій з нарративної проблематики в психології, проте, на жаль, майже у всіх випадках не можна сказати, що ці дослідження носять систематичний або хоча б послідовний характер. Більшість текстів являють собою або оглядові статті, або прикладні, що ілюструють апробацію нарративного підходу з тієї чи іншої сторони власної дослідницької чи практичної діяльності. Виникнення нарративного підходу прийнято пов'язувати з іменами Майкла Уайта і Девіда Епстона і публікацією в 1990 році їх книги "Наративні засоби досягнення терапевтичних цілей". Дослідження нарративу стають все більш актуальними у вітчизняній психології (О.А.Зарецькая, Л.Ф.Яковенко, Н.В.Чепелева).

У сучасних дослідженнях вихідною точкою інтересу до нарративу стало розуміння того, що оповідна форма - і усна, і письмова - складає психологічну, лінгвістичну, культурологічну і філософську основу прагнень людей прийти до угоди з природою і умовами існування. На думку Й.Брокмейера і Р.Харре, ми з дитинства оточені розповідями, маємо необмежену потребу в них, причому не тільки в самих оповіданнях, але і в їх нескінченних повтореннях. Дорослішаючи, ми просто звикаємо до широкого репертуару сюжетних ліній, вростаючи в культурний канон нарративних моделей. Таким чином, нарративи являють собою форми, внутрішньо властиві нашим способам отримання знання, структурування сприйняття світу та впорядкування особистого досвіду. [9, 10]. Теоретико-методологічною основою дослідження виступали праці вчених М.Уайта, Д.Епстона, П.Рікера, А.Шюца, О.М.Шиловської, Н.Чепелевої, Р.Пивоварова, Г.Александрової, О.Дюпиної та ін.

Мета і завдання даної статті полягають у висвітленні особливостей автобіографічних нарративів та їх ролі у формуванні цілісного уявлення про себе в другій половині життя.

В основі нарративного підходу лежить уявлення про те, що реальність не існує об'єктивно, а безупинно конструюється у взаємодії людей один з одним. В результаті цієї взаємодії окремими спільнотами людей створюються переконання, цінності, закони, уявлення, які знаходять вираження в мові.[8] Крізь призму цих уявлень члени спільнот інтерпретують світ, наділяють сенсом ті чи інші явища, події, процеси їх життя.

Наратив виконує ряд функцій:

1) соціальні функції - ідентифікаційна (оповідач ідентифікує себе як члена певного соціуму), репрезентативна (взаємна самопрезентація оповідачів в ситуації знайомства), дидактична (оповідач як член соціуму навчає "новачків" загальній етиці та системі цінностей), регулятивна і орієнтаційна (цінності суспільства проєктуються через подію - медіатор на соціальний простір);

2) психологічні функції - психотерапевтична ("спільне обдумування" і "порівняння досвіду" в критичній ситуації) і прогностична;

3) комунікативні функції - розважальна та інформаційна .

Однією з найважливіших функцій нарративу є самопрезентація оповідача, хоча актуальні цілі самопрезентації, дія захисних механізмів психіки, прагнення відповідати зразкам соціальної бажаності і т.д. призводять до значних спотворень розповіді. Не можна також забувати про функцію соціалізації та пізнавальну функцію.[2,6,12]

Чим правильніше і грамотніше побудований індивідуальний нарратив, тим більшою силою і переконливістю він володіє. Більшість теоретиків сходяться на тому, що у нарративу повинні бути початок і кінець; необхідна також певна обстановка, де розгортаються дії; в історії повинен діяти хоча б один людиноподібний персонаж, що володіє наміром - наприклад, бажанням досягти певної мети. Мета (бажаний стан) служить критерієм відбору подій, що

складають історію. Як правило, події нарративу розташовуються в певному порядку, пов'язаному з домінуючою культурною традицією (найбільш поширений лінійний порядок). [5,7] У "хорошому" нарративі персонажі і об'єкти зберігають свою самототожність протягом історії, що створює враження стабільності їх властивостей. Згідно до досліджень Н.Стейн і М.Полікастро, більшість історій підкоряються певному набору правил: обстановка, що запускає подію, внутрішній відгук, спроба, наслідок, реакція. К.Герген запропонував 6 критеріїв, що визначають якість нарративу: наявність ключового моменту, наявність подій, релевантних ключовій події, послідовний виклад подій (або можливість реконструювати послідовність), стабільність ідентичності протагоністів, причинний зв'язок, наявність демаркаційних знаків (початок кінець розповіді, історії).[3,11]

У практиці нарративний підхід характеризують спрямованістю на роботу з спільнотою людей, увагою до використання мови, особливою етикою (відмова від експертної позиції, протидія утиску маргіналізованих груп) і відповідними техніками роботи. Тому останнім часом дослідники все частіше говорять про те, що нарративи становлять не додаткову, а невід'ємну частину психологічного знання. В практиці нарратива головним завданням є вивчення індивідуальних випадків чи загалом біографій звичайних людей для конструювання на їх основі моделей психічних структур. Наратив в цій же парадигмі розглядається як спосіб організації особистісного досвіду, відображення емоційного стану оповідача. [13]

Наративна психологія запропонувала власний підхід до визначення особистості. Він багато в чому збігається в визначенням особистості як оповідача історій, запропонованого П.Рікером, який ввів поняття нарративної ідентичності, вважаючи, що особистість підтримує власне існування тільки в процесі оповідання історій. Іншими словами, ми можемо усвідомити, зрозуміти себе, лише створюючи власні тексти, історії, які допомагають нам упорядкувати, збагнути наш досвід, оточуючу реальність та самих себе. Отже Я-копцепцію, на думку деяких дослідників можна розглядати як нарративну конфігурацію, завдяки якій різні життєві події, епізоди структуруються в єдине ціле. Інакше кажучи, наратив відіграє виключно важливу роль у формуванні ідентичності, котру можна тлумачити як нарративну конфігурацію завдяки якій різноманітні життєві події та епізоди структуруються в єдине ціле, надаючи не лише організованості і впорядкованості життю людини, а й сприяючи усталеному відчуттю себе, своєї особистості. Найбільш прийнятними для буденної свідомості форми існування типізацій є нарративи, які відбивають типові життєві ситуації та способи реагування на них у так званих типових сюжетах. Саме таке визначення нарративу вплинуло на вибір стратегії емпіричного дослідження.[7,12]

В нашому дослідженні саморозвиток розглядається як процес, що включає в себе усвідомлення та прийняття власного досвіду та власної особистості. Таке усвідомлення, зокрема, може відбуватися в процесі породження нарративу, в якому відображена історія життя особистості. Одним із видів нарративу, в процесі конструювання якого може здійснюватися саморозвиток особистості, є автобіографія. [1]

У відповідності з метою та завданнями дослідження проводився вибір методичного інструментарію. На основі дотримання основних принципів методології для дослідження автобіографічного нарративу, як засобу конструювання "Я" в другій половині життя ми підібрали, відповідно до поставленої мети та завдань, такі методики: методика "Книга життя", а також тест на визначення рівня самоповаги Розенберга. [1]

Наступним кроком був збір інформації та емпіричних даних. Було сформовано вибірку. Загальний обсяг вибірки склав 30 осіб. В дослідженні брали участь жінки середнього віку від 40 до 60 років, що проживають на території Чернігівщини. Вибірка пропорційно представлена жінками: до- і постп'ятидесятирічного віку. З них 26 городянки, 4 сільські мешканці. Всі є працюючими. 25 жінок перебувають в шлюбі.

На останньому аналітичному етапі відбувався аналіз та обробка та інтерпретація зібраних даних.

Аналіз автобіографічних нарративів жінок середнього віку показав, що більшість нарративів мають кризовий характер. Це пов'язано безпосередньо з основними проблемами та задачами середнього віку, такими як фізіологічні зміни в організмі, спустошення сімейного гнізда, відчуття плинності часу, зміна соціальних ролей і т.д. При порівняльному автобіографічних нарративів жінок 40-річного і 50-річного віку було виявлено деякі відмінності. Жінки молодшого середнього віку структурують свої нарративи досить формально, кількість розділів в їх "книгах" значно менша, що може говорити про досить нечіткі уявлення про себе як цілісну особистість, дифузну ідентичність. Основні переживання 40-річних жінок пов'язані з сімейними проблемами, такими як виховання дітей, думки про їх майбутнє, створення нової сім'ї, а також проблеми пов'язані з робочими моментами, кар'єра і т.п. Плани на майбутнє досить віддалені.

Щодо жінок в перехідний період від середньої до пізньої дорослості (постпятидесятирічних), то їх наративи порівняно добре структуровані, розгорнуті. Можна відстежити основні життєві події минулого, сподівання на майбутнє, переживання пов'язані з теперішнім, і ці аспекти виступають як цілісна зв'язна історія. Основні проблеми які постають перед жінками 50-річного віку, виходячи з проаналізованих даних, це проблеми пов'язані з зміною соціальних ролей. Більшість жінок чекає виходу на пенсію, а також бажають онуків.

В результаті встановлення взаємозв'язку між особливостями нарративації та рівнем самоповаги встановлено наступне: самоповага у зрілому віці є наслідком здатності інтегрувати епізоди життя у цілісну, ціннісну, несуперечливу історію з лейтмотивом "Я – достойна людина", в якій герой займає проактивну позицію і проводить лінію щодо негараздів долі "перемога-перетворення". Варто відмітити, що жінки 50-річного віку, що склали досить розгорнуті історії, нерозривно пов'язали сюжети минулих, теперішніх та майбутніх подій мають високий рівень самоповаги. Жінки, що мають середній і низький рівень самоповаги представили досить формалізовані, нечіткі автобіографічні наративи, тобто вони не мають чіткого уявлення про себе як цілісну, успішну особистість, а також дифузні уявлення про свою історію. Їх увага здебільшого сконцентрована на вирішенні теперішніх, актуальних проблем.

Література

1. Наративні психотехнології / Чепелева Н.В., Смульсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю.; за заг. ред. Чепелева Н.В. – К.: Главник, 2007. – с. 144
2. Калмыкова Е.С. Нарратив в психотерапии: Рассказы пациентов о личной истории (Часть 1, теоретическая) / Калмыкова Е.С., Мергенталер Э. // Психологический журнал. – 1998. – С. 5.
3. Фридман Дж., Комбс Дж. Конструирование и иных реальностей. Истории и рассказы как психотерапия. – М.: Класс, 2001. – с. 368
4. Жорняк Е.С. Нарративная терапия: от дебатов к диалогу // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2001. – № 4
5. Макадамс Д.П. Психология жизненных историй // Методология и история психологии. Т.3. – 2008 – с. 135-166.
6. Сарбин Т.Р. Нарратив как базовая метафора для психологии. // Постнеклассическая психология, 2004 - № 1, с.6-28.
7. Федорова Н.А. Проблема самопрезентации: поход нарративной психологи // Журнал: Знание. Понимание. Умение. – 2007. - №2. – с. 206-207
8. Рикер П. Повествовательная идентичность // Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью. – М., 1995. – с. 19–37.
9. Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
10. Брокмейер Й. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Брокмейер Й., Харре Р. // Вопросы философии. – 2000. – с.3
11. Бородачева О.В. К вопросу об изучении феномена нарративности и автобиографического нарратива // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://psihologia.biz/>
12. Кутузова Д.А. Введение в нарративную практику // Журнал практического психолога. - 2011, с. 23-41
13. Жорняк Е.С., Савельева Н.В. Нарративная психотерапия. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: narrapractice.narod.ru

УДК 37.013.42

ДІАГНОСТИКА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ У РОБОТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

Щербина Ю.М., студентка V курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Лісовець О.В.**, кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

Проблема порушення прав дитини стає все більш актуальною в останні роки. Частота фізичного насильства становить приблизно 500 випадків на 1 млн. населення в рік. Незважаючи на кращу обізнаність лікарів у тому, що стосується порушення прав дитини, наведені цифри швидше грубо занижені. Лише нещодавно стала визнаватися поширеність сексуального насильства. Лікар відділення невідкладної допомоги часто буває першою (а то й єдиною) особою, оглядає дитину, що стала жертвою брутального ставлення з боку дорослих. Приблизно 10% травматичних пошкоджень у дітей до 5 років розцінюються у відділенні невідкладної допомоги як результат саме покарань, а не випадкового інциденту. Труднощі

розпізнавання подібних фактів зумовлюють високу захворюваність і смертність. Приблизно 5% таких дітей згодом гинуть від травм, а 35% - повторно отримують серйозні пошкодження.

У багатьох школах існує практика прибирання кабінетів і пришкольньої території після уроків. Складаються графіки, відстежується відвідування, відсутніх на прибираннях піддають різним "репресіям". Це також незаконно – дітей можуть попросити прибрати в класі або на території, вони можуть дати згоду, підтвердивши його в письмовій формі. Такі високі показники виявлення насильства над дітьми призвели до детальнішого розгляду даної проблеми. В роботі з такими категоріями дітей перш за все потрібно приділити увагу оцінці потреб дітей та їх сімей.

Оцінка потреб дитини та її сім'ї – це дії зі збору, обробки, систематизації, аналізу, узагальнення та порівняння даних розвитку дитини, батьківського потенціалу щодо задоволення її потреб, стану соціального середовища сім'ї з метою визначення оптимальної стратегії втручання й необхідних послуг дитині та сім'ї для подолання складних життєвих обставин.

Значення оцінки полягає в тому, що вона: складова і першооснова ведення випадку; умова щодо складання дієвого індивідуального плану роботи з дитиною та її сім'єю; інструмент для надання якісних послуг.

Кожного року на адресу Уповноваженого Президента України з прав дитини надходять численні заяви та скарги щодо порушення прав дітей. Серед них: фізичне насилля, психологічне, використання дітей для сексуальних цілей, зневажливе ставлення та інші.

Частина звернень безпосередньо від дітей стосується порушення їх права бути вислуханими, почутими. Скарги стосуються неврахування позиції дитини при ухваленні рішення чи то органом влади, чи то судом, чи то рідними і близькими, яке стосується безпосередньо неї.

Найбільша кількість скарг стосується порушень прав дітей під час конфліктів між батьками дитини або невиконання одним із батьків визначених законом або рішенням суду обов'язків стосовно дитини.

Друга частина найбільш частих звернень – це ті, яким не допомогла місцева влада через низьку ефективність своєї роботи або бездіяльність. Більшість проблем, з якими звертаються до Уповноваженого Президента України з прав дитини, мали б вирішуватись там, де повинні вирішуватись – за місцем проживання дитини [2].

Необхідність у діях, пов'язаних із захистом прав дитини, може наступити або виявитись в результаті:

а) безпосередньої заяви дитини з приводу порушення її прав (письмової або запису із слів дитини);

б) заяви батьків дитини про порушення прав їхньої дитини; порушення інших прав, що призвели до погіршення умов розвитку дитини чи виникненню труднощів у виконанні батьками обов'язків щодо виховання дитини;

в) заяви не менш, чим двох осіб, що стали свідками порушення прав дитини;

г) в разі, якщо соціальний педагог, психолог в ході діагностичних досліджень виявили негативний вплив мікросоціуму дитини.

У кожному вищезазначеному випадку соціальний педагог має сам або за допомогою правоохоронних органів встановити відповідність дійсності фактів, викладених у заяві, та сформулювати попередню проблему дитини. Така попередня та початкова фази роботи включають: налаштування на себе і на клієнта; директивне і недирективне спілкування; уточнення ролі та цілей соціального педагога; отримання зворотного зв'язку від клієнта; розстановку акцентів у запиті клієнта; підтримку клієнта у важких для нього сферах спілкування; складання робочого "контракту" – плану дій.

З метою забезпечення соціально-правового захисту дітей, випадків жорстокого поводження з дітьми, запобігання правопорушенням і бездоглядності в загальноосвітніх закладах ведеться облік дітей, які виховуються в неблагополучних сім'ях. Інформація щодо виявлення та обліку дітей даної категорії направляється до органів місцевого самоврядування, районної служби у справах неповнолітніх, органів внутрішніх справ з метою проведення спільних профілактичних заходів.

Відвідування і вивчення сімей учнів загальноосвітніх закладів – важлива складова педагогізації батьківської громадськості і необхідна передумова організації роботи педагогічного працівника/класного керівника з формування педагогічної культури сім'ї. Вивчення сімей учнів – можливість для класного керівника та соціального педагога знайти правильний підхід до вихованців, уникнути помилок і конфліктних ситуацій, використовувати доцільні методи і прийоми у своїй педагогічній практиці, познайомитись з виховними особливостями, системою моральних і духовних цінностей батьків, виявити неблагополучні сім'ї та випадки порушення прав дитини в сім'ї [4].

Соціальний педагог здійснює діагностичну роботу щодо виявлення порушення прав дитини використовуючи соціологічні методи, які дозволяють зібрати необхідну інформацію: аналіз документів; спостереження, опитування, аналіз змісту газет, кінофільмів, публічних виступів [3,135]. Соціологічні методи використовуються у соціальній діагностиці найчастіше з метою збору інформації щодо окремих суспільних проблем та визначення ставлення людей до них. Найбільш розповсюдженими серед них у сфері соціальної роботи є: спостереження; методи опитування (інтерв'ювання, анкетування, фокус-група); методи аналізу документів, експертна оцінка.

Соціальний педагог використовує у своїй роботі такий метод як спостереження – один з емпіричних методів дослідження, який полягає в безпосередньому та цілеспрямованому сприйнятті оточуючої дійсності. В соціальній роботі цей метод здебільшого використовується для збору інформації про поведінку конкретної людини чи певної групи. Опитування – спосіб отримання інформації про суб'єктивний світ людей, їх нахили, судження, мотиви діяльності. Різновидом опитування є інтерв'ю, яке проводиться у формі бесіди за чітко визначеним планом. Вони бувають дистанційні (телефонне інтерв'ю) та очні (безпосереднє спілкування учасників інтерв'ю). Анкетування є також різновидом опитування, що полягає в отриманні інформації шляхом відповіді респондентів у письмовій формі на запропонований перелік запитань. Фокус-група – це групове інтерв'ю, яке проходить у формі групової дискусії і спрямоване на отримання від її учасників "суб'єктивної інформації" про те, як вони сприймають конкретні суспільні події та явища.

Одним із основних методів отримання конкретного знання про соціальну реальність на основі інформації, зафіксованої в різних документах, текстах масової комунікації, є метод аналізу документів. Він застосовується з метою уточнення або підтвердження результатів опитування та спостереження.

Досить поширеним методом соціальної діагностики є також аналіз соціуму (соціальна паспортизація). Він є необхідним у ході збору статистичних даних, за допомогою яких можна охарактеризувати життєву ситуацію стосовно осіб у певному соціумі. До таких даних відносять кількість дітей та дорослих, людей з особливими потребами, осіб девіантної поведінки, дані про різні типи сімей, об'єкти культурно-освітнього, медичного призначення, соціальні служби різного типу, громадські організації тощо.

Основні методи, які використовує соціальний педагог при дослідженні сім'ї є метод документалістики (особова справа учня, характеристика класного керівника, психолога, класний журнал, "щоденник педагогічних спостережень", акти обстеження житлово-побутових умов, винесення питань на розгляд методичного об'єднання класних керівників тощо), методи опосередкованого вивчення сім'ї (візит педагога додому) [3,77].

Отже, проблема порушення прав дитини стає все більш актуальною в останні роки, тому соціальний педагог здійснює діагностичну роботу щодо захисту прав дитини використовуючи різноманітні методи, які дозволяють зібрати необхідну інформацію

Література

1. Застольская Н. В. Диагностика нарушений прав ребенка в семье / Под ред. Застольской Н. В. – К., 2012.
2. Звернення від Уповноваженого Президентом України щодо порушення прав дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>
3. Капська А.І. Соціальна робота: технологічний аспект. навчальний посібник / За ред. проф. А.І.Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352с.
4. Посоленик Г.І. Порушення прав дитини: причини, запобігання / За ред. Посоленик Г.І. – Миколаїв, 2012.

УДК 37.013.42:61

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ РЕПРОДУКТИВНОГО ЗДОРОВ'Я МОЛОДІ ЯК ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОЇ НАЦІЇ

Юсиченко А.В., магістрантка факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Останіна Н.С.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

В умовах становлення та розвитку державності важливе значення має стан фізичного, психологічного та соціального благополуччя нації. Держава несе відповідальність за ефек-

тивне розв'язання завдання виховання підростаючого покоління – від цього залежить соціально-економічний розвиток суспільства і країни загалом. За підростаючим поколінням – майбутнє, це творчий потенціал, який неодмінно призведе до позитивних змін у суспільстві. Ефективність використання даного потенціалу залежить від рівня та здоров'я молодого покоління.

Кожний народ у найскладніших ситуаціях завжди дбає про найдорожче – про дітей, про продовження життя, збереження роду. Слід урахувати той факт, що починаючи з 1991 року Україна знаходиться в глибокій демографічній кризі, оскільки приріст населення є від'ємним. Тому проблема збереження загального та репродуктивного здоров'я, формування здорового способу життя є актуальною в умовах сьогодення.

Зокрема, одним із головних завдань Національної програми "Репродуктивне здоров'я 2006-2015"[5] є формування в осіб репродуктивного віку, безпечної сексуальної поведінки, яка розглядається цією програмою як необхідна умова збереження репродуктивного потенціалу нації.

Постановою Кабінету Міністрів України ще від 27 грудня 2006 р. № 1849, був зроблений наголос на тому, що проблеми, які виникають у сфері репродуктивного здоров'я, зумовлені: незадовільним соціальним становищем громадян; недостатньою увагою до ролі інституту сім'ї, високим рівнем штучного переривання вагітності; незадовільним станом здоров'я підлітків; негативний вплив на яке має поширення порнографії; пропаганда сексуального насильства, широке рекламування шкідливих звичок (тютюнокуріння, вживання алкоголю, наркотиків) [5].

Аналіз наукової літератури свідчить, що сексуальність людини тісно пов'язана з її способом життя і здоров'ям. Так В.Подольський звертає увагу на те, що збільшення кількості позашлюбних статевих стосунків у деяких осіб викликає посилення стресових ситуацій[1]. В.Кришталь доводить, що відсутність доброзичливого морально-психологічного клімату в сім'ї та нерегулярне статеве життя призводить до погіршення та різноманітних функціональних розладів системи репродукції людини [3]. Не можна не погодитися з Л.Животовською у тому, що лібералізація та надмірна увага до інтимних відносин між чоловіком і жінкою зумовлює у підлітків підвищений інтерес до цієї сфери і як наслідок – випадкові або передчасні сексуальні стосунки [2].

Існує ще одна серйозна проблема молодіжного середовища – "нове" бачення жіночих і чоловічих ролей у суспільстві ускладнюється пропагандою насилля і розпусти, яку несе в собі реклама сексуальних послуг, що веде до несформованості у юнаків і дівчат адекватних установок щодо культури міжстатевих стосунків.

Метою нашої статті є показ значення репродуктивного здоров'я та шляхів його підтримки у формуванні здорового способу життя молоді.

При цьому особливе занепокоєння викликають показники здоров'я молоді (у першу чергу дівчат), які ведуть до формування замкнутого кола: хвора дівчина, хвора жінка, хвора мати – хвора дитина. Тому важливе завдання медиків, соціальних педагогів у співпраці з батьками розірвати це коло.

Слід наголосити, що сутність формування відповідального ставлення до здоров'я в особистості є процесом отримання достовірної, актуальної інформації для усвідомлення цінності здоров'я й особистої відповідальності за нього.

За певних умов життя сьогодні, вважаємо, у реалізації заходів покращення здоров'я, у тому числі репродуктивного здоров'я молодого покоління, особлива роль належить й діяльності соціальному педагогу. Соціально-педагогічна діяльність включає співпрацю з педагогами, батьками, медичними працівниками, психологами та громадськістю. Перед даною командою стоїть завдання так організувати роботу, щоб спрямувати її на підвищення поінформованості, обізнаності підлітків, а також сприяти формуванню в них відповідального ставлення до особистого здоров'я. Тому необхідна систематична робота з молоддю щодо формування моральності і ціннісного ставлення до свого здоров'я, ведення здорового способу життя. Таку роботу необхідно починати в сім'ї, продовжувати в школі і вищому навчальному закладі.

Отже, серед заходів, спрямованих на формування відповідального ставлення до здоров'я, особлива роль належить просвітницькій діяльності. Зміст навчального матеріалу про здоров'я повинен бути представлений у вигляді взаємозв'язаних компонентів знань, способів дії, емоційно-ціннісних відносин і досвіду діяльності з підтримки здоров'я. Основна увага повинна приділятися таким питанням, вирішення яких має: формувати відповідальне ставлення до свого тіла; приймати усвідомлені рішення в міжстатевих стосунках; сформувати правильне сприйняття виявів людської сексуальності, сприяти правильному осмисленню

своїх репродуктивних функцій і обов'язків; навчити безпечної сексуальної поведінки у звичайних й екстремальних (насильство) життєвих ситуаціях; включати знання з профілактики інфекцій, які передаються статевим шляхом; й небажаної вагітності; формувати прагнення мати міцну, дружну сім'ю, яка відповідає сучасним вимогам суспільства [1, с. 110].

Таким чином, просвітництво як напрямок соціально-педагогічної роботи зі збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я молоді важлива складова системної діяльності зі сприяння покращенню здоров'я. Доречно відмітити цікавий досвід Тернопільського національного економічного університету. На його базі з 1999 року введено в навчальний процес дисципліну "Проблеми сексуальної і репродуктивної поведінки молоді". Паралельно створити навчально-методичний комплекс матеріалів, який включає посібники: "Духовність і здоров'я" (авт. В.М.Оржеховська, 2004), "Репродуктивна культура особистості" (авт. С.В.Лукашук-Федик, 2004), "Превентивна педагогіка" (авт. В.М.Оржеховська, 2006), "Проблеми сексуальної та репродуктивної поведінки молоді" (авт. С.В. Лукашук-Федик, 2007) та курс лекцій "Соціологія молоді" (авт. М.Ф.Головатий, 2007).

До перспективних напрямків наукових розробок належить удосконалення соціально-педагогічного інструментарію реалізації, моніторингу й оцінювання соціально-педагогічної діяльності зі сприяння покращенню репродуктивного здоров'я молоді.

Література

1. Вакуленко О.В. Здоровий спосіб життя як соціально-педагогічна умова становлення особистості у підлітковому віці / О.В.Вакуленко. – К., 20001.
2. Животовська Л. Кроки Міністерства освіти і науки України на шляху збереження і зміцнення здоров'я молоді / Л.Животовська // Освіта України. - 2006, – №34.
3. Зимівець Н. Соціально-педагогічна діяльність зі збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я підлітків / Н.Зимівець // Гуманітарний вісник, 2007. – №24. – С. 109-112.
4. Могилевкина И.А. Некоторые аспекты репродуктивного здоровья в Украине // Здоровье женщины, 2006. – № 1 (25). – С.162 – 166.
5. Про затвердження Державної програми "Репродуктивне здоров'я нації" на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1849. – <http://www.kmu.gov.ua>.

ЗМІСТ

Фізико-математичні науки, інформатика

Булавенко П.Ю. Поверхневі поляритони в гексагональних монокристалах сульфїду кадмію.....	3
Власюк В.М. Вплив анізотропії на властивості поверхневих поляритонів у монокристалах лейкосапфіру.....	7
Гайдук І.М. Особливості дробового диференціювання як наукового напрямку та його практичних застосувань.....	13
Герман О.В. Застосування методу діаграм Ньютона до систем диференціальних рівнянь з особливою точкою.....	17
Євтух С.І. Модель цифрового вольтметра для фізичного експерименту.....	24
Євтушенко К.М. Особливості розробки експертних систем.....	27
Іваненко Є.В. Система перевірки знань на платформі "1С:підприємство".....	29
Кабанець Н.П. Визначення оптичних характеристик діелектриків за допомогою програм створених в системі MATHCAD.....	32
Коваленко О.М. Налаштування віддаленого адміністрування Linux-сервером.....	37
Король М.О. Дослідження методів узгодження ліній передавання енергії ВЧ-коливань з навантаженням.....	40
Масловський М.М. Визначення вмісту нітратів у овочах.....	43
Петриченко В.В. Програмна реалізація задачі контролю знань за темою "Розрахунок характеристик варіації" на платформі 1С.....	48
Плавко Н.А. Використання ресурсу "ВікіОсвіта" в освітній діяльності.....	51
Решетицький В.С. Застосування ІЧ радіаційного термометра при дослідженні теплових втрат навчальних приміщень.....	55
Решитько Б.А. Механізми розсіювання носіїв заряду в антимонїді індію, легovanому хрому, при $T = 296\text{K}$	59
Романович А.О. Моделювання задачі теплопередачі методом Бубнова-Гальоркіна.....	64
Секереш О.Ю. Визначення якості питної води.....	67
Сова Т.О. Програмна реалізація задачі контролю знань на платформі 1С за темою "Розрахунок характеристик центру розподілу".....	71
Сташенко Є.Є. Дослідження складу металевих сплавів методом емісійного спектрального аналізу.....	75

Історія, право, політологія

Абрамова Т.С. Державно-церковні відносини в Радянській Україні в 20-х роках ХХ ст.....	81
Биховець М. М. Життєвий шлях Мартина Небаби у джерелах та літературі.....	83
Білозор А.В. РБ ООН: перші кроки в боротьбі з міжнародним тероризмом на початку ХХІ століття.....	87
Борисюк Я.П. Соціоетнічна характеристика населення Чернігівської губернії в ІІ половині ХІХ – на поч. ХХ ст. Історіографія проблеми.....	89
Вісцька М.І. Логічні схеми як ефективний засіб навчання правознавства.....	91
Горова А.О. Радянські ідеологічні кампанії повоєнного періоду та їх вплив на розвиток медієвістики.....	96
Гречка О.Г. Сучасні виклики української демократії.....	99
Даниленко О.А. Культура вільного часу жителів Ніжина у контексті дослідження післявоєнного повсякдення (1943 – 1953 рр.).....	105
Данько О.М. Санітарно-медичне забезпечення жителів Борзнянщини в період німецької окупації (1941–1943рр.).....	109
Жила А.О. "Указ про віротерпимість" імператора Йосифа ІІ та початок чеського національного відродження.....	114
Копича В.А. Демографічна характеристика населення Любеча та його околиць за даними сповідного розпису церкви Святої Великомучениці Параскевії 1740 року.....	118
Кулик Г.С. Вплив археологічних знахідок на формування історіографічного огляду ремесел і промислів населення Київської Русі Х – ХІІІ ст.....	120
Лисенко К.О. Роль реклами в процесах соціально-економічної модернізації в Чернігівській губернії другої половини ХІХ – на початку ХХ століття.....	124
Мазурик О.М. Ніжин в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: кілька слів про благоустрій міста.....	129

Марусечко О.М. Особливості повсякденного життя запорозького козацтва у середині XVII – кінці XVIII ст.....	132
Мозгова О.В. Еволюція програмних засад в діяльності НРУ (1989 – 1991 роки).....	136
Онопрійко М.П. Методичні вимоги щодо розв'язання задач з правознавства на міжгалузеві зв'язки	138
Павленко Д.Д. Британська імперія 1884 – 1921 рр. у світлі історіографічних оцінок.....	140
Пінчук Р.В. Перше хрещення Русі Аскольдом в оцінках церковних істориків	142
Помазан М.Б. Особливості військового мистецтва запорозьких козаків у середині XVI – кінці XVIII ст	145
Пулинець К.М. Роль Григорія Гуляницького у Конотопській битві.....	149
Ребенок В.В. Українські козаки і Річ Посполита кінця XVI – першої третини XVII ст. в західноєвропейській історіографії.....	151
Романченко О.М. Роль символіки у житті середньовічної людини.....	156
Рослий Д.М. Іван Франко та академізація наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка: статутні аспекти проблеми.....	158
Рудь О.В. Полки "нового ладу" Олексія Михайловича.....	163
Савосько О.С. Структура населення Чернігова за сповідною книгою Катерининської церкви (1939 р.).....	167
Сагайдак С.О. Версаль – авторитет королівської влади.....	170
Скрипка Д.В. Адміністративний устрій Веркіївської сотні	173
Соловей Л.Є. Державна політика Російської імперії в галузі вищої освіти в Привіслянському краї 1880-1890 рр.....	175
Співак С.В. Міграції населення в епоху Високого Середньовіччя	177
Терещенко М.О. Вплив виборчих систем на гендерне представництво в органах місцевого самоврядування	181
Хоменко М.В. Топографія Новгород-Сіверського у XIV–XVII ст.....	184
Чутченко В.О. Постаць генерала О.П.Єрмолова в російській історіографії: історична ретроспектива	187
Чутченко В.О. Діяльність генерала О.П.Єрмолова на Кавказі та Північному Дагестані.....	191
Шафрай А.С. Моделі реалізації принципу полікультурності у змісті шкільної історії.....	195
Шурміль І.А. Жіноцтво Чернігівщини у суспільно-політичному русі у XIX – на поч. XX ст.....	199

Соціально-економічні науки

Аніщенко І.Ю. Європейський союз: історія виникнення та розвитку.....	202
Баско А.А. Конкуренція та її роль в ринковій економіці.....	206
Божок Н.В. Громадська думка та управління соціально-політичними процесами в сучасних демократичних суспільствах	210
Герман О.В. Вчення Михайловського М.К. про суспільний прогрес та його практичне значення для України.....	213
Гречка О.Г. Майдан як генератор процесів демократизації та модернізації українського суспільства	217
Грушун Т.М. Реалізація грошима своїх функцій в умовах трансформаційних перетворень, що відбуваються в економіці України.....	221
Гусак А.С. Динамічна модель ринкової рівноваги	225
Долгова К.В. Структурна перебудова економіки України	228
Кузьменко Є.О. Новітні тенденції у розвитку відносин власності.....	232
Леміш Я.Г. Національний банк України – особливості реалізації грошово-кредитної політики	236
Петруша Я.Р. Гендерна нерівність та проблема ефективності сучасного політичного менеджменту.....	241
Салогуб Я.В., Шмигелюк С.А., Велієва Р.-М.Т. Портрет сучасного політичного менеджера (узагальнений образ).....	243
Січкач Н.М. Антимонопольне законодавство різних країн світу.....	247
Фень А.Р. Політика і мораль	249
Харченко Г.С. Сучасний стан інфляційних процесів в Україні.....	254
Яковенко І.В. Майдан як соціально-політичне явище.....	257

Філологічні науки

Баран І.М. Мова Шевченкових переспівів Давидових псалмів	262
Воєводіна Г.М. Структурно-семантична трансформація фразеологізмів у художньому мовленні повісті "Ірій" Володимира Дрозда	276
Перерва В.С. Евфемізація в українській фразеології	279
Приз Ю.С. Емоційно-оцінні назви осіб у романі Ю.Мушкетика "Біла тінь"	283

Іноземні мови

Булах І.О. Тестовий контроль у навчанні іноземної мови	287
Гой К.І. Ігри на уроках англійської мови	290
Горбань К.М. Професійний розвиток фахівців в центрах педагогічної майстерності в університетах США	294
Долматова К.Г. Вивчення іноземної мови та перекладацька діяльність у європейському контексті	297
Жаркіх В.С. Роль позакласної роботи у вивченні іноземної мови	299
Зорко Я., Шевчук М.О. Використання інтерактивних методів на уроках англійської мови	302
Ігнатенко А.В. Німецька мова в НДР та ФРН (1945-1990 р.)	305
Кобець О.Р., Нестерко Ю.Л. Труднощі навчання аудіювання на уроках іноземної мови	308
Кондратенко А.А., Мисник Т.В. Проектна робота на уроках англійської мови	313
Коробко Г.Ю. Рольові ігри на уроках англійської мови	316
Литовченко Я.М. Використання наочності у навчанні читання англійською мовою учнів початкової школи	320
Матійко Ю.В. Пісні на уроках англійської мови у початковій школі	324
Науменко Т.В. Ігри на уроках англійської мови	330
Пилипенко Л.М. Комунікативний метод вивчення іноземної мови	334
Приходько В.В. Мультимедійна презентація іноземною мовою та її роль у набутті життєвих компетенцій	337

Психологія, педагогіка, соціальна робота

Білоненко О.Г. Мсце та роль науково-дослідницької діяльності у структурі шкільної освіти ..	339
Горбач Я.В. Індивідуальна соціально-педагогічна робота з дитиною, права якої було порушено	341
Грицаєнко В.В. Формування громадянських компетентностей старшокласників засобами інформаційно-комунікативних технологій	343
Грищенко Т.М. Сучасні моделі організації профільного навчання старшокласників	345
Іванова В.О. Соціальна компетентність як основа становлення особистості	348
Копаниця М.М. Дидактичні ігри як ефективний засіб формування історичних компетентностей	351
Корзун М.В. З історії становлення проектних технологій в системі освіти	354
Конончук Д.І. Музичні субкультури рокерів і металістів та життєві стратегії молоді	357
Ляшенко І.М. Організація профілактичної діяльності, спрямованої на недопущення порушення прав дитини	360
Нещерет О.І., Шишкіна Д. Емоційне вигорання працівників освіти	362
Петрик К.В. Соціально-правовий захист дитини в різних інстанціях	367
Попова Д.О. Виховання правової культури дітей у роботі соціального педагога	371
Ріпа В.Б. Забезпечення взаємодії та співробітництва між різними фахівцями в діяльності соціального педагога	373
Свердлик І.А. Інформаційно-просвітницька діяльність у сфері соціально-правового захисту дітей	376
Терещенко А.С. Взаємозв'язок суб'єктивного задоволення життям та задоволеності життям на період юності	378
Тимошко О.В. Автобіографічний нарратив та його роль в розвитку ідентичності жінок середнього віку	381
Щербина Ю.М. Діагностика порушення прав дитини у роботі соціального педагога	383
Юсиченко А.В. Соціально-педагогічні умови збереження репродуктивного здоров'я молоді як основи формування здорової нації	385